

**МИКОЛА ВЕГЕШ,
МИКОЛА ПАЛІНЧАК,
ВІКТОР ПЕТРІНКО**

Г Е О П О Л І Т И К А В ПОСТАТЯХ І ТЕРМІНАХ

Підручник

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Рецензенти:

Марчук Василь Васильович – завідувач кафедри політологічних інститутів та процесів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор історичних наук, професор (Івано-Франківськ);

Ситник Олександр Миколайович – завідувач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук, доцент (Мелітополь);

Остапець Юрій Олександрович – декан факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет», доктор політичних наук, професор (Ужгород)

*Рекомендовано до друку вченою радою
Маріупольського державного університету
(протокол № __ від __.__.2020 р.);*

Вегеш М.

В26 Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія» / М. Вегеш, М. Палінчак, В. Петрінко. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 786 с.

ISBN 978-966-992-164-2

До підручника «Геополітика в постатях і термінах» увійшли нариси про засновників науки, яка протягом тривалого часу вважалася забороненою в колишньому Радянському Союзі - Фрідріха Ратцеля, Рудольфа Челлена, Карла Гаусгофера, Алфреда Тейлора Мегена, Ніколаса Спайкмена та багатьох інших. Автор не обходить увагою також яскравих представників теорії географічного детермінізму, доводить, що початки геополітики слід шукати у найдавніші часи. Саме тому в пропонованому читачам виданні також йдеться про Аристотеля, Гіппократа, Цицерона, Макіавеллі, Монтеск'є... Основні погляди визначних геополітиків згруповано в окремі розділи «Німецька геополітика», «Італійська геополітика», «Англійська геополітика», «Скандинавська геополітика», «Американська геополітика», «Французька геополітика», «Російська геополітика», «Українська геополітика». Значну увагу відводиться висвітленню місця України в сучасному геополітичному просторі.

«Геополітика в постатях і термінах» написана для студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, які вивчають політологію та суміжні з нею навчальні дисципліни. Вона знадобиться кожному, кого цікавить така загадкова і повчальна наука як геополітика.

УДК 323(031)

ГЕОПОЛІТИКА: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ

Поняття геополітики, її методи і функції.	4
Складові геополітики.	12
Основні закони геополітики.	16
Категорії геополітики.	21
Геополітичні епохи.	29

ДЖЕРЕЛА ГЕОПОЛІТИКИ

Концепції цивілізаційного підходу до історичного процесу.	32
Військово-стратегічні теорії.	37
Концепції географічного детермінізму.	46

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГЕОПОЛІТИКИ

Німецька геополітика.	62
Італійська геополітика.	92
Англійська геополітика.	100
Скандинавська геополітика.	107
Американська геополітика.	110
Французька геополітика.	159
Російська геополітика.	191
Українська геополітика.	272

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СЛОВНИК 310

ГЕОПОЛІТИКА. ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ 727

ГЕОПОЛІТИКА: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ

►►► Поняття геополітики, її методи і функції

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864–1922) ввів у науку поняття «геополітика», розуміючи під нею «доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен». Фактично, геополітика Р.Челлена розвивала старий предмет – політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм учителем Фрідріха Ратцеля (1844–1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф. Ратцеля «Політична географія», в якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д. Мілютіна, А. Снесарева, Х. Мольтке-старшого і А. Шліффена геополітика була «військовою статистикою», тобто синтезом фізичної і економічної географії. Проте політичні події, на які було так багате ХХ ст., швидко зробили цю молоду галузь знань надзвичайно популярною. Необхідно погодитись із твердженням російського дослідника І.Г. Усачова, що «геополітика виникла як динамічна дисципліна, творці й прихильники якої досить гнучко пристосовували свої погляди до умов, що змінювалися».

Можливо, саме тому, наукову діяльність К. Гаусгофера (1869–1946) нерідко безпосередньо пов'язують з націонал-соціалістським рухом та його експансіоністськими апетитами.

Вищеназваний німецький дослідник мало що додав до наукового визначення предмета, хоча «зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині «усвідомленню простору». Ще далі пішов, очолюваний К. Гаусгофером німецький журнал «Zeitschrift für Geopolitik», в якому геополітика розглядалася як наука «про відношення землі та політичних процесів», мистецтво керівництва практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика – це «географічний розум держави».

Безперечно, наукові розробки К. Гаусгофера та його «школи» мали значний вплив на формування гітлерівських доктрин «життєвого простору», хоча вони в значній мірі поступалися геополітичним схемам англійського вченого Гелфорда Джорджа Макіндера (1861–1947), окресленими у його праці «Географічна вісь історії». Схема Макіндера доволі проста: «Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом». Варто погодитись з правомірним твердженням Реймона Арона (1905–1983), що «саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання». Своєю теорією Г. Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

«Макіндер не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо розуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру, – розмірковує Р. Арон. – І все ж таки він був біля джерел багатьох географічних ідеологій. А ці останні завжди зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім – завдяки своїм розмірам або своїй якості – є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами. Водночас ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, про яку необхідність ідеться – економічну чи стратегічну. *Ідеологія життєвого простору* належить до першої категорії, *ідеологія природних кордонів* – до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, друга у Франції. Макіндер не підписувався під німецькою ідеологією життєвого простору, але він її підготував, висунувши химерну концепцію, однаково протиставлену як манчестерському лібералізмові, так і *грабіжницькому протекціонізмові (protection of a predator type)*.

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались, бо «ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховувати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. У багатьох випадках геополітиків не визнавали як вчених, але при цьому активно використовували їхні наукові викладки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого Гелфорда Дж. Макіндера не сприймалися в академічних колах і в той же час широко застосовувались владними структурами при формуванні міжнародної політики Англії».

У період після закінчення Другої світової війни закономірно звинувачувався німецький націонал-соціалізм, ідеологія якого на практиці призвела до величезних людських жертв. Подібна доля спіткала і геополітику, так вдало використану Третім Рейхом. Особливо це стосувалося Радянського Союзу, де геополітика була офіційно заборонена. Констатуємо, що тільки офіційно, бо висока партійна верхівка ніяк не могла обійтися без неї, розробляючи різноманітні проекти (протистояння США в «холодній війні», створення прорадянських режимів у країнах Східної Європи, вторгнення в Афганістан тощо). Не викликає жодних сумнівів, що у післявоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити контроль над морськими просторами. У післявоєнний період геополітика набула двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. відбувається переоцінка цінностей, хоча геополітика продовжувала залишатися західною політологічною концепцією. Її відродженню на теренах СРСР, а згодом СНД сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору і Радянського Союзу, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Все це призвело до швидкого розвитку геополітичної думки.

На сьогоднішній день налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Вперше за всі роки паплюження, до геополітики лояльно віднісся «Советский

энциклопедический словарь» (1989): Геополітика – західна політологічна концепція, згідно з якою «політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту». З того часу з'явилися сотні праць, в яких їх автори намагалися або запропонувати власне визначення поняття «геополітика», або модернізувати попередні. Дозволимо собі зупинитися на деяких з них.

Російський вчений М. Нартов сформулював стисле визначення геополітики, як «науки, системи знань про контроль над простором», виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний. На думку російського дослідника М. Мироненка, термін «геополітика» у науковому сенсі має принаймні два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний». Автор резонансного підручника з геополітики російський політолог О. Дугін зізнався, що важко дати визначення цій дисципліні, «настільки розпливчастій і одночасно виразній та захоплюючій». Вчений вважає, що «геополітика – це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона знаходиться на тому ж рівні, що й марксизм, лібералізм», а на відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: «географічний рельєф як доля». «Геополітика, – пише в іншому місці своєї праці О. Дугін, – це світогляд влади, наука про владу і для влади... Геополітика – дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних), і вся її історія переконливо показує, що нею займалися винятково люди, які брали активну участь у процесі управління країнами і націями, або готувалися до цієї ролі». Отже, «геополітика – це наука управляти». На жаль, після початку українсько-російської війни 2014 р. О. Дугін все частіше нагадує не стільки геополітика-науковця як пропагандиста геополітичної концепції «Новоросії» та відвертого захисника пануючого в Росії реакційного політичного режиму. Він поступово переходить від геополітичного прогнозування до неприхованих закликів антиукраїнського спрямування.

Відомий російський політолог, соціолог, філософ і геополітик Камалудін Гаджієв теж визнає, що хоча термін «геополітика» став одним із найпопулярніших у нашому лексиконі, проте «це ніскільки не полегшує завдання з'ясування його змісту». Нерідко, констатує К. Гаджієв, «під геополітикою розуміють традиційну для політичної науки галузь досліджень зовнішньої політики. Це пояснюється

тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які знаходяться в полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Разом з тим геополітика покликана виробляти нові парадигми, форми і методи цих досліджень». К. Гаджієв переконаний, що «гео» в понятті «геополітика» означає не просто географічний чи просторово-територіальний аспект в політиці тієї чи іншої держави або групи держав, воно покликане позначати всесвітньопланетарні масштаби, параметри і виміри, правила і норми поведінки в цілому, а також міжнародної політики окремих держав, союзів, блоків у всесвітньому контексті. Ще в середині 70-х років американський політолог К. Грей визначив геополітику як науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем і світовою політикою».

Український вчений В. Дергачов з ностальгією відзначає, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно і кваліфіковано робити висновки про наслідки глобальних змін у світі, що привело до утворення дефіциту професійних політиків. В. Дергачов вважає, що найкраще визначення геополітиці дав К. Гаусгофер, а тому немає сенсу придумувати щось нове. Львівський дослідник Мирослав Дністрянський запропонував «розмежувати політичну географію і геополітику, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ, геополітику – як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, що зумовлені такими географічними особливостями, як розташування і розміри території, природно-ресурсний потенціал, стан навколишнього середовища, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо. Разом з тим, політична географія, особливо прикладна, може бути, на його думку, основою і опорою геополітичних доктрин».

Виходячи з такого підходу, під геополітикою, в основі якої є прикладна політична географія, мається на увазі «сукупність заходів держави, спрямованих на розв'язання засадничих проблем її функціонування як територіально-політичної системи – територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку. Для цього необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах, забезпечивши, по-перше, безпеку і оптимальну освоєність державної території, недоторканість державних кордонів; по-друге, оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою; по-третє, синтез

регіональних позитивних етнокультурних ознак – складової національної ідеї – і загальнонаціональний характер впливу політичних партій. Ці концептуальні положення можуть бути закладені в основу внутрішньої геополітики. Завдання зовнішньої геополітики – встановити такі зв'язки і відношення держави як особливого територіально-політичного утворення з зовнішнім світом, які сприяли б її рівновазі і стабільності». Таким чином, М. Дністрянський поділяє геополітику на «внутрішню» і «зовнішню», твердячи, що між ними повинна існувати певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника «Філософія політики» під геополітикою розуміють «політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо». Визнається роль географічного чинника, але він не вважається вирішальним, поступаючись перед національними інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Геополітика є *«синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнародній арені»*. У цьому ракурсі варто нагадати вислів відомого французького романіста Моріса Дрюона: «Державі зовсім не обов'язково для того, щоб стати могутньою, мати величезну територію або велике народонаселення. Потрібно лише, щоб у народі було розвинуте почуття гордості, щоб він був здатний на порив і щоб ним тривалий час правив розумний монарх, який спромігся б запалити в душах людей вогонь великих прагнень».

Автори колективної монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти», з одного боку, погоджуються з визначенням геополітики, зробленим К. Гаусгофером, а з другого – не заперечують сентенцій О. Дугіна. Хоча при цьому зауважують, що «геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири». Одна з популярних геополітичних енциклопедій трактує геополітику як «теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектив їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних,

політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних та інших факторів».

Оригінально, на нашу думку, підійшов до визначення поняття геополітики російський вчений С. Переслегін, який під нею розуміє «триєдність науки, технології та трансценденції». Із винятково формальної точки зору геополітика вивчає (тракує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і, нарешті, цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Практична ж геополітика – це теорія позиційної гри на світовій шахівниці.

Геополітика використовує три групи методів: *загальнонаукові* – системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.; *логічні* – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання; *емпіричних досліджень* – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо. *Системний метод*, яким добре володів Т. Парсонс (1902–1979), дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з навколишнім середовищем через входи і виходи. Розглядаючи суспільство як систему, Т. Парсонс констатував: «... це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами в такий спосіб, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом та його оточенням». Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів.

Соціально-психологічний метод орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів чи груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, натовпу, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці. *Порівняльний метод* передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Завдяки йому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав. *Історичний метод* вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми «минуле – сучасне – майбутнє». *Нормативно-ціннісний метод* надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок. *Функціональний метод* вимагає детального вивчення залежностей між різними сферами

суспільного життя, країнами та групами країн. *Метод структурно-функціонального аналізу* передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції. *Інституціональний метод* спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність. *Антропологічний метод* на перше місце ставить не соціальні фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо).

У теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є *метод гри*. У цьому плані заслуговує на увагу та всіляке схвалення «Самовчитель гри на «Світовій шахівниці», розроблений російським вченим С. Переслегіним. Його «транспортна теорема» дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники – інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий. Прикладом застосування «транспортної теореми» був аналіз стабільності Радянського Союзу, проведений вище названим автором у 1986 р. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту перевезень вантажів, автор припустив, що після 1990 р. «інфраструктурний показник» починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі ХХ ст. Дослідник додавав, що якби «перебудова» не супроводжувалася економічною катастрофою (тобто деградацією виробництва в регіонах), наслідки могли б бути навіть більш серйозними – в цьому випадку прогнозувалося відокремлення Далекого Сходу з наступним поділом Росії по лінії Урал – Волга.

Відображаючи об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, геополітика покликана виконувати цілий ряд функцій: *пізнавальну* – вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій; *прогностичну* – визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини; *управлінську* – збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації; *ідеологічну* – теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності.

►►► Складові геополітики

Ще не так давно геополітика розвивалася в ракурсі проблематики політичної географії, а сьогодні вже доводиться говорити про самодостатність таких дисциплін як геоекономіка, геоecологія, геокультура тощо. Одні дослідники називають геоекономіку складовою частиною геополітики, інші – геостратегією. У сучасних умовах предметом геоекономіки вважаються маловивчені реалії сучасного глобалізованого світу, а саме: *нові системи управління економічними процесами, нові суб'єкти прийняття рішень, нові форми організації цілостей*. Суб'єктами геоекономіки є національні корпорації, які беруть активну участь у світовому поділі праці, або володіють баченням майбутньої преадаптації. С. Переслегін сучасний геоекономічний універсум зображує у вигляді піраміди, фундаментом якої є сільськогосподарські регіони. Поверхом вище знаходяться галузі, які виробляють сировину. Наступні два поверхи носять індустріальний характер і включають в себе галузі, зайняті низькотехнологічним виробництвом. Нарешті, останні, верхні шари постіндустріальні. Тут виробляється інтелектуальна сировина і діють єдині правила геоекономічної гри. В межах побудови такої піраміди проглядаються чотири частини світу: *південь* – спеціалізується на доіндустріальному виробництві; *схід* – розвиває класичну індустрію; *захід* – царство високих технологій; *північ* – випускає інтелектуальну сировину.

Сьогодні *геоекономіка* – наука про державну стратегію розвитку, досягнення світової чи регіональної могутності переважно економічним шляхом. Цілісність світу зумовлюється взаємодією різномасштабних соціально-політичних, економічних, етнічних та екологічних процесів, для яких характерна просторова поляризація. Різноманітні геополітичні та геоекономічні процеси, нашаровуючись один на одного, утворюють *геострати* – стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори та *геомари* – енергозбиткові рубіжні поля. Добробут держави залежить не тільки від природних багатств, адже можна мати великі запаси енергетичних ресурсів і залишатися бідними. У світі загальновідомі й інші приклади, коли обділена природними багатствами країна розквітає. Отже, вся справа в пропорціях, співвідношенні між джерелами продуктивної енергії людини та іншими ресурсами. Наприклад, західноєвропейська цивілізація досягла значних успіхів не стільки за рахунок вигідного географічного становища, скільки через перейняту античність. В. Дергачов виділяє наступні типологічні об'єкти рубіжної

комунікативності: *геополітичні, геоекономічні, соціокультурні та геоecологічні*.

На сьогоднішній день уже застарілою бачиться геополітична концепція «центр – периферія». У сучасному світі можна виділити принаймні чотири типи транскордонних регіонів: євро регіони (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами до Союзу); трансокеанські макрорегіони (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво); трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво); спеціальні зони між світ-економіками (Великий Сянган) в єдиному соціокультурному просторі (Китай) з метою возз'єднання держави-цивілізації. Якою ж має бути геоекономічна стратегія в XXI ст.? На думку В. Дергачова, «ринкові цінності утилітарні й легко вимірювані в грошових одиницях, відображають піклування людини про самого себе. Моральні цінності виражають турботу про інших і не піддаються виміру. Розповсюдження ринкових цінностей на політику, право, медицину, науку та інші сфери суспільного життя руйнує соціум. Підміна моральних принципів («добре» чи «погано») економічними («ефективно» чи «неефективно») становить головну загрозу стабільності капіталістичного суспільства... Геоекономічна стратегія веде до успіху і добробуту, якщо державі вдається створити критичну масу думаючих людей».

Для сучасної світової економіки притаманна глобалізація, яка, в той же час, супроводжується посиленням тенденцій регіоналізації. Принаймні прогнозується світове господарство з трьома полюсами економічного і технологічного розвитку в Західній Європі, Північній Америці та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Такий стан справ призводить до появи світових міст (Нью-Йорк, Гонконг, Сингапур, Стамбул, Москва). Існує думка, що в XXI ст. інтерполіси можливо правитимуть світом. Наймогутнішими регіональними угрупованнями є ОПЕК, НАФТА, АТЕС і, звичайно, ЄС. Йдучи своїм стратегічним курсом розширення на Схід, ЄС створив програми ФАРЕ і ТАСІС та запропонував проект трансмодальних коридорів. Зокрема програма ТАСІС, яка фінансує ринкову економіку в країнах СНД, сприяє розвитку сільського господарства, енергетики, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору, реформі державного управління, транспорту та телекомунікаціям тощо.

Сучасна *геокультура* тісно переплітається з геоекономікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Однак геокультурний підхід оперує з поняттями більш високого рівня, ніж геополітичний. Геокультура, на відміну від геополітики, ставить питання про «обіг ідентичності»: їх перенесення,

перетворення, втрату, відновлення. Вона віддає перевагу категорії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу. На відміну від культури в загальноприйнятому значенні, геокультурна унікальність практично не може бути втрачена і тому не потребує збереження та захисту.

Диференціація і зростаюча полярність між бідністю і багатством призводить до так званої «демографічної кризи», коли народжуваність дітей не тільки незручна для індивідуальної сім'ї, але й безпосередньо призводить до бідності. «Незручність дітей» проявляється тим сильніше, чим розвинутіші товарно-грошові відносини та індустріальна фаза в цілому. Вже згадуваний С. Переслегін у своїй «демографічній теоремі» доводить, що народження першої дитини віддаляє сім'ю до межі початкового майнового стану, народження другої – переводить до більш нищого класу. Як правило, при трьох дітях чи ще більшій їх кількості відбувається декласування сім'ї. На жаль, такими є реалії в Бангладеші, Бразилії та цілому ряді інших країн з низьким розвитком індустрії. За підрахунками сучасних демографів, затрати на розвиток, виховання та освіту дитини в індустріальній фазі досить значні, й період дитинства продовжується до 16, 18 і навіть 23 років. Необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди вже створюють власні сім'ї. У сучасній Росії середній показник не перевищує позначки 1,2 дітей у сім'ї, що свідчить про зменшення індустріального населення на 3–5 % в рік.

Цікава статистика щодо демографічної ситуації в Україні. Кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова – близько 20–22 %. Щоправда, в останні роки перша зменшується. Частка людей старшого віку відповідно збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення народжуваності й «старіння народу». Збільшується кількість утриманців. Зростає навантаження на людей працездатного віку... За даними на 1 січня 1998 р. питома вага молоді віком 15–28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7 %, а її кількість сягала близько 10 млн осіб. Це надзвичайно мало. Адже саме з молоддю пов'язується перспектива країни, народу і культури». На початку XXI ст. дикими виявляються пропозиції, які в 1798 р. вніс Томас Роберт Малтус про регламентацію шлюбів, обмеження дітонародження, епідемії, війни, голодомор тощо. Але факт залишається фактом, що демографічна ситуація стійка тільки при відповідній рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

І нарешті, необхідно зупинитися на сучасній георелігійній ситуації. На неї впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх необхідно зарахувати наступні: логіка розвитку релігійного процесу; загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії; характер взаємодії та взаємовпливу релігій; характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним. Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні. До регіональних відносяться: природні особливості території; історія розвитку та заселення території; демографічні характеристики населення та особливості розселення; урбанізація та міграції; етнічний склад населення; етнорелігійні групи, характер їх розселення; особливості природокористування; етногосподарські типи використання території; рівень соціально-економічного розвитку території. Серед глобальних чинників варто назвати міжнародне становище; геополітичну ситуацію в регіоні; тенденції в народонаселенні: демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя; глобальні та регіональні екологічні проблеми.

Якщо поглянути на сучасну георелігійну ситуацію в Україні, то з'ясуємо, що домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій на громади послідовників християнства припадає 95 %. Переважна більшість віруючих – православні. Греко-католицизм є другим впливовим християнським напрямком в Україні. На УГКЦ припадає 18,6 % загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестанських церков найбільшою є Всеукраїнський Союз Об'єднань Християн-Баптистів.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах, Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів: 1) Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямком є православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 2) Галицький регіон (Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської області). Цілковите переважання католицизму, особливо греко-католицизму. Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ та УПЦ-КП; 3) Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква, Свідки Єгови, реформати); 4) Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Переважають УПЦ і УПЦ-КП; 5) Центральний регіон (Київська, Житомирська,

Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 6) Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ; 7) Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ. Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризуються складністю, динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу. Після початку українсько-російської війни 2014 р. зафіксовані неодинокі випадки масового переходу православних вірників з Московського до Київського патріархату. На зміну геополітичної ситуації також вплинув сам факт одержання Україною *томосу* та виникнення Православної церкви України.

►►► Основні закони геополітики

До класичних законів геополітики відносяться: 1) *закон фундаментального дуалізму*; 2) *закон посилення фактору простору в людській історії*; 3) *закон синтезу суші і моря*.

Закон фундаментального дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиборстві *телурократії* («сухопутної могутності») та *таласократії* («морської могутності»). Держави телурократії в давнину – стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації – стародавні Афіни і Карфаген – типові зразки таласократії.

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телурократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємності. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться

до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода, символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Г. Макіндера, Р. Арон цілком справедливо підмітив: «З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті ХХ сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної невблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться вічна-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишиться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островках або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу». Безперечно, має рацію Р. Арон, підсумовуючи: «Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу, центральна земля має всі можливості заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу».

Закон посилення фактору простору в людській історії. До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі – таласократія і телурократія велику жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному відношенні. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телурократії.

Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростав вплив таласократії. Алфред Тайер Меген вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А. Мегена, причина цьому «лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі». У середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а телурократія ототожнювалася з Радянським Союзом. Між двома супердержавами велася жорстока боротьба в різних сферах, перш за все в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати «зоряні війни», щоб побачити до яких висот дійшло це протистояння. З розпадом СРСР і світової системи соціалізму двополюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. З приводу цього П. Кальвокорессі висловив цікаві міркування: «З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило капіталізм без суперника. Але, з другого – капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою – як своєю власною, так і міжнародною».

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю «Кінець історії?», в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн в різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до повного спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом у книзі американського дослідника Самуеля Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій», в якій автор зайняв позицію, повністю протилежну тій, якої притримувався Ф. Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протиборства. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення

державами своїх геополітичних завдань слугувало використання військової сили для здійснення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протиборства, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елемента. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Теоретичні проблеми сучасного геополітичного протиборства детально проаналізував сучасний дослідник Леонід Івашов. Воно є різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Формаційне протиборство* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку. *Цивілізаційне протиборство* охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протиборства має пряме відношення до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. *Інформаційне протиборство* є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів. Незважаючи на те, що в сучасних умовах, на порозі ХХІ ст., система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, гарантувати національну безпеку.

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, російський політолог О. Дугін пропонує чотири варіанти подальшого розвитку: 1) перемога таласократії повністю відмінює цивілізацію телурократії; 2) перемога таласократії закінчує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ; 3) поразка телурократії – явище тимчасове, бо Європі

ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; 4) перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї «світової революції» та «планетарне панування Третього Рейху»). Однак замовчується аналогічність сучасної російської геополітичної концепції, яка спрямована на месіанізм та світове панування.

Закон синтезу суші і моря – третій класичний закон геополітики. Йдеться про одне з ключових понять геополітики – «Берегову зону», або «Rimland» – фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча «берегова зона» згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893–1943). На його думку, саме «Rimland», а не «Heartland», як твердив Г. Макіндер, є ключем до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують «Heartland», отже, «той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу у своїх руках». О. Дугін називає «Rimland» «ключовою категорією», «островом і кораблем», «прикордонною зоною» тощо. Більш розвинув ідею «берегової зони» геополітик Володимир Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі «Море – Коустленд («Rimland») – Континент («Heartland»)». Через цю «берегову зону», яка пов'язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. В. Дергачов вводить поняття МОРЕМАР – берегову зону морів і океанів – головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму «берегова зона» стає «зоною життєвих інтересів» окремих держав. Поряд з МОРЕМАРОМ В. Дергачов говорить про ЄВРАМАР – важливий «двигун» духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар'єром проти «морської стихії» відкритого суспільства і вестернізації. Зрозуміло, що під «відкритим суспільством» і «вестернізацією» В. Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

►►► Категорії геополітики

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують винятково геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками – міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контроль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується перш за все ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв'язків. Часто вживається поняття *геостратегічний простір* – світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони), життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле – простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне – територія, яка знаходиться під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному відношеннях; перехресне – простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне – безперервний простір; геополітична опорна точка – місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метаполе – простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який утверджує в якості двигуна історичного процесу протиставлення телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* – особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього справа не дійшла, геополітики розрізняють *біполярний світ* – двополярність (наприклад протиставлення двох супердержав – СРСР і США) та *багатополярний* – виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний світ* – геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО,

геополітиками називаються *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* – сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* – геополітична лінія атлантизму, направлена на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півмісяць* – берегові території Євразії; *зовнішній півмісяць* – сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* – водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* – те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* – серцевина землі, «географічна вісь історії» за Г. Макіндером; *rimland* – «берегові землі» за Х. Макіндером.

Сучасні геополітики також використовують терміни «геополітична ситуація», «геополітичне оточення», «геополітичне становище». Під *геополітичною ситуацією* розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під *геополітичним оточенням держави* розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. *Геополітичне становище держави* – це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про *геополітичний розвиток держави* – сукупність практичних дій тої чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, основаних на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку.

Тісно пов'язані між собою категорії *геополітичні відносини* та *баланс сил*. Під *геополітичними відносинами* розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі – явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що у світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному відношенні країн. Під *балансом сил* розуміють кількісно-якісну

рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Р. Арон частіше вживає поняття *могутність і сила*. Що стосується останньої, дослідник відзначає: «Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвімо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни *реальна сила* – це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру реальна сила не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці». Що стосується *могутності*, то вона, на думку Р. Арона, протягом століть змінювалась. Якщо Н. Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г. Моргентау – 8, Р. Штайнмец – 8, то Р. Арон запропонував триланкову модель: *середовище, ресурси, колективні дії*.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір, який окреслений кордонами*. Під *кордоном* розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область в Росії). Одним із перших дослідив проблему кордону Дж. Н. Керзон (1859–1925), який дійшов висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення. З певною долею умовності кордони поділяють на природні та штучні. Проголошення на терені СРСР незалежних держав збагатило політичний лексикон терміном «прозорі кордони».

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф. Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі.

У фундаментальній праці «Народознавство (Антропогеографія)» німецький мислитель говорить про утворення так званих «різких» кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими «різкими» чи штучними кордонами були «країни китайських стін, турецьких і козацьких валів». Карл Гаусгофер присвятив цій проблемі спеціальну працю «Кордони в їх географічному і політичному значенні», всім своїм вістрям спрямовану проти рішень Версаля. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, К. Гаусгофер емоційно заявляв: «...Той хаос руїн і мук, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії... Бо імперія повинна мати кордони, які вона здатна захищати власними силами!.. Адже будь-який корисний і стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування... Вкрай рідко кордон є лінією, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування... Арена цієї боротьби – перш за все кордон...».

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутално душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, що не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917–1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П. Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки.

У перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії і пізніше Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи і довільно тлумачачи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунення територіальних претензій до України

протягом 1994–1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень безпеки якої (при максимальному значенні – 1) становив: у 1994 році – 0,8; у 1995 – 0,92; у 1996 – 0,95. Протягом 1997–1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково розблоковано. Але, як підтвердили наступні події, певна нормалізація українсько-російських стосунків була тимчасовою. Внаслідок російської агресії 2014 р. Україна тимчасово втратила частину Донецької та Луганської областей і не контролює понад 400 км свого державного кордону.

Одна з головних категорій геополітики – *інтерес*, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: *інтереси національні* – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, яка впливає із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища; *тимчасові національні інтереси* – національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; *життєво важливі інтереси держави* – збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; *постійні національні інтереси* – національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, в той же час залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; *інтереси конфронтаційні* – прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства; *інтереси паралельні* – інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; *інтереси, які розходяться* – інтереси, направлені на досягнення різних цілей, але не загрожують інтересам іншої сторони; *спільні інтереси* – інтереси, під якими розуміють спільність

підходів сторін, збіг в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Ці дії можуть носити оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія *експансія* – 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке здійснюється як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позаекономічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють *військову експансію* – збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні. На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війн, які, за словами Р.Арона, властиві «всім історичним епохам і всім цивілізаціям». Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії «Мир і війна між націями», услід за легендарним Карлом фон Клаузевіцем, запропонував класичну типологію війни і миру: «Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінуються силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства». Поступово імперський мир «переходить у мир громадянський», а «між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію».

Говорячи про принципи миру, Р.Арон вводить поняття *мир страху* – «це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне

(або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили і миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: *мир задоволення...*, який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином, він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка поклала б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили». Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р.Арона «вселенської імперії». Застосовує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *заякуванні, підризній діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами.

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов'язане з розповсюдженням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет по міжнародному тероризму для підготовки універсальної конвенції по відверненню і покаранню за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм – використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високо-токсичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об'єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров'я людей. Небезпечним суспільним явищем продовжує залишатися і ядерний тероризм.

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Р.Арон називає загальною і формальною: «досконалі» війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є *міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо *інфрадержавними* або *інфраімперськими* війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського».

Розрізняють також війни *феодалні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно багата: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна. Зупинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* – 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система мір по оволодінню інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2) особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

Психологічна війна – цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи посереднього впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. *Війна таємна* – усі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною стає *війна екологічна*, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. Застосовується навіть термін *екоцид* – масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу.

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у XX столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за підрахунками якого під час війн XX ст. загинуло 175,214 млн чоловік, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні – 51,09% та в локальних війнах – 35,32% всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах XX ст. загинуло 71,118 млн чоловік. Всього,

таким чином, в XX ст. загинуло 246,332 млн чоловік, в тому числі у війнах та військових конфліктах – 175,214 млн чоловік (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах – 71,118 млн чоловік (28,87%). Описуючи «Карибську кризу» в жовтні 1962 р. Д. Фельдман констатував, що радянські ракети Р-12 та Р-14 з ядерними зарядами на Кубі, які могли знищувати цілі на континентальній частині США впритул до канадського кордону, складали 36 мегатон, що було в 2000 разів більше, ніж сила бомби, скинутої на Хіросиму. Разом з тим, Д. Фельдман відзначає, що кількість збройних конфліктів міждержавного рівня йде до зменшення. Якщо за період з 1400 р. По наш час майже половина конфліктів припадала на конфлікти між державами, то за останні чотири десятиліття до них відносяться тільки 37 з 127. Значних втрат війни завдали і українському народові. У XX ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр., спровокованих радянським режимом, загинуло всього понад 12,38 млн українців.

►►► Геополітичні епохи

Історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. Н. Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648–1814), *Віденська* (1815–1918), *Версальська* (1919–1945), *Потсдамська* (1945 – кінець 80-х – початок 90-х рр.) та *Біловезька* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів). Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не називає Біловезькою системою міжнародних відносин. Можливо, М. Лебедева і має рацію, бо події, пов'язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

Вчений-міжнародник П. Циганков притримується думки, що існували «європейська система XVII ст. (заснована на принципах

Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав («європейський концерт націй») XIX ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945–1990-х рр.», хоча відзначає, що «головний недолік такого «панорамного» підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами – великими державами. Тоді як в системному підході головне – переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів – міжнародних акторів».

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє «сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи». Структура міжнародних систем, на думку Р. Арона, завжди є олігополістичною. В кожну з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин. На глибоке переконання Р. Арона, «зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзнитства та ворожнечі, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі».

Виходячи з цього, Р. Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* – такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* – в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності. Гомогенна система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана. Гетерогенність призводить до протилежних наслідків. Що стосується системи, яка панувала в 1914 р., то вона, на думку Р. Арона, була гомогенною, однак «ця гомогенність

очевидна доти, доки панував мир». Р. Арон також запропонував моделі систем залежно від конфігурації співвідношення сил, які можуть бути *багатополярними* – коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато; і *біполярними* – коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи, змушені визначати свою позицію щодо двох «блоків», приєднуючись або до того, або до того, якщо не випаде нагода залишитись осторонь. Хоча Р. Арон не заперечує, що «можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами».

Власні типології міжнародних систем також запропонували американські дослідники М. Каплан та Р. Роузкранс. Останній, наприклад, називав дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740–1789, 1789–1814, 1814–1822, 1822–1848, 1848–1871, 1871–1888, 1888–1918, 1918–1945, 1945–1960. В основі типології Р. Роузкранса лежать фактори стабільності чи нестабільності. Англійський вчений Е. Луард виділяє сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771–721 рр. до н. е.), система давньогрецьких держав (510–338 рр. до н. е.), епоха європейських династій (1300–1559), ера релігійного панування (1559–1648), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648–1789), епоха націоналізму (1789–1914), ера панування ідеології (1914–1974). В основу своєї типології Е. Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами, стратифікація, норми тощо.

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV – XVI ст. Тому її коріння знаходяться в Стародавній Греції та Римі, середньовічних італійських містах. Визнавши в якості одного з ключових принцип національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок нової системи міжнародних відносин. Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї, за М. Лебедевою, були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами. До 1648 р. ця ідея часто-густо була відсутня, особливо це стосується четвертого принципу.

ДЖЕРЕЛА ГЕОПОЛІТИКИ

►►► Концепції цивілізаційного підходу до історичного процесу

► **Шпенглер Освальд (1880–1936)** – німецький мислитель, історик, культуролог. Закінчив гуманітарну школу в Галле, потім університети в Мюнхені, Берліні та Галле. Певний час працював учителем у школі, а згодом, відмовившись від учителювання у гімназії, займався приватними науковими дослідженнями. Протягом 1911–1917 рр. писав книгу «Присмерк Європи», другий том якої вийшов 1922 р. Саме ця праця й принесла автору світову славу. Нерідко О. Шпенглеру приписують певні симпатії до націонал-соціалізму, однак він ніколи не брав участі у фашистському русі. Відомо, що після особистої розмови з Гітлером, Шпенглера так відштовхнула його деспотія, що коли він помер, поговорювали про причетність до цього нацистів. Щоправда, існують і протилежні думки. Автори оксфордської «Історії політичної думки», називаючи О. Шпенглера апологетом авторитаризму і провісником німецького апокаліпсису, сповненого ненависті до раціоналізму, відзначили, що філософ «відіграв ключову роль у руйнуванні ліберальних і демократичних ідеалів Веймарської республіки. Якщо його і не можна вважати одним із прямих попередників нацизму, його значення для створення моральної атмосфери, за якої було уможливлено поступ нацистів, було навіть більшим, ніж вагомість таких «консервативних революціонерів», як Артур Меллер ван ден Брук, автор книги «Третій рейх», або речник німецького ірраціоналізму Юліус Лангбен, автор книги «Рембрандт як вихователь», які стали широко відомими в останні роки дев'ятнадцятого століття».

О. Шпенглер сформулював циклічну теорію історичних змін й обґрунтував порівняльний підхід до вивчення явищ культури. Свій метод він назвав «морфологічним». В чому він полягав? На думку українського політолога В. А. Потульницького, історіософія морфології історії базувалась на таких концептуальних положеннях: незадоволеність лінеарним трактуванням історії; обрання як мірила вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноких держав, а культур; заперечення єдиної історії людства, натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій. Що стосується методів, вироблених теорією морфології історії, то вони були наступними: намагання охопити культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу; створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і творити синтезу; виділення кількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації; вироблення на цьому ґрунті деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають можливість передбачати головні події у сучасному світі.

Концептуальні засади праці О. Шпенглера були зумовлені прикладенням до історії біологічного поняття «живий організм». На його думку, кожна окрема культура є організмом, який переживає свою весну (дитячий час), літо (юнацький), осінь (чоловіча дорослість) і зиму (старість). Кожній культурі притаманні три аспекти її розвитку – духовний (релігія, філософія, наука), мистецький (стиль і форми архітектури, живопис, література) і політичний. Вік життя культури – 1000 років. Окреслюючи традиційну послідовність давнього, середньовічного і сучасного періодів, О. Шпенглер виділяє китайську, давньосемітську, єгипетську, індійську, «аполонічну» (греко-римську), «магічну» (іранську, єврейську та арабську), мексиканську і «фаустіанську» (західну) культури. Необхідно погодитися з авторами оксфордської «Енциклопедії політичної думки», що О. Шпенглер, фактично, обмежився аналізом західноєвропейської культури.

Кожна з восьми культур рухається не за неухильно поступальною лінією, а проходить замкнений коловоротний життєвий цикл, постаючи, з одного боку, як щось неповторне, а з іншого – як своєрідна монада, уособлення довільної з іншими органічних культурних макроформ. Крім того, всі культури відзначає внутрішня єдність не лише форм мислення, а й стилю, втіленого у формах економічного, соціального, політичного, духовного й практичного

життя. І, нарешті, – спільність основних етапів існування, ритму просування по цих етапах та тривалості «нормального» (біля тисячі років) терміну існування. Завершуючи життєве коло на фазі цивілізації, культура вмирає як органічна макроформа історії. Вона не змінюється більш розвинутою культурно-історичною формою, а розпадається до рівня етнічного хаосу, позбавленого перспективи.

Сучасний дослідник Юрій Павленко цілком справедливо відзначав, що «у теоретичній конструкції О. Шпенглера категорично відкинуто ідею загальнолюдської історії (а відтак і саму думку про стадійний характер останньої) і натомість стверджено абсолютну самодостатність і автаркійність окремих «великих культур», рівноцінних і одномасштабних. Перекреслюючи європоцентристську схему, філософ зазначає, що «античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською та мексиканською культурою – це окремі світи становлення, що мають однакове значення в загальній картині історії». О. Шпенглер виділяє відповідні фази в циклічному розвитку культур: зародження, зростання, розквіт, занепад та загибель. Кожній із цих стадій характерний певний стан культури (зародження відбувається раптово; зростання означає саморозвиток культури; розквіт – стан максимальної реалізації її внутрішніх потенцій; занепад – доба експансії та мілітаризму; загибель – творчі потенції культури вже вичерпані, і вона уподібнюється до сухого дерева). Така доля, на думку О. Шпенглера, чекала у найближчі два-три століття Захід. Він не вважав своє твердження песимістичним. Це закономірний процес, який відвернути неможливо: «Про кожний організм знаємо, що темп, постава і тривання його життя та всі окремі вияви його визначені прикметами ґатунку, до якого він належить. Ніхто не може від тисячолітнього дуба очікувати, що він саме тепер буде збиратися починати з властивим йому розгоном свій розвиток. Ніхто не буде сподіватися від гусениці, яка на його очах щодня росте, що вона буде, може, ще й за пару років далі виростати. У цьому кожний з безумовною певністю... має почуття межі, яке ідентичне з відчуттям внутрішньої форми. Але супроти вищого людства панує невгамовний антимізм, який нехтує всяким історичним, отже органічним, досвідом про майбутній хід подій, так що кожний стверджує у випадково наявних «позначках» цілком особливо видатний простолінійний «дальший розвиток», не тому, що він є науково доказаний, а тому, що йому того забагається. Це розрахунок на безмежні можливості – ніколи на природний кінець – і, виходячи з моментальних нагод, будуються цілком наївні конструкції».

О. Шпенглер розрізняє поняття «культура» і «цивілізація». Відношення між ними таке, як між життям і смертю. Творчий порив митця є культурою, а копіювання творчості є цивілізацією. Провінційні міста – культура, модерні великоміста – цивілізація. Християнство та різноманітні ідеології не вважаються дозрілою культурою. І взагалі, культуру творить не людство (в оцінці Шпенглера, воно є зоологічне поняття або порожнє місце), а одиниці. Вона виростає на краєвиді конкретної землі й є виразом національної духовності її митців.

Погляди О. Шпенглера зробили великий вплив на творчість українських істориків С. Томашівського, М. Кордуби, І. Кривецького та ін. Захоплювався О. Шпенглером наступник С. Бандери С. Ленкавський.

Література: Шпенглер О. Закат Європы: Образ и действительность. Минск: Попурри, 1998; Шпенглер О. Закат Европы: Всемирно-исторические перспективы. Минск: Попурри, 1999; Кто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 265; Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 451-452; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. К.: Знання України, 2002. С. 658-669; Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 2000. С. 121-122; Потульніцький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. К.: Либідь, 2002. С. 314-315.

► **Тойнбі Арнольд Джозеф (1889–1975)** – англійський історик, філософ історії. Майбутній вчений отримав блискучу освіту. Його середньою школою був Вінчестерський коледж, а вищу освіту він здобув у Оксфорді (Балліольський коледж), де скрупульозно простудіював грецьку та латинську філологію, історію Греції, Риму та Італії. Під час Першої світової війни працював у відділі політичної розвідки міністерства закордонних справ, брав участь у роботі Паризької мирної конференції. Деякий час працював професором Лондонського університету, а в 1924 р. відмовився від кафедри, повністю зосередившись на науковій роботі. На пропозицію Сера Джеймса А. Тойнбі очолив Королівський інститут міжнародних справ, де і працював до виходу на пенсію в 1956 р. Помер А. Тойнбі 22 жовтня 1975 р. Його поховано в Йорку (Англія). Основний твір, який залишив після себе А. Тойнбі – «Дослідження історії» у 12-ти томах.

Арнольд Тойнбі розробив та обґрунтував оригінальну концепцію всесвітньо-історичного процесу. Його підхід дає змогу розглянути взаємодію окремих цивілізацій у просторі й часі, що радикально відрізняє його концепцію від шпенглерівської. Тойнбі запропонував теорію витоків і розвитку цивілізацій як «Виклику-Відповіді». Його теорія ґрунтовно проаналізована сучасним українським вченим Юрієм Павленком, на основі праці якого ми і описуємо її. Розглядаючи цивілізації, вчений протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але надто менше індивідуалізовані. Цивілізації за Тойнбі поділяються на: 1) незалежні, самодостатні цивілізації (Єгипетська, Антична) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвинутішого суспільства (Японська, Корейська, В'єтнамська – від Китайської); 2) цивілізації ізольовані (Андська) та неізольовані (Єгипетська, Шумерська, Егейська, Індська); 3) цивілізації поділяються на такі, що безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій. Таким чином, цивілізації за Тойнбі взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов'язуються між собою.

Перехід від однієї цивілізації до іншої визначають три фактори: 1) світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; 2) наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; 3) хаотичне вторгнення варварів. На думку вченого другий фактор є основним, а третій менш значимий. Тойнбі починає розглядати цивілізаційну історію людства з часів 1) формування передумов виникнення найдавніших цивілізацій, тобто з доби «неолітичної революції» – переходу до відтворюючих форм господарства; 2) утворення перших цивілізацій, що самостійно виникають у різних місцях Земної кулі – Єгипетської, Шумерської, Мінойської, Індії, Китаю, Перу; 3) відгукуючись на «виклики» з боку цих перших у своїх регіонах цивілізацій, на їхній периферії поступово утворюються цивілізації-сателіти (Еламська, Хеттська, Урартська відносно Месопотамської); 4) на цьому етапі утворюються цивілізації дочірні (Сирійська, Еллінська (Антична), Індійська, котрі створюють свої могутні імперії, в надрах яких виростають світові релігії – буддизм, християнство, іслам; 5) на цій основі в ранньому середньовіччі виникають дочірні цивілізації другої генерації: Східнохристиянська, Західнохристиянська та Ісламська, які користуються спадщиною цивілізацій Сирійської та Еллінської. Вони, разом із Китайською та Індійською, і визначають обличчя середньовічної доби, контактують між собою, але в цілому

зберігають власну самодостатність; 6) починаючи з 1500 р, за Тойнбі, людство об'єднується у всесвітнє співтовариство. Таким чином, західноєвропейське суспільство XVI – XVIII ст. виконує всесвітньо-історичну місію згуртування людства. Західна культура тією чи іншою мірою сприймається представниками інших цивілізацій, але й вбирає в себе їхні здобутки.

Література: Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія Д. Ч. Сомервелла: В 2-х томах. К.: Основи, 1995; Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір. Т. 2. К.: Основи, 1995. С. 363–373; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. К.: Знання України, 2002. С. 563–565; Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 2000. С. 122–126.

►►► Військово-стратегічні теорії

► **Макіавеллі Нікколо (1469–1527)** – визначний італійський мислитель епохи Відродження. Народився 3 травня у Флоренції в сім'ї нотаря. Дитинство і юність провів у Флоренції (1469–1498) за часи правління Лоренцо де Медічі та Джироламо Савонаролли. На 1498–1512 рр. припадає бурхлива дипломатична діяльність Н. Макіавеллі (секретар військового магістрату Десятьох, секретар нового органу ополчення Дев'ятьох, урядовий посланник під час чотирьох дипломатичних місій до Франції та Сієнни, двох до Цезаря Борджіа, до папського двору, а також до германського імператора. У 1512–1527 рр. Н. Макіавеллі втрачає посаду, перебуває в ув'язненні, після чого активно займається літературною діяльністю. Помер 21 червня 1527 р.

Н. Макіавеллі – автор численних праць, серед яких особливо виділяються «Державець», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія», «Історія Флоренції», «Становище справ у Франції». Н. Макіавеллі справедливо вважається одним із визнаних авторів військово-стратегічних теорій. Трактат «Державець» по суті є керівництвом по створенню сильної централізованої держави, здатної протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Для блага держави варто піти на все, проявити жорстокість, обманувати противника. Державець повинен твердою рукою зміцнювати свою владу, не звертаючи

уваги на мораль, якщо цього диктує ситуація. Н. Макіавеллі виступає провісником розширення територій: «Запровадити в одному чи двох місцях колонії, які зв'язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї, є лише одна інша можливість – розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не потребують значних затрат і утримування їх майже нічого не коштує державцю; розорюють вони лише тих жителів, чий поля і господарства відходять до нових поселенців... Через те, з якого боку не поглянеш, утримання війська – не на користь, а от запровадження колоній – добре».

На глибоке переконання Н. Макіавеллі, «потяг до завоювання – справа звичайна, і з тими, хто враховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ж ніхто їх не осудить... Як показав досвід, Церква й Іспанія, дякуючи Франції, розширили свої володіння в Італії, а Франція завдяки їм втратила там усе. Отже, висновок, який багаторазово підтверджується: лихо тому, хто сприяє чужій могутності, бо вона дістається або вмінням, або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається».

Характеристика державця у Н. Макіавеллі вже стала хрестоматійною: «Але нехай із усіх звірів державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця – вовків; отже потрібно бути подібному до лисиці, щоб уміти обійти капкани, й до лева, щоб залякати вовків. Той, хто завжди подібний леву, може прогледіти пастку. Із цього видно, що розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Таке рішення було б не схвальне, якби всі люди чесно дотримувались свого слова; але ж люди, будучи нерозумними, слова не дотримуються, і через це й ти повинен чинити з ними так само. А порушити обіцянку причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних договорів, скільки угод не вступили в дію або ж пішли прахом тільки через те, що державці порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисиці. Все одно натуру цю треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром – люди ж такі простодушні і так приголомшені своїми проблемами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе обманути...».

Державець, на думку Н. Макіавеллі, нічого не вдіє, не маючи сильного війська. Воно потрібно як для внутрішніх цілей, так і зовнішніх. «Державця, – говорить Макіавеллі, – підстерігають дві небезпеки – одна ізсередини, з боку підданих, друга іззовні – з боку сильних сусідів. Із зовнішньою небезпекою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників; причому той, хто

має хороше військо, знайде і вірних союзників. А якщо зовнішню небезпеку буде усунено, то і всередині збережеться мир за умови, що його не порушать таємні змови; але і при нападі іззовні державець не повинен втрачати самовладання. Якщо спосіб його дій буде такий, як я кажу, він вистійть перед будь-яким ворогом...».

До військової справи, вважає Н. Макіавеллі, державець повинен відноситися цілком серйозно: «У державця не має бути жодної іншої мети і жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог». Він повинен добре знати військову історію, щоб не повторювати зроблених до нього помилок. «Щодо духовної підготовки до війни, – навчає він, – то державець має студювати історію і при цьому зосереджувати свою увагу на діяннях видатних людей, маючи їх за зразок, має спостерігати, як вони поводитись у війні, досліджувати причини перемог і поразок, для того, щоб других уникнути, а перші мати за приклад».

Н. Макіавеллі проявив себе чудовим дипломатом і в теорії, і на практиці. У випадку війни вважав, що нема сенсу залишатися на нейтральних позиціях, а варто, все ж, вибрати собі союзника: «Державця поважають також, коли він відкрито заявляє про себе ворогом або другом, тобто коли він без вагань виступає за одного проти іншого – це завжди краще, аніж стояти осторонь. Тому що коли двоє сильних правителів вступають в поєдинок, то вони можуть бути такі, що можливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідно відкрито і рішуче вступити у війну... І завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг кличе відкрито вступитись за нього зі зброєю в руках. Нерішучі державці, як правило, обирають нейтралітет, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до загибелі». Н. Макіавеллі вважав, що союзи бажано укладати з рівними по силі державцями. «Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає необхідність..., бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці ж повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців».

Щодо тогочасної дипломатії та праць Н. Макіавеллі на цю тематику Дж. Г. Себайн і Т. Л. Торсон поділилися своїми міркуваннями: «Політичні праці Макіавеллі відносяться не так до політичної науки, як до розряду дипломатичної літератури, що її в той час чимало понаписували його земляки. Ніколи ще в дипломатичні ігри не гралися з таким запалом, як у стосунках італійських держав макіавеллівської доби. Ніколи ще зміни ходів у переговорах не важили так багато, як серед цих правителів-пройдисвітів, що для них і спритна

гра, і найгрубіша сила були однаково добрими запоруками успіху. Дипломатичні писання – як і праці Макіавеллі – мають свої характерні переваги й недоліки. Тут і напрочуд тонке розуміння слабких і сильних сторін політичної ситуації, і ясна, твереза оцінка можливостей і темпераменту супротивника, і вельми об'єктивний глузд у передбачуванні логіки подій та наслідків певних дій. Завдяки ось цим якостям, що притаманні Макіавеллі повною мірою, він і став улюбленим автором для дипломатів тих часів. Автори дипломатичних писань мають ту особливість, що люблять перебільшувати важливість політичної гри заради самої гри і применшувати значення мети, заради якої ця гра ведеться. Вони, природно, вважають, що політика існує сама для себе. У Макіавеллі ця особлива риса проявляється напрочуд виразно...».

Н. Макіавеллі високо цінував свою основну працю: «Що стосується цієї моєї речі, то, прочитавши її, можна побачити, що ті 15 років, які я витратив на вивчення управління державними справами, я не спав і не проводив час святково; будь-хто мав би високо оцінити можливість використати людину, яка набула так багато досвіду за рахунок інших. І не може бути сумнівів у моїй чесності, бо, залишаючись завжди чесним, я не перестану залишатися таким. Той, хто, як я, був чесним і добросовісним на протязі 49 років, не зможе переробити свою природу...». В листі до Лоренцо Медичі Н. Макіавеллі писав: «... Найцінніший скарб, яким я міг розпорядитися, полягав у можливості запропонувати Вам засіб у найкоротший термін дізнатися про те, на вивчення чого я потратив багато років...». Отже, Н. Макіавеллі не сумнівався у потрібності своєї праці, вважаючи, що вона буде корисною для тодішніх державців.

Високу оцінку Н. Макіавеллі дав у своїй книзі російський публіцист Ф. Бурлацький: «Макіавеллі – це співець людської доблесті, хоробрості, сміливості, винахідливості, енергії, глибини і гнучкості розуму... Дрібна політика потребувала і дрібних політиків. І люди, яких Макіавеллі міг споглядати навколо себе в царині державного життя, не могли викликати в ньому інших почуттів, крім презирства і почуття переваги. Сам він був незаурядним як політичний мислитель, талановитий, яскравий, енергійний, самовідданий у своїх діях. Однак діячем він не став і не міг стати в силу властивостей свого розуму і характеру. Чи здатний був він сам творити зло, страчувати соратників, обманювати друзів, пригнічувати народи, робити все, що він так легко рекомендував іншим? Мало ймовірно. У всякому випадку, його практична діяльність говорить проти цього!».

Поняття «макіавеллізм», що символізувало політику, яка будується на принципі «мета виправдовує засоби», з'явилося вже після смерті Макіавеллі. Цей принцип сформулювали єзуїти внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення Макіавеллі. Вони вилучили з його концепції вчення про фортуна, замінивши її вченням про дію в суспільстві скритої Божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря, незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Суспільство, народ є маріонетки провидіння, а тому реальна політика звільнюється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів конкретної людності. Стосовно ставлення політичних діячів до творчості Макіавеллі, то воно було неоднозначним. Наполеону приписують фразу: «Тацит пише романи, Гіббон не більше як людина гучних слів, Макіавеллі – єдиний письменник, якого варто читати». Однак згодом Наполеон відмовлявся від своїх слів, і навіть написав «Коментарі Макіавеллі Наполеоном Бонапартом». Король Фрідріх II написав брошуру «Антимакіавеллі», в якій протиставив змальований ним портрет державця портрету прогресивного монарха. Відомо, що великим італійським мислителем епохи Відродження захоплювався Беніто Муссоліні. Він з особливою насолодою цитував висловлювання Макіавеллі про те, що «озброєні пророки перемагають, беззбройні гинуть». Муссоліні співставляє це висловлювання із своїми висновками в статті «Сила і згода», доводячи, що тільки насильством можна забезпечити єдність нації і благоденство народу. Лев Троцький теж шукав у Макіавеллі оправдання насильству, війнам і політичному тероризму. Загальновідомим є й те, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., коли почалася національно-визвольна боротьба Рісорджіменто, народ та інтелігенція Італії в особі її найкращих представників – Альф'єрі, Фосколо, Мандзіні, Де Санктіса, Кардуччі – визнали в Макіавеллі свого пророка, вчителя і поета.

Література: Макиавелли Н. Избранное. М.: Рипол Классик, 1999. 799 с.; Бурлацкий Ф. Никколо Макиавелли. Советник государя / Вожди и советники. М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. 448 с.; Энциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 217–219; Кирилюк Ф. М. Історія політології. Т. 1. К.: Знання України, 2002. С. 397–408; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 304–322; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 130–142; Філософія політики. Короткий енциклопедичний

► **Клаузевіц Карл Філіп Готфрід (1780–1831)** – німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії. Народився в сім'ї акцизного чиновника. З 1792 р. – юнкер, з 1795 р. – офіцер. Закінчив загальне військово-училище в Берліні. Брав участь у війні з Францією (1806-1807), а згодом працював у пруському генеральному штабі, начальником кабінету голови військово-реорганізаційного кабінету, викладав у офіцерському військовому училищі. В 1812-1813 рр. перебував на службі в російській армії під час Вітчизняної війни 1812 р. Наступного року очолював штаб російсько-прусського корпусу, перед смертю працював начальником штабу пруської армії на польському кордоні.

Вивчивши понад 130 війн і походів, К. Клаузевіц написав трьохтомну працю «Про війну», яка незабаром стала класичною. Як пригадувала його дружина Марія фон Клаузевіц, її чоловік працював над книгою з 1810 р., коли викладав у військовому училищі, до весни 1830 р., коли був призначений на службу в артилерію. В березні 1831 р. К. Клаузевіц повернувся в Бреславль, де планував завершити працю до зими. Однак 16 листопада його не стало, і рукопис книги «Про війну» був надрукований в такому вигляді, як його залишив автор, лише після смерті К. Клаузевіца. М. Клаузевіц писала в передмові, що це посмертне творіння її чоловіка друкується «без добавок чи вилучення хоча б одного слова». Понятійний апарат, введений до наукового обігу К. Клаузевіцем, дозволив стратегам кінця XIX ст. перетворити військово мистецтво в науку, а на закладеному ним фундаменті виникли всі наступні праці військових теоретиків – від Шліффена до М. Галактіонова і Б. Лідел Гарта.

У вступі до своєї праці К. Клаузевіц чітко з'ясував її мету: «Ми пропонуємо розглянути спочатку окремі елементи нашого предмета, потім його частини і, нарешті, весь предмет в цілому, в його внутрішньому зв'язку, тобто перейти від простого до складного». Даючи визначення війни, К. Клаузевіц попереджує, що роблячи це, він звертає увагу тільки на один її елемент – протиборство. Отже «війна – це акт насильства, що має за мету примусити противника виконувати нашу волю... Фізичне насильство є засобом, а метою буде нав'язати противнику нашу волю. Для кращого досягнення цієї мети ми повинні роззброїти ворога, позбавити його можливості чинити опір». А потім на передній план висувається політична мета

війни. Якщо вона незначна, то й зусилля, спрямовані для її досягнення, будуть незначними. Політична мета, на думку К. Клаузевіца, є початковим мотивом війни. Оскільки ми маємо справу з реальністю, а не з відволікаючими поняттями, і політичну мету не можна розглядати абстрактно, саму в собі; вона перебуває в залежності від взаємовідносин обидвох держав. Одна і та ж політична мета може по-різному впливати на різні народи, але й на один і той же народ в різні епохи, тому «політичну мету можна приймати за мірило». А тому на війні необхідно рахуватися з природними властивостями того чи іншого народу. Іноді політична мета може співпасти з військовою, наприклад завоювання відомих областей.

К. Клаузевіц застерігав, що «війна – не забава, вона – не проста гра на ризик і везіння..., вона – серйозний засіб для досягнення серйозної мети». Що стосується щастя на війні, хоробрості, різноманітних фантазій, то вони є не що інше як специфічні особливості війни. Війна в людському суспільстві є війною цілих народів, і причому народів цивілізованих, вона завжди впливає з політичного становища і викликається тільки політичними мотивами. Однак вона не є крайністю, бо в такому випадку війна витіснила б політику. Ще довго політика проходитиме червоною ниткою через всю війну і робитиме на неї постійний вплив, звичайно в тій мірі, в якій це дозволить природа сил, які покликані життям до війни. К. Клаузевіц підсумував: «Війна є тільки продовження політики іншими засобами».

Ця класична теза К. Клаузевіца зазнає серйозних змін в діяльності пізніших політиків. Мало того, вони її пристосовуватимуть до своєї конкретної мети, грубо фальсифікуючи. Найкраще це виходило у В. Леніна та Мао Цзедуна. Те, що Клаузевіц вважає нехарактерним для війни (боротьба не на життя, а на смерть), Ленін перетворює в суть політики. За теорією Клаузевіца, мета війни – розгром ворога, тобто його збройних сил, але цей ворог визначається як суб'єкт міжнародних відносин. Ленін вважає, що диктатура пролетаріату може бути встановлена тільки в ході громадянської війни у формі масового терору, спрямованого на знищення ворога, який визначається не настільки ступенем ворожості, скільки його внутрішньою суттю. Ось чому Ленін переходить від категорій політики до категорій війни, а потім до категорій соціальної гігієни. Французький дослідник Домінік Кола справедливо підмітив, що Ленін вміло використав ідеї Клаузевіца в полеміці з опортуністами в період Першої світової війни. Ленін переконаний, що війна, яку веде пролетаріат, є легітимною.

Клаузевіца неодноразово цитував лідер китайських комуністів Мао Цзедун, який висунув ідею «затяжної війни». На його думку, Китай з усіх боків оточений ворогом – Радянським Союзом, Францією, навіть Чехословаччиною, які хочуть встановити своє панування. Перефразовуючи Клаузевіца, Мао Цзедун констатує: «Це значить, що війна є політикою; війна як така являє собою дію, що носить політичний характер, і з стародавніх часів не існувало війни, яка не мала б політичного характеру». І далі: «Центральне завдання і вища форма революції – завоювання влади шляхом збройної боротьби, тобто вирішення цієї проблеми війною». Для Мао не має значення, яка це війна – партизанська чи ядерна. Головне інше – ворог має бути знищений.

Однак повернемося до Клаузевіца. Говорячи про види війни, він називає абстрактні та ідеальні війни, однак всі вони повинні розглядатися як політичні дії. По-перше, війну не можна розглядати як щось самостійне, а тільки як знаряддя політики, а по-друге, війни можуть бути дуже різними за своїм характером та мотивами. Війну, вважає Клаузевіц, можна розглядати в трьох ракурсах – насиллі, ненависті та ворожнечі, грі випадку. Завдання теорії полягає в збереженні рівноваги між цими тенденціями. Немаловажне значення мають визначення розміру війни та кількості жертв, які доведеться понести для досягнення цілей війни. У війнах, де жодна з сторін не в стані перемогти суперника, ймовірно, кращим виходом буде укладання миру. Якщо мета війни у знищенні ворога, то до неї треба прагнути, якщо ні, то й завоювання ворожих територій буде другорядним. Засобами війни, за Клаузевіцем, є наступні: знищення ворожих збройних сил, захоплення його провінцій, тимчасова окупація з метою використання їх засобів, тиск на політичні відносини, пасивне вичікування ударів ворога. Насильство, яке необхідно застосувати до противника, перебуватиме у відповідності з розмірами політичних вимог, а також вимог противника. На опір, який чинитиме ворог, впливають теж певні фактори: 1) потреби ворога відомі, але політичні потреби не завжди є очевидними; 2) становище і обстановка в державі неоднакові; 3) неоднакові також сила волі, характер і здібності правителів. Отже, починаючи війну, треба вибрати середній шлях – застосувати на війні тільки ті засоби і добиватися лише такої кінцевої мети, яких достатньо для досягнення мети.

Багато у війні залежить від генія полководця, який повинен володіти такою рисою, як мужність. Вона може бути двоюкою: по-перше, мужність відносно власної безпеки, а по-друге, мужність стосовно відповідальності перед судом якої-небудь

зовнішньої влади чи внутрішньої – совісті. Мужність може пояснюватися легковажністю до небезпеки в силу особистих якостей, але, крім цього, вона може впливати з позитивних емоцій (любов до батьківщини). Якщо вищеназвані види мужності співпадають, то це приводить до сформування найбільш завершеного типу мужності. Необхідними рисами характеру на війні мають бути рішучість, присутність духу, спроможність переносити величезне фізичне навантаження, невідомість та випадковість. Значне місце Клаузевіц відводить таким рисам як енергійність, твердість, стійкість. Наскільки сприяє справі врівноваженість, настільки шкодить впертість. Вона не є «дефектом розуму», а «дефектом темпераменту». Для полководця дуже важливо «почуття місцевості», його здатність «швидко і вірно скласти геометричну уяву про будь-яку місцевість», щоб добре орієнтуватися в ситуації.

К. Клаузевіц не обминув своєю увагою необхідність урахування умов місцевості. На його думку, «умови місцевості, під якими розуміється як власне місцевість, так і ґрунт, могли б, строго кажучи, не робити впливу, якщо б бій відбувався на абсолютно плоскій, позбавленій будь-яких споруд рівнині. В степових краях це дійсно зустрічається, в культивованих районах Європи це – майже фантазія. Таким чином, навряд чи хоч один бій між цивілізованими народами Європи можна мислити без впливу місцевості та ґрунту». Що стосується погодних умов, то вони, на велике переконання Клаузевіца, великого впливу не роблять, хоча «в більшості випадків відомо роль відіграє туман». Набагато значнішу роль під час війни відіграють основні моральні потенції – «таланти полководця, військова доблесть армії та дух народу».

Підсумовуючи величезний фактичний і теоретичний матеріал, К. Клаузевіц заявляв: «Війна є знаряддя політики; вона неминує повинна носити характер останньої; її слід вимірювати мірилом політики. Тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, яка поміняла перо на меч, але від цього не перестала мислити згідно своїх власних законів».

Література: Клаузевиц Карл. О войне: В 2-х томах. Москва – Санкт-Петербург: ООО «Издательство АСТ» – Terra Fantastica, 2002. Т. 1. 558 с.; Т. 2. 574 с.; Антология мировой политической мысли: В 5-ти томах. Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. М.: Мысль, 1997. С. 671–689; Кола Доминик. Политическая социология / Перевод с французского. М.: Весь Мир – ИНФРА-М, 2001. С. 207–213.

►►► Концепції географічного детермінізму

► **Геродот (близько 484 р. до н. е. – між 431 і 425 рр. до н. е.)** – давньогрецький історик. Народився в приморському містечку Галікарнас, розташованому в Карії – на південному заході Малої Азії. Після невдачі боротьби проти тирана Лігдаміда, змушений був залишити Галікарнас. Відвідав Єгипет, Лівію, Вавилон, Ассірію, Персію, міста-держави Північного Причорномор'я, зокрема Ольвію. Деякий час проживав у Афінах, а потім у Фурії. Де помер історик – невідомо. Одні дослідники називають Фурію, інші – Афіни. Геродот ввійшов до історії, перш за все, завдяки знаменитій своїй «Історії». Поділ книги на дев'ять окремих частин, вважає М. Томашевська, було зроблено пізнішими античними видавцями. За змістом цю працю можна поділити на дві частини. Перші чотири книги і початок п'ятої є, по суті справи, розповідь про поступове піднесення перської держави. Якщо в першій половині свого твору Геродот говорить про досить далеке минуле, то в другій – він виступає як історик сучасності. «Історія» Геродота – одна з перших спроб критичного підходу до характеристики історичних фактів. «Щодо мене, – говорить історик, – то мій обов'язок передавати все, що розповідають, але, звичайно, вірити всьому я не зобов'язаний. І цього правила я буду дотримуватись у всій моїй історичній праці».

Геродот одним з перших, якщо не першим, звернув увагу на значення географічного становища тієї чи іншої країни, коли писав «Історію». Говорячи про іонійські міста, зокрема Паніоній, Геродот акцентував, що «іонійці заснували свої міста, наскільки я знаю, в країні під чудесним небом і з найсприятливішим кліматом на світі. Ні області всередині материка, ні на побережжі (на сході чи на заході) не можуть зрівнятися з Іонією. Перші страждають від холоду і вологи, а інші – від спеки і засухи». Описуючи землі Ассірії, Геродот відзначав, що хоча дощів тут випадає замало, однак і цього достатньо для її жителів. «При цьому, – писав історик, – посіви зрошуються від ріки... Сама ріка, однак, тут не заливає поля, як в Єгипті, але зрошування проводиться вручну... Вся Вавілонія, подібно Єгипту, всюду порізана каналами. Найбільший із цих каналів – судохідний; на південно-східному напрямі він тече з Євфрата в іншу ріку – Тигр, на якій лежало місто Нін. Із всіх країн на світі, наскільки я знаю, ця земля виробляє безумовно найкращі плоди Деметри».

Звернув увагу Геродот на вигідне географічне становище Фессалії, яка в давнину була озером. «І дійсно, – писав історик, –

ця країна з усіх боків оточена височезними горами. На сході вона обмежена горами Пеліоном і Оссой, передгір'я яких сходяться одна з одною, на півночі – Олімпом, на заході – Піндом, а на півдні – Офрісом. Посередині між цими горами знаходиться фессалійська ущелина. В цю ущелину стікає безліч рік... Вони стікають як самостійні ріки у фессалійську рівнину з гір, які кільцем оточують Фессалію. Потім, злившись у єдину ріку, вони впадають у море через одну і притому вузьку ущелину». У давнину полководці нерідко використовували природний фактор, причому доволі успішно. Один із таких моментів описав Геродот: «...Біля поселення Альпени за Фермопілами є проїжджа дорога тільки для одного воза, і перед ними біля ріки Фенікс поблизу міста Анфели можна знову ж таки їхати тільки на одному возі. На заході від Фермопіл піднімається недоступна, обривиста і висока гора, яка протягується до Ети. На сході ж прохід підходить безпосередньо до моря і боліт. В цьому проході знаходяться гарячі джерела (місцеві жителі називають їх хітрами), а поблизу від них споруджений олтар Геракла. В ущелині цій побудована стіна, а в ній колись були ворота. Спорудили цю стіну фокійці із боязні перед фессалійцями, коли ті прийшли із Феспротії і поселились в Еоліді, де вони живуть ще й понині. Фессалійці намагалися підкорити їх; фокійці ж побудували для захисту цю стіну, а також спустили в ущелину гарячі потоки води, щоб зробити місцевість непрохідною... Фокійці застосували усі ці засоби, щоб унеможливити вторгнення фессалійців у свою країну». Не обминув увагою Геродот значення морської сили в історії. Він, наприклад, був дуже здивований, чому афіняни споруджували стіни на Істмі, коли перський цар панував на морі.

Література: Геродот. *История. Историки античности*: В двух томах. Т. 1. Древняя Греция. М.: Издательство «Правда», 1989. С. 6–204.

► **Фукидід (між 460–451 рр. до н. е. – до 396 р. до н. е.)** – давньогрецький історик, рід якого походив із північної грецької області Фракії, від царя Олора. Роки юності Фукидіда пройшли в Афінах у бурхливий період напередодні Пелопонеської війни. Під час війни, в 424 р. до н. е., Фукидід був обраний до числа десяти стратегів – верховну військову колегію Афин і направлений на чолі афінського війська в Амфіполь. Однак діяльність його як воєначальника була невдалою, дехто навіть вважав його зрадником. Так чи інакше, в 423 р. до н. е. Фукидіда засудили до довічного вигнання і тільки

близько 400 р. до н. е. йому пощастило повернутися в Афіни. Роки вигнання Фукідід не марнував, а написав свою основну працю «Історія», яка складається з восьми книг. Історики відзначали, що потяг до об'єктивності був принципом Фукідіда, якого він послідовно притримувався.

Історик звернув увагу на розташування Керкіри, яке було «особливо сприятливим для плавання вздовж берегів Італії та Сіцилії: воно дозволяє закрити доступ флоту, що пливе на допомогу пелопонесцям, а наші морські сили – відправити в Італію і Сіцилію, в багатьох інших відношеннях воно бачиться також досить зручним». Вигідне географічне становище, вважав Фукідід, дозволяло не тільки дбати про власний захист, але й зловживати цим. Загалом, Фукідід віддавав перевагу острівній країні над сухопутною. «У нас не тільки не існує подібних труднощів (як у пелопонесців – М. В., В. П.), але і взагалі ми в незрівнянно більш сприятливому становищі. Якщо вони нападуть на нашу землю по суші, то ми нападемо на них на морі, і тоді спустошення навіть частини Пелопонесу буде для них важливіше спустошення цілої Аттики. Адже у них не залишиться вже ніякої іншої землі, яку б можна було захопити без бою, тоді як у нас багато землі на островах і на материку. Такою важливою є перевага на морі! Подумайте: якщо б ми жили на острові, хто тоді зміг би побороти нас?».

Література: Історики античності: В двох томах. Т. 1. Древняя Греция. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 205–404.

► **Гіппократ (460–356 рр. до н. е.)** – видатний давньогрецький лікар, який народився на острові Кос в Лариссі й походив з роду Асклепідів. Початкову медичну освіту одержав від батька – лікаря Геракліда, а згодом, багато подорожуючи, вивчав медицину різних країн світу. Написав за різними даними від 8 до 18 наукових трактатів, серед яких найбільш відомі «Клятва», «Закон про лікаря», «Настанови». Справедливо вважається вченим, який поставив медицину на наукові основи, вивівши її з темного емпіризму та звільнивши від помилкових філософських теорій, які суперечили дійсності.

Гіппократ приділяв значну увагу географічному чиннику, його впливу на спосіб життя людей у різних куточках світу. В розділі «Про повітря, води і місцевості» знаменитих «Настанов» Гіппократ висловив оригінальні думки про відмінність регіонів, зокрема Азії та Європи. На думку мислителя, «Азія досить сильно відрізняється

від Європи як природою всього того, що виробляється із землі, так і природою людей, тому що все в Азії народжується більш красиве і більш велике, і сама країна м'якше іншої, і звичаї людей привітніші та спокійні. І причиною всього цього є поміркованість порів року, бо країна... захищена холоду... У всьому панує рівномірність».

Говорячи про Європу, Гіппократ наводить приклад Скіфії. Народ скіфський, на думку вченого, «мало плодovitий», а на країну їхню «дує північний вітер. Сонце, коли прийде до літнього стояння, на короткий час зігріває і то не зовсім. І дуючі з теплих місць вітри сюди не досягають, хіба що тільки рідко і слабо, але безперервно дують вітри холодні з півночі від снігу, льоду і багатьох вод, які ніколи не залишають гір, внаслідок чого останні лише з трудом можуть бути пригодні для життя. Густий туман обіймає цілий день поля, на яких живуть скіфи, так що в них майже безперервна зима, а літо тільки в окремі дні та й тоді не досить тепле, бо рівнина у них підвищена, гола і не оточена горами, але нахилена з боку півночі...». «Скіфи завжди вживають одну й ту ж їжу, зимою і влітку одягнуті в один і той ж одяг, дихають повітрям сирим і густим, п'ють воду із снігів і льоду й не користуються ніякими тілесними вправами, бо не можуть ні тіло, ні дух тренуватися там, де не відбувається сильних перемін. В силу цього за зовнішнім виглядом скіфи товсті, м'ясисті..., слабкі».

Підбиваючи підсумки своїх досліджень, Гіппократ констатує: «Ті, які населяють країну гірську, нерівну, високу і забезпечену водою, де пори року досить відрізняються і форми людей, звичайно, стають великими, від природи бувають народжені як для праці, так і для хоробрості. Але дикими і тваринними звичаями природи цього роду обдаровані не меншою мірою. Ті ж, які населяють долини, багаті травою і задушливі, і які обвіваються більш вітрами теплими, ніж холодними, і споживають теплі води, ці не можуть бути, безперечно, високими і пропорційно складеними; вони від природи протягуються в ширину, відрізняються тілом м'ясистим і чорним волоссям... Але хоробрість і виносливість в праці не однаково дані їх душі від природи; це довершує втручання закону. І якщо ця країна буде мати ріки, які виносять води озерні і дождяні, люди будуть здоровими і відрізнятися світлим кольором шкіри». Там, де води не вистачає, «відрізняються грубим і міцним видом тіла і кольором скоріше світлим, ніж чорним; у звичаях і стремліннях духу вони самозакохані, горді і вперто притримуються прийнятої думки». Нерідко ці люди більш здатні для ведення військових справ та талановитіші в різних сферах мистецтва.

Отже, на глибоке переконання Гіппократа, «у більшості випадків форми людей і звичаї відображають природу країни».

Література: Гіппократ. Клятва. Закон. О вряче. Наставления. Минск: Современный литератор, 1998. С. 195–230.

► **Аристотель (384–322 рр. до н. е.)** – давньогрецький мислитель, учень Платона. Народився в невеликому місті Стагірі у сім'ї Нікомаха – придворного лікаря македонського царя Амінти III. До 347 р. до н. е. Аристотель навчався в Академії Платона, будучи «розумом» школи, а потім жив і працював у інших грецьких містах. В 335 р. до н. е. Аристотель заснував філософську школу Лікей, де пропрацював двадцять років. Його перу належать численні праці з політико-правової та філософської тематики: «Метафізика», «Етика», «Риторика». Найкращі з політичних праць вміщені в збірці «Політії» (історичний і описовий аналіз політичних інституцій понад 150 грецьких держав), з яких до нас дійшла тільки «Афінська політія». Найвідоміша його праця «Політика». Після звинувачення в богохульстві, Аристотель покинув Афіни й оселився на острові Евбея, де невдовзі й помер.

Аристотель, говорячи про найкращий на його думку поліс, значну увагу звертає на величину та різновид території, тобто вплив географічних чинників на розвиток держави. На його думку територія має бути водночас оглядною і все ж таки достатньо великою та розширеною для постачання сільськогосподарських продуктів і сировини, яких потребує спільнота для свого життя. Вона має бути також достатньо великою для того, щоб мешканці мали можливість для дозвільного життя, в якому широта натури поєднується з помірністю. З військової точки зору територія має бути зручною для оборони, а саме місто мало б розташовуватися так, щоб, з одного боку, могло захищати місцевість, а з іншого боку – бути зручнодоступним ринком.

Говорить Аристотель про роль моря в житті держави. «Цілоком очевидно, – твердить він, – що сполучення міста і всієї території держави з морем дає велику перевагу і для гарантування безпеки держави, і для достатнього постачання її всім необхідним. Адже набагато легше тим, кому доводиться шукати порятунку, витримати ворожий напад, коли можна одержати допомогу з обох боків одночасно – і з суші, і з моря; рівним чином завдати удару нападаючим якщо не з обох боків, то хоча б з одного легше в тому

випадку, коли для держави відкриті обидва шляхи». «Що стосується морської сили, – відзначає Аристотель, – то, цілоком очевидно, краще довести її розвиток до певної межі. Адже держава повинна не тільки бути готовою до самозахисту, але й вселяти жах і бути в стані допомагати деяким із сусідів як на суші, так і на морі. А яка повинна бути чисельність і величина цієї сили – це вже треба співставляти із способом життя держави; якщо вона прагне панувати, а не тільки жити мирним життям, то, звичайно, і морська її сила повинна перебувати у відповідності з цією метою її діяльності». Отже, близькість поліса до моря має як переваги, так і недоліки. З одного боку, доступ до моря є військовою та господарською перевагою, але, з іншого боку, перетворення на портове місто не є бажаним, бо вторгнення чужинців та постійний контакт з чужими звичаями й обрядами можуть справляти дезінтегративний вплив на згуртованість спільноти.

Аристотель притримувався думки, що для того, щоб місцерозташування міста відповідало найкращим побажанням, необхідно звернути увагу на чотири обставини: «перш за все, і це найголовніше, здоров'я. А саме, міста, повернуті до сходу і в бік східних вітрів, є більш здоровими; за ними йдуть міста, захищені від північних вітрів, – в них зими м'якші. З інших умов треба мати на увазі те, що сприятливо для внутрішньої політичної діяльності й для воєнного часу. На випадок воєнних дій місто повинно забезпечити громадянам зручний вихід, для ворогів бути важкодоступним і важкооточуваним. Водною місто повинно бути забезпечене у можливо більшій кількості; або це має бути замінено спорудженням численних і великих цистерн для збереження дощової води, так щоб ніколи в ній не було нестачі на випадок, коли б громадяни виявилися через війну відрізненими від своєї території».

Аристотель заперечує тим, хто недооцінює роль захисних споруд на випадок війни, адже не рідко такого роду вихваляння заперечуються дійсністю: «Звичайно, коли маєш справу з ворогом рівної з тобою хоробрості чи небагато переважаючим тебе в кількісному відношенні, нешляхетно пробувати захищатися за укріпленими стінами. Але так як доводиться мати справу з нападниками, які своєю кількістю переважають і звичайну людську, і властиву небагатьом доблесть, то, раз справа у врятуванні життя, уникненні від бідувань і наруги, слід вважати безпечні міцні стіни найбільш потрібними під час війни». «Вимога не оточувати міста стінами рівносильна тому, якби хто-небудь почав шукати місцевість, сприятливу для ворожого вторгнення, і наказав би знести всі гористі

місця чи заборонив би і приватні житла оточувати стінами... Слід не тільки оточувати місто стінами, але й піклуватися про їх належний стан», – підсумував Аристотель.

Зразком вигідного географічного розташування Аристотель наводить острів Крит, який «ніби призначений природою до панування над Грецією, і географічне положення його чудове: він стикається з морем, навколо якого майже всі греки мають свої місця поселення; з одного боку, він знаходиться на невеликій відстані від Пелопонеса, з другого – від Азії, саме від Тріопійської місцевості і Родоса. Ось чому Мінос і утвердив свою владу над морем, а з островів одні підпорядкував своїй владі, інші заселив, поки, нарешті, напавши на Сицилію, він не закінчив там своє життя поблизу Каміка».

Щодо природних властивостей населення Аристотель надає перевагу певному змішуванню інтелекту, майстерності та рішучої хоробрості, які можна віднайти, як він вважає, переважно у еллінів.

Література: Кирилюк Ф. М. Історія політології. К.: Вид-во «Знання України», 2002. С. 114; Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера; Дженет Коулмен, Вільям Конноллі, Аллан Райан. К.: Дух і Літера, 2000. С. 23–25; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 35–53; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 107–133; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / Борис Кухта, Анатолій Романюк, Микола Поліщук. Львів: Кальварія, 1997. С. 13–14.

► **Цицерон Марк Туллій (106–43 рр. до н. е.)** – римський державний і політичний діяч, мислитель. Він народився 3 січня в помісті свого батька, який належав до прошарку вершників, поблизу міста Арпіна. Мати Цицерона Гельвія походила з роду, який дав двох преторів. Цицерон пройшов добру школу, навчаючись у знаменитого оратора Красса та великого понтифіка Квінта Муція Сцеволи. Упродовж життя він обіймав низку державних посад: квестора, претора, консула, проконсула в Кілікії. Після вбивства Цезаря виступив як лідер сенату та республіканців, однак зазнав поразки, був внесений у проскрипційні списки і вбитий. Вбивці відрубали йому голову і праву руку, якою він писав свої промови проти Антонія. Останній ці частини тіла тримав у себе на обідньому столі, а його дружина колола голкою язик мертвого. Хоча Цицерону належить величезна кількість праць (19 трактатів, 58 судових і політичних промов та понад 800 листів), однак його книжки – відверта

компіляція. До речі, він сам це визнавав. Незважаючи на такий сумний висновок, необхідно визнати, що праці Цицерона були наділені одним достоїнством, яким зневажити неможливо, – їх читали всі. Ідея, якою перейнявся Цицерон, збереглася для читачів його творів на всі наступні часи. Хоча Цицерон не заціклювався на гіперболізації впливу географічних чинників на державу, проте на сторінках його головної праці «Про державу» йдеться й про це.

Цицерон вклав до промови Сціпіона хвалебну оду на честь заснування Ромулом Риму. Нас з неї цікавитиме фрагмент, який стосується теми нашого дослідження. «Що стосується місця для міста, яке кожен, хто прагне створити тривку державу, повинен визначати обачно, то Ромул вибрав його надзвичайно вдало. Адже Ромул не присунув місто до моря ... Ні, цей муж, що мав видатну здатність передбачати, добре розумів, що приморське розташування геть не вигідне для тих міст, які засновуються в надії на їхню довговічність і могутність. Передусім тому, що приморським містам загрожують небезпеки не лише численні, а ще й приховані. Бо твердий ґрунт завчасно сповіщає про наближення ворогів – не лише тих, яких чекають, але й тих, які нападають зненацька, – багатьма ознаками: гуготінням і навіть гуркотом. Бо жоден ворог не може напасти по суходолу так, щоб ми не могли знати не лише про його прибуття, але й про те, хто він і звідки з'явився. Тим часом ворог, що приходить з моря в суднах, може з'явитися раніше, ніж будь-хто буде в змозі запідозрити можливість нападу. При цьому він, уже з'явившись, не дає зрозуміти, ні хто він, ні звідки йде, ні навіть чого хоче. Одним словом, не можна побачити жодної ознаки, аби збагнути, чи мирні це люди, чи вороги».

На думку Цицерона «приморським містам властиві, так би мовити, зіпсутість і мінливість звичаїв. Бо вони стикаються з чужою мовою і чужим ладом, і до них не лише ввозяться чужоземні товари, але й вносяться чужі звичаї, так що в їхніх вітчизняних ухвалях ніщо не може лишатися незмінним тривалий час. Мешканці цих міст вже не відчують прихильності до насидженого місця. Ні, крилаті надії та помисли тягнуть їх подалі від дому, і навіть тоді, коли вони самі лишуються на батьківщині, подумки все ж линуть кудись і мандрують». Цицерон переконаний, що саме це стало на заваді Карфагену та Корінфу, мешканці яких так захопилися мореплаванням і торгівлею, що забули як потрібно обробляти поля та володіти зброєю. До того ж, продовжує Цицерон, «морем до держави привозять багато предметів, що породжують згубну розкіш; їх або захоплюють силою, або купують».

Приморські міста, за Цицероном, мають значні вади, але й не менші переваги: «До міста, де ти живеш, морем можна доправити вироби всього світу, і, навпаки, те, що росте на його полях, мешканці можуть вивозити і посилати до будь-якої країни. Яким іще чином Ромул зміг би з такою божественною мудрістю використати переваги приморського розташування міста і в той же час уникнути його небезпек, як не тим, що заклав місто на березі річки, яка тече безперервно й рівномірно і, впадаючи в море, творить широке гирло? Завдяки цьому місто могло й одержувати морем усе, чого потребувало, і віддавати те, чого було надмір; і могло по цій же річці не лише ввозити з-за моря все найнеобхідніше для харчування та життя, але й одержувати привезене суходелом. Таким чином, Ромул, мені здається, вже тоді передбачав, що наше місто рано чи пізно стане осередком найбільшої держави. Бо місту, розташованому в будь-якій частині Італії, навряд чи вдалося б з більшою легкістю зберегти таку могоутність».

Не обминув увагою Цицерон характеристики природних засобів міста, адже Ромул та його наступники вдало використали наявність крутих і спадистих пагорбів, що здіймаються зусібіч. Обнесена муром фортеця стояла так високо на крутій і немов обтесаній скелі, що навіть у часи галльської навали залишилась неушкодженою. У цій місцевості, що потерпала від хвороб, Ромул вибрав місце, і багате джерелами, і здорове. Адже там багато пагорбів, які не лише самі обвіваються вітрами, але й дають тінь долинам.

Література: Цицерон. Про державу. Про Закони. Про природу богів / Переклад з латини Володимира Литвинова. К.: Основи, 1998. С. 68–72; Утченко С. Цезарь. Цицерон. М.: Мысль, 1998; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 163–175; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 252–254.

► **Бодуен Жан (1530–1596)** – французький політичний діяч і вчений. Народився в Анжері. За сприяння єпископа Анжерського, навчався в монастирі кармелітів, але після процесу щодо ересі, був виключений з числа членів ордену. Продовжив навчання у Тулузі та Парижі, де студював історію, метафізику, математику та астрономію. Володів кількома іноземними мовами. Юрист за освітою, Ж. Бодуен був професором університету в Тулузі, адвокатом в Парижі, а потім королівським прокурором в Ліоні. У 1576 р.

обирався депутатом від третього стану до Генеральних штатів у Блуа. Опублікував працю «Шість книг про республіку» (1576), в якій вперше сформулював та обґрунтував поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави. На переконання Дж. Себайна і Т. Торсона, Ж. Бодуен поставив перед собою вельми амбіційне завдання зробити для тодішньої політики те, що Аристотель зробив для античної, і хоча ці праці не можна серйозно порівнювати, його книжка дуже цінувалася свого часу і всі схоласти відводили їй почесне місце в історії політичної думки. Похований в Еглізе де Кордельєр в Лані.

Поряд з іншими питаннями Жан Бодуен значну увагу приділяє проблемі географічного детермінізму. Мало того, сучасні дослідники нерідко звинувачують його в гіперболізації цих чинників. Відмінності та зміни в державному устрої він пояснював трьома причинами: Божественною Волею, людським фактором і впливом природи. Зрозуміло, що на перше місце він ставив географічні причини, а найбільше значення серед всіх географічних факторів надавав клімату. Земну кулю Ж. Боден ділив на три частини: спекотну – екваторіальну, холодну – полярну і середню – помірну. У праці «Шість книг про республіку» Ж. Бодуен накреслив план свого бачення держави, яка повинна володіти достатньою територією і місцевістю, родючими ґрунтами, необхідною чисельністю худоби, м'якістю клімату, температури повітря, доброякісністю води. Держава повинна мати в достатку відповідний будівельний матеріал для спорудження будинків і фортець. Власне місцевість має бути досить прихованою і пристосованою до захисту. На думку Ж. Бодуена, «це перші речі, яким найбільше приділяється увага в будь-якій державі. А вже потім шукають такі зручності, як ліки, метали, фарби... Оскільки бажання людей найчастіше надмірні, вони хочуть мати в достатку не тільки речі корисні та необхідні, але й приємні речі без будь-якої користі».

У праці «Метод легкого вивчення історії», опублікованій у 1566 р., Ж. Бодуен характеризує різні народи, виходячи з кліматичних умов, у яких вони мешкають. «Людей півночі, – пише він, – стрімко захоплює жорстокість... Що стосується жителів півдня, то вони скупі чи, скоріше, бережливі й скаредні, в той час як скіфи марнотратці та схильні до грабунків. Народи півдня завдяки тривалій звичці до споглядання (яка подібна до чорної жовчі) виявилися творцями і засновниками найбільш достойних наук. Вони відкрили таємниці природи, встановили принципи математики, нарешті, вони перші зуміли збагнути значення і сутність релігії та небесних тіл». Що стосується скіфів, які були менш здатні

до споглядання, то вони, як правило, ставали ремісниками, не відзначаючись гострим розумом. У жителів півночі проявлявся нахил до різноманітної техніки, озброєння, книгодрукування, всього, що стосувалося металургії.

Жан Бодуен окремо зупинився на характеристиці жителів середньої зони. На його переконання, саме завдяки їм приймаються численні постанови і закони. Вони залюбки займаються торгівлею і господарством, діалектикою і ораторським мистецтвом, нарешті, політикою. «Дійсно, – твердить мислитель, – історія свідчить, що Азія, Греція, Ассирія, Італія, Франція і Верхня Німеччина – все це країни, розташовані між полюсом і екватором, від сорокового до п'ятдесятого градуса, – завжди були районами, де простежувався розквіт величних імперій; що ці райони дали видатних полководців, кращих законодавців, найсправедливіших суддів, вникливих юристів, прославлених ораторів, здібних купців, знаменитих акторів і письменників. Навпаки, Африка (і ще менше того Скіфія) не виробила ні юриста, ні оратора, ще менше – істориків і нікчемну в порівнянні з Італією, Грецією, Францією, Азією кількість великих купців». Хоча скіфи, на думку Ж. Бодуена, і обділені належним розумом, вони, тим не менше, присвятили себе військовій справі. Жителі півдня віддавали перевагу доброчесності та релігії. Мешканці середньої зони завжди відрізнялися гнучким розумом. Хоча всі вони піклуються за свою державу, однак скіфи, як правило, використовують силу, жителі півдня сподіваються на бога, а останні віддають перевагу законам і справедливості.

Жан Бодуен визнає, що будь-якій людині притаманні ті чи інші пороки: боягузство, пиятика, марнотратство тощо. Вони можуть бути як у жителя півночі, так і півдня. Разом з тим, відмічає вчений, особливість пороків полягає в тому, що вони характерні для крайностей, отже впертості жителя півдня відповідає легковажність скіфа, в той час як мешканець середнього району відзначається твердістю характеру. А так як всі ці недоліки укорінені в кожному народі природою, то необхідно спочатку вивчити звичаї народу, а вже потім про нього говорити. По суті стриманість мешканців півдня в тій же мірі не заслуговує схвалення, як не заслуговує засудження пиятика, в якій звинувачують скіфа.

Сучасний політолог Горст Денцер, аналізуючи погляди мислителя, констатував: «Бодуен твердо переконаний, що політичну динаміку держави і зміну історичного ладу може затримати вправний володар через пристосування до умов, варіювання врядувальних стилів та реформи. Отже, правителю правильно влаштованої

держави потрібно наслідувати цьому великому Богові природи, котрий діє у всіх речах повільно... використовуючи ту саму мудрість у всьому. До того ж маємо взяти до уваги характер народів, географічне розташування і клімат... Але заданість клімату, місця й історії не детермінують людину, вони можуть коригуватися через звичаї та закони... Так, коригування поганих природних схильностей народу культурою є обов'язком законодавця й володаря задля створення упорядкованої держави. Прикладом культурного ошляхетнення народу слугує Німеччина; і навпаки, римляни через своє ледарство і свій декаданс самі спричинили свій занепад».

Література: Антология мировой политической мысли: В пяти томах. Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. М.: Мысль, 1997. С. 300–306; Кто есть кто в европейской та американской политической науке. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 33-34; Кирилюк Ф. М. Історія політології. Т. 1. К.: Вид-во «Знання України», 2002. С. 423–430; Енциклопедія політичної думки / За редакцією Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 37-38; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 197–213; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 360–372; Нартон Н. А. Геополітика / Под ред. В. И. Староверова. М.: Юнити, 2000. С. 13-14.

► **Монтеск'є Шарль Луї де Секонда (1689–1755)** – французький мислитель і письменник. Народився 18 січня в замку Ла Бред, південніше міста Бордо. У 1700–1705 рр. навчався у коледжі, пізніше вивчав право в університетах Бордо і Парижа, з 1708 р. (здобув вчене звання ліценціат юриспруденції) – адвокат, з 1714 р. – радник парламенту в Бордо, з 1716 р. – голова парламенту (суду) в Бордо. У 1727 р. обраний до Французької Академії. В 1728–1731 рр. подорожував (Австрія, Угорщина, Швейцарія, Нідерланди, Англія). В останній країні Ш. Монтеск'є стає членом Королівського і масонського товариств. Опублікував багато праць, основними з яких є «Перські листи», «Розвідки про причини величчя і падіння римлян», «Про дух законів». 10 лютого 1750 р., сліпий впродовж кількох років, Монтеск'є помирає в Парижі.

Книга «Про дух законів», видана в Женеві у 1746 р., яку Ш. Монтеск'є писав майже 20 років, складається з трьох частин. Перша охоплює 13 книжок, у яких викладено теорію трьох форм правління, друга – від 14 до 19 книжки, де говориться про матеріальні та фізичні чинники, що впливають на людину,

її моральність, політичний устрій тощо. Третя частина охоплює від 20 до 26 книжки, де розглянуто вплив суспільних чинників на звичаї і моральність. У першій книзі, яка має назву «Про закони взагалі», Монтеск'є пропонував, щоб закони відповідали природі та принципам чинного уряду. Вони, на його думку, «повинні відповідати фізичним властивостям країни, її клімату – холодному, спекотному чи поміркованому, – якостям ґрунту, її положенню, розмірам, способу життя її народів...». Державу і закони Монтеск'є розглядає з різних точок зору і їх сукупність, на його глибоке переконання, утворює те, що називається Духом законів. Так, він приділяє багато уваги впливу на прийняття законів географічного фактору, хоча, як твердили автори оксфордської «Енциклопедії політичної думки», зображувати Монтеск'є засновником такого напрямку в соціології не зовсім буде вірно: «Оскільки Монтеск'є надає безпрецедентної ваги деполітичним чинникам формування суспільства, наприклад клімату, його незрідка вшановують як отця-засновника чи чільного предтечу соціології та історії суспільного розвитку. Та це видається перебільшенням. Монтеск'є все ж вважає політику, закон і законодавство – а передусім основоположні закони, що обумовлюють «форму правління», – головними визначниками всякого суспільства».

У 14-й книзі «Про закони у їх відношенні до властивостей клімату» Ш. Монтеск'є констатує, що в холодному кліматі люди більш моральні, а в поміркованому – морально нестійкі, тому що недостатньо визначеними є властивості цього клімату, який не може їм передати цю стійкість. Спекотний же клімат настільки ослаблює людей, що це призводить до рабства. В холодних кліматах люди міцніші. Ця велика сила повинна мати чимало наслідків: більша довіра до самого себе, усвідомлення своєї переваги, більше прямоти, менше бажання мстити, менше підозрюваності, політиканства і хитрості. Якщо людину з цього клімату перенести до спекотного, то він миттєво відчує сильне ослаблення серця. І якщо б йому за таких обставин запропонували здійснити який-небудь відважний вчинок, то в нього нічого з цього не вийде. Адже народи спекотних кліматів нерішучі, як старці, а народи холодних кліматів відважні, як юнаки. Детально вивчивши історію війн, Монтеск'є прийшов до висновку, що народи півночі, воюючи у південних країнах, не здійснили там таких чудових подвигів, як їх співвітчизники, які боролись у своєму рідному кліматі, володіли всією своєю мужністю.

Монтеск'є переконаний, що клімати можна також розрізняти і по ступені чутливості людей. «Я бачив опери в Італії і Англії: ті ж

були п'єси і ті ж актори, але одна й та ж музика робила на людей обидвох націй настільки різний вплив, так мало хвилювала одну і приводила до такого захоплення іншу, що все це здавалося незрозумілим». Це ж стосується і такого феномену як відчуття болю. «Щоб викликати у московита чутливість, потрібно здерти з нього шкіру», – робить висновок Монтеск'є. Цікаві міркування висловив мислитель про особливості любовних утіх у людей, що проживають у різних кліматах: «В північному кліматі фізична сторона кохання ледве відчувається в достатній силі; в поміркованому кліматі кохання, яке супроводжується численними аксесуарами, приваблює різними приманками, які здаються коханням, хоча насправді все це не кохання; у більш спекотному кліматі кохання полюбляють заради нього самого, там воно єдина причина щастя, там воно саме життя».

У країнах Сходу народи відчувають найбільшу насолоду, але в той же час для них характерні лінощі розуму, нездатність до прийняття нових законів. Ось чому, запевняє Монтеск'є, закони, мораль і звичаї, які відносяться навіть до таких речей як одяг, залишаються на Сході такими, якими вони були тисячу років тому. Але, на думку вченого, такий стан справ не може не змінюватись. Багато залежить від законотворців, які повинні приймати закони, виходячи із особливостей конкретних кліматичних умов, бо «погані законотворці – це ті, які заохочували пороки, породжені кліматом, а добрі – ті, які вели боротьбу з цими пороками». В Індії, наприклад, правителі рекомендували своїм громадянам повну пасивність, що спричинило багато зла. Протилежну позицію зайняли правителі Китаю, які надали своїй релігії чисто практичного спрямування. У стародавніх персів щорічно на восьмий день місяця правителі знаходилися серед землеробів, цим самим заохочуючи працю селян на землі.

В теплих країнах люди в незначній кількості вживають спиртні напої, бо надмірне їх споживання привело б до згортання кров'яних кілець. Закон Магомета, який забороняв пити вино, був, таким чином, законом самого клімату Аравії. Відомо, що вода й до Магомета була звичайним і основним напитком арабів. Зовсім по-іншому стоїть справа у північних народів. На думку Монтеск'є, в холодних країнах пиятика набуває форми національного масштабу, на відміну від пиятики окремої особи. Рухаючись від екватора до полюса надмірне вживання спиртних напоїв буде зростати. «Німець напивається за звичаєм, іспанець – за особистим бажанням», – підсумовує Монтеск'є.

Монтеск'є глибоко переконаний, що закони повинні відповідати клімату і звичаям країни. Для прикладу він наводить законотворчі процеси в Японії та Індії, які в цьому відношенні різко відрізняються між собою. Так, японський народ має настільки впертий характер, що його законотворці та правителі не могли йому в жодній мірі довіряти. Японець і кроку не ступить без поліцейного нагляду. Японські закони, на думку Монтеск'є, створені таким чином, щоб люди не довіряли один одному, щоб кожний стежив за поведінкою іншого і був для нього суддею. Протилежна картина в Індії, де діють не зовсім суворі закони, бо в цьому нема необхідності: «щасливий клімат, який породжує чисту мораль і виробляє добрі закони!».

Дж. Г. Себайн і Т. Л. Торсон підмітили, що «підсумувати висновки Монтеск'є абсолютно неможливо... Найпереконливіше його припущення – що природні сили, як от клімат, безпосередньо діють на тіло людини, а отже, й на розум... Треба приймати з якнайбільшими застереженнями твердження, ніби Монтеск'є справді розглянув і використав індуктивний і порівняльний метод вивчення суспільних інституцій... Він дійсно був дуже начитаною людиною, але знання його було неточним; судження свої він звиряв не науковими мірками прийдешніх часів, а термінами тих джерел, що були в його розпорядженні. Свою таку багату на цікавинки ерудицію він використував переважно для ілюстрування своїх поглядів, що були б точнісінько такими самими, навіть коли б він ніколи в житті не чув про Персію. Навіть у європейських політичних справах, що лежали в нього перед носом, Монтеск'є не розбирався так глибоко, як Макіавеллі, Бодуен чи й той самий Гарінгтон, а вони ж не робили подібних заявок на всезагальне знання. Від звинувачення в елігантному аматорстві цього мислителя порятовують не його наукові досягнення, а цілковита відданість ідеї свободи. Монтеск'є був моралістом, якому здавалося, що вічні істини почали зношуватися, але якому бракувало конструктивної сили піти далі без них».

Література: Монтеск'є. О духе законов. М.: Мысль, 1999; Кто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 162-163; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 488-496; Енциклопедія політичної думки / За редакцією Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 248-251; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 257-266; Нартов Н. А. Геополитика. М.: Юнити, 2000. С. 14.

► **Бокль Генрі Томас (1812–1862)** – англійський історик, представник географічного напрямку в соціології, один з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії суспільства та природи. Свої погляди виклав у двотомній праці «Історія цивілізації в Англії» (1857–1861).

Чітку й незаперечну оцінку поглядів Г. Бокля стосовно впливу географічних чинників на людину і суспільство зробили автори короткого енциклопедичного словника «Філософія політики»: «Генезис суспільства у кожного народу розпочинається під впливом природних факторів, що завжди специфічні і не схожі між собою, тому й різні суспільства розвиваються неоднаково і розрізняються за інтелектуальним потенціалом, який визначається об'єктивними умовами формування суспільства, насамперед – географічними факторами: кліматом, ландшафтом, ґрунтами та їжею. Ці фактори впливають на формування психологічних, інтелектуальних та соціальних рис народів. Своєрідність ландшафту, могутність природних сил та стихій породжують почуття страху, забобони, пригнічують раціональне сприйняття дійсності, тому народам таких регіонів притаманне панування уяви над розумом (наприклад, Індія), тоді як спокійний ландшафт, поміркований клімат зумовлюють раціональніше сприйняття світу і стимулюють розвиток розумового фактора, як це було в стародавній Греції. Кількість і якість їжі визначаються родючістю ґрунтів та кліматом: щедрість природних джерел засобів життя сприяє зростанню населення і переповненню ринку робочою силою, що породжує масову бідність одних і концентрацію надмірних багатств у інших, а це зумовлює виникнення деспотичних форм влади, що характерне для народів жаркого клімату. У жителів північних регіонів земної кулі їжа обходиться дорожче, вимагає більше витрат праці, на ринку потреба в робочих руках перевершує їх пропозицію. Це сприяє зростанню заробітної плати і рівномірнішому перерозподілу багатства в суспільстві, зумовлює формування демократичних форм державного устрою. Бокль вважав, що ландшафт, клімат, ґрунти та характер їжі зумовлюють соціальну диференціацію суспільства, особливості політичного устрою та характер соціальних відносин, а також впливають на «розподіл розумової праці», прискорюють зростання питомої ваги «розумового фактора» в житті суспільства, який з часом стає провідним і перетворюється на критерій та мірило розвитку суспільства і є «істинним рушієм» цивілізації».

Література: Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник / Автор і керівник проекту – А. В. Толстоухов; автор-упорядник В. П. Андрущенко. К.: Знання України, 2002. С. 82-83.

О С Н О В Н І НАПРЯМИ ГЕОПОЛІТИКИ

►►► Німецька геополітика

► **Ратцель Фрідріх (1844–1904)** – німецький географ, зоолог, геолог, палеонтолог, етнограф і соціолог. Один із засновників геополітики. Закінчив політехнічний університет у Карлсруе, згодом в Гейдельзберзькому університеті прослухав курс лекцій професора Е. Геккеля – автора терміна «екологія». Хвилюючою подією, яка вплинула на наукові заняття Ф. Ратцеля, стало об'єднання Німеччини в 1871 р. Переповнений почуттям національної гордості, він все більше уваги приділяє життю німецького народу в країні та за кордоном. Ф. Ратцель відвідав Угорщину, Трансільванію, Італію, США і Мексику, де познайомився не тільки з життям німецької меншини, але й інших діаспор. Український дослідник В. Дергачов підмітив, що «в Каліфорнії, де крім німців відзначалися діловою активністю інші не місцеві народи, у Ратцеля зародились уявлення про особливості заселення і господарського засвоєння географічних районів в умовах етнічного контакту маргінальних субкультур, що відносились до різних цивілізацій. Відсутність акту розуміння, супроводжуване агресивністю, схильних до експансії людських груп, змушувало інших здавати свої позиції. Ратцель наводить приклади загарбницького використання піонерами-поселенцями земель американського Заходу». В 1876 р. Ф. Ратцель захистив дисертацію на тему «Еміграція в Китаї». З 1880 р. працював професором Вищої технічної школи в Мюнхені, а потім у Лейпцігу. Опублікував багато праць, серед яких основними є «Земля і життя. Порівняльне землезнавство», «Народознавство» та «Політична географія».

Свої наукові погляди Ф. Ратцель узагальнив у праці «Політична географія» (1897). Політико-географічний аналіз у рамках

антропогеографічної парадигми ґрунтувався значною мірою на розкритті визначального впливу природного середовища на всі сфери суспільства. Необхідно відзначити, що в той час дарвінізм володів величезним методологічним засобом пояснення, але його застосування в соціальних науках залишалось спірним питанням. В результаті виник соціал-дарвінізм, який включав людство до навколишнього світу, в тому числі й природного. Російський геополітик М. Мироненко вірно відзначав, що «згідно дарвінізму віднайдені в онтогенезі (індивідуальному розвитку організму) ознаки не наслідуються. В той же час ламаркізм і неоламаркізм визнавали, що вказані ознаки наслідуються. Якщо це виявилось невірним для біологічних організмів, то для соціальних стало принципом дослідження їх еволюції у зв'язку з тим, що культурне накопичення і традиції в суспільстві наслідуються наступними поколіннями». На основі еволюційної теорії Ф. Ратцель розвиває ідеї державності.

Рух історії визначається кліматом і територією. У праці «Земля і життя» Ф. Ратцель розглядає землю як єдине ціле: тверда, рідка і газоподібна частини землі, як і життя, елементи якого пов'язані між собою історично і перебувають у безперервному взаємозв'язку. Воду та повітря Ф. Ратцель вважав двома морями, де тверда частина була дном цих двох морів. Перший крок людей до моря вчений визначає як «початок всесвітньої історії людства». Морські народи, ведучи кочове життя, зумовлене надлишком населення, розширюються стрибками з острова на острів, з однієї берегової зони в іншу. Життя цих людей багатоманітне, перебуває в постійному русі та супроводжується постійними суперечками. Цього не можна сказати про мешканців Єгипту та Китаю, де відсутнє морське кочове життя, а тому ці держави дуже швидко почали занепадати. Висновок, який робить Ф. Ратцель, безжалісний по відношенню до культур замкненого середовища. Їх вчений трактує як напівкультури. На відміну від них повноцінним культурним життям живуть і жили світові держави, які володіли морем – Рим, Іспанія, Англія.

Ф. Ратцель ґрунтовно проаналізував значення клімату в житті народів. На думку вченого цей вплив є троякий: 1) відбуваються безпосередні зміни в фізичному і духовному житті людини, від чого залежить характер того чи іншого народу; 2) клімат впливає на переселення народів; 3) від клімату залежить рослинний і тваринний світ, а також спосіб життя людей. Температурні коливання сприяють здоров'ю людини, обміну речовин, культурному розвитку загалом. Однак це не стосується тропічного клімату, який

завдяки незначним коливанням температури, діє на сонливість людей. Гірське повітря, віднімаючи мало тепла, сприятливо впливає на людський організм, тому мешканці гір рідко хворіють.

У праці «Народознавство (Антропологеографія)» Ф. Ратцель чітко наголосив на меті свого дослідження: «Народознавство повинно не тільки знайомити нас з людством, яким воно є тепер, але також з'ясувати, як воно стало таким, в якій мірі збереглися сліди його різноманітного минулого. Тільки таким шляхом ми можемо зрозуміти єдність і цілісність людства». Дослідник визнає, що досягти успіху можливо тільки при умові, що в рівній мірі вивчатимуться географічний та історичний фактори. Однак без перебільшення можна твердити, що Ф. Ратцель, все-таки, віддавав перевагу першому. «Якщо ми поглянемо на людство як на ціле, – констатує вчений, – ми побачимо, що північні частини його перебувають у ширшому взаємозв'язку, а південні значно розділені між собою. Звертаючи увагу на раси, ми побачимо, що негроїди належать півдню, а монголоїди і білі – півночі. Вищі форми культурного розвитку зустрічаються на північ від екватора. Таку ж протилежність ми знаходимо в етнографічних аспектах; так, народи, які не знають лука, належать південним частинам світу, а в північних частинах лук і стріли... розповсюджені... від Лапландії до Східної Гренландії і Мексики».

Ф. Ратцель доводить, що між півднем і північчю велика різниця стосовно культурного розвитку їх мешканців: «...Більша частина багатства людських явищ і утворень відбувається на цій стороні землі (Старий Світ – *Авт.*), охоплюючи вищі щаблі розвитку». Розглядаючи такі проблеми як мова, релігія, сім'я і суспільство, Ф. Ратцель доводить, що у всіх цих чинниках мешканці півдня значно поступаються жителям півночі. Звичайно, що головна причина лежить у природних особливостях регіону.

Ф. Ратцель переконаний, що єдність людського роду є планетарною ознакою, а людина – громадянин землі в найширшому значенні цього слова. Вона проникає навіть туди, де не може постійно жити. Майже вся земна куля їй відома. З усіх істот, пов'язаних із землею, вона – одна з найбільш рухомих. Всі ці окремі рухи, які супроводжують людину, врешті-решт, переплітаються поміж собою, і з них виникає великий рух, субстратом якого є все людство. Але завдяки культурному прогресу ці рухи в різних народів відбуваються по-різному.

На культурний розвиток народів великий вплив має чисельність людей, густина населення. Остання в значній мірі залежить від розвитку землеробства. Там, де лише частково з'являється землеробство, ми фіксуємо від 10 до 40, а інколи від 100 до 300 чоловік на

квадратну милю. Там, де землеробство об'єднується з рибальством, густина населення на квадратну милю досягає до 500 чоловік. В індійській східно-азіатській частині, яка відноситься до регіону вищої культури, густина сягає 10 тисяч, а в європейській смузі, при сприянні промисловості та торгівлі, до 15 тисяч чоловік на одну квадратну милю. Отже, робить висновок Ф. Ратцель, більш розвинутіша культура характеризується вищим ступенем густоти населення. В той час, коли історія європейських народів уже протягом тисячоліть прогресує, дикі народи являють собою яскравий приклад занепаду і регресу, а згодом і зникнення. Такі процеси мають місце завдяки дії двох факторів – самознищення і вимирання під впливом більш розвинутішої культури.

Значну увагу Ф. Ратцель приділяє державі, яка, на його думку, є «живим організмом», який «укорінений в ґрунті». «Нормальною державою» Ф. Ратцель вважає таку державу, яка найбільш органічно поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації. Держава є живим організмом, який повинен розширюватися в просторовому плані (експансія держави за Ратцелем). Відношення до держави як до живого організму передбачало відмову від концепції «непорушності кордонів». Отже, державі, як живому організму, притаманні не закостенілість у раз і назавжди визначених кордонах, а стадії народження, зростання і вмирання, як будь-якій живій істоті. Така логіка думок привела Ф. Ратцеля до сформулювання «закону експансії», який він виклав у книзі «Про закони просторового зростання Держав» (1901). Таких законів, на думку вченого, є сім: 1) простір держави зростає разом із зростанням його культури; 2) зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену активність у всіх сферах життя суспільства; 3) зростання держави відбувається за рахунок поглинення (приєднання) малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, він – ознака її зростання, сили або слабості та змін в її організмі; 5) держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, гирла річок, райони, багаті ресурсами; 6) перший поштовх до територіального зростання приходить до нерозвинутих держав ззовні, від більш розвинутих (вищих) цивілізацій; 7) тенденція до злиття – характерна риса держав, яка переходить від однієї до іншої, постійно набираючи силу. Отже, в працях Ф. Ратцеля містяться всі основні ідеї, на яких і сьогодні базується геополітика.

Ф. Ратцель розвинув ідею протиборства між континентальними і морськими світовими центрами. При цьому він вважав,

що вирішальне зіткнення відбудеться в зоні Тихого океану, завершивши собою в катастрофічному фіналі еволюцію людської історії. В басейні Тихого океану, вважав дослідник, буде вирішуватися співвідношення п'яти держав: Великобританії, США, Росії, Китаю і Японії. В цьому конфлікті континентальні держави з їх багатими ресурсами будуть мати перевагу перед морськими державами, не володіючими ні достатнім простором, ні достатніми ресурсами в якості своєї геополітичної бази.

Оцінюючи внесок Ф. Ратцеля в розвиток геополітики, сучасні українські дослідники Л. Губерський, В. Андрущенко і М. Михальченко констатували: «Саме він виокремив категоріальний каркас й заклав головні принципи, які згодом узагальнилися до розмірів фундаменту цієї науки й стали базою практично для всіх геополітичних досліджень. На жаль, в працях Ф. Ратцеля (до речі, вони мали яскраво виражений пронимецький, націоналістичний характер) Україна розглядалась лише як «життєвий простір», який може бути використаний в процесі просторового зростання (німецької) держави». На думку К. Гаджієва, «головна заслуга Ратцеля полягала в тому, що він здійснив спробу пов'язати між собою політику і географію, вивчити політику тієї чи іншої держави, виходячи з географічного становища займаного нею простору».

Література: Ратцель Фридрих. Народоведение. *Классика геополитики. XIX век.* М.: АСТ, 2003. С. 53–182; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 33–38; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 40–46; Кто е кто в европейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 196–197; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз.* К.: Знання України, 2002. С. 265; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. *Історія політичної думки.* К.: Основи, 1997. С. 799; Дергачев В. А. *Геополитика.* К.: ВИРА-Р, 2000. С. 11–12; Колосов В. А., Мироненко Н. С. *Геополитика и политическая география.* М.: Аспект Пресс, 2002. С. 36–40; Гаджиев К. С. *Введение в геополитику.* М.: Логос, 2002. С. 11.

► **Гаусгофер Карл (1869–1946)** – один із засновників німецької та світової геополітики. Сучасні дослідники справедливо вважають К. Гаусгофера одним із засновників німецької геополітики. Він був визначним вченим, який відзначався фантастичною працелюбністю, володів унікальною майстерністю читання

лекцій, був людяним і добропорядним. Необхідно погодитись з А. В. Васильченком, що «будучи переконаним німецьким патріотом, він ніколи не опускався до рівня паннімецького шовінізму». Ці думки також розділяє британський дослідник з Університету Лафборо М. Геффернен. «У геополітиці Гаусгофера веймарського періоду расове теоретизування було здебільшого відсутнє. – констатує вчений. – Антисемітизм, що відігравав настільки важливу роль у нацистській ідеології, не справив помітного впливу на його праці (і навіть його дружина Марта була наполовину єврейкою). Головні зацікавлення Гаусгофера були пов'язані з простором й територією, а не з расою чи етносом. Його бачення Центральноєвропейської федерації (з Німеччиною в ролі панівної держави) було мультиетнічним, як і його ширші погляди стосовно Євразійського панрегиону, який він розглядав як транс культурну та позарасову область, засновану на союзі рівних у широкому сенсі партнерів».

К. Гаусгофер часто згадується на сторінках численних монографій про Гітлера і німецький нацизм. Німецький дослідник В. Мазер відзначав, що «знайомство Гітлера вже у 1924 р. з теоріями Ратцеля, Гаусгофера і Макіндера про життєвий простір підтверджують не тільки його численні висловлювання в «Майн Кампф», але й аспекти його політики світового панування». В іншій своїй монографії В. Мазер писав, що К. Гаусгофер іноді відвідував Гітлера і Гесса, які після невдалої спроби державного перевороту 1923 р. перебували в ув'язненні. Доведено, що вчений передав Гітлеру працю Ф. Ратцеля «Політична географія», яку останній використав під час роботи над «Майн Кампф». Мемуаристи й історики по-різному трактують вплив К. Гаусгофера на Гітлера. Негативно до вченого відносився особистий прес-секретар Гітлера Е. Ханфштагль. На сторінках його книги спогадів про події 20–30-х років автор стверджував, що Гітлер «опинився під великим впливом баварського генерала Гаусгофера, який деякий час виконував обов'язки на Далекому Сході і повернувся звідти фанатичним японофілом». Е. Ханфштагль геополітичну концепцію К. Гаусгофера називає «повною нісенітницею», а самого вченого «геополітичним фантазером». Він переконаний, що саме К. Гаусгоферу вдалося переконати Гітлера у необхідності подальшої співпраці з Японією. Про вплив К. Гаусгофера на Гітлера писав німецький історик І. Фест. Англійський історик Х. Тревор-Ропер доводив, що К. Гаусгофер «пропагував і розвивав у Німеччині ті доктрини Євразійської сухопутної імперії, які... досить швидко вдалося використати для... німецького завоювання Росії».

Нерідко сучасні дослідники намагаються перебільшити роль К. Гаусгофера щодо його впливу на формування світогляду Гітлера. Особливо це стосується публікацій про окультизм Третього рейху, участь К. Гаусгофера в різноманітних таємних товариствах (товариство «Туле», орден Зеленого дракона, товариство «Вріль»), масонських ложах тощо. Вважаємо, що такі факти не підтверджуються джерелами, а дуже часто є вигаданими. У цьому відношенні ми поділяємо думку одного з найкращих біографів К. Гаусгофера А. Васильченка: «Сумнівні зв'язки Гаусгофера з Гурджієвим, товариством «Вріль» і, звичайно ж, товариством «Туле» вже давно стали «суспільним здобутком» із галузі історично-фантастичної літератури. Далеко не в кожній книзі цього жанру можна знайти згадки про Рудольфа фон Зеботтендорфа, Дітріха Еккарте чи Вольфрама Зіверса, але там обов'язково присутня фігура Карла Гаусгофера. Ніби саме Гаусгофер посвятив Гітлера у «таємні науки», коли відвідав його під час ув'язнення в фортеці Лансберг. Однак якщо ми спробуємо зіставити ці вигадки з реальним життям генерала і професора геополітики, то побачимо, що легенди фактично не мали нічого спільного з дійсністю. Для того щоб зрозуміти їх нікчемність, достатньо поглянути на біографію Карла Гаусгофера... Гаусгофер ніколи не був у Тибеті, не входив ні до товариства «Туле», ні до товариства «Вріль» (факт існування якого до цього часу взагалі не доведено). Він не посвячував Гітлера у «тайні науки». Він взагалі зустрічався з Гітлером у період з 1922 до 1938 рр. не більше десяти разів».

Постать і геополітичну концепцію К. Гаусгофера досліджували українські й російські вчені К. Гаджієв, О. Дугін, М. Нартов, М. Дністрянський. «Завдяки популярності ідей К. Гаусгофера в нацистській Німеччині найбільш виражено простежується злиття геополітики як агресивної експансіоністської ідеології та практики зовнішньополітичної діяльності держави. – Констатує М. Дністрянський. – І хоча роль К. Гаусгофера у формуванні геостратегії нацистської Німеччини не слід перебільшувати, особливо напередодні Другої світової війни, все ж саме його діяльність призвела до дискредитації геополітики загалом, особливо німецької геополітики». Не можна заперечувати твердження дослідника, що «незважаючи на велику кількість публікацій (понад 400), оригінальних ідей та методологічних підходів у К. Гаусгофера не так вже й багато, та ще й догоджаючи політичній кон'юнктурі, він часто змінював свої погляди». Постать і наукову спадщину К. Гаусгофера вивчали через призму розвитку окремих геополітичних шкіл і напрямів світової політичної думки. Побачили світ

публікації про контакти німецького вченого з відомим радянським розвідником Р. Зорге.

Карл Гаусгофер народився в Мюнхені у баварській консервативній аристократичній сім'ї. Його батько був професором політичної економії в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895–1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К. Гаусгофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині генерал-майора. У роки Другої світової війни К. Гаусгофер одержав ранг бригадного генерала.

У 1908–1910 рр. обіймав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження «Дай Ніхон» («Велика Японія») було присвячене геополітиці Японії й видане в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. У дисертації та опублікованій монографії К. Гаусгофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав «Прусія Сходу». Дослідник, відносячи Японію до країн з континентальним типом мислення, розглядав її як пряму протизвагу Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, навпаки, зобов'язана континенту культурою і писемністю. Уже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу.

Причетність до Японії зблизила К. Гаусгофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К. Гаусгофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта як офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Ніколаї, але ніхто краще Гаусгофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію загалом. У недалекому минулому К. Гаусгофер доручив одному із своїх асистентів, тодішньому секретарю Гітлера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, внаслідок чого з'явився солідний матеріал обсягом в 132 сторінки. Отту

хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися в прискореному темпі, так як Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб в червні 1933 р.

Німецький дослідник Юліус Мадер детально описав знайомство Зорге з Гаусгофером: «Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Гаусгофера в Мюнхенському університеті, як в них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Гаусгофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого Сходу, крім того, Зорге не без підстав міг розраховувати на інтерес професора щодо його необмежених знань з проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Гаусгофер у своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Гаусгофера, чи не зацікавлений він у спеціальних статтях з проблем Японії та Китаю для свого журналу «Цайтшриффт фюр геополітик». Курт Фовінкель, який після Гаусгофера редагував журнал, писав: «... Мені відомо, що Зорге повідомив професора Гаусгофера про своє найближчим часом тривале відрядження в Японію і заявив про готовність надсилати звітти статті для «Цайтшриффт фюр геополітик». Поскільки Гаусгофер, як завжди, відчував себе тісно пов'язаним з Японією, і поскільки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він з радістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему з професором Гаусгофером у Мюнхені. Ймовірно, вони обговорювали і низку тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від'їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, володіючого спеціальними знаннями в галузі економіки...».

Уже за першими статтями Ріхарда Зорге, які невдовзі з'явилися на сторінках «Цайтшриффт фюр геополітик», можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів з професором Гаусгофером. Статті називалися «Перетворення в Манчжоу-Го», «Японські збройні сили. Їх місцеположення», «Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії» тощо. Головний геополітик нічого не підозрював, тому скоріше за все поінформував Зорге про мету вояжу підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрями його майбутньої журналістської роботи в Японії. Усе це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Гаусгофера та інших авторитетів, з повною впевненістю вести

дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру. Уже згадуваний К. Фовінкель пригадував, що «час від часу Зорге надсилав рукописи професору Гаусгоферу в Мюнхен; звітти я потім щомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Гаусгофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль».

У 1921 р. К. Гаусгофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал «Цайтшриффт фюр геополітик». У 1934–1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації «Об'єднання на захист німців за кордоном» в Баварії. У цей період у нього були непогані зв'язки з відомими нацистами, хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Гаусгофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й. Ріббентропом, Й. Гебельсом, Г. Гімлером, вже не кажучи про свого учня – «наці номер три» Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого «пивного путчу» Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у замському будинку Гаусгофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в'язниці, він часто навідував їх. Відомо про першу зустріч К. Гаусгофера з Гітлером, яка завдяки старанням Р. Гесса відбулася 24 липня 1921 р. До нас не дійшли спогади К. Гаусгофера про враження від цієї зустрічі. Що стосується їх розмови, яка відбулася в 1926 р., то класик німецької геополітики пригадував: «Було надзвичайно нецікаво, так як від проголошеного «великою людиною» довелось вислуховувати надто банальні й підлі речі. Абсолютно бездарно втрачений вечір». Під час їх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. У 30-ті роки зв'язки Гаусгофера з політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який з 1934 р. працював позаштатним дослідником в Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись з твердженням сучасних дослідників, що політичний вплив Гаусгофера на нацистський режим пройшов два випробування, які врешті-решт звели його нанівець. По-перше, це невдала мирна місія Р. Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місією переконати англійців у об'єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Гаусгоферу). По-друге, провал липневого (1944 р.) замаху на Гітлера (операція «Валькірія»), очолюваного полковником Штауфенбергом, у якому взяв участь син Гаусгофера Альбрехт. Сам Гаусгофер 23 липня 1944 р. був заарештований, а через деякий час така доля спіткала

і його сина, який хоч і не брав участі в змаху, однак співчував заколотникам. Хоча вже 31 серпня Гаусгофер був звільнений, але тривалий час перебував у депресії.

Після краху фашистської Німеччини Гаусгофер був заарештований уже американськими окупаційними властями, так як потрапив до розряду «видатних нацистів, і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Його становище ускладнював і той факт, що 28 січня 1946 р. Гаусгофера позбавили професорської пенсії, а керівництво мюнхенського університету не хотіло, щоб він читав лекції студентам. Перебуваючи в стресовому стані, 10 березня 1946 р. він разом з дружиною Мартою покінчив самогубством. Про психологічний стан Гаусгофера свідчить передсмертна записка: «Я не хочу, щоб мене поховали за якимись офіційними чи церковними обрядами. Я не бажаю жодних надмогильників з епітафіями. Я хочу все забути і бути забутим».

Російські дослідники С. Жильцов, І. Зонн та А. Ушков небезпідставно відзначали, що в термін «життєвий простір» Гаусгофер і Гітлер вкладали різний зміст. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання «життєвого простору» Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини «Дранг нах остен», що мала витоки з часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Гаусгофер, адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. Є всі підстави стверджувати, що у Гаусгофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідеям, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст «Майн кампф» не має ніякого відношення до геополітики. Після арешту Гаусгофера західними союзниками йому неодноразово доводилося давати відповіді на безліч питань. Підозра слідчих, що його праці могли підштовхнути нацистське керівництво до здійснення агресивних задумів, Гаусгофер рішуче заперечував: «Якщо вони й читали мої праці, то зрозуміли їх суть невірно». Часто Гаусгоферу приписували те, чого ніколи не було. Наприклад, стверджували, що Георгій Гурджієв саме через нього запропонував свастику в якості емблеми націонал-соціалістського руху. Насправді Гаусгофер протягом 1922–1938 років зустрічався з Гітлером не більше десяти разів.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг у книзі «Вчорашній світ. Спогади європейця» описав зустрічі з Гаусгофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від

багатьох офіцерів його освіта була різносторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Направляючись із завданням вивчити на місці воєнний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини з сім'єю Гаусгофера, переписуючись і навідуючи один одного в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним з перших, кому генерал сформулював ідею про «життєвий простір» народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спричинитися до агресивної політики. Навіть коли Гаусгофера назвали «другом Гітлера», Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, глибокомислячим ученим і одержимим крайнім німецьким націоналізмом фанатом. Тим більше, що дружина Гаусгофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про євреїв.

Плідно займаючись науковою роботою, К. Гаусгофер опублікував кілька сотень наукових і науково-популярних праць. Серед основних його робіт заслуговують на увагу «Кордони в їх географічному і політичному значенні», «Панідеї в геополітиці», «Статускво і оновлення світу», «Континентальний блок», «Геополітика Тихого океану», «Японська імперія в її географічному розвитку», «Світова політика сьогодні» та низка інших. Показово, що дружина Гаусгофера Марта переклала німецькою мовою книгу англійського геополітика Дж. Фейргріва «Географія і світова могутність». До речі, хоча саме німецьких учених вважали піонерами геополітики, Гаусгофер не заперечував того факту, що великих успіхів досягли науковці Італії, Великобританії, Франції, Іспанії, США, Росії. В одній з перших своїх лекцій Гаусгофер запропонував об'єднати зусилля вчених різних держав для дослідження конкретних територій.

У 1927 р. К. Гаусгофер завершив роботу над фундаментальною монографією «Кордони в їх географічному і політичному значенні», у якій запропонував власний варіант «справедливого», на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К. Гаусгофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і «багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутне». Звичайно, К. Гаусгофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць ученого характерне різко

негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Гаусгофер зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її «життєвого простору». Подібна оцінка дається рішенням Версаля з приводу колоній. Слід також відзначити, що К. Гаусгофер зображує Німеччину, як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні, однак знімає з неї відповідальність за її розв'язання. У трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та «патріотизму». К. Гаусгофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичного боку він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилитися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні «обхідні маневри».

Кордон, на глибоке переконання К. Гаусгофера, є складовим чинником життя нації, отже, його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визнаючи «природність» кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, – учений, все-таки, натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати в принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф. Ратцеля, Гаусгофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею «розширення простору» Гаусгофер більш чіткіше сформулює у пізнішій своїй праці «Континентальний блок»: «Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається в просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою». У роботах Гаусгофера часто зустрічається формула «розбійники моря» і «розбійники степу», при допомозі якої вчений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики.

У розділі про психологію кордонів держави та їх типи К. Гаусгофер наводить свій ідеал кордону – «чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому». Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує «зруйновану стіну», з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які

за Версальським договором відійшли до Франції. Кульмінацією свого дослідження К. Гаусгофер вважає «виховання усвідомленого почуття кордону». «Політичне почуття кордону», вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між «настроєм і результатом», але аж ніяк не обійтися без «практичних справ», без «бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону». Тільки тоді завершиться «усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження», але «на більш високому рівні».

К. Гаусгофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється («кордон напоготові»); 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обох сторін; 4) укріплений кордон в стані оборони; 5) кордон, напередодні розпаду – роззброєний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Гаусгофер також поділяє кордони на «спокійні», «інертні», «легко збуджені» та «застійні. У розділі «Оборона кордону і кордон оборони» вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону: «Підтримка кордону в боєздатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони». Але, вважає Гаусгофер, все повинно мати свою міру, бо «це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном». Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши нищівній критиці «ідею пан-Європи». Вона, на його глибоке переконання, «втягнула б нас, обікрадених простором, в жорстокі битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії... Усі біди німецького народу, – вважає Гаусгофер, – мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній настрій нашої високообдарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти».

Оптимістично завершує свою працю Гаусгофер: «...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного,

народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!».

У 1931 р. з'явилася праця К. Гаусгофера «Панідеї в геополітиці». Під ними вчений розумів «ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі, й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі». Панідеї, які існували з давніх часів, Гаусгофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він зараховує пантихоокеанську і в меншій мірі панамериканську. До революційної належить паназійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Гаусгофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, у назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як по формі, так і змісту. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Гаусгофер засуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паніндійський рух, він, у той же час, ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування в повністю проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно детальніше зупинитись на завершальному розділі праці «Планетарне майбутнє панідеї», у якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Гаусгофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Радянського Союзу чи лицемірства англо-саксів. СРСР і Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, уважає Гаусгофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, панбританською імперськими ідеями і пантихоокеанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе втручатися в будь-які зони тертя.

Винятково в профашистському дусі написана Гаусгофером і опублікована в 1939 р. праця «Статус-кво і оновлення життя». На час публікації роботи Німеччина вже провела «аншлюс» Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав упроваджувати в життя ідею «життєвого простору». К. Гаусгофер це розширення простору називає «оранкою», яку, на його думку, необхідно відрізнити від захоплення чужих земель. У цьому розширенні «життєвого простору» й полягала зміна статус-кво. Чехословаччина, уважає Гаусгофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн німецького населення,

хоча важко погодитись з його твердженням, що «наруг над судетськими німцями» з боку чехів відбувалася щодня.

Праця Гаусгофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний з процесами, які відбувалися в СРСР. «Не кожному народові властиво, – констатує автор, – яку Радянському Союзу, звільнитися від перенаселення за допомогою ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри) у результаті знищення 6 млн чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн, вигнання приблизно 22 млн з їх будинків і подвір'їв, і все ж чисельність населення знову зростає до 160–170 млн». Поряд з цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – «простори з високою культурою», де відсутні подібні лікування кровопусканням, адже ці народи «відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя». Гаусгофер усвідомлює, що «оранка» для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність «одержання максимуму можливого», «об'єднати кров і ґрунт» в єдине ціле.

К. Гаусгофер набагато глибше і ґрунтовніше ніж інші дослідники довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький учений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Гаусгофер змушений був коригувати свої моделі стосовно до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще з часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центральноєвропейських держав. Невдовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурократії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Гаусгофер, досягти переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К. Гаусгофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамериканізму. Гаусгофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській «стратегії анаконди», світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Гаусгофера поділила землю на три панрегіони – Пан-Америка з центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Гаусгофер запропонував чотиричленний поділ світу, у якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа, у черговий раз вніс корективи у модель Гаусгофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку по осі Берлін – Москва – Токіо. У праці «Континентальний блок» Гаусгофер намагається довести, що ця ідея визрівала давно, як в політичних колах Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англосакси, бо, фактично, він значив для них смерть. Гаусгофер наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Гаусгофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути затиснутою між таласократичними державами і гартлендом. Проте Гітлер не підтримав геополітичну модель Гаусгофера, віддавши перевагу спорідненості німців з англосаксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939-1940 рр. Сучасні дослідники цілком справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні перемаже проницька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Європи.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К. Гаусгофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча навіть у середовищі Гаусгофера існували думки, що німецька авіація, яка панувала в «третьому морі» – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Гаусгофер намагався відвернути війну на два фронти. Це збіглося з думками частини німецького генералітету, які шукали виходу на проницьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом з тим, Гаусгофер передбачив післявоєнне зростання США, яка за такої розстановки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Еволюція геополітичної концепції К. Гаусгофера багато в чому залежала від змін зовнішньополітичного курсу Німеччини,

особливо напередодні та під час Другої світової війни. До цього додамо, що Гаусгофер ніколи не претендував на об'єктивність та неупередженість. Уважають, що великий вплив на його модель мали англофобські настрої, що визначали в значною мірою континентальні симпатії Гаусгофера. Він притримувався правила: якщо континент виступає проти океану, то необхідно виступати на боці континенту. Виходячи з своєї моделі, Гаусгофер вітав закріплення Японії в Тихоокеанському регіоні тому, що це підривало позиції США і Великобританії, а коли Франція чи Великобританія закріплювалися на острівних територіях, що колись контролювалися Німеччиною, то він виступав за негайну незалежність цих областей. Саме Німеччина, на думку Гаусгофера, повинна була очолити країни «третього світу» в боротьбі за свою незалежність, бо це підривало могутність Великобританії. Якщо в 20-х роках Гаусгофер позитивно ставився до зовнішньополітичного курсу СРСР, то після втручання останнього у внутрішні справи Китаю і Монголії різко змінив своє відношення. Врешті-решт він звинуватив СРСР у розпалюванні громадянської війни в Китаї та Іспанії.

Література: Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа, 1985. 280 с.; Васильченко А. В. Сумрачный гений III Рейха. Человек, стоявший за Гитлером. М.: Вече, 2013. 304 с.; Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.; Гаджиев К. С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.; Геополитика: Антология. М.: Академический проспект; Культура, 2006. 1004 с.; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Идеология. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. 578 с.; Дергачев В. А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.; Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.; Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: Проблеми теорії, методології, практики. Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.; Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 344 с.; Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 310 с.; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. 608 с.; Жильцов С. С., Зонн И. С., Ушков А. М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. 280 с.; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект-Пресс, 2002. 479 с.; Мадер Ю. Репортаж о докторе Зорге: Документальная повесть о разведчиках мира с приложением избранных статей Рихарда Зорге. Берлин: Военное издательство ГДР, 1988.

304 с.; Нартон Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.; Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття. *Політична думка*. 1995. № 2-3. С. 50–70; Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 18–23; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. 838 с.; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. К.: МАУП, 2002. 488 с.; Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. *Классика геополитики. ХХ век*. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 227–598; Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет. Границы в их географическом и политическом значении. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок / Перевод с немецкого И. Г. Усачева. М.: Мысль, 2001. 426 с.

► **Науманн Фрідріх (1860–1919)** – німецький геополітик, теолог, політик, редактор впливової газети «Hilfe», який у праці «Середня Європа» (1915) запропонував модель інтегруючого значення просторового розташування Німеччини. Сукупний наклад цієї книги за два роки перевищив 100 тисяч примірників. У 1916 р. її переклали на французьку, англійську та угорську мови, а в 1917-1918 рр. на шведську, італійську та російську. Середнє розташування Німеччини сформулював ще в 1818 р. Арнд, заявивши, що «Бог помістив нас у центрі Європи; ми (німці) – серце нашої частини світу». Червоною ниткою через всю роботу Ф. Науманна проходить думка, що Середня (Центральна) Європа є продуктом війни. «Ми сиділи разом у цій військовій економічній тюрмі, ми вели боротьбу разом, ми приречені на те, щоб жити разом». Під «економічною тюрмою» Ф. Науманн розумів економічну блокаду країн Антанти, передовсім Великобританії, по відношенню до країн Центральної Європи. Дослідник бачив устрій післявоєнної Європи у вигляді двох стін – між Німеччиною і Францією та між Німеччиною і Росією, однак застерігав від утворення третьої стіни – між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Наступні події довели, що цього не сталося, адже Німеччина і Австро-Угорщина заклали основи Троїстого союзу, який існував під час Першої світової війни.

Центральна Європа, на думку Ф. Науманна, являла собою конгломерат країн, які вчений умовно поділив на провідні (Німеччина) і ті, що не зможуть проіснувати, займаючи нейтральну позицію (Австрія, придунайські держави, а згодом і Франція). Серед румунів, болгар, фінів, литовців, османців і поляків вчений називав і рутенців (українців). При цьому він підкреслював

їх колосальні потенційні можливості й практично мізерні умови (які, до речі, контролюються Росією) для самостійного існування. Продовження й поглиблення русифікаторської політики, підкреслював Ф. Науманн, зводить нанівець як титанічні зусилля українців щодо збереження власної самоідентичності, так вимріяну віками мету самостійності. Вихід із своєрідної пастки вчений вбачав в більш потужній орієнтації України на Європу, поступовому звільненні з об'ємів Росії, розвитку самостійницької психології українців, особливо на рівні їх масової свідомості. Зрозуміло, що ядром такого об'єднання мала бути Німеччина: «Середня Європа буде мати німецьке ядро, буде добровільно вживати німецьку мову, яку знають у всьому світі і яка вже є мовою міжнародного спілкування в Центральній Європі. Але вона повинна з самого початку виявляти терпимість і гнучкість по відношенню до всіх сусідніх мов, які пов'язані з нею». Однак вчений не обмежувався мовними питаннями. На його думку, нова конфедерація повинна активно займатися як оборонними питаннями, так і проблемами економічної інтеграції, що призведе до формування центрально-європейського спільного ринку. Ф. Науманн був глибоко переконаний, що в майбутньому сформується «Сполучені Штати Планети» під гегемонією Німеччини. В цьому союзі (спілка, федерація, конфедерація) «жодна держава... не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко здобутого й кров'ю захищеного суверенітету... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих».

Ф. Науманн притримується думки, що всі народи Середньої Європи належать до єдиного «середньоєвропейського типу», гомогенність якого, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих структур, а також однаковою трудовою етикою – схожим «господарським темпераментом», «господарчим характером», сповіданням єдиної «нової соціально-економічної конфесії». Однак Ф. Науманн далекий від того, що «середньоєвропейський тип» набув свого завершення, він тільки формується: «...Ми, якби мені було дозволено так висловитися, історичний напівфабрикат, та очікуємо саме на день завершення... Ми маємо за собою багато снаги, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між

французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньо європейця».

За іншого розкладу сил, вважав Ф. Науманн, країнам Центральної Європи не вдасться витримати конкуренцію з такими геополітичними утвореннями як Англія з її колоніями, США та Росія. Фактично, модель Середньої Європи Фрідріха Науманна була одним із тодішніх «пангерманських» проєктів, в якому пріоритет віддавався не етнічній єдності, а спільності географічної долі. «Континентальні» ідеї Фрідріха Ратцеля знайшли своє безпосереднє втілення в концепції «Середньої Європи» Ф. Науманна.

Даючи оцінку концепції «Середньої Європи» Фрідріха Науманна, сучасний дослідник Вадим Левандовський відзначав: «Безперечно, в концепції «Середньої Європи» як явищі інтелектуальної історії Німеччини вельми вагомим є елемент німецького месіанізму – переконання, що Німеччина має певний метафізичний обов'язок перед Богом та людством, виправданий сенс буття, гідний великої нації. Намагання «сказати своє слово» зумовлювало саме східну орієнтацію зусиль: тоді як на стабільному заході Німеччина могла прислужитися хіба що пригноченим ірландцям та фламандцям, на схід від неї простягався безкрайній обшир скривджених земель, що буквально волали про допомогу. Була б Німеччина, знайшовши тут для своїх прагнень сприйнятливий ґрунт, виконала шляхетну місію визволителя, вона мала б не лише щиру вдячність тогочасної генерації, а й справжню приязнь і відданість наступних, здобула б на майбутнє в особі кількох націй половину континенту зичливих друзів та надійних союзників».

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 41-42; Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 16-17; Дергачев В. А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 22; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 266; Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя. *Політична думка*. 1994. № 3. С. 58–60.

► **Вебер Макс (Карл Еміль Максиміліан, 1864–1920)** – німецький соціолог. Народився в м. Ерфурті у заможній родині. Після закінчення гімназії в Берліні (1882), вивчав право й економіку в Берлінському, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах. Захистивши дисертацію на здобуття наукового

ступеня доктора юридичних наук (1889), починає працювати професором римського, німецького та торгового права в Берліні. Згодом викладає на кафедрах національної економіки у Фрайбурзі та Гейдельберзі. Автор численних праць: «Об'єктивність соціально-наукового і соціально-політичного знання» (1904), «Протестанська етика і дух капіталізму» (1905), «Начерк соціальної економіки» (1911), «Господарська етика світових релігій» (1916), «Господарство як професія» (1917), «Парламент і уряд у нововлаштованій Німеччині» (1918), «Соціалізм» (1918), «Політика як професія» (1919). Помер в Мюнхені.

М. Вебер належав до тих німецьких політиків, які бажали зберегти політичну спадщину Бісмарка і прагнули домогтися доступу Німеччини до світової політики, тому на перше місце ставив велич і міць держави, дуже високо цинив поняття нації. У праці «Політика як покликання і фах» М. Вебер, цитуючи Л. Троцького, констатує: «Будь-яка держава заснована на насильстві», – говорив у свій час Троцький у Брест-Литовську. І це дійсно так». Під враженням від захоплення Польщі та німецького вступу на територію Бельгії Вебер під час Першої світової війни змінив свою позицію і виступив проти німецької політики анексії, а з 1917 р. також проти необмеженої війни підводних човнів. Ця позиція виросла з його переконання, що Німеччина могла б зберегти або повернути собі свою історично-світову роль національної наддержави та центру європейського порядку не за допомогою окупаційної політики, а лише за допомогою політики вільного об'єднання. Інакше в центрі Європи утвориться вакуум могутності, внаслідок чого незабаром США та Росія ділитимуть світове панування. Такі думки, хоч і не набули великого розголосу, однак були піддані нищівній критиці з боку Німецької Демократичної партії. Врешті-решт, ця партія провалила кандидатуру М. Вебера на виборах до національного зібрання у Франкфурті. З приводу цього вчений висловився в дусі, що «політик має йти на компроміси – вчений їх не може покривати».

Макс Вебер був першим серед західноєвропейських мислителів, хто висунув ідею створення незалежної України. Його геополітична концепція була в деякій мірі співзвучною з науманнською, а тому не дивно, що М. Вебер був активним членом руху «Середня Європа» й прихильником створення німецько-слов'янсько-південносхідноєвропейської федерації, в якій належне місце мала посісти Україна. Варто погодитись із міркуваннями сучасного дослідника В. Левандовського, що геополітичні погляди М. Вебера пройшли відповідну еволюцію. Якщо спочатку, перебуваючи під

значним впливом концепції М. Драгоманова, він стояв на позиції відстоювання Україною федеративного устрою, то після жовтневого перевороту він визнавав прагнення українців до незалежності. В його працях, основаних на ґрунтовних знаннях історії слов'ян, червоною ниткою проходить ідея протилежності українського та російського менталітету. Відносно росіян М. Вебер вживає такі терміни, як «народний імперіалізм», «більшовицький солдатський імперіалізм», «імперіалістична інтелігенція», «великоросійський шовінізм», «мілітаристські масові інстинкти», «російське варварство», «російські варвари». На думку М. Вебера, численні народи, які перебувають під гнітом Росії, «мають свою власну й частково дуже давню культуру порівняно з Росією, принаймні значно вищу культуру». «Я... за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав» – підсумовує М. Вебер. Ставлення росіян до підкорених народів, великий німецький вчений називає «звірячою мерзотністю».

Література: Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Антология мировой политической мысли*: В пяти томах. Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. М.: Мысль, 1997. С. 11–29; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 437–451; Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 45–47; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 39–40; Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя. *Політична думка*. 1994. № 3. С. 61–62; Вебер М. История политических учений / Под ред. О. В. Мартышина. Вып. 3. М.: Юрист, 2000. С. 68–83; Кола Д. Политическая социология. М.: Издательство «Весь Мир» – Издательский Дом «ИНФРА-М», 2001. С. 82–83; 92–96; 103–104; Вебер Макс. *Філософія політики*. Короткий енциклопедичний словник. К.: Знання України, 2002. С. 95–97.

► **Шмідт Аксел (1870–1940)** – німецький історик і журналіст. Народився в 1870 р. у м. Тарту (Естонія). Проживаючи в Берліні, редагував часописи «Німецька політика» (1917–1921) та «Німецька думка» (1925–1928). У 1918–1924 рр. А. Шмідт очолював «Німецько-українське товариство», яке видавало часопис «Україна», де друкувалися відомі українські вчені Іван Мірчук, Зенон Кузеля, Дмитро Антонович та ін. Будучи прихильником геополітичної концепції «Середньої Європи», А. Шмідт

підготував до друку і видав у Берліні науково-популярну книгу «Україна. Країна майбутнього» (1939).

Працю А. Шмідта ґрунтовно проаналізував відомий український вчений Ф. А. Куля. Книга складається з трьох окремих частин, які поділені на 12 розділів. У перших двох розділах йдеться про перебіг історичних подій від часів Київської Русі до червня 1939 р. Опрацювавши значний фактичний матеріал, вчений зробив вірний висновок, що Україна як була колонією царської Росії, так нею і залишилась. Пророкуючи розпад радянської імперії, А. Шмідт зауважував: «...кожен українець повинен собі уявити, що держава утвориться тільки власними руками». Третій розділ присвячений Карпатській Україні. В ньому розглядаються такі питання, як мова, сім'я, національна свідомість та культурний розвиток населення краю, робиться короткий нарис політичної історії Закарпаття. А. Шмідт, ймовірно, відносився до тих представників німецького народу, які бажали добросусідських відносин між Німеччиною і Україною, а тому він з сумом констатував поразку національно-визвольних змагань закарпатських українців: «Сили у цій боротьбі були нерівні, але у захисників Карпатської України було щось високе, свідоме, порив до волі, свободи і незалежності». Необхідно погодитись із твердженням Ф. А. Кулі, що книжка А. Шмідта «дала німецькомовному читачеві досить цілісну уяву про Україну, як і про Карпатську Україну, в контексті боротьби українського народу за свою національну незалежність».

Література: Куля Ф. Німецькомовна історіографія 30–50-х років про Україну і Карпатську Україну. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 72–74; Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття). *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 51–52; Куля Ф. Погляд з Берліна: (Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього»). *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 82–83; Куля Ф. У поступі за волю: Аксель Шмідт про Україну і Карпатську Україну. *Новини Закарпаття*. 1995. 13 квіт.

► **Шмітт Карл (1888–1985)** – німецький юрист, політолог, філософ, історик. Він народився в пруському містечку Плеттенберг у сім'ї католика. Закінчив юридичний факультет Берлінського університету. За причетність до нацистської партії, членом якої К. Шмітт був з 1933 р., звинувачувався на Нюрнберзькому трибуналі, однак за браком доказів був звільнений. Майже

до останніх днів свого життя перебував у невідомості. Свої геополітичні погляди виклав у працях «Політична теологія» (1922), «Поняття політичного» (1927), «Порядок великих просторів у праві народів, із забороною на інтервенцію для чужих просторів сил» (1939), «Земля і море» (1942), «Номос Землі» (1950), «Планетарна напруженість між Сходом і Заходом і протистояння Землі та Моря» (1959).

К. Шмітт ввів поняття «номосу» Землі, розуміючи під ним сформований, організований і упорядкований простір. Вчений розрізняв існування трьох «номосів», перший з яких мав місце до початку Великих географічних відкриттів. Тоді люди ще не мали уявлення про всі океани і Америку, а тому кожний народ вважав себе центром світу. Це тривало до тих пір, поки один народ не зіштовхувався з кордоном іншого народу. Великі географічні відкриття зруйнували цей перший «номос», а відкривачами другого «номосу» стали європейці, які поділили планету між собою. В той же час Англія заволоділа морем, перетворившись у могутню морську державу. Такий світопорядок порушила Перша світова війна, що привела до виникнення третього «номосу», внаслідок якого земля розпалася на дві половини: східну і західну. Обидві вони перебувають у антагонізмі, ведучи як «холодну» війну, так і гарячі.

Необхідно зупинитися на розумінні К. Шміттом війни. У книзі «Поняття політики» німецький вчений констатує: «Держава як політична цілісність і центр прийняття рішень утримує і концентрує величезну владу: у неї є можливість вести війну і, відповідно, відкрито розпоряджатися життям людських істот». «Право війни» за Шміттом передбачає дві можливості: можливість вимагати від своїх громадян готовності піти на смерть і вбивати людські істоти, які перебувають у чужому таборі. В якості критерію для визначення політики, К. Шмітт пропонує поділ на друзів і ворогів, де під ворогом розуміється «той, хто до нас вороже налаштований». Однак пізніше Шмітт уточнив, що його концепція ворога не означала, що ворог має бути знищений і що він мав на увазі «оборону, випробування сил і встановлення спільного кордону». Після того як зникнуть антагонізми і припиняться війни, люди зможуть присвятити себе різним видам діяльності в умовах, «коли будуть існувати тільки вільні від політики соціальні явища: ідеологія, культура, цивілізація, економіка, мораль, право, мистецтво, розваги і т. д. і більше не буде ні політики, ні держави».

К. Шмітт надавав великого значення здатності народу визначати ворога, а якщо він втрачає цю здатність, то перестає існувати

як політичний суб'єкт: «Якщо він (народ – М. В., В. П.) дозволяє, щоб хто-небудь чужий визначав йому, хто є його ворогом і проти кого йому можна вести боротьбу, а проти кого – ні, він більше вже не є вільним народом і підпорядкований іншій політичній системі чи включений до неї».

К. Шмітт прийшов до висновку про існування протилежності «номоса» Землі «номосу» моря. До «сил суші» він застосував назву «Бегемот», а до «сил моря» – «Левіафан». К. Шмітт віддає перевагу «Левіафану», символом якого вчений називає «Дім», на відміну від символу «Корабель», характерного для «Бегемота». «Дім» – це спокій, «Корабель» – рух. Між цими двома символами антагонізму нема до тих пір, поки «Корабель» не заволодіє океаном.

Твердячи, що порушена рівновага між Морем і Землею, К. Шмітт пророкує велику цивілізаційну катастрофу, яка спричинюється поступовим відходом «номоса» Землі від ґрунту. Однак цього можна уникнути трьома шляхами: 1) під час протистояння Землі й Моря залишиться переможець, який перетвориться в єдиного господаря світу; 2) спроба підтримувати рівновагу між Землею і Морем посередництвом «Партизана» – останньої діючої особи історії, який чинитиме опір тотальному наступу моря; 3) утримування рівноваги завдяки існуванню кількох блоків незалежних держав, які заради цього домовляться про співпрацю.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 71–74; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 74–81; Гаджиев К. С. Политическая философия. М.: Экономика, 1999. 606 с.; Кола Доминик. Политическая социология. М.: Издательство «Весь Мир» – «ИНФРА-М», 2001. С. 60–63.

► **Габермас Юрген (р. н. 1929)** – відомий німецький філософ, соціолог та політолог. Коли в 1956 році Теодор Адорно, повернувшись кількома роками раніше з американської еміграції, задля припливу свіжих сил запросив до співпраці у щойно відновленому Інституті соціальних досліджень випускника Боннського університету Юргена Габермаса, навряд чи хтось міг сподіватися, що цьому 27-річному уродженцеві Дюссельдорфа судитиметься стати не лише провідним представником другого покоління Франкфуртської школи, але й одним із найвідоміших і найвпливовіших німецьких філософів новітнього часу. Про масштаби

інтелектуального впливу Ю. Габермаса свідчать хоча би 3-є місце серед двадцятки найбільш цитованих соціальних науковців світу та статус дослідника, про якого написано більше 4800 статей і книг різними мовами.

Юрген Габермас народився 18 червня 1929 р. Вивчав історію, психологію та філософію в університетах Геттінгена, Цюріха та Бонна. У 1954 р. захистив докторську дисертацію про філософію Шелінга. З 1956 по 1959 – асистент Теодора Адорно, а в 1980–1983 рр. – директор Інституту соціальних досліджень. З 1971 р. Ю. Габермас очолює Інститут по дослідженню умов життя науково-технічного світу ім. Макса Планка. Неодноразово був удостоєний почесних нагород і премій у сфері суспільних наук і філософії. Його перу належать праці «Структурна трансформація публічної сфери» (1962), «Техніка і наука як ідеологія» (1968), «Пізнання і інтерес» (1968), «Логіка соціальних наук» (1973), «Теорія комунікативної дії» (1982), «Філософський дискурс модерну» (1985), «Мораль і комунікація» (1986), «Дискурс сучасної філософії» (1992), «Фактичність і значимість» (1992) тощо. Серед останніх праць Габермаса заслуговують на увагу «Залучення іншого. Студії з політичної теорії» (2006) та «Розколотий Захід» (2008). В них він приділяє чимало місця майбутньому Європи та ролі й місця в ній національних держав.

26 квітня 2013 року в стінах Львівського католицького університету (Бельгія) Ю. Габермас прочитав лекцію «Демократія, солідарність та європейська криза». Свій виступ вчений побудував навколо трьох базових проблем: «технократичної дилеми» у функціонуванні структур сучасного Європейського Союзу, можливим альтернативним крокам та проблемі солідарності як важливої сутності цієї альтернативи. Євросоюз створювався, на думку Габермаса, більшою мірою як вибір еліт при пасивній згоді народів Європи, яка легітимно підтверджувалася по мірі реальних успіхів самої інтеграції, насамперед у сфері економічних відносин. Так було принаймні до останньої фінансової кризи, коли в самих державах-членах посилювався євро скептицизм. Європейську політику затьмарили дебати переважно чисто економічного характеру, насамперед про майбутнє єврозони та євро як валюти. Економічні негаразди не лише розкрили наявність центру та периферії в самому Євросоюзі, але й сформували загрозу ринково відповідної демократії, де економічна доцільність може взяти гору над принципами демократичної політичної організації, яку Габермас критикував ще раніше по відношенню до подвійних стандартів (йшлося про німецько-російські відносини).

Самі інститути, на яких базується європейська інтеграція, звісно, виходять далеко за межі економічної сфери, європейський Центробанк, Європейський Суд, Єврокомісія – їхні впливи дедалі інтенсивніше проникають у повсякденне життя громадян різних держав, але по суті вони вкрай слабо підконтрольні впливу самих цих громадян. Це й складає ту «технократичну дилему», що на ній наголошує Габермас, і яка загострюється у зв'язку із останньою програмою реформ Євросоюзу, що дедалі посилюватиме його елітистську сутність і віддалятиме громадськість від прийняття життєво важливих рішень для об'єднаної Європи, коли в багатьох формується далеко не позбавлена підстав думка, що важливі рішення для їхнього життя та їхніх країн схвалюються зовсім не в самих цих країнах. «Відстрочка демократії» може мати небезпечні наслідки для самої інтеграції та довіри до базових європейських інститутів. Практичний розкол у базових пріоритетах європейської політики, проходить між необхідністю збереження євро та потребою в політичних кроках задля більш тісної інтеграції.

Альтернативний шлях полягає в необхідності, на думку Ю. Габермаса, трансформувати економічний союз у політичний із розширенням участі громадян держав-членів у прийнятті ключових рішень та впливі на базові владні структури Євросоюзу. З одного боку, це має зменшити гостроту розриву між елітами та громадянами європейських держав, але з іншого – потребуватиме кроків у відповідь, а саме – готовності делегувати частину суверенних прав нації-держави до спільних європейських структур. У випадку успіху проекту ерозії національної держави не буде, але все ж не вона єдина претендуватиме на репрезентацію власних громадянських суспільств і статус виключного суб'єкта міжнародної політики. Хоча за нею лишиться остаточне гарантування громадянських свобод та адміністративні функції на локальному рівні. Це не конфедерація, але й не федерація, мова має йти про новий тип наднаціональної демократії, що базується на солідарності.

Реалізація подібної альтернативи навряд чи може диктуватися лише економічною доцільністю, але необхідністю політичної волі й воля ця, на думку Габермаса, має бути продемонстрована найвпливовішими членами Євросоюзу, насамперед, Німеччиною, котра тримає ключі до долі Європейського Союзу. Говорячи про солідарність, вчений намагається одразу поставити цю проблему на прагматичний ґрунт, проводячи концептуальний аналіз самого поняття як в історичній ретроспективі, так і в політичній перспективі. З критикою Габермасом Європейського Союзу не погоджується президент

Європейської Ради Герман ван Ромпей. Наголошуючи на складності стану відносин у сучасній Європі, складністю самих європейців. Проблеми, які виникають у зв'язку з цим, на його думку, не лише проблеми інститутів, але й ідентичностей. Разом з тим, спостерігається «європеїзація національної політики» замість «націоналізації» європейської, отже Герман ван Ромпей висловив віру в те, що Європа – це «рішення», а не «проблема». Очевидно, в необхідності європеїзації національної політики, принаймні в певних тезах, Габермас і ван Ромпей – зійшлися. За яким би сценарієм не розвивався Європейський Союз в найближчому майбутньому, почався процес переосмислення вже існуючої системи зв'язків. Вступ нових держав за відсутності чіткої стратегії у Євросоюзу навряд чи буде вигідний і для нових членів, на яких кластимуть провину в усіх негараздах та потребі «тягти» чергових невдах.

Питань та нюансів багато, але якщо спробувати це систематизувати для України, то виявиться, що виражена тенденція до «закриття Європи» – лише верхівка айсбергу. По-перше, стає більш зрозумілим, що брак демократії – це не специфічно українська проблема, вона характерна для всього європейського простору, лише на Заході наявна не в таких потворних посттоталітарних формах. До того ж ідея демократичної участі в основі своєї спирається на спадок Просвітництва з вірою в те, що людина здатна раціонально та відповідально приймати рішення й делегувати владу. Теза особливо неоднозначна, коли згадати, що нинішня влада, з якою почалося згортання демократичних змін в Україні, сама утвердилася не без використання демократичних інститутів. По-друге, не поставлена крапка в національно-державному проекті України, становленні стійкої української політичної нації, що актуалізує проблему готовності ділитися суверенітетом із ще ненародженим гігантом – пореформеним Європейським Союзом. По-третє, проблема солідарності та браку стабільних інститутів. Розрив між громадськістю та елітами, про що говорить Габермас, в Україні може мати подвійну гостроту – за браком впливових структур громадянського суспільства, що можуть коригувати політичні рішення, владні групи, які все ж можуть погодитися на європейський вибір в силу різних причин, матимуть змогу перекласти чимало проблем, пов'язаних з інтеграцією, на громадян, що лише поглиблюватиме культурне неприйняття Європи. Проте проект Європи – це також і культурний проект, це культурний вибір, насамперед для країн, які тривалий час були відрізані від прямих контактів з Європою.

Звісно, не слід стверджувати, що окреслена Габермасом перспектива однозначно ляже в основу довгострокових реформ у Євросоюзі. Так само, як не варто заперечувати того, що проекти можуть в різних варіантах перетинатися й доповнювати один одного. Слід відмовитися від ілюзій, але не надії. Європа – це проект, так само як і Україна – не поставлена крапка, а відкритість змінам і майбутньому, а чи ці проекти перетнуться залежить від тих виборів, які зробить громадянське суспільство в найближчі роки. У передмові до українського видання своєї книги «Залучення іншого» Юрген Габермас визнав, що «Україна перебуває на стадії демократичного перелому», а тому тільки від українців залежить якою буде держава в найближчій перспективі.

Великий резонанс і неоднозначність оцінок викликала книга Юргена Габермаса «Розколотий Захід», що включала в собі окремі публікації вченого, присвячені розвитку подій після 11 вересня 2001 р. По-перше, говорячи про Захід, вчений має на увазі не тільки Європейський Союз, але також Сполучені Штати, Австралію, тобто всіх, хто притримується принципів ліберальної демократії. Трагедію 11 вересня США, на думку Габермаса, вміло використали для вторгнення в Афганістан та Ірак, хоча зробили це незаконно, порушивши принципи, які задекларовані ООН. Оголошуючи широкомасштабну війну проти глобального тероризму, адміністрація Буша так і не змогла переконати світову громадськість хто за цим стоїть. На переконання вченого, «глобальний терор, кульмінацією якого стало 11 вересня, має анархістські риси безсильного бунту, направлено проти ворога, якого не можна перемогти... Єдиний можливий ефект від цього терористичного акту – розгубленість і жах уряду і населення». Отже, на думку Габермаса, рішення Буша про початок війни з тероризмом було великою помилкою – як в нормативному, так і в прагматичному відношенні.

США, які протягом всього післявоєнного періоду виступали проти насилля, практикою іракської війни не тільки зруйнували свою репутацію, але й відмовилися від ролі держави-гаранта міжнародного права; більше того, вони своїми діями, що суперечать міжнародному праву, показали згубний приклад майбутнім наддержавам. Не будемо себе обманювати, стверджує Габермас, нормативний авторитет Америки зруйнований. Для легітимного в правовому сенсі застосування воєнної сили не існувало ніяких підстав. Тим більше, що ініціативу США не підтримала Рада Безпеки ООН.

Габермас дивується яким чином 60 відсотків американців підтримали політику Буша про ведення «війни в мирний час».

Війна в Іраку – це одна із ланок в політиці створення світового порядку, так як ООН показала свою повну неспроможність. Разом з тим, Габермас переконаний, що остання зберегла повагу до себе. Демонстрації 15 лютого 2003 р. проти політики Буша, які пройшли в Лондоні, Римі, Мадриді, Барселоні, Берліні та Парижі, Габермас вважає найбільш грандіозними з часів кінця Другої світової війни. В окремих місцях вчений навіть дозволив собі заявити про випадковість приходу в політику американського керівництва: «Європа... повинна позиціювати себе не проти «Заходу», яким ми є самі, не проти ліберальних традицій найстаріших демократій, що мають європейські коріння. Вона повинна засуджувати небезпечну політику, яка впливає із світогляду людей, що прийшли до влади при достатньо випадкових, якщо не сумнівних обставинах і, треба сподіватися, найближчим часом будуть відсторонені». Суперечним є також твердження Габермаса: «З 1989 року нема зовнішнього ворога... Багато людей у Вашингтоні будуть задоволені, якщо тероризм знову візьме на себе цю роль».

У вищеназваній праці Ю. Габермас в черговий раз зупинився на необхідності реорганізації Європейського Союзу та інших міжнародних організацій. На його думку, в ЄС серйозно коригувати зовнішню політику повинні Франція, Німеччина і країни Бенілюкса, а також Італія та Іспанія. Великобританію, яка частіше підтримувала США, Габермас до «ядра» Європи не відносив. Що стосується «Великої вісімки», то, на думку вченого, вона вже давно перетворилася в «ритуал».

Література: Хабермас Ю. Расколотый Запад. М.: Издательство «Весь Мир», 2008. 192 с.

►►► Італійська геополітика

► **Джентіле Джованні (1875–1944)** – італійський мислитель, державний та суспільний діяч. Закінчив Пізанський університет. Обирався сенатором (1922), а згодом працював міністром освіти (1922–1924), провівши шкільну реформу, названу його іменем. З 1943 р. очолював Академію наук, редагував «Італійську енциклопедію». Опублікував низку праць: «Реформа гегелівської

діалектики» (1913), «Система логіки як теорії пізнання» в двох томах (1917–1923), «Філософія мистецтва» (1931), «Вступ до філософії» (1933). Страчений італійськими партизанами.

Д. Джентіле у своїх поглядах пройшов своєрідну еволюцію від речника ідеалізму до теоретика фашизму. Дж. Себайн і Т. Торсон відзначали: «Коли Муссоліні вирішив, що фашизму потрібна філософія, він, очевидно, поставив завдання перед Джованні Джентіле, який, подібно Бенедетто Кроче, довго ототожнювався з італійською школою гегелівської філософії. Джентіле мав гегелівську теорію держави, але не мав достатньо часу, щоб нею скористатись. Муссоліні прийняв те, що йому запропонував Джентіле, і в результаті теорією італійського фашизму стає теорія «держави», її вищості, священності і всеосяжності. Його девізом зробились слова: «Все для держави; ніщо проти держави; ніщо поза державою». Складовим ідеологічним чинником фашизму вважались: ідеалістична філософія, що мала антиматеріалістичний характер; відновлене релігійне відчуття; синдикалізм Сореля та війна.

У Д. Джентіле теорію фашистської держави часом важко відрізнити від апології терору. Він доводив, що сила – право, а свобода – підкорення. «Завжди максимальна свобода, – твердив він, – співпадає з максимальною силою держави... Будь-яка сила – моральна сила, бо вона завжди є вираженням волі». Держава, яка проникає в усі клітини національного життя, є тоталітарною. Цей термін у 1925 р. ввів Д. Джентіле, а через 5 років Б. Муссоліні почав вживати поняття «тоталітарна держава». Д. Джентіле, повністю заперечуючи принцип демократії, фактично, відмовився від визнання політичної рівності, суверенності, яку називав «колективною безвідповідальністю». Такий підхід він переносив на міжнародну арену. Наприклад, окупацію Італією Ефіопії Д. Джентіле називав захистом прав знедолених народів від «плутократських держав». Надаючи війні неослабну увагу, він вважав її основним фактором існування та первинним мистецтвом.

На чолі могутньої нації, тоталітарної держави, має стояти вождь: «Існує одна людина, один герой, один владарюючий та доленосний дух, у якому втілена думка нації, що безперервно вібує у могутньому ритмі юнацького життя». Для фашиста притаманними мають бути такі риси, як працелюбність, віра в бога, відданість ідеалу, усвідомлення себе частиною нації, яка спроможна на великі досягнення. Завдяки Д. Джентіле, вважала Ханна Арендт, Муссоліні «був, мабуть, першим партійним лідером, який свідомо відкинув формально програму й замінив її натхненним вождізмом і дією як

такою. За цим стояло переконання, що дійсність самого моменту – головний елемент натхнення, який партійна програма лише гальмувала б. Філософію італійського фашизму, мабуть, краще виражає «актуалізм» Джентіле, аніж «міфи» Сореля».

Література: Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 77-78; История политических учений / Под ред. О. В. Мартышина. Вып. 3. М.: Юрист, 2000. С. 131–140; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. История политической думки / За ред. Дэвида Миллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 110; Арндт Х. Джерела тоталітаризму. К.: Дух і Літера, 2002. 539 с.; Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа, 1985. 279 с.; Кола Д. Политическая социология / Перевод с французского. М.: Изд-во «Весь Мир» – Издат. Дом «ИНФРА-М», 2001; 406 с.; Геополитика: Популярная энциклопедия. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002. 624 с.

► **Муссоліні Беніто (1883–1945)** – італійський політичний і державний діяч. Народився 29 липня в селі Довіа провінції Форлі в сім'ї коваля Алессандро Муссоліні, який вважав себе атеїстом, та вчительки і фанатичної католички Розі Мальтоні. Беніто, старший серед трьох дітей сімейства Муссоліні, одержав диплом викладача в Форлімполі. Виявляв інтерес до творів К. Маркса, а напередодні Першої світової війни захопився теоріями Ф. Ніцше та біографією Наполеона Бонапарта. Кумирами Муссоліні також були Н. Макіавеллі, Тіт Лівій і Чезаре Борджіа. Майбутній диктатор розмовляв на шести мовах і ще чотири розумів.

Свою політичну діяльність Муссоліні почав напередодні Першої світової війни, був одним з лідерів «ультра-контрреволюційного» руху в Італійській соціалістичній партії, з якої його виключили в 1914 р. за підтримку вступу Італії у війну на боці Антанти. В березні 1919 р. заснував фашистську організацію, яка в 1922 р. здійснила державний переворот. У 1926 р. в Італії була встановлена фашистська диктатура. На той час Беніто одружився на Ракеле, адже згідно з одним із принципів фашизму всі функціонери повинні були бути обов'язково одруженими.

В 1929 р. Муссоліні підписав Латеранську угоду, що гарантувала підтримку з боку католицької церкви, а в 1933 р. уклав договір про політичний і військовий союз з фашистською Німеччиною. З ініціативи Муссоліні Італія вела експансіоністську політику (захоплення Ефіопії в 1936 р., Албанії в 1939 р., участь у Другій світовій війні). В липні 1943 р. диктатура Муссоліні впала, але

протягом 1943–1945 рр. він очолював маріонетковий уряд на окупованій німецьким вермахтом території Італії. Доля Муссоліні була приречена задовго до закінчення війни. Керівники сил визволення Італії одногосно засудили ще в серпні 1944 р. Беніто Муссоліні та 14 діячів італійського фашизму до смертної кари. В березні 1945 р. він був схоплений партизанами і 29 квітня розстріляний (вирок виконав Мікеле Моретті), після чого повішений разом з 14 фашистськими ієрархами та коханкою Петагчі на площі Лорето в Мілані. Невдовзі перед смертю Муссоліні заявив: «Я хотів би, щоб на моїй могилі були накреслені такі слова: «Тут спочиває найрозумніша тварина з тих, які коли-небудь існували на землі».

Свої політичні ідеї Б. Муссоліні виклав у праці «Доктрина фашизму», вперше опублікованій на сторінках «Італійської енциклопедії» в 1932 р., та численних виступах. Держава, на глибоке переконання Муссоліні, «будучи виразником універсальної етичної волі, створює право на національну незалежність. Нація, уособлена в Державі, є живим, етнічним буттям лише настільки, наскільки вона прогресивна. Бездіяльність є смерть. Таким чином, Держава – не тільки авторитет, який править і надає законну форму і духовну цінність індивідуальним волям, але й влада, яка робить їх волю поважною за межами своїх власних кордонів, роблячи тим самим практичне сприяння універсальному характеру рішень, необхідних для забезпечення їх розвитку. Це передбачає організацію і розширення, якщо не відразу, то потенційно. Таким чином, Держава ототожнює себе з волею людини, розвиток якої не може бути зупинений перепонами і яка шляхом досягнення самосвідомості демонструє свою власну безмежність».

Б. Муссоліні, засуджуючи твердження пацифістів про вічний мир, доводив: «Врешті-решт, чим більше фашизм розглядає і аналізує майбутнє і розвиток людства, відволікаючись від політичних однохвилинних моментів, тим більше не вірить він ні в можливість, ні в корисність вічного миру... Війна – єдине, що піднімає на вищий щабель всю людську енергію... Всі решта випробувань лише сурогати, які ніколи не ставлять людей в таку ситуацію, коли вони змушені приймати велике рішення – альтернативу життя чи смерті». Ідеалом держави у Муссоліні є імперія, а коли вона починає занепадати, починають переважати тенденції роз'єднання і розпаду з боку індивідів чи окремих груп, то націям... настає кінець».

Імперія, за Муссоліні, повинна піклуватися не тільки про свою внутрішню єдність і силу. Під імперією, що ототожнюється з нацією, Муссоліні розуміє пряме і посереднє панування над іншими

націями, хоча не обов'язковим є бажання заволодіти чужою територією. «Для фашизму, – писав він, – піднесення імперії, тобто розширення нації, є суттєвим проявом життєздатності й притаманність ознакам занепаду. Люди, які возвеличують чи піднімаються знову після періоду занепаду, – завжди імперіалісти; будь-який відступ є ознакою занепаду і смерті. Фашизм – це вчення, найкращим чином пристосоване представляти устремління і сподівання народу, такого, як народ Італії, який знову піднімається після багатовікового приниження і зовнішнього поработіння». Відмовившись від соціалістичних аспектів у своїх поглядах, Муссоліні заявив про необхідність знищити більшовизм, маючи на увазі під ним комуністичну ідею. На думку одного з біографів Муссоліні Крістофера Хібберта, ідея про те, що Італія під керівництвом дуче займе належне їй місце в Європі, одержала могутню підтримку в середовищі молоді.

Вище вже вказувалось, що Муссоліні не вважав обов'язковим, принаймні у своїх виступах, захоплення чужих територій. Однак, насправді ж, він їм приділяв чимало уваги. Муссоліні нерідко доводилось пояснювати громадськості той чи інший крок своєї зовнішньої політики. Зокрема в розмові з англійським журналістом, Муссоліні так пояснював свій намір захопити Ефіопію: «Якщо ви хочете поговорити про жахи війни, то я вам покажу фотографії тих злодіянь, які абіссінці здійснювали над нашими солдатами. Те, що ви побачите, надто відрозливе для того, щоб будь-яка пристойна газета наважилася б надрукувати. Ми ніколи не використовували газові хмари, подібно тим, які були звичними під час останньої світової війни. Якщо ми й скидували бомби з гірчичним газом в ущелини, які могли використовувати абіссінці, щоб робити напади на колону наших військ, то це робилось виключно в гуманних цілях, бо в результаті ми рятували життя і тим і іншим».

Після окупації Ефіопії Б. Муссоліні вже не звертав увагу на виправдання своїх дій. Одного разу він заявив: «Я поставив перед собою чітку мету – зробити Італію великою і поважною країною, якої б, разом з тим, і побоювались... Італійський народ, не має значення хто він, фашист чи ні, заслуговує великої долі». Геополітичні плани Муссоліні були мало чого варті без Гітлерівської Німеччини. Хоча це добре усвідомлював Муссоліні, однак його висловлювання щодо Гітлера та Німеччини нерідко шокували його співрозмовників. Якщо б теорії Гітлера були правильними, то, на думку Муссоліні, «лапландця слід би вважати найвищим типом розвитку людської раси... Тридцять століть історії змушують нас з почуттям

великого жалю розглядати такі доктрини, посилено пропаговані по той бік Альп нащадками народності, яка була поголовно неосвіченою в ті дні, коли Рим гордився Цезарем, Віргілієм і Августом». Сучасний російський біограф Муссоліні М. Ільїнський вважає, що між Гітлером і дуче відбулося 13 зустрічей. Після першої ж розмови Муссоліні зробив висновок: «Він же просто божевільний». А дещо згодом, коли Гітлер, на запрошення Муссоліні, відвідав Венецію, італійський диктатор назвав фюрера «балакучим монахом». Подібні характеристики Гітлера, зроблені дуче, можна б продовжувати без кінця.

Впроваджуючи в життя свої геополітичні ідеали, Б. Муссоліні нерідко дбав про прихильне ставлення до нього громадської думки, а заради цього необхідно було притримуватись елементів таємності. На засіданні Великої ради фашистської партії, де дуче виступив з доповіддю «Безпосередні завдання, які стоять перед фашистським рухом», він заявив, що Албанія повинна стати італійською провінцією, анексія Тунісу і Корсіки забезпечить безпеку Італії в Середземномор'ї, а альпійський кордон з Францією повинен бути відсунутий за Ніццу й проходити по річці Вар». «Я також уважно приглядаюсь, – продовжував він, – до швейцарського Тичино, Швейцарії, яка втратила здатність об'єднати свої народи, вона приречена, подібно іншим малим країнам, пережити повний розпад. Така моя програма. Поки-що я не можу назвати точні терміни її виконання. Я всього-на-всього відмічаю пунктиром той шлях, по якому ми повинні промаршувати. Будь-хто, хто частково або повністю оголосить про мої плани, буде звинувачений у зраді й відповідатиме по всій суворості закону».

В міжнародній політиці Б. Муссоліні впроваджував курс неповаги до прав інших, до речі, як і у внутрішніх справах в Італії. Підписуючи пакт Келлога, який оголошував поза законом війну як інститут національної політики, Муссоліні продемонстрував вищий щабель політичного лицемірства. «Чому не підписати документ, який відпаде сам по собі? За два роки я підписав 138 різних міжнародних угод, а тому не варто артачитись з приводу ще однієї». Наступного дня Муссоліні наказав командуванню армії, флоту і військової авіації згуртуватися в єдину бойову силу. Складалося враження, що Муссоліні вкрай не любить дотримуватись правил гри: «Краще і простіше грати, коли «гра без правил» чи коли правила постійно змінюються по ходу гри, і завжди на користь одного з гравців, який за будь-яких обставин має перемогти. Така партія мені підходить тому, що я її створив сам». Цікавим видається його

трактування політики, як «пошуку можливого, реального, практично досяжного. А якщо чогось не досягли, значить, переважали фантазії й було відсутнє оперття на землю».

Як відомо, плани Муссоліні залишилися планами. Звинувачуючи всіх і вся у їх провалі, дуче змінив свою думку про італійську націю: «Мені не вистачає справжнього матеріалу, навіть Мікеланджело потребував міцного мармуру, щоб висікати з нього статуї. Якщо б у його розпорядженні була тільки глина, то він не створив би нічого, крім глечиків. Народ, який протягом шістнадцяти століть був тільки наковальнею, не може за кілька років перетворитися в молота. Італійці завжди були «нацією баранів». Вісімнадцять років недостатньо для того, щоб змінити їх». Італійці, в трактуванні Муссоліні, перетворилися в «м'якотілий народ», «безхребетну масу».

В сучасній Італії поступово повертається культ Муссоліні. Дружина диктатора Ракеле, яка померла в 1979 р., похована на кладовищі Сан-Кассієно Предаппео поряд з Беніто Муссоліні. Сім'я дуче розрослася і сьогодні без будь-якої дискримінації живе в Італії. Чоловічу лінію продовжує тільки один правнук – Гай Юлій Цезар Муссоліні (внук Вітторіо, син Гвідо), якому 30 років. Серед найвідоміших жінок Муссоліні в сьогоднішній Італії – внучка дуче Алессандра Муссоліні (1962 року народження), депутат італійського парламенту.

Література: Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 512 с.; Антология мировой политической мысли: В пяти томах. Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. М.: Мысль, 1997. С. 234–252; Ильинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини: Вчера, сегодня, завтра. М.: Вече, 2000. 464 с.; Кто е кто в европейской та американской политической науке. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 165-166.

► **Санторо Карло** – професор Інституту міжнародних політичних досліджень в Мілані. Якщо Ф. Фукуяма прогнозує в майбутньому існування Світового уряду, ядром якого могла б слугувати ООН, то К. Санторо вважає це наслідком застарілої логіки двополярної геополітики і «холодної війни». На думку вченого, зіткнення цивілізацій суттєво послабить роль відомих міжнародних структур, зросте національна самосвідомість і націоналізм в країнах Східної Європи, Росії та Третього світу. В недалекому

майбутньому відбуватимуться процеси децентралізації й дроблення, що, закономірно, приведе до цілого ряду локальних війн та конфліктів. Внаслідок цього з'являться нові геополітичні простори, для управління якими і знадобиться Світовий уряд. До речі, К. Санторо передбачає розпад Росії на цілий ряд державних утворень.

К. Санторо запропонував власну модель катастроф між цивілізаціями, що займає проміжне місце між подібними моделями Ф. Фукуяма і С. Гантінгтона. Модель катастроф за Санторо полягає в наступному: 1) подальше послаблення ролі міжнародних інститутів; 2) наростання націоналістичних тенденцій в країнах, що входили до блоку держав-учасниць Варшавського договору та Третього світу; 3) дезинтеграція традиційних блоків та розпад існуючих держав; 4) початок війн малої та середньої інтенсивності, що приведе до нових геополітичних утворень; 5) утворення Світового уряду; 6) створення планетарної держави під егідою Світового уряду.

Література: Нартов Н. А. Геополитика. М.: Юнити, 2000. С. 83-84; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 130-131.

► **Террачано Карло (1948–2005)** – сучасний італійський геополітик, постійний співробітник міланського політологічного журналу «Оріон». Його погляди можна охарактеризувати як крайній європейський континенталізм, що межує з доктриною євразійства. Геополітична схема К. Террачано побудована на протиставленні континентального Сходу і атлантичного Заходу, в якій симпатії автора на боці телурократії. На відміну від Ф. Науманна, який перебільшував роль Центральної Європи, К. Террачано вважає її другорядним елементом планетарного протиборства таласократії та телурократії. На думку вченого, виразником континентальних геополітичних інтересів виступає ісламський світ (Іран, Лівія, Ірак), і особливо ісламський фундаменталізм. Європейське відродження, на думку К. Террачано, можливе тільки при умові об'єднання Росії та ісламського світу проти атлантизму, очолюваного США.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 150-151.

►►► Англійська геополітика

► **Макіндер Гелфорд Джордж (1861–1947)** – британський біограф. Він народився в місті Гейнсбург. Закінчив Оксфордський університет, в якому пізніше заснував школу географії (1899). Очолював Лондонську школу економіки (1903–1908), обирався депутатом парламенту від Шотландії (1910–1922), в якому очолював декілька комітетів. У 1919–1920 рр. виконував обов'язки британського комісара на Півдні Росії. Наукову й політичну діяльність Г. Макіндер поєднував з керуванням власної бізнесової структури «Імперіал шіпінг компанії». Опублікував чимало наукових праць, серед яких особливою популярністю користувалися «Британія і Британські моря» (1902), «Демократичні ідеали та реальність» (1919), «Кругла планета і завоювання світу» (1943) та його доповідь «Географічна вісь історії» (1904).

Саме остання із перерахованих робіт Гелфорда Макіндера викликала найбільший резонанс. З доповіддю «Географічна вісь історії» він виступив 25 січня 1904 р. на засіданні Королівського географічного товариства. Пізніше Макіндер вносив до неї корективи у 1919 і 1943 рр., однак зміст її суттєвим чином не змінився. Переважна більшість сучасних дослідників справедливо вважають Макіндера чи не найпершим геополітиком, який сформулював основні закони та категорії цієї науки, які не втратили актуальності до наших днів. М. Мироненко називає теорію Макіндера «дивовижним по довготривалості досягненням геополітичної думки». На думку Н. Нартова, «англієць Гелфорд Джордж Макіндер – одна із найзначніших фігур серед вчених-геополітиків». Його позицію розділяють А. Дугін і К. Гаджієв. Український дослідник геополітики В. Дергачов називає Макіндера «одним із блискучих вчених свого часу», а російські геополітики С. Жильцов, І. Зонн та А. Ушков приримуються думки, що «склалась традиція починати виклад історії геополітики з Г. Макіндера – теоретика англо-американської геополітики і геостратегії, який запропонував революційну схему інтерпретації політичної історії світу».

Отже, перейдемо до змісту доповіді Макіндера, яка суттєво змінила наші уявлення про світ. Виступаючи перед своїми колегами по Королівському географічному товариству, Макіндер звернув їх увагу на те, що «початок ХХ століття кваліфікується як кінець великої історичної епохи», яку він назвав «епохою Колумба». З цього часу, тобто в «післяколумбову епоху», «нам доведеться мати справу

із замкненою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу». Якщо раніше різноманітні походи, завоювання, «розширення простору» вважалися звичним явищем, на яке майже не звертали уваги, то тепер «будь-який вибух суспільних сил, замість того, щоб розсіятися в оточуючому незнайомому просторі та хаосі варварства, відіб'ється голосним ехом на протилежному боці земної кулі, так що в підсумку руйнування зазнають будь-які слабкі елементи в політичному та економічному організмі Землі».

Макіндер запропонував «деякі реальні пропорції в співвідношенні подій, що відбуваються на світовій арені» і «формулу, яка так чи інакше відобразить певні аспекти географічної відданості світовій історії». Він не виключав і той факт, «що якщо нам пощастить, то ця формула набуде і практичної цінності – з її допомогою можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил теперішнього міжнародного політичного життя». Цю формулу він назвав «географічною віссю історії». Макіндер твердить, що для будь-якої держави найвигіднішим географічним місцерозташуванням вважається «середнє». З планетарної точки зору центр світу – це Євразійський континент, в ядрі якого, в свою чергу, знаходиться «серце світу» – Хартленд – ключова геостратегічна територія Афро-Євразійського Світового острова. Через Хартленд і пролягає гіпотетична «географічна вісь історії» («осьовий ареал»).

Точні кордони Хартленда Макіндер не називає, більше того, вони змінювалися автором у наступних роботах, однак завжди в центрі Хартленда знаходилася центральна частина Росії від Білого і Балтійського морів до Каспія, Байкалу і Північно-Східного Сибіру. Хто б не мешкав на цій величезній території в різні періоди історії, однак саме з Євразії відбувався натиск на Європу різноманітних кочових орд – скіфів, гуннів, хазарів, арабів, монголів, що несли з собою «авторитарний, ієрархічний, недемократичний заряд». Їх Макіндер називає «розбійниками материкової суші». На початку ХХ ст. в Євразії панує Росія, яка замінила монголотатар. Проте, знову підкреслює Макіндер, немає значення, хто панує в цьому регіоні, тому що «заміна внутрішнього контролю Росії яким-небудь новим її видом не приведе до зниження вагомості цієї осьової позиції. Якщо б, наприклад, китайці при допомозі Японії розгромили Російську імперію і завоювали її територію, вони б створили жовту небезпеку для світової свободи тим, що додали б до ресурсів великого континенту океанічні простори, завоювавши цим самим перевагу, якої до цих пір немає російський господар цього осьового регіону».

А поки такого розвитку подій не відбулося, «в цьому світі вона (Росія – *М.В., В.П.*) займає центральне стратегічне становище, яке в Європі належить Німеччині. Вона може по всім напрямам, за винятком півночі, завдавати, а одночасно і одержувати удари. Кінцевий розвиток її мобільності, пов'язаний із залізними дорогами, залишається справою часу. Та й ніяка соціальна революція не змінить її відношення до величезних географічних кордонів її існування. Тверезо розуміючи межі своєї могутності, правителі Росії відмовилися від Аляски, адже для російської політики є фактичним правилом не володіти ніякими заморськими територіями, аналогічно як для Британії є правилом панувати на океанських просторах». Отже, Євразія – недоступна для морського флоту країн «зовнішнього півмісяця». В цьому свого часу мали можливість переконатися армії Карла XII та Наполеона Бонапарта. Від війни з Росією застерігав «залізний канцлер» Отто фон Бісмарк.

За межами Євразії-Хартленда існує «великий внутрішній півмісяць», який включає в себе Німеччину, Австрію, Туреччину, Індію та Китай. Макіндер застерігає, що для демократичних країн, до яких він відносить, перш за все, рідну Великобританію та США, головне завдання полягає в тому, щоб не допустити об'єднання Німеччини – центральної держави Європи з Росією – серцем Євразії. «Порушення балансу сил на користь осьової держави, – відзначає Макіндер, – що виражається в його експансії на прикордонні території Євро-Азії, дозволяє використати необмежені континентальні ресурси для побудови флоту. Завдяки цьому незабаром перед нами з'явиться світова імперія. Це може статися, якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії як союзник». Такий розклад сил загрожує Франції, яка, на глибоке переконання Макіндера, змушена шукати союзників серед морських держав. Вчений припускає, що в разі утворення могутнього блоку Франції, Італії, Єгипту, Індії та Кореї можна успішно протистояти Євразії.

До гіпотетичного «зовнішнього півмісяця» Макіндер відносить Британію, Південну Африку, Сполучені Штати, Канаду і Японію. Ці держави можуть суттєво впливати на баланс сил, однак не безпосередньо, а через Росію. Отже, знову підтверджується центральна роль Росії в Євразії. Хартленд, який знаходиться в центрі Євразійського континенту, вважається ключовою територією в більш загальному контексті – в межах Світового острова, що включає в себе три континенти – Азію, Африку і Європу. Виходячи із своїх просторово-структурних побудов, Макіндер сформулював три максимуми: 1) хто править Східною Європою, той править Хартлендом;

2) хто править Хартлендом, той править Світовим островом; 3) хто править Світовим островом, той панує над цілим світом.

В роботі «Демократичні ідеали і реальність» (1919) територія Хартленда була розширена за рахунок включення до нього Тибету і Монголії на сході та Центрально-Східної Європи на заході. В 1943 р. Макіндер вилучив із складу Хартленда територію Східного Сибіру, розташовану на схід від Єнісею, назвавши її «Росією Lenaland» за назвою річки Лени. Виділення цієї території, багатой природними ресурсами, передбачало включення її до зони берегового простору, який міг бути використаний морськими державами проти хартленда. До речі, Макіндер не тільки конструював теоретичні моделі майбутнього світового панування. Він взяв активну участь у підтримці колчаківського руху, а на Паризькій мирній конференції вносив пропозиції щодо створення «буферних держав», які б розділяли Росію та Німеччину. Однак розвиток політичних подій чітко довів безперспективність утворення таких держав, які після Мюнхенської кризи в Європі припинили своє існування. До речі, їх засновники (США та Великобританія) першими ж і довели до цього.

Вся концепція «географічної осі історії» Макіндера побудована на протиставленні «морських» і «сухопутних держав», протиставленні «телурократії» і «таласократії», континентальних та острівних утворень. Проте обидві світові війни, які мали місце в ХХ ст., внесли серйозні корективи у схему Макіндера. В статті 1943 р. вчений суттєво переробив свою модель. Вона відображала союз СРСР, США, Великобританії та Франції. Хартленд тепер ототожнювався з СРСР і з'єднувався з Північною Атлантикою. Тоді ж Макіндером була висунута концепція північного атлантизму, пов'язана з недовірою до СРСР. Невдовзі ця ідея знайшла своє втілення в американській стратегії післявоєнного періоду, зокрема під час створення НАТО.

Отже, незважаючи на постійну модернізацію своєї концепції, Гелфорд Макіндер завжди притримувався обов'язкових для нього постулатів: 1) географічні фактори безпосередньо впливають на хід історичного процесу; 2) географічне становище суттєво визначає потенційну силу чи слабкість держав; 3) технічний прогрес змінює географічне середовище і позитивно або негативно впливає на потенційну могутність держав; 4) Євразія – центр глобальних процесів; 5) недопустимість об'єднання Німеччини та Росії в майбутньому і створення на цій основі могутнього блоку; 6) втручання держав «зовнішнього півмісяця» у справи Євразії, захоплення берегових смуг, створення «буферних держав».

Концепцію Х. Макіндера щодо України досліджували вітчизняні дослідники Л. Губерський, В. Андрущенко та М. Михальченко: «... інтегративною позицією, на якій сходяться класики геополітики ХХ століття, є думка про колосальну значущість України для розвитку європейських народів, побудова спільного європейського дому. Україна, на їх погляд, є «остання лінія», «культурний кордон» Європи, який захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азіатського тиску... Зупинити Росію інакше, ніж створенням і підтримкою своєї «буферної зони», неможливо. Саме тут і виявляється могутня геополітична роль України, яка може стати такою зоною при умові перетворення її в незалежну і суверенну державу. З другого боку, значущість України як фактора європейської геополітики визначається її потужним природо-ресурсним і людським, культурно-історичним і сучасним активно-творчим потенціалом, господарськими здібностями, трудовою дисципліною й дивовижною бережливістю українців. Свої господарські чесноти та здібності вони щедро делегують у європейський світ, що є фактором його зростання та розквіту.

«Буферна зона», «останній культурний кордон», близькість української культурно-історичної традиції до європейського світу, якість і рівень розвитку української матеріальної та духовної культури, особливості національного характеру – ось головні фактори, на яких наголошують теоретики, визначаючи місце та роль України в європейській і світовій геополітичній глобалістиці ХХ століття. Найбільш рельєфно, і в поєднанні (взаємозв'язку) з географічним місцерозташуванням України, ці фактори виокремив найяскравіший геополітик цього періоду англійський політик Х. Дж. Макіндер. Запідозрити його в особливих симпатіях до України важко. Навіть, якщо врахувати, що той бував в Україні як британський посланник і мав можливість безпосередньо ознайомитись з особливостями цього краю... Поглянувши на схему (Макіндера – М. В., В. П.), неважко зробити висновок: там знаходиться Україна! Й незалежно від того, в якій іпостасі вона постає в історії, Україна об'єктивно поставлена в ситуацію бути вагомим чинником європейської світової історії, відігравати в ній аж надто помітну роль. Зрозуміло, з отриманням статусу незалежної держави, ця вага і роль значно збільшуються. Але країна повинна самоствердитись, стати на рівень вимог історичного часу та історичного простору».

Література: Макіндер Хэлфорд Дж. Географическая ось истории. Классика геополитики. ХХ век. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 7–32;

Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 43–50; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 51–57; Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 14–15; Жильцов С. С., Зонн И. С., Ушков А. М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 14–17; Дергачев В. А. Геополитика. М.: ВИРА-Р, 2000. С. 18–22; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 52–62; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 266–268; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. К.: МАУП, 2002. С. 35; Шепелев М. Планетарний дуалізм як основна суперечність сучасної світової системи: деякі аспекти взаємодії сил суші і моря. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 24–27.

► **Сетон-Вотсон Роберт (1879–1951)** – відомий англійський історик, автор геополітичного проекту «Нова Європа», створеного на противагу проекту Фрідріха Науманна. У заснованому ним й редагованому спільно з Т. Г. Масариком часописі «Нова Європа», Р. Сетон-Вотсон відстоює свій проект, обґрунтовуючи його історичними, економічними, культурними, географічними та військово-політичними чинниками. Саме створення незалежних держав на уламках колишніх імперій відповідатиме довготривалим інтересам Європи, здійснить мрію багатьох народів про державну незалежність. Він проводив значну роботу, спрямовану на підтримку незалежності слов'янських націй, які свого часу перебували у складі Російської, Австро-Угорської та Оттоманської імперій. Його погляди на майбутнє «Нової Європи» повністю збігалися з думками першого президента Чехословаччини Томаша Масарика, який висунув тези про духовне самооновлення визволених народів та поєднання національних ідеалів із загальнолюдськими гуманними ідеалами. Замість примусових методів панування в новій національній державі повинні запанувати переконання та «авторитет моральних принципів».

Р. Сетон-Вотсон був відвертим прихильником повної незалежності України, неодноразово зустрічався з визначними українськими політичними і культурними діячами М. Грушевським, І. Франком, А. Шептицьким, К. Левицьким, С. Бараном. На глибоке переконання вченого, українське питання було однією з головних причин, що призвели до Першої світової війни, а тому надалі ігнорувати його ніяк не можна. Українське питання – не модерна

вигадка, а застаріла проблема Європи. Р. Сетон-Вотсон, порівнюючи Україну й Росію, констатував: «... Неможливо уявити собі більшого контрасту політичних світоглядів, ніж той, що існував між цими двома сторонами. З одного боку, стояла стара Москва, в якій автократія, міцна вже за напівтатарських днів, здобула моці методами, запозиченими із Заходу; з другого – вільно зіткана республіканська організація, оперта на сутнісно демократичні місцеві інституції. Як неможливо, щоб поєдналися вогонь з водою, так один із цих супротивних типів уряду був приречений на підпорядкування другому».

Література: Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя. *Політична думка*. 1994. № 3. С. 62–64; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 152–153.

► **Тейлор Пітер** – англійський географ, автор концепції «циклів гегемонії». Під гегемонією дослідник розумів «абсолютне домінування однієї з держав у міжнародних відносинах», виділяючи при цьому три сфери життя: економічну, політичну та ідеологічну, віддаючи пріоритет першій. П. Тейлор твердив, що вони тричі мали місце в історії: 1) гегемонія Нідерландів у середині XVII ст.; 2) Британська гегемонія в середині XIX ст.; 3) гегемонія США в середині XX ст. На думку дослідника, проміжок між циклами становить від 100 до 200 років.

Для досягнення економічної гегемонії П. Тейлор виділяв три необхідні стадії: 1) держава-гегемон випереджує своїх конкурентів за рахунок ефективності виробництва; 2) створення торговельної переваги в світі; 3) фінансове домінування в світовій економіці. Держави-гегемони за Тейлором домінують у міждержавній системі, не перетворюючись в імперію. Їм вдається створити такий баланс сил, який робить зайвим виникнення ворожих коаліцій. Немаловажне значення має той факт, що держава-гегемон розповсюджує ліберальні ідеї, які користуються авторитетом в світі. Отже, на відміну від геополітичних концепцій, які пропонували розширення простору за рахунок нових територій (колоній), П. Тейлор пророкує панування в виробництві, торгівлі та фінансовій сфері.

Гегемонія тієї чи іншої держави може бути тривалою, але не вічною. Лібералізм держави-гегемона дозволяє суперникам копіювати технічні досягнення, наближуватися до його рівня, що призводить

до певного вирівнювання економічного становища країн. П. Тейлор ввів поняття «геополітичної динаміки» у зміні світових порядків. Останніх, на думку вченого, за всю історію було два: 1) світовий порядок боротьби за британське наслідство (1907–1945); 2) світовий порядок «холодної війни» (1947–1989). В сучасних умовах триває перехідний період, який невдовзі завершиться формуванням нового світового порядку.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 208–210.

►►► Скандинавська геополітика

► **Челлен Рудольф (1864–1922)** – шведський державознавець і географ. Закінчив Упсальський університет, згодом захистив докторську дисертацію (1890). Працював професором історії та політичних наук Гетеборського, а згодом Упсальського університетів (1901–1922), обирався депутатом рикстагу (1905–1908, 1914–1917 рр.), притримувався чіткої германофільської орієнтації. Свої політичні погляди виклав у працях «Великі держави: нариси з галузі сучасної великої політики» (1914), «Держава як форма життя» (1916), «Основи системи політики» (1920).

Державу Р. Челлен розглядав як живий організм, що володіє складною структурою і розвивається в просторі. Вона, на думку вченого, має не тільки «тіло» – простір, але й «душу» – націю. Як і будь-який біологічний організм, держава володіє особливим видом «розуму» і має волю до влади. На силу держави впливають такі властивості, як територія, господарство, народ, суспільство і влада. Виходячи з цього, Р. Челлен виділяв п'ять наукових дисциплін про державу: геополітику, екополітику, демополітику, соціополітику і кратополітику. Базовою серед них, на глибоке переконання Р. Челлена, є геополітика, яка включає в себе три складові частини: *топополітику* – науку, що вивчає політичне оточення держави; *морфополітику* – науку про форми державної території та *фізіополітику* – науку про державну територію з позиції її змісту.

Держава повинна прагнути до могутності, яку Р. Челлен визначив у формулі: *Могутність держави = f (природно-господарські*

властивості + господарство + народ + форма державного правління). Р. Челлен виступав за економічно самодостатню державу, яка максимально використовує власні ресурси та шукає нові джерела сировини і ринки збуту, а також веде активну торгівлю, політику протекціонізму, колонізацію. Народ він характеризував у культурному, етнічному та демографічному відношеннях, ввівши навіть термін «біополітика», згідно з яким «життя суспільства – дух, душа, система». Розрізняв «юні» і «старі» народи. До перших відносив росіян і німців, до других – французів і англійців. «Юні» народи, на його думку, повинні заволодіти середньоєвропейським простором і створити континентальну державу планетарного рівня, відтиснувши, цим самим, «старі» народи. Форму державного правління він ототожнював з конституційною та адміністративною структурою. Між поняттями «сила держави» і «закон» віддавав перевагу першому. Для життєвого простору держави, на думку Р. Челлена, характерне існування трьох факторів: *розширення, територіальна монолітність, свобода пересування*.

Держава тільки тоді стане справді могутньою, якщо буде розширювати свій життєвий простір. В залежності від могутності, Р. Челлен розрізняв «світові держави» (Великобританія, США, Росія і Німеччина) та «великі держави» (Франція, Японія, Австро-Угорщина, Італія). Всі вони були охарактеризовані Р. Челленом у праці «Сучасні великі держави». Німеччина, на думку вченого, мала два варіанти подальшого розвитку: або створити рівновагу, або перейти в наступ. Боротьба за колонії змусила Німеччину вступити в протиборство з Великобританією. Росія прагнула вийти до Балтійського та Чорного морів, що їй вдалося здійснити у XVIII ст., але, вважав Челлен, на цьому вона не зупиниться, а продовжуватиме боротьбу за вихід до Світового океану. Шведський вчений визнавав вигідне геополітичне становище Росії, називаючи її «центральною фігурою планетарної виставки». США, на глибоке переконання Челлена, володіючи могутнім військовим та економічним потенціалом, повинні здійснювати контроль над Європою і Азією. Вчений передбачав майбутню гегемонію США, а тому твердив, що поки цього не сталося, англо-німецьке протистояння на морі буде тривати. Франції відводилась другорядна роль на континенті. Ця країна могла, хіба-що, викликати хаос в Центральній Європі. По-іншому стояла справа з Японією, яка вже тоді мріяла про панування в Тихоокеанському регіоні.

Особливу роль України в Європейській геополітиці по суті справи вперше закріпив і обґрунтував саме Р. Челлен. Аналізуючи

політичні проблеми Першої світової війни, дослідник зумів розпізнати «подвійний стандарт» «слов'янської» політики Росії й місце в ній українського фактора. Використовуючи «слов'янську ідею» (втягуючи в неї українство) для досягнення своєї геополітичної мети, підкреслював вчений, Росія одночасно проводить таку реальну політику щодо України, яка руйнує її як етнокультурну цілісність, обмежує можливості розвитку, участь у розв'язанні проблем європейського простору, незважаючи на те, що вона має для цього всі необхідні об'єктивні і суб'єктивні передумови.

Література: Челлен Рудольф. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 256-257; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополітика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 40-46; Нартов Н. А. Геополітика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 46-51; Дугин А. Основы геополітики: Геополітическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 39-41; Дергачев В. А. Геополітика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 18; Гаджиев К. С. Введение в геополітику. М.: Логос, 2002. С. 12; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 265.

► **Галтунг Йоган (р. н. 1930)** – відомий скандинавський політолог. Запропонував гіпотезу «семи паралелей однополярного світового простору». Вважав, що до 1989 р., тобто до падіння Берлінської стіни, існували три суперполітики: *західна* – боротьба проти комунізму, очолювана США, *східна* – боротьба СРСР та світового соціалістичного табору проти імперіалізму, *політика необ'єданого Третього світу* – політика країн, що розвивалися, не входячи до жодного з блоків.

Проаналізувавши геополітичну ситуацію, яка склалася після розпаду однієї з супердержав, Й. Галтунг виділив 7 центрів, які, на його думку, претендують на глобальну чи регіональну гегемонію: 1) США з гегемонією в Західній півкулі й на Середньому Сході (Ізраїль перш за все); 2) Європейський Союз, який прагне стати супердержавою; 3) Росія та інші країни СНД, а також, можливо в майбутньому, та частина Центрально-Східної Європи, яка має православні й слов'янські коріння; 4) Туреччина і приблизно 10 країн, об'єдані під незначним тиском ісламу. На думку Галтунга, саме Туреччина найбільше сприяє дробленню СНД і Росії; 5) Індія, яка об'єднує ряд країн на основі індуїзму, буде зміцнювати свій вплив у Південній Азії; 6) Китай як

дао-буддистсько-конфуціанська держава-цивілізація з високим розвитком продуктивних сил та зростаючим воєнним потенціалом буде намагатися розширити свій геополітичний вплив; 7) Японія як синто-буддистсько-конфуціанська країна, очевидно, не обмежиться тільки економічним світовим впливом.

Однак варто погодитись із твердженням російського геополітика М. Мироненка, що «більш професійно говорити не про семиполярний світ, а про сім паралелей однополярного світу. Справа в тому, що шість із семи центрів у деякій мірі координуються гегемоном із гегемонів – США. Із семи гегемонів чотири вже визнані – США, Японія, Індія і Китай, а три ще ні, в тому числі Росія. Всі сім гегемонів мають або можуть мати великі проблеми з їх власними периферіями. Прикладом можуть слугувати події на Північному Кавказі, на окраїнах Китаю (Тибет, Синцзян)».

Врешті-решт, Галтунг прогнозує можливі геополітичні коаліції: *США + Європейський Союз + колишні країни Варшавського Договору, включаючи Росію проти Китаю + Японії + Кореї + В'єтнаму.*

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 113–119.

▶▶▶ Американська геополітика

▶ **Меген Алфред Тайєр (1840–1914)** – визначний американський історик. Народився 27 вересня 1840 р. В 1859 р. закінчив Морську академію і одержав чин мічмана. У 1861–1865 рр. брав участь у Громадянській війні в США. Згодом прослухав курс лекцій в Оксфордському та Кембріджському університетах. У 1885 р., у ранзі капітана першого рангу, А. Т. Меген почав викладацьку діяльність з військово-морської історії і тактики у Військово-морському коледжі в Нью-Порті, а незабаром очолив цей навчальний заклад. Опублікував багато наукових праць, присвячених морській стратегії та її зв'язків з політикою. Особливою популярністю користувалися його монографії «Вплив морської сили на історію (1660–1783)», виданій у 1889 р. (30 перевидань тільки в США і Великобританії) та «Вплив морської сили на Французьку Революцію і Імперію (1793–1812)», опублікованій у 1892 р. (більше

20 перевидань). Ці дві фундаментальні праці принесли Мегену світову славу. В 1897 р. Меген видав книгу «Зацікавленість Америки в морській силі», а згодом монографії «Проблеми Азії та її вплив на міжнародну політику», «Морська сила та її відношення до війни».

Меген не використовував термін «геополітика», однак методи його аналізу світового розташування сил чітко відповідають геополітичному підходу. Він був першим, хто ґрунтовно проаналізував роль морських і континентальних держав у історії. Червоною ниткою через всі його праці проходить ідея переваги морської держави над континентальною. Уже з перших рядків вступу класичної монографії «Вплив морської сили на історію (1660–1783)» Меген доводить, що «історія морської могутності є, в значній мірі – однак ніяк не виключно – розповіддю про змагання між націями, про взаємне суперництво, яке часто закінчувалося війною. Глибокий вплив морської торгівлі на багатство і силу держав був зрозумілий задовго до того, як були відкриті істинні принципи, що керували її зростанням і розквітом». Навівши безліч прикладів з історії протиборства морських і сухопутних держав, Меген, в черговий раз, підсумував: «...Було б нелогічно виключити морську силу із списку головних факторів..., як також нерозумно наполягати на винятковості її впливу».

Основним з геополітичної точки зору є перший розділ книги Мегена «Елементи морської могутності». «З соціальної та політичної точок зору, – відзначає дослідник, – море є великим шляхом чи, скоріше, обширною суспільною рівниною, через яку можна проходити всіма напрямками, але деякі з ліній сполучення через цю рівнину вибираються кораблями, очевидно, із серйозних причин, частіше, ніж інші, ці сполучення і називають торговельними шляхами». Для того, щоб морська торгівля успішно розвивалась, необхідна наявність військового флоту: «Це покровительство під час війни повинно здійснюватися військовим флотом, необхідність якого, у вузькому сенсі слова, випливає з існування мирного флоту і зникає разом з ним, за винятком випадку, коли нація переслідує наступальні наміри і утримує флот виключно як галузь воєнних установ». Як приклад, Меген наводить США. Не ставлячи перед собою наступальних цілей, комерційна морська діяльність їх майже зникла, отже логічним став занепад військового флоту.

Меген одним з перших звернув увагу на необхідність для морської держави створювати міцні порти. Особливо вони стають необхідними, «коли нація направляє військові та комерційні флоти далеко від своїх берегів». Тут можуть зберігатися продовольчі та

інші запаси, які вкрай необхідні державі особливо під час ведення війни. Такий порт може слугувати надійним сховищем у разі небезпеки. Меген позитивно ставився до виникнення колоній, які, на його думку, частіше всього з'являлися з політичних міркувань. Учений не бачить великої різниці між колонією чи торгівельною станцією, адже метрополія в обох випадках «ступила на чужу землю, шукаючи нових ринків для своєї торгівлі, нової сфери для свого мореплавства, нової діяльності для свого народу, більшого комфорту і багатства для себе». Колонії та колоніальні пости були за своїм характером або воєнні, або комерційні й лише окремі з них, як наприклад Нью-Йорк, мали одночасно однакове значення з обох точок зору.

Успіх морської могутності держав, за Мегеном, в значній мірі залежить від багатьох факторів, але основними з них є наступні: *географічне становище; фізична будова (продуктивність і клімат); розміри території; чисельність народонаселення; характер народу; характер уряду (включно з національними установами).*

Географічне становище. Якщо країна розміщена так, що вона не змушена ні захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом сухопутних дій, то вже єдино за своєю ціллю, направленою в сторону морських інтересів, вона має перевагу порівняно з країною, один з кордонів якої є континентальним (перевага Англії над Голландією та Францією). Географічне становище країни може або вимагати зосередження морських сил, або змушувати розсіювати їх. Могутність Англії дозволяла їй утримувати обширні колоніальні володіння, в той час як морська слабкість Іспанії свідчила про протилежне. Отже, підсумовує Меген, не завжди велика кількість колоніальних територій сприяє країні. Географічне становище держави може мати й іншу стратегічну перевагу – центральну позицію і добру базу для операцій проти її ймовірних ворогів. На думку Мегена, такі переваги має, знову ж таки, Англія: з одного боку вона протиставлена Голландії та північним державам, з другого – Франції й Атлантичному океану. Вигідність географічного становища Меген пояснює ще таким фактом: «Якщо... природа розмістила країну так, що вона має легкий доступ до головних океанських шляхів, одночасно володіючи контролем над однією з великих ліній світового торговельного руху, то очевидно, що стратегічне значення такого становища дуже значне», – твердить А. Меген, в котре уже наводячи приклад Англії.

Фізична будова. «Берегова лінія країни – це один з її кордонів, і чим легший доступ через кордон до інших країн,

в розглядуваному випадку через море, тим сильніше прагнення народу до відносин з ними. В країні, яка володіє береговою лінією, хоча й великої довжини, але зовсім без гавані, не могли б розвинутися ні морське пароплавство, ні морська торгівля, ні флот». Меген акцентує на необхідності мати численні й глибокі гавані, які він називає «джерелом сили і багатства». Однак вони нічого не будуть варті, якщо належним чином не буде забезпечена їх оборона. На морську могутність впливає форма материка. А. Меген наводить приклад Італії, яка являє собою продовгуватий півострів, з центральним ланцюгом гір, що розділяють його на дві вузькі смуги, вздовж яких йдуть шляхи, з'єднуючи різноманітні порти. Лише безумовне володіння морем може забезпечити захист території Італії, адже невідомо, в якому саме пункті ворог завдасть удару. Щось подібне можна сказати про вузький півострів Флориду. «Коли море не тільки межує з країною чи обмиває її, – підсумовує Меген, – але ще й поділяє на дві чи більше частин, то володіння ним стає не тільки бажаним, але й суттєво необхідним. Така фізична умова або сприяє виникненню і розвитку морської могутності країни, або робить її безсилою».

Розміри території. Меген пояснює, що в питанні морської сили має значення не загальна кількість квадратних миль, займаних країною, а довжина її берегової лінії та характер її гаваней. Немаловажну роль відіграє кількість населення. Країна в цьому відношенні подібна до фортеці, гарнізон якої повинен бути пропорційним її периметру. «Якби населення Півдня, – пише він, – було таке багаточисельне, як войовниче, а флот відповідав би іншим ресурсам країни як морської держави, то значна довжина берегової лінії останньої і безліч бухт її були б для жителів Півдня елементами великої сили».

Чисельність народонаселення. Розглядаючи вплив населення, слід брати до уваги не тільки загальну чисельність його, але й те, яка його частина знайома з морем чи, принаймні, з успіхом може бути використана для служби на кораблях та для організації матеріальної частини флоту. В цьому відношенні Франція значно поступалася Англії. Кількість населення впливає на резерв, без якого сучасні війська обійтися не можуть. Отже, велике населення, зайняте промислами, пов'язане з мореплавством, становить важливий елемент морської сили. На глибоке переконання Мегена, саме цього елемента не вистачає США.

Національний характер. Меген глибоко переконаний, що любов нації до моря є специфічною рисою національного характеру

морських держав. Ця риса передається з покоління в покоління. Нахил до торгівельної діяльності теж становить національну характеристику, яка дуже важлива для розвитку морської сили. Національний характер ще й іншим чином впливає на розвиток морської сили – в здатності нації засновувати квітучі колонії. Яскравий приклад у цьому відношенні становить Англія. Це пояснюється тим, що, по-перше, англійський колоніст швидко адаптується до нової місцевості, ототожнюючи свої інтереси з її інтересами; по-друге, він відразу починає турбуватися про ресурси нової території. Така риса характеру відсутня у француза. Відомо, що Меген цілковито підтримав захоплення США Філіпін, Гаваїв, Карибського регіону та Панами.

Характер уряду. Урядове керівництво в історії нації можна порівняти з впливом інтелігентної волі в житті людини, яка в залежності від мудрості, енергійності та цілеспрямованості перетворюється в причину його успіхів чи невдач. Вплив уряду, на думку Мегена, повинен «визначатися в намірах, направлених на створення для нації флоту».

Меген пояснював перемогу Великобританії над Францією її островним становищем і широкою сіткою баз та портів, що дозволяло контролювати ключові морські коридори в Європу, Азію і Африку. Формула морської могутності, виведена Мегеном, полягала в наступному: $SP = N + MM + NB$, де SP (Sea Power) – морська могутність, N – військовий флот, MM – торгівельний флот, NB – військово-морські бази (забезпечення контролю за ключовими віддаленими материковими базами). Російський геополітик М. Мироненко відзначив принаймні двоякий внесок А. Мегена в сучасну геополітичну науку. По-перше, він був одним з перших, хто виділив планетарні геополітичні структури (північна континентальна півсфера, Росія як домінуюча континентальна держава); по-друге, Меген переніс на планетарний рівень принцип «анаконди» (ізоляція континентальної частини умовного противника від морських берегів; створення перепон до утворення коаліцій держав з тією ж метою).

Література: Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю (1660–1783). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 634 с.; Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1793–1802). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 573 с.; Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1802–1812). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 603 с.; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 58–62; Дугин А.

Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 51–57; Дергачев В. А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 14–16; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 48–52; Жильцов С. С., Зонн И. С., Ушков А. М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 23–25; Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 13.

► **Спайкмен Ніколас (1893–1943)** – американський географ, директор Інституту міжнародних відносин в Йельському університеті. З іменем цього вченого пов'язують відхід геополітики від політичної географії, перехід до проблем конкретної міжнародної політики, своєрідний геополітичний утилітаризм в трактуванні теорії та практики міжнародних відносин. Російський геополітик О. Дугін назвав Н. Спайкмена «архітектором американської перемоги». Основні ідеї вчений виклав у працях «Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сили» (1942), «Географія світу» (1944). В останній вчений стверджував: «В світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати за мету перш за все покращення чи принаймні збереження силової позиції держави. Сила в кінцевому рахунку складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової та політичної географії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим чинником у зовнішній політиці держав, тому що цей чинник – найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, а хребти гір залишаються непорушними».

Піддавши критиці німецьку геополітику за її агресивність та метафізичність, Н. Спайкмен намагався спрямувати цю науку в русло безпеки країни. Зрозуміло, що дослідник мав на увазі безпеку США. На його думку, політика ізоляції, якої притримувались деякі американські президенти, веде в нікуди. Її повинна замінити політика активного втручання США у справи Євразії. Отже, Н. Спайкмен, як і його попередники, погоджувався з вигідним стратегічним місцерозташуванням Євразії та СРСР і радив американцям контролювати цей регіон. Він наступним чином перефразував відому тезу Гелфорда Макіндера: «Хто контролює Рімленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі світу». Для того, щоб цього досягти, США повинні вступити в союз із Англією,

щоб протистояти Німеччині та Японії. Разом з тим, він виступав за збереження останніх як військових держав, які повинні були стримувати радянсько-китайський союз. Побоювався Н. Спайкмен також об'єднання Європи, яка перетворившись у могутню федерацію, значно ослабить світові позиції США. Сьогодні зрозуміло, що прогнози Н. Спайкмена не здійснилися. В червні 1944 р. англо-американські війська відкрили другий фронт в Європі, чим значно полегшили СРСР становище на Східному фронті. Німеччина і Японія, всупереч прогнозам Спайкмена, зазнали поразки в Другій світовій війні, втративши статуси великих військових держав. Європа теж, як ніколи, близька до об'єднання, розширюючи кількість членів ЄС. Єдине, в чому Спайкмен виявився правим, це розкол між СРСР і Китаєм, який відбувся в 60-х роках.

Сучасні дослідники вважають Н. Спайкмена в значній мірі продовжувачем справи А. Мегена, однак він суттєво доповнив свого попередника. До відомих факторів Мегена, які впливають на морську могутність держав, Спайкмен додав наступні: наявність чи відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова могутність, етнічна однорідність населення, рівень соціальної інтеграції та політичної стабільності, національний дух. Завдяки Спайкмену в геополітичну науку введено поняття «Середній океан». Мова йде про Атлантичний океан, який об'єднує держави Північної Атлантики, своєрідну модель атлантичного співтовариства, де роль лідера, зрозуміло, належить США. Цим самим Спайкмен передбачив утворення НАТО, зменшення суверенності європейських держав і планетарну гегемонію США. Необхідно погодитись з О. Дугіним, що разом з адміралом Мегеном Спайкмена можна назвати «батьком атлантизму» і «ідейним натхненником НАТО».

Залишаючись прихильником використання сили у міжнародних відносинах, Н. Спайкмен розвинув ідею «анаконди» – контролю і придушення берегових територій Афро-азіатських, арабських країн, Індії та Китаю. «Сила, – на глибоке переконання вченого, – в кінцевому рахунку складає можливість проводити успішну війну». Однак важко погодитись із переконанням Спайкмена, що «Європа є розумовим додатком США». Принаймні лідери сучасних європейських держав з таким висновком не погоджуються.

Література: Дугин А. Основы политологии: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 61–67; Нартон Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 66–68; Жильцов С. С., Зонн И. С., Ушков А. М.

Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 23–25; Дергачев В. А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 36–37; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 90–94; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. К.: МАУП, 2002. 488 с.; Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 20–21; Гаджиев К. С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. С. 12.

► **Боумен Ісайя (1878–1950)** – американський географ і геополітик, яскравий представник ліберального інтернаціоналізму. Народився в Онтаріо (Канада), там же здобув і освіту. Викладав у Гарвардському університеті, одночасно очолюючи Асоціацію американських географів. І. Боумен брав участь у роботі Паризької мирної конференції як спеціаліст по кордонах. З 1917 по 1950 рр. І. Боумен обіймав посаду директора Ради зовнішніх відносин. Свої геополітичні міркування, які базувалися на відомих «14 пунктах Вудро Вільсона», виклав у праці «Новий світ» (1921).

І. Боумен займав чітку позицію стосовно домінування США на міжнародній арені в післявоєнний період. Цьому не могла сприяти позиція ізоляціонізму, якої притримувався президент США Франклін Делано Рузвельт. Саме І. Боумен переконував американського лідера відмовитись від цієї згубної для США лінії зовнішньої політики. Свою позицію І. Боумен мотивував унікальним географічним становищем Сполучених Штатів, зокрема віддаленістю театру бойових дій. Разом з тим, вчений доводив, що таке місцерозташування має і свої недоліки, адже при сучасній технічній інфраструктурі географічна віддаленість і створення ланцюга морських та авіаційних баз на Тихому і Атлантичному океанах не гарантують безпеки Сполученим Штатам. Визначаючи американську геополітичну стратегію в 1933–1945 рр., Ф. Д. Рузвельт погодився з концепцією І. Боумена.

Сучасні дослідники вважають, що «сама геополітична обстановка в світі, яка панувала на початку Другої світової війни, була причиною того, що в 1919 р. США опинились за бортом власне свого творіння – Ліги Націй, виявились зайвими при вирішенні проблеми гонки озброєнь в Європі, під час перегляду Версальських угод, перегляду кордонів у тій же Європі та агресії фашизму. Звичайно, важливу роль відіграла і громадська думка в середині країни, але і вона в значній мірі формувалась під впливом, і як реакція на грізні події в Старому світі. А нейтральне законодавство, стало лише

юридичним оформленням існуючого стану речей. Тобто Сполучені Штати опинились в зачарованому колі: з одного боку американський народ, який не хотів поступатися своїм демократичним принципам заради далеких і, на думку простих американців, не корисних для них європейських справ. А з другого боку, великі європейські держави, які звичайно ж не збиралися змінювати основ своєї зовнішньої політики... та поступатися світовою першістю». На думку Р. Жиленка, «в період з вересня 1939 по червень 1941 рр. було закладено підвалини майбутнього розвитку США і їх світової могутності, а оскільки ця могутність в значній мірі визначає розвиток всього світу, то було накреслено і основні перспективні напрямки розвитку всього людства, всієї системи міжнародних відносин». Немаловажну роль у такій переорієнтації зовнішньополітичної концепції США відіграли також ідеї Ісайї Боумена.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 88-89; Жиленко Р. В. Американський вибір: Фактори формування зовнішньополітичного курсу США в 20–30-х роках ХХ століття. Ужгород, 2000. 101 с.

► **Майнінг Дональд** – американський геополітик, засновник культурологічно-геополітичної концепції «Два блоки – дві культури» (1956). Виступив з пропозицією віддавати пріоритет у зовнішньополітичній діяльності США не збройній силі, а культурному впливу. Останній, на думку вченого, нічим не поступається перед військовою могутністю. Аналізуючи тезу Н. Спайкмена, Д. Майнінг в праці «Хартленд і Рімленд у євразійській історії» відзначав: «Геополітичні критерії повинні особливо враховувати функціональну орієнтацію населення і держави, а не лише чисто географічне відношення території до Суші та Моря». В плані моделювання Д. Майнінг розрізняв два рімленди – морський (таласократичний) та континентальний (телурукратичний). Континентальний рімленд не можна виділяти виключно з наявності у країни виходу до моря, адже немаловажне значення відіграє устрій того чи іншого суспільства. Виходячи з цього, Д. Майнінг до таласократії відносив країни Західної Європи, Туреччину, Пакистан і Таїланд. Континентальні держави, на думку вченого, представлені Китаєм, Північним В'єтнамом, Бангладешом та країнами Прибалтики. Що стосується Індії, Південної Кореї та Бірми, то вони є нейтральними в геополітичному плані.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 103-104; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 75-76.

► **Коен Саул** – відомий американський географ, президент Асоціації американських географів (1989-1990), автор монографії «Географія і політика в поділеному світі» (1963). С. Коен запропонував власну модель географічних зон і відповідних їм геополітичних регіонів, яка є поліцентричною та ієрархічною. В ієрархічній моделі Коен виділив 5 рівнів: *перший рівень* включає дві геостратегічні сфери – морську (світ морських держав) і євразійську (континентальний світ); *другий рівень* – геополітичні регіони, які входять до першого рівня (морська сфера – Англія, США, Каріби, Західна Європа, Магриб, Азія і Океанія, Південна Америка і Африка південніше Сахари; євразійська сфера – хартленд і Східна Азія); *третій рівень* включає США, Росію, Японію, Китай і Європейський Союз; *четвертий рівень* – країни, які домінують у межах відповідних регіонів; *п'ятий рівень* – це субнаціональні території – «ворота», які в недалекому майбутньому виконуватимуть роль посередника у відносинах між державами.

С. Коен переконаний, що геополітичні регіони перебувають на різних стадіях розвитку. Для аналізу збалансованості внутрішніх і зовнішніх зв'язків між геополітичними регіонами, С. Коен ввів термін *ентропії* – перетворення. Підвищення рівня ентропії свідчить про вичерпність внутрішньої енергії. В теорії інформації ентропія трактується як міра невизначеності, тобто ситуація, коли в системі можливі непередбачувані події. За рівнем ентропії С. Коен виділив чотири категорії регіонів: з *низьким рівнем ентропії* (Англо-Америка і Карібські країни, Західна Європа і Магриб, позаконтинентальна Азія і Океанія); із *середнім рівнем ентропії* (хартленд, Центральна-Східна Європа, Середній Схід); з *високим рівнем ентропії* (Південна Азія, Східна Азія); із *занадто високим рівнем ентропії* (Африка південніше Сахари, Південна Америка).

С. Коен запропонував свою модель типів перехідних держав і поясів, які можуть суттєво впливати на життя великих націй. Це, перш за все, *смуги нестабільності* (Середній Схід), *маргінальні сфери* (Африка південніше Сахари і Південна Америка, які можуть дестабілізувати світову систему локальними і регіональними конфліктами), *асиметричні території*, які слугують джерелом

невдоволення для великих регіональних структур (Куба, Ізраїль, колишня Югославія, Лівія, Ірак, Іран). Важлива увага відводиться так званім «воротам», які можуть стимулювати взаємодію між Західною Європою і хартлендом, тобто геополітичними регіонами, які належать до протилежних геостратегічних сфер. «Ворота» локалізовані, як правило, вздовж кордонів геостратегічних регіонів. Для них характерні малі розміри території та населення, відкритий доступ до зовнішніх просторів, культурно-історична самобутність та наявність традицій тощо. Головна функція «воріт» – стабілізація світової геополітичної системи.

С. Коен розглядав процес об'єднання Європи як виникнення нової супердержави, яка за своїм значенням буде рівносильною двом супердержавам. Глобальну політичну систему, яка сформувалася в 70-х роках, С. Коен поділив на чотири великі силові центри: США, прибережну Європу, Радянський Союз і Китай. На його думку, в цих глобальних межах існує безліч світових силових осей, які гарантують глобальну рівновагу в світі. С. Коен прихильник більш-менш оптимістичної картини поступової еволюції глобальної геополітичної системи, здатної затушовувати деструктивні імпульси, які йдуть від країн з порушеним балансом компонентів державної могутності. Вчений передбачив зменшення значення в світовій політиці країн «Третього світу» і всієї південної півкулі.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 104–110; Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 22-23; Дергачев В. А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 41; Гаджиев К. С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. С. 14-15.

► **Бжезінський Збігнєв (1928–2017)** – американський державний та політичний діяч. Здобув освіту в Макгілльському університеті (Канада), докторську дисертацію захистив у Гарвардському університеті (1953). Викладав у Гарварді та Колумбійському університеті (1953–1962), згодом очолював Дослідницький інститут міжнародних змін, був помічником Президента Д. Картера з питань національної безпеки (1977–1981), консультантом Центру стратегічних міжнародних досліджень. З 1989 р. З. Бжезінський – професор американської зовнішньої політики Нітуської школи передових міжнародних досліджень університету Дж. Гопкінса, керівник Тристоронньої комісії, член Ради з міжнародних відносин.

Нагороджений президентською медаллю Свободи. Опублікував праці «Тоталітарна диктатура та автократія», «Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму», «Радянський блок: єдність та протиріччя», «Політична влада: США/СРСР», «Великий провал: народження та смерть комунізму у ХХ ст.». Свої геополітичні погляди З. Бжезінський виклав у праці «Велика шахівниця» (1997), яка в 1999 р. перекладена на українську мову.

Уже у вступі З. Бжезінський однозначно стверджує, що «крах і розпад Советського Союзу став останнім кроком у швидкому піднесенні влади західної півкулі, Сполучених Штатів, як єдиної і справді першої глобальної влади». Виходячи з цього, продовжує зберігати свою геополітичну вагу Євразія, яку З. Бжезінський називає шахівницею, «на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство, і ця боротьба включає геостратегію – стратегію керування геополітичними інтересами». Знаходячись на чітких атлантичних позиціях, З. Бжезінський констатує: «Остаточна мета американської політики повинна бути добродійною і далекосяжною: сформувати дійсно дієву у співпраці глобальну спільноту, дотримуючись перспективних тенденцій і фундаментальних інтересів людства. Але в даний час залишається незаперечним факт відсутності євразійського претендента, здатного домінувати над Євразією і тим самим кинути виклик Америці». Поскільки альтернативної американцям сили нема, підсумовує Бжезінський, отже арбітром у Євразії повинні бути саме Сполучені Штати.

Хоча гегемонія існувала з прадавніх часів, однак «глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї появи (упродовж одного століття – М. В., В. П.), всесвітнім розмахом і способом застосування». Проаналізувавши головні попередні світові імперії (римську, китайську, монгольську та ін.), З. Бжезінський цілком справедливо відзначив, що жодна з них не була глобальною в повному розумінні цього слова. Про глобальність американської гегемонії свідчить те, що вона займає верховну позицію у чотирьох вирішальних сферах глобальної влади: «у військовій – не має рівних у глобальному проникненні; в економічній – залишається основним локомотивом глобального зростання, навіть якщо в деяких аспектах Японія та Німеччина кидають виклик (жодна з них не має інших необхідних прикмет глобальної могутності); в технологічній – утримує всеосяжне лідерство у вирішальній сфері інновацій; і в культурній – попри певну грубуватість вона має велетенську привабливість, особливо для молоді світу; всі вони дають Сполученим Штатам політичну владу, з якою не позмагається жодна інша

держава. Саме поєднання цих чотирьох сфер робить Америку єдиною всеосяжною, глобальною, надвладдою».

З. Бжезінський глибоко переконаний, що «американське верховенство... витворило новий міжнародний порядок», основними рисами якого є: «колективна система безпеки, що включає інтегроване командування і військові сили (НАТО, Американсько-японська угода про безпеку і т. п.); регіональна економічна співпраця (АПЕК, НАФТА) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, ВОТ); процедури, що акцентують на досягненні загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо домінують Сполучені Штати; надання переваги демократичному членству в ключових альянсах; зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового Суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни)».

Новий міжнародний порядок можливий за умови підпорядкуванням інтересам США Євразії. На неї звертали увагу чи не всі відомі геополітики, які стояли біля джерел цієї науки. В цьому плані З. Бжезінський виключною оригінальністю не відрізнявся. Він підтвердив схему Х. Макіндера, що «Євразія як найбільший континент земної кулі – геополітично осьова», вона є також простором, «де розташовані більшість політично впливових і динамічних країн світу». І, нарешті, «Євразія – це шахівниця, на якій і далі розігрується боротьба за глобальну першість». Тло для гри забезпечує велетенська, дивної форми євразійська шахівниця, що простягається від Лісабона до Владивостока. «Якщо «середній» простір, – твердить учений, – щораз більше включатиметься в орбіту Заходу, який розширюється (з домінуванням Америки), якщо південний регіон не підкориться домінуванню одного гравця і якщо Схід не об'єднається, щоб спровокувати вихід Америки з прибережних баз, можна буде сказати, що Америка збереже статус-кво. Але якщо середній простір відвернеться від Заходу і ставатиме єдиною цілістю і якщо він або здобуде контроль над Півднем, або створить альянс із основним східним гравцем, тоді вага Америки в Євразії драматично зменшиться. Те саме станеться, якщо об'єднаються два основні східні гравці. Врешті-решт усунення Америки її партнерами із західної периферії автоматично означатиме згортання американської участі на євразійській шахівниці, що, можливо, стане причиною підпорядкування західного краю ожилому гравцеві, який займає середній простір».

Для того, щоб останній варіант не відбувся, американська геостратегія в Євразії повинна бути спрямована на

«цілеспрямоване управління геостратегічно динамічними державами та обережне поводження з геополітично каталітичними державами і водночас підтримання подвійних інтересів Америки, які стосуються насущного збереження її унікальної глобальної сили та їхньої далекосяжної трансформації в щораз більше інституціоналізованій міжнародній співпраці». Мова йде про три складові чинники імперської геостратегії: «запобігання зіткненню і підтримка узалежнення заради безпеки серед васалів, захист і збереження спокою серед підданих і стримування варварів від їх об'єднання».

А тепер перейдемо до геополітичних понять, які діють на «Великій шахівниці». До «активних геостратегічних гравців» З. Бжезінський відносить ті держави, «що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами для того, щоб змінити – до міри, що зачіпає інтереси Америки, – наявний геополітичний стан справ. Вони мають потенціал або передумови бути геополітично непостійними... Вони критично зважують сили Америки, визначають міру, до якої їхні інтереси частково збігаються або ж стикаються з Америкою, і формують свої власні обмежені євразійські цілі» (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія). Говорячи про «геополітичні осі», З. Бжезінський має на увазі «держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців» (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран). Дві останні можна віднести до «активних геостратегічних гравців». Претендуючими на панівне місце в Євразії себе вважають Франція та Німеччина. Що стосується Великобританії, то вона, скоріше, може розцінюватися як «відставний геостратегічний гравець, що спочиває на своїх прегарних лаврах і значною мірою вийшов з великої європейської пригоди, де головними акторами є Франція і Німеччина».

Росія, незважаючи на все пережите, залишається основним геостратегічним гравцем. Не варто сперечатися, що Китай є великим гравцем, який «уже є значною регіональною силою, і схоже на те, що він висуватиме ширші претензії, зважаючи на свою історію як основну силу і бачення китайської держави як глобального центру». Японія володіє потенціалом для здійснення першорядної політичної влади, однак ухиляється від будь-яких претензій на регіональне домінування, вважаючи за краще діяти під американською протекцією. Індонезія не може претендувати на статус геостратегічного гравця, бо відзначається «нерозвинутим

станом індонезійської економіки, тривалою внутрішньополітичною невизначеністю, розкинутим архіпелагом і вразливістю на етнічні конфлікти». Навпаки, Індія перебуває в процесі самостановлення як регіональна сила і також бачить себе потенційно великим глобальним гравцем, вважаючи себе суперником Китаю.

Значну увагу З. Бжезінський приділив Україні, яка є новим і важливим простором на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. «Без України Росія перестає бути євразійською імперією, – констатує З. Бжезінський. – Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азіатською імперською державою, цілком ймовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіатами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримують дружні ісламські держави... Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що об'єднуватиме Європу і Азію. Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи».

Не відкидає З. Бжезінський і геополітичну роль Азербайджану – «корка у пляшці, яка містить багатства басейну Каспійського моря і Середньої Азії». У цьому регіоні намагаються встановити певний рівень впливу Туреччина та Іран. Перша «стабілізує регіон Чорного моря, контролює доступ від нього до Середземного моря, врівноважує Росію на Кавказі, все ще пропонує протиотруту на мусульманський фундаменталізм і служить південним якорем для НАТО». Що стосується Ірану, то «він домінує на східній береговій лінії Перської затоки, тоді як його незалежність... служить бар'єром для будь-якої тривалої російської загрози американським інтересам у регіоні Перської затоки». Завдяки Кореї, США прикривають Японію і таким чином стримують її від перетворення в незалежну й головну військову силу, без владної американської присутності в самій Японії.

З. Бжезінський вважає Європу «важливим геополітичним плацдармом Америки на євразійському континенті». І в цьому нема нічого дивного, адже «будь-яка експансія на простори Європи автоматично стає експансією на простори прямого американського впливу. І навпаки, без тісних трансатлантичних зв'язків

присутність Америки в Євразії швидко зійде нанівець... Однак проблемою є те, що справді європейська «Європа» як така не існує. Це мрія, концепція і мета, але все ще не дійсність. Західна Європа вже є спільним ринком, але все ще далека від того, щоб бути політичною єдністю. Політична Європа ще мусить постати... Жорстоким є також той факт, що Західна Європа, і дедалі більше Середня Європа, залишаються здебільшого американським протекторатом, де дружні країни нагадують давніх васалів і підданих. Це нездоровий стан як для Америки, так і для європейських націй». Проаналізувавши всі (французьку, німецьку, англійську) моделі майбутньої Європи, З. Бжезінський висловив американське бачення цієї проблеми. «Центральною проблемою для Америки є те, як збудувати Європу, що базується на франко-німецькому зв'язку, Європу життєздатну, що залишається пов'язана зі Сполученими Штатами і розширює масштаб демократичної міжнародної системи співпраці, від якої так залежить ефективне втілення американської глобальної першості. Тим-то справа не у виборі між Францією і Німеччиною. Без Франції або Німеччини не існувало б Європи».

Що стосується політики «розширення Європи» (мається на увазі вступ нових країн до ЄС), то цей процес має бути поступовим, «за певним розкладом». Виходячи з цього, центральна геостратегічна мета США в Європі може бути підсумована наступним чином: «це укріплення, через безпосереднє трансатлантичне партнерство, американського плацдарму на євразійському континенті з тим, щоб Європа, яка зростатиме, могла стати життєздатним трампліном для втілення у Євразії міжнародного демократичного ладу в дусі співпраці». «Чорна діра Євразії», за висловом З. Бжезінського, повинна наповнитися суспільством, яке ставатиме щораз сучаснішим і демократичнішим. Саме від цього будуть залежати терміни вступу Росії до Європи. Без перебільшення це можна сказати і про Україну.

На думку З. Бжезінського, «держави, які заслуговують сильнішої геополітичної підтримки Америки – це Азербайджан, Узбекистан і (поза цим регіоном) Україна, всі три – геополітичні осі. І справді, посилення ролі Києва обґрунтовується тим, що Україна є вирішальною державою для майбутньої еволюції самої Росії. Водночас Казахстан – беручи до уваги його розміри, економічний потенціал та географічно важливе розташування – також заслуговує на передбачливу міжнародну підтримку і, особливо, тривалу економічну допомогу. З часом економічне зростання Казахстану допомогло б подолати етнічний розкол, який робить цей середньоазіатський «щит» таким уразливим на російський тиск».

З.Бжезінський переконаний, що ефективність американського політичного курсу щодо Євразії залежатиме від присутності на Далекому Сході. Цього не станеться, якщо Америку усунуть, або якщо вона самоусунеться з азіатського материка. Тісні стосунки з морською Японією – істотні для глобальної американської політики, але кооперативні стосунки з материковим Китаєм нагальні для євразійської геостратегії Америки. Слід поглянути в лице прихованому значенню цієї реальності, бо безперервна взаємодія на Далекому Сході трьох найбільших сил – Америки, Китаю та Японії – створює потенційно небезпечну регіональну голололомку і, майже напевно, може викликати геополітичні тектонічні зсуви. Вирішальний вимір китайського геополітичного майбуття пов'язаний з розвитком американо-японських відносин. Японію Бжезінський бачить не в статусі регіональної, а міжнародної сили. «Використовуючи американо-японський військовий альянс для того, щоб забезпечити стабільність Далекого Сходу, – проте не дозволяючи йому перетворитися в антикитайську коаліцію, – Японія може безпечно виробити особливу глобальну місію як сила, що сприяє зародженню дійсно міжнародної та дієво інституціоналізованої співпраці. Таким чином, Японія могла б стати набагато могутнішим і глобально впливовішим еквівалентом Канади: держави, яку поважають за її конструктивне використання свого багатства і сили, але ніхто її не боїться і ніхто на неї не ображається».

Для З.Бжезінського не викликає сумнівів, що «для Америки Японія мусить бути її життєво важливою і головною партнеркою у побудові щораз ширшої системи глобальної співпраці, а не передусім її військовою союзницею з будь-яких регіональних заходів, спланованих для боротьби з регіональною вищістю Китаю. Як наслідок, Японія повинна бути глобальною партнеркою Америки у налагодженні нового порядку світових справ. Регіонально вищий Китай повинен стати далекосхідним якорем Америки у традиційній сфері політики сили, тим самим сприяючи розвиткові євразійської рівноваги сили, де Великий Китай на Сході Євразії відповідав би в цьому відношенні ролі Європи, яка розширюється, на Заході Євразії».

Підсумовуючи вищесказане, З.Бжезінський однозначно стверджує: «Америка тепер єдина надвлада, а Євразія – центральна арена земної кулі. Звідси те, що трапиться з розподілом сили на євразійському континенті, матиме вирішальну вагу для глобальної першості та історичної спадщини Америки». Отже, «інтерес Америки полягає в тому, щоб у недалекому майбутньому консолідувати

і зберігати переважання геополітичного плюралізму на карті Євразії. Це заохочує до маневрування і маніпуляції для того, щоб перешкодити утворенню ворожої коаліції, яка могла б згодом кинути виклик першості Америки, не кажучи вже про віддалену можливість намагання будь-якої окремої держави це зробити. До середнього терміну згадане вище поступово мусить поступитися більшому зосередженню на утворенні щораз важливіших, однак стратегічно сумісних партнерів, які, заохочувані американським керуванням, могли б допомогти сформувати здатну до більшої взаємодії трансасійську систему безпеки. Згодом, у віддаленішому майбутньому, згадане вище могло б поступово перейти у глобальне ядро справді спільної політичної відповідальності». «Коротко кажучи, – робить висновок З.Бжезінський, – американська політична мета повинна бути неапологетично подвійна: зберегти домінуючу позицію Америки принаймні впродовж одного покоління і, бажано, ще довше; та створити геополітичну структуру, яка може абсорбувати неминучі удари й напруги суспільно-політичних перетворень, водночас переростаючи у геополітичне ядро спільної відповідальності за мирне глобальне керівництво».

В 2007 р. побачила світ праця З.Бжезінського «Ще один шанс. Три президенти і криза американської наддержави», в якій проаналізовано діяльність президентів США Буша-старшого, Клінтона і Буша-молодшого. Тобто, по можливості, Бжезінським досліджено період починаючи з 1989 року. Політолог вкотре нагадав про головну подію кінця ХХ століття – падіння комунізму в СРСР і розпад «імперії зла»: «Одного разу на Планеті Земля існувала Імперія Зла, що прагнула до глобального домінування. Але, зіткнувшись з принцом Рональдом із Республіки Свободи, Імперія відсахнулася з жахом і через деякий час – 26 грудня 1991 року її кризаво-червоний стяг був опущений на вежі бастіону Кремлівського замку. Імперія Зла принижено визнала свою поразку, а Республіка Свободи з тих пір зажила щасливим життям». Підсумовуючи 15 років американської історії, З.Бжезінський зробив деякі висновки, і як завжди, накреслив перспективи на найближчі часи: «Для Америки важливо зберігати і зміцнювати її особливі трансатлантичні зв'язки. Сполучені Штати потребують у стосунках з цілеспрямованою Європою в якості глобального партнера. Але якщо Америка потребує допомоги Європи для того, щоб формувати глобально відповідальну політику, то Європа залежить від Америки ще більше. Інакше вона може впасти в егоцентричний націоналізм, відходячи від вирішення великих глобальних завдань. Якщо

Туреччина і Україна будуть переконані, що дорога в Європу для них закрита, то Туреччина може опинитися в неспокійному і охопленому релігійними протиріччями Близькому Сході, а Україна в силу своєї залежності буде розбурхувати все ще не викорінені імперські амбіції Росії».

Цікавими є висловлювання З. Бжезінського щодо ролі «Великої вісімки»: «Всупереч твердженням, членство в ній не означає, що країни, які до неї входять, є передовими в економічному відношенні й істинними демократіями. Росія не відповідає жодному із цих критеріїв, а відсутність Китаю, як і Індії, Бразилії, Індонезії та Південної Африки, доводить, що «Вісімка» стала пережитком минулого і повинна поступитися іншим структурам... Враховуючи відсутність Китаю у «Великій вісімці», Сполученим Штатам слід особливо консультиватися з Китаєм відносно членства...». Для США головне завдання продовжує залишатися попереднім – проводити глобалістську зовнішню політику і гідно протистояти основним викликам сучасності. Цей шанс США повинні використати вповні, тому що іншого в них не буде.

Останні місяці відзначалися бурхливим розвитком політичних подій в Україні, які прикули до неї увагу всього світу. Революція, анексія Росією Криму, а згодом російсько-українська війна на окремо взятій українській території... За всім цим уважно продовжує стежити Збігнев Бжезінський, який, незважаючи на вік, систематично аналізує події, пропонує різні варіанти виходу з кризи. Ще напередодні революції він звернув увагу на необхідності включення України, Росії та Туреччини до Великого Заходу, тобто залишався прихильником інтеграції нашої держави до Європейського Союзу: «Україна, безперечно, потрібна для майбутніх зв'язків між Заходом і Росією як незалежна, демократична країна, що може успішно підтримувати добросусідські відносини з Росією, і водночас вона стане дедалі більше зв'язаною та обопільно відкритою щодо Європи». З. Бжезінський висловив занепокоєння з приводу того, що Україна почала втрачати свою роль в цих процесах і деградує її лідерство. За Януковича, констатує він, українці обрали таку політику, яка рівнобіжно зменшує незалежність України від Росії. Разом із тим це зменшує і шанси на те, щоб стати частиною Європи, що становить величезну загрозу всій українській незалежності. «Без імен я можу сказати, що істинна проблема полягає в надзвичайно низькому рівні патріотизму у високих політичних елітах, – продовжує американський політолог. Найвищі політичні еліти України найбільше переймаються власною заможністю

і власним збагаченням. Внаслідок цього ми бачимо дуже заплутані хаотичні зв'язки та брак стратегічного бачення для України». Політолог намагався не називати конкретних прізвищ, але зрештою сказав: «... Коли Президент Янукович розпочинав, до нього ставилися з великою повагою. Він приємно здивував усіх тим, як він працював: стабільно і правильно орієнтувався між Заходом і Росією. Але переслідування особистих ворогів – це питання все зіпсувало. Країна, що має політичних в'язнів, не може бути кандидатом до вищої Асоціації із Європейським Союзом».

Разом із тим Бжезінський закликав усіх подивитися на приклад Польщі, яка за останні 20 років стала успішною країною та приєдналася до ЄС і НАТО. «Річ у тім, що поляки мають відчуття національної спрямованості. Їхні провідники борються за заможність, добробут, незалежність, а не набивають собі кишень від усіляких оборудок на підставі того олігархічного клану, який перебуває при владі», – аргументував він. Один з українських експертів зауважив, що, порівняно з Польщею, Україна сильно постраждала від радянського режиму, Голодомору тощо. Утім, Збігнев Бжезінський нагадав, що багато подібного свого часу відбувалося й у Польщі, яка потерпала і від Гітлера, і від Сталіна. «Комунізм у Польщі панував 40 років. Отже, поляки мали подібні труднощі й негаразди. Однак у Польщі було набагато більше патріотичної свідомості й відданості ідеї власної незалежності. Якщо звертатися до глибшого підґрунтя в історичній традиції, то, на превеликий жаль, у попередній період Україна була частиною царської імперії. Певною мірою ваш національний розвиток було затримано, і тепер це потрібно надолужувати», – стверджує політолог.

Говорячи про українсько-російські відносини, Бжезінський наголосив, що вони мають бути добросусідськими. «Між вами дуже багато спільного, спільної історії з поганим і злим, жахами минулого. Але ви можете бути добрими сусідами, як, приміром, Канада і США. Вони – добрі сусіди, хоч є певна диспропорція, коли порівнювати міць цих держав, але між Україною та Росією вона набагато менша, – пояснює політолог. – Ви маєте десь одну третю російської людності та, у певному сенсі, маєте більший поступ у своєму розвитку. Ви також, у певному сенсі, маєте перевагу над Росією. Ви політично «старший» брат, Росія – «молодший» брат. Київська Русь була прообразом України. Ви маєте в цьому сенсі більше зв'язків із Заходом, і ви можете допомогти Росії стати частиною демократичного Заходу й відігравати там важливу роль. Отже, ваше стратегічне становище дає вам нагоду бути творчим рушієм того,

що потрібно для світової стабільності. В іншому разі, євразійський континент розбалансується і втратить рівновагу».

Відповідаючи на запитання, чи потрібно Україні вступати до НАТО і ЄС, щоб стати успішною країною, Бжезінський відповів, що все залежить від волі українців. «Але (важливо) бути частиною Великого Заходу. Скажімо, Норвегія не є членом НАТО і Європейського Союзу. Швеція не є членом НАТО. У цьому немає нагальної потреби, але це бажано. Адже від членства в одній із цих організацій була б перевага. Але, врешті-решт, це вибір демократичної країни, членом якої з організацій вона хоче бути», – зазначив З. Бжезінський.

Детальну оцінку української кризи З. Бжезінський виклав у своїй доповіді «Взаємна безпека під питанням? Росія, Захід і архітектура європейської безпеки», виголошеній в «Центрі Вілсона». «Те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це, на мій погляд, не просто сварка, а симптом більш серйозної проблеми – а саме, поступового і стійкого підйому російського квазі-містичного шовінізму, який триває вже впродовж шести або семи років» – констатує політолог. Для вченого не викликає сумнівів, що «головну роль у цьому зіграв Путін, і зміст цієї нової концепції повністю визначає відносини Росії зі світом загалом і з Заходом зокрема». Що ж це за нова російська концепція?

З. Бжезінський проаналізував спільну доповідь МЗС Росії та провідних науковців, які запропонували Путіну нову доктрину зовнішньої політики, яка повинна базуватися на трансформації російської національної ідентичності. В чому її суть? «У ній досить детально висвітлюється процес створення абсолютно нових концептуальних рамок для визначення відносин Росії зі світом – відносин, яких, як вважають росіяни, вони потребують після розпаду Радянського Союзу і часткової дезінтеграції Російської імперії... У ній зокрема йдеться про декілька ключових концептів, які є частиною цього нового погляду на світ. Погляду на світ, що визначається необхідністю, яку росіяни, які оточують Путіна, і сам Путін гостро відчувають, необхідністю більш вичерпної інтерпретації природи і становища Росії у світі та її відносин зі світом і з Заходом зокрема. Саме в цьому контексті українське питання набуває особливої значущості. У цій доповіді йдеться про чотири ключові концепції: по-перше, концепція «розділеного народу», по-друге, тема «захисту співгромадян за кордоном», по-третє, тема «російського світу», по-четверте, значення визнання та збереження, прийняття і просування «Великої російської цивілізації». Я згадав про це,

тому що було б помилкою вважати кризу в Криму і в Україні продуктом раптового спалаху гніву».

Бжезінський продовжує пояснювати російський план: «Концепція розділеного народу – це відправна точка для шовіністичних заяв про те, що суверенітет Росії поширюється на всіх російських людей, де б вони не перебували. І тим, хто знайомий з історією Європи до початку Другої світової війни, ці заяви неминуче здадуться до болю знайомими. Зрозуміло, ця концепція приводить нас до ідеї захисту співгромадян, які проживають за кордоном. І це має особливе значення для тих держав, на території яких проживають етнічні росіяни і які межують з Росією. Концепції розділеного народу й захисту співгромадян за кордоном приводять нас до ідеї російського світу. Під ним мається на увазі органічна цілісна єдність усіх російських людей, незалежно від їх місця проживання. І ці місця проживання можуть бути змінені шляхом возз'єднання етнічних росіян. Згадайте про країни Балтії. Не менш важливою є переконаність у тому, що Росія не входить до складу західної цивілізації. Вона також не є частиною Китаю. Вона не є частиною мусульманського світу. Вважається, що Росія сама по собі є великою цивілізацією. Поняття «світової цивілізації» включає низку принципів, деякі з яких ще невідомі в нашому суспільстві, таких як, наприклад, сильна прихильність до певного релігійного вчення, набагато сильніша, ніж на заході, де релігія є частиною більш складного суспільного устрою. Суть полягає в тому, що велика російська цивілізація відстоює певні базові цінності, не лише релігійні, а й цінності, що стосуються міжособових відносин – наприклад, засудження змін у стосунках між статями і всередині статей, які нині відбуваються у світі.

В результаті Росія захищає збереження певних базових переконань, які завжди характеризували християнство, але з точки зору росіян, те християнство сьогодні зраджує свої основоположні принципи. Отже, ми маємо справу з повноцінним світоглядом – амбітним світоглядом, який виправдує твердження про те, що Росія – це світова держава. І ніщо в міжнародному діалозі із Заходом не зачіпало пана Путіна так сильно, як слова президента Обама, який назвав Росію сильною регіональною державою. Образливішою характеристики він дати не міг. Розуміння доктринальної основи світогляду Путіна – це важлива відправна точка для розгляду українського питання. Українська криза – це не результат якоїсь раптової сварки, як я вже говорив, а симптом значно серйознішої проблеми: появи політики, упакованої всередині більш масштабної філософської концепції».

Таким чином, – запитує Бжезінський, – чого нам варто чекати? «Якщо Україна є всього лише симптомом проблеми, то розв'язати цю проблему буде вкрай важко. Я думаю, для її вирішення знадобиться деякий час. Але вирішення цієї проблеми має бути не одностороннім, оскільки Захід має там свої інтереси. І ці інтереси повинні набути форми розумної політики». В чому ж полягає така «розумна політика» на думку політолога: «Якщо українську проблему локалізувати, з часом вона, можливо, втратить свою гостроту. Особливо якщо російський, усе більш космополітичний середній клас, який зараз піднімає голову, але все ще залишається досить слабким, стане значимішим у політичному відношенні, можливо, втомившись від відчуття своєї вразливості і розчарувавшись у Путіні, і візьме на себе більш суттєву політичну роль, коли Путін відійде від справ. Але коли це станеться? Цього передбачити неможливо. Можливо, скоро. Можливо, ні. Але багато що залежить ще й від того, чи стане Україна симптомом успіху або краху путінського світогляду. Одним словом, ставки високі. Під цими ставками я маю на увазі, в тому числі, й питання про те, що застосування сили у Криму і безперервні спроби дестабілізувати ситуацію в окремих областях України є серйозною загрозою для міжнародних договорів, укладених після Другої світової війни, і зокрема для ідеї про неприпустимість застосування сили у розв'язанні територіальних спорів». Бжезінський вважає, що путінська доктрина загрожує не тільки Україні, але також державам Балтії, Грузії, Молдови і Білорусі. Що стосується останньої, то вона взагалі немає ніякого зовнішнього захисту.

3. Бжезінський вважає, що українську кризу неможливо розглядати виключно як внутрішню проблему або проблему російсько-українську. Українська проблема – це загроза, з якою Заходу необхідно боротися на трьох рівнях: «Ми маємо рішуче боротися зі спокусою застосувати силу, з якою стикається російське керівництво. Простіше кажучи, ми повинні запобігти застосуванню сили. По-друге, ми маємо добитися припинення свідомих спроб Росії дестабілізувати ситуацію у східних областях України. Дуже важко сказати, наскільки амбітними є ці цілі, але не випадково у тій частині України, де домінують росіяни, застосування сили виявилось таким загостреним. Учасники збройних конфліктів виявилися добре озброєними, у них була ефективна зенітна зброя і навіть танки. Навіть найбільш глибоко розчаровані громадяни України, які відчувають неприязнь до її уряду й не відчувають прихильності до цієї країни, не стануть зберігати таку зброю у підвалах і на

горищах своїх будинків. Цю зброю їм надали, щоб вони сформували загони, здатні протистояти потужним військовим формуванням. Це є формою міждержавної агресії. По-іншому це назвати не можна. Що б ви відчули, якби, наприклад, банди наркоторговців у США стали отримувати зброю з-за кордону, від нашого південного сусіда, щоб розпалювати конфлікт такого масштабу на постійній основі? Це серйозна загроза. І це наше друге завдання. Третє наше завдання полягає в тому, щоб наполягти й потім обговорити з росіянами формулу остаточного компромісу, який передбачає заборону на відкрите й масштабне застосування сили і на спроби дестабілізувати ситуацію».

Із вищеназваного випливає наступне питання: якою повинна бути позиція Сполучених Штатів відносно України? З. Бжезінський пропонує: «Україну необхідно підтримати, якщо вона чинитиме опір. Якщо Україна не чинитиме опору, якщо безлад усередині країни збережеться і уряду не вдасться організувати ефективну систему національного захисту, тоді українську проблему треба буде вирішувати в односторонньому порядку, проте це може спричинити наслідки, які ймовірно дестабілізуюче вплинуть на вразливі держави і на відносини між Сходом і Заходом загалом. І сили шовінізму всередині Росії стануть ще рішучішими. Ці сили насправді є найбільш негативними аспектами сучасного російського суспільства: свого роду жага до націоналізму, самореалізації, задоволення від здійснення влади».

На глибоке переконання Бжезінського, підтримка України Сполученими Штатами повинна бути відкритою: «Якщо Україну необхідно буде підтримати в її спробах чинити опір, українці мають знати, що Захід готовий допомогти їм. І немає ніяких причин приховувати цю готовність. Набагато корисніше заявити про неї, повідомити українцям і тим, хто їм загрожує, що, якщо Україна чинитиме опір, вона отримає зброю. І ми надамо цю зброю ще до того, як відбудеться сам акт вторгнення. Оскільки за відсутності цієї зброї зі спокусою вторгнутися і випередити інших буде вкрай складно боротися. Але значення має також і те, яку зброю ми надамо. На мій погляд, це має бути зброя, особливо ефективна у війні опору в умовах великих міст. Немає ніякого сенсу намагатися озброїти українців так, щоб вони могли протистояти російській армії на відкритому просторі: російська армія – це тисячі танків і командувачів, готових застосувати нищівну силу». Політолог пропонує надати Україні протитанкові гармати, ручні протитанкові гармати, ручні ракети, тобто зброю, яку можна використовувати в умовах міста.

Чи можливий компроміс? Формула доволі проста: «Україна має продовжувати рух, який публічно підтримується переважно більшістю українців, у напрямі до членства в Євросоюзі. Але це тривалий процес. Турки, наприклад, чекають вступу в Євросоюз вже 60 років. Іншими словами, на це буде потрібен час. Таким чином, небезпеку для Росії не можна назвати близькою, а негативні наслідки не є дуже руйнівними. Водночас ми маємо переконати Росію в тому, що Україна не стане членом НАТО. Я вважаю, що це важливо з ряду політичних причин. Якщо ви подивитеся на карту, то зрозумієте, що для Росії це буде важливо з психологічної і стратегічної точок зору. Таким чином, Україна не повинна стати членом НАТО. Але з тієї самої причини Росія має зрозуміти, що Україна не стане членом міфічного Євразійського союзу, який президент Путін намагається просувати на основі ідеї про особливе місце Росії у світі. Україна не буде членом Євразійського союзу, але вона може укласти окрему торговельну угоду з Росією, особливо беручи до уваги той факт, що деякі форми обміну і торгівлі між ними є взаємовигідними. Наприклад, сільськогосподарська продукція, що поставляється Україною в Росію. Промислові товари, в яких має потребу Росія, також виробляються в Україні. Не багато хто розуміє, що деякі з найновіших російських ракет, велика частина двигунів для літаків російської цивільної авіації і навіть частина ракет, що використовуються у США, виробляються в Україні. Це вигідне й успішне промислове підприємство. І його необхідно підтримувати шляхом укладення окремої угоди між Росією і Україною. Я вважаю, що це згодом може стати по-справжньому привабливим. І цей аспект має бути озвучений у контексті відкритих, а не таємних, спроб переконати росіян, що будь-яке застосування сили матиме негативні і довготривалі наслідки для самої Росії, не загрожуючи її безпеці, але маючи на увазі підвищення витрат на відстоювання свого авторитету за рахунок незалежної України».

Чи рахуватиметься Росія з позицією Сполучених Штатів щодо України? Відповідаючи на запитання американського журналіста Адама Гарфінкла, Збігнев Бжезінський констатував: «Я думаю, що в росіян таки є інтерес бути дещо корисними для нас у цих випадках, і не тому, що вони хочуть врятувати нас, а тому, що сама Росія може зазнати негативного впливу, якщо у цьому регіоні вибухне занадто масштабний конфлікт. У кінцевому рахунку, Іран, що володітиме ядерною зброєю, з більшою ймовірністю загрожуватиме інтересам Росії, ніж нашим, особливо якщо поширюватиметься далі конфлікт між сунітами та шиїтами. Аналогічно і з Сирією: в них там

є залишкові інтереси, вони були та є присутні там вже протягом довгого періоду часу. Їх цілком можуть відтіснити під час конфлікту суніти, які точно не налаштовані приязно щодо Росії. Згадаємо, що зі 140 млн осіб, що мешкають у Росії, мусульмани становлять від 25 до 30 мільйонів осіб. Це багато. І їхня лють постійно посилюватиметься. Вони географічно близько, натомість, ми далеко... А потім подивіться на надзвичайно сильну реакцію з боку турків, принаймні, на вербальному рівні, на те, що відбувається в Україні... Тож, якби я був росіянином, я запитав би себе: чи справді я хочу загострення відносин між усіма мусульманами та росіянами, такої ситуації, яка вже є у Дагестані та Інгушетії, і яка може знову вибухнути у Чечні, хоч і була вже там жорсткою придушена, і так далі? Так що я думаю, що росіянам, які вважають, що керувати ними не повинен лише один лідер, до того ж, можливо схильний до мегаломанії, слід поміркувати якимось над цим».

Збігнев Бжезінський вважає, що Володимир Путін має зробити вибір з трьох основних варіантів дій: «1. Він міг би спробувати досягти мирного врегулювання з Україною, зупинивши посягання на її суверенітет та економічний добробут. Ця спроба потребуватиме мудрості та наполегливості як з боку Росії, так і з боку України та Заходу. Таке мирне врегулювання повинно передбачати припинення зусиль Росії з дестабілізації України зсередини, відмову від погрози масштабним вторгненням і своєрідне порозуміння між Сходом та Заходом, що потягне за собою мовчазну згоду Росії на тривалий рух України до можливого членства у Європейському Союзі. Водночас, для всіх має бути зрозуміло, що Україна не прагне членства у НАТО, а Захід ставить собі за мету членства України в альянсі. Росія цілком обґрунтовано почуватиме себе ніякого від такої перспективи. Крім того Росія має також недвозначно заявити, що вона більше не прагне членства України у «Євразійському Союзі», який є очевидним прикриттям для відтворення чогось схожого на Радянський Союз або Російську імперію. Проте ця заява не повинна включати можливості укладення між Росією та Україною торговельної угоди, оскільки обидві країни можуть виграти від співпраці у сфері торгівлі, а також фінансів. Міжнародне співтовариство могло б знову заявити про свою підтримку такого врегулювання та нормалізацію відносин з Росією, включно із скасуванням санкцій.

2. Путін міг би і далі підтримувати слабо завуальовану військову інтервенцію, метою якої є сійня хаосу в окремих регіонах України. Якщо Росія далі йтиме цим курсом, то, очевидно, Заходу доведеться вдатися до застосування тривалих і справді суворих санкцій,

замислених так, щоб змусити Росію відчувати болісні наслідки порушення нею суверенітету України. Цей варіант, найімовірніше, призведе до появи двох країн-банкрутів у Східній Європі: України, що стане такою через руйнівні дії Росії, і самої Росії.

3. Путін міг би окупувати Україну, скориставшись набагато більшим військовим потенціалом Росії. Проте такий варіант викликав би не лише швидку відплату з боку Заходу, але й український опір. Якби такий опір був постійним та інтенсивним, то члени НАТО почуватимуть себе зобов'язаними у різні способи підтримати українців, що зробить конфлікт набагато дорожчим для агресора. Для Кремля наслідком цього третього варіанта було б не лише постійно вороже до нього населення України (понад 40 мільйонів осіб), але й економічна та політична ізоляція Росії, якій дедалі більше загрожуватимуть внутрішні масові заворушення.

Очевидним правильним вибором є пошук формули для мирного врегулювання, яке повинно передбачати відмову Росії від застосування сили щодо України. Проблема Криму залишатиметься поки що нерозв'язаною, але вона слугуватиме тривалим нагадуванням, що шовіністичний фанатизм не є найкращою вихідною позицією для розв'язання складних проблем. Саме тому дії Путіна є загрозою не лише для Заходу, але й, у кінцевому рахунку, для самої Росії».

Література: Бжезінський Збігнев. Велика Шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 224 с.; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 27–29.

► **Гантінгтон Самуель (1927–2008)** – американський політолог, професор Гарвардського університету, директор Інституту стратегічних досліджень. Улітку 1993 р. С. Гантінгтон в журналі «Foreign Affairs» опублікував статтю «Зіткнення цивілізацій?», яка викликала величезний резонанс, але в той же час і безліч запитань до автора. На основі статті С. Гантінгтон ґрунтовно розвинув порушені ним проблеми, що знайшло своє відображення в книзі «Зіткнення цивілізацій». Вона побачила світ у 1996 р., а в 2003 р. була перекладена на російську мову.

Завершення «холодної війни» вперше в історії перетворило світову політику в багатополосну та поліцивілізаційну. З цього часу найбільш важливі відмінності між людьми уже не ідеологічні,

політичні чи економічні, а культурні. Головними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави. Їх поведінка, як і в минулому, визначається потягом до багатства і розквіту, але визначається вона й культурними перевагами, спільностями і відмінностями. На думку С. Гантінгтона, після «холодної війни» трьохблокову модель замінили сім чи вісім головних світових цивілізацій. Не-західні суспільства утверджують свої власні цінності й не сприймають ті, що нав'язуються Заходом. Отже, в цьому світі локальна політика є політикою етнічною, а глобальна – це політика цивілізацій. Суперництво супердержав змінилося зіткненням цивілізацій.

Отже, в основу геополітичної схеми С. Гантінгтона покладений поліцивілізаційний підхід, який, на думку вченого, полягає в наступному: 1) сили інтеграції в світі реальні й саме вони породжують протидіючі сили культурного утвердження в цивілізаційній свідомості; 2) світ поділився на Захід – домінуючу до цього часу цивілізацію – та решта світу (не-західну цивілізацію); 3) національні держави є і залишаються найбільш важливими гравцями на міжнародній сцені, але їх інтереси, союзи і конфлікти визначаються в значній мірі культурними та цивілізаційними факторами; 4) в світі панують анархія, міжплеменні та національні конфлікти, але найбільшу небезпеку становлять конфлікти між державами чи їх групами, що відносяться до різних цивілізацій.

Що вкладає С. Гантінгтон у зміст «природи цивілізацій»? Вся людська історія – це історія цивілізацій. Неможливо уявити собі розвиток людства у відриві від цивілізацій. Історія охоплює цілі покоління цивілізацій – від стародавніх (шумерської і єгипетської, класичної та мезоамериканської) до християнської та ісламської цивілізацій, а також прояви сінської та індуїстської цивілізацій. У цивілізацій нема чітко визначених кордонів і чіткого початку й кінця. Люди можуть ідентифікувати себе по-різному й роблять це. В результаті склад і форма цивілізацій змінюються в часі. Культури народів взаємодіють і нашаровуються одна на одну. Цивілізації, отже, є багатосторонніми цілостями і реальними, незважаючи на розмитість їх кордонів, які не є чіткими. Хоча цивілізації смертні, однак вони існують тривалий проміжок часу, постійно еволюціонуючи при цьому. Імперії розширюються і падають, уряди приходять і йдуть – цивілізації залишаються і переживають політичні, соціальні, економічні й навіть ідеологічні потрясіння.

До тих пір, поки цивілізації чинять опір тиску часу, вони еволюціонують. Вони динамічні; вони знають злети і падіння, вони

зливаються і діляться; і як відомо будь-якому студенту, вони також зникають і їх ховають піски часу. Кожна цивілізація відрізняється своїм політичним устроєм, може поглинати в себе одне або кілька політичних утворень. Ці утворення можуть бути містами-державами, імперіями, федераціями, конфедераціями, національними державами, багатонаціональними державами, і у всіх них можуть бути різні форми правління. По мірі того як цивілізація еволюціонує, кількість і природа їх складових нерідко змінюються. В деяких випадках цивілізація і політична цілість можуть співпадати (наприклад, Китай – цивілізація, яка претендує на те, щоб бути державою; Японія – цивілізація, яка є державою). В сучасному світі більшість цивілізацій включають в себе по дві чи більше держав.

С. Гантінгтон виділяє вісім цивілізацій: *сінську* (конфуціанська і китайська цивілізації, на думку вченого, не зовсім відображають зміст), *японську, індуїстську, ісламську, православну, західну, латиноамериканську, африканську*. Взаємовідносини між цивілізаціями еволюціонували через дві фази і тепер перебувають на третій. До 1500 р. мали місце «випадкові зустрічі» між цивілізаціями, адже вони були розділені в часі та просторі. Що стосується ідей і технологій, то вони передавалися від однієї цивілізації до іншої протягом століть (наприклад, книгодрукування виникло в Китаї у 8 ст. н. е., але розповсюдилося в Європі лише в XV ст.). На другій фазі випадкові, недовготривалі та різнопланові контакти між цивілізаціями поступилися безперервній цілеспрямованій взаємодії Заходу на всі інші цивілізації. Європейці контролювали 35 % поверхні суші в 1800 р., 67 % в 1878 р., 84 % до 1914 р. Під час європейської експансії андська і мезоамериканська цивілізації були повністю знищені, а індійська, ісламська та африканська підкорені. Навіть Китай став залежним від Заходу. Цивілізація як термін означав західну цивілізацію. Міжнародний закон був західним міжнародним законом, а міжнародна система була західною вестфальською системою суверенних, але «цивілізованих» національних держав і підконтрольних їм колоніальних територій. У XX ст. відбувся перехід до третьої фази – до етапу інтенсивних, безперервних і різнонаправлених взаємовідносин між всіма цивілізаціями.

Третя фаза, за С. Гантінгтоном, співпадає з утворенням поліцивілізаційної системи. По-перше, завершилася «експансія Заходу» і почалося «повстання проти Заходу»; по-друге, в результаті цих змін, міжнародна система вийшла за межі Заходу і стала поліцивілізаційною. Наприкінці XX ст. Захід перейшов від фази воюючої держави як етапу розвитку цивілізації до фази універсальної

держави. Ця фаза ще далека до своєї завершеності, оскільки країни Заходу поділяються на дві напівуніверсальні держави в Європі та Північній Америці. Сучасний Захід являє собою вже не імперію, а цілість федерацій, конфедерацій та міжнародних організацій. Що стосується ідеологій, то основними в XX ст. стали лібералізм, соціалізм, анархізм, корпоративізм, марксизм, комунізм, соціал-демократія, консерватизм, націоналізм, фашизм і християнська демократія. Об'єднує їх те, що всі вони породжені західною цивілізацією. Проте Захід не породив жодної основної релігії.

Кожна цивілізація бачить себе центром світу і пише свою історію як центральний сюжет історії людства. Однак такий підхід втратив значимість в поліцивілізаційному світі. На глибоке переконання С. Гантінгтона, твердження, що «європейська цивілізація Заходу є універсальною цивілізацією світу» не витримує жодної критики.

Аналізуючи термін «універсальна цивілізація», С. Гантінгтон ототожнює її з «давоською культурою» (щороку близько тисячі бізнесменів, банкірів, урядовців, інтелектуалів і журналістів з багатьох країн зустрічаються в Швейцарії на Всесвітньому економічному форумі в Давосі). Вони контролюють практично всі міжнародні інститути, чимало урядів світу, а також значну долю світової економіки і воєнного потенціалу. Однак поза Заходом цю культуру поділяють менше 50 мільйонів, чи 1 % світового населення. Отже, це далеко не універсальна цивілізація. Суть західної цивілізації – «Велика хартія вольностей», а той факт, що мешканці не-Заходу ласують гамбургерами, не свідчить про повне прийняття західної цивілізації.

Центральними елементами будь-якої культури є мова і релігія. На думку С. Гантінгтона, твердження, що «світовою мовою є англійська», невірне. Мова, яка не є рідною для 92 % світового населення, не може бути світовою мовою. За період з 1958 до 1992 рр. зафіксовано зростання розповсюдження арабської, бенгальської, іспанської мов, в той час як англійська зменшилася з 9,8 % до 7,6 %. Не набагато більше можливостей ніж мова, має релігія на те, щоб стати універсальною. За останні декілька десятиріч XX ст. іслам і християнство значно збільшили кількість своїх прихильників у Африці. Якщо традиційна релігія в суспільствах із стрімкою модернізацією нездатна адаптуватися до вимог модернізації, створюються потенційні можливості для розповсюдження західного християнства та ісламу. За великим рахунком перемагає Магомет. За підрахунками С. Гантінгтона, до 2025 р. кількість християн зменшиться з 30 до 25 %, в той час як представники ісламу зростуть з 20 до 30 %.

Універсальна цивілізація – наслідок процесів модернізації, яка включає в себе індустріалізацію, урбанізацію, зростання рівня освіти, добробуту тощо. Ці процеси, розпочавшись у XVIII ст., на сьогоднішній день досягли свого апогею, торкнувшись переважної більшості держав світу. У сучасних суспільств є багато спільного, але, запитує С. Гантінгтон, чи обов'язково вони повинні злитися і стати однорідними? Експанія Заходу не тільки викликала модернізацію і вестернізацію не-західних суспільств, однак також викликала різну реакцію на них. Цю реакцію Гантінгтон звів до трьох варіантів: 1) *заперечення як модернізації, так і вестернізації*; 2) *прийняття і модернізації, і вестернізації без заперечень*; 3) *прийняття модернізації, але заперечення вестернізації*.

С. Гантінгтон справедливо зауважує, що «модернізація не обов'язково означає вестернізацію». Навіть найбільш вперті поборники антивестернізму і відродження місцевих культур не вагаючись використовують сучасну техніку – електронну пошту, касети і телебачення, щоб розповсюджувати свої ідеї. Отже, не-західні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом всі західні цінності, інститути і практичний досвід. Однак прямо протилежним є ставлення не-західних суспільств до вестернізації, яку вони розцінюють як втручання Заходу в їх культуру і традиції, спробу Заходу поглинути їх традиційні культури.

Що являє собою Захід після закінчення «холодної війни»? З цього приводу існують дві точки зору. Перша група фахівців вважає, що Захід володіє абсолютною могутністю, є єдиною цивілізацією, що має свої значні інтереси у всіх інших цивілізаціях чи регіонах, а також суттєво впливає на політику, економіку та безпеку всіх інших цивілізацій. Інші дослідники зображують західну цивілізацію в занепаді, доводячи, що її політична, економічна і воєнна могутність зменшується порівняно з іншими цивілізаціями. Який із цих підходів вірний? На думку С. Гантінгтона, відбуваються паралельні процеси в обох напрямках. «Тепер панування Заходу поза суперечками, – заявляє вчений, – і він залишиться номером один в плані могутності та впливу також і в двадцять першому столітті. Однак поступові, невідворотні й фундаментальні переміни також мають місце в балансі влади між цивілізаціями, і могутність Заходу в порівнянні з могутністю інших цивілізацій буде й надалі зменшуватися. Коли перевага Заходу зникне, значна частина його могутності просто-напросто вивітриться, а залишок розсіється за регіональними ознаками між деякими основними цивілізаціями та

їх стрижневими державами. Найбільш значне посилення могутності прийдеться на долю азіатських цивілізацій, і Китай поступово вимальовується як суспільство, яке скоріше за все кине виклик Заходу в боротьбі за глобальне панування».

Для занепаду Заходу характерні три основні аспекти: 1) це повільний процес; 2) занепад не йде по прямій, він вкрай нерівномірний, з паузами, відкоченням назад і повторним утвердженням західної могутності; 3) обсяг всіх необхідних для підтримання могутності ресурсів, якими володів Захід, досяг свого піку на початку XX ст., а потім його частка почала знижуватися по відношенню до частки інших цивілізацій. Цей процес С. Гантінгтон ґрунтовно проаналізував за всіма основними факторами (територія і населення; економічний продукт; воєнний потенціал; відродження не-західних культур; релігія).

Азія та іслам, на глибоке переконання С. Гантінгтона, найбільш динамічні цивілізації останньої чверті XX ст. Ісламський виклик уособлюється у всеохоплюючому культурному, соціальному і політичному Ісламському відродженні в мусульманському світі та супроводжує цей процес запереченні західних цінностей і інститутів. Азіатський виклик притаманний всім східно-азіатським цивілізаціям – сінській, японській, буддистській та мусульманській – і робить акцент на їх культурну відмінність від Заходу. Як азіати, так і мусульмани підкреслюють перевагу своїх культур над західною. За викликами Азії та ісламу відчуваються азіатська самовпевненість, що базується на економічному зростанні, та впевненість у собі мусульман. Кожний із цих викликів несе в собі дестабілізуючий ефект на глобальну політику і буде мати місце впродовж XXI ст. Разом з тим, природа цих викликів суттєво відрізняється. Економічний розвиток Китаю та інших азіатських держав дає їх урядам стимул і засоби для того, щоб бути більш вимогливими у взаємовідносинах з іншими державами. Зростання населення в мусульманських країнах, особливо збільшення вікової групи від 15 до 24 років, забезпечує людьми ряди фундаменталістів, терористів, повстанців і мігрантів. Економічне зростання додає сил азіатським урядам. Демографічне зростання являє собою загрозу як для мусульманських урядів, так і немусульманських країн. «На початку двадцять першого століття, – підсумовує С. Гантінгтон, – ми станемо свідками відродження могутності і культури не-західних суспільств, а також побачимо зіткнення народів із не-західних цивілізацій із Заходом та один з одним».

Під впливом модернізації народи і країни з подібними культурами об'єднуються, а з різними – розпадаються на частини.

На основі спільності культури і цивілізації виникатимуть нові союзи та об'єднання. Політичні кордони все частіше коригуються, щоб співпадати з культурними: етнічними, релігійними і цивілізаційними. Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів «холодної війни», і лінії розлому між цивілізаціями перетворюються в центральні лінії конфліктів у глобальній політиці. В сучасних умовах, заявляє С. Гантінгтон, питання «На якому ви боці?» замінюється більш принциповим: «Хто ви?». Кожна країна повинна мати відповідь. Ця відповідь, культурна ідентичність країни, і визначає її місце в світовій політиці, її друзів і ворогів.

Взаємини культури і регіоналізму найкраще проявляються в економічній інтеграції, чотири ступені якої виділяє С. Гантінгтон: 1) зони вільної торгівлі; 2) митні союзи; 3) спільні ринки; 4) економічні союзи. Найдалі в цьому відношенні просунувся ЄС. У майбутньому «бізнесмени укладатимуть угоди з тими, кого вони можуть зрозуміти і кому вони можуть довіряти; держави відмовляються від незалежності заради міжнародних союзів, створених із країн з подібною ментальністю, де довір'я з'являється на ґрунті взаєморозуміння. Основою економічного співробітництва є культурна спільність».

Цивілізації мають власну структуру, яка включає в себе такі складові як *країни-учасниці, стержневі держави, країни-одиночки, розколоти країни та розірвані країни*. *Країна-учасниця* – це країна, яка в культурному плані повністю ототожнює себе з одною цивілізацією (Єгипет з арабсько-ісламською; Італія з європейсько-західною). *Стержнева країна* – це країна, де міститься основне джерело чи джерела культури цивілізації (Японська співпадає з Японією; історичний Захід мав декілька стержневих країн – на сьогоднішній день є США і франко-німецький стержень). *Країна-одиночка* не має культурної спільності з іншими суспільствами (Ефіопія, яка ізольована в культурному плані завдяки домінуванню амхарської мови; Гаїті, яка не сприймається як латино-американська країна; ні одна інша країна не поділяє самобутню культуру Японії). *Розколоти країни* – країни, в яких великі групи належать до різних цивілізацій: Індія (мусульмани та індуїсти), Шрі-Ланка (буддисти-сингальці та індуїсти-таміли), Китай (хани, тибетські буддисти, турки-мусульмани). Югославія та СРСР розпалися на частини і поділились на нові цілості, згруповані вздовж цивілізаційних ліній: прибалтійські (протестантські та католицькі), православні та мусульманські республіки колишнього СРСР, католицькі Словенія і Хорватія, частково мусульманські Боснія і Герцеговина, а також православні Сербія-

Чорногорія і Македонія в колишній Югославії. *Розірвана країна* – та, яка має в себе одну пануючу культуру, що співвідносить її з однією цивілізацією, але її лідери намагають наблизитися до іншої цивілізації, визначаючи себе як «місток» між двома культурами (Росія, Туреччина, Австралія, Мексика).

С. Гантінгтон запропонував визначення кордонів Заходу. Стержневі країни ЄС, Франція та Німеччина, оточені спочатку внутрішнім угрупованням Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, які домовились про зникнення всіх бар'єрів для переміщення людей і товарів. Потім розміщується коло країн-учасниць, таких як Італія, Іспанія, Португалія, Данія, Британія, Ірландія і Греція; країни, які стали членами ЄС в 1995 р. (Австрія, Фінляндія і Швеція), і, нарешті, асоційовані члени (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія і Румунія). Де ж закінчується Європа? Відповідь С. Хантінгтона однозначна: «Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам та православ'я».

Росія створює і очолює блок держав, що мають православний центр, оточений відносно слабкими ісламськими країнами, в яких вона продовжує домінувати, й куди намагається закрити доступ іншим державам. Якщо СРСР був супердержавою з глобальними інтересами, то Росія – це велика держава з регіональними і цивілізаційними інтересами. Друга серед колишніх радянських республік після Росії по населенню та важливості – це Україна. Вона розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть. Російсько-українські відносини можуть розвиватися трьома шляхами: 1) спільність розвитку; 2) розкол України по лінії розлому на дві частини, східна з якої ввійде до складу Росії; 3) Україна залишається єдиною, незалежною, розколотою і буде тісно співробітничати з Росією. Російсько-українські відносини мають для Східної Європи таке значення, як франко-німецькі відносини для Західної Європи. Саме Україна і Росія являють собою стержень, необхідний для єдності православного світу.

Сінська цивілізація теж має чітку структуру: центральне ядро – ханський Китай; віддалені провінції, які є частиною Китаю, але володіють значною автономією; провінції, які офіційно вважаються частиною Китаю, але мають значну частину не-китайського населення з інших цивілізацій (Тибет, Синцзянь); і китайські суспільства, які стануть або можуть стати частиною Китаю з центром в Пекіні на визначених умовах (Гонконг, Тайвань); одна переважно китайська

держава, все більше орієнтована на Пекін (Сінгапур); вкрай впливове китайське населення в Таїланді, В'єтнамі, Малайзії, Індонезії та на Філіпінах, а також не-китайські країни (Північна і Південна Кореї, В'єтнам), які тим не менше поділяють основні складові китайської конфуціанської культури. До середини 90-х років економічна інтеграція Гонконга і материкового Китаю практично завершилась, і залишається тільки чекати політичної інтеграції.

Відсутність ісламської стержневої держави – головна причина численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів, притаманних ісламу. Усвідомлення без згуртованості – ось джерело слабкості ісламу і джерело, від якого йде загроза іншим країнам. Такими стержневими країнами можуть стати Індонезія, Іран, Пакистан, Саудівська Аравія і Туреччина.

С. Гантінгтон прогнозує, що «відносини між країнами і групами з різних цивілізацій не будуть тісними і найчастіше будуть антагоністичними». На мікрорівні найбільш напружені лінії розлому проходять між ісламом та його православними, індуїстськими, африканськими та західнохристиянськими сусідами. На макрорівні головне розділення – «Захід і решта», і найбільш жорстокі конфлікти відбуваються між мусульманськими і азійськими країнами, з одного боку, і Заходом – з другого. Найбільш небезпечні зіткнення в майбутньому, скоріше за все, матимуть місце завдяки: 1) непримиреності Заходу; 2) нетерпимості ісламу; 3) самовпевненості Китаю.

Міжцивілізаційний конфлікт, за С. Гантінгтоном, набирає двох форм. На локальному (чи мікрорівні) виникають *конфлікти по лінії розлому*: між сусідніми державами, які належать до різних цивілізацій, всередині однієї держави між групами з різних цивілізацій та між групами, які намагаються створити нові держави на місці попередніх. Конфлікти по лініях розлому особливо часто виникають між мусульманами і немусульманами. На глобальному (чи макрорівні) виникають *конфлікти між стержневими державами* – між основними державами, які належать до різних цивілізацій. В цих конфліктах проявляються класичні проблеми міжнародної політики, серед яких: 1) вплив на формування глобальних процесів світових міжнародних організацій – ООН, МВФ, Світового банку; 2) рівень військової могутності; 3) економічна могутність і добробут; 4) конфлікти, пов'язані з захистом однією цивілізацією свої співвітчизників, які проживають на теренах іншої цивілізації; 5) моральні цінності та культура (нав'язування власних цінностей іншим народам); 6) територіальні суперечки, під час яких

стержневі держави, перетворюючись у «прифронтові», беруть участь у конфліктах по лінії розлому.

Багато уваги С. Гантінгтон приділяє протиборству ісламського світу і Заходу: «Головна проблема Заходу – зовсім не ісламський фундаменталізм. Це – іслам, інша цивілізація, народи якої переконані в перевазі своєї культури і яких турбує думка про неповноцінність їх могутності. Для ісламу проблема – зовсім не ЦРУ і не міністерство оборони США. Це – Захід, інша цивілізація, народи якої переконані у всесвітньому, універсалістському характері своєї культури і які вірять, що їх ...могутність покладає на них обов'язок розповсюджувати свою культуру на увесь світ». Відносини між США, з одного боку, і Китаєм, Японією та іншими азійськими країнами носитимуть досить конфліктний характер, а спроба Сполучених Штатів Америки заперечити возвеличення Китаю як держави-гегемона в Азії може привести до великомасштабної війни. В таких умовах взаємозв'язок конфуціанського та ісламського світів буде, ймовірно, розширюватися і поглиблюватися.

С. Гантінгтон пророкує перехід від війн перехідного періоду до війн по лінії розлому. Для цих війн буде характерна відповідна специфіка і динаміка. Однак, врешті-решт, і цим війнам настане кінець. «Угоді про припинення війни по лінії розлому, – відзначає С. Гантінгтон, – буде сприяти успіх – нехай тільки на деякий час – в тій мірі, в якій вона відобразатиме локальний баланс сил серед першочергових учасників та інтереси третьорядних і другорядних учасників... Наодинці головні учасники не в змозі зупинити війни, які тривають по лінії цивілізаційних розломів. Зупинити їх і не допустити до переростання в глобальні війни – вирішення цього завдання залежить головним чином від інтересів і дій стержневих держав основних світових цивілізацій. Війни вздовж лінії розлому закипають знизу, мир по лінії розлому просочується зверху».

Яке майбутнє чекає світові цивілізації? Відповіддю на це питання С. Гантінгтон оптимістично завершує свою книгу: «Майбутнє і світу, і Цивілізації залежить від розуміння і співробітництва між політичними, духовними та інтелектуальними лідерами головних світових цивілізацій. У зіткненні цивілізацій Європа і Америка будуть триматися разом – інакше загинуть поодиночі. В більш масштабному зіткненні... між Цивілізацією і варварством, великі світові цивілізації, збагачені своїми досягненнями в релігії, мистецтві, літературі, філософії, науці, технології, моралі та співчутті, також повинні триматися разом, інакше вони загинуть поодиночі. В епосі, яка народжується, зіткнення цивілізацій становить величезну загрозу миру

у всьому світі, і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найбільш надійною запорукою попередження світової війни».

Література: Хантингтон Самюель. Столкновение цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2003. 603 с.

► **Фукуяма Френсіс (р. н. 1952)** – професор політичних наук Університету Мейсона (Ферфакс, Вірджинія). Народився 27 жовтня в Чикаго. В 1974 р. закінчив Корнельський університет, а в 1977 р. захистив у Гарварді докторську дисертацію з політичних наук. У 1979-1980, 1983-1989, 1995-1996 рр. – науковий співробітник Управління політичних досліджень корпорації RAND, у 1981-1982 та 1989 рр. входив до складу групи з політичного планування Державного департаменту США (заступник директора відділу з проблем Близького Сходу та колишнього Радянського Союзу); працював у Школі передових міжнародних досліджень Університету Джона Гопкінса, викладав в університетах Каліфорнії та Лос-Анджелеса. В даний час Ф. Фукуяма є деканом факультету міжнародної політичної економії Школи перспективних міжнародних досліджень Пола Нітце університету Джона Гопкінса. Крім того, Ф. Фукуяма входить до складу Президентської ради по біоетиці, в ради Національного фонду демократії і фонду «Нова Америка», а також в консультативні ради журналів «Нейшнл Інтерес» і «Джорнел оф демокресі». Світову популярність у наукових колах здобув завдяки публікації 1989 р. в журналі «The National Interest» статті «Кінець історії?». В 1992 р. він розширив і переробив її в книгу «Кінець історії і остання людина». В 1995 р. вийшла в світ його книга «Довіра», в якій Ф. Фукуяма дослідив залежність соціальних зв'язків і економічного розвитку. В 1999 р. опублікована книга «Великий розрив», присвячена радикальним суспільним змінам останніх десятиріч. Нарешті, в 2002 р. з'явилася книга Ф. Фукуяма «Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції».

Згідно концепції Фукуяма, починається «кінець історії» і планетарне існування людства, коли регіони планети почнуть переструктуровуватися, орієнтуючись на найбільш могутні економічні ядра-центри. Вчений відмічає фундаментальні зміни у всесвітній історії. Через все ХХ століття червоною ниткою проходила боротьба прогресивного лібералізму із залишками більшовизму, фашизму та неомарксизму, які готові були розв'язати ядерну війну. «Ліви

тоталітарні режими, – відзначає Фукуяма, – урядилися уникнути цих проблем, цілком підпорядкувавши своєму контролю громадянське суспільство – зокрема регламентувавши ідеї, що їх дозволено обстоювати громадянам. Однак існування такої системи в її чистій формі можна було забезпечити лише терором, що загрожував і самим можновладцям. Послаблення терору тієї ж миті спричинило занепад, протягом якого держава втратила контроль над певними ключовими аспектами громадянського суспільства».

І лише наприкінці ХХ ст. замість конвергенції капіталізму і соціалізму, знову починається тріумф західної ліберальної демократії. «Що ближче до кінця тисячоліття, – пише Ф. Фукуяма, – то помітніше, що надто схожі одна на одну кризи авторитаризму й соціалістичного центрального планування залишили на рингу лише одну ідеологію, яка має потенціал універсальної значущості: ліберальну демократію, доктрину індивідуальної свободи та суверенності народів. Через двісті років після того, як ці ідеї вперше надихнули Французьку та Американську революції, принципи свободи та рівності продемонстрували не лише свою міць та довговічність, а й свою здатність відроджуватися через певні часові проміжки». Закінчення «холодної війни» символізувало кінець історії як такої. Політичний лібералізм прийшов на заміну економічному. Завдяки лібералізму відбулися зміни в китайській цивілізації, впали тоталітарні режими у Східній Європі, розпався СРСР.

Однак, із розпадом СРСР та комуністичної ідеології, політичний спокій не передбачається. На заміну комунізму виходить націоналізм, який загрожуватиме країнам західної демократії. «Якщо Радянський Союз (або його спадкоємці) не стане на шлях демократії, якщо Перу або Філіппіни знову вдадуться до тієї чи іншої форми авторитаризму, демократія поступиться місцем генералові чи бюрократові, який претендуватиме діяти в ім'я самого лише російського, перуанського або філіппінського народів. Навіть недемократи муситимуть говорити мовою демократії, аби виправдати свій відхід від єдиного універсального стандарту». Це стосується й ісламського фактора: «Іслам, щоправда, так само як лібералізм і комунізм – також сповідує систематичну й послідовну ідеологію, зі своїм власним кодексом моральності та зі своєю доктриною політичної і соціальної справедливості. Потенційно ісламська доктрина є універсальною, апелюючи до всіх людей як людей – а не як членів партикулярної етнічної чи національної групи. І справді, іслам завдав поразки ліберальній демократії в багатьох частинах мусульманського світу, являючи собою фатальну загрозу ліберальним

практикам навіть у країнах, де він не отримав безпосереднього доступу до політичної влади». Ф. Фукуяма вірно підмітив, що «одна з причин сучасного фундаментального відродження полягає в гострому усвідомленні традиційним мусульманським суспільством загрози, що походить з боку ліберальних, західних цінностей». Аналогічних висновків притримується і С. Гантінгтон.

Отже, підсумовує Ф. Фукуяма, «історія була не сліпою низкою подій, а осмисленим цілим, в якому розвивалися та розгорталися ідеї про природу справедливого політичного та суспільного ладу. І якщо сьогодні ми перебуваємо біля точки, де не можемо уявити собі світу, сутнісно відмінного від нашого, де не існує очевидного та ясного способу, в який майбутнє могло б фундаментальним чином поліпшити наш теперішній лад, то ми маємо взяти до уваги ту обставину, що сама Історія, можливо, добігає свого кінця».

Російський геополітик М. Нартов притримується думки, що принципово нових ідей в «кінці історії» не можна знайти при всьому бажанні. Це повторення ідей Т. Гоббса, а також О. Конта, Г. Спенсера та інших мислителів-позитивістів. Фукуяма багато в чому повторив ідеї німецького соціолога М. Вебера про те, що історія розвивалась тільки за рахунок нераціональних факторів. Так, як останній центр ірраціоналізму впав з розпадом СРСР, то і починається процес «кінця історії». М. Нартов вважає Ф. Фукуяму засновником течії неомондіалізму.

Ф. Фукуяма твердить, що людство живе в умовах двох паралельно існуючих революцій – інформаційно-технологічної та біотехнологічної. Вчений віддає перевагу в майбутньому революції в біології, коли стане можливим контроль генома людини і маніпуляція нашою власною природою.

Література: Фукуяма Френсис. Великий разрыв. М.: Издательство АСТ, 2003. 474 с.; Кузнецов В. Об авторе. С. 473-474; Лібералізм: антологія / Упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. С. 1113-1114; Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. С. 19; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 82-83; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 127.

► **Куглер Річард (р. н. 1845)** – провідний науковий співробітник в Інституті досліджень проблем національної безпеки в Національному університеті оборони у Вашингтоні. В умовах сучасної глобалізації, яка набирає дещо хаотичного характеру,

Р. Куглер виступає прихильником більш тісного співробітництва США і європейських країн. У статті «Національна безпека в умовах глобалізації хаотичного світу: дії США і Європи» Р. Куглер пропонує відмовитися від думки, що глобалізація сприяє руху до всезагальної демократії та миру. Аргументами цьому послужили події 11 вересня 2001 року, деескалація ситуації в Афганістані та Близькому Сході. Якщо б праця Куглера була опублікована не в 2006 р., то, зрозуміло, він би не оминув увагою і події на сході України, тобто в Європі. Вчений належить до тих дослідників, які називають ХХІ століття новою «Столітньою війною» – періодом хаосу, безпорядків і насильства в багатьох частинах світу.

В умовах «хаосу» ні США, ні Європа не можуть вважати себе в безпеці. Виходячи з цього, вважає Р. Куглер, прийшов час переглянути концепцію національної безпеки. На відміну від періоду «холодної війни», «найважливіше питання ХХІ століття полягає в тому, чи вдасться демократичному співтовариству стримати хаос, який посилюється за межами його кордонів на величезних територіях неспокойних регіонів світу, і в першу чергу – вздовж «південної стратегічної дуги», що тягнеться від Близького Сходу до азійської літоралі». Реагування на цей серйозний виклик і стане новим обличчям національної безпеки. Без всякого сумніву, Сполучені Штати і Європа повинні будуть співпрацювати в цій галузі, бо якщо вони діятимуть окремо, то не тільки не одержать успіху, але й зазнають поразок, які матимуть катастрофічні наслідки. До причин, які призвели до такого стану справ, Р. Куглер відносить глобалізацію і нову геополітику. Остання полягає у виникненні суперечностей між національними державами і транснаціональними групами, наприклад, терористичними.

Глобалізація, на глибоке переконання Р. Куглера, призводить до роздвоєння світу. З одного боку, глобалізація ще більше збагачує розвинуті демократії, допомагаючи іншим рухатися на шляху прогресу. Але в інших місцях планети глобалізація збільшує не тільки кількість переможців, але й тих, що зазнають поразки. Вони намагаються будь-що залишитися «на плаву», у своїх бідах винними вважають західні демократії. Ситуацію ускладнює ще й те, що окремі держави, які втрачають свій вплив, починають спиратися на тероризм. Якщо раніше, головна небезпека полягала у збільшенні кількості етнічних конфліктів, то тепер це глобальний тероризм. «Ключова проблема, – твердить Р. Куглер, – полягає в тому, що ми живемо в світі зростаючої небезпеки, яка постійно змінюється... Ні Сполучені Штати, ні їх союзники не можуть собі дозволити бездіяти...».

Р. Куглер закликає до вироблення спільної відповіді на виклики сучасних проблем. Якщо для США такий підхід не є чимось новим, то Європа фактично відійшла від «глобальних справ». Вчений переконаний, що «в Європі є непогані шанси протягом наступного десятиліття перетворити в реальність свою давню мрію – об'єднати весь континент під прапором демократії, економічної інтеграції і багатостороннього співробітництва в рамках таких інститутів, як Європейський союз і НАТО. Але в бажанні досягти цю мрію Європа не може собі дозволити відмежуватися стіною від решти світу. Ця позиція є неможливою. До того ж достатньо подивитися на карту світу, щоб зрозуміти, що Європа розташована по сусідству з найбільш небезпечними регіонами планети». На глибоке переконання Р. Куглера, США залишатимуться глобальною наддержавою і лідером, проте «Європа більше не може розраховувати на те, що Сполучені Штати захищатимуть її від цих небезпек».

Для гарантування безпеки, стабільності і прогресу в усьому світі необхідне нове стратегічне партнерство між Сполученими Штатами і Європою. Вони повинні докласти чимало зусиль, щоб охопити увесь спектр інструментів політики: військових, політичних, дипломатичних і економічних. Зрозуміло, що їх стратегія повинна бути більш ширшою і винахідливою, ніж звичайне використання сили для ліквідації нових небезпек, що виникають. Ця стратегія повинна бути спрямована на удосконалення державного управління, проведення ринкових реформ і модернізацію суспільств в бідних регіонах. Також зрозуміло, що ця стратегія повинна ставити своєю ціллю боротьбу з глобальним тероризмом.

На думку Р. Куглера, Сполучені Штати готові взяти на себе роль лідера НАТО, який потребує певної реорганізації: 1) якщо європейці займатимуть пасивну позицію, то це неминуче призведе до послаблення НАТО; 2) НАТО повинно не тільки дбати про свою територіальну оборону, але й нарощувати свій потенціал для проведення операцій за межами Європи; 3) НАТО повинна продовжувати своє функціонування в якості союзу рівних, однак не допустити роздроблення на окремі блоки; 4) НАТО має переглянути стару схему, згідно з якою США і Великобританія грають роль «злих поліцейських», а інші члени альянсу є «добрими поліцейськими»; 5) США і Великобританія теж не повинні проводити інтенсивних бойових операцій, якщо інші члени альянсу бажають підтримувати мир після завершення операцій. Р. Куглер справедливо вважає, що НАТО має всі можливості для того, щоб проводити активну політику

(у військових підрозділах НАТО перебуває 2,4 млн чоловік, а на оборону виділяється 150 млрд доларів на рік).

Не можна очікувати, що військовий потенціал Європи зрівняється з потенціалом США, але Європа повинна бути спроможною внести вагомий внесок у проведення спільних операцій. Створення спільних ударних груп дозволить забезпечити три ключові цілі: 1) НАТО і Європа матимуть такі збройні сили і потенціал, що це дозволить впевнено протистояти новим загрозам; 2) це зміцнить трансатлантичні зв'язки, що дозволить США й надалі брати участь у європейських справах; 3) це призведе до зміцнення ЄС і оздоровить НАТО.

Ще в 1996 році Річард Куглер виступив з доповіддю «Розширення НАТО. Російський фактор», в якій запропонував стратегію та основні завдання американської зовнішньої політики після 1991 р. Вони полягають в руйнуванні Євразійського геополітичного простору з пізнішим його включенням до сфери американського геополітичного контролю. Звичайно, що погляди Куглера піддаються нищівній критиці з боку російських офіційних чиновників і геополітиків, які намагаються реінкарнувати Радянський Союз, що неможливо зробити без України. «Як тільки Росія визнає інкорпорацію Вишеградських країн: Чехії, Польщі та Угорщини в НАТО, то це, тим самим, полегшить для Сполучених Штатів вплив на Болгарію, Румунію, Балтійські країни і Україну. Перший відступ Росії призведе до наступних відступів. Як тільки балтійські країни і Україна будуть взяті під контроль, настане черга для решти країн СНД». Згідно з цією логікою та у відповідності з концепцією Бжезінського, на кінцевому етапі задуму й сама Росія повинна бути розчленована. Політика американського стримування полягала не тільки щодо Росії, але також Німеччини і Японії, які відіграють важливу роль в сучасній геополітиці.

Позицію Р. Куглера підтримують більшість не тільки американських геополітиків, але й військових. Хоча існують також більш стримані концепції. Так, колишній помічник міністра оборони США Залман Халіздат у дослідженні, спрямованому для Військово-повітряних сил «Велика стратегія: таємний вибір для Сполучених Штатів і світу», розрізняє і аналізує три можливих стратегії для Америки: 1) відмова від імперіалізму; 2) повернення до багатоплярного світу; 3) світова гегемонія, «американське керівництво світом». З. Халіздат проти активного втручання США в європейські справи, бо, на його думку, це може призвести до піднесення націоналізму в Німеччині та Японії, що зробить ці країни геополітичними

суперниками Сполучених Штатів. Щоб відвернути появу геополітичного суперника, США повинні притримуватися наступних геополітичних імперативів: 1) попередити, з одного боку, гегемонію ворожих чи конкуруючих сил над критично важливими геополітичними регіонами, а з другого, в той же час встановити над цими регіонами гегемонію Сполучених Штатів; 2) зберегти вирішальну воєнну перевагу Сполучених Штатів у світі; 3) розширити НАТО, яке є стрижнем американської гегемонії і стримування всіх потенційних суперників; 4) не допустити виходу з-під американського контролю таких ключових країн, як Німеччина і Японія для чого необхідно зберегти американську військову присутність в цих країнах.

Звичайно, в американській геополітиці є радикали і помірковані, або за твердженням політолога Кристофера Лайна, «атакуючі» й «захисники», але всіх їх об'єднує думка: розвиток американської світової гегемонії не тільки можливий, але й необхідний. Американський досвід влади тримається на завоюванні простору і територіальному пануванні. Лише час покаже, чи справдяться думки, висловлені американськими геополітиками Джорджем і Мередит Фрідманами: «Двадцять перше століття буде американським століттям... Попередній період був лише прологом до нього...».

Література: Куглер Ричард. Национальная безопасность в условиях глобализации хаотического мира: действия США и Европы. *Геополитика:* Антология. М.: Академический проект; Культура, 2006. С. 639–647.

► **Кісінджер Генрі (р.н. 1923)** – 56-й держсекретар США. Генрі Кісінджер в 2001 році опублікував фундаментальне дослідження «Чи потрібна Америці зовнішня політика. До дипломатії для XXI століття», в якій сформулював власне бачення американського зовнішньополітичного курсу в недалекому майбутньому. З книги видно, що Кісінджер пройшов своєрідну еволюцію в поглядах від радикалізму до поміркованості. Разом з тим, він залишився на позиціях американської гегемонії в світі, проте почав віддавати перевагу «моральному консенсусу», який має прийняти світ добровільно і прагматично.

Хоча Європу і США поєднує наявність принципів демократії, разом з тим між ними завжди існували різноманітні протиріччя. Вони зокрема стосувалися участі в НАТО, керівництві цією

організацією. Для Г. Кісінджера не виникало питань для чого треба посилювати північноатлантичний блок, і що в цьому питанні Європі не обійтися без участі Сполучених Штатів. «Не дивлячись на те, що очевидної й об'єднуючої всіх загрози тепер не існує, геополітика як складова частина міжнародних відносин нікуди не поділася. НАТО продовжує залишатися інструментом захисту від нового російського імперіалізму. Без Сполучених Штатів Європа залишиться простим напівострівним утворенням, навіть заручником Євразії, втягнутим до калейдоскопу євразійських конфліктів, і головною мішенню радикальних революційних потоків, які вже охопили багато сусідніх регіонів. Без Америки у Німеччини не було б якоря, який би стримував її націоналістичні імпульси; як Німеччина, так і Росія ... розглядали б один одного в якості найкращих об'єктів своєї зовнішньої політики. В той же час і Сполучені Штати, віддалені від Європи, опинилися б в геополітичному сенсі островом від берегів Євразії».

Г. Кісінджер добре розумів, що «сьогодні країнам, які колись входили до складу Радянського Союзу, необхідно зробити вирішальний вибір. З одного боку, вони відчувають штучний, цілеспрямований російський тиск з метою втягнути їх в які-небудь довготривалі відносини з Москвою; з другого боку, в них виникли перспективи приєднатися до Європейського Союзу і навіть до НАТО. Хаос з'явиться перед цим великим регіоном, якщо Європа і Сполучені Штати не визначать спільне завдання і вийдуть на сцену в якості потенційних суперників. Багато залежить від майбутнього Росії, її внутрішнього розвитку та її ставлення до міжнародного порядку». Що стосується російсько-американських відносин, то вони, на глибоке переконання Г. Кісінджера, «завжди були двоякими». Росія завжди відзначалася автократичністю на відміну від європейських держав. Доказом цього є вся її попередня історія. Разом з тим, будь-якій державі необхідно рахуватися з цією великою державою. На думку Г. Кісінджера, «Сполученим Штатам і їх союзникам необхідно встановити два пріоритети в їх стосунках з Росією. В першу чергу, треба докласти зусиль, щоб до думки Росії з повагою прислухалися в системі міжнародних відносин, яка формується; необхідно все зробити для того, щоб Росія відчула, що вона бере участь у прийнятті багатосторонніх рішень, особливо тих, що стосуються безпеки. В той же час Сполучені Штати та їх союзники повинні постійно підкреслювати, що їх занепокоєння збереженням балансу сил зовсім не зникло із завершенням «холодної війни». Сполучені Штати не повинні миритися з підтримкою Росією ядерної програми Ірану,

її систематичні випадки щодо американської політики в Перській затоці, особливо відносно Іраку». Майбутні події підтвердили вищезазначені думки відомого американського дипломата. Хоча Г. Кісінджер і пропонував залучити Росію до прийняття спільних рішень, проте не відкидав і той момент, що колишня «імперія зла» може відновлювати свої апетити. Саме тому дипломат заявляє: «НАТО повинно зберігатися як перепона відродження російського імперіалізму».

Відносно країн Азії Г. Кісінджер пропонував обережну політику, враховуючи геополітичне становище азійських країн. Для США ключовими є відносини з Японією. Вона – союзник Сполучених Штатів, на її території розміщені американські воєнні бази, її економіка – наймогутніша в Азії й залишатиметься такою, принаймні в найближчі 25 років. Чи варто Сполученим Штатам використати всі засоби, щоб максимально затримати становлення Китаю як великої держави? Чого доб'ється Америка, підтримуючи з Китаєм відносини «холодної війни», якщо тільки Пекін не залишить їй іншого вибору? «Навіть якщо допустити, – пише Г. Кісінджер, – що нова «холодна війна» неминуха, – а я не поділяю цього припущення, – мудра американська політика повинна зробити відповідальним за конфлікт Пекін і тим запобігти ізоляції Америки». Могутніми державами крім Китаю теж хочуть бути Індія, Бразилія і Росія.

Стосовно Азії Г. Кісінджер накреслив кілька принципів, які США повинні притримуватися: американські національні інтереси в Азії вимагають протидіяти прагненням будь-якої держави, тим більше нам ворожої, домінувати в регіоні; для США найкращий спосіб захистити Азію від будь-якої загрози гегемонії полягає в підтримці тих країн, які поділяють наші цілі. Тобто, підтримка балансу сил в цьому регіоні; союз з Японією залишається стрижнем американської політики в Азії; необхідно вести не менш інтенсивний діалог з Індією; конфронтація з Китаєм повинна стати останнім засобом, а не першочерговим варіантом; в національних інтересах Сполучених Штатів обмежити подальше розповсюдження ядерної зброї і включити до цього процесу азійські країни; світовий порядок чи азійський порядок не може виникнути з одного тільки балансу сил. Але і без цього він не буде досягнутий... США повинні бути тут присутніми, але не створювати видимість домінування. Їм належить відігравати вирішальну роль у відверненні різноманітних небезпек, не стаючи в центр кожного конфлікту, що виникає.

Цікавою є позиція Г. Кісінджера відносно відносин Сполучених Штатів з Ізраїлем: «Арабські держави вимагають від Ізраїлю, щоб він

повернув захоплені території, – що цілком зрозуміло, – в обмін на їх визнання самого права Ізраїля існувати поряд з арабськими державами... Нормальною висхідною позицією для більшості переговорів є визнання кожною стороною законного права на існування іншої... Перспективи миру в регіоні в значній мірі визначаються відносинами Сполучених Штатів з Ізраїлем. Саме виживання Ізраїлю великою мірою залежить від американського дипломатичного захисту і не меншою – від озброєнь, які поставляють Сполучені Штати. В цьому сенсі позиція Америки ніколи не буде і не може розглядатися як повністю бездоганна. Альтернативного джерела поставок не існує, і обмеження воєнного співробітництва може тільки збільшити труднощі для США, так як якщо сусіди Ізраїлю відчують його слабким чи хоча б ослабленим, це призведе саме до тих конфліктів, які американським дипломатам варто було б уникнути».

Останнім часом побачили світ численні праці з глобалізації. На яких би позиціях не стояли їх автори, ніхто не може заперечити того факту, що головним фактором глобалізації є Сполучені Штати. Протягом останніх десятиліть американська продуктивність стала рушійною силою світового економічного зростання; за участю американського капіталу виникло безліч нових технологій, які швидкими темпами розповсюджуються у всьому світі.

Література: Кісінджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика. К дипломатии для XXI века. М., 2002.

► **Каган Роберт (р. н. 1958)** – відомий американський історик і політолог. Народився 26 вересня в Афінах (Греція). Син відомого американського історика Дональда Кагана. Одружений на Вікторії Нуланд. Роберт Каган відомий американський історик, політолог, журналіст, аналітик. Магістр державної політики і міжнародних відносин в Гарвардському університеті, доктор філософії та історії США. Був одним із засновників Проекту нового американського століття. В даний час працює старшим науковим співробітником Фонду Карнегі, співробітником Німецького фонду Маршалла, автор щомісячної газетної колонки у Вашингтон Пост, член Ради з міжнародних відносин у Брюсселі, член Американського комітету за мир у Чечні. Був неофіційним радником кандидата в президенти США Джона Маккейна у його президентській кампанії 2008 року. Серед книг Р. Кагана заслуговують на увагу «Сутінки боротьби: американська влада і Нікарагуа (1977–1999)», «Про сучасні небезпеки: кризи

та можливості американської зовнішньої та оборонної політики» та «Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку».

Говорячи про європейсько-американські відносини, Роберт Каган відверто констатує: «Час вже припинити вдавати, ніби європейці та американці мають спільне бачення світу, чи навіть, що вони живуть у тому самому світі. Американське та європейське бачення всіх найголовніших аспектів влади – таких як ефективність влади, її моральність та жаданість – не збігаються. Європа відвертається від силової влади, іншими словами, вона намагається оминати її, прагнучи створити світ законів і правил, міжнародних перемовин і співпраці. Вона рухається до постісторичного раю, у якому пануватиме спокій та відносне процвітання, прагне досягнути «вічного миру» Іммануїла Канта. Натомість Сполучені Штати загрузли в болоті історії, пануючи за допомогою сили в анархічному гоббсівському світі, де міжнародні закони і правила ненадійні, а реальна безпека, захист і впровадження ліберального порядку й надалі залежать від військової потужності та здатності її використати. Саме тому у розв'язанні найважливіших міжнародних питань американців сьогодні надихає Марс, а європейців – Венера: вони мають дуже мало точок дотику і дедалі менше розуміють одне одного... Сполучені Штати й Європа мають різні погляди на національні пріоритети, визначення небезпек, окреслення державних завдань, формування та ведення зовнішньої й оборонної політики».

Європейці вважають, що «Сполучені Штати набагато легше вдаються до сили, їм бракує терпеливості на дипломатію. Для них світ чорно-білий: ось добро, а ось – зло, це – друзі, а то – вороги. Натомість для Європи картина світу багатогранніша. Зіштовхнувшись з реальним чи потенційним противником, США, загалом, віддають перевагу примусові, а не переконанню, батові, а не прямику, покаранню, а не внутрішній мотивації. Американці прагнуть чіткості в міжнародній політиці: усі проблеми слід розв'язати, а небезпеки – усунути. І, звісно ж, вони все частіше ухвалюють одноосібні рішення в міжнародних відносинах. Вони не надто охоче діють через міжнародні інституції, такі як ООН, не дуже прагнуть співпрацювати з іншими націями задля спільної мети, скептичніше ставляться до міжнародного права, коли вважають за доцільне або ж просто за корисне, охоче вдаються до операцій, які в нього не вкладаються поза його структурами». В той же час, «європейці наполягають на докладному та витонченому підході до розв'язання проблем. Вони намагаються вплинути на інших непрямо – обхідними маневрами. Вони спокійніше ставляться до невдач, готові терпляче

розв'язувати тривалі проблеми. Європейці переважно надають перевагу мирному злагодженню конфліктів, перемовинам, дипломатії, радше переконанню, ніж насильству. На відміну від американців, вони частіше звертаються до міжнародного права, міжнародних конвенцій, судових процесів, дослухаються до міжнародної думки. Намагаються використати торгові й економічні зв'язки задля згуртування нації. Вони часто надають більшої ваги процесові, ніж результатів, вірять, що процес врешті-решт у будь-якому разі матиме результативне закінчення».

Роберт Каган розуміє, що цей загальний портрет європейця є дещо гіперболізованим, бо «не можна ототожнювати французів і німців: перші горді й незалежні, але, на диво, невпевнені, у других натомість впевненість у власних силах тісно переплетена із сумнівами, породженими Другою світовою війною. Окрім того, держави Східної та Центральної Європи мають цілковито відмінну від своїх західноєвропейських сусідів історичну традицію. Глибоко вкорінений страх перед російською міццю спричиняється до існування близьких до американських поглядів гоббсівської реальності. Слід також зважити на відмінність поглядів політичних угруповань у державах по обидва боки Атлантики. Прихильники політичного курсу де Голля (голлісти) мають інші погляди, ніж французькі соціалісти. Демократи в Сполучених Штатах «європейськіші», ніж республіканці... Багато американців, особливо інтелектуальна еліта, виступають проти «жорсткої» міжнародної політики незгірш за будь-якого європейця; натомість деякі європейці цінують силу більше, ніж будь-хто з американців».

Простежуючи фрагментарно історію Європи і США, Р. Каган цілком слушно зауважує, що впродовж століть вони фактично помінялися місцями. Якщо до Першої світової війни європейці віддавали перевагу силі, то американці були більш поміркованими. Двісті років згодом, американці та європейці знову помінялися місцями і світоглядними позиціями. Частково так сталося тому, що протягом цих двох сторіч, особливо за останні десять років кардинально змінилось співвідношення сил: коли Сполучені Штати були слабкими, вони використовували «обхідні» стратегії, стратегії слабкості; сьогодні, коли США стали могутніми, вони й поводяться відповідно. Коли Європа була могутньою, вона вірила в силу й військову звитягу. Тепер вона бачить світ крізь призму слабкості. Інші погляди природно зумовлюють відмінні стратегічні судження, іншу оцінку загроз і відповідних засобів боротьби з ними, іншу оцінку інтересів, відмінне бачення цінностей і суті міжнародного законодавства та міжнародних інституцій.

На глибоке переконання Р. Кагана, «і однополюсність світу, і американський характер вимагають ширшого визначення інтересів США. Вони не можуть діяти лише у власних інтересах і бути байдужими до решти світу. Скажу словами єврейського прислів'я: «Якщо я не постою за себе, то хто ж за мене постоїть? Якщо я не постою за інших, то хто ж я?» США справді мусять діяти в інтересах всієї ліберальної спільноти. Навіть за найбільшої скрути, а може й особливо за важких часів, єдина наддержава світу має покласти свою могутність до ніг своїм принципам і всім, хто їх поділяє. З цього погляду, особливо важливо, як США сьогодні поведуться в Іраку. На кону не лише майбутнє цієї країни чи навіть Близького Сходу, а й репутація Америки, її надійність і легітимність як світового лідера. США судитимуть за тим, чи сприяють вони справі лібералізму, чи просто захищають власні інтереси».

Чи може поступитися США своїм впливом Європі? «Навіть якщо Америка виконає свої зобов'язання і поступиться впливом Європі, то де гарантія, що Європа виконає свої? Якби Європа й Америка погодились щодо природи загроз, то співпраця, яка була характерна для них під час холодної війни, відновити буде не важко. Однак допоки вони не матимуть спільного бачення загроз тероризму та зброї масового знищення, вони не зможуть розробити спільної стратегії боротьби з цими небезпеками. Подібно ж європейці не погодяться з легітимністю дій Америки, якщо вона діятиме самотужки із застосуванням сили, яка їй іноді видається єдиним дієвим засобом... Якби Америка тепер прийняла європейський світогляд, ані постмодерна Європа, ані самі США вже не були б у безпеці. Сьогодні більшість європейців вважає, що Америка перебільшує світові загрози. Натомість більшість американців після 11 вересня 2001 року бояться, що не досить серйозно сприймали ці загрози. Саме в цьому й полягає увесь трагізм ситуації...».

Каган переконаний: «Щоб розібратися із сьогоднішніми глобальними загрозами, Америці потрібна буде легітимність, яку їй може надати Європа. Однак Європа так само може й не надати її. Намагаючись обмежити силу, вона може не побачити світових небезпек, і то набагато більших, аніж небезпека з боку США. Стривожені однополюсністю, вони можуть забути про загрози багатополюсності, за якої неліберальні й недемократичні потуги можуть переважити силу Європи. Через свою пристрасть до міжнародного правового порядку, вони можуть втратити з поля зору інші ліберальні принципи, які зробили з постмодерної Європи те, чим вона є сьогодні. Отож європейці можуть досягти успіху в обмеженні США,

та оскільки вони не мають наміру доповнити американську силу власною, то, як наслідок, загальна могутність ліберального демократичного світу, а отже, і його оборонні можливості, зменшаться».

«Наразі багато європейців готові закласти, що загроза країн «осі зла», тероризму та тиранів ніколи не була настільки серйозною, як небезпека неконтрольованого американського Левіафана. Такі судження, мабуть, природні для постмодерної Європи, однак тепер, здається, вже час спитати себе, що станеться, якщо європейці програють свій заклад».

Література: Каган Роберт. Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку. Львів, 2004. 134 с.

►►► Французька геополітика

► **Де ла Блаш Поль Відаль (1845–1918)** – класик французької школи географії людини. Закінчив Вищу школу в Парижі, згодом навчався у Французькій школі в Афінах. Займався викладацькою діяльністю (університет Нансі, завідування кафедрою географії в Сорбонні). Написав працю «Принципи географії людини», яка була опублікована вже після смерті вченого (1922) та монографії «Картина географії Франції» (1903), «Східна Франція» (1917).

На перших порах В. Блаш чітко стояв на теорії ґрунту. Зокрема в праці «Картина географії Франції» він відзначав: «Відношення між ґрунтом і людиною у Франції відмічені оригінальним характером давнини, безперервності... Люди живуть в одних і тих місцях з давніх часів. Джерела, кальцієві скали спочатку приваблювали людей як зручні місця для проживання і захисту. В нас людина – вірний учень ґрунту. Вивчення ґрунту допоможе з'ясувати характер, звичаї і переваги населення». Проте поступово погляди В. Блаша пройшли своєрідну еволюцію. М. Нартов вважає, що на нього зробили визначальний вплив різноманітні географічні та історичні концепції, які виникли і розвивалися в тогочасній Франції. Це привело до критичного ставлення В. Блаша до німецької геополітики загалом, та концепції Ф. Ратцеля зокрема.

Геополітична концепція В. Блаша заперечувала тезу німецького вченого Ф. Ратцеля про переважаючий вплив простору та

географічного становища на долі людей і країн. В. Блаш, не відкидаючи географічний фактор, все ж таки, характеризує його як пасивний, на відміну від активного. Останнім виступає людина. Підхід В. Блаша до оцінки геополітичних процесів одержав назву посібільзму (від франц. Possible – можливий), згідно з яким географічне становище може перетворитися в реальність завдяки людині, яка живе і діє в межах певного простору.

В. Блаш запропонував концепцію цивілізаційного процесу як світового. Його основу складали взаємодіючі між собою гнізда, які час від часу могли розширюватися в просторі. Кожне гніздо співпадає з певним способом життя. Взаємодія гнізд охопила частину північної півкулі від Середземного моря до Китаю. Цивілізаційний процес, за В. Блашом, проходить безперервно в Європі та Азії, час від часу зупиняючись, а згодом знову відновлюючись. Безперервності цивілізаційного процесу сприяє сама специфіка Європи (стимулюючий характер клімату, який не дає людям розслаблятися та вести паразитуючий спосіб життя). Не випадково, що саме в Європі виникали різноманітні центри цивілізації, які перебували у постійній взаємодії.

В. Блаш вважав можливим створення в майбутньому світової держави, кожний громадянин якої усвідомлюватиме своє місце і роль у її життєздатності. В основу концепції Відаля де ла Блаша покладений позиційний принцип. На його думку, центральне положення в Європі займають Німеччина і Франція, однак перша перебуває у фактичній блокаді, що становить суттєву загрозу миру. Зовсім інше географічне становище Франції та Великобританії, які, володіючи численними колоніями, мають вільний вихід до океану. США здійснюють меридіональну експансію, а Росія володіє величезними азійськими територіями. В. Блаш пророкував посилення континентальних держав, які, за рахунок технологічного прогресу, орієнтуються в бік морських шляхів. Отже, взаємопроникнення Суші й Моря стає універсальним процесом. В. Блаш не відкидав можливе зіткнення між таласократією і телурократією, хоча був прихильником мирного співробітництва.

Не міг уникнути В. Блаш німецько-французького протистояння. Взаємовідносинам двох сусідніх держав присвячена його книга «Східна Франція». Говорячи про спірні території, – Ельзас і Лотарингію – В. Блаш запропонував їх перетворити в зону взаємного співробітництва.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 80–83; Нартов Н. А.

Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 62–66; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 58–60; Гаджиев К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002.

► **Ансель Жак (1882–1943)** – визнаний фахівець з політичної географії Франції, учень Сорбонської школи Відаля де ла Блаша. Його наукова діяльність співпала з підготовкою Німеччини до світової війни. Не дивно, що Ж. Ансель піддав нищівній критиці німецьку геополітику, звинувачуючи її в експансіонізмі та пангерманізмі. На глибоке переконання Ж. Анселя її взагалі важко назвати геополітикою, скоріше за все вона є «псевдогеографією». Після окупації гітлерівськими військами Франції, Ж. Ансель був заарештований і ув'язнений до концентраційного табору Комп'єнь, в якому невдовзі помер.

Ж. Ансель бачив шлях до прогресу в створенні гнучких угруповань, складові частини якого (держави) співробітничали б у економічному, політичному та культурному відношеннях. В опублікованій у 1938 р. монографії «Географія кордонів» Ж. Ансель пропонував розглядати зміну кордонів як результат необхідності та добровільності держав. Вчений погоджувався, що кордони не можна вважати вічними, незмінними. Вони, скоріше, є «тимчасовою периферією», «ізобарами», які відображають баланс сил на даному етапі політичного розвитку. Єдиною природною межею Ж. Ансель вважав межу ойкумени (відсутність людей).

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 83–84.

► **Деманжон Альберт (1872–1940)** – французький географ, учень Відаля де ла Блаша. Закінчив Вищу школу в Парижі, цікавився геополітичними процесами, що мали місце після Першої світової війни. Свої геополітичні міркування висловив у монографії «Занепад Європи» (1920).

У вищезазначеній праці А. Деманжон ґрунтовно проаналізував причини занепаду ролі Європи у міжнародних справах, пояснюючи такий стан справ нехтуванням політичних лідерів ідеєю об'єднання континенту. Його геополітична концепція складалася з трьох основних центрів: США, Японії та об'єднаної Європи. Так як остання залишалася роз'єднаною, значно посилились позиції США і Японії.

А. Деманжон негативно віднісся до результатів Паризької мирної конференції щодо утворення багатьох нових держав, які пізніше виявилися нежиттєздатними. Найбільше його турбувала Німеччина, яка постійно заявляла про несправедливе вирішення питання кордонів, дискримінацію великих держав стосовно німецької нації тощо. Високо оцінюючи ідеї Фрідріха Ратцеля, А. Деманжон не визнавав його наступників, які, на думку вченого, суттєво перекрутили його вчення, пристосовуючи до експансіоністських планів Німеччини.

В дихотомії «Суша – Море» А. Деманжон віддавав перевагу морської орієнтації Франції, закликав до необхідності вкладати значні капітали у розвиток власних колоній, сприяти еміграції, ефективно використовувати національні ресурси, модернізувати промисловість і сільське господарство тощо.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 84-85.

► **Де Голль Шарль Андре Марі Жозеф (1890–1970)** – президент Франції з 1958 по 1969 рр., прихильник концепції «геополітичного кодексу Франції», який нерідко називають голлістським. Шарль де Голль народився 22 листопада в місті Лілль у дворянській сім'ї, корені якої сягали глибокої давнини. Навчався у єзуїтському коледжі в Парижі (1901–1908), після закінчення якого одержав диплом бакалавра і повернувся в Париж. У серпні 1909 р. зарахований курсантом до елітного військового училища Сен-Сір, заснованого ще Наполеоном. В жовтні 1913 р. одержав звання лейтенанта. Учасник Першої світової війни (1914–1918). В 1937 р. Ш. де Голль – полковник французької армії. В 1940 р. він звернувся до всіх політичних діячів Франції з вимогою негайних дій заради порятунку країни. Після окупації Франції гітлерівськими військами, емігрував до Лондона, де заснував комітет «Вільна Франція». Девізом його стали слова «Честь і Батьківщина», а емблемою – лотарінгський хрест. Через деякий час до «Вільної Франції» приєдналися адміністрації французьких колоній – Чаду, Конго, Габону, Камеруну. Емігрантський уряд де Голля визнали французькі колонії Тихого океану, а згодом уряди великих країн світу. 10 грудня 1944 р. Ш. де Голль підписав Договір про союз і взаємодопомогу між Радянським Союзом і Францією. В 1945 р. де Голлю вдалося те, що було не під силу кому-небудь іншому – консолідувати навколо себе всі прошарки суспільства: від комуністів

до правих радикалів. Однак в повній мірі Шарль де Голль проявив себе як державний діяч в часи свого президентства.

Якщо в першій половині ХХ ст. головною геополітичною турботою Франції було суперництво з сусідньою Німеччиною, то в 60-х роках ситуація кардинально змінилася. В 1963 р. Франція і Німеччина підписали Договір про дружбу, отже проблема безпеки була вирішена однозначно. Це дозволило де Голлю зосередитися на вирішенні проблеми безпеки на регіональному і глобальному рівнях. В 1960 р. Франція випробувала свою атомну бомбу, підтвердивши тим самим статус світової держави. Перетворившись у ядерну державу, Франція, очолювана де Голлем, мала можливість маневрувати у міжнародних відносинах.

Де Голль був переконаний, що в Західній Європі саме Франція повинна очолити блок європейських держав на протипагу США. Що стосувалося НАТО, то саме його існування де Голль вважав анахронізмом, а членство Франції в НАТО недопустимим, таким, що шкодить національним інтересам країни. В 1966 р. Франція вийшла з інтегрованої воєнної структури НАТО і наблизилася з СРСР. Однак спроба де Голля «відкрити залізну завісу» не увінчалася успіхом у зв'язку із вторгненням СРСР та країн-учасниць ОДВ до Чехословаччини в 1968 р.

На зламі 50–60-х років де Голль розробив план переозброєння французької армії, який включав у себе три етапи: 1) на першому Франція повинна була провести наземне випробування ядерної зброї в Північній Африці; 2) на другому планувалося створення літаків, спроможних доставляти бомби на декілька сотень кілометрів; 3) на третьому вимагалось розробити, випробувати і запустити до виробництва ракети типу «земля – земля» для доставки боєголовки радіусом дії в три тисячі кілометрів. Де Голль вважав, що не можна виключати можливості третьої світової війни, і був переконаний, що в ній обов'язково буде використана ядерна зброя. Генералу здавалось, що Франція допустила нездолене відставання в галузі розробки і виробництва ядерної зброї, а тому не підтримав договір 1963 р. про нерозповсюдження ядерної зброї в трьох сферах, підписаний Радянським Союзом, США і Великобританією.

Література: Мирович М. О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 320 с.; Антюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. М.: Книга, 1990. 288 с.; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 131–133; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ,

2000. С. 85; Кальвокоресси Питер. Мировая политика после 1945 года: В двух книгах. Кн. 1. М.: Международные отношения, 2000. 592 с.

► **Атталі Жак (р. н. 1943)** – французький географ і економіст, особистий радник президента Франції Франсуа Міттерана, колишній директор Європейського Банку Реконструкції та Розвитку. Розробив теорію, подібну до концепції Френсіса Фукуяма, яку виклав у праці «Лінія горизонту» (1990). Сучасні дослідники вважають, що теорія Атталі займає проміжне місце між атлантизмом і мондіалізмом.

Жак Атталі вважає, що сучасний світ панування ліберальних цінностей, ринкових відносин та інформаційних технологій формується на принципах геоeкономіки. Наступає «ера грошей». Саме гроші необхідно розцінювати як універсальний еквівалент цінності. Світ стає єдиним і однорідним, а тому геополітичні цінності, які домінували до цього часу, відходять на задній план. Для Ж. Атталі, як яскравого представника геоeкономіки, немає суттєвого значення історія, культурні традиції та звичаї того чи іншого народу. На передній план виходять центри світових бірж, корисні копалини, інформаційні центри, великі підприємства.

Геоeкономічний підхід Ж. Атталі приводить до виділення трьох важливих регіонів, які перетворюються в центри нових економічних просторів: 1) американський простір, що об'єднує обидві Америки в єдину фінансово-промислову зону; 2) європейський простір, який виникає після об'єднання Європи; 3) тихоокеанський регіон, в якому існують кілька конкурентноздатних центрів – Токіо, Тайвань, Сінгапур. В залежності від географічного становища, навколо вищеназаних економічних центрів групуватимуться окремі менш розвинуті регіони. Необхідно відзначити, що виникнення такої концепції стало можливим тільки в результаті розпаду СРСР, зникнення з політичної карти світу могутньої супердержави.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 128–130; Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. С. 20; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 83.

► **Готтманн Жан (1915–1994)** – французький геополітик українського походження. Народився в Харкові, закінчив Паризький

університет. Вважав себе учнем А. Деманжона і послідовником Відаля де ла Блаша. Деякий час працював на кафедрі Х. Макіндера в Оксфордському університеті. В 1940 р. емігрував з окупованої Франції в США, де працював у Державному департаменті як географ. Свої геополітичні погляди виклав у праці «Політика держав та їх географія» (1952).

Друга світова війна переконала Ж. Готтманна в тому, що геополітика – наука про війну. Під час бойових дій ідеї Фрідріха Ратцеля були використані на практиці. Вважаючи простір головною категорією геополітики, дослідник намагався довести, що розміри території держав не завжди пропорційні їх могутності. На перший план Ж. Готтманн поставив географічне становище держави та її організацію. Трактуючи з нових позицій географічне становище, вчений виділяв як центральне поняття «комунікації» (рух людей, армій, товарів, капіталів, ідей). Саме комунікації, на його думку, відіграють важливу роль у відносинах між морськими і континентальними державами. Ж. Готтманн віддавав перевагу морським державам та їх способу життя.

Російський вчений М. Мироненко слушно зауважив, що найбільша заслуга Ж. Готтманна полягала в розвитку іконографічного напрямку в політичній географії, який полягав у створенні системи символів, які використовуються під час написання ікон. Іконографія простору включає твори мистецтва, архітектури, а також всі символи-форми суспільного життя і побуту. Ж. Готтманн розвиває думку про циркуляцію іконографій, тобто взаємовплив регіональних іконографій, перенесення їх на нові території (наприклад, діяльність англійців у Новій Зеландії; освоєння росіянами Сибіру і Далекого Сходу, які принесли з собою власну систему символів, власний спосіб життя). Центральна проблема політичної географії та геополітики полягає у взаємодії між «комунікацією» й «іконографією».

Теорія циркуляції Ж. Готтманна передбачала виникнення на комунікаційних перехрестях центрів контактів, які перетворюються в міста, а згодом стають великими політичними і адміністративними центрами, які притягують і організують навколишній простір. Подібні центри, взаємодіючи між собою, формують цілі райони, держави і цивілізації.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 86–87.

► **Галлуа П'єр (1911–2010)** – генерал французьких військово-повітряних сил, спеціаліст з ядерної зброї, професор, автор цілого ряду праць з геополітики та міжнародних відносин.

Вважає, що сучасна фаза геополітичного розвитку світу характеризується провідною роллю ракетно-ядерної зброї. Володіння нею вирівнює сили ядерних держав незалежно від їх географічного становища, чисельності населення тощо. Немаловажне значення має і «масова поведінка людей», що не враховувала традиційна геополітика. П. Галлуа прирівнює до ядерної могутності рівень засобів масової інформації та зв'язку, втручання населення в політику, доступ терористів до зброї масового знищення, їх проникнення на атомні електростанції.

П. Галлуа суттєво доповнив об'єкти вивчення геополітикою. Якщо традиційна геополітика мусувала навколо понять «Море» і «Суша», то вчений справедливо зауважив, що геополітична ситуація в значній мірі визначається рівнем освоєння космічного простору. П. Галлуа виділив три історичні фази в еволюції геополітики: 1) існування протогополітики (від ранніх часів людського розвитку до першої промислової революції), для якої був характерний географічний фаталізм; 2) хижачка експлуатація людиною навколишнього природного середовища, що врешті-решт привело до загострення глобальних проблем, виникла загроза існування людства; 3) «фаза бумеранга», коли природа починає «мстити» людині, змушуючи їх «рахуватися з собою». На цьому етапі з'являється потреба в узгоджувальній діяльності членів міжнародного співтовариства і виробленню загальнопланетарної геополітики. На глибоке переконання П. Галлуа, настають часи «неконфронтаційної геополітики» – науки, яка вивчає «відносини між владною політикою в міжнародному плані та тими географічними межами, в яких вона проводиться».

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 124–125.

► **Лакост Ів (р. н. 1929)** – французький географ і геополітик, засновник журналу «Геродот» і школи «внутрішньої геополітики». Якщо до цього часу геополітикою займалися переважно вчені правого і націоналістичного ухилу, то І. Лакост віддавав перевагу лівим ідеям. Свої геополітичні погляди він виклав у тритомній праці «Геополітика регіонів Франції» (1986).

І. Лакост намагався адаптувати геополітичні принципи до сучасної ситуації, нехтуючи як підходами континенталістів, так і прихильників морської могутності. У Лакоста геополітика є тільки інструментом аналізу конкретної ситуації, а всі глобальні теорії, що лежать в основі цієї науки, зводяться до відносних, історично обумовлених понять. Геополітика, на думку Лакоста поступово відходить від глобального мислення, заснованого на фундаментальному дуалізмі, до перетворення у вузький аналітичний метод. Цей процес Лакост називає «де глобалізацією» геополітики, яка перетворюється у «внутрішню геополітику». І. Лакост та його школа запропонували ряд нових геополітичних понять, які властиві сучасному інформаційному суспільству. І взагалі, вважає вчений, на геополітичні процеси мають значний вплив засоби масової інформації, особливо телебачення. Інформаційний репортаж з будь-якої гарячої точки повинен за незначний проміжок часу допомогти людині з'ясувати географічний, історичний, релігійний, економічний, культурний, етнічний профіль регіону, а також розкласти акценти у відповідності до вузько поставленої політичної мети. У цьому плані професія журналіста наближується до фаху геополітика. Він формує в уяві людини своєрідний «образ» («імідж») тої чи іншої події, лідера тощо.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 132–135; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 121–123.

► **Арон Реймон (1905–1983)** – французький соціолог, філософ, публіцист. Відомий своєю послідовною опозицією марксизму, який був популярним серед французьких інтелектуалів у 50–60-х роках. Зробив значний внесок у розвиток політичної соціології другої половини ХХ ст. Один з авторів теорії індустріального суспільства та деїдеологізації. З 1930 р. – професор Кельнського, потім Берлінського університетів. Після приходу до влади Гітлера повернувся до Франції, викладав у Гаврському ліцеї, згодом у Тулузькому університеті. У період Другої світової війни емігрував до Англії, де редагував журнал «Франс лібер», опозиційний антифашистському урядові де Голля. Після війни співробітничав в газетах «Комба», «Фігаро». Професор Сорбонни, завкафедрою соціології в «Колеж де Франс», з 1963 р. – член Французької академії моральних і політичних наук.

У ранніх працях Р.Арон перебуває під впливом баденської школи неокантіанства, заперечує закономірності суспільного розвитку, проповідуючи пізнання соціальних явищ з позицій релятивізму, що межує з ірраціоналізмом, розуміє суспільний розвиток як ірраціональний плин подій. Арон вважає, що не існує об'єктивних критеріїв прогресу суспільства. Саме з таких позицій він критикує марксизм, прагнучи довести безглуздість діалектико-матеріалістичних законів суспільного розвитку й можливості історичних передбачень, взагалі ідей «прогресизму», яким постійно протиставляє «діалектику песимізму».

Арон стверджує, що драма сучасної цивілізації криється в дисгармонії між ідеалами демократії та технократичними принципами функціонування індустріального суспільства. Посилаючись на передбачення Сен-Сімона та теорію Конта, Арон відзначає, що в процесі промислового будівництва викристалізується єдиний тип суспільства, а радянська й західна системи є лише його різновидами, хоча й мають деякі формальні відмінності. Основою теорії «індустріального суспільства» є концепція технологічного детермінізму, що має суперечливий характер: намагаючись відмежуватися від її протилежностей, він, водночас, висуває тезу про взаємодію техніки й суспільства, концентруючи її з допомогою єдності з версіями теорії факторів, наполягаючи на принциповій неможливості виділення серед них об'єктивно більш «значущих». Арон – представник ліберальної традиції західного суспільствознавства, що спирається на принципи гуманізму, ціннісного плюралізму, вільної конкуренції, приватного підприємництва, автономності різних сфер життя, категоричного несприйняття тоталітаризму. Він є одним із попередників теорії постіндустріального суспільства; прагнув довести, що політичні процеси є незалежними від соціальних та економічних відносин. Ідеї Арона мали помітний вплив на всю західну соціологічну думку.

У фундаментальній праці «Мир і війна між націями», яка витримала 8 видань, Реймон Арон порушує одвічну проблему війни і миру між народами в контексті світової історії. Автор розлого досліджує причини виникнення війн і їх перебіг від найдавніших часів до сучасності, пропонує свої шляхи, хоч і вельми суперечливі, уникнення війни і встановлення вічного миру на планеті.

Р.Арон поділяє думку Клаузевіца, що «війна – це акт насильства, мета якого – примусити супротивника виконати нашу волю». Війни він поділяє на абсолютні та реальні. «В абсолютній війні, де доведено до крайнощів насильство закінчується роззброєнням або

знищенням одного із супротивників, психологічний елемент зрештою стирається. Але тут ідеться про крайній випадок. Реальні війни відбуваються між спільнотами, кожна з яких об'єднується й виражає себе через волю. З цього погляду, всі вони є війнами психологічними». Кожна війна має стратегію і мету. Не досить визначити завдання, союзника та ворога, щоб скористатися з плодів перемоги. Якщо державний розум чітко не визначить своїх цілей, не розглядає істинної природи ворогів та союзників, тріумф зброї лише випадково може стати політичною перемогою. Говорячи про стратегію, Р.Арон констатує: «Мабуть, найрозумнішою альтернативою на рівні стратегії буде така: виграти або не програти». Політика визначає не тільки загальну концепцію. У певних випадках вона також впливає на перебіг якоїсь однієї битви, визначає рівень ризику, який може собі дозволити командувач армії. Єдність політики, що включає в себе війну і мир, дипломатію і стратегію, виключає цілковиту солідарність між союзниками. Лише чудо змогло б забезпечити повний збіг інтересів між усіма учасниками коаліції. Сила коаліції завжди буде меншою, аніж сума сил, якими вона розпоряджається на папері. Необхідність домовлятися особливо зростає в атомну еру. Для того, щоб діалог, дипломатичний чи воєнний, мав раціональні наслідки, необхідно, щоб обидва співрозмовники вміли досягти згоди.

Р.Арон детально зупиняється на поняттях могутності і сили, що відносить до засобів зовнішньої політики. Могутність – це спроможність робити, виробляти або руйнувати. Могутність може бути оборонною (спроможність політичного утворення нікому не дозволити нав'язувати собі чужу волю) і могутністю наступальною (спроможність накидати іншим свою волю). Силу Арон поділяє на потенційну (наявність матеріальних, людських і духовних ресурсів на папері) і реальну. Між силами потенційними і силами реальними стоїть мобілізація (тобто, головне полягає в потенціалі мобілізації). На могутність держави впливають ряд факторів – географічне середовище, ресурси, спроможність до дій. Немаловажне значення має статус держави: мала держава, як правило, поступалася великій, тому що та була сильнішою. Велика держава, опинившись у ізоляції, поступалася коаліції. Щоб приборкати якусь державу або примусити її поступитися, інша держава або коаліція держав може вдаватися до економічного тиску та застосування різноманітних політичних засобів. Дипломатія, позбавлена засобів економічного або політичного тиску, дипломатія, яка не вдається до символічного або потаємного насильства, перетворюється на чистої води умовляння. Та й узагалі такої дипломатії, либонь, не існує.

«Я називаю міжнародною системою, – відзначає Р. Арон, – сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну». Найпершою характеристикою міжнародної системи є конфігурація співвідношення сил: якими є межі системи? Яким є розподіл сил між різними дійовими особами? В який спосіб дійові особи розташовуються на географічній мапі? Вчений вводить поняття: фізична відстань (вона не дозволяє наприклад Китаю, здійснювати військові операції в Європі) і моральна відстань (різні цивілізаційні традиції, що ускладнювало, наприклад, європейцям взаємопорозуміння на Далекому Сході). Міжнародні системи Р. Арон поділяє на гомогенні і гетерогенні. **«Я називаю гомогенними системами такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики. Я називаю гетерогенними, натомість, системи, в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності».**

Говорячи про війни законні та незаконні, Р. Арон підходить до терміну «збройної агресії», яка може бути прямою і непрямю. Саме представник СРСР в ООН запропонував трактування непрямої агресії: «Має бути звинувачена в непрямій агресії держава, яка: а) заохочує підривно діяльність, спрямовану проти іншої держави (акти тероризму, саботаж тощо); б) розпалює громадянську війну в іншій державі; в) сприяє заколотам у іншій державі або політичним змінам, сприятливим для агресора». Само собою зрозуміло, пише Арон, – що з погляду СРСР, лише НАТО спроможне на таке. Визначення прямої агресії зводиться до наступного: 1) оголошення війни іншою державою; 2) вторгнення збройних сил на територію іншої держави, навіть без оголошення війни; 3) атака наземними, морськими або повітряними силами території кораблів або аеродромів іншої держави; 4) морська блокада узбереж або портів іншої держави; 5) підтримка озброєних банд, які, зорганізувавшись на території держави-агресора, проникають на територію іншої держави. Останній пункт Арон вважає дивним.

Міжнародні системи поділяються на багатополлярні та біполлярні. Політика рівноваги – ніколи жодна держава не повинна володіти такими силами, які б унеможливили сусіднім державам боронити проти неї свої права. Антитезою політики рівноваги буде вселенська монархія. Політика рівноваги підкоряється правилам здорового глузду, вона впливає з того факту, що державам, які прагнуть зберегти свою незалежність, треба бути обачними, аби

не опинитися в залежності від доброї волі держави, котра матиме засоби диктату, яким неможливо буде чинити опір. Політика багатополлярної рівноваги є економічним компромісом між природним страхом і правлінням закону. Це – природний стан, тому що найсильніший залишається ворогом, оскільки він найсильніший, тому що кожна дійова особа, в кінцевому підсумку, є єдиним суддею власної поведінки і залишає за собою право обирати мир чи війну. Але цей природний стан уже не є боротьбою всіх проти всіх, без правил і без меж. Держави взаємно визнають одна за одною право на існування, вони хочуть, і вони знають, що вони хочуть, зберегти рівновагу і навіть певну солідарність перед лицем зовнішнього світу. Наприклад, грецькі поліси усвідомлювали свою глибоку спорідненість супроти «варварів».

Політика біполлярної рівноваги – коли більшість політичних утворень групуються навколо двох із них, чії сили переважають сили інших. Мир у системі з біполлярною конфігурацією вимагає стабілізації, діє заборона набирати собі прибічників у державах супротивного блоку. Ця заборона відпадає, коли зав'язується боротьба не на життя, а на смерть. Але мир набуває характеру «холодної війни», коли ця заборона перестає діяти ще до виникнення збройного конфлікту.

У розділі «Діалектика миру і війни» Реймон Арон піднімає питання типологізації: «Війна властива всім історичним епохам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодиночці чи великими масами, навмання чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот. Таким чином, ми можемо дійти висновку, що «формальна типологія» війн і миру є ілюзорною, що має цінність лише соціологічна типологія, яка описує конкретні модальності явищ. Проте якщо попередній аналіз допомагає висвітлити логіку дипломатичної і стратегічної поведінки, формальна типологія, яка з нього виводиться, можливо, й принесе якусь користь». Досі мир уявлявся нам як припинення, на довший або коротший час, модальностей насильницького суперництва між політичними утвореннями.

Р. Арон розрізняє **три типи миру: рівновага, гегемонія та імперська влада**. Між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій

коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створювати імперію. Поєднання методів гегемонії та політики добросусідства дістало назву американського миру.

Вищеназвана класифікація миру пропонує нам більш загальну і більш формальну класифікацію війн: «досконалі» війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є міждержавними, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо наддержавними або імперськими війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо інфрадержавними або інфраімперськими війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського. Міждержавні війни перетворюються в імперські, коли одна з дійових осіб міжнародної системи, добровільно чи ні, встановлює свою гегемонію або свою владу над суперниками в разі перемоги. Тобто, саме величина ставки розпалює войовничий дух. Р. Арон розрізняє війни феодальні, династичні, національні, колоніальні. Війни мають причини і привід.

Мир страху – це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару. Його ще називають миром безсилля. Він кардинально відрізняється від будь-якого іншого миру – рівноваги, гегемонії, імперської влади. Між миром сили і миром безсилля існує третій варіант миру – мир задоволення. Іншими словами, мир задоволення передбачає, що довіра буде загальною; таким чином, він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка б поклала край ері недовіри й відкрила б еру безпеки. Мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в одному випадку, коли політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили. Таку заміну може дати вселенська імперія, оскільки вона скасує автономію центрів ухвалення рішень. Кінцева мета – суперництво держав, які мають за честь і за обов'язок самочинно творити справедливість.

Р. Арон згадує також повстанську або революційну війну. В абстрактному плані, підризна, повстанська діяльність має на меті визволити якийсь народ з-під впливу офіційної влади, адміністративного та морального, й інтегрувати його в інші структури, політичні або військові, часто шляхом і в процесі збройної боротьби. Очевидно, що її успіх або невдача залежать насамперед від того, які спонтанні взаємини складаються між активною меншиною, яка веде боротьбу, і масами населення. Залякування, переконування, підризна діяльність – ці три поняття визначають способи дій, тобто поведінки, спрямованої на те, щоб змінити поведінку інших людей, настроєних нейтрально або вороже. Підризну діяльність Арон відносить до терору: «Ми називаємо терористичною таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами. У цьому розумінні жорстокі акції революціонерів, які не розрізняють жертви, є терористичними, як були терористичними зональні бомбардування англо-американської авіації. Нерозбірливість сприяє розповсюдженню жаху, оскільки невідомо, хто є мішенню, і кожен почуває себе в небезпеці». Виходячи з цього, з терористами треба діяти їхніми методами: «Якщо тероризм не обирає свої жертви, то репресивна відповідь на нього теж навряд чи їх обиратиме».

Р. Арон цілий розділ присвятив проблемам географічного середовища, зупинившись на основних геополітичних концепціях своїх попередників, географічному просторі, кількості населення тощо. Значне місце в монографії відводиться проблемі перенаселення, динамічності демографічної політики, економічному розвитку держав (наявність ресурсів). Значну увагу приділяє націям і націоналізму, особливостям політичних режимів.

Якою є людина за своєю природою – миролюбною чи войовничою? Якщо людина – агресивна, а суспільство – мирне, історія приводить до миру тією мірою, якою вона приходить до планетарного суспільства. Якщо корінь війни в самому суспільстві, мудрість велить нам пристосуватися до реального стану речей (для порівняння: масові акції американського суспільства проти війни у В'єтнамі; масова підтримка росіянами агресії Путіна в Україні). Р. Арон виділяє біологічні, психологічні та соціальні корені.

Два останні розділи монографії Р. Арона присвячені розвитку планетарної системи в ядерний вік та суперечностям дипломатико-стратегічної діяльності. Дослідник детально простежив співвідношення між воєнними блоками, охарактеризував політику неприєднання, нейтралітету і нейтралізму, нарощування різних видів озброєння (зброя тактична і класична) тощо.

У передмові до восьмого видання монографії «Мир і війна між націями» Реймон Арон писав: «Повернімось на хвильку до питання, яке я вже розглядав: чи міждержавна система, дійові особи якої підкоряються дипломатично-стратегічним міркуванням, не втрачає поступово свого значення? Хіба суперництво між двома великими державами ведеться не всередині спірних країн, котрі можуть бути втягнені революцією в одну чи іншу країну? Хіба в Європі боротьба ведеться не за допомогою слів, пропаганди і тероризму, а не ядерної зброї? Моя відповідь не змінилась. Так, наразі найбільш індустріально розвинуті країни остерігаються прямого зіткнення, аби уникнути крайнього засобу – ядерної війни. Але жорстокість – і революціонерів, і терористів – займає значне місце у суперництві двох великих держав, навіть коли вони не залучають власні збройні сили. Радянська імперія тримається завдяки військовій могутності. Ізраїль має певну гегемонію в регіоні (як В'єтнам в Індокитаї), хоча його гегемонія залежить від взаємонейтралізації великих держав. І, нарешті, над конфліктами й союзами міждержавної системи витає уявне співвідношення сил СРСР і США. Ще й сьогодні ця система видається мені домінуючою, чи першорядною, в міжнародному суспільстві, хоча з плином часу вона начебто відходить на задній план. По суті, саме вона структурує міжнародне суспільство всупереч властивим йому рисам: страх, який викликає у політичних керівників ймовірність масштабної війни, розширення маргінальних засобів боротьби між державами та одночасне урізноманітнення обмінів між суспільством, поява транснаціональної економіки».

Вже після смерті Арона побачила світ книга «Історія ХХ століття», яку видали його друзі та учні. В центрі уваги автора – мир і війна, міжнародні економічні і соціальні відносини, політичні режими, проблеми Франції. Він завжди був надзвичайно критичним і поінформованим. «Історик цього часу повинен забути про власні симпатії», – стверджував Реймон Арон, хоча насправді не завжди притримувався цього принципу. Вже один тільки перелік праць, які увійшли до цього видання, засвідчує про різноплановість його професійних зацікавлень. У праці «Від Сараєва до Хіросіми» Арон простежує період між двома світовими війнами, піднімає проблематику тотальної війни, ленінського міфу про імперіалізм. Три наступні проблеми – неписані закони холодної війни, атомна зброя і планетарна дипломатія, роль США в міждержавній системі. У статті «Кінець колоніальних імперій» Арон простежив історію Індокитаю та Алжиру. Він одним із перших підняв проблему тотожності нацизму і сталінізму. У статті «Загадка нацизму: Чи є вона?» Реймон

Арон пише: «В наш час більшовицький режим нормалізувався. Інакodomці визнаються. Якщо Захід про них не знає, вони потрапляють в ГУЛАГ чи їх насильно лікують в психіатричних лікарнях. Якщо Заходу про них відомо, вони мають шанс бути вигнаними із країни чи обмінаними на радянських шпигунів. Радянщина як і раніше живе, але сталінізму вже нема... Світ вже не такий страшний, як в часи вусатого вождя, але не менш лякаючий, тому що в ньому, можливо, дійсно створений гомо советікус, якого обіцяла зліпити пануюча ідеологія – людина, що адаптувалася до вимог режиму». Ці слова для російської дійсності не втратили своєї актуальності. Унікальними є мемуари Реймона Арона, які він завершив незадовго до смерті, а видані вони в 1993 році під назвою «50 років роздумів про політику». Ще за життя автора великою популярністю користувалася праця Реймона Арона «Етапи розвитку соціологічної думки», в якій вчений детально розглянув погляди Ш. Монтеске, О. Конта, К. Маркса, А. де Токвіля, Е. Дюркгайма, В. Парето і М. Вебера.

Про останнього Арон писав: «Макс Вебер, що як соціолог так само актуальний сьогодні, як і вчора, не завжди як політик перевершував свою добу. Прагнучи зберегти в демократії царство політиків без покликання, він наголошував на прийнятій за плембисцитом законності харизматичного лідера, що не усвідомлює небезпек, які має пережити й якими має страждати наступне покоління. Він, краще, ніж будь-хто інший, зрозумів оригінальність сучасної цивілізації, не вловив щонайменше можливу окремість у технічний вік між силою зброї і розквітом націй. Антимарксист достоту такий, як буржуа, він спирався, виступаючи проти Маркса, то на фатальність бюрократії, то на дійовість релігійних вірувань, але не на факт зростання, спільний для всіх теперішніх економік, завдяки підвищенню продуктивності. Звісно, ще не доведено, що песимістичне, дарвіністсько-ніцшеанське, бачення Макса Вебера хибне, а наше теперішнє – справжнє. Майбутнє залишається відкритим, і ми не знаємо, що ніколи більше не визнаємо в інтересах могутності якоїсь нації найвищу мету і якусь священну цінність».

Література: Арон Р. Мир і війна між націями. К.: МП «Юніверс», 2000. 688 с.

► **Ревель Жан-Франсуа (1924–2006)** – відомий французький політичний філософ, політолог, письменник і публіцист Жан-Франсуа Ревель. Народився 19 січня 1924 року в Марселі. Доктор

філософії. В 1997 році його обрали до Французької академії. Кавалер ордена Почесного легіону, відзначений державними нагородами Португалії та Бразилії, лауреат численних премій в галузі літератури й політичної філософії. Автор багатьох праць, серед яких особливий резонанс викликали монографії «Тоталітарна спокуса» (1976), «Милість держави» (1981), «Тероризм проти демократії» (1987), «Відживлення демократії» (1992), «Великий парад: Есей про живучість соціалістичної утопії» (2000) тощо.

В монографії «Відживлення демократії» Ревель осмислює наслідки краху комуністичної системи і нових небезпек, що загрожують вільному світові. Автор, який колись здобув репутацію палкого антикомуніста, намагається довести, що «демократична ейфорія», котра охопила вільний світ після зруйнування Берлінського муру, – безпідставна, оскільки Захід не спромігся гідно відповісти на комуністичні виклики, його перемога випадкова, бо зумовлена самою лише нежиттєздатністю суперника. Нині демократію атакують нові вороги, передовсім – ісламський фундаменталізм (міркування Ревеля з цього приводу цікаві тим, що свою книжку він написав задовго до 11 вересня 2001 року), причому ситуація ускладнюється внутрішніми негараздами вільних країн – системною корупцією, відчуженням народу від активної участі в політичних процесах, традиційною схильністю західних керівників до угодовства з тоталітарними режимами. Ревель, з позицій ліберального консерватизму, пропонує принципову схему подолання цих небезпек, що спонукає до гострих дискусій.

Зникнення кількох диктатур у третьому світі наприкінці 80-х років та дегенерація тоталітаризму в кількох європейських комуністичних країнах, зокрема і в найпотворнішій з-поміж них – СРСР, настільки надихнуло уми, що дехто розпочав міркувати так, немовби нині процес демократизації планети вже майже цілковито завершено. Такий висновок Ревель вважає великою ілюзією і не виправданою ейфорією. Справа в тому, що тоталітаризм чи авторитаризм зовсім нездатний демократизуватися, а може бути тільки знищеним чи самознищитися. Він вважав неприйнятним дивитися на Горбачова як світового лідера, який дуже швидко змінився в бік демократії. Ревель засуджував розвинуті країни, які починали активно підтримувати комуністичні держави, як тільки ті заявили, що починають рухатися до демократії. Так як комунізм не здатний еволюціонувати до демократії, то підтримка цих режимів – не що інше як відтягування їх передсмертних конвульсій. Допмагаючи СРСР, демократичний Захід ігнорував такі

країни, як Угорщина, Чехословаччина, Польща, які рішуче засудили тоталітаризм.

Насправді, відносне виправлення становища демократій зумовлене трьома феноменами, незалежними від їхньої діяльності, протилежними їхнім передбаченням і навіть суперечними їхнім сподіванням. Перший феномен – повний і віднині безповоротний крах комуністичних систем, що відбувся зі швидкістю, яка дивує тим більше, що впродовж десятиріччя розрядки демократії зробили все, аби засипати їх економічними, фінансовими, технологічними, дипломатичними й стратегічними подарунками. Другий феномен полягає в тому, що народи багатьох країн третього світу відкинули третьосвітницький прогресизм і стали шукати шляхів до капіталізму й демократії всупереч прогнозам і сподіванням лівих сил. Третім феноменом постала та енергія, з якою капіталізм подолав кризу і віднайшов сили допомагати цим країнам.

Свобода, на думку Ревеля, не впливає з самого лише факту виборності. Вибраний уряд може бути загарбницьким, мстивим і деспотичним. Невибраний уряд може надавати широку автономію індивідам, регіонам, містам, мистецтву й літературі. Наприклад, французи до революції 1789 року мали більше свобод, ніж після неї. Так, судова гілка влади була незалежною від виконавчої, що дало можливість Монтескє пропонувати це Сполученим Штатам. Це лише невеличкий приклад, який показує, що свобода не є чимось монолітним. Режими, чию політичну верхівку не вибирали загальним голосуванням, можуть гарантувати певні індивідуальні й колективні права краще, ніж модерні режими, де такі вибори відбуваються, але верхівка заповнює громадянське суспільство настільки, що позбавляє індивіда від будь-якої приватної сфери. Право, котре можна зруйнувати простим парламентським голосуванням, – тобто стосовно якого ви не певні, чи воно збережеться – це не право. Це просто тимчасовий дозвіл.

Комуністичний режим Ревель цілком справедливо відносить до такої ж різновидності тоталітаризму як фашизм і нацизм. Мало того, він його вважає ще більш небезпечним, який нерідко прикривається демократичними лозунгами і вводить в оману людей. «Я кажу комуністичний, бо два інші різновиди тоталітаризму – фашизм і нацизм – виступили з відкритим заборолом і одразу ж були сприйняті як противники демократії. Так, 1922 року Беніто Мусоліні відкрито, свідомо й продумано витворив тоталітаризм: водночас слово, поняття і саме явище. Комунізм, навпаки, прагнув постати як удосконалення демократії і впродовж трьох чвертей

століття спромігся на широке визнання цієї претензії, і то навіть на Заході... Лівими називали тих, хто прирікав людину на голод, закабалював і вбивав її, правими – великі промислові демократії з високим рівнем свободи й добробуту». Ревель запитує: Чому не зафіксовано масових випадків втечі з недемократичного заходу до демократичного тоталітаризму? Відповідь очевидна.

Ревель закликає відмовитися від класифікації, яку колись активно використовували і нав'язували комуністичні ідеологи: «Що спотворювало й надалі спотворює розуміння проблем демократії в ХХ столітті, то це була звичка мислити неодмінно з огляду на тоталітаризм. З одного боку – фашизм, із другого – демократія. Між ними – нічого. Всі без винятку режими належать або до одного, або до другого табору. Але відштовхуватися слід не від цього поняття. Тоталітаризм є передусім системою **ненормальною**. Слід відштовхуватися від певного поняття **нормальності**, яке відповідало б тим типам урядування, що зважають на потреби громадянського суспільства (хай навіть у ньому є привілейовані класи), і, з іншого боку, самі є об'єктами фактичного контролю внаслідок тиску й відповідних реакцій цього громадянського суспільства. Режим, що цілком позначено певною функціональною й органічною нормальністю, може, проте, ще не бути демократією. Або, коли вже на те, будь-яке життєздатне суспільство певною мірою є демократичним. Для комунізму ж, навпаки, характерно, що він ніколи не був ані життєздатним, ані бодай хоч трохи демократичним».

Політологи намагалися розрізнити недемократичні суспільства, запровадивши відмінність між тоталітарними і авторитарними режимами. За перших держава не залишає жодної автономії суспільству, за других – узурпує суто політичну владу і відтоді, як ніхто її не виборює, залишає суспільство займатися своїми справами більшою чи меншою мірою на власний розсуд. Фактично панівна ідеологія плекала імідж авторитарних режимів як егоїстичних диктатур, заклопотаних лише владою заради влади, а тоталітарних – як диктатур шляхетних, адже вони є носіями глобальної місії відродження суспільства й визволення людства.

Ревель констатує: «Ми, власне, маємо повернутися до найпершого поняття, поняття нормального суспільства, як до засадничої умови будь-якої справедливості, умови, у зв'язку з якою демократичне суспільство постає як поліпшення – але тільки за умови її дотримання. Можуть існувати обрані демократичні влади, які будуть пожирачами громадянського суспільства, свободи, різно-рідності та всього особистого. Маю на увазі не лише тоталітарні

влади, діяльність яких нині засуджена і ні для кого не є загадкою (до речі, саме вони не проводять чесних виборів). Ідеться про країни, де вибори є чесними і де влада має справжню демократичну легітимність. Та навіщо цим країнам завоювання у вигляді другого щабля демократії – виборів керівників, якщо вони втратили перший – автономію суспільства?». Ревель вводить поняття «незаконної держави»: більше держави щораз означає менше законності. Таке інституційне звиродніння не є сумісним з демократією.

У царині суспільного й політичного, як і будь-де, наявне і нормальне й патологічне. Тоталітаризм – це квінтесенція патологічного. Але патологічне існує також і в демократіях. І навпаки: традиційне недемократичне суспільство може сприйматися як нормальне зацікавленими особами, котрі почувуються добре в нього інтегрованими, користуються там правами й гарантіями, розуміються на правилах його функціонування, знають, що влада їх дотримується, і вміють з цього скористатись. Власне, саме тому з-поміж так званих авторитарних режимів слід вирізнити ті, які походять від історично тривалого звичаю, і ті, які є результатом недавнього державного перевороту й за допомогою насильства встановлюють владу, котра відтоді сприймається за неприродну й тимчасову. Ревель порівнює СРСР, Чилі й Іспанію. «Тоді як, починаючи з 1960 року й до смерті генерала Франко в 1975 році, іспанська економіка модернізувалась швидкими темпами, країни Сходу внаслідок свого комуністичного досвіду опинилися в стані відсталості, що відзначається незнаною доти своєрідністю: це не відсталість суспільства, які ще не розпочали економічний злет, ані, звісно, розвиненість багатих капіталістичних країн. Її можна було б назвати штучною відсталістю. Все-таки тоталітарні фашистські й нацистські режими, для яких економіка не була головною точкою прикладання ідеології, не змогли настільки спустошити свої суспільства. І хоча матеріальні багатства майже повністю знищили війна і розруха, ці суспільства досить швидко змогли їх відновити, зокрема тому, що їхнє активне населення не втратило свого вміння, тоді як комунізм знищив навіть елементарні професійні навички».

На глибоке переконання Ревеля, «рівень свободи суспільства визначається кількістю індивідів, які почувуються в ньому відносно автономними, та сфер діяльності чи дозвілля, де вони можуть діяти за власною ініціативою. Визначається він також і гарантованістю їхніх прав та відсутністю почуття загрози з боку політичної влади. Було б, вочевидь, ідеально, якби всі ці переваги впливали з демократії, з призначення законодавців і керівників шляхом

усенародних виборів. Але політичні теоретики віддавна зауважили, що влада, яка походить від загального виборчого права, може більшою мірою врзати індивідуальні свободи та виявляти сваволю, ніж деякі невибрані влади. Інакше кажучи, виборча демократія – це не обов'язково свобода, якщо вона не доповнюється іншими гарантіями. Натомість стародавня й модерна історія подають нам приклади суспільства, де влада, не походячи від народного головування, залишає індивідові незмінний набір непорушних прав і реальних свобод». Вдалим прикладом тут є Гонконг. Британська колонія до 1997 року, перебуваючи під орудою уряду, призначеного Лондоном. Гонконг на папері не є демократією. Там існує чимало політичних партій, однак правляча Виконавча рада, повністю призначена. З 56 членів Законодавчої ради обираються лише 24, решта призначаються. Відтак, теоретично і згідно з буквою, Гонконг до демократій не належить. Однак там панує значно більша свобода, ніж у багатьох країнах, де проводять вибори. Його мешканці вільні й почувуються вільними. Коли в 1997 році Гонконг приєднали до Китаю, там почалися масові заворушення. Тобто, це поведінка людей, які бояться втратити свою свободу.

Отже, підсумовує Ревель, «чимало суспільств, які не були демократичними в нашому сьогоdnішньому розумінні, були суспільствами нормальними, і саме такими поставали у сприйнятті своїх членів. Натомість жодне тоталітарне суспільство ніколи не сприймалось тими, хто відчув його на собі, і навіть тими – дивний парадокс, – хто ним керував і отримував від нього зиск. Якщо свободи колись і були, вдамось до марксистського жаргону, суто «формальними», то саме в комуністичних суспільствах, тоді як численні й дореволюційні суспільства забезпечували свободи цілком реальні... Комунізм викорінює глибинні демократичні шари (ширші чи вужчі), котрі існують у будь-якому суспільстві. Відтак він створює абсолютно ненормальний випадок, що не мав або мав дуже мало прецедентів; було б помилкою відштовхнутися від нього, ставлячи питання про демократію чи навіть порівнюючи режими, які перебувають на різних стадіях демократизації. Зіставлення нормальних і ненормальних суспільств було переплутано з дебатами про вищий чи нижчий рівень демократії в різноманітних нормальних суспільствах. Ця плутанина походить від поняття революції».

▲ *Література:* Ревель Жан-Франсуа. Відживлення демократії. К.: Критика, 2004. 592 с.

► **Фуше Мішель (р. н. 1946)** – французький політолог і геополітик. В 1968 р. закінчив географічний факультет Сорбонни. Доктор філологічних і гуманітарних наук Сорбонни (1986), професор (1989). Займав посади члена Ради із закордонних справ Франції, директора Центру аналізу та прогнозування, директора програм розвитку Центральної і Східної Європи. В 1997–2000 рр. – радник міністра закордонних справ Франції, згодом посол Франції в Литві (2002–2006). З 2009 року займає посаду професора Інституту національної безпеки Франції. Мішель Фуше є автором численних праць з геополітики та міжнародних відносин, серед яких монографії «Європейська республіка. Історичні і географічні контури» (1999), «Фронт і кордони» (2004), «Мапа кордонів» (2007), «Європа: географія і геополітика» (2009), «Європа і майбутнє світу» (2009).

Мішель Фуше так характеризує кордони, що склалися у світі: «Кордони є елементарними просторовими структурами, що мають лінійну форму, а їх функція зводиться до позначення порушень геополітичної безперервності в трьох площинах: реальній, символічній і уявній. Переривчастість виявляється між суверенітетами, історіями, суспільствами, економіками, державами, але не завжди, між націями і мовами. Переривчастість у реальній площині – це просторова межа дії суверенітету в його специфічних формах, кордон може бути відкритим, напіввідчиненим і закритим, тому аж ніяк не зводиться до простої юридичної чи податкової функції». Це досить складне визначення можна резюмувати в такий спосіб: кордони виконують три тісно пов'язаних функцій: встановлюють межі державного суверенітету; розмежовують у просторі символічні співтовариства, тобто держави, кожне з яких має власний прапор, гімн, історію, інститути, що породжують для його громадян специфічні права й обов'язки; розділяють у просторі свою національну територію та чужу – сусідні держави й інший світ.

У своїх поглядах Фуше солідаризується із зовнішньополітичною концепцією Європейського Союзу, в першу чергу, з домінуючою позицією «громадянської сили», що орієнтована на подальше збільшення ЄС. Проте відбуваються не тільки позитивні зрушення в європейському об'єднувачому процесі, але фіксуються також проблеми, що виникають під час цього. Фуше відноситься до тієї когорти французьких вчених, які переконані, що після об'єднання Німеччини Франція втратила своє положення, яке, на його думку, було центральним. Головна увага почала звертатися на східноєвропейський напрямок, завдяки якому й відбувалося розширення Європейського Союзу.

Як англійський історик Норман Дейвіс фундаментально дослідив історію Європи з найдавніших часів до сьогодення, так і Мішель Фуше досліджує Європу в геополітичному плані. Вчений чисто умовно поділяє історію сучасної Європи на два етапи: до і після 1989 року. Якщо в 50-ті роки ХХ ст. під Європою розуміли країни, які створили Європейське співтовариство, то після розпаду СРСР і краху соціалізму в Східній Європі «від Києва до Анкари, від Нікозії до Талліна кожна нація бажає стати членом клубу, причому, чим раніше, тим краще». Все це робить знову актуальним питання про кордони європейського ансамблю. Мішель Фуше виділяє чотири рівні: 1) масштаби союзу; 2) масштаби розширення: від кандидатури до повного приєднання; 3) масштаби геоекономічної взаємодії; 4) стратегія зближення і пан європейська угода. Говорячи про масштаби ЄС, Фуше закликає до поміркованості в питанні залучення нових членів. На його думку, мотором ЄС повинні залишатися Франція і Німеччина, щоб поява нових країн-членів не призвела до появи нових «малих антант», як це мало місце в 30-х роках ХХ століття. Фуше вважає, що на ЄС величезний вплив мають Сполучені Штати і Росія. Виходячи з цього, він переконаний щодо необхідності зближення Росії з Європою (Франція – Німеччина – Росія; Росія – Європейський Союз; США, Росія, Франція, Німеччина, Італія, Великобританія).

Європейці, на думку Фуше, продовжують постійно дивитися в «американське дзеркало», тобто в значній мірі залежні від США. Але, разом з тим, Фуше визнає, що саме завдяки могутнім збройним силам США Європейський Союз може почуватися в безпеці.

В більш далекій перспективі відносини між Росією і Європою будуть залежати від еволюції інтересів Росії як на південному фланзі (Кавказ, Середня Азія), так і на китайському кордоні. Не виключено, що, якщо Росія відчує небезпеку у відношенні до себе на своїй периферії (на схід від Уралу знаходиться 75 % російської території і менше 30 мільйонів жителів), вона проявить бажання зближення з євроатлантичними структурами безпеки, в тому числі використовуючи включення в оновлене НАТО, сфера якого сягає від Ванкувера до Владивостока. Нагадаємо, що ці думки були висловлені в 1999 році. З того часу відбулися великі зміни щодо ставлення ЄС до російської влади і зовнішньої політики Путіна.

Україні теж приділив увагу Мішель Фуше в своїй монографії: «Україна – друга важлива держава, близька до того, щоб встановити свій суверенітет без особливих проблем з Росією... Під впливом польських стратегів і тез Бжезінського Київ нерідко афішує

бажання ідентифікуватися як центральносхідна держава, незалежна від волі «великого східного сусіда», Росії. Крім того, що така позиція має історичне обґрунтування тільки для Західної України з центром у Львові і застосування її до інших великих міст країни представляє великий ризик, варто застерегти від ігнорування широких економічних і соціальних зв'язків з Росією; вона може тільки загальмувати бажання відвести Росію на другий план, яке надихає американських стратегів, що надають підтримку Україні, третій після Ізраїлю і Єгипту державі. Перетворення України в головний елемент стратегії напруги з Росією, можливо, відповідає поглядам воєнних і нафтових магнатів США, зацікавлених в доступі до ресурсів прибережних країн Каспійського моря, але чи співпадає це дійсно з інтересами Європи?». Мішель Фуше відносить Росію, Україну і Туреччину до «зональної Європи», яка може співробітничати з Європейським Союзом.

Література: Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры. М.: Международные отношения, 1999.

► **Тодд Еммануель (р. н. 1951)** – відомий французький історик, соціолог, антрополог і журналіст. Внук письменника Поля Нізана, син письменника Оліве Тодда. Випускник Паризького Інституту політології, доктор історії Кембріджського університету (Велика Британія). З 1984 р. – науковий працівник Національного інституту демографічних досліджень. Еммануель Тодд опублікував низку шокуючих статей та більше 10 книг. В «Остаточному падінні» (1976) він аналізує розклад радянської сфери, в «Економічних ілюзіях» (1998) – стагнацію в розвинутих суспільствах, а в «Після імперії» (2002) – загнивання американської системи. В центрі його інтересів – новітні проблеми демографії (трансформація сім'ї і ролі дитинства, імміграція і асиміляція), економічна стагнація розвинутих суспільств, колапс політичної системи постмодерну. Еммануель Тодд вважає, що американської імперії не буде – світ надто просторий, надто розмаїтий, надто динамічний, аби прийняти зверхність якоїсь одної держави. США були необхідними для підтримання рівноваги в світі, нині вони потребують субсидій усього світу для забезпечення існуючого рівня життя. Не маючи більше сили контролювати Європу, Росію, Японію і Китай з економічної та стратегічної точок зору, Америка програє останню партію за втримання світу. Вона знову стане просто великою могутньою країною.

Вже із вступу до книги «Після імперії» для читача стає цілком зрозуміло, на яких позиціях стоїть Еммануель Тодд: «У наш час Сполучені Штати Америки починають ставати проблемою для всього світу. Ми ж бо радше при звичаєні бачити їх спроможними знаходити рішення. Гарант політичної свободи й економічного порядку протягом півстоліття, вони щораз більше перетворюються на чинник всесвітнього безладу, підтримуючи скрізь, де можуть, непевність і конфлікт. Вони вимагають, аби вся планета визнала приналежність деяких другорядних держав «осі зла», яку слід зламати і знищити: це Ірак Саддама Хусейна – багатослівний, але незначний як військова сила, Північна Корея Кім Чен Іра – перша (й остання) комуністична країна, яка запровадила успадкування за правом первородства – залишок іншої доби, приречений на зникнення за відсутності якогось втручання ззовні. Іран (ще одна нав'язлива ціль для США) належить до країн стратегічно важливих, однак зосереджених на процесі внутрішнього і зовнішнього примирення, хоча американський уряд таврує його як повноправного члена цієї осі зла. Сполучені Штати Америки кинули виклик Китаю, бомбардуючи його посольство під час війни у Косово і натикавши погано замасковані мікрофони у призначений для його урядовців Боїнг. У проміжку між трьома зустрічами з обміанями на людях і підписанням двох договорів про роззброєння вони навіть спровокували Росію, взявши під свою опіку передачі чеченською мовою через посередництво Радіо «Вільна Європа», пославши військових радників у Грузію, влаштувавши свої постійні бази для протистояння російській армії в колишній радянській Центральній Азії. І, нарешті, теоретична вершина такої мілітаристської лихоманки: Пентагон дозволяє вислизнути документам, в яких ідеться про ядерні удари по неядерних країнах. Таким чином, вашингтонський уряд вдається до класичної стратегічної моделі, неприйнятної для народу материкового рівня, «стратегії божевільного», за якою перед імовірними супротивниками рекомендується набирати вигляду невідповідального, щоб легше збити їх з пантелику. Стосовно створення космічного щита, що руйнує ядерну рівновагу, його подальше розгортання дасть США змогу завдяки терору панувати над усім світом, така стратегія змушує нас поринати у світ, витворений науковою фантастикою. Чого ж тоді дивуватися зростанню недовіри й страху, які по черзі охоплюють тих, хто свою зовнішню політику будує, спираючись на заспокійливу аксіому: відповідальність насамперед лежить на єдиній супермогутній державі?».

На глибоке переконання Тодда, «Росія, Китай та Іран, до первинних пріоритетів яких належить економічний розвиток, мають лише одну стратегічну мету – протистояти провокаціям Америки і нічого не робити, більше того, боротися за стабільність і порядок у світі, десять років тому така кардинальна зміна завдань здавалася б немислимою». Що стосується союзників США, то «вони дедалі більше спантеличені і почуваються незручно. В Європі, де тільки Франція претендує на незалежність, ми дещо здивовано бачимо роздратовану Німеччину і вочевидь стурбоване, найвірніше з вірних Сполучене Королівство. Мовчання Японії з іншого боку Євразії свідчить швидше про наростаючу стривоженість, ніж про безумовне схвалення. Європейці не розуміють, чому Америка ухилиється від урегулювання ізраїльсько-палестинської проблеми, адже вирішення цієї проблеми повністю в її руках. У них виникає запитання: можливо, Вашингтон задовольняє те, що вогнище напруги на Близькому Сході ніяк не згасає, і те, що арабські народи демонструють дедалі зростаючу ворожість до західного світу».

Еммануель Тодд вважає перебільшенням ставлення США до тероризму: «Організація Аль-Каїда, банда хворих і геніальних терористів, виникла у визначеному й обмеженому регіоні планети, в Саудівській Аравії, навіть якщо Бен Ладен і його лейтенанти найняли кількох єгипетських перебіжчиків та жменьку навіженів з околиць Західної Європи. Проте Америка намагається перетворити Аль-Каїду в стабільну і зловорожу силу, у – від Боснії до Філіпін, від Чечні до Пакистану, від Лівану до Ємену – «тероризм», узаконюючи таким чином будь-яку карну акцію, проведену будь-де і будь-коли. Надання тероризму статусу всесвітньої сили інституціоналізує постійний стан війни на планеті: четверту світову війну, як думають окремі американські автори, які вже не бояться виглядати смішними, коли «холону війну» розглядають як третю світову. Все виглядає так, наче США, керуючись якоюсь неясною метою, намагається підтримувати певний рівень міжнародної напруги, зберігаючи ситуацію обмежених воєнних дій, що регулярно спалахують в якомусь одному місці».

Аналізуючи розвиток подій після 11 вересня, Е. Тодд констатує: «Сподівались, однак, що рана 11 вересня – досить відносна, якщо пригадати воєнний досвід Європи, Росії, Японії, Китаю чи Палестини – наблизить Америку до спільної долі людства, зробить її чутливішою до проблем бідних і слабких. Світ собі вимріяв визнання всіма або майже всіма націями легітимності влади США, що приведе до появи справжньої імперії добра, підяремні на всій планеті приймуть

центральну владу, а американські повелителі підпорядковуються ідеї справедливості... Боротьба з Аль-Каїдою, яка могла б інституціоналізувати легітимність США, якби велася стримано й розважливо, увиразнила низьку безвідповідальність. За кілька місяців образ нарцисичної, завзятої й агресивної Америки заступив собою образ симпатичної, пораненої нації, що так необхідна для нашої рівноваги». Отже, висновок чіткий і однозначний. Еммануель Тодд звинувачує США в поверненні до однополюсного світу, а з цим ніколи не погоджувалися не тільки дві найсильніші європейські країни – Франція і Німеччина, але й сильні регіональні держави – Росія, Японія і Китай. Вчений виступає прихильником ідеї зближення в Європі Франції, Німеччини та Росії, до речі, саме остання за сприятливих умов може стати головним конкурентом США.

Значну увагу Е. Тодд відводить Росії, навіть присвячує їй окремий розділ під оптимістичною назвою «Повернення Росії». Дещо ідеалізуючи цю країну, разом з тим навіть Тодд змушений визнати, що вона ще далека до демократії, а по деяким показникам взагалі відноситься до відсталих: «Російське суспільство повністю ароматне, середня й вища освіта тут досить розвинена. Однак Росія і надалі залишається вбогою країною з винятковою схильністю до насильства. Мабуть, це одне з тих небагатьох суспільств, в якому наприкінці 90-х років ХХ ст. надзвичайно високі показники убивств – 23 випадки на 100 тис. населення – поєднувалися з таким же винятковим рівнем самогубств – 35 випадків на 100 тис. жителів. Це показники серед найвищих у цілому світі. За рівнем насильства в приватному житті – у географічному просторі, про який ми маємо статистичні дані, – Росію перевершила тільки Колумбія, суспільство, яке через рівень анархії можна кваліфікувати як божевільне, навіть якщо частка цього божевілля знаходить вираження у псевдореволюційній маячні». Відзначає також Тодд досить низьку тривалість життя чоловіків у Росії (60 років) та дитячу смертність.

Говорячи про економіку Росії, Тодд не може не бачити авторитарного підходу до неї керівництва Росії. Разом з тим, він оправдовує таку діяльність переходом від десятирічного періоду анархії, який розпочався після розвалу СРСР. До речі, в анархії він теж звинувачує Сполучені Штати: «Нетямуща і брутальна спроба лібералізації економіки в 1990–1997 рр., яка велася за участю американських радників, привела країну до катастрофи. В цьому аспекті погоджуємося з діагнозом Гілпіна, котрий вважає, що розвал держави значною мірою став причиною соціальної та економічної анархії під час перехідного періоду в Росії».

Проблема динамічної економіки – не єдине питання, яке тяжіє над майбутнім Росії. Ще одне засадниче невідоме – це доля політичної системи, про яку ніхто не може стверджувати, що вона буде ліберальною і демократичною. Вчений закриває очі на монополізацію ЗМІ в Росії, хоча оправдує це подібним колись становищем преси у Франції. Тодд також впевнений, що «Росія має президента, сильного, обраного шляхом усенародного голосування, і парламент, не такий сильний, але теж обраний всенародно. Існує також плюралізм політичних партій». Якщо цей процес буде продовжуватися, пише вчений, «ми зможемо сказати, що російська політична система становить можливу форму прищеплення демократії».

Щодо зовнішньополітичного курсу Росії Тодд констатує: «На кордоні Російської Федерації, в Чечні, уряд Путіна веде брудну війну, методи якої цілком правомірно заслуговують на викриття. Враховуючи наявність у Російській Федерації численних етнічних меншин, слід, однак, визнати: заборонити Росії приборкання Чечні означає не що інше, як посприяти її остаточному розвалу. Активізація ЦРУ на Кавказі упродовж останнього десятиріччя, прихід американських військових радників у Грузію надають міжнародного виміру конфліктові в Чечні. Це терен зіткнення Росії і США, й обидві ці сили мусять однаковою мірою поділити моральну відповідальність за людські жертви у цій війні». В заслугу Росії Тодд ставить цілий ряд кроків, які вона здійснила після розвалу СРСР: 1) вона не застосувала насильства ні до своїх союзників у Східній Європі, коли ті проголосили свою незалежність, ні до балтійських та кавказьких і центральноазіатських республік, які взяли з них приклад; 2) вона погодилася з розшаруванням питомо російського осердя держави після відокремлення Білорусі та України; 3) вона визнала, що наявність величезної російської меншини у більшості нових держав не стане перепоною для їхньої незалежності; 4) вона цілком спокійно прийняла усі свої втрати, з чим не змирилася Сербія Мілошевича. Тодд за все це високо оцінює Росію, не приховуючи, що в недалекому майбутньому вона зможе використати в своїх інтересах сам факт проживання російськомовного населення в багатьох нових державах – колишніх радянських республіках: «Можна зауважити, що Росія не мала вибору, а залишені за її межами меншини – запорука її могутності в майбутньому».

Тодд пише про російський універсалізм, який в майбутньому може спричинитися до більш тісних контактів з Францією: «Росія відзначається універсальним темпераментом. Рівність була вписана в найглибші підвалини родинної структури російських селян

завдяки правилу цілковитого симетричного способу успадкування. За доби Петра Першого російські дворяни самі відмовилися від права первородства, яке передбачало успадкування майна старшим сином за рахунок усіх інших. Як і щойно навчені грамоти французькі селяни революційної доби, так і щойно навчені грамоти російські селяни ХХ ст. несвідомо вважали людей апіорно рівними. Комунізм утвердився як доктрина універсальна, відкрита для всього, на його нещастя, світу. Цей універсалістський підхід і спричинився до перетворення Російської імперії на Радянський Союз. Більшовизм залучив до своїх керівних кіл представників національних меншин імперії – прибалтів, євреїв, грузинів, вірменів. Як і Франція, Росія привабила своєю здатністю вважати всіх людей рівними». Тодд констатує: «Якщо нова російська демократія доб'ється успіху, вона збереже певні специфічні риси, і нам слід добре їх уявляти, якщо ми хочемо прогнозувати майбутню поведінку Росії на міжнародній арені».

Тодд вважає цілком зрозумілим, що Росія прагне повернення територій, які колись входили до складу СРСР: «Довкола Росії існують два ореоли: передусім серце «слов'янське» чи, радше, «русское в самом широком смысле» осердя, що відповідає традиційному вислову «всі Русі», за яким до центрального краю приєднувались Білорусь та Україна, а тоді те, що становить решту Союзу Незалежних Держав на Кавказі та в Центральній Азії. Нове піднесення російської економіки могло б потроху вдихнути життя в цю сукупність і, так би мовити, відновити колишню сферу російського впливу, однак без панування над нею у звичному сенсі цього слова».

Цікаві думки висловлені дослідником в розділі «українське питання»: «У випадку Білорусі, України та північної половини Казахстану Росія втратила частину сфери свого традиційного панування. Білорусь ніколи не була автономною державною одиницею. Північний Казахстан теж ні, в обох цих випадках утрату контролю можна розглядати як парадоксальний наслідок анархії, яка з повагою поставилася до кордонів, що склалися за радянської доби. Що ж до України з її трьома групами населення – українцями-унітатами на заході, православними українцями в центрі та росіянами на сході, то тут усе складніше. Реальніше говорити про її остаточне відділення. Та Гантінгтон, можливо, має рацію, коли всупереч Бжезінському стверджує, що Україна приречена повернутися в орбіту Росії. Не можна, однак, прийняти його спрощене тлумачення релігійного підґрунтя цього феномена. Залежність України від Росії – результат тривалих історичних чинників, що відзначаються складністю й делікатністю».

«З погляду України, – відзначає Тодд, – все нове завжди приходило з Росії. Тут маємо справу з історичною константою. Більшовицька революція народилася в Росії, точніше на історично панівній частині її території, величезному просторі довкруг осі Москва – Санкт-Петербург. Там народилася Російська держава, звідтіля пішли всі модернізаторські течії упродовж останніх століть. Знову ж таки саме тут відбувався прорив лібералізму 90-х років ХХ ст. Повалення комунізму і хвиля реформ, котрі тривають і досі, почалися в Москві й поширювалися за допомогою російської мови. Відірвана від Росії Україна здатна ледве-ледве рухатися шляхом реформ, якою б не була ідеологічна й словесна агітація Міжнародного валютного фонду». Еммануель Тодд не бачить жодних перспектив для України. «Як історично, так і соціологічно, – пише він, – Україна – це лише погано структурована, розмита зона, в якій не зародився жоден модернізаційний феномен. По суті, вона становить російську окраїну, що підпорядковується імпульсом із центру і за всіх часів характеризується консервативністю: анти-більшовицькою й антисемітською в 1917-1918 рр. та більшою, ніж у Росії, прихильністю до сталінізму з 1990 р. Захід, обманутий її географічним розташуванням ближче до Заходу і наявністю численної уніатської, близької до католицизму меншини, не зрозумів, що, проголосивши свою незалежність, Україна ізолювала себе від московсько-петербурзької демократичної революції, хоча завдяки цьому й домоглася західних кредитів. Втім, не будемо перебільшувати «хуторянський» консерватизм України. Її труднощі, що полягають винятково в тому, щоб позбутися авторитаризму президентської влади, все-таки геть несумісні з такими ж проблемами Казахстану чи Узбекистану».

Яке майбутнє України бачиться Тодду? «Україна має досить культурних відмінностей відносно Росії, щоб самовизначитися як окремішність. Утім, позбавлена власної динаміки. Україна зможе уникнути Росії лише за умови переходу на орбіту іншої потуги. Американська потуга надто далека й примарна, щоб зробитися протипотугою Росії. Європа ж є реальною економічною потугою, її осердя знаходиться в Німеччині. Вона є полюсом військової чи політичної могутності. Однак, якщо Європа хоче ним стати, вона не зацікавлена в тому, щоб зробити Україну своїм сателітом, адже, щоб позбутися американської опіки, їй потрібен російський полюс для врівноваження». На думку Тодда, США мало що може запропонувати Україні за винятком «кількох комп'ютерів». «Що ж до України, то ми переконані в одному: вона нікуди не подінеться. Її зближення

з Росією імовірно, як і повна неспроможність Москви взяти її просто так до рук. Якщо російська економіка рушить з місця, то Росія знову стане центром тяжіння на території значно ширшого простору, ніж вона сама. СНД міг би стати реальним новим політичним утворенням, поєднавши російське лідерство й автономність цілого ряду довоколишніх ореолів. Білорусь була б фактично анексована, Україна залишалася б реальною автономією, але перетворилася б на другу, малу або ж нову Росію. У свідомості всіх локальних і міжнародних дійових осіб знову виникло б поняття «всі Русі». Вірменія, що лежить потойбіч Кавказу, зберегла б статус союзниці, прихилившись до Росії зі страху перед Туреччиною, яка ще кілька років буде привілейованим союзником США. До цього ряду приєдналася б і Грузія. Республіки Центральної Азії явно повернулися б під вплив Росії, а наполовину російський Казахстан відкрито зайняв би особливе місце в цьому розкладі».

Коли цей процес «збирання руських земель» демократичною Росією завершиться, то поряд з Європейським Союзом, який постійно розширяється, з'явиться ще одне велике державне утворення СНД. І дуже добре, вважає Тодд, що Росія не є сильною державою. В цьому її перевага і сильна сторона: вона не зможе перетворитися в гегемона, яскравого лідера світового масштабу. Намалювавши таку геополітичну схему майбутнього, Еммануель Тодд пояснює, якою повинна бути політика ЄС щодо США: «У ХХ ст. жодній країні не вдалося зміцнити свою могутність, ведучи війну чи навіть просто збільшивши свої збройні сили. Франція, Німеччина, Японія й Росія втратили в цій грі надзвичайно багато. США стали переможцями ХХ ст., бо вони тривалий час змогли не погоджуватись на втручання у воєнні конфлікти Старого світу. Наслідуймо приклад цієї першої Америки, що домоглася успіху. Наважмося стати сильними, відмовившись від мілітаризму і погодившись зосередитись на внутрішніх економічних і соціальних проблемах наших суспільств. Нехай нинішня Америка виснажує, якщо вона цього хоче, рештки своєї енергії у боротьбі проти тероризму, цьому ерзаці боротьби за втримання гегемонії, якої вже немає. Якщо вона наполягатиме на демонстрації своєї могутності, то вона прийде лише до розкриття своєї немічності».

Література: Тодд Еммануель. Після імперії. Есе про загинання американської системи. Львів: Кальварія, 2006. 188 с.

►►► Російська геополітика

► **Чаадаєв Петро Якович (1794–1856)** – російський філософ і публіцист, родоначальник російської релігійної філософії. Петро Чаадаєв народився 8 червня (27 травня за старим стилем) 1794 р. У трирічному віці залишився без батьків і виховувався під опікою князя Д. Щербатова в Москві. Освіту здобув у Московському університеті. Чаадаєв – учасник Вітчизняної війни 1812 р., а в 1817–1821 рр. служив у лейб-гвардії гусарському полку, який був розташований в Царському селі. Деякий час був членом декабристської організації, проте не поділяв крайні та насильницькі методи боротьби декабристів. Згодом вважав, що повстання на Сенатській площі відкинуло Росію на багато десятиліть назад. З осені 1826 р. П. Чаадаєв проживав у маєтку тітки у Дмитрівському повіті, посильно працюючи над своїми «Філософічними листами». Їх вихід в світ у 1836 р. викликав велику бурю в тогочасному російському суспільстві. Не обминув їх своєю увагою також імператор Микола I. В результаті проведеного слідства, з двох варіантів – злочинець чи божевільний – імператор вирішив обрати другий. В 1837 р. П. Чаадаєв написав свою головну працю «Апологія божевільного», яку сучасні біографи називають вершиною його політичної думки. Цей твір був опублікований лише в 1862 р., тобто вже після смерті автора.

Петро Чаадаєв говорить, що Росія «ніколи не йшла разом з іншими народами, ми не належимо до жодної із відомих сімей людського роду, ні до Заходу, ні до Сходу, і не маємо традицій ні того, ні другого. Ми стоїмо ніби поза часом, всесвітнє виховання людського роду на нас не розповсюдилось». В сучасному російському житті панує беззаконня, кріпосне право, відсутність ідеї обов'язку, справедливості, права, порядку, які знайшли міцний ґрунт у свідомості й побуті західноєвропейських народів. Захід, на глибоке переконання Чаадаєва, зробив великий крок вперед до прогресу завдяки християнству та католицизму. «Ось вона, атмосфера Заходу, це дещо більше, ніж історія чи психологія, це фізіологія європейської людини. А що ви бачите в нас?» Висновок однозначний: Росія повинна рівнятися на Захід. Петра Чаадаєва можна сміливо вважати першим російським мислителем прозахідної орієнтації. Хоча він заявляє, що росіянам дуже далека культура Гомера, греків, римлян, германців, а стосовно історичних традицій мало, то що об'єднує Росію із Заходом, все-таки, майбутнє країни залежить від долі

європейського суспільства. «До цих пір ми жили відособлено, – відзначає Чаадаєв, – те, чого ми навчилися в інших, залишилось поза нами як пуста прикраса, що не проникла до глибини наших душ; в наші дні сили вищого суспільства так зросли, його вплив на решту людського роду так розширився, що незабаром ми будемо захоплені всесвітнім вихором, і тілом і духом, це безсумнівно: нам ніяк не вдасться ще довго залишитись в самоті. Зробімо ж, що в наших силах, для розчищення шляхів нашим внукам...». Прогрес можливий тільки за умови об'єднання з Європою, бо лише тоді Росія пройде етапи державності й досягне відповідного рівня.

Наприкінці життя в соціології Чаадаєва з'являються нові мотиви. Так, він твердить про те, що важливим фактом, який визначає характер всієї російської історії, є «факт географічний», а «вся наша історія – продукт природи того безмежного краю, який дістався нам в наслідство». Ставши на позиції географічного детермінізму, Чаадаєв з них пояснює ідейну розпорошеність суспільства, пригнічений стан селян тощо. До причин, які спричинили відсталість своєї країни, мислитель відносить також руйнівні наслідки монголо-татарського іґа та традиції православ'я, яке виховує народ в дусі підпорядкування світській владі.

Література: Чаадаєв П. Философические письма. *Классика геополитики. XIX век.* М.: АСТ, 2003. С. 7–53; Мусский И. А. Сто великих мыслителей. М.: Вече, 2004. С. 397–404; Петро Якович Чаадаєв. Безродний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масний О. С. Світова класична думка про державу і право. К.: Юрінком Інтер, 1999. С. 233–237; Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. К.: Хрінком Інтер, 2004. С. 214–215; История политических и правовых учений / Под общей редакцией В. С. Нерсесянца. М.: НОРМА, 2001. – С. 453–456; Ильин В. В. История философии. СПб: Питер, 2003. С. 525–528.

► **Горчаков Олександр Михайлович (1798–1883)** – російський дипломат і державний діяч. Народився в стародавній дворянській сім'ї. Навчався вдома, потім у петербурзькій гімназії, Царськосільському лицей (1811–1817). О. Горчаков усе життя прослужив у дипломатичному відомстві, а з квітня 1856 р. виконував обов'язки міністра закордонних справ. Девіз Горчакова на початку його діяльності – «Росія зосереджується» – став головним принципом політики майбутнього міністра. Шляхом різноманітних комбінацій, дипломатичної майстерності, стійкості йому вдалося досягти головної мети – добитися скасування небезпечних і принизливих

для країни заборон мати військовий флот на Чорному морі (1870). Розуміючи небезпеку в створенні агресивної Німецької імперії, О. Горчаков притримувався ідеї утворення союзу Росії з Францією.

Сучасні російські геополітики вважають, що основні положення зовнішньополітичного курсу, якого притримувалася Росія в часи Горчакова, актуальні по сьогоднішній день: 1) Росія повинна проводити активну зовнішню політику, а не чекати, коли зміцніє в економічному відношенні. Важко збагнути, вважав О. Горчаков, що відійшовши від активної зовнішньополітичної діяльності, Росія збереже за собою можливість пізніше повернутися до неї в якості великої держави; 2) залишаючись на міжнародній арені в якості одного із головних суб'єктів, Росії слід проводити не обмежену яким-небудь одним напрямом, а багатовекторну політику (США, Європа, Китай, Японія, Індія, Близький Схід, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Латинська Америка і Африка); 3) Росія повинна відігравати роль однієї з провідних держав на міжнародній арені; 4) Росії, з врахуванням її масштабів, могутності, потенціалу, історії та традицій – об'єктивно належить одна з головних ролей у міждержавних відносинах. Нема постійних ворогів, але існують постійні національні інтереси. О. Горчаков чітко притримувався цього принципу.

Література: Шикман А. П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. М., 1997; Бушуев С. К. А. М. Горчаков. М., 1961; Российская дипломатия в портретах. М., 1992.

► **Тютчев Федір Іванович (1803–1873)** – російський письменник і публіцист. Народився у садибі Овстуг Брянського повіту Орловської губернії у давній дворянській родині. У 1819 р. поступив на відділ словесності Московського університету, де зблизився з М. Погодіним і В. Одоевським. В 1821 р. закінчив університет і отримав місце в Колегії іноземних справ у Петербурзі. У 1822 р. його призначено позаштатним чиновником російської дипломатичної місії у Мюнхені. Сучасний дослідник Ю. Іванов відзначав, що з 1843 р. Ф. Тютчев «виступив зі статтями панславистського спрямування «Росія і Німеччина», «Росія і Революція», «Папство і римське питання», працював над книгою «Росія і Захід». Він вважав, що російське царство повинно простягатися від «Нілу до Неви, від Ельби до Китаю...». Слов'янофільські погляди Тютчева продовжували зміцнюватися, хоча після поразки Росії у Кримській війні він почав бачити завдання слов'янофільства не

в політичному, а в духовному єднанні... Та поміж тим його погляди, його спосіб життя були європейськими...». В. Цимбурський стверджував, що «геополітика Тютчева націлена на те, щоб через експансію зняти «особливість» Росії, її історико-географічну індивідуальність, що немає ніякого власного обґрунтування «в собі», зокрема в тому сенсі, який передбачав би месіанізм цієї землі через її людей перед Богом».

У незавершеному трактаті «Росія і Захід» Ф. Тютчев зробив акцент на зіставленні історичного досвіду Росії, Німеччини, Франції, Італії та Австрії. Західний переляк з приводу Росії, вказує Ф. Тютчев, виникає від незнання, оскільки вчені й філософи Заходу «в своїх історичних міркуваннях» вилучають цілу половину європейського світу. Відомо, що Росія змушена була, захищаючи свої інтереси і інтереси європейської безпеки, придушити революції в Австрії, Німеччині й помітно вплинути на ситуацію у Франції. На противагу русофобії, Ф. Тютчев висунув ідею панславізму. Неодноразово в публіцистиці та поезії він пропагував ідею повернення Константинополя, утворення православної імперії і об'єднання двох церков – східної і західної.

Для Ф. Тютчева революція на Заході почалася не в 1789 р. і не в часи Лютера, а значно раніше – її джерела пов'язані з папством. «Ідея Імперії, – писав Ф. Тютчев, – завжди була душею Заходу», але вона «на Заході ніколи не була нічим іншим як крадіжкою влади, її узурпацією». Імперія Заходу для Ф. Тютчева є насильницькою і протиприродною, фактором, який не має права на існування. Історію Заходу він обмежує «римським питанням», а Західну церкву вважає «римською колонією», «державою в державі». Головною російською справою Ф. Тютчев вважав збереження в часі і просторі вселенської монархії. Мислитель стверджував: «Вселенська монархія – це імперія. Імперія ж існувала завжди. Вона тільки переходила з рук в руки... 4 імперії: Ассірія, Персія, Македонія, Рим. З Константина починається 5-а імперія, завершальна, імперія християнська». На думку Ф. Тютчева, «Росія значно більш православна, ніж слов'янська. І, як православна, вона є зберігачем імперії... Імперія не вмирає. Лише в якості імператора Сходу цар є імператором Росії. Історія Сходу: це Росія в завершальному вигляді».

В листі до А. А. Тютчевої (1845) Ф. Тютчев писав: «Ти знайдеш в Росії більше кохання, ніж де б це не було в іншому місці. До цих пір ти знала країну, до якої належиш, тільки за відгуками іноземців. Згодом ти зрозумієш, чому ці відгуки, особливо в наші дні, заслуговують мало уваги. І коли потім ти сама будеш в стані збагнути

велич цієї країни і все добре в її народі, ти будеш гордою і щасливою, що народилася росіянкую».

Література: Іванов Ю. Тютчев Федір Іванович. *Зарубіжні письменники*. Енциклопедичний довідник: У 2-х томах. Т. 2. Л-Я / За ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. С. 640–642; Козлик І. В. Цивілізація в творчості Ф. І. Тютчева. *СіЧ*. 1990. № 1; Цымбурский В. Л. Тютчев как геополитик. *Общественные науки и современность*. 1995. № 6. С. 86–98; Кожинов В. В. Тютчев. М., 1994; Пигарев К. В. Ф. И. Тютчев и проблемы внешней политики России. М., 1935.

► **Хом'яков Олексій Степанович (1804–1860)** – релігійний філософ, письменник, поет, публіцист, один з основоположників слов'янофільства. Орієнтація на східну патристику поєднувалася в Хом'якова з елементами філософського романтизму. Виступав з ліберальних позицій за відміну кріпосного права, смертної кари, відстоював демократичні свободи. О. Хом'яков народився в Москві, але дитячі роки пройшли в Тульській губернії. В 1822 р. він закінчив фізико-математичне відділення Московського університету, згодом служив у кавалерійському полку (1823–1825). 5 липня 1836 р. одружився на сестрі поета Н. Язикова – подружжя виховало п'ятьох дочок і чотирьох синів. Крім численних публіцистичних статей, О. Хом'яков написав тритомну працю «Семіраміда. Дослідження істини історичних ідей». 23 вересня 1860 р. мислитель помер від захворювання на холеру.

Розглядаючи історію стародавніх народів, Хом'яков поділяє їх на дві групи – «народи-завойовники» і «народи-землероби». Від протистояння цих двох антиномічних стихій залежав у майбутньому розвиток всесвітньої історії. Кочівники не цінують свою батьківщину, нема в них ні сіл, ні торговельних міст, відсутні навіть ланцюги, які пов'язували б їх із землею. Коли нападають ворожі племена, вони без розпачі втікають із займаної території на іншу. Їм подобається де завгодно, щоб тільки був простір. Зовсім протилежною стихією є землероби. «Настає час, – писав О. Хом'яков, – коли освіта об'єднує їх в масу міцну і непорушну. Об неї розбивається завойовницький натиск дикаря кочового, і вдалині відпир розширює постійно погрожуючі кордони. Така доля Росії й Китаю, які мирним плугом перемогли мечі сусідніх племен». Мислитель глибоко переконаний, що на характер людей впливало географічне розташування, клімат, традиції, які сформувалися на визначеній території. Для Хом'якова ця теза небезпечна: «Такі загальні правила, виведені з характеру місцевості й дії їх

на характері народів; вони так зрозумілі, що прикладів не потрібно для доказів». Разом з тим, вчений не виключав, що «війни і часті переходи народів можуть ввести стихії змішані в населення степів, це також стосується і гірського населення... Коли настає час змішування, то жителі гір більше зберігають у звичаях і мові залишки старовини, ніж жителі степові. Одні рухоміше і легше йдуть від іноземців, інші настирливіше і міцніше зберігають свою особистість».

Характеризуючи народи завойовницькі і землеробські, О. Хом'яков розмірковує: «Народи завойовницькі за звичним своїм характером зберігають назавжди почуття гордості особистої і зневагу не тільки до всього переможеного, але й до всього чужого. Таким є монгол, таким був кельт, такий турок. Це почуття зневаги до чужого довго зберігає їх народність. Переможці, вони пригнічують підкорених і не змішуються з ними; переможені, вони вперто чинять опір впливу переможців і зберігають в душі інстинкти, які зародилися в них століттями стародавньої слави. Можливо, саме цим пояснюється сила народності в племенах скіфських... Простір степів і кочове життя також сприяють збереженню їх родового характеру». На відміну від завойовників, «народи землеробські ближчі до загальнолюдських початків... їм невластиве почуття аристократичної зневаги до інших племен, але все людське знаходить в них співчуття». На думку Хом'якова, «чужа стихія не зростається з духовним складом слов'янським», Росія назавжди залишиться найдемократичнішою з європейських країн, росіяни будуть «представниками людського початку, який благословляє будь-яке плем'я на життя вільне і розвиток самобутній». Мислитель не заперечував, що різноманітні закони можуть на деякий час створити родове дворянство, боярство, майорат, але «неможливо в нас вселити те почуття, той лад і стан душі, з якого розвивається майоратство і аристократія, і зневага до людей та народів. Це неможливо, цього не буде». О. Хом'яков переконаний, що істинним центром сучасного мислення залишається німецький світ. Франція і Англія, на думку вченого, суттєво відстали, Іспанія залишилася напівдиккою, Італія напівмертвою, Швейцарія перетворилася в пустоцвіт, а Бельгія поступово втрачає свою ідентичність, ставши напівфранцузькою.

Література: Хом'яков А. «Семирамида». Исследование истины исторических идей. *Русский мир*. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 5–596; Мусский И. А. Сто великих мыслителей. М.: Вече, 2004. С. 417–424.

► **Киреевський Іван Васильович (1806–1856)** – один із визначних представників слов'янофільства. Народився в дворянській сім'ї. З 1822 р. слухав лекції в Московському університеті, а з 1824 р. працював у архіві Міністерства закордонних справ. Під час поїздки в Німеччину (1831) Киреевський познайомився з Гегелем і Шеллінгом, а по приїзді в Росію почав видавати журнал «Європеець», заборонений владою на другому номері. Поступово мислитель еволюціонував від західництва до слов'янофільства.

Західну культуру І. Киреевський виводить із трьох елементів: римське християнство, світ неосвічених варварів і класичний світ стародавнього язичництва. В Росії спадщина стародавньо-язичеського світу засвоювалася через призму вчення християнства. Слов'янський світ виявився найбільш християнським. І. Киреевський протиставляв католицизму православ'я, яке він апологетизував за ідеал соборності. Саме з православ'ям вчений пов'язував поняття «російського духу». Піддаючи критиці видавців одного з націоналістичних журналів, І. Киреевський відзначав: «І що... за користь нам відкидати чи паплюжити те, що було і є добрим в житті Заходу? ... Все прекрасне, благородне, християнське для нас своє, хоч би було воно Європейське, хоч би Африканське». Вчений вважав, що сили російського народу не були реалізовані в історії. Російську історію і культуру філософ закликає розуміти як боротьбу за новий тип еволюції людства – благодатний, на противагу західному, заснованому на пріоритеті закону.

Мислитель побачив у Росії таємницю, вузол всіх світових проблем. Вирішення конкретно-історичних завдань своєї вітчизни І. Киреевський пов'язував з проблемою вибору людства між двома можливими шляхами: Апокаліпсисом і побудовою Царства Божого. В той же час він розумів, що об'єднання людства в духовну цілість можливе лише завдяки діалогу культур. Вчений був глибоко переконаний, що загибель західної цивілізації з її раціоналізмом – неминуча. Врятувати її може тільки сприйняття православно-слов'янської цивілізації, яка найбільш повно розкрита в душі російського народу.

Література: Шикман А. П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. М., 1997; Манн Ю. Путь Киреевского. *Русская философская эстетика*. М., 1969; Гиренок Ф. И. Патология русского ума (Картография дословности). М., 1998.

► **Мілютін Дмитро Олексійович (1816–1912)** – російський військовий географ. Народився в небагатій дворянській сім'ї. Початкову освіту здобув у московському університетському пансіоні. В 1833 р. – офіцер, згодом випускник військової академії (1839). З 1839 по 1840 рр. брав участь у війні проти кавказьких горців, був поранений. В 1845 р. призначений професором кафедри військової географії у військовій академії. Опублікував ряд праць, зокрема: «Настанови до зайняття, оборони і атаки лісів, будов, сіл та інших місцевих предметів», «Критичне дослідження значення військової географії і статистики», «Перші досліди військової статистики», «Огляд військових дій 1839 р. в Північному Дагестані», «Класичне дослідження італійського походу Суворова», «Історія війни 1799 р. між Росією і Францією в царювання імператора Павла I» тощо. В 1848 р. Д. Мілютін працює при військовому міністрі, потім – начальником штабу кавказької армії (1856), генерал-ад'ютантом (1859), товаришем військового міністра (1860), військовим міністром (1861–1881), після чого подав у відставку. В 1898 р. імператор Олександр II присвоїв Д. Мілютіну чин генерал-фельдмаршала. Залишившись членом державної ради, він майже безвиїзно проживав у Криму. Помер 12 січня 1912 р.

Сучасний російський геополітик Микола Найтов назвав працю Д. Мілютіна «Критичні дослідження значення військової географії і військової статистики» «ідеологічною, теоретичною попередницею геополітики». Визначаючи геополітичні пріоритети Росії, Д. Мілютін вважав головним її супротивником Британську імперію, хоча виступав проти активізації бойових дій проти неї. Мотивував свою позицію нещодавньою Кримською війною, яка значно ослабила Росію. Для підтримки рівноваги в Європі та Близькому Сході, на його думку, необхідний військово-політичний союз Росії та Німеччини. Д. Мілютін робив все для того, щоб захопити висхідні позиції, з яких можна б було погрожувати Індії – «ахіллесовій п'яті» Британської імперії. Що стосувалося Туреччини, то її, на глибоке переконання військового міністра, необхідно було відворити з Європи і створити Балканську конфедерацію під покровительством Європи. Затоки мали мати нейтральний статус. Персію, Китай і США Д. Мілютін вважав союзниками Росії.

Предмет військової географії і статистики, на думку Д. Мілютіна, складають загальні й часткові закономірності функціонування і розвитку держави: політична система, економічна і військова могутність, територія, географічне становище і загальні топографічні властивості. До них він відносив «обриси кордонів,

включаючи сусідів (одна держава розтягнута на великій території або розкидана окремими частинами, інша округлена: становить суцільну масу); одна за своїм становищем є державою виключно континентальною, інша виключно морською; одна змушена утримувати для оборони порівняно більше війська, ніж інша; одна звертає головну увагу на сухопутні війська, інша на флот». Як справжній геополітик, Д. Мілютін констатував, що «продуктивність ґрунту, клімат і інші властивості місцевості визначають власні засоби держави... Нарешті, сполучення водні й сухопутні, штучні й природні... полегшують або утруднюють перевезення...». Д. Мілютін звертав велику увагу на роль народонаселення, форму державного устрою в геополітичному і геостратегічному відношеннях.

Література: Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 104–107.

► **Аксаков Костянтин Сергійович (1817–1860)** – російський філософ і публіцист. Народився в Петербурзі у сім'ї видатного письменника С. Т. Аксакова. Дитинство його пройшло в родовому маєтку. В 1832 р. К. Аксаков поступив на філологічний факультет Московського університету, а через деякий час став членом гуртка М. Станкевича, до якого входили В. Белінський і М. Бакунін. Він знаходив у російській традиції те, що відповідало слов'янофільським поглядам і підтверджувало факт досконалості форм правління, єдність самодержавства і народу.

Протиставляючи Росію Заходу, К. Аксаков вважав, що його вітчизна може уникнути конфліктів народу з владою завдяки самотності російського способу життя. Якщо на Заході, внаслідок надмірного розвитку державницьких форм бюрократії та засилля поліції, «душа бідніє», «совість змінюється законом», то в Росії, завдяки общині, особистість набуває справжньої свободи. Головна причина переваги російського народу над народами Заходу, на глибоке переконання К. Аксакова, полягає в особливостях його національного характеру: 1) в ньому більш розвинуті загальнолюдські принципи, «дух християнського гуманізму» і високоморального життя; 2) в його природі відсутні такі негативні риси як почуття національного егоїзму, національної винятковості, ворожості до інших народів; 3) в ньому є незіпсоване цивілізацією почуття справедливості, общинна взаємоповага, духовна єдність і свобода; 4) приналежність до єдиного слов'янського племені. На відміну від німців чи французів, які гордяться своїм чиновництвом,

російський народ є недержавницьким. К. Аксаков називає Росію країною села, а не міста. На його думку, основи високоморального життя притаманні незіпсованому цивілізацією сільському населенню. Несприйняття всього західного, що негативно впливає на російське суспільство, протиставляється високим якостям російського народу, космополітизм Заходу – соціальному альтруїзму.

Микола Лосський так писав про світоглядні ідеї К. Аксакова: «Ненависть його до Західної Європи була такою ж сильною, як і любов до Росії. Киреевський, Хом'яков, вказуючи на вади західної цивілізації, в той же час визнавали її достоїнства. Вони любили західну цивілізацію і наполягали на необхідності синтезу цінних елементів західного і російського духу. К. Аксаков бачив тільки темні сторони західної цивілізації: насильство, ворожість, помилкову віру (католицизм, протестантизм), схильність до театральних ефектів, «слабкість».

Література: Лосский Н. О. История русской философии. М., 1991.

► **Данилевський Микола Якович (1822–1885)** – російський публіцист і соціолог слов'янофільської орієнтації. Народився 28 листопада (за старим стилем) в селі Оберець в Орловській губернії. Навчався у Царськосільському лицей, а потім на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. В 1849 р. М. Я. Данилевський захистив магістерську дисертацію по кафедрі ботаніки. Здійснив 9 наукових експедицій, в результаті яких було проведено дослідження всіх вод Європейської Росії. Хвороба серця, яка його переслідувала останні роки життя, привела до раптової смерті 7 листопада 1885 р. в Тифлісі. Тіло М. Я. Данилевського було перевезено в Мшатку, де й поховано.

Свої погляди М. Я. Данилевський виклав у монографії «Росія і Європа», журнальний варіант якої з'явився у 1869 р., а окремим виданням книга побачила світ у 1871 р. На його переконання, головними діючими суб'єктами історії є не держави чи окремі нації, а величезні культурно-релігійні спільноти, яких він назвав «культурно-історичними типами». Згодом ці спільноти почали називати «цивілізаціями». М. Я. Данилевський засуджує Захід за нав'язування своєї культури іншим народам, заперечує факт існування єдності людства і загальнолюдської цивілізації. Він запропонував власну типологізацію цивілізацій, виділивши єгипетську, китайську, ассіро-вавілоно-фінікійську, єврейську,

грецьку, римську, германо-романську і слов'янську. Вчений не тільки виділяє культурно-історичні типи, але й пропонує деякі закони їх руху і розвитку.

«Закони М. Я. Данилевського»: Будь-яке плем'я чи сімейство народів, яке характеризується окремою мовою або групою мов, близьких між собою, складає самобутній культурно-історичний тип при умові, що воно взагалі здатне до історичного розвитку; щоб цивілізація могла зародитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю; початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє її для себе, використовуючи здобутки попередніх цивілізацій; цивілізація тільки тоді досягає своєї повноти, різноманітності та багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, що її складають, користуються незалежністю, входячи до федерації чи політичної системи держав; у цивілізацій період росту невизначено повільний, але період розквіту – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу.

Необхідно погодитись з твердженням М. Нартова, що «замість моноцентризму європейської цивілізації М. Я. Данилевський запропонував концепцію поліцентризму типів культур, замість лінійності – багатоваріантність розвитку. І для М. Я. Данилевського, і для євразійців прогрес – це реалізація різноманітних можливостей, закладених у різних культурах. Розбіжності в поглядах євразійців і М. Я. Данилевського проявилися в тому, що євразійці відносили Росію до особливого типу євразійської культури, а М. Я. Данилевський – до слов'янського культурно-історичного типу... Політичні інтереси Росії і Європи не тільки не співпадають, але й протилежні по своїй суті». М. Я. Данилевський доводив, що коли в центрі політики перебували російські інтереси, країна досягала найбільших успіхів на міжнародній арені, коли ж вона починала відстоювати «загальноєвропейські інтереси», то успіхи поверталися проти неї. Європеїзацію Данилевський називає важкою хворобою, до якої в значній мірі спричинився Петро I. Вона мала дуже негативні наслідки для Росії. По-перше, змінювався у гірший бік народний побут; по-друге, не завжди вдавалося безболісно перенести на російський ґрунт зарубіжні інститути; по-третє, західноєвропейці дивилися на Росію через «європейські окуляри». На сторінках монографії М. Я. Данилевського є безліч доказів ставлення європейців до російської дійсності, яке було зверхнім і принизливим. Прозахідна політика, на глибоке

переконання М.Я.Данилевського, є надзвичайно шкідливою, бо завдяки їй не усвідомлюється спільність Росії та слов'янства, росіянам відводиться роль подразників Європи, що призводить до втрати нею надій на самобутній культурний розвиток. Вчений зображував справу таким чином, ніби «хвора» і «загниваюча» Європа перетворилася мало не у зосередження світового зла, і бачив врятування сучасного йому світу в панславізмі.

М.Я.Данилевський виділяє чотири напрями культурної діяльності: релігійний; власне культурний (теоретично-науковий, естетично-художній, технічно-промисловий); політичний; суспільно-економічний. Кожна з цивілізацій, які виникли після первісних автохтонних культур, розвинула тільки одну із сторін культурної діяльності: єврейська – релігійну, грецька – власне культурну, а римська – політичну. Виходячи з цього, вчений пропонує характеризувати єврейський, грецький і римський типи – одноосновними. Що стосується германо-романського культурно-історичного типу, то М.Я.Данилевський вважає його двоосновним, бо в ньому переважали науковий і промисловий характери культури. Дещо ідеалізуючи слов'янський тип, вчений констатує: «Отже, на основі аналізу найсуттєвіших загальних результатів діяльності попередніх культурно-історичних типів... можемо ми покладати обґрунтовані надії, що слов'янський культурно-історичний тип вперше буде мати синтез всіх сторін культурної діяльності в широкому значенні цього слова... Ми можемо сподіватися, що слов'янський тип буде першим чотириосновним культурно-історичним типом». Необхідно відзначити, що вже за життя у М.Я.Данилевського було чимало опонентів, серед яких і відомий філософ Володимир Соловйов, який назвав його вчення «повзучою теорією». Неоднозначно оцінюють твердження М.Я.Данилевського і сучасні російські геополітики.

Література: Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991; Классика геополитики. XIX век. М.: Изд-во АСТ, 2003. С. 275–679; Вайгачев С. А. Послесловие. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. С. 556–567; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002; Дергачев В. А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000; Гаджиев К. С. Введение в геополитику / Издание второе, дополненное и переработанное. М.: Логос, 2002; Гаджиев К. С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997; Нартов Н. А. Геополитика. М.: Юнити, 2000.

► **Страхов Микола Миколайович (1828–1896)** – російський публіцист, літературний критик і філософ. Народився в сім'ї священика. В 1851 р. закінчив Педагогічний інститут в Петербурзі. Співробітничав з Ф.Достоевським, редагував «Отечественные записки». В 1889 р. обраний член-кореспондентом Петербурзької академії наук. Перу М. Страхова належать книги «Світ як ціле» (1872), «Про вічні істини» (1887), «Боротьба з Заходом в російській літературі» (1883), «Філософські нариси» (1895). Головним об'єктом критики М. Страхова був європейський раціоналізм, який він визначав як культ розуму і поклоніння перед природознавством. Підсумком такого поклоніння стають світоглядні догми, які дуже далекі від справжньої науковості. До таких ідеологій М. Страхов відносив матеріалізм та утилітаризм. В своїй критиці «раціоналістичного» Заходу мислитель спирався на теорію культурно-історичних типів М. Данилевського, в якій він вбачав справжнє наукове і філософське заперечення європоцентризму.

Оцінюючи ґрунтовну працю М. Данилевського, М. Страхов назвав «Росію і Європу» «катехізисом чи кодексом слов'янофільства», в якій «точно і зрозуміло викладено вчення про слов'янський світ та його відношення до решти людства». Доводячи відмінність теорії Данилевського і слов'янофільських ідей, М. Страхов констатував: «Головний висновок «Росії і Європи» настільки самостійний і настільки разучий своєю простотою і тверезістю, як і вся його теорія: слов'яни не покликані змінити увесь світ, знайти для всього людства вирішення історичного завдання; вони є тільки особливий культурно-історичний тип, поряд з яким можуть мати місце існування і розвиток інших типів... Вся теорія М. Данилевського може бути розглянута як певна спроба з'ясувати становище слов'янського світу в історії – цю загадковість, аномалію, епіцикл для будь-якого європейського історика. В силу того виняткового становища серед інших народів, якому в історії нема рівноцінного прикладу, слов'янам належить змінити погляди на науку історії, які вкоренилися в Європі...».

У статті «Наша культура і всесвітня єдність» (1888) М. Страхов піддав нищівній критиці В. Соловйова, який характеризував Данилевського як «вузького й нерозумного патріота». Свої думки на захист автора «Росії і Європи» М. Страхов розвинув у статті «Остання відповідь п. Вол. Соловйову» (1889): «Слухаючи кого-небудь із наших західників, можна подумати, що говорить не наш співвітчизник, а який-небудь німець з глибини Німеччини, якого з дитинства замість буки лякали донським козаком і якому Росія

являється в міфічному образі нездоланної могутності та найглухішого варварства. Чи не варто нам стати на цілковито іншу точку зору? Чому ми боїмося за Європу, а за Росію в нас нема найменшої боязні?.. Він (Данилевський – *Авт.*) бачив у майбутньому, що його улюблених слов'ян чекають такі випробування, такі погроми, перед якими ніщо Бородінська битва і Севастопольський погром. І він закликав до мужності, до твердої віри в себе, і він сподівався, що якщо ми будемо так вміти жертвувати собою, як жертвували до цих пір, то ми витримаємо цей натиск Європи, що ми відстоїмо себе, а якщо відстоїмо, то, значить, і розквітнемо новим життям».

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002.

► **Леонтьев Костянтин Миколайович (1831–1891)** – російський філософ, учень М. Я. Данилевського. Походив із дворян Калузької губернії. Навчання одержав на медичному факультеті Московського університету, який закінчив у 1854 р. Як лікаря К. М. Леонтьев брав участь у Кримській війні, в 1861–1874 рр. перебував на дипломатичній службі. Вийшовши у відставку, співробітничав у консервативних виданнях того часу – «Русском Вестнике» та «Гражданине». У 1880–1887 рр. був цензором, після чого поселився в монастир Оптина пустинь, де прийняв монаший сан.

Концепція К. М. Леонтьєва викладена, перш за все, у книзі «Схід, Росія і слов'янство», яку він писав, ще перебуваючи на дипломатичній роботі. Хоча його вчення формувалося під значним впливом ідей М. Я. Данилевського, однак у багатьох положеннях К. М. Леонтьєв не тільки відійшов від свого вчителя, але й висунув прямо протилежні положення. В центрі концепції вченого – життя національності, народу, який, аналогічно з життям окремої людини, проходить три стадії: початкової простоти (дитинство народу); «позитивного розчленування» (розквіт); «вторинного упрощення» (народ старіє і наближується до свого природного кінця, перетворюючись у етнографічний стан).

Леонтьєв визнає існування слов'янського типу Данилевського, але не як історичну реальність, а лише як політичний ідеал. Дійсність, з його точки зору, не підтверджувала цих положень, адже слов'янський світ був розділений, а його народи переживали важкі часи (болгари вели боротьбу за незалежність; чехи онімечувались; росіяни обговорювали майбутні реформи). Створення

слов'янського типу можливе у майбутньому, але потребує кропіткої роботи, значних політичних зусиль. Леонтьєв вважає, що історія Росії тісно зв'язана з історією Візантії, а дві країни поєднують спільні початки і основні політико-правові принципи: візантійське православ'я, візантійське самодержавство і візантійські звичаї. На глибоке переконання К. М. Леонтьєва, «візантійський дух утворює складну тканину нервової системи, яка пронизує весь організм країни». У зовнішньополітичній галузі Леонтьєв висунув ідею створення «слов'яно-грецької цивілізації». Для цього пропонувалося зайняти Константинополь, розпочавши війну з Австрією, Англією і Туреччиною, та створити центр «вселенського візантизму», зразкову державно-правову систему, в рамках якої лікувалася б хвора на емансипацію Росія. Звернемося до міркувань Леонтьєва: «Поворотним пунктом для нас, росіян, повинно бути взяття Царгорода і закладення там основ нової культурно-державної будівлі... Але тут мова не стільки про саму цю ціль, скільки про обставини, необхідні для її досягнення: 1) швидка війна з Австрією чи Англією; 2) угода з Німеччиною; 3) анархія у Франції; 4) несприятлива обстановка в Болгарії та Сербії...». В «Листах про східні справи» К. Леонтьєв відкрито і однозначно закликає: «нам, росіянам, необхідно цілковито відірватися від європейських рейок і, вибравши свій новий шлях, стати, нарешті, на чолі розумового і соціального життя всього людства».

Коли європейські держави прагнуть до федералізму перед Росією вимальовуються два шляхи подальшого розвитку: 1) підпорядкування Європі; 2) Росія повинна вистояти в своїй окремішності. Необхідно зосередитись на чомусь одному: «Моя гіпотеза, – відзначав К. Леонтьєв, – єдність у складності, здається, виправдовується й тут. Ми маємо три вражаючі приклади: Англію, Туреччину, Росію. В Росії (тобто в її великоруському ядрі) була сильною єдність нації; в Туреччині більше було різноманітності; в Англії була гармонія того й іншого. В Англії завоювання, чуже насильство, було глибоким і дало глибокі захисні коріння країні. Завойовники настільки злилися з переможеними, що склали одну націю, але не склали одного з ними класу. В Туреччині завойовники зовсім не злилися з християнами, тому змогли лише створити складну державу, але не єдину націю і, віднявши в думці турків (привілейованих підданих імперії), ми отримали чисту демократію християн. В Росії завоювання було слабким, і занадто швидке злиття варягів із слов'янами не дало можливості утворитися в нас, у власній Великоросії, міцним становим традиціям. Залежно з цим і творчість, багатство

духу трьох ступенів: вище всіх Англія (колишня, звичайно), значно нижча і бідніша її розумом Росія, всіх безплідніша Туреччина». Хоча на Заході все відбувалося більш бурхливо, проте «більш мирна чи глибша рухомість всього ґрунту і всього ладу в нас, в Росії». На глибоке переконання Леонт'єва, «необхідно вихвалити і любити не слов'ян, а те, що в них особливо слов'янське, із західним неподібне, від Європи віддільне... Не злиття з ними слід чекати – треба шукати комбінацій, вигідних і для нас, і для них (а через це, можливо, і для охоронних початків самої Європи); треба шукати... штучного тяготіння на поважній відстані, а не змішування і злиття неорганічного». У статті «Храм і церква» К. Леонт'єв стверджує, що Росія повинна бути сильною, і ця сила її потрібна для всього слов'янства; міцність православ'я потрібна для Росії; для міцності православ'я необхідний тісний союз Росії з греками, володарями святих місць і чотирьох великих патріарших престолів... Треба вірити в Росію, в її долю, в її вождів. Під останніми Леонт'єв, звісно, мав на увазі представників російського самодержавства.

Література: Леонт'єв К. Храм и церковь. М.: АСТ, 2003; Леонт'єв К. Н. Византизм и славянство. *Антология мировой политической мысли*: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 178–183; Леонт'єв К. Н. Национальная политика как орудие всемирной революции (Письма к О. И. Фуделю). *Антология мировой политической мысли*: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 183–189; Петров В. Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 115–125; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 152–153; История политических учений / Под общей редакцией О. В. Мартышина. Вып. 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства». М.: Юрист, 2000. С. 249–254.

► **Ламанський Володимир Іванович (1835–1914)** – російський філолог-славіст, історик. Народився в сім'ї чиновника Міністерства фінансів, згодом сенатора. Після закінчення 1-ї петербурзької гімназії поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Працював канцелярським чиновником в губернському управлінні, а потім у петербурзькій бібліотеці. В 1858 р. В. Ламанський склав іспит на ступінь магістра і в 1860 р.

захистив дисертацію «Слов'яни в Малій Азії, Африці та Іспанії». Протягом 1862–1864 рр. відвідав бібліотеки Софії, Белграда, Загреба, Праги, Афін, Венеції, Константинополя. В 1870 р. захистив докторську дисертацію «З історії вивчення греко-слов'янського світу в Європі». З 1890 р. – заслужений професор кафедри слов'янської філології.

Науковій творчості В. Ламанського притаманний широкий діапазон інтересів. Разом з П. П. Семеновим-Тянь-Шанським видавав багатотомну працю «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899–1914). Його науковим працям і особливо публіцистичним виступам були притаманні слов'янофільські і панславистські тенденції, протиставлення «греко-слов'янського» світу «романо-германському», «латинству». В. Ламанський вважав, що саме російська мова повинна мати в майбутньому статус загальнослов'янської. У праці «Три світи Азійсько-Європейського материка» (1916) В. Ламанський закликав визнати слов'янство «як принцип та ідею». Що стосується трьох світів, то до них вчений відносив: 1) Європу (сучасний романо-германський світ, «найбільш розвинутий і освічений відділ людства»); 2) середній світ, який включав у себе Російську імперію та землі Центральної Європи; 3) Азія – світ переважно зів'ялого і невідновленого минулого, світ «трухлявої старості».

Література: История исторической мысли в СССР. Т. 2-3. М., 1960–1963; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект-Пресс, 2002.

► **Мечников Лев Ілліч (1838–1888)** – російський соціолог, один з основоположників соціо-природничого підходу до аналізу світової історії. Народився в Санки-Петербурзі, в сім'ї харківського поміщика – зрусифікованого вихідця з Румунії. В 1854 р. юнак став студентом медичного факультету Харківського університету, однак, дізнавшись про участь сина в революційному русі, батьки забрали його додому. Восени 1856 р. Мечников поїхав на навчання до Петербурзької медико-хірургічної академії. Паралельно він вивчав мови на факультеті східних наук Петербурзького університету, відвідував заняття в Академії мистецтв і на математичному факультеті Петербурзького університету. В 1858 р. Л. Мечников працює перекладачем в російській дипломатичній місії на Близькому Сході, згодом складає іспити на фізико-математичний факультет

Петербурзького університету, працює торговельним агентом на пароплаванні, нарешті, виїжджає до Італії з метою стати художником. Там Л. Мечников стає волонтером одного із загонів Джузеппе Гарібальді, бере участь у бойових діях, отримуючи при цьому навіть поранення. Згодом перебирається до Женеви, де вступає в анархістську секцію М. Бакуніна. В 1874–1876 рр. очолює російське відділення Токійської школи іноземних мов, працюючи над монографією «Японська імперія» (1881). В 1883 р. Невшательська академія в Швейцарії запропонувала Л. Мечникову очолити кафедру порівняльної геостатистики в Лозанському університеті, якою він керував до останніх днів життя. Помер 18 червня 1888 р. в м. Невшатель.

В 1884 р. була опублікована програмна соціологічна стаття Л. Мечникова «Школа боротьби в соціології», в якій він з позицій соціал-дарвінізму виокремив три етапи еволюції, в яких кожний наступний включав у себе попередній разом з домінуючим законом: неорганічний етап (з законом всесвітнього тяжіння), біологічний (з законом боротьби за існування), соціологічний – з принципом кооперації. У вересні 1884 р. вчений прочитав курс лекцій в Невшательській академії, на основі якого в 1885-1886 рр. опублікував праці «Географія в 50 картинах», «Світ і його походження», «Земля і життя».

Лев Мечников був прихильником лінійно-еволюційної концепції розвитку суспільства, виділивши в якості головної причини розвитку географічний фактор. На його думку, зародження і розвиток людства нерозривно пов'язаний із освоєнням водних річок. У відповідності до цього принципу Л. Мечников поділив історію людства на три етапи – річковий, морський і океанічний. Перший етап суспільного розвитку, річковий, він пов'язував із використанням таких великих рік як Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг і Хуанхе. Саме з цим етапом пов'язана історія чотирьох стародавніх цивілізацій – Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Для того, щоб використати потенціал вищезазначених річок, необхідно було спочатку їх «приборкати», захистивши себе від небезпек повеней. Це було можливо тільки при спільній праці. Визначальними рисами цього етапу були рабство і деспотизм.

Другий етап, морський (середземноморський) – це час від заснування Карфагену до Карла Великого. З виходом людства на морський простір воно одержало імпульс для розвитку. Ізоляція річкових культур була замінена контактами з культурами, обміном необхідною сировиною і продуктами праці. Для цього етапу характерні кріпацтво, підневільна праця, олігархічні і феодалні феде-

рації. Нарешті, третій етап, океанічний, охоплює Новий час (з відкриття Америки). Використання океанічних ресурсів розширило можливості людства і об'єднало континенти Землі в єдину господарську систему. Цей період, за Л. Мечниковим, тільки нещодавно почався. Його ідеалами повинна стати свобода (знищення примусової праці), рівність (ліквідація соціальної диференціації), братство (солідарність узгоджених індивідуальних сил).

Література: Л. И. Мечников. Исаев Б. А. Геополитика. Питер, 2005. С. 75–77; Латова Наталия. Лев Ильич Мечников. <http://www.peoples.ru/science/founder/mechikov>.

► **Воєйков Олександр Іванович (1842–1916)** – один з визначних російських метеорологів-кліматологів. Народився в Москві у сім'ї учасника Вітчизняної війни 1812 р. Втративши у п'ятирічному віці батьків, О. Воєйков виховувався в родині свого дядька Д. Мертваго. У 1860 р. він поступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, однак закінчити його не встиг. У 1861 р. в зв'язку із студентськими заворушеннями університет був закритий, і О. Воєйков виїхав за кордон. У 1865 р. в Геттінгенському університеті він захистив дисертацію «Про пряму інсоляцію в різних місцевостях земної поверхні» й одержав ступінь доктора філософії. Після повернення в Росію у 1866 р. О. Воєйков був обраний дійсним членом Російського географічного товариства. В 1908 р. його обрали почесним членом, а протягом 32 років вчений був головою його метеорологічної комісії. Багато подорожував, беручи участь у різних наукових експедиціях. О. Воєйков вільно володів французькою, німецькою, англійською, італійською, іспанською мовами. В 1878 р. його нагородили золотою медаллю на всесвітній виставці в Парижі, з 1887 р. – ординарний професор Петербурзького університету.

У 1884 р. побачила світ фундаментальна праця О. Воєйкова «Клімати земної кулі», яка була удостоєна Російським географічним товариством золотої медалі. В ній вперше зроблена спроба порівняльної кліматології земної кулі в тісному взаємозв'язку з усіма фізико-географічними факторами. Автор вперше описав клімат Росії. Щоб більш повно охарактеризувати розмах творчої діяльності О. Воєйкова, згадаємо про його праці з розподілу населення Землі в залежності від природних умов, співвідношення його з кліматом та іншими природними умовами, нарешті, про вплив

людини на природу. П. Семенов-Тян-Шанський високо оцінив монографію Л. Воейкова: «Тут і клімат, і життєві продукти, і питання приросту населення, і різні природні багатства, і шляхи сполучення, і багато іншого, наочно представлені у порівняльних величинах всіх країн. Це саме життєва географія». Розглядаючи питання про розподіл населення, він вказує на невикористані можливості, закликає до заселення північних і південних районів. Аналіз даних про продукти харчування дає йому право зробити висновок щодо необхідності розповсюдження рослинної їжі як більш дешевої, доступної та корисної.

Література: Берг Л. С. Очерки по истории русских географических открытий. Москва-Ленинград, 1946; Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за столетие. Москва-Ленинград, 1946.

► **Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863–1919)** – російський історик. Народився в с. Вдале Верхньодніпровського повіту (сучасна Дніпропетровська область України) у дворянській сім'ї. В 1886 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. З 1890 р. – приват-доцент, згодом професор цього університету. За своїми політичними поглядами був близьким до кадетів. У перші роки наукової діяльності О. Лаппо-Данилевський схилився до прихильників державницької теорії історичного процесу, поділяв погляди позитивістів. На початку ХХ ст., під впливом праць німецького філософа і соціолога Г. Ріккєрта, став на позиції неокантіанства, з позицій суб'єктивного ідеалізму виступав проти марксистського розуміння історії. Заперечуючи суспільно-історичні критерії цінності історичного джерела, О. Лаппо-Данилевський вважав головним вникнення у психологію автора джерела.

Погляди вченого на розвиток цивілізації висвітлені в праці «Ідея держави і головні моменти її розвитку в Росії з часів смути і до епохи перетворень». «В епоху перетворень ця ідея в Росії, – писав О. Лаппо-Данилевський, – ще не набула характеру безперервної і прогресивної еволюції: ланки цього ланцюга майже не входили одна в одну; кожна з них скоріше залежала від загального і відповідного руху європейських ідей, ніж від попередньої його ланки, і лише доволі слабо визначала наступну його ланку. Ця еволюція була, таким чином, не безперервною, а іноді навіть доволі випадковою, без достатньо чітко вираженого індивідуального характеру; але все ж вона була розвитком і навіть свого роду прогресом».

Література: Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; Санкт-Петербург: Терра фантастика, 2003. С. 599–620; Памяти академика А. С. Лаппо-Данилевского. *Русский исторический журнал*. 1920. Кн. 6; Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 3. М., 1963.

► **Трубецькой Євген Миколайович (1863–1920)** – визначний російський релігійний філософ, суспільний діяч, правник і культуролог. Народився в аристократичній сім'ї, яка за походженням відносилася до литовського княжого роду Гедиміновичів. Батько – віце-губернатор Калуги. В 1881–1885 рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету. В 1886 р. захистив дисертацію «Рабство в Стародавній Греції» і став приват-доцентом Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі. Згодом – професор Московського університету. Після Жовтневої революції Є. Трубецькой покинув Москву, ведучи боротьбу проти більшовиків на півдні Росії в лавах Добровольчої армії. У 1918–1920 рр. перебував в Україні. В Новоросійську захворів на тиф і 23 січня 1920 р. помер. Головна книга Є. Трубецького «Смисл життя» (1918).

Основну увагу Є. Трубецькой приділив співвідношенню історичного і географічного в політичному процесі. На його думку, цей вплив проявився в кількох аспектах: 1) рівнинність території сформувала у свідомості людей пріоритет рівності в суспільному розвитку; 2) труднощі в освоєнні великих просторів сформували в національному характері принцип «все або нічого», пріоритет стрибків замість поступового розвитку; 3) величезність території сформувала в Росії неагресивну самосвідомість, відсутність інтересу до подальшого збільшення території. Є. Трубецькой був переконаний, що політика захоплення нових територій може завдати Росії лише шкоди. Виходячи з цього постулату, необхідно не примножувати, а зберігати вже існуючу територію. Такий підхід він називав «територіальним консерватизмом». Мислитель стояв на позиціях месіанства, яке, на його думку, полягало в захисті малих і слабких народів.

Література: Сирота Н. М. Основы геополитики. Санкт-Петербург, 2001. С. 50-51; Евгений Николаевич Трубецкой. *Великие мыслители XX века*. М.: Мартин, 2002. С. 347–353.

► **Трубецькой Григорій Миколайович (1873–1930)** – російський суспільний і політичний діяч, дипломат і публіцист, брат Сергія і Євгена Трубецьких. Після закінчення історико-філологічного факультету Московського університету князь Г. М. Трубецькой поступив на службу в Міністерство закордонних справ і був призначений аташе в Константинополь. З 1901 р. він служить в чині першого секретаря посольства, займаючись до того ж дослідженням давнини Близького Сходу. В 1906 р. він залишив дипломатичну службу і переїхав до Москви, де разом з братом Євгеном видавав «Вестник Европы». В 1912 р. Г. Трубецькой повернувся служити в Міністерство закордонних справ радником по близькосхідним справам. На початку Першої світової війни був призначений послом Росії в Сербію, а після окупації цієї країни, Трубецького відкликали в Росію. Григорій Михайлович не сприйняв Жовтневу революцію, опинившись згодом в білогвардійському таборі. Помер в еміграції.

В своїх працях розвинув думку М. Данилевського про те, що Росія не повинна бути прив'язана ні до європейських, ні до азійських справ, але має впливати на проблеми обох континентів. У праці «Росія як велика держава» (1910), говорячи про співвідношення європейського і азійського інтересів країни, Г. Трубецькой віддавав перевагу останнім. Він виступив проти втручання Росії в європейські конфлікти. З цих позицій Г. Трубецькой позитивно оцінював рішення адміністрації Олександра III про будівництво трансибірської залізничної магістралі, з якою була пов'язана перспектива розвитку російсько-китайських відносин.

Г. Трубецькой був противником територіальних збагачень Росії, вважаючи, що необхідно зберегти те, що вже є. На його думку, «політика поступового імперіалізму повинна уступити місце політиці забезпечення і збереження того, що залишилося». Головне завдання Росії Г. Трубецькой бачив у розширенні сітки трансконтинентальних шляхів.

Література: Трубецькой Григорій Николаевич. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. https://ru.wikipedia.org/wiki/Стрижев_А._Н._Еще_один_Трубецкий. <http://www.portal-slovo.ru>.

► **Вандам (Єдрихін) Олексій Єфимович (1867–1933)** – російський вчений і військовий діяч. Народився 17 березня 1867 року в Мінській губернії в багатодітній солдатській сім'ї. Із сімнадцятирічного віку пов'язав своє життя з армією: піхотинець

Серпухівського полку, юнкер Віленського піхотного училища, підпоручник Ярославського полку, слухач Миколаївської академії генерального штабу, командир роти Гренадерського полку. Військову кар'єру закінчив після ліквідації Північно-Західної армії. Помер генерал Вандам 16 вересня 1933 року і похований у Талліні на російському кладовищі при церкві Св. Олександра Невського. Його перу належать геополітичні та військово-теоретичні праці «Наше становище», «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», «Листи із Трансваалю».

В передмові до однієї із своїх праць Вандам писав: «У класифікації військових знань мистецтво вести бій називається тактикою, а мистецтво вести війну – вищою тактикою чи стратегією. Але як бій становить собою тільки один із скороминучих актів війни, яка триває іноді роками, так і війна є не що інше, як – короткочасний акт боротьби за життя, що ніколи не припиняється. Звідси логічно випливає, що для ведення боротьби за життя необхідне особливе мистецтво – вища стратегія чи політика». Вандам був одним із прихильників теорії географічного детермінізму, тобто віддавав належне географічному розташуванню країни. «Незважаючи на великі розміри своєї території, – відзначав вчений, – російський народ, в порівнянні з іншими народами білої раси, перебуває у найменш сприятливих для життя умовах. Суворий зимовий холод і властиві тільки північному клімату роздоріжжя накладають на його діяльність такі ланцюги, важкість яких цілковито незнайома жителям помірного Заходу. Потім, не маючи доступу до теплих морів, що є продовженням внутрішніх доріг, він відчуває серйозні труднощі у вивезенні за кордон своїх виробів, що сильно гальмує його промисловість і зовнішню торгівлю, позбавляє його головного джерела народного багатства. Одним словом, своїм географічним становищем Російський народ приречений на замкнене, бідне, а внаслідок цього і незадовільне існування». Виходячи з цього, російський народ завжди прагнув «до сонця і теплої води», він завжди рухався на південь.

Саме геополітичне становище Росії перетворювало її в головного супротивника англосаксів на шляху до світового панування. «Повна віддаленість його (російського народу – *Авт.*) від світових торговельних трактів, тобто моря, і суворий клімат країни прирікають його на бідність і неможливість розвинути свою ділову енергію. Внаслідок чого, підпорядковуючись законам природи, расовому інстинкту, він невтримно прагне до півдня...». Англія стала єдиним володарем морських шляхів і робить все для того, щоб зберегти своє панування на морі. Вандам радить сухопутним

державам створити коаліцію проти морської держави – Англії. На його думку, деспотизм Англії набагато небезпечніший і витонченіший ніж наполеонівський. Вона висміює як прагнення росіян «до теплої води», так і бажання німців мати «своє місце під сонцем». Росія і Німеччина не повинні миритися з таким тлумаченням сучасної геополітики Англією.

Вандам належав до тих геополітиків, які виступали за розширення територій своєї держави. «Подібно до того, як кожна нормальна сім'я, яка збільшується, не може весь час існувати на одній і тій же ділянці землі, так і кожний нормальний народ не може задовольнитися все тою ж, колись зайнятою його предками територією, і, в силу розмноження, змушений прагнути за межі своїх володінь». Так виникли Нова Іспанія, Нова Португалія, Нова Голландія і Нова Франція, тобто колонії вищеназваних країн. Закономірно, що й бажання росіян вийти за межі своїх теперішніх володінь, викликали супротив Англії. Вандам виступає за спільні зусилля Німеччини і Росії в майбутній зміні геополітичної карти світу: «Росія велика і могутня, – констатує Вандам. – Моральні і матеріальні джерела її не мають нічого рівного собі в світі, і якщо вони будуть організовані відповідно своїй масі, якщо завдання наші будуть визначені чітко і зрозуміло, і армія і флот перебуватимуть у повній готовності в будь-яку хвилину виступити на захист наших власних, правильно усвідомлених інтересів – у нас не буде причин боятися наших сусідів, бо найсильніший з них – Німеччина добре розуміє, що якщо її майбутнє залежить від її флоту, то існування останнього залежить від російської армії. З такою підготовкою необхідно спішити, не втрачаючи жодної хвилини, бо – подивіться уважніше, – і ви побачите вже, що на нас насувається новий період Історії». Ці думки Вандам висловив на сторінках своєї праці «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», опублікованій у 1913 році, тобто напередодні Першої світової війни.

Література: Вандам Е. А. Геополитика и геостратегия. М.: Кучково Поле, 2002; Образцов И. Забытое имя. Вандам Е. А. Геополитика и геостратегия. М.: Кучково Поле, 2002. С. 7–26; Даниленко И. Высшая стратегия и судьбы отечества. Вандам Е. А. Геополитика и геостратегия. М.: Кучково Поле, 2002. С. 235–260.

► **Семенов-Тянь-Шанський Веніамін Петрович (1870–1942)** – відомий російський географ і геополітик, син відомого географа

і мандрівника П. П. Семенова-Тянь-Шанського. Після закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету (1893) брав участь у багатьох географічних експедиціях в Сибір, на Урал і Кавказ, а також у першому переписі населення Росії 1897 р. Під його редакцією побачили світ 19 томів фундаментального видання «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» та 12-ти томна праця «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах». В. П. Семенов-Тянь-Шанський – автор монографій «Місто і село Європейської Росії», «Типи місцевості Європейської Росії і Кавказу», «Район і країна», «Про могутнє територіальне володіння стосовно до Росії. Нарис політичної географії». Остання, опублікована в 1915 р., найбільше відображає геополітичні погляди вченого.

Відкинувши односторонність традиційного підходу щодо протиборства таласократії і телурукратії, тобто Суші і Моря, В. П. Семенов-Тянь-Шанський доводить, що історичний розвиток йшов шляхом синтезу морських і континентальних частин земної кулі. На його думку, існували три великі океанські бухти: Середземне, Китайське і Карибське моря, які суттєво вплинули на розвиток світової цивілізації. Ним була сформульована концепція і виділені три типи територіальних систем політичної могутності: кільцеподібна система; пучковоподібна система; система «від моря до моря». Кільцеподібна система виникає на узбережжі внутрішніх морів, які поступово в боротьбі різних племен захоплюються яким-небудь одним народом, що просувається до материка (Стародавня Греція, Стародавній Рим). Ця система утворюється шляхом захоплення узбережжя різних континентів і островів морською державою (Іспанія, Голландія, Англія). Система «від моря до моря» виникає шляхом засвоєння внутрішніх просторів якого-небудь материка від одного його берега до іншого (Стародавня Персія, США, СРСР). В. П. Семенов-Тянь-Шанський вважав, що слабкістю пупкоподібної системи є безпосереднє співіснування з системою «від моря до моря», яка робить своєрідний натиск на різномірні, розкидані приморські анклавні (пучки). Саме цим вчений пояснює і обґрунтовує утворення «буферних» держав між цими системами (Афганістан в XIX ст., Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія в XX ст.).

В. П. Семенов-Тянь-Шанський запропонував поділити Росію на західну і східну частини з кордоном по річці Єнісей. Не відкидав він також ідею щодо перенесення культурно-економічного центру поближче до географічного. Це, на його думку, можна зробити двома способами: 1) скористатися методом Петра Великого і перенести столицю, в даному випадку до Єкатеринбурга; 2) утворити нові

культурно-колонізаторські бази. Можливість федеративного устрою Росії мислитель рішуче відкидав як таку, що згубна для країни.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 211–214; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 154–156; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 108–110.

► **Струве Петро Бернгардович (1870–1944)** – російський економіст, філософ і політичний діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Був кореспондентом і редактором ряду журналів («Нове слово», «Визволення», «Російська думка»). Спочатку належав до соціал-демократії, згодом до «легального марксизму» та партії конституційних демократів. П. Струве не сприйняв і рішуче засудив Жовтневу революцію, а тому не випадково, що в роки громадянської війни був членом Особливої Наради при генералі А. Денікіну та членом уряду генерала П. Врангеля. Проживаючи за кордоном, в Празі та Парижі, П. Струве належав до право кадетського напрямку. Основні геополітичні думки виклав на сторінках своїх праць «Велика Росія» і «Роздуми про російську революцію».

Стоячи на позиціях створення Великої Росії, П. Струве бачив один шлях до цього: «Спрямувати всі сили на ту область, яка дійсно доступна реальному впливу російської культури. Ця область – увесь басейн Чорного моря, тобто всі європейські й азіатські країни, які «входять» до Чорного моря... Основою російської зовнішньої політики повинно бути, таким чином, економічне панування Росії в басейні Чорного моря. З такого панування само собою витікає політична і культурна перевага Росії на всьому так званому Близькому Сході. Така перевага саме на ґрунті економічного панування здійсниться цілковито мирним шляхом. Якщо ж зміцнимося економічно і культурно на цій природній базі нашої могутності, нам не будуть страшні ніякі зовнішні труднощі, що можуть виникнути незалежно від нас. В цій області ми будемо мати чудовий захист в союзі з Францією і, згідно угоди, з Англією, яка у випадку необхідності може бути відповідним чином розширена і поглиблена...».

Якщо проблема Великої Росії зводиться до російського «військового розширення» в басейні Чорного моря, відзначав П. Струве, то «для здійснення цього завдання і взагалі для господарського піднесення Росії євреї становлять елемент цілком цінний. В тому економічному завоюванні Близького Сходу, без якого не може бути

створена Велика Росія, віддані російській державності і прив'язані до російської культури євреї незамінні у якості піонерів і посередників. Таким чином, заради Великої Росії треба створювати таких євреїв і ширше ними користуватися. Очевидно, що єдиним способом для цього є послідовне і лояльне здійснення політики «емансипації» євреїв... По суті, серед всіх «іногородців» Росії – не дивлячись на всі антисемітські воплі – нема елемента, який би міг бути легше, ніж євреї, поставлений на службу російської державності і асимільований з російською культурою». «Польське питання» П. Струве теж вважав питанням політичним чи міжнародно-політичним. Належність Польського королівства до Росії є для останньої чистісінько питанням політичної могутності. Це є важливо і для «внутрішнього» спокою цієї частини імперії.

П. Струве був переконаний, що національною ідеєю сучасної Росії може стати спроба примирення між владою і самодіяльністю народів, які пробудилися, тобто держава і нація повинні органічно злитися. Влада і нація повинні знайти компроміс, піти на добровільне самообмеження з метою поєднання минулої історичної долі з новими ліберальними вимогами. Струве виступав за створення такої Російської імперії, в якій могутність держави буде співпадати з дисципліною праці, правовим захистом і релігійною ідеєю. «Ми ніколи не вважали Росію колосом на глиняних ногах, – писав П. Струве, – бо якщо б ми так вважали, то як би ми вірили у відновлення Росії? А це значить, що ми віримо в правдивість тієї могутності, якою володіла історична Росія. І нове життя Росії ми не відмежовуємо від її старої могутності».

Література: Струве П. Великая Россия. Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 786–797; Струве П. Б. Великая Россия. Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 480–482; Струве П. Б. Отрывки о государстве. Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 483–485; Струве П. Б. Размышления о русской революции. Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 485–490.

► **Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924)** – російський політик і державний діяч. Народився в сім'ї директора народних училищ Симбірської губернії. По закінченні місцевої гімназії

поступив на юридичний факультет Казанського університету, але був виключений з першого курсу за участь у студентських заворушеннях. В 1891 р. склав екстерном іспит в Петербурзькому університеті й працював у Самарі помічником присяжного повіреного. З 1893 р. присвятив себе політиці, за що був заарештований і висланий в с. Шушенське Єнісейської губернії. Заснував РСДРП(б), яка брала участь у розповсюдженні марксизму, революціях 1905–1907 та 1917 рр. Після перемоги Жовтневого повстання 1917 р. В. Ленін очолював Раду Народних Комісарів.

Хоча, як відзначав російський геополітик Борис Ісаєв, Ленін «ніколи не вважав себе геополітиком і критично відносився до цієї науки», в той же час він не міг не звертати увагу на проблеми, які поставила і прагнула вирішувати геополітика. В праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1915) Ленін сформулював п'ять ознак імперіалізму: 1) концентрація виробництва і капіталу, утворення монополій; 2) злиття банкового капіталу з промисловим, виникнення фінансового капіталу, фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу на відміну від вивозу товарів набуває особливо важливого значення; 4) утворення міжнародних союзів монополістів, що ділять світ; 5) завершення територіального поділу світу між великими капіталістичними державами. Російський політолог О. Мартишин відзначає багато спільного між трактуванням Леніна і англійського неоліберала Дж. А. Гобсона. Ленін, як і Гобсон, не зводить імперіалізм до колоніальних захоплень, виявляючи в ньому глибші соціально-економічні процеси. Якщо для Гобсона імперіалізм – не закономірне явище, це хвороба, «соціальна патологія», яку треба лікувати при допомозі справжньої демократії, то за Леніним, імперіалізм – неминучість, результат всього попереднього розвитку капіталізму. Він не підлягає реформуванню, його можна тільки знищити. Імперіалізм – епоха насильства і реакції. Війна за переділ світу – його закон. Перша світова війна саме така: це війна імперіалістична. Міжнародні конфлікти створюють кризові ситуації. Це нове джерело потрясінь. На таких міркуваннях базується кінцевий висновок Леніна: імперіалізм – остання стадія капіталізму, переддень пролетарської революції. Ленін висунув ідею про нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталізму, назвавши це законом капіталізму. В статті «Воєнна програма пролетарської революції» (1916) В. Ленін однозначно заявив: «Соціалізм не може перемогти одночасно у всіх країнах. Він переможе спочатку в одній чи кількох країнах, а решта протягом деякого часу залишаться буржуазними чи дрібнобуржуазними».

Згідно з ленінською картиною світу, на земній кулі на початку ХХ ст. існували колоніальні, напівколоніальні країни та колонії. Ленін цілком обґрунтовано поділив колоніальні держави на великі (Англія, Росія, Франція, Німеччина, США, Японія) і малі. Колонії малих держав Бельгії, Голландії, Португалії та інших є «об'єктом можливого і ймовірного переділу». «Володіння колонією, – відзначав Ленін, – одне дає повну гарантію успіху монополії проти всіх випадковостей боротьби з противником – аж до такої випадковості, коли противник забажав би захиститися законом про державну монополію». Після перемоги Жовтневого повстання Ленін чимало зусиль доклав для підготовки і здійснення світової революції, яка повинна була радикально змінити картину світу і встановити безкласовий суспільний лад – комунізм у світовому масштабі. Виступаючи на III з'їзді Рад в 1917 р., Ленін настояв на «повному розриві з варварською політикою буржуазної цивілізації, яка ґрунтувалась на благополуччі експлуататорів у не багатьох вибраних націях на поработінні сотень мільйонів трудячого населення в Азії, в колоніях взагалі і в малих країнах». З'їзд привітав політику РНК, що проголосила повну незалежність Фінляндії, почала виведення військ з Персії, оголосила свободу самовизначення Вірменії. Разом з тим, незабаром Ленін рішуче засудив проект «автономії» Сталіна.

Ленін був безкомпромісним у проведенні зовнішньополітичної діяльності. Він використовував будь-які методи в боротьбі з зовнішніми партнерами і опонентами. Дмитро Волкогонов наводить записку, власноручно написану Леніним в листопаді 1920 р. Е. Скланському, в якій він дає вказівки як «натиснути» на Латвію і Естонію за підтримку білогвардійських загонів генерала Балаховича: «1) Недостатньо надіслати дипломатичний протест. 2) Навіть краще відтермінувати його, щоб спробувати краще спіймати Латвію і Естляндію... 4) Вжити воєнних заходів, тобто спробувати покарати Латвію і Естляндію воєнним чином (наприклад, «на плечах» Балаховича перейти де-небудь кордон на одну версту і повісити там 100–1000 їх чиновників і багатіїв)».

Не дивлячись на те, що Ленін піддавав нищівній критиці капіталістичний світ, він постійно отримував допомогу від тих, кому, здавалось би, більше за всіх було що втрачати в комуністичній Росії – від найбагатших американських капіталістів. Так, директор нью-йоркського федерального резервного банку Вільям Томпсон зробив більшовикам особистий внесок в один мільйон доларів, а Якоб Шіфф дав Леніну 20 мільйонів доларів. За словами О. Керенського, Ленін отримав від німецьких банкірів

40 мільйонів марок золотом (близько 5 мільйонів доларів). Ще при житті Леніна з'явилася книга англійської дослідниці Нести Х. Вебстер «Всесвітня революція: Зговір проти цивілізації» (1921), в якій відзначалося: «Між Берліном і Москвою існує повне взаєморозуміння. Ленін не є мозком всесвітньої змови. Робилося чимало спроб змалювати нинішнього диктатора Росії як «надлюдину» з обширними задумами. Власні твори Леніна відкидають цю теорію. У всіх його багаточисленних роботах нема й натяку на геніальність чи хоча б оригінальність думки... Здається, єдине, що його захоплює, це те, як всупереч опору народу, провести в життя свої ідеї... Так що Ленін не є ні демагогом, ні надлюдиною, а виступає в ролі агента великої німецько-єврейської компанії, що прагне до світового панування».

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 214-215; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 217-226; Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет: В 2-х книгах. М., 1999; Поцелуев В. Ленин. М.: Эксмо, 2003; Сенченко М. І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології. К.: МАУП, 2003; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социальных революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под редакцией О. В. Мартышина. М.: Юристъ, 2000. С. 392-423; Мирошникова В., Мирошникова Д. 100 знаменитых политиков. Харьков: Фолио, 2004. С. 277-282; Великие правители XX века. М.: Мартин, 2002. С. 191-198.

► **Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879-1940)** – російський політичний діяч і публіцист. З 1897 р. – в соціал-демократичному русі. Учасник революції 1905–1907 рр. Після лютневої революції 1917 р. Троцький повернувся з еміграції в Петроград і офіційно приєднався до більшовиків. Один з керівників і організаторів Жовтневого збройного повстання. В першому радянському уряді – народний комісар закордонних справ, згодом – наркомвоєнмор і голова Реввійськради (1918–1924). В 1926 р. виключений із політбюро і виведений зі складу ЦК. В січні 1928 р. висланий в Алма-Ату, а в 1929 р. – за межі СРСР. В 1932 р. позбавлений радянського громадянства. З 1937 р. проживав у Мексиці. Загинув у 1940 р. під час здійснення терористичного акту Меркадером дель Ріо Ернандесом за вказівкою Й. Сталіна.

Л. Троцький розробив теорію перманентної революції, у відповідності з якою революції не в найбільш розвинених країнах, наприклад в Росії, покликані вирішувати завдання капіталістичного розвитку, побудову демократичного суспільства, тобто вони є буржуазними за змістом. В ХХ столітті вони набувають перманентного (постійний і безперервний) характеру і врешті-решт переростають в соціалістичні, метою яких є встановлення диктатури пролетаріату. Завдяки цій диктатурі і відбувається прискорений перехід до комунізму. В праці «Перманентна революція» (1930) Л. Троцький прогнозував: «Вибухи громадянської війни і зовнішніх війн чергуються з періодами мирних реформ». В геополітичному плані це означало, що соціалістична революція, яка бере свій початок в СРСР, переросте у світову революцію. Троцький запевняв: «Соціалістична революція починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. Таким чином, соціалістична революція стає перманентною в новому, більш широкому сенсі слова: вона не одержує свого завершення до кінцевого торжества нового суспільства на всій планеті».

В праці «Воєнна доктрина чи воєнне доктринерство» (1922) Л. Троцький підпорядкував воєнну стратегію внутрішній і зовнішній політиці. В книзі «Захід і Схід. Питання світової політики і світової революції» (1924) Л. Троцький виділив три етапи історії Комуністичного Інтернаціоналу: 1) від жовтня 1917 р. до революції в Німеччині 1921 р.; 2) 1921–1924 рр. – невдача із захопленням влади німецькими комуністами і загальний відкат революції в Європі; 3) починаючи з 1924 р. – економічна і політична стабілізація європейських країн (за винятком Італії) і зміцнення становища США, які в своєму розвитку значно випередили Європу.

Л. Троцький висунув ідею створення «Європейської Федеративної Радянської Республіки» і навіть спрогнозував передумови її виникнення: нова революція в європейських країнах створить об'єднану Європу, подібну до СРСР. Вони разом знищать капіталістичну Америку і відкриють шлях всім народам до комунізму. «Якщо відстала Росія не стала (та й не могла) чекати революції в Європі, – вважав Л. Троцький, – тим більше Європа не стане і не зможе чекати революції в Америці... Ставши на ґрунт найбільш природного чергування історичних подій, можемо впевнено сказати, що перемога революції в Європі протягом небагатьох років розхитає могутність американської буржуазії». Л. Троцького мало цікавив той факт, якими будуть Європа і світ після світової пролетарської революції.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 215–220; Волконов Д. Троцкий. Политический портрет: В 2 книгах. М., 1999; Мирошникова В., Мирошникова Д. 100 знаменитых политиков. Харьков: Фолио, 2004. С. 282–290.

► **Бердяев Микола Олександрович (1874–1948)** – російський філософ і публіцист. Народився в Києві у дворянській сім'ї. По материнській лінії походив від польських магнатів Браницьких, по батьківській – від київських і харківських поміщиків. Батько віддав Миколу до кадетського корпусу, однак у 1894 р. він самовільно залишив його і поступив на природничий факультет, згодом перевівся на юридичний факультет (1895) Київського університету. За участь у соціал-демократичних акціях (1898) Бердяев був відрахований з університету, заарештований і висланий на три роки до Вологодської губернії. В 1904 р. він переїхав до Петербурга, а згодом до Москви (1908). Під час радянської влади Бердяєва двічі заарештовували, в 1921 і 1922 рр., а невдовзі вислали з Росії в Німеччину. Через деякий час мислитель переїхав до Парижа. Помер М. Бердяев за письмовим столом 23 березня 1948 р.

Микола Бердяев – автор численних праць: «Суб'єктивізм і індивідуалізм в суспільній філософії» (1901), «Філософія свободи» (1911), «Смисл творчості» (1916), «Смисл історії» (1923), «Філософія нерівності» (1923), «Про призначення людини» (1931), «Основна антиномія особи і суспільства» (1931), «Генеральна лінія радянської філософії і войовничий атеїзм» (1932), «Я і світ об'єктів» (1934), «Дух і реальність» (1937), «Людська особистість і надлюдські цінності» (1937), «Джерела і смисл російського комунізму» (1937), «Про рабство і свободу людини» (1939), «Самопізнання» (1949) та ін.

Свої геополітичні міркування М. Бердяев виклав у фундаментальній праці «Доля Росії». Аналізуючи Першу світову війну з філософської точки зору, мислитель слушно зауважив, що одним з її наслідків «буде філософія націоналізму і філософія імперіалізму». «Світову війну, – констатував вчений, – можна розглядати з різних точок зору. В одному із своїх аспектів світова війна повинна бути визнана незворотнім і роковим моментом в розвитку і діалектиці імперіалізму. Вона є результат зіткнення імперіалістичних воль до світової могутності і світового панування. Існування декількох світових претензій не може не породити світову війну». М. Бердяев вірно відмітив, що «імперіалістичні претензії Німеччини

занадто пізно з'явилися в історії, коли земна куля вже в значній мірі була поділена, коли Англія стала вже великою морською державою, а Росія – великою сухопутною державою». Отже, Бердяев вважав, що «є три великі держави, які можуть претендувати на світове панування, – Англія, Росія і Німеччина». Однак співіснування цих трьох світових імперіалістичних воль неможливе, бо «неминуче їх зіткнення і вибір».

Війна не омине жодну малу націю. Бердяев-геополітик слушно зауважує, що «всі національні організми хочуть облаштуватися в світі, хочуть увійти в свої природні кордони. Війна винищує слабкі національності і разом з тим вона пробуджує в них волю до автономного існування. Великі імперіалістичні організми розширюються і прагнуть до утворення світового царства. І паралельно цьому найменші національні організми прагнуть до самостійності, сподіваючись на покровительство великих держав». М. Бердяев побачив в імперіалізмі початок універсалізації, тобто, в сучасному розумінні, глобалізації. Що стосується націоналізму, то для нього характерна індивідуальність. На думку Бердяєва, «імперіалізм по природі своїй виходить за межі замкненого національного існування, імперіалістична воля є завжди воля до світового існування. Через боротьбу, через розбрат імперіалізм все ж сприяє об'єднанню людства. Імперіалістична воля пролила багато крові в людській історії, але за нею прихована ідея світової єдності людства», яка переборює будь-яку національну відособленість, будь-який провінціалізм.

М. Бердяев дає геополітичну характеристику Росії. Вона, на його думку, «величніша в світі сухопутна держава, цілий величезний світ, об'єднуючий безконечне багатомаття, великий Схід-Захід, що перевищує обмежене поняття індивідуальності. І поскільки перед Росією стоять світові імперіалістичні завдання, вони перевершують завдання суто національні. Так було в давнину в Римській імперії, так в Новий час стоїть питання в імперії Великобританській». На глибоке переконання Бердяєва, «будь-яка велика імперія, історично життєва, повинна мати національне ядро, з якого і навколо якого здійснюється її всесвітньо-історична робота». Що стосується Російської імперії, то вона є певний у світі організм, що має своє специфічне покликання. Мислитель закликав до необхідності змінити зовнішньополітичне обличчя Росії, яка повинна стати такою, що щедро дає, а не по-хижацьки відбирає. Російський імперіалізм тільки тоді матиме право на існування, коли насилля буде замінено силою. Залишаючись палким поборником прав і свобод громадян,

Бердяєв стверджував, що «тільки вільні громадяни можуть бути опорою імперії», а «велика кількість безправних... становить небезпеку». Мислитель виділяє два основні завдання зовнішньополітичного курсу Росії: заволодіння затоками і виходом до морів; визволення пригноблених націй. Але ця благородна місія може бути виконана лише у тому випадку, якщо Росія ніколи не буде пригнічувати в себе всередині, якщо вона і в середині буде визволителем пригнічених народів. Бердяєв закликав до вирішення польського, єврейського, фінського, вірменського та інших питань. Вчений проколував: «Якщо Росія не зуміє прищепити до себе любові, то вона втратить основи для свого великого становища в світі», бо її «імперіалізм не може бути агресивним. Її націоналізм повинен виражати російський загальнолюдський народний характер».

Вслід за О. Шпенглером, М. Бердяєв проколує «кінець Європи»: «Могутнє почуття, викликане світовою війною, можна виразити так: кінець Європи як монополіста культури, як замкненої провінції земної кулі, претендуючої бути всесвітом. Світова війна вводить у світовий круговорот всі раси, всі частки земної кулі. Вона приводить Схід і Захід в такий близький дотик, якого не знала ще історія. Світова війна ставить питання про вихід в світовий простір, про розповсюдження культури на всю поверхню земної кулі». Хоча сучасний імперіалізм – явище суто європейське, однак «він несе з собою енергію, кінцеве розкриття якої означає кінець Європи». З «кінцем Європи» Бердяєв пов'язував «кінець провінційно-замкненого життя Росії і слов'янської раси». Вона виходить на світову арену як визначальна духовна сила. Попереду важкі часи, бо «сильний космічний вітер хитає всі країни, народи і культури. Щоб вистояти від цього вітру, має бути велика духовна зосередженість і поглибленість, необхідне релігійне переживання історичних катастроф».

На думку М. Бердяєва, Росія «має явити тип східно-західної культури, перебороти односторонність західно-європейської культури з її позитивізмом і матеріалізмом... У відомому сенсі європеїзація Росії необхідна і незворотня. Росія повинна стати для Європи внутрішньою, а не зовнішньою силою, силою творчо перетворюючою. Для цього Росія повинна бути культурно перетворена по-європейськи». Бердяєв переконаний, що нова слов'янська ідея прийде на заміну німецької раси і усвідомить свою єдність і свою ідею в кривавій боротьбі з германізмом.

У праці «Філософія нерівності» М. Бердяєв запропонував власну типологію війн. На його думку, «війни бувають дуже різноякісними за своїм характером. Бувають війни більш-менш рівних по своїй силі

і по своїй культурі народів. В цьому випадку відбувається напружене змагання, яке повинно вирішити, кому повинно належати панування в світі... Бувають війни народів могутніх і висококультурних проти слабших і малокультурних. В такому випадку метою війни може стати колонізація, насадження і розповсюдження більш високої культури. Перший тип війни є змаганням імперіалістів. Другий тип війни становить здійснення імперіалістичних завдань. Бувають війни народів пригнічених за своє визволення, зовнішньо більш слабших, але внутрішньо ще зберігши свою духовну силу... Нарешті, бувають війни, в яких сильні, варварські, некультурні народи перетворюють в рабів народи вищої культури... Але який би характер не носила війна, вона є показником напруженого динамізму історії».

Література: Бердяєв Н. Судьба России. М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 1999; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мысль, 2002. С. 53–59; Всемирная философия. XX век / Автор-составитель А. П. Андриевский. Минск: Харвест, 2004. С. 135–138; Антология мировой политической мысли: В 5 томах. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 585–599; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под общей редакцией О. В. Мартышина. М.: Юристъ, 2000. С. 458–469.

► **Вишеславцев Борис Петрович (1877–1954)** – релігійний філософ-персоналіст, який вмів поєднувати психоаналіз Зигмунда Фрейда з християнською релігією та філософією. Народився в Москві у збіднілій дворянській сім'ї. В 1895 р. закінчив Третю московську гімназію і поступив на юридичний факультет Московського університету. Хоча магістерська дисертація Б. Вишеславцева була присвячена не адвокатурі, а філософській концепції Й. Фіхте. Через деякий час, під час наукового стажування в Майбурзі, мислитель завершив книгу «Етика Фіхте». Протягом 1908–1922 рр. працював спочатку приват-доцентом, а згодом екстраординарним професором Московського університету. Невизнання більшовизму змусило Б. Вишеславцева емігрувати за кордон. Проживаючи в Німеччині та Франції, він продовжував досліджувати філософські проблеми та викладав у Паризькому

богословському інституті. В 1940 р. переїхав до Швейцарії, де прожив до останніх днів свого життя. Б. Вишеславцев опублікував ряд книг, серед яких заслуговують на особливу увагу «Гарантія прав громадян» (1917), «Російська стихія у Достоевського» (1924), «Серце в християнській і індійській містиці» (1928), «Вічне в російській філософії» (1955), «Філософська злиденність марксизму» (1952), «Криза індустріальної культури» (1953).

В геополітичному плані цікавими видаються міркування Б. Вишеславцева про людську душу і характери народів. Проживаючи в Німеччині, мислитель неодноразово спілкувався з своїми західними колегами. Своїми роздумами він поділився на сторінках «Щоденника»: «Наша зустріч із західними філософами відразу запримітила різницю душевних і духовних початків. Різницю нелегко довести: філософія та ж, на якій виховані покоління російських освічених людей і професорів. Але відношення інше: в них вона приймається суто інтелектуально. У нас скоріше почуттям та інтуїцією. Нас вражав їх сухий, строго диференційований інтелектуалізм... їх вражав й іноді дратував наш абсолютизм, наша вимога завершальних рішень і зведення всіх проблем до завершального смислу всього існуючого...».

Вищеназвану проблему Б. Вишеславцев дослідив у статті «Російський національний характер». «Я переконаний, – писав мислитель, – що народний характер надзвичайно стійкий, можливо, він навіть завжди залишається таким, і найбільш неочікувані й неймовірні коливання долі відкривають тільки його приховані, але завжди присутні потенції; так що з глибокого розуміння характеру можна прочитати всю його долю». Вчений вважав, що для того, щоб зрозуміти душу народу, необхідно вникнути в його сни. Саме на їх основі написані російські казки, епос і поезія. Детально описавши сюжети головних російських казок, Б. Вишеславцев прийшов до висновку, що «вони викривають все, що живе в підсвідомій душі народу... Казка викриває... соціальну ворожнечу і жадобу соціальної утопії». Казки, на глибоке переконання вченого, можуть пророкувати майбутнє, бо з людиною відбувається, як правило, те, чого вона найбільше хоче, особливо чого вона підсвідомо хоче. Ось чому казки так символічні для долі народу.

Характеризуючи російський характер, Б. Вишеславцев відзначав його національну скромність, самокритику і самозасудження. Це відрізняє росіянина від іноземця, розвиток історичного процесу в Росії та Європі. «Це не революція західноєвропейська з її здобуванням прав і боротьбою за новий лад життя, це стихійний нігілізм,

який миттєво знищує все, до чого народна душа схилялась». Цим відрізняється російська революція від західноєвропейської. «В нашому мистецтві теж живе Ерос – в нашій музиці, в нашій поезії, в нашому танці. Ми теж творимо не з пуританського обов'язку, а лише тоді, коли ми захоплені, закохані в красоту. Тут наша схожість з вами, але тут же лежить і відмінність: наш Ерос жадає безмежного і сам безмежний, безформний, стихійний, позбавлений граней, а ваш Ерос радісно і впевнено здійснює шлях творчого сходження... Дисгармонія життя приводить нас у відчай, і ми починаємо руйнувати все і заперечувати все в пориві нігілізму; а іноді, в пориві святості, приймаємо і любимо все, все хочемо відновити і врятувати, все перетворити...». Б. Вишеславцев підсумував: «У нас з вами протилежні завдання: у вас – не дати Еросу завмерти і вичерпатися серед завершеності чудових форм, у нас: знайти форму для нашого хаотичного Ероса, знайти центр, оволодіти собою. Ви володієте в повноті тим, чого ми найбільше бажаємо».

Література: Вышеславцев Б. Русский национальный характер. *Русский мир*. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 621–640; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 112–117.

► **Алексеев Микола Миколайович (1879–1964)** – один з відомих ідеологів євразійства, видатний історик, філософ права і державознавець, автор найбільш повної і завершеної концепції євразійського державного ідеалу. Народився в Москві у дворянській сім'ї. В 1902 р. М. Алексеев був відрахований з юридичного факультету Московського університету за участь у студентських заворушеннях. Лише після амністії, закінчивши повний курс, склав магістерські випробування і в 1908 р. став приват-доцентом університету, а в 1911 р. захистив дисертацію. Брав участь у Першій світовій війні та громадянській війні в Росії, а після поразки білогвардійців емігрував за кордон. Проживав у Парижі, Берліні та Белграді. В 1946 р. взяв радянське громадянство, а в 1950 р. переїхав до Швейцарії, де й помер. Свою модель євразійської держави виклав у працях «Російський народ і держава», «Євразійці і держава» та «Сучасне становище науки про державу і її найближчі завдання».

М. Алексеев вважав, що право Росії повинно будуватися на принципах і передумовах, альтернативних західним ліберальним юридичним теоріям: «Не право важливо, але правда, держава правди».

На становлення російського правознавства вирішальний вплив зробили православна правова монархія, ідея диктатури, козацької вольності та сектантське розуміння держави. Мислитель виділяє основні риси євразійської держави: 1) держава побудована на глибинних народних основах і відповідає «народній волі»; 2) держава є ідеократією чи державою стабілізуючої суспільної думки; 3) правляча партія є носієм оригінальної державної ідеї. Остання теза заперечує багатопартійність, яка культивувалася на Заході.

Майбутню державу М. Алексєєв бачить як союз миру, правди і народів. Мета її – внутрішній і духовний розвиток людини. Майбутня Росія не може бути побудована інакше, як на основі широкої автономії земель і народів, які до неї входять. Разом з тим, роль центру, навколо якого об'єднуються народи, залишає за собою Росія. В економічній сфері повинна панувати державно-приватна система господарства. Держава має свою конституцію, в основу якої покладено «Декларацію зобов'язань держави». Замість опозиції, яку мислитель не сприймав, в державі М. Алексєєва окреме місце належить гарантам, які забезпечують нормальне проведення в життя державної місії. «Гарантована держава» М. Алексєєва не визнає жодних самодержавств – ні особистих, ні колективних. В деякій мірі вона є різновидом республіканської форми правління.

Література: Алексєєв Н. Н. Теория государства: государственное устройство, государственное устройство, государственный идеал. *Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 636–640;* Петров В. Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 145–158.

► **Карсавін Лев Платонович (1882–1952)** – один із ідеологів євразійства, історик і філософ. Після закінчення історико-філологічного факультету Петербурзького університету захистив магістерську і докторську дисертації з релігійної культури Італії. З 1918 р. – професор Петроградського університету, член Вільної філософської асоціації. В 1922 р. висланий за межі Росії. Проживав у Берліні (1923–1926), а потім у Парижі (з 1926 р.). В 1928 р. очолив кафедру загальної історії Вільнюського університету. Його педагогічна і наукова діяльність були перервані арештом в 1949 р. Помер у табірній лікарні. Геополітична концепція Л. Карсавіна викладена в його праці «Схід, Захід і російська ідея» (1922).

Стоячи на позиціях євразійства, Л. Карсавін з докором зауважує: «Ми, росіяни, до цих пір були несхильними до самовизначення, наївно ототожнюючи свій національний ідеал з європеїзацією чи, не менш наївно, заперечуючи будь-яку цінність європейського. Багато з нас навіть у нинішній революції бачать або лише етап європеїзації нашої, що продовжує справу Петра, або прояв некультурного бунтівництва, давно пережитого Європою... Всі намагаються осмислити революцію з точки зору західних ідеалів, цілковито не вмючи проводити відмінність між ідеологією вождів і стихій...». Л. Карсавін був глибоко переконаний, що «не в європеїзації смисл нашого історичного існування і не європейський ідеал пропонується нам як наше майбутнє. Якщо б було так, ми б були народом неісторичним, здатним лише для удобрювання європейського поля..., і ні про яку російську ідею не варто б і говорити. І не в «європейських» тенденціях російської думки, суспільності і державності треба шукати цю ідею».

Особливість російського ідеалу полягала в постійному взаємозв'язку візантійської і російської церков з державністю і національністю. Цю особливість Л. Карсавін бачив і в російській революції. «Не народ нав'яже свою волю більшовикам, і не більшовики нав'язують йому свою. Але народна воля індивідуалізується і в більшовиках; в них здійснюються деякі особливі суттєві її мотиви: жадоба соціальної перебудови і навіть соціальної правди, інстинкт державності і великодержав'я». В більшовицькій революції Л. Карсавін бачив не стільки комуністичну ідеологію, як російську душу: «Комуністична ідеологія лежить у найбільш поверховому прошарку історичного російського процесу. Її призначення і вплив перебільшувати не варто...».

Література: Карсавін Л. П. Восток, Запад и русская идея. *Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 677–680;* Карсавін Л. П. *Философия истории. Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 681–689.*

► **Ільїн Іван Олександрович (1883–1954)** – російський релігійний філософ і політичний мислитель. Народився в Москві у дворянській сім'ї. Закінчив гімназію із золотою медаллю та юридичний факультет Московського університету з відзнакою. В 1909 р.

склав іспити на ступінь магістра державного права і був затверджений у званні приват-доцента при кафедрі енциклопедії права і історії філософії права Московського університету. Жовтневу революцію 1917 р. зустрів вороже і назавжди залишився ідейним ворогом радянської влади. 26 листопада 1922 р. був висланий з Росії. Проживаючи в Берліні, І. Ільїн працював професором і деканом Російського наукового інституту. В 1934 р. за відмову вести заняття у відповідності з програмними засадами націонал-соціалістів Ільїну було заборонено займатися викладацькою роботою, а його праці були заборонені гестапо. В 1938 р. він переїхав у Швейцарію. 21 грудня 1954 р. Івана Олександровича не стало. Іван Ільїн опублікував понад 30 книг, зокрема «Про супротив злу силою» (1925), «Шлях духовного оновлення» (1938), «Аксіоми релігійного досвіду» (1953), «Наші завдання» (1956).

Сучасний геополітик М. Нартов писав, що погляди І. Ільїна «пересікалися з «органічною теорією» батька терміна «геополітика» шведського вченого Рудольфа Челлена. Як і останній, Ільїн вважав, що держава, країна з її населенням – «живий організм». Росія як «живий організм» формувалася століттями не як «механічна сума території», а як «органічна єдність». Говорячи про державну форму, І. Ільїн вважав, що вона повинна рахуватися з територіальним розміром країни та з чисельністю її населення. Це стосується також клімату і природи країни. «Суворий клімат, – писав вчений, – затруднює всю організацію народу, всі зносини, все управління. Природа впливає на характер людей, на продовольство країни, на її промисловість; вона визначає її географічні і стратегічні кордони, її оборону, характер її війн. Все це має бути враховано у державній формі. Багатонаціональний склад населення представляє державній формі свої вимоги. Він може стати фактором розпаду і призвести до згубних громадянських воєн. Але ця небезпека може бути і подолана: природою країни і гірським вільнолюбством солідарних народів (Швейцарія); чи тривалим і вільним емігрантським відбором, заокеанським становищем країни і торговельно-промисловим характером держави (Сполучені Штати); чи, нарешті, релігійно-культурною перевагою і успішним політичним керівництвом чисельно сильнішого племені, якщо воно відрізняється справжньою добротою (Росія)».

Виходячи з таких міркувань, І. Ільїн підсумував: «Кожний народ і кожна країна як жива індивідуальність зі своїми особливими даними, зі своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народові притаманна своя, особлива, індивідуальна

державна форма і конституція, відповідна йому, і тільки йому. Нема однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій. Сліпе копіювання... небезпечне і може бути згубним...».

І. Ільїн наводить найоптимальніші умови для повноцінного існування держави. До таких він відносить наступні: 1) територію і її розміри (чим більші ці розміри, тим необхідніша сильна влада і тим важче створювати корпоративний лад); 2) густота населення (чим більше вона, тим легшою є організація країни); 3) державні завдання (чим грандіозніше вони, тим меншій кількості громадян вони зрозумілі й доступні, тим вищим має бути рівень правосвідомості, тим важче формування корпоративного ладу); 4) господарські завдання країни (з примітивним господарством маленької країни може легко впоратися і корпоративна держава); 5) національний склад країни (чим він однорідніший, тим легше народу самоуправляти); 6) релігійна приналежність народу (однорідна релігійність має полегшувати управління, різномісна – утруднює; безліч протидержавних сект може перетворитися в безпосередню державну небезпеку); 7) соціальний склад країни (чим він первісний і простіший, тим легше дається народу солідарність, тим простіше управління); 8) культурний рівень народу (чим він нижчий, тим необхіднішим є керівництво держави); 9) народний характер (чим стійкішим і духовно-індивідуальним є особистий характер у даного народу, тим легше здійснити корпоративний лад; народ індивідуалізований не духовно, а тільки біологічно, до того ж безхарактерний, може управлятися тільки владною опікою). Висновок закономірний: «Єдиного мірила, єдиного зразкового ладу для всіх народів нема і бути не може».

Література: Антология мировой политической мысли: В 5 томах. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 663–672; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под редакцией О. В. Мартышина. М.: Юрист, 2000. С. 479–488; Мусский И. А. Иван Александрович Ильин. 100 великих мыслителей. М.: Вече, 2004. С. 619–627; Нартов Н. А. Геополитика. М.: Юнити, 2000. С. 111–112.

► **Вернадський Георгій Володимирович (1887–1973)** – російський історик. Народився у Петербурзі в сім'ї академіка Володимира Івановича Вернадського. Закінчивши московську 5-ту гімназію,

Г. Вернадський поступив на історичне відділення філологічного факультету Московського університету, де йому читали лекції легендарні історики В. Й. Ключевський, А. А. Кізоветтер, Р. Ю. Віппер. Стажувався у Фрейбурзькому університеті в Г. Ріккерт, а ступінь магістра здобув у Петербурзькому університеті. З 1917 р. – приват-доцент цього університету. За політичними поглядами Г. Вернадський був близьким до кадетів. Після Лютневої революції редагував видання міністерства внутрішніх справ «Сільський вісник», згодом очолював кафедру російської історії Пермського університету. В 1918 р. – професор Таврійського університету в Сімферополі, очолював відділ преси в уряді П. Врангеля. Після поразки білих сил емігрував у Константинополь, потім у Грецію. З 1922 р. працював професором Російського юридичного факультету в Празі. В 1927 р. Г. Вернадський одержав, завдяки рекомендації М. І. Ростовцева, запрошення в Єльський університет і переїхав до США. З 1931 р. викладав у ряді американських університетів, зокрема в Колумбійському і Чиказькому. В 1958 р. Колумбійський університет удостоїв його ступеня почесного доктора гуманітарних наук, а в 1965 р. – почесного президента Американської асоціації сприяння слов'янським дослідженням. Помер Г. Вернадський в Нью-Йорку 12 червня 1973 р.

Аналізуючи російську історію, професор Г. Вернадський визначає її географічний фон як співвідношення лісової і степової смуг, боротьбу лісу і степу. Цей процес ним поділяється на окремі періоди, умовно і схематично позначені як: 1) спроби об'єднання лісу і степу (до 972 р.); 2) боротьба лісу і степу (972–1238); 3) перемога степу над лісом (1238–1452); 4) перемога лісу над степом (1452–1696) і 5) об'єднання лісу і степу (1696–1917). Протягом всієї своєї книги автор прагне обґрунтувати і підкріпити документами свою схему.

Література: Вернадский Г. Два подвига св. Александра Невского. *Русский мир*. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 641–661.

► **Трубецькой Микола Сергійович (1890–1938)** – російський філософ, теоретик євразійства. Народився в сім'ї відомого філософа, князя С. М. Трубецького. В 1913 р. закінчив Московський, а згодом Лейпцігський університети. В 1915–1917 рр. працював приват-доцентом Московського, а в 1918 р. – Ростовського університетів. Опинившись в еміграції, завідував кафедрою славістики

у Відні, а в 1930 р. став членом віденської Академії наук. Останні роки життя присвятив виключно науковій і педагогічній роботі. Євразійську концепцію історії Росії виклав у працях «Європа і людство», «Ми і інші», «Російська проблема», «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу», «Про Туранський елемент в російській культурі» та ін.

Початком євразійського руху слід вважати книгу М. Трубецького «Європа і людство», яка вийшла в Софії у 1920 р. Сучасний російський геополітик В. Петров писав, що «ця невелика книжечка є тільки передвісником євразійських праць Трубецького, свого роду першим поштовхом, який визрівав у автора багато років. Тим не менше брошура виконала свою роль, так як привернула гостру увагу до проблем ареальної характеристики і приналежності російської культури і збрала в Софії коло майбутніх євразійців». Автор рішуче відкинув егоцентризм і ексцентризм, відстоюючи концепцію багатолінійності всесвітнього історичного процесу. Такий підхід, багато в чому близький до концепції М. Данилевського, виключав погляд на європейську культуру і цивілізацію як на універсальну і виняткову та ставив її в ряд з іншими цивілізаціями світу.

М. Трубецькой піддає нищівній критиці твердження, що під «цивілізацією» розуміють ту культуру, яку в спільній праці виробили романські та германські народи Європи. Заперечення вкладу всіх інших народів у створення цивілізації мислитель вважає шовіністичним підходом. Приймати чи не приймати романо-германську культуру можна тільки після з'ясування цілого ряду питань, а саме: 1) чи можна об'єктивно довести, що культура романо-германців досконаліша за всі інші культури, які нині існують чи коли-небудь існували на землі? 2) чи можливе повне залучення народу до культури, виробленої іншим народом, притому залучення без антропологічного змішування обидвох народів між собою? 3) залучення до європейської культури є благо чи зло? 4) чи є всезагальна європеїзація неминучою? 5) як боротися з її негативними наслідками?

Довівши, як йому здавалось, що європеїзація є злом, М. Трубецькой намагається дати відповідь на питання, як із цим злом боротися: «Якщо б людство – не те людство, про яке любляють говорити романо-германці, а справжнє людство, що складається в своїй більшості із слов'ян, китайців, індусів, арабів, негрів та інших племен, які всі, без різниці кольору шкіри, стогнуть під важким гнітом романо-германців і розпорошують свої національні сили на добування сировини, потрібної для європейських фабрик, – якби все це людство об'єдналося в спільній

боротьбі з пригноблювачами-романо-германцями, то, слід вважати, йому рано чи пізно вдалося б скинути ненависне іго і стерти з лиця землі цих хижаків і всю їх культуру».

Звертаючись до інтелігенції європеїзованих народів, М. Трубецької закликає її змінити психологію, «зірвати з очей пов'язку», яку їй наклали романо-германці. Вона, врешті решт, повинна зрозуміти, що: її до цих пір обманювали; європейська культура не є щось абсолютне, не є культура всього людства, а тільки творення обмеженої і визначеної етнічної чи етнографічної групи народів, які мали спільну історію; тільки для цієї визначальної групи народів, які створили її, європейська культура обов'язкова; вона нічим не довершена, не «вища» за будь-яку культуру, створену іншою етнографічною групою, бо «вищих» і «нижчих» культур і народів взагалі нема, а є тільки культури і народи більш або менш подібні один до одного; тому засвоєння романо-германської культури народом, який не брав участь у її створенні, не є безумовним благом і не має ніякої безумовної моральної сили; повне, органічне засвоєння романо-германської культури (як і будь-якої чужої культури взагалі) можливе тільки при антропологічному поглинанні даного народу романо-германцями; без такого антропологічного змішування можливий тільки сурогат засвоєння культури..., народ, засвоївши сучасний стан європейської культури, стає нездатним до подальшого розвитку її й кожную нову зміну елементів цієї культури повинен знову переймати в романо-германців; при таких умовах цьому народу доводиться цілковито відмовитися від самостійної культурної творчості, жити відображеним світлом Європи, перетворитися в мавпу, яка безперервно подразнює романо-германців; внаслідок цього даний народ завжди буде «відставати» від романо-германців; таким чином, європеїзація є безумовним злом для будь-якого неромано-германського народу; з цим злом можна, а відповідно, і треба боротися всіма силами. Всі ці моменти необхідно усвідомити не зовнішнім чином, а внутрішньо. Причому, не лише усвідомити, але й відчутти, пережити й перебороти. «Завжди треба пам'ятати, що протиставлення слов'ян германцям чи туранців арійцям не дає істинного вирішення проблеми і що істинне протистояння є тільки одне: романо-германці – і всі інші народи світу, Європа і людство».

У статті «Ми і інші», опублікованій в 1925 р., М. Трубецької порівнює євразійство з більшовизмом. Мислитель стверджує: «Більшовизм є рух руйнівний, а євразійство – творчий. Обидва рухи полярно протилежні, і ніяке співробітництво між ними немислимо.

Ця протилежність між більшовизмом і євразійством не випадкова, а корениться в глибинній суті обидвох рухів». М. Трубецької був переконаний, що більшовизм як руйнівна сила, обов'язково загине, а на заміну йому прийде творча сила. Якою вона буде? Чи здатне на таку місію євразійство? Мислитель залишив без відповіді ці питання.

У статті «Російська проблема» М. Трубецької рішуче засудив можливість іноземної допомоги у відбудові Росії після кривавої громадянської війни та інтервенції. «Ті романо-германські держави, – писав він, – які нададуть Росії допомогу, зроблять це, звичайно, не з філантропічних почуттів і намагатимуться поставити справу так, щоб в обмін на цю допомогу одержати Росію в якості своєї колонії. Поки що важко передбачити, яка саме із романо-германських держав виступить в цій ролі, буде це Англія, Німеччина, Америка чи консорціум держав, який поділить Росію на «сфери впливу». З впевненістю можна сказати тільки те, що про повне інкорпорування Росії до тієї чи іншої держави, про включення її цілком в офіційний список колоніальних володінь якої-небудь держави, не може бути мови. Росія перетвориться в тінь, їй буде надана видимість самостійності... Відбудова Росії можлива тільки ціною втрати її самостійності». Висновок напрошувався один: Росія повинна відмовитися від іноземної допомоги. «Ми повинні змиритися з думкою, – констатує М. Трубецької, – що романо-германський світ зі своєю культурою – наш злісний ворог... В той же час, повністю вільні від поклоніння перед кумиром західної цивілізації, ми повинні працювати для створення самобутньої національної культури».

Особливе місце в творчій спадщині М. Трубецького посідає його праця «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу». Пояснюючи швидкі темпи утворення Чингізханом в Євразії Великої імперії, М. Трубецької визначив кілька моментів. Їх він назвав принципами: 1) поділ людей на підлих, егоїстичних з одного боку, і тих, які свою честь ставили понад усе; 2) глибока релігійність кожного – від хана до останнього дружинника; 3) особлива повага до кочівників, які в моральному відношенні переважали підкорені ними народи; 4) відсутність догматизму і віротерпимість. За сукупністю цих принципів влада хана опиралася не на якийсь панівний клас, правлячу націю чи офіційну релігію, а на відповідний психологічний склад людей. М. Трубецької доводив, що Росія за монголо-татарських часів була провінцією великої держави. Союз, який уклав Олександр Невський з ханом, був вимушеним, бо папа Римський оголосив хрестовий похід проти православних і татар.

На думку вченого, Північно-Східна Русь зробила свій перший важливий геополітичний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу. Звільненням в 1480 р. Русі від монголо-татарського іґа відбулася заміна ординського хана московським царем з перенесенням ханської ставки в Москву.

Простеживши історичне минуле Росії, М. Трубецької закликає створити цілковито нову культуру, свою власну, неподібну на європейську цивілізацію. «Те, що сьогодні робиться в Росії, – пише він, – лише здається новим і своєрідним. Насправді це руйнування а не творення, і руйнування це проникнуто тим же старим духом, духом Петра I, Катерини II і всієї інтелігенції XIX ст., захопленої зовнішнім виглядом європейської цивілізації і європейських ідей». Росія повинна перестати бути кривим дзеркалом європейської цивілізації і повернути своє справжнє історичне обличчя. Лише тоді вона знову стане сама собою – Росією-Євразією, свідомим носієм і правонаступником великого намісництва Чингісхана. В статті «Про істинний і неправдивий націоналізм» М. Трубецької відмічає, що істинний націоналізм полягає не в запозиченні від чужих народів чи в нав'язуванні сусідам своїх навичок і уявлень, а в істині самопізнання, добре відомих по стародавніх афоризмах «пізнай самого себе» і «будь самим собою».

Література: Трубецької Н. Европа и человечество. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 33–105; Трубецької Н. Мы и другие. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 106–125; Трубецької Н. Русская проблема. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 126–143; Трубецької Н. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 144–226; Трубецької Н. О Туранском элементе в русской культуре. *Русский мир.* Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 738–765; Петров В. Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 125–136; Сирота Н. М. Основы геополитики. Санкт-Петербург, 2001. – С. 50-51.

► **Устрялов Микола Васильович (1890–1938)** – суспільствознавець, публіцист, видатний діяч партії кадетів. У 1916–1918 р. – приват-доцент Московського і Пермського університетів. У роки громадянської війни – голова Східного відділу ЦК партії кадетів, керівник бюро преси в уряді О. В. Колчака. Після поразки білої гвардії емігрував у Харбін, де працював професором місцевого університету (1920–1934). Після повернення в СРСР (1935) – професор

економічної географії Московського інституту інженерів транспорту. В 1937 р. заарештований і засуджений за звинуваченням в антирадянській діяльності.

Свої геополітичні погляди Микола Устрялов виклав у праці «Елементи держави», в основу якої було покладено курс лекцій вченого про державу, прочитаний на юридичному факультеті Харбінського університету. До необхідних для визначення держави елементів М. Устрялов відносив територію, населення і владу. «Кожна з цих трьох ознак, – писав він, – неминуче присутня в будь-якій державі. Не може бути держави без людей, що її населяють, без території, яка її визначає, і без влади, в ній існуючій». Як і Р. Челлен, М. Устрялов вважав, що «держава.., явище складне, як саме життя. Вона є форма життя, жива синтетична єдність». Р. Челлен виділяв окремі самостійні дисципліни, які вивчають державу – геополітику, етнополітику, кратополітику, екополітику, соціополітику – «п'ять елементів однієї й тієї ж сили, п'ять пальців руки, працюючих у світі». М. Устрялов вважав, що люди залежать від землі, від земної поверхні; історичні форми витрат їх енергії в значній мірі пов'язані з географічними умовами їх існування. Вчений стверджував, що «одною з головних причин могутності Англії є характер її території: острівне становище і взаємна близькість покладів заліза і кам'яного вугілля. Загальновідома роль Нілу і його особливості в розвитку давньої єгипетської культури, Хуанхе і Янцзи в історії Китаю, Середземного моря в житті давньоєвропейських країн».

М. Устрялов розмірковував: «Відомо, скільки проблем створюють міжнародній політиці питання «природних кордонів» чи «виходу до моря» тієї чи іншої держави. Не менш цікава проблема сусідства в історії; кількість і якість сусідів має неабиякий вплив на характер народу і стиль держави. Географічна ізольованість Англії тривалий час дозволяла їй притримуватися в політиці системи «блискучої ізоляції». Навпаки, несприятливе в сенсі сусідства Польщі відіграло рокову роль в її історії...». Що стосується Росії, вважає М. Устрялов, то її географічне становище «не менш самотньо відображено на її житті та культурі: сусідство з монголами, перехресний вплив сходу і заходу – хіба можна зрозуміти російську державність без врахування цих факторів?»

М. Устрялов акцентує на тісному зв'язку географії з економікою, адже не випадково говорять про політику нафти, вугілля чи заліза. На переконання автора, «в міру зростання населення і розвитку продуктивних сил для господарської самодостатності соціально-політичного організму земельна площа повинна

неминуче розширяться... Як не цікавитися географією сучасному державотворцю? Яка державна політика поза геополітикою?» Однак не варто робити упереджені висновки, що М. Устрялов перебільшував роль географічного фактора. «Не тільки географія впливає на історію, – писав він, – але і навпаки: історія на географію. Люди залежать від землі, але і земля залежить від людей. Тут взаємний зв'язок, взаємозалежність. Людина трансформує земну поверхню своїми зусиллями, своїм генієм. Вона бореться з природою, інтерпретує її, втручається в її царство, користується її законами. Вона висушує болота, рие канали, приборкує пустелі, океани і саме повітря, зводить міста, перемагає відстані. Вона культивує природу, створює її «друге обличчя», ландшафт природи перетворює в культурний ландшафт і пасивні простори в активні».

Говорячи про другу ознаку держави – населення, – М. Устрялов стверджував, що «від ступеня пристосування того чи іншого народу до умов клімату залежить іноді його історична доля. Про глибокі відмінності між південним і північним людством, а також між характерами західноєвропейських, євразійських і азійських народів немало написано... Чи могли ці антропо-географічні відмінності бути відкинуті для побудови відповідних держав?» На думку вченого, «основними факторами національної формації є мова і держава. Націю створює або спільність мови, або спільність держави, або те і інше разом... Спільність традицій, потреб, устремлінь – ось що таке нація. Спільність історичної долі, спільність спогадів, відчуття, а загалом і усвідомлена єдність волі до спільного життя. Факт спільного минулого, воля до спільного майбуття... Нація включає в себе співвітчизників як в просторі, так і в часі». На глибоке переконання М. Устрялова, нації надзвичайно динамічні, вони проходять етапи зрілості й розвитку, народ може бути нацією в меншій або в більшій мірі. Аналізуючи третю ознаку держави – владу, – М. Устрялов констатував, що саме вона «перетворює людський натовп в організований народ, вносячи порядок у відносини між людьми. Це вона захищає рід людський від сумбурної анархії, від війни всіх проти всіх. Це в значній мірі завдяки їй поверхня земної кулі стає предметом планомірного впливу людини». Держава, як і людина, живе, вона перебуває в постійній динаміці.

Перу М. Устрялова належить праця «Італійський фашизм» (1928), в якій мислитель так охарактеризував Італію Беніто Муссоліні: «Культ Муссоліні – центр і пафос фашистської психології. Але під нього підводиться і теоретичний фундамент... Маса захоплюється ідеєю, перетворюючи її в пристрасть. Ідея-пристрасть стає дією, тобто життям,

втіленим в особистість як центр духовного притягнення...». Подібне мало місце в гітлерівській Німеччині: «Національна диктатура – централістична: це диктатура єдиної ідеї...».

Література: Устрялов Н. Элементы государства. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 599–653; Устрялов Н. В. *Patriotica. Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV.* Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 773–776; Устрялов Н. В. *Итальянский фашизм. Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV.* Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 776–779; Устрялов Н. В. *Германский национал-социализм. Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV.* Политическая мысль в России. Вторая половина XIX – XX в. М.: Мысль, 1997. С. 779–783.

► **Сувчинський Петро Петрович (1892–1985)** – російський музикознавець, культуролог і публіцист. З 1920 р. перебував в еміграції, беручи участь у роботі першого євразійського збірника «Исход к Востоку» та журналу «Версты» (1926–1928). Опублікував ряд праць з історії і теорії музики. В публіцистиці звертався переважно до проблем російської історії культури. П. Сувчинський вважав, що російська культура «концентрично» відображає релігійні моральні основи міросприйняття російського народу. Криза петербурзької культури пов'язана, в першу чергу, з її «відривом» від національного культурного ґрунту. Жовтневий переворот мислитель вважав неминучим і необхідним. Не дивлячись на трагічні випробування, які випали на долю країни, Росія, на переконання П. Сувчинського, повернеться до витоків і усвідомить унікальність культурно-історичного шляху як Євразії.

У статті «Сила слабких» (1921) П. Сувчинський, аналізуючи наслідки Жовтневого перевороту, відзначав, що «Захід швидко збагнув, як у нього на очах росте і міцнішає колишня європейська провінція, з якою неминуче доведеться вступити в боротьбу...». На думку вченого, «російська інтелігенція здавна звикла сприймати європейську культуру не в свідомості рівності, а в переконанні її переваги, обов'язковості, винятковості і правоти. Ця підпорядкованість безперечно корениться в самій суті російської природи: якщо вже визнати себе нерівним, дозволити над собою яку-небудь перевагу – то необхідно і підпорядкуватися, змиритися, малодушно відректися від свого. Це свого роду... навіть само зрада...». Постійне співжиття з європейською та іншими культурами стало

для Росії тим, що «російська інтелігенція виявилася інтернаціонально освіченою, але обезличеною». Російська інтелігенція протиставила інтереси народу та інтелігенції, велика частина якої емігрували на Захід. Ті інтелігенти, що залишилися в Росії, проникнуті ідеєю комунізму. «Але було б великою помилкою вважати, – писав П. Сувчинський, – що мечом комунізму бореться російський народ з Європою та інтелігенцією. Навпаки, комунізм – це остання личина, яку прийняла інтелігенція в своєму фатальному відстоюванні принципу врівноваженості та всезагальності». На глибоке переконання автора, «більшовицька інтернаціоналізація є тільки вольовий наслідок космополітичних блукань: спокус російського безбожного, гріховного інтелігентського духу; гріховного, бо поза Церквою не може бути праведною мрія про істину. Це рано чи пізно буде зрозуміло всім, після чого вольова (остання?) диктатура інтелігенції буде стихійно зметена. Тоді здійсниться великий заповіт Росії, здійсниться пророча її таємниця: розумний і заспокоєний народ і прозрівша інтелігенція примирливо об'єднаються під одним великим куполом Православної Церкви». Отже, як і інші представники євразійства, П. Сувчинський силу Росії бачив у її самотності, в єдності держави, церкви і народу.

Література: Сувчинский П. П. Сила слабых. Информационно-аналитический портал – Евразийская классика / <http://evrazia.org>.

► **Флоровський Георгій Васильович (1893–1979)** – російський релігійний мислитель, богослов і історик. Народився в Єлисаветграді. У 1916 р. закінчив історико-філологічне відділення Новоросійського університету в Одесі. В 1919 р. – приват-доцент кафедри філософії і психології, а на початку 20-х років емігрував за кордон. Проживав у Софії, згодом в Празі. Разом з М. Трубецьким, П. Савицьким і П. Сувчинським брав участь у виданні євразійського збірника «Исход к Востоку» (1921). Після ідейного конфлікту з колишніми однодумцями, Г. Флоровський відійшов від євразійства і переїхав до Парижа (1926). Проживав у Югославії, Франції, США. Помер у Принстоні.

Особливої уваги заслуговує ґрунтовна праця Г. Флоровського «Євразійська спокуса» (1928), в якій він піддав нищівній критиці базові засади євразійства. У передмові мислитель писав, що на перших порах «євразійство намагалося бути закликком до духовного пробудження. Але самі євразійці якщо і проснулися, то для того,

щоб марити наяву... Євразійство не вдалося. Замість шляху прокладено тупик. Він нікуди не веде. Необхідно повернутися до висхідної точки. І звідси, можливо, відкриються нові обрії, накресляться нові й вірні шляхи».

Оцінюючи наслідки російської революції, Г. Флоровський однозначно стверджує: «Необхідно зрозуміти і визнати: російська руїна має глибоке духовне коріння, це підсумок і фінал давньої і застарілої духовної кризи, хворобливого внутрішнього розпаду. Історичний обвал готувався давно і поступово. В глибинах російського буття вже давно існувала смута, що трясла російський ґрунт, виривалася на історичну поверхню і в політичних, в соціальних, і в ідеологічних судорогах і корчах. Тепер і криза, і розв'язка, і розплата. В своїх коріннях і витоках російська смута є перш за все духовним обманом і запамороченням, великим непорозумінням народної волі. В цьому полягає гріх і провина... На духовний зрив треба відповісти подвигом очищення, внутрішнього діяння і збирання... В революції відкрилася жорстока правда про Росію». Г. Флоровський не погоджувався з євразійцями в тому, що революція в повному сенсі закінчилася і завершилося виплавлення нової Росії. Насправді, «в середині Росії, в глибинах російського буття і духу, все ще продовжується смертельна боротьба...». «В євразійстві, – відзначав Г. Флоровський ще одну хибу цього руху, – знову оживає найгірша і найнебезпечніша риса старої інтелігентської психології – ділити все на «праве» і «ліве», на «благодійне» і «неблагодійне», під новими назвами «старе» і «нове», «європейське» і «євразійське». Євразійство, за своїм психологічним складом, є останній інтелігентський напрям, який об'єднав у собі всі попередні вади...». Мислитель відстежив навіть подібність євразійства і марксизму, особливо коли це стосується взаємодії органічної теорії і просвітнього раціоналізму (еволюційний фаталізм і революційний пафос).

Г. Флоровський піддав критиці ідеологів євразійства за апологетику «географічних особливостей Росії». Вони, на його думку, занадто «захоплюються морфологією Росії-Євразії, і на це витрачується вся їх увага. Географічна єдність і самотність «євразійської» території настільки вражають їх, що в їхніх уявах дійсним суб'єктом історичного процесу і становлення є територія, навіть не народи. Тому історія російського народу і розчиняється для них в історії Євразії, як своєрідному середовищі... Щоправда, територія змінюється в історичному бутті, під «психологічним і фізичним впливом» народів, які її заселяють. Але, разом з тим, саме територія є головним фактором історичного процесу.

Євразійці, на переконання Г. Флоровського, так і не визначили межі співвідношення між Росією і Європою. «Поворот до Європи, – стверджував Г. Флоровський, – був потрібний і виправданий не технічними потребами, але єдністю релігійних завдань і походженням. В цьому живому почутті релігійної пов'язаності і спів належності Росії і Європи, як двох частин, як Сходу і Заходу, єдиного «християнського матеріалу», була вища правда старшого слов'янофільства, пізніше з такою трагічною силою і яскравістю пережита і відображена Достоевським. В такому визнанні не тільки не стирається, але вперше чітко проводиться чітка і зрозуміла межа між православною Росією і неправославною Європою...». Флоровський-оптиміст: «Віримо і знаємо, Велика Росія воскресне і відновиться тоді, і тільки тоді, коли воскреснемо, повстанемо ми в молитовній силі. Бо Росія – це ми, кожний і всі, хоча і більша вона за кожного і всіх. Адже кожний із нас в своєму подвизі збирає і творить Росію, і в своїй черствості і падінні руйнує і безчестить її. Адже кожне падіння розкладає творчий народний дух... Ми повинні напруженням творчої волі будувати і творити нову Росію...».

Література: Флоровский Г. В. Евразийский соблазн. Библиотека «Вехи», 2003.

► **Савицький Петро Миколайович (1895–1968)** – російський філософ, економіст, географ, один із засновників та найбільш відомих ідеологів євразійства. Народився 3 травня 1895 р. в Чернігові у дворянській сім'ї. В 1913 р. він закінчив чернігівську чоловічу гімназію і поступив на економічне відділення Петроградського політехнічного інституту. Під керівництвом професора П. Струве П. Савицький брав участь у семінарі з прикладної політичної економії. Після закінчення інституту дипломованого економіста-географа П. Савицького залишили на кафедрі історії господарського побуту для підготовки до одержання професорського звання. В 1917 р. П. Савицький на дипломатичній роботі в Норвегії. Працюючи секретарем посла в Крістіані, він написав дисертацію «Торгівельна політика Норвегії під час війни». Не прийнявши Жовтневий переворот, він, як і його вчитель П. Струве, опинився в лавах білогвардійців, ввійшовши до уряду П. Врангеля. В 1920 р. П. Савицький емігрував за кордон. З Константинополя він переїхав в Болгарію, де місцем свого осідку обрав Софію. Саме там і зародилося євразійство. В 1921 р. П. Савицький організував

публікацію збірника статей «Исход к Востоку», а згодом брошури «Євразійство» (1926), «Євразійського збірника» (1929) та збірника «Тридцять років» (1931). П. Савицький редагував «Євразійський вісник» та «Євразійські хроніки». Піднесення нацизму та окупацію Чехословаччини П. Савицький пережив у Празі, працюючи викладачем гімназії. З приходом радянських військ у Прагу (1945), він був заарештований і засуджений в СРСР на 10 років за антирадянську діяльність. Після звільнення (1956), П. Савицький повернувся в Прагу, де залишалася його сім'я. В Чехословаччині, яка мало чим відрізнялася від СРСР, вчений не зміг знайти постійну роботу і жив за рахунок нерегулярних перекладів з чеської мови на російську і навпаки. В 1960 р. померла його дружина, а наступного року П. Савицький був знову заарештований, на цей раз чехословацькою владою. Лише завдяки активній підтримці Бертрана Рассела та інших всевітньо відомих вчених, П. Савицький врятувався від нового ув'язнення. Однак, після перенесеної в 1967 р. операції, він так і не оправився. Помер мислитель у квітні 1968 р.

У статті «Євразійство», яка носила програмний характер всього євразійського руху, П. Савицький пояснював мету і завдання очолюваного ним напрямку: «Євразійці – це представники нового початку думки і життя, це група діячів, які працюють на основі нового відношення до корінних, визначальних життя питань... Євразійці дають нове географічне і історичне розуміння Росії і всього того світу, який вони називають російським, або «євразійським». На відміну від своїх попередників, які під назвою Старого світу розуміли два материки – Європу і Азію, представники цього напрямку розрізняють ще третій – серединний материк Євразію. На глибоке переконання П. Савицького, «поняття Європи як сукупності Європи західної і східної беззмисловне і хибне».

«Росія, – писав П. Савицький, – займає головні простори земель Євразії. Той висновок, що землі її не поділяються між двома материками, але складають скоріше за все третій і самостійний материк, має не лише географічне значення. Оскільки ми надаємо поняттям Європи і Азії також деякий культурно-історичний зміст, розмірковуємо про якесь конкретне коло європейських і азіатсько-азійських культур, назва Євразії набуває значення окремої культурно-історичної характеристики. Назва ця вказує на те, що в культурне буття Росії... ввійшли елементи різних культурних впливів Півдня, Сходу і Заходу, змішуючись, послідовно панували в світі російської культури». Південь, як правило, був представлений візантійською культурою, вплив якої на Росію був тривалим і головним.

Що стосується Сходу, то він виступав головним чином у якості однієї з «азіатських» рис. П. Савицький мав на увазі культуру і побут монголо-татар, які «відіграли велику і позитивну роль в утворенні великої державності російської». Захід здійснював великий вплив на Росію починаючи з XVIII ст. Отже, довівши, що на Росію впливали різні культурні цивілізації, П. Савицький підсумував, що «кваліфікація російської культури як «євразійської» більше відображає суть явища, ніж яка-небудь інша...». На думку мислителя, «третя велика євразійська культура вийшла у визначальній мірі з історичного правонаступництва двох попередніх». Завдяки впливам азійського Сходу і європейського Заходу євразійська якість російської культури була суттєво підсилена і утверджена.

П. Савицький, характеризуючи російську культуру як євразійську, стверджував, що вона надзвичайно самобутня і неповторна. Яскравими представниками євразійства в культурі вчений вважав Гоголя, Достоевського, Хом'якова і Леонтьєва. Однак він не погоджувався із слов'янофілами, що слов'янство є єдиним. Так, поляки і чехи відносяться до західного «європейського» світу, а приналежність болгар, сербів, хорватів і словенців визначиться згодом. Якщо слов'янофіли не змогли дати відповідь на кардинальні питання історичного розвитку, то «формула євразійства враховує неможливість з'ясувати і визначити минулу, теперішню і майбутню культурну самобутність Росії переважно зведенням до поняття слов'янства; вона вказує – як на джерело такої самобутності – на співіснування в російській культурі європейських і азійсько-азійських елементів».

П. Савицький запропонував власну концепцію, яка «знаменувала собою рішучу відмову від культурно-історичного «європоцентризму»; відмову, яка витікала не з емоційних переживань, але з визначених наукових і філософських передумов. Однією з останніх є заперечення універсального сприйняття культури, яка панує в новітніх європейських поняттях. Саме ця універсальність сприйняття змушує європейців огульно кваліфікувати одні народи як «культурні», а інші як «некультурні». Мислитель категорично не погоджувався з такою типологією, бо «чітко визначити, чого досягло кожне культурне середовище, можна тільки при допомозі розкладеного по галузях розгляду культури. Культурне середовище, яке нижче стоїть в одних галузях культури, може виявитися значно вищим в інших».

П. Савицький стверджував, що не існує універсального прогресу. Заперечував він також сприйняття російської революції як віяння

європейських «нових ідей». «З досвіду комуністичної революції, – констатував учений, – витікає для свідомості євразійців деяка істина, одночасно стара і нова: здорове соціальне співжиття може бути засноване тільки на нерозривному зв'язку людини з Богом, релігією; безрелігійне співжиття, безрелігійна державність повинні бути відкинуті...». Враховуючи, що євразійці православні, то тільки «Православна Церква є тим світочем, який їм світить».

Ґрунтовною у всіх відношеннях є праця П. Савицького «Географічні і геополітичні основи євразійства». Як і в попередній, вчений знову переконує, що «Росія має набагато більше підстав, ніж Китай, називатися «Серединною державою»... Європа для Росії є не більше ніж півострів Старого материка, що лежить на захід від її кордонів, Росія на цьому материкау займає основний його простір...». «Росія – Євразія, – стверджує П. Савицький, – є центром Старого Світу. Відстороніть цей центр і всі його решта частин – все це система материкових окраїн (Європа, Передня Азія, Іран, Індія, Індокитай, Китай, Японія) перетворяться ніби в «розсипану храмину». Цей світ, що пролягає на схід від кордонів Європи і на північ від «класичної» Азії, є та ланка, яка зливає в єдине їх всіх. Це очевидно сьогодні, це буде ще відчутніше в майбутньому». Простеживши історичне минуле народів, П. Савицький підсумував, що «силою незаперечних фактів російський світ покликаний до об'єднуючої ролі в межах Старого Світу. Лише в тій мірі, в якій Росія – Євразія виконує це своє покликання, може перетворитися і перетворюється в органічне ціле вся сукупність різноманітних культур Старого материка, зникає протилежність між Сходом і Заходом...». Для Старого світу «культури Сходу не менш важливі, ніж культури Заходу...».

Особливість російської геополітики і культури полягає в рівномірності свого спрямування як на Захід, так і на Схід. П. Савицький ці напрями називає «двома рівноправними фронтами – західним і південно-східним». Заявляючи, що Росія не є ні Азією, ні Європою, але становить собою особливий географічний світ, П. Савицький аргументує: «Західні, південні і південно-східні окраїни старого материка відрізняються як суттєвою порізаністю свого узбережжя, так і різноманітністю форм рельєфу». Це не можна сказати про Росію – Євразію, яка складається із трьох рівнин (біломорсько-кавказької, західносибірської і туркестанської). Лісові місцевості змінюються степовими і пустельними областями та тундровими районами. Особливістю російської території є також широка протяжність гірських хребтів, окремі з яких (хребти на північній окраїні Тибету,

Ін-Шань, поблизу Великої китайської стіни) оточують з півдня рівнину, зайняту пустелею Гобі, яка, в свою чергу, сполучається з Туркестанською рівниною через посередництво Джунгарських воріт. І східна і західна окраїни материка (Далекий Схід і Європа) є лісними областями, чого не можна сказати про серединний світ – область степової і пустельної смуги, що протягується від Карпат до Хінгана. Цей світ євразійці й називають Євразією. П. Савицький акцентує, що цю територію не варто асоціювати з «Старою Євразією» О. Гумбольдта, що охоплює увесь Старий материк.

П. Савицький вважає, що Євразія завжди відігравала об'єднавчу роль у Старому Світі. Цю традицію Росія повинна перейняти, однак рішуче відмовитись від попередніх методів – насильства і війни. В сучасних умовах мова може йти лише про шляхи культурної творчості та співробітництва. Призначення євразійських народів – своїм прикладом повернути на ці шляхи всі інші народи світу.

У статті «Геополітичні замітки по російській історії» П. Савицький, як і його попередник Г. Вернадський, вводить історію Золотої Орди в межі російської історії. «Велике століття Золотої Орди може посперечатися з будь-яким в історії інших народів і країн, особливо якщо ми пригадаємо, що Золота Орда є лише частиною того цілого, в центрі та інших частинах якого діяли і Чингіз, і його полководці, і наступні великі хани XII ст., серед яких немало величних фігур». П. Савицький виділяє два етапи монгольського «відродження»: 1) тимуровий (кінець XIV – початок XV ст.) і 2) кримсько-османський (XV – XVIII ст.). Ідеалізуючи перебування руських земель у складі монголо-татарської держави, П. Савицький заперечує прогрес в часи Литовсько-польської держави. Його міркування однозначні: «Разючий контраст між долями руської культури, з одного боку, в умовах монгольського і, з другого боку, литовсько-польського панування. В умовах першого був підготовлений культурний розквіт Московської Русі XV – XVI століть. В умовах другої культура руського племені, що потрапила під литовсько-польську владу, врешті-решт майже зникла з поверхні історичного життя». Головна причина такого стану справ полягала в несприйнятті росіянами латинства, а останнє було нездатним до об'єднавчої місії.

Наприкінці XV ст. виокремилися головні риси геополітичного становища Москви, які мали суттєвий вплив на подальший хід історії. В захисті кордонів Русі від степу і Заходу, на думку П. Савицького, велику роль відіграли захисні лінії, спорудження яких вчений поділив на окремі етапи: 1) укріплені лінії в межах лісостепу (XVI – XVII ст.); 2) укріплені лінії в межах степу (від 1720

до 1840 р.); 3) укріплені лінії в межах пустелі (від 1840 р.). На думку П. Савицького, «Євразія як географічний світ якби створений для утворення єдиної держави. Але лише в конкретному історичному процесі реалізується ця єдність. До кінця XIX ст. в загальних рисах завершився процес створення Росії – Євразії як геополітичної єдності». В останні роки, на жаль, стверджує П. Савицький, «Росія – Євразія вступила в смугу «мутації»... Всі історичні цінності піддаються перегляду і переоцінці. Одні відпадають, інші одержують нове обґрунтування. Зароджується нове. «Мутація» ще не завершилася, але вона не перерве генетичної лінії, яка простягається з глибини віків. А тому, як було в минулому, так і залишається в сучасному: ключ до розуміння сучасності в значній мірі лежить у пізнанні історичному. Цим визначається життєвий інтерес вивчення як зовнішньої рамки, так і внутрішніх рушійних сил історичного процесу Росії – Євразії».

Оцінюючи внесок П. Савицького в розвиток геополітики, російський вчений В. Петров відзначав: «Порівняння ідей російських євразійців з теоріями німецьких геополітиків-континенталістів (Хаусхофер, Шмітт та ін.), які також намагалися побудувати власну геополітичну теорію як антитезу стратегії «Морської Сили», доводить, що в німців у цьому напрямі пройдено лише половину шляху, а в росіян (в першу чергу, в Савицького) ми маємо справу із завершеною і повноцінною картиною світу».

Література: Савицький П. Євразійство. *Класика геополітики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 655–676; Савицький П. Географические и геополитические основы евразийства. *Класика геополітики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 677–687; Савицький П. Степь и оседлость. *Класика геополітики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 688–698; Савицький П. Геополитические заметки по русской истории. *Русский мир.* Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 823–859; Петров В. Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 137–145; Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 215–220; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 289–295; Сирота Н. М. Основы геополитики. Санкт-Петербург, 2001. С. 51–52.

► **Гумільов Лев Миколайович (1912–1992)** – російський філософ, етнолог, історик і географ. Народився 1 жовтня 1912 р. в Царському Селі в сім'ї визначних російських поетів Миколи Гумільова і Анни Ахматової. Після розстрілу батька, звинуваченого

в контрреволюційній діяльності, Лев Гумільов виховувався бабкою по батьківській лінії та тіткою в с. Слєпньові. Там закінчив дев'ять класів місцевої школи, а в 1929 р. переїхав до матері в Ленінград, де завершив середню школу (1930). Вже в 1931 р. юнак взяв участь в геологічній експедиції на Памірі. Згодом він – учасник археологічної експедиції в Криму, яка досліджувала палеолітичну стоянку Аджі-Коба. В 1934 р. Л. Гумільов поступив на східне відділення історичного факультету Ленінградського університету, в якому на той час викладав академік Євген Тарле. Після арештів 1933 і 1935 рр., Л. Гумільова відрахували з університету. Лише в 1937 р. йому вдалося відновитися, але в січні 1938 р. Л. Гумільова заарештували знову, на цей раз «за батька», і ув'язнили на п'ять років. Покарання він відбував у Норильську (1938–1943). Лише після довготривалих клопотань Л. Гумільов одержав дозвіл відправитися добровольцем на фронт. Війну закінчив у Берліні. В 1946 р., склавши всі десять державних іспитів за повний курс університету, він за один рік закінчив 4 і 5 курси, одержавши диплом зі спеціалізації по історії хунну і стародавніх монголів. Того ж року поступив до аспірантури Ленінградського відділення Інституту Сходознавства АН СРСР. Не провчившись і року, Л. Гумільов був відрахований з аспірантури нібито «за невідповідність філологічної підготовки вибраній спеціальності», а фактично, знову «за батьків». Після тривалих пошуків роботи, Л. Гумільова нарешті зарахували на посаду бібліотекаря в ленінградську міську психіатричну лікарню. В 1948 р. він зумів захистити кандидатську дисертацію з історії першого тюркського каганату, але через арешт 1948 р., диплома так і не одержав. На цей раз його вислали в концтабір поблизу Караганди – другої столиці ГУЛАГу. Через деякий час Л. Гумільова перевели в Кузбас, а згодом до Омської в'язниці. Лише в 1956 р., після XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й. Сталіна, Л. Гумільов вийшов на волю і був реабілітований «за відсутністю складу злочину». Працював у бібліотеці Ермітажу, завершуючи роботу над докторською дисертацією про стародавніх тюрків, яку успішно захистив у 1967 р. До виходу на пенсію в 1986 р. Л. Гумільов працював у науково-дослідному інституті географії Ленінградського університету. Опублікував сотні праць, серед яких ґрунтовні книги «Етногенез і біосфера Землі», «Стародавня Русь і Великий степ», «Географія етносу в історичний період», «Кінець і знову початок» та ряд інших.

Автори ґрунтовної праці «Філософія політики» (Київ, 2002) відзначали, що в «рамках розробленої Гумільовим на методологічних засадах не стільки філософії, скільки – загальнонаукового

системного аналізу та методології природничих наук (передусім біології й географії) теорії етногенезу вихідне поняття етносу тлумачиться двояко – як а) соціоісторичне утворення; б) елемент внутрішнього середовища та обставин господарської життєдіяльності. Тому етногенез розглядається Гумільовим як нелінійний, поліцентричний, поліморфний і багатоваріантний процес виникнення, розвитку, занепаду і вмирання внутривидових локалізованих в просторі-часі формоутворень (субетносів, етносів та суперетносів), поява, своєрідність та існування яких зумовлюється поєднанням хорологічних (ландшафтних, біологічних й історичних) чинників. В якості природних явищ етноси, за Гумільовим, входять до глобальних динамічних систем, етноценозів, до складу яких крім людей, належать культурні рослини і свійські тварини, предмети природи і культури, природні й штучні ландшафти тощо. Мозаїчним є й «тіло» кожного з етносів, яке складають, як правило, різноманітні субетнічні угруповання, соціально-правові корпорації, стани тощо. Водночас етноси утворюють і масштабні системи – суперетноси, які можуть перебувати між собою в своєрідних опозиціях («Північ» – «Південь», «Схід» – «Захід», «Світ Ісламу» – «Християнський Світ» тощо).

Л. Гумільов вважав, що розвиток будь-якого етносу проходить у визначеному просторі, з визначеним ландшафтом, кліматом, рослинністю і ґрунтом. Але головним досягненням вченого, ядром його теорії стала концепція пасіонарності. Її він розглядає як ознаку, яка виникає в того чи іншого етносу внаслідок пасіонарного поштовху. Його створюють пасіонарії – люди, що володіють підвищеним потягом до діяльності. Пасіонарії підкорюють сусідні племена, здійснюють тривалі й далекі походи, створюють великі імперії (Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон). Кожний етнос після пасіонарного поштовху проходить у своєму розвитку окремі фази: піднесення (акматична фаза) – коли виділяється найбільша кількість етнічної енергії, яка виражається в устремліннях до успіху, перемоги, в разі пригнічення до опору. Як правило, вона закінчується громадянською війною; надлому – різке зниження пасіонарності, яке проявляється в розсіюванні енергії; інерції – коли етнос існує завдяки виробленим раніше цінностям; обскурації – коли в суспільстві домінують субпасіонарії – люди з пониженою пасіонарністю; при меморіальній фазі етнос зберігає тільки туманні уявлення про свою колишню героїчну історію.

На глибоке переконання Л. Гумільова, Київська і Московська Русь – два різні потоки російської історії, які відповідно орієнтувалися на Візантію та Монгольську імперію. Що стосується другого

поток, то в ньому пасіонарний поштовх пройшов кілька фаз: піднесення (1200–1500), коли сформувався російський суперетнос і об'єднання Великоросії; акматична фаза (1500–1800), коли Москва об'єднала під своєю владою інші євразійські народи; фаза надлому (1800–2000), яка характеризувалася нарощуванням внутрішніх конфліктів. Після 2000 р., по Гумільову, Росія вступить в інерційну фазу, в якій пасіонарство вичерпалося, а субпасіонарії живуть спокійно, насолоджуючись благами цивілізації.

Л. Гумільов виділяє три основні форми контактів етносів: 1) симбіоз – співіснування етносів, при якому кожний із них займає свою екологічну нішу, свій ландшафт, повністю зберігає свою самобутність; 2) ксенія – співвідношення, при якому один етнос – «гість», інший – «господар». Коли «гість» (наприклад, німці Поволжя в Росії) починають втрачати свою ізольованість, проявляють активність, він частіше за все починає перетворюватися в химеру; 3) химера – об'єднання неможливого. В цих умовах неминучими є антагонізм, руїна, проливання крові, гине один або й обидва етноси (наприклад, євреї).

Російський вчений Микола Мироненко, оцінюючи роль Л. Гумільова в розвитку російської геополітики, відзначав: «Хоча сам Гумільов в своїх працях геополітичні теми безпосередньо не піднімав, його теорія етногенезу і етнічних циклів має глибокий геополітичний смисл для формування російської геополітичної науки. Гумільов довів до кульмінації ідею старих євразійців (того ж Савицького) про те, що росіяни – це не просто вітка східних слов'ян, а особливий етнос, який сформувався на основі тюрко-слов'янського злиття. Татаро-монголи в його концепції виступають не в якості пригноблених, а в ролі захисників російської держави від католицької агресії Європи». Валентин Дергачов, який вважає Л. Гумільова «останнім євразійцем», на сторінках своєї праці наводить євразійський заповіт мислителя: «Треба шукати не стільки ворогів – їх і так багато, а треба шукати друзів, це найбільша цінність в житті» і «якщо Росія буде врятована, то тільки як євразійська держава і тільки через євразійство».

Література: Петров В. Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 158–166; Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 326–329; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 165–167; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 128–135; Кудряченко А. И., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополитика. К., 2004. С. 43–45; Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 114–128.

► **Дугін Олександр Гельйович (р. н. 1962)** – російський геополітик. Народився в Москві у сім'ї військового службовця. Після закінчення Московського університету працював редактором видавничого центру «ЕОН» (1988–1991), головним редактором альманаху «Милий Ангел» (1990), головним редактором журналу «Елементи» (1991), головою історико-релігійної асоціації «Арктогея» (1991), автором і ведучим Радіо 101-FM (1996-1997), автором і ведучим «Геополітичного огляду» (1997–1999), радником голови Державної Думи (1998), редактором «Нового Університету» в Москві (1998), головою секції «Центр геополітичних експертиз» експертно-консультативної ради з проблем національної безпеки при голові Державної Думи (1999). В 2001 р. О. Дугін обраний членом політради загальноросійського суспільно-політичного руху «Євразія», а в 2002–2004 рр. – лідер політичної партії «Євразія». В листопаді 2003 р. обраний лідером Міжнародного «Євразійського Руху».

Перу О. Дугіна належить майже 40 книг, опублікованих в Росії та за кордоном: «Шляхи абсолюту» (1991), «Гіперборейська теорія» (1993), «Конспірологія» (1993), «Консервативна революція» (1994), «Містерії Євразії» (1996), «Основи геополітики» (1996, 1997, 1998, 2000), «Тамплієри пролетаріату» (1997), «Кінець світу» (1997), «Наш шлях» (1998), «Євразійський шлях» (2002), «Основи Євразійства» (2002), «Філософія політики» (2004), «Проект Євразія» (2004) та ін.

На думку сучасного геополітика Б. Ісаєва, політична платформа євразійського руху Олександра Дугіна включає в себе наступні складові: ідеоократію (обов'язок кожного громадянина і держави в цілому служити вищій духовній меті); євразійський відбір, який впливає з особливих ландшафтних умов Євразії і передбачає колективну відповідальність, взаємодопомогу, аскетизм, волю тощо; демократію, яка не копіює норми ліберальної демократії, що є шкідливими, а не виключає ієрархії й перегукується з «євразійським авторитаризмом». Необхідно погодитися з Б. Ісаєвим, що «геополітичні розробки, яким в 1990 р. Дугін приділяв так багато уваги, в наш час відійшли на другий план, головне місце в його творчості займає розробка ідеології неоевразійства, а євразійська геополітика бачиться ним як складова євразійської ідеології». Даючи оцінку сучасному етапу євразійського руху, О. Дугін стверджує: «Сьогоднішній стан євразійства на мій погляд, оптимальний. Ми маємо в сучасному російському суспільстві майже монополію на ідеологію. Решта рухів, груп і сил сповідують або фрагментарні світогляди, або щось застаріле, або взагалі марять. Партії взагалі стали придатками до адміністративного

апарату й ніякого інтелектуального життя в них нема. Євразійство ж, навпаки, займає нові й нові рубежі. Ми поза конкуренцією».

Після початку українсько-російської війни 2014 р. О. Дугін займає чіткі антиукраїнські позиції, пропагуючи ідеї створення «Новоросії». Він один з ініціаторів концепції «російської цивілізації», яка заперечує українську державність. Дугін підтримував окупацію Росією Криму, вихваляє діяльність так званих «ДНР» і «ЛНР».

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 329–334; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 163–164.

► **Жириновський Володимир Вольфович (р. н. 1946)** – російський політик, доктор філософських наук, лідер Ліберально-демократичної партії Росії. Народився в Алма-Аті в сім'ї юриста. З відзнакою закінчив Інститут східних мов при Московському державному університеті (1970) і вечірнє відділення юридичного факультету (1977). В грудні 1989 р. В. Жириновський був одним з ініціаторів створення ЛДП, а в 1990 р. обраний її головою. Балотувався на виборах президента РСФРР (1991, 1996). Очолює фракцію в Державній Думі Росії. В. Жириновський – автор книг «Про долю Росії» (1993), «Останній кидок на Південь» (1994), «Останній вагон на Північ» (1995), «Звичайний мондіалізм» (1998), «Геополітика і російське питання» (1998). Головними ознаками геополітичного становища в країнах близького зарубіжжя В. Жириновський вважає наступні: соціально-політична неоднорідність держав, які виникли в пострадянський час, що ускладнює їх відносини з Росією; політична нестабільність, яка може привести до встановлення авторитарних режимів; формування нових центрів сили, одним з яких він вважає Україну; спроби окремих держав скористатися слабкістю Росії; незначний вплив Росії на врегулювання військово-політичних криз в близькому зарубіжжі. В. Жириновський вважає, що світ має бути поділений на наступні регіони, кожен з яких має свої сфери впливу: США і Латинська Америка, Західна Європа і Африка, Росія і Південна Азія (з виходом до Індійського океану), Китай, Японія і Океанія.

Після початку українсько-російської війни 2014 р. займає чітку визначену антиукраїнську позицію.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 334–338.

► **Івашов Леонід Григорович (р. н. 1943)** – російський геополітик і геостратег. Народився 31 серпня в Киргизії. В 1964 р. закінчив Ташкентське вище загальновійськове командне училище і Військову академію ім. М. В. Фрунзе. Службу проходив у Туркестанському, Прикарпатському, Московському військових округах, в Німеччині, центральному апараті Міністерства оборони. Л. Івашов – доктор історичних наук, професор, віце-президент Академії геополітичних наук, генерал-полковник. В 1992–1996 рр. – секретар Ради міністрів оборони країн-учасниць СНД. Після звільнення в запас (2002) Л. Івашов активно включився в політику, очолив суспільно-політичний рух «Державний союз Росії». На думських виборах 2003 р. виступив одним із лідерів виборчого об'єднання «Велика Росія – Євразійський союз». Оpubлікував понад 400 наукових праць, серед яких монографії «Росія і світ в новому тисячолітті» (2000) та «Росія чи Московія? Геополітичний вимір національної безпеки Росії» (2002).

Леонід Івашов запропонував власну концепцію «нової геополітичної моделі світу», яка полягає в наступному: з перетворенням європейської політики в єдиний взаємопов'язаний комплекс на європейському континенті склалася своєрідна рівновага центрів сили, які поділили світ на сфери впливу; головним фактором, які трансформували одну систему світопорядку в іншу, спочатку були великі війни, згодом і невійськові засоби; у міжвоєнні періоди в якості системоутворюючого фактора виступало утвердження «справедливого світового порядку»; біполярний світ, який виник після Другої світової війни, виявився достатньо стійким, однак розпад СРСР призвів до встановлення монополії США. На глибоке переконання вченого, США не в змозі утримати світову гегемонію; майбутнє світової системи полягає в поверненні до більш стійкої біполярності. При цьому місце другого полюсу все впевненіше займає Китай.

Характеризуючи сучасне геополітичне становище, Л. Івашов стверджує, що між Росією і Заходом сформувався подвійний буферний пояс із колишніх соціалістичних країн (Польща, Чехія, Угорщина, Румунія, Болгарія) і колишніх республік СРСР (Естонія, Литва, Латвія, Білорусія, Україна, Молдова). Як і інші російські геополітики, він вважає, що особливо негативно впливає на сучасний розвиток Росії з геополітичної точки зору становище України. Остання, на думку Л. Івашова, виявилася поділеною на Північно-Західну Україну (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття), яка схиляється перед Європою, та Південну Україну, населення якої віддає перевагу Росії. В боротьбу за геополітичний вакуум, який виник в Закавказзі та Середній Азії, включилися

Туреччина, Іран, країни Близького і Середнього Сходу, США. Л. Івашов, не дивлячись на той факт, що Туркменістан, Узбекистан та Киргизія поступово відходять від Росії, вважає, що саме остання в майбутньому відіграватиме роль домінуючого центру в цьому регіоні. В монографії «Росія чи Московія?» Л. Івашов визнає, що «в системі геополітичних процесів центральне місце займає глобалізація. Процеси глобалізації носять суперечливий характер: окремі країни одержують суттєві переваги в розвитку, інші – все більше скочуються на узбіччя історії. Жодна країна сьогодні не може ухилитися від глобалізації, однак кожна держава повинна віднайти адекватну відповідь на глобальні виклики і небезпеки». Дослідник впевнений, що «активне включення в процеси інтеграції і регіоналізації можуть вважатися ефективною мірою на шляху подолання негативних тенденцій, викликаних глобалізацією». Якою буде нова геополітична структура світу в епоху глобалізації, на думку Л. Івашова, залежить і від Росії, від того, наскільки швидко вона вийде з кризи і посяде гідне місце на Євразійському континенті та у світі в цілому.

Література: Івашов Л. Г. Россия или Московия? Геополитическое измерение национальной безопасности России. М.: Эксмо, 2002; Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 338–342.

► **Зюганов Геннадій Андрійович (р. н. 1944)** – російський політичний діяч і геополітик. Народився в с. Мимрино Орловської області Росії. Закінчив фізико-математичний факультет Орловського педінституту (1969), тривалий час працював на комсомольській і партійній роботі. В 1990 р. обраний секретарем компартії РСФРР, а в 1997 р. – головою Комуністичної партії Російської Федерації. Балотувався на виборах президента Росії (1996, 2000). Геннадій Зюганов – доктор філософських наук, автор понад 150 праць з філософії та геополітики, серед яких заслуговують на увагу книги «Держава», «Вірю в Росію», «Моя Росія», «Росія і сучасний світ». На думку вченого, Європа символізує морську могутність, а Росія – сухопутну. Звідси автор робить висновок, що геополітичні інтереси Росії та Європи протилежні. Враховуючи той факт, що Росія має безпосередні виходи до Північного Льодовитого, Тихого і Атлантичного океанів, до Балтійського, Чорного і Каспійського морів, то не виникає сумнівів, що Росія не тільки морська держава, але й велика морська держава, з якою необхідно рахуватися. Разом з тим, Г. Зюганов нехтує відомими фактами, що останнім

часом Захід суттєво просунувся вперед у космонавтиці, в розвитку комунікацій та інформаційній сфері. Головними викликами Росії в XXI ст., на переконання Г. Зюганова, будуть військовий, сировинний, екологічний, ліберально-демократичний, демографічний, економічно-технологічний і духовний.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 342–345.

► **Кисельов Сергій Георгійович (р. н. 1956)** – сучасний російський геополітик, автор монографії «Головний інстинкт цивілізації і геополітичні виклики Росії» (2002). Ввів поняття геочивілізації, під яким розуміє історико-культурне утворення, спільність людей, об'єднаних державами за фундаментальними ціннісними основами. Вчений твердить, що кожній геочивілізації притаманний певний головний інстинкт чи «властивості локальної цивілізації». Цей головний інстинкт є важливим стимулом геочивілізаційної активності й еволюції. Розглядаючи геочивілізаційні виклики Росії, С. Кисельов розрізняє три головні: на Заході (із західною геочивілізацією), на Півдні (з ісламською цивілізацією) і на Сході (з конфуціансько-буддистською і японською цивілізаціями).

Сучасний російський геополітик Б. Ісаєв високо оцінює внесок С. Кисельова в уточнення складу геочивілізацій. Так, до складу Західної геочивілізації С. Кисельов включає США, Канаду, всі країни Західної і Центральної Європи за винятком тих, які ввійшли до православної цивілізації (всього 32 країни). Україна та ще 11 країн складають православну цивілізацію. 44 країни Балканської Європи, Центральної, Південно-Східної Азії, Близького Сходу і Північної Африки ввійшли до ісламської цивілізації. 12 країн Південно-Східної Азії становлять конфуціансько-буддистську цивілізацію, дві країни – Індія і Непал – індуїстську, 27 держав Латинської Америки – латиноамериканську локальну цивілізацію, 12 країн Чорної Африки утворюють африканську цивілізацію. Росію і Японію С. Кисельов виділив як окремі цивілізації. Недоліком такої типології геочивілізацій є те, що державні кордони не завжди співпадають з етнічними і релігійними. До того ж майже 4 тисячі етносів не вписуються в жодну із запропонованих автором цивілізацій. В тій же Росії, яку автор відніс до окремої цивілізації, проживає велика кількість людей, що є носіями інших цивілізацій.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 353–357.

► **Сорокін Костянтин Едуардович (р. н. 1959)** – російський історик і геополітик. Народився в Москві. Закінчив факультет журналістики Московського державного інституту міжнародних відносин (1981), аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію в Інституті США і Канади РАН. Працював у Центрі вивчення проблем безпеки і роззброєння Стенфордського університету (Каліфорнія, США) (1993-1994), а згодом – директором Центру геополітичних досліджень Інституту Європи РАН. Опублікував монографії «Геополітика сучасності і геостратегія Росії» та «Національний інтерес». Висвітлюючи проблематику стану сучасної геополітики, К. Сорокін виділяє чотири пріоритети її розвитку: 1) розширення і збагачення предметної частини цієї дисципліни; 2) врахування нових факторів при оцінці геополітичної картини світу (економічний, військово-технічний, інформаційний, науковий фактори); 3) зменшення впливу деяких характеристик ландшафту (великих просторів, лісів, гір, степів, річок тощо); 4) загострюються глобальні проблеми людства (демографічний вибух, голод).

Говорячи про головні риси сучасного світу, К. Сорокін виділяє наступні: багатополюсність; конфліктність; зростання ролі ризику, раптовості в міжнародних відносинах; з'являються нові можливості для маневрування у міжнародних відносинах. Виходячи з вищенаведеного, класичне твердження геополітики про протиставлення хартленда всьому світу, на думку вченого, в сучасних умовах не витримують ніякої критики. Що стосується місця Росії в сучасних геополітичних відносинах, то їй К. Сорокін відводить роль трансрегіональної держави. Головними напрямами геостратегії Росії вчений вважає зовнішньополітичну діяльність у близькому, середньому і далекому зарубіжжі.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 364–369.

► **Гаджієв Камалудін Сераждинович (р. н. 1940)** – російський історик, політолог і геополітик. Доктор історичних наук, професор Московського державного інституту міжнародних відносин. Основні напрями досліджень – геополітика і геополітичний аналіз сучасних міжнародних проблем, політична філософія, політичні системи і політичні процеси, політична культура, головні ідеологічні течії сучасності. Особливої уваги заслуговують монографії та посібники К. Гаджієва «Вступ до політичної науки» (1996, 1997), «Геополітика» (1997), «Політична філософія» (1999), «Геополітика

Кавказу» (2001, 2003), «Політологія» (2002), «Вступ до політичної філософії» (2002), «Вступ до геополітики» (2002) та ін.

У ХХ столітті, вважає К. Гаджієв, світовий порядок зазнав суттєвих змін, основними з яких є наступні: відбувся безпрецедентний прогрес в науці, техніці й технологіях; продовжується процес розповсюдження ринкової економіки і ліберальної демократії; розпад держав-імперій і колоніальних імперій; поява зброї масового знищення і жорстоких тиранічних режимів – фашистського, нацистського і більшовицького; завершення освоєння світового простору і об'єднання світу; залучення всіх держав незалежно від їх ваги і впливу до світової політики. Сучасна геополітика, на думку К. Гаджієва, є складовою політичної науки, але має власний предмет дослідження. Що стосується конкретного внеску вченого в розвиток геополітики, то проблематика його досліджень вражаюча: аналіз сучасного світопорядку, трансформація біполярної в багатополлярну світову систему, трансформація євроцентристського в поліцентристський світ, формування єдиного світового географічного та інформаційно-телекомунікаційного простору, інтеграція економічних систем країн, що розвиваються в світову економіку, особливості процесів глобалізації тощо. К. Гаджієв стверджує, що біполярний світ розпався, а новий поліполярний перебуває в процесі формування. Ситуацію, яка склалася, К. Гаджієв характеризує терміном «турбуленція», для якого характерні непередбачувана динаміка, поява нових знань, технологій і комунікацій.

В монографії «Геополітика Кавказу» К. Гаджієв переконливо довів, що «протягом всієї історії кавказькі народи відчували різноманітні впливи з усіх боків – як зі Сходу, так із Заходу, як з Півдня, так з Півночі. Але всмоктуючи ці чужоземні впливи і по-своєму переробляючи їх, Кавказ не втратив своєї специфіки, можливо, навіть більше посилив її. Здається, ми маємо право говорити про кавказьке культурно-історичне співтовариство, яке характеризується наявністю багатьох і взаємопов'язаних, і в деяких аспектах суперечливих, і навіть конфліктних одна з одною субкультур. Кожна з них включає безліч груп з власною, специфічною тільки для неї індивідуальністю. В цьому плані воно відрізняється від близькосхідного чи центральноазіатського культурно-історичного співтовариства і, ймовірно, його слід характеризувати скоріше як фрагментарне і конфліктне, ніж як єдине і цілісне. На відміну від західної християнської, яка базується на єдиній для неї історико-культурній і релігійній інфраструктурі, багатоманіття і розриви коріняться в самій інфраструктурі кавказького культурно-цивілізаційного

кола. Цим, ймовірно, в значній мірі визначається перевага в регіоні конфліктних, центробіжних, дезінтеграційних і сепаратистських початків над потягом до консенсусу, інтеграції». К. Гаджієв вперше в Росії здійснив спробу комплексного дослідження важливих геополітичних проблем сучасності: становлення незалежних держав Закавказзя і стратегія зовнішньої політики Росії на пострадянському просторі (статус Каспійського моря, нафта і газ, каспійські трубопроводи); національна безпека Росії та її відносини з країнами регіону і сусідніми з ними країнами (Іраном, Туреччиною). Вчений проаналізував питання ідеології і релігії (націоналізм і іслам), їх вплив на політику держав.

Література: Гаджієв К. С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997; Гаджієв К. С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002; Гаджієв К. С. Геополитика Кавказа. М.: Международные отношения, 2001; Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 345–349.

► **Уткін Анатолій Іванович (1944–2010)** – російський письменник і публіцист, футуролог, політолог, геополітик. Доктор історичних наук (1982). Народився 4 лютого в м. Балаково Саратовської області Росії. В 1968 р. закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Має загальноросійське та міжнародне визнання в якості експерта зовнішньої політики США. Анатолій Уткін – автор 21 монографії, співавтор численних колективних праць. Опублікував понад 150 статей на різних мовах у провідних наукових журналах і періодичних виданнях. Викладав у Босфорському інституті (Стамбул, 1991–1993), в Еколь Нормаль Суперіор (Париж, 1993–1994), в Колумбійському університеті (Нью-Йорк, 1998). Є радником Комітету з міжнародних справ Державної Думи. Геополітичні погляди виклав у ґрунтовній монографії «Світовий порядок XXI століття» (2001).

На думку А. Уткіна, сучасний перехідний процес, що приводить до глобальних змін, визначають сім факторів: 1) реалізація геополітичної могутності США – переможця в «холодній війні», що створює моноцентричну картину світу; 2) бурхливе зростання економіки в індустріальному трикутнику (Північна Америка, Західна Європа, Східна Азія); 3) руйнівний хаос, який виникає в результаті ослаблення держав-націй і зміцнення недержавних організацій; 4) звернення держав до нової ідентичності, яка базується на поверненні до традицій, релігії тощо; 5) поляризація бідної більшості

й благоденствующої меншості; 6) демографічний вибух; 7) розвиток науки, який прискорює ріст виробництва і створює зброю глобального знищення.

А. Уткін вважає, що однополярний світ невдовзі буде змінений на біполярний. Для того, щоб це відбулося, існують п'ять можливостей: відхід Західної Європи від США і об'єднання її з Росією; Америко-європейському полюсу протистоятиме китайсько-японський; зближення Росії й Китаю на противагу США; союз Західної Європи з Китаєм; зближення Західної Європи і Японії. Три останні варіанти, на думку А. Уткіна, досить проблематичні. До середини XXI ст. новими центрами сили, крім США, можуть стати Китай, об'єднана Європа, Росія, Японія і Індія. Сучасну ситуацію відносин Росії та Заходу А. Уткін відображає в трьох сценаріях: утворення єдиної політичної і соціально-економічної системи; зближення по осі «Париж – Берлін – Варшава – Москва»; третій шлях Росії доведеться вибрати, якщо будуть заблоковані перші два – шлях в себе і на Схід. Це шлях самозабезпечення і розвитку відносин з південними і східними сусідами.

Стратегія США на XXI століття полягає в тому, щоб, по-перше, зберегти лідируючі глобальні позиції країни, закріпити місце головного учасника науково-технічної революції, яка контролює сили в Північній Атлантиці і Східній Азії. По-друге, не допустити появу неконтрольованого конкурента (чи, скоріше, союзу конкурентів), здатного до середини століття перехопити світову естафету блискучої плеяди лідерів Заходу – Іспанії, Франції, Британії, Німеччини, Сполучених Штатів і створити новий світ, в якому вперше за 500 років Захід не був би лідером. Головне питання лідерства, констатує А. Уткін, це питання ціни, питання готовності до самопожертви, заплатити матеріальними багатствами, життям громадян. Дати відповідь на питання, як довго проіснує Пекс Американка, може, перш за все, американський народ. І величезний світ, який кинувся навздогін за лідером. Так завершив свою монографію «Американська стратегія для XXI століття» Анатолій Уткін.

Література: Уткін А. И. Американская стратегия для XXI века. М.: Логос, 2000; Уткін А. И. Мировой порядок XXI века. М.: Эксмо, 2002; Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 349–352.

► **Мироненко Микола Семенович (1941–2014)** – російський географ і геополітик, завідувач кафедри географії

світового господарства географічного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 150 праць, зокрема в співавторстві з В. Колосовим посібник «Геополітика і політична географія». В 1992 р. йому присуджено премію імені Д. Анучина за кращу географічну працю. М. Мироненко розглядає геополітику не як конфронтаційне явище, а як «геополітику взаємодії». Вчений створив узагальнену картину геополітичного становища Росії, яке складається з чотирьох секторів: 1) держави Прибалтики, Білорусі, Західно-Чорноморський сектор, Кавказ, Центральна Азія; 2) Японія і Океанія, Східна і Південна Азія, Близький і Середній Схід, Центральна і Південна Європа, Фінляндія; 3) Західна Європа, країни Магрибу, африканські держави; 4) країни Латинської Америки, Англо-Америку і Карибського басейну. На думку М. Мироненка, в західному Чорноморському секторі важливими є такі проблеми: кому ж повинен належати Кримський півострів?; хто буде домінувати на Чорному морі?; яким буде статус Придністров'я?; яким буде статус Севастополя і якою є подальша доля російської частини Чорноморського флоту?; як зміцнити відносини Росії з Україною при умові наближення останньої до НАТО? На переконання М. Мироненка, об'єднання ГУАМ (Грузія – Україна – Азербайджан – Молдова) має відвертий антиросійський характер.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002; Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 352-353.

► **Колосов Володимир Олексійович (р. н. 1953)** – російський політичний географ і геополітик, керівник Центру геополітичних досліджень Інституту географії РАН, голова Комісії Міжнародного географічного союзу із політичної географії, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 200 праць, серед яких у співавторстві з М. Мироненком посібник «Геополітика і політична географія». Заслужують на увагу ґрунтовні дослідження В. Колосова «Геополітичне становище Росії: уява і реальність», «Примордіалізм» і сучасне національно-державне будівництво», «Етнічні ареали сучасної Росії: порівняльний аналіз ризику національних конфліктів» тощо. В. Колосов стверджує, що політична географія займається дослідженням взаємодії з інтегральним геопростором політичної сфери як однієї з чотирьох сфер діяльності людей – економічної,

соціальної, політичної та духовної. В. Колосов розрізняє чотири головні типи кордонів у сучасному світі: 1) відчужені – вони виникають тоді, коли прикордонні держави глибоко розбіжні в ідеологічному і політичному плані, коли мають місце територіальні претензії та спірні території, а держави проводять політику ізоляціонізму та автаркії; 2) напівпроникні – встановлюються у випадку договірної бази відносин з метою уникнення прикордонних конфліктів; 3) об'єднуючий кордон має місце тоді, коли налагоджені різноманітні добросусідські зв'язки, а прикордонні держави входять до спільних регіональних і міжнародних організацій; 4) інтегральний – виникає внаслідок процесу інтеграції прикордонних держав у всіх сферах життя і передачі значної частини державних функцій на міжнародній арені.

Література: Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002; Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 357-358.

► **Неклесса Олександр Іванович (р. н. 1949)** – російський економіст, політик, геополітик, футуролог. Закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин при Міністерстві закордонних справ СРСР (1972), аспірантуру Інституту Африки АН СРСР (1978) і Вищі курси стратегічного аналізу (Інститут стратегічних досліджень, Каїр). Наукову діяльність розпочав в Інституті Африки АН СРСР (1978), з 1988 р. керує Синергетичною лабораторією НПО СІНЛА, з 1992 р. консультант, потім головний спеціаліст Головного управління стратегічного аналізу МВЕС РФ, член робочої групи з розробки Стратегії розвитку зовнішньоекономічних зв'язків Росії, Основних положень концепції зовнішньополітичної стратегії РФ і Основних напрямів і критеріїв забезпечення зовнішньоекономічної безпеки РФ. З 1995 р. – експерт, потім керівник Служби стратегічного аналізу МАПО «МІГ», консультант Директорату стратегічного планування ВПК МАПО, з 1998 р. – заступник директора Національного інституту розвитку Відділення економіки РАН, завідувач лабораторією гео економічного аналізу і проблем соціального розвитку Інституту Африки РАН, керівник міжгалузевого центру «Гео економіка». З 1999 р. – заступник директора Інституту економічних стратегій при Відділенні міжнародних відносин РАН. Завідувач кафедри гео економіки Академії геополітичних проблем / спецкурс «Гео економіка» (2000). Заступник директора по науковій роботі Інституту економічних стратегій, член Експертної ради

зовнішньої політики при Комітеті Державної Думи з міжнародних справ, член робочої групи по врегулюванню криз в Центральній Азії («Партнерство заради миру») Консорціуму військових академій та інститутів, що вивчають безпеку, при центрі ім. Д. Маршалла.

Олександр Неклеса – автор більше 200 праць, серед яких «Пентаміно: Росія і новий метарегіональний контекст» (1994), «Перспективи глобального розвитку і місце Африки в новому світі» (1995), «Відповідь Росії на виклик часу: стратегія технологічної конверсії» (1997), «Кінець епохи великого модерну» (1999).

Розглядаючи головні тенденції розвитку людства і місце в ньому Росії, О. Неклеса звертає увагу на наступне: 1) зміна політичної карти світу в результаті розкладу біполярного балансу сил і поява на світовій арені нових акторів, початок формування нового світопорядку; 2) глобалізація, повний поділ і контроль світу, який завершився на початку ХХ ст.; 3) поступова економічна перевага східних цивілізацій над західними, зміщення центру економічного розвитку в Південно-Східну Азію; 4) суттєві зміни в Північноатлантичному світі, різке збільшення цін на сировину, зростання впливу ТНК, формування глобальної метаекономіки і світового ринку; 5) формування всесвітнього громадянського суспільства, поділ глобалізованого світу на Захід і всіх решта; 6) різка відмінність між Новим Сходом (динамічно розвивається) і Глибоким Півднем (голод і бідність).

О. Неклеса запропонував власну періодизацію розвитку людства, виділивши наступні етапи: Протоісторія (аморфний стан суспільства); Стародавній світ (процес інтеграції системи); великі інтегрії (місто-держава, давньогрецький поліс); імперії (гомеостаз закритої системи); Середньовічний світ (система розпадається на співтовариство «колективних суб'єктів»); епоха Нового часу (становлення відкритої системи); епоха Нового світу (стійка, але нерівномірна, дисипативна структура). Історичний розвиток капіталізму вчений поділив на три фази: торговельно-фінансову, індустріальну і геоекономічну. На відміну від християнського універсалізму і гуманізму глобальна стратегія дуже далека від планів братерського єднання народів, світового громадянства і об'єднання націй в глобальне громадянське суспільство. У світовому геоекономічному просторі утворились три полюси (макрорегіони) економічного і технологічного розвитку – західноєвропейський, північноамериканський і азіатсько-тихоокеанський.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 358–362.

► **Поздняков Ельгіз Абдулович (1929–2016)** – російський політолог і геополітик, керівник групи теорії міжнародних відносин, академік РАН, доктор історичних наук, професор. Після закінчення Московського державного інституту міжнародних відносин Міністерства закордонних справ СРСР (1964) і аспірантури (1967), успішно захистив кандидатську дисертацію «Молоді держави Азії і Африки в ООН» (1968), а згодом докторську – «Проблеми системного дослідження міжнародних відносин» (1978). Оpubлікував монографії «Нація, націоналізм і національні інтереси» (1994), «Філософія політики» (1994, 1996), «Геополітика» (1995), «Політика і мораль» (1995), «Філософія держави і права» (1995), «Безпека: теорія і практика» (1998), «Філософія культури» (1999), «Філософія злочину» (2001) тощо. Е. Поздняков, поділяючи концепцію американського політолога Г. Моргентау, виділяє два головні рівні національно-державного інтересу: 1) інтереси держави, пов'язані із гарантуванням її безпеки та цілісності; 2) специфічні інтереси, які охоплюють окремі, другорядні інтереси держави на міжнародній арені (наприклад, конфлікти, війни). В монографії «Геополітика» Е. Поздняков довів, що головна категорія цієї науки – безпека держави, а до тріади пріоритетів дослідник включив геополітику, національні інтереси та безпеку держави. Для того, щоб панувала гармонія, необхідно дотримуватися балансу сил.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 363–364.

► **Цимбурський Вадим Леонідович (1957–2009)** – російський геополітик, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії РАН, автор ряду геополітичних праць, які викликали великий резонанс: «Острів Росія. Перспективи російської геополітики» (1993), «Земля як великий лімітроф (Від «Росії-Євразії» до «Росії в Євразії»)» (1995), «Від великого острова Русії... До прасимволу російської цивілізації» (1997), «Геополітика як світобачення і рід занять» (1997) та ін. «Острів-Росія» В. Цимбурського – це окрема територія, відділена від Європи рядом лімітрофних країн Балтії та Східної Європи. На глибоке переконання вченого, Росія повинна відмовитись від глобальних пріоритетів, а звернути головну увагу на внутрішні, регіональні, місцеві пріоритети зміцнення російського федералізму. Піддаючи критиці головні євразійські концепції своїх попередників, В. Цимбурський доводить

європейську і культурну ідентичність росіян. Оцінюючи сучасний стан і майбутнє російської геополітики, вчений стверджує: сучасна геополітика розвивається в умовах, які суттєво відрізняються від умов класичного періоду. З одного боку, відбулося «закриття ойкумени» – поділ світу між національними державами, але, з другого боку, ойкумена кінця ХХ ст. виглядає більш відкритою, ніж сто років тому. По обидва боки Атлантики утворюються «великі простори» НАТО, ЄС і НАФТА, в тихоокеанській зоні створюється американсько-японське товариство (Америпоніка). Вони роблять сучасний світ не «закритим», поділеним, а напіввідкритим, чого зовсім не передбачала класична геополітика.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 369–372; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 169–170.

► **Исаев Борис Якимович (р. н. 1948)** – російський геополітик, дійсний член Академії гуманітарних наук, завідувач кафедри політології гуманітарного факультету Балтійського державного технічного університету. Опублікував понад 100 наукових праць, серед яких «Геополітика» (2005). У статті «Національні пріоритети, національні інтереси і авторитет держав» Б. Исаев зробив спробу пристосувати схему національних інтересів Г. Моргентау до сучасної Росії. Виходячи з цього, постійними інтересами Росії дослідник вважає: 1) братерські, дружні й тісні відносини між етносами всередині російської нації; 2) забезпечення єдиної російської території, російської нації; 3) створення і підтримка умов для розвитку і зростання, а не послаблення нації; 4) різносторонній розвиток людини: інтелектуальний і моральний, індивідуальний і соціальний; 5) розвиток відносин із сусідніми країнами, в першу чергу державами СНД; 6) підтримка миру, вирішення глобальних проблем, з якими зіткнулося людство. До перехідних інтересів Росії Б. Исаев відносить: забезпечення інтересів російськомовного населення в країнах СНД; підтримка дружніх відносин з народами України та Білорусі; зміцнення стратегічного союзу з Вірменією та Казахстаном, що дозволить контролювати Закавказзя і Середню Азію; покращення відносин з Китаєм, Монголією, Фінляндією, країнами Балтії, Середньої Азії. Виходячи з географічного принципу, Б. Исаев запропонував таку типологізацію національних інтересів Росії: 1) національні інтереси на території Росії; 2) інтереси Росії в СНД; 3) національні

інтереси Росії в сусідніх країнах (Європа, Східна Азія, Арктика, Тихий океан, Близький Схід); 4) глобальні інтереси Росії.

Література: Исаев Б. А. Геополитика. СПб: Питер, 2006.

► **Переслегін Сергій Борисович (р. н. 1960)** – російський фізик, соціолог, історик, геополітик, критик, публіцист. Народився в Ленінграді (Санкт-Петербурзі). Закінчив фізичний факультет Ленінградського державного університету зі спеціальності «Фізика ядра і елементарних частинок». З 1989 р. досліджує питання теорії систем в Московському інституті системних досліджень. Протягом кількох років проводив інформаційні розробки для корпоративних систем: технологія інформаційних потоків та їх структурне забезпечення. В 1996–1997 рр. читав цикл лекцій із соціології в Казанському університеті та Ризькому соціологічному центрі. З 1985 р. – учасник Ленінградського семінару Бориса Стругацького. Дослідник і теоретик фантастики. С. Переслегін – упорядник і редактор серії книг «Військово-історична бібліотека». Автор коментарів до книг Б. Ліддел Гарта, М. Галактіонова, Е. фон Манштейна, Ф. Шермана. Опублікував ґрунтовне монографічне дослідження «Друга світова війна між реальностями» (2006). Автор більше 50 критичних і публіцистичних матеріалів, присвячених історії та теорії фантастичної літератури та понад 30 праць з питань теорії систем і теорії стратегії. Керівник теоретичного відділу Дослідницької групи «Конструювання Майбутнього». Експерт Центру стратегічних розробок «Північний Захід».

У 2005 р. С. Переслегін видав книгу «Самовчитель гри на світовій шахівниці», в якій стверджував, що «після 1960-х років геополітика – нова і навіть в деякій мірі трансцендентна теорія – змагається з геополітикою – прагматичною соціальною практикою. А. Шлезінгер, Г. Кіссінджер, З. Бжезінський заклали концептуальну основу праць нової американської школи. Але «культурно-історичні типи» росіянина М. Данилевського і модель взаємодії цивілізацій, розроблена англійцем А. Тойнбі, на які спирається доктрина С. Хантінгтона, не передбачали перетворення геопланетарної карти (єдність геополітичної, геоекономічної і геокультурної категорій) в американський «Мідґард». Коли пощастить побудувати єдину понятійну систему, в межах якої можливе одночасне дослідження географічної, економічної, антропологічної, конфесійної, семантичної динаміки міжнаціональних і міжнародних конфліктів,

з'явиться реальна надія створити нові галузі знання і рівноцінну їй міжнародну практику взаємодії Землі / Геї з єдиним людством.

Хоча ряд зарубіжних геополітиків вважають, що Росія – країна, яка зазнала важкої військово-політичної поразки, оточена базами ймовірного противника, внутрішньо розколота, в якій відсутня індустрія, слабка торговельна спроможність, С. Переслегін переконаний: «існує ряд обставин, які змушують серйозно розглядати версію наявності в Росії глобального когнітивного проекту». До таких обставин вчений відносить наступні: 1) Росія вже пройшла той колапс індустріальних галузей економіки, який країнам Заходу ще тільки належить пройти в зв'язку з наближенням до постіндустріального бар'єру; 2) Росія надзвичайно вдало розміщена географічно: вона не тільки контактує з трьома світовими цивілізаціями, але й взаємодіє з глобальним проектним центром; 3) Росія одержала в спадщину від СРСР освічене населення, яке орієнтується на здобуття вищої освіти. Швидкість деградації освіти в Російській Федерації нижча, ніж на Заході, що може бути використано в різних геополітичних комбінаціях; 4) Росія – одна з не багатьох країн, яка зберегла в сучасному світі повну культурну самостійність: власні книги, театр, кінематограф; 5) в Росії склалася гедоністична еліта, здатна до інсталяції вищих контурів психіки; 6) населення країни не задоволено своїм становищем і перспективами, що може бути використано в якості енергетичного ресурсу когнітивного переходу. Додатковим ресурсом є порівняно висока якість сучасного російського управлінського апарату, як на державному, так і на регіональному рівнях.

С. Переслегін вважає, що «незважаючи на колосальну військову перевагу Заходу, існує стратегія, яка дозволяє, як мінімум, змусити Захід перейти до стратегічної оборони (що, власне, і продемонстрував напад на «башти-близнюки»: при всій зовнішній активності стратегія США в конфлікті має оборонний характер, дії в Центральній Азії і на Близькому Сході будуть, ймовірно, припинені після зміни Президента, війська будуть виведені)». Стратегічну оборону, яку застосовують США, С. Переслегін вважає поразкою. На думку вченого, «практично неможливо відвернути появу в ряді великих міжнародних аеропортів смертників, отруєних інфекцією з тривалим інкубаційним періодом. Розповсюдження хвороби буде розпочато ще в мирний період, а випадки масових захворювань повинні з'явитися під час піку терористичних актів. Під час використання серйозних і важковиліковуваних інфекційних хвороб кількість жертв до кінця другого тижня «біологічної» стадії перевершить десятки

тисяч. Наскільки можна припустити, цього достатньо для того, щоб у сьогоденній Європі пішов у відставку будь-який уряд. Тоді наступить момент для переходу до третьої стадії – раптового удару резервними, спеціально підготовленими бойовими групами по військових об'єктах – перш за все по аеродромах, диспетчерських центрах, транспортних вузлах, атомних електростанціях, культурних та історичних центрах». Такий апокаліпсис прогнозує Сергій Переслегін в найближчому майбутньому.

Література: Переслегін С. Вторая Мировая война между Реальностями. М.: Яуза-Эксмо, 2006; Переслегін С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. М.: АСТ; СПб: Терра инкогнита, 2005; Переслегін С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: основные понятия геополитики. *Классика геополитики. XIX век.* М.: АСТ, 2003. С. 680–700; Переслегін С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: законы геополитики. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 700–731.

► **Арін Олег Олексійович (Р. Ш-А. Алієв) (р. н. 1946)** – російський геополітик, філософ, історик, доктор історичних наук, академік Академії військових наук. Закінчив аспірантуру Інституту Далекого Сходу АН СРСР (1971–1974), працював молодшим (1974–1979) та старшим науковим співробітником Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР (1979–1988), доцентом кафедри Світової політики і глобальних проблем Інституту суспільних наук в Москві (1988–1989), директором Інституту економічних і міжнародних проблем освоєння океану в Владивостоці (1989–1992), професором Ногайського університету (Японія, 1992–1993), професором політології (Канада, Ванкувер, 1995), директором Інституту Росії і Східної Азії (Канада, Ванкувер, 1995–1997), професором Міжнародного незалежного еколого-політологічного університету (1997–1998), головним науковим співробітником Центру міжнародних досліджень (1997–2001), провідним науковим співробітником Відділення історії і політичної філософії Інституту філософії РАН (2002–2003). З 2003 р. О. Арін – головний науковий співробітник Інституту російської історії Російського державного гуманітарного університету в Москві.

Олег Арін опублікував близько 250 наукових і публіцистичних праць в Росії, Японії, Індії, Кореї, Гонконзі, Канаді та Німеччині. Серед монографій заслуговують на увагу «Діалектика сили», «Росія: країна рабів, країна панів», «Двадцять перше століття. Росія: ні кроку

вперед», «Японія: погляд на світ, на Азію і на Росію», «Стратегічні перспективи Росії у Східній Азії», «Зовнішня політика Японії в 70-х – на початку 80-х років (теорія і практика)» та ін.

О. Арін переконаний, що головною подією XXI століття буде геостратегічне протистояння між США і Китаєм, яке відновить біполярність світу близько до середини століття. Якщо під «Півднем» розуміти кілька країн Близького Сходу (Ірак, Іран, Сирія) + Афганістан, а під «Північчю» – США, то американці цей ісламський тероризм придушуть, де вогнем і мечем, а де своїми доларами. Росія, на думку О. Аріна, повинна не втручатися у ці конфлікти, а зосередитися на вирішенні «чеченської проблеми». Росія не повинна піддаватися на пропозиції США взяти участь «у процесі стабілізації», наприклад в Іраці, бо це призведе до послаблення її військової могутності.

Головною метою зовнішньополітичної діяльності Росії є відстоювання національних інтересів, які О. Арін поділяє на фундаментальні, важливі та вторинні. До фундаментальних інтересів Росії О. Арін відносить: 1) забезпечення територіальної цілісності країни, збереження політичного суверенітету держави; 2) гарантія національної безпеки, відвернення нападу з використанням ядерної, біологічної та хімічної зброї; 3) відвернення появи ворожих держав на кордонах Росії; 4) відвернення загрози економічній шкоди з боку іноземних держав, транснаціональних корпорацій та міжнародних фінансових організацій; 5) забезпечення національно-культурної самобутності.

До важливих інтересів Росії належать: 1) розвиток конструктивних, а по можливості, і союзницьких відносин з державами, політика яких відповідає або співпадає з цілями зовнішньої політики Росії; 2) попередження розповсюдження зброї масового знищення; 3) попередження регіональних конфліктів, у першу чергу, в районах, які межують з Росією; 4) участь в боротьбі з міжнародною злочинністю, тероризмом і наркобізнесом; 5) відвернення неконтрольованої міграції через кордони Росії; 6) відвернення розповсюдження релігійного екстремізму в будь-якій формі; 7) участь тільки в тих міжнародних організаціях, діяльність яких безпосередньо торкається національних інтересів Росії; 8) сприяння збільшення ВВП Росії за рахунок торговельно-економічної діяльності на світовій арені.

Вторинними національними інтересами О. Арін вважає: 1) поступове проведення сучасних економічних і політичних відносин з країнами СНГ в площину інтеграційних відносин; 2) нейтралізація «п'ятої колони»; 3) протидія культурологічній агресії з боку деяких західних і мусульманських країн при підтримці місцевих «західників»

і «фундаменталістів»; 4) захист російськомовного населення від поправлення їх громадянських прав у колишніх республіках СРСР.

Література: Арин О. А. Мир без России. М.: Эксмо, 2002; Арин О. А. Россия: ни шагу назад. М.: Эксмо, 2003.

► **Модестов Сергій Олександрович** – російський геополітик, доктор філософських наук, професор. В статті «Системно-ресурсний підхід до геополітики XXI століття» С. Модестов стверджує, що в сучасних умовах відбувається перегляд основ традиційної геополітики, яка вже не відповідає баченню теперішнього структурованого простору. В новому геополітичному просторі, окрім природно-географічних ресурсів, все більше значення набувають інформаційний та інтелектуальний ресурси, що теж характеризуються певними фізико-географічними параметрами. За відсутності «єдиного людського співжиття» люди, як носії інтелектуального ресурсу, не можуть існувати поза конкретним географічним середовищем. До першої групи ресурсів С. Модестов відносить політичні можливості держави по управлінню власним розвитком і гарантуванню національної безпеки, науково-технічний потенціал, військово-теоретичну думку і практичні результати її реалізації під час військового будівництва. Другу групу ресурсів становлять демографічний, морально-психологічний, інноваційний, освітній, кадровий, культурний, соціальний та економічний потенціали. Нарешті, третю групу ресурсів складає її територія із врахуванням розміщення і конкретного визначення кордонів, природно-кліматичні умови та корисні копалини. Ресурси другої і третьої груп формують геополітичний простір країни, роблять його структуру досить консервативною і стабільною. Геополітичний простір визначають як залучену до геополітичного процесу частину світового простору, в якому розміщується наявна сукупність ресурсів розвитку в просторово-часовій конфігурації, що склалася.

Моделюючи динаміку геополітичного процесу Росії, С. Модестов визначив три основні етапи її еволюції: 1) початковий етап природного розселення в незаселених (або малозаселених) просторах Східної Європи і Азії; 2) надтривалий етап усвідомленої територіальної експансії, для якого було особливо характерним вирішення геополітичних проблем шляхом військово-силового протистояння; 3) відмова від колишнього екстенсивного геополітичного розвитку країни, заснованого на експансії. Аналізуючи третій етап, С. Модестов підсумовує:

«Якщо держава надмірно захоплюється приєднанням (і, зрозуміло, утриманням) значних територій, втягується в малоперспективні війни, то настає момент, коли витрати на це стають непосильними, особливо, якщо країна переживає період економічного занепаду».

Література: Модестов С. А. Геополитика ислама. М.: Молодая гвардия, 2003.

► **Панарін Олександр Сергійович (1940–2003)** – російський філософ і політолог. Народився в м. Горлівка Донецької області України. Закінчив філософський факультет (1966) і аспірантуру Московського державного університету імені М. В. Ломоносова (1971). З 1984 р. очолював сектор соціальної філософії Інституту філософії РАН. З 1992 р. – професор філософського факультету МДУ, а з 1993 р. – завідувач кафедри політології цього університету. В 2002 р. О. Панаріну присуджена премія імені Олександра Солженіцина. Він був обраний членом Академії гуманітарних наук, Академії політичних наук, Нью-Йоркської академії наук. Опублікував монографії «Філософія політики» (1996), «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива в ХХІ ст.» (1998), «Глобальне політичне прогнозування в умовах стратегічної нестабільності» (1999), «Росія в циклах світової історії» (1999), «Російська альтернатива» (2000), «Спокуса глобалізації» (2000), «Православна цивілізація в глобальному світі» (2001). О. Панарін був глибоко переконаний, що в майбутньому Росія – велика світова держава, а «слов'яно-романській» цивілізації належить відіграти історичну роль у відновленні багатополярного світу. Вченого необхідно вважати продовжувачем традиції російської філософії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., яка значне місце відводила релігії. Російське православ'я О. Панарін називав «релігією творчості».

В монографії «Спокуса глобалізму» О. Панарін запропонував кілька сценаріїв майбутнього розвитку світу, серед яких віддавав перевагу альтернативному глобалізму. В межах цього сценарію глобалізація розглядалася як незаперечний вектор розвитку – альтернативи можна шукати в межах самого глобалізму, а не поза чи на противагу йому. О. Панарін закликав оцінювати глобалізацію за культурно-антропологічним та соціально-психологічним критеріями. Мислитель мріяв, що на арену вийде новий тип особистості, який буде підготовлений до планетарної відповідальності. Для того, щоб оформився такий тип, має утвердитися велика

духовна і політична влада – «школа нової аскетичної педагогіки». Ймовірно, вважав О. Панарін, вона буде саме глобальною., альтернативною теперішньому «ліберальному» американоцентризму. Це передбачає нове зміщення центру світу з Атлантики в Євразію. Клімат аскези – це континентальний, в геополітичному сенсі, клімат, відмінний від океанічного. І лише в ньому може сформуватися людина, здатна на тривале планетарне існування в нашу епоху.

Література: Панарин А. Искушение глобализмом. М.: Эксмо, 2002.

► **Петров Валерій Леонідович (р.н. 1947)** – російський історик, стратег і геополітик. Народився в Могилеві (Білорусь). Закінчив Горьківське зенітно-ракетне училище протиповітряної оборони (1968), Московський педагогічний інститут (1977), Московський державний університет імені М. В. Ломоносова (1985). З 1982 р. – науковий співробітник Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації. Кандидат філософських наук, віце-президент Академії геополітичних проблем, автор монографії «Геополітика Росії: відродження чи загибель?» (2003). В ній В. Петров стверджує, що «вироблення геостратегії ХХІ століття без врахування положень російської геополітичної думки – свідоме і заздалегідь сплановане вбивство Росії». Росія, російсько-слов'янський світ – це особливий культурно-історичний тип, до якого Європа відноситься вороже. Сила Росії – в державній централізації, православній вірі та загальнослов'янському союзу. Російський народ, на думку В. Петрова, створив єдину євразійську державу і об'єднав всі народи в «Євразійське братерство», сформулювавши «Євразійську суперетнічну систему». Отже, Росія-Євразія – це самостійна духовно-історична і геополітична реальність – особлива цивілізація, якою керує Російська національно-православна ідея. В. Петров переконаний, що на східному євразійському напрямі для Росії перспективний антиатлантичний (антимондіалістський) активний зовнішньополітичний діалог, який повинен перерости в союз з Китаєм, Індією, Іраном. На заході Євразії стратегічно актуальний, і про це свідчать події в зв'язку з агресією проти Іраку, антиамериканський, антинатовський блок із самостійною Німеччиною.

Література: Петров В. Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003.

►►► Українська геополітика

► **Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895)** – відомий український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик і публіцист. Народився у м. Гадячі на Полтавщині в родині збіднілого дворянина козацького походження. Навчався в Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії. В 1859 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, який закінчив у 1863 р. Працював приват-доцентом на кафедрі античної історії, а в 1870 р. захистив дисертацію на тему «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». Магістр загальної історії. Після відвідання ряду європейських країн (1870–1873), працював доцентом кафедри античної історії Київського університету та членом Південно-Західного відділення Російського географічного товариства і київської Громади. Після звільнення з університету виїхав за кордон (Відень, Клонорне). У 1880 р. почав видавати журнал «Громада», а в 1889 р. став професором загальної історії Софійського університету в Болгарії. Помер 20 червня 1895 р. Похований у Софії.

Геополітична доктрина Михайла Драгоманова викладена в його працях «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Проект основ статуту українського товариства «вільна спілка» (1884), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893) тощо. Сучасний дослідник Б. Андрусишин одним з перших акцентував на геополітичних поглядах вченого, який «вважав, що перед державними європейськими націями проблема суспільних трансформацій не стоїть так гостро, в той час як народи, що тривалий час перебувають у колоніальному статусі, більш підготовлені до переходу на альтернативний шлях розвитку». Розглядаючи українську справу на широкому міжнародному тлі, Михайло Драгоманов часто торкався геополітичних проблем Східної Європи, акцентуючи на російському, польському і балканських питаннях. Головними перешкодами демократичного політичного розвитку він вважав «польський історичний патріотизм», «німецький натиск на Схід» та «експансіоністські традиції російської державності». Недоліком концепції Михайла Драгоманова було ототожнення українських і російських геостратегічних інтересів, за що його піддавав критиці один із засновників ідеології українського націоналізму Дмитро Донцов. У питанні звільнення балканських слов'ян вчений також покладав

надії на Росію, обґрунтовуючи свою позицію відсутністю політичної й військової підтримки з боку європейських країн. У географічному розташуванні України М. Драгоманов вбачав важливу її культурну і політичну значимість у слов'янському світі. Він розглядав і варіант повної державної незалежності України, хоча й розумів, що у тогочасних умовах ця праця доволі ілюзорна: «... Відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу є справа, не тільки у кожному випадку вкрай важка, якщо не неможлива, але, за певних умов, зовсім не потрібна». М. Драгоманов неодноразово акцентував на великому значенні освоєння українцями Північного Причорномор'я, необхідного для зміцнення геополітичних позицій в цьому регіоні, адже «... без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край». Проте чіткої геополітичної концепції М. Драгоманов не створив.

Сучасні дослідники української політичної думки справедливо підкреслюють, що М. Драгоманов «сформував власну концепцію розвитку держави на федеративних засадах. Його погляди на українську державність зазнали певної еволюції від національної автономії до обґрунтування потреби незалежної федеративної держави. Основою ефективного розвитку держави він вважав систему місцевого самоврядування. На думку вченого, поступові процеси демократизації, підвищення рівня культурного розвитку та національної свідомості, політична активність громадян, наявність дієвої політичної еліти – це ті чинники, що сприяють формуванню національного духу та мобілізують потенціал суспільства на боротьбу за становлення державності». Український історик Я. Грицак акцентував на тому, що «політичним ідеалом Драгоманова була така побудова суспільства, яка наближалася до державного ладу Англії і Швейцарії. Ця формула різко суперечила ідеології й практиці російського самодержавства. Водночас його позиція відрізнялася від поглядів російських народників. Він відкидав їхню ідеалізацію російської общини та терористичну тактику. Революційному нігілізму народників він протиставив іншу формулу, яка стала моральним імперативом для наступних генерацій українських діячів: «Чиста справа потребує чистих рук». Український соціалізм у драгоманівській версії мав загальнолюдський, етичний характер і став головною ідеологією українського руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст.»

У передньому слові до монографії «Відомий-невідомий Михайло Драгоманов» В. Андрущенко і В. Погребенник говорять про мислителя як про гуманіста, носія незвично високої моральної

й інтелектуальної культури, синтетик-шукача всесвітньої правди, спільної всім національностям, громадянина європейської держави духа, засновника української інтелектуальної і критичної думки, речника прогресу людини й громади, європейського конституціоналізму, прибічника ідеї національної окремішності українців і самобутності культури нашого народу. Про оптимізм М. Драгоманова писав визначний український вчений-енциклопедист І. Лисяк-Рудницький: «Для глибшого розуміння драгоманівської мислі важливе ось що: Драгоманов – у цьому відношенні типовий ліберал і прогресист своєї доби – беззастережно вірив у те, що європейські ідеали – наукового поступу, громадської та особистої свободи, соціальної справедливості – об'єктивно добрі та абсолютно обов'язкові. Вони були для нього оціночною нормою, з якою він підходив до дійсності. Отже, помітно, що він знаходив засадничу згідність між тим, що було його ідеальним мірилом, і тим, що він уважав за основний закон української історії. Звідси його глибоко закорінений оптимізм щодо української справи, незважаючи на часто надзвичайно сувору критику поточної української дійсності». Автори фундаментальної колективної монографії «Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.» стверджують: «В основі світогляду М. Драгоманова лежить ідея поступу, історичного та національного розвитку, прогресу. На його думку, всесвітня історія – безупинний громадський поступ, у ході якого реалізуються великі ідеали лібералізму й демократії, – від свободи й автономії особистої до автономії та свободи нації. Ідеалом його поступу має бути «громадівське» суспільство, засноване на підвалинах федералізму, де панують «безначальство», гармонія особистостей, громад, товариств...».

Література: Драгоманов М. П. Вибране (... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). К.: Либідь, 1991. 688 с.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: в 2 т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1970. 532 с.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: в 2 т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1970. 594 с.; Історія політичної думки України / За загальною редакцією Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.; Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: Науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / Упорядники: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 382 с.

► **Франко Іван Якович (1856–1916)** – видатний український поет, письменник, філософ, громадсько-політичний діяч. Народився у с. Нагуєвичах Самбірського округу (тепер с. Івана Франка

Дрогобицького району Львівської області). Навчався у початковій школі у с. Ясениці-Сільні, Дрогобицькій школі василіан, місцевій гімназії. У 1875 р. поступив на філологічний факультет Львівського університету, але в червні 1878 р. був заарештований. Відновив навчання восени 1880 р., а згодом навчався у Чернівецькому та Віденському університетах. У 1893 р. у Віденському університеті захистив дисертацію, здобувши ступінь доктора філософії. За підрахунками Я. Грицака Іван Франко опублікував близько 4000 літературних, публіцистичних та наукових творів. Він вільно писав трьома (українською, польською та німецькою мовами), а перекладав з 14 мов. У 1899 р. став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Вершиною ідейно-філософських поглядів І. Франка, його політичним заповітом стала поема «Мойсей» (1905).

Іван Франко хоча й не створив власну геополітичну концепцію, проте залишив після себе окремі замітки й характеристики. У статті «Воскресеніє чи погребеніє?» І. Франко відзначав: «Самим своїм географічним положенням на розграниці між північною а полуденною і західною Слов'янщиною, в найкращім кліматі, повздовж Чорного моря, край наш призначений відіграти велику роль в цілій будущій судьбі Східної Європи. Він становить не тільки ключ до внутра Росії, але zarazом і найбільше джерело її сили». Розумів він і той факт, що без України Російська імперія себе не мислить: «Позбавлена України Росія втратила би всяке значення на Чорнім морі і на Балканських півострові, відтята була б від цілого майже слов'янського світу». Хоча І. Франко намагався не відокремлювати російський і український революційні рухи, проте передбачав падіння російського абсолютизму. В статті «Одвертий лист до галицької української молоді» (1905) письменник констатував: «Велика доба для нашої нації почнеться з хвилиною, коли в Росії упаде абсолютизм. Останні події показують, що той упадок уже не за горами...». Коли це станеться, тоді перед українською інтелігенцією постане завдання – «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя». Важливо, вважав Франко, щоб ми навчилися «чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів». Це важливий висновок І. Франка, який вважав українцями не тільки тих, хто проживав у складі Російської імперії, але й в Австро-Угорщині та інших країнах світу.

У 1900 р. побачила світ праця І. Франка «Поza межами можливого». «Ідеал національної самостійности, – писав І. Франко, –

в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки... Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом усвідомлювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас як сліпа машина». Оригінальну оцінку багатогранній творчості Івана Франка зробив львівський історик Я. Грицак: «Подібно до того, як у літературній діяльності він ніколи не написав твору великої форми (роману), так і в своїй політичній діяльності Франко не надав своїм поглядам вигляду системи... І його соратники, і його опоненти докоряли йому за непослідовність і мінливість поглядів, звинувачували у «скоках» та обзивали «прапорцем», що розвертається туди, куди подме вітер. Незалежно від того, наскільки справедливими чи несправедливими були ці закиди, вони відображали мінливий («артистичний» або «поетичний», як казали деякі його сучасники) характер його натури. Тому вивчення Франкового світогляду, як і полювання на лисиць, потребує особливої техніки, зокрема – відмови від спроб звести його до якогось єдиного «-ізму». Важливо бачити різні джерела його формування, різні контексти його функціонування та, відповідно, різні можливі способи його відчитання».

Література: Франко І. Воскресеніє чи погребеніє? *Будівничий української державності:* Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Д. Павличко. К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. С. 58–81; Франко І. Одвертий лист до галицької української молодезі. *Будівничий української державності:* Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Д. Павличко. К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. С. 576–584; Франко І. Поза межами можливого. *Будівничий української державності:* Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Д. Павличко. К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. С. 301–311; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. К.: Yakaboo publishing, 2019. 654 с.; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). К.: Критика, 2006. С. 632; Грицак Я. Франко Іван. *Довідник з історії України (А – Я)* /

За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 1001–1002.

► **Міхновський Микола Іванович (1873–1924)** – визначний український громадсько-політичний діяч, засновник і перший ідеолог українського націоналізму. Народився у с. Турівці Прилуцького повіту на Полтавщині. Після закінчення юридичного факультету Київського університету працював адвокатом у Харкові. Один із засновників «Братства Тарасівців» (1891) та «Молодої України» (1896). На замовлення Револуційної української партії написав її програму, яка відома під назвою «Самостійна Україна». З його ініціативи була створена Українська народна партія (1901–1902). Активний учасник українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Навесні 1924 р. повернувся до Києва, де був заарештований співробітниками ГПУ. Сучасні дослідники І. Підкова та Р. Шуст стверджували: «Обставини смерті Міхновського остаточно не з'ясовані. За одними даними 23.5.1924 Міхновський був розстріляний, за іншими – був звільнений з ув'язнення і незабаром був знайдений повішеним (найімовірніше, самогубство було інсценовано органами ГПУ)».

У своїй програмній праці «Самостійна Україна» (1900) інший український мислитель Микола Міхновський підкреслює: «Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації, по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». М. Міхновський вперше, задовго до праць ідеологів українського націоналізму, чітко Формулює геополітичну схему незалежної української території. Радикально він завершує свій програмний маніфест: «Усі, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог, чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя, пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народну справу. Вперед і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не загинув через його необачність. Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!».

М. Міхновський головним ворогом українців вважав Росію. «Ми – нація зрабована, нація-раб, – писав він у статті «Робітниче свято Першого мая», – коли більшість московської нації хоче самодержавства, то ніхто не зможе знести його, а коли вона його не хоче,

то й ніхто їм цього не заборонить, бо москалі складають державу незалежну. Через то для нас буде найрозумніше залишити справу про самодержавство москалям, а самим пильнувати свого: державного визволення своєї нації». «Поки ще в пануючих націях скрізь панує розладдя, ворожнеча і боротьба між різними суспільними верствами, – відзначає М. Міхновський у статті «Робітнича справа в програмі Української народної партії», – то націям зрабованим ще є змога скористатися з цього і вибитися на волю... Хто не міг визволитися, коли в таборі ворогів йшло безладдя, суперечка і боротьба, той тим більше не визволиться, коли в ворожому таборі запаує згода». В «Х заповідей УНП» М. Міхновський знову звертається до свого головного лозунгу: «Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – от се національний український ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал». Перша світова війна покликана була змінити геополітичну карту світу. Це добре усвідомлював М. Міхновський: «Нинішня війна є тільки вибухом в тій невинній боротьбі націй за своє існування... Народ має право жити тільки тоді, коли він має силу жити. Невблаганний біологічний закон боротьби за існування не знає жалю до слабких. Тільки сильні народи можуть жити. Це право жити мусимо ми завоювати, бо ніхто не принесе нам його в дарунок. І насамперед, мусимо перемогти в собі той «дух раба», що вщиплявся нашому народові століттями чужого панування над нами».

Література: Міхновський М. Відносини до війни. Промова, виголошена на I Військовому з'їзді у Києві 6 травня 1917 р. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 157-158; Міхновський М. Робітнича справа в Програмі Української народної партії. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 138-141; Міхновський М. Робітниче свято Першого мая. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 135-138; Міхновський М. Самостійна Україна. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 126-135; Міхновський М. X заповідей УНП. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 141-142; *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 477.

► **Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934)** – визначний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, громадсько-політичний і державний діяч. Народився у Холмі (тепер Хелм, Польща) у сім'ї вчителя гімназії. В 1886 р. закінчив Першу Тифліську класичну гімназію (1886), історичне відділення історичного факультету Київського університету Св. Володимира (1890). Дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Голова Української Центральної Ради і президент Української Народної Республіки. Біографи М. Грушевського І. Верба і С. Кульчицький відзначали, що «наукова спадщина Грушевського надзвичайно велика і різноманітна. Грушевський автор майже 2 тисяч праць у галузі української і світової історії, історіографії, літератури, соціології, етнографії, археології, спеціальних історичних дисциплін, що збагатили європейську і національну науку».

У свій час видатний український письменник І. Франко відзначив, що «проф. Грушевський належить, без сумніву, до найплодотивіших і найрухливіших письменників сучасної України, а, крім наукової та публіцистичної праці, змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких майже скрізь займає визначне місце». М. Грушевський розробив власну концепцію державності українського народу, яка, на його глибоке переконання брала свій початок з Київської Русі. Він постійно і аргументовано відстоював її, даючи рішучу відсіч її противникам. У цьому відношенні заслуговує на увагу його праця «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», опублікована в 1904 р. «Схема стара, – писав М. Грушевський, – вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Російського государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури і «русская история стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему в простішій формі прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів – права Київської держави, московського й імперського». Отже, мова йде про узурпацію спадщини Київської Русі Росією. Це особливо простежується в багатотомних виданнях М. Карамзіна, С. Соловйова і В. Ключевського. На глибоке переконання М. Грушевського, «Київська держава, право, культура

були витвором одної народности українсько-руської; Владимиро-Московська – другої, великоруської».

Піддаючи критиці теорію російського історика М. Погодіна, М. Грушевський стверджував: «Київський період перейшов не у владимирсько-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV – XVI в. Владимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх переміщувань, – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічками».

На глибоке переконання М. Грушевського, «історія великоруської народности зістається властиво без початку. Історія сформування великоруської народности досі зістається невиясненою, через те, що її історію починають слідити від середини XII в.». Що стосується історії східних слов'ян, то вона, «не зупинить історії великоруського народу, його державного і культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської і ще менше – українсько-руської народности, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер... Історія великоруська... з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общеруська» історія. Зрештою «общеруської» історії й не може бути, як нема «общеруської» народности. Може бути історія всіх «руських народностей», кому охота їх так називати, або Історія Східнього Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русської історії». М. Грушевський вважав, що «найбільше раціональним... є представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливости представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати мотивів».

Історія української державности червоною ниткою проходить у статті «250 літ», яку вчений присвятив 250-й річниці приєднання

України до Росії в 1654 р. Стаття була написана німецькою мовою для інформаційного часопису, а перекладена на українську в 1904 р. На думку М. Грушевського, «можність вести високу політику була втрачена українською суспільністю (під час царювання Катерини Першої – Авт.). Українське відродження, що зачиналося тоді... перенесло центр ваги в іншу сферу – культурної роботи, усвідомлення й подвинення мас». М. Грушевський дав високу оцінку діяльності Кирило-Мефодіївського братства, яке у «своїй програмі – першій серйозній і свідомій програмі відродженої України – рішуче переносить головну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не вирікається політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо назустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, зігнорували чи перечивши їх, великі провідники української революції XVII в. – і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження».

Проблему генези української державности М. Грушевський піднімає в статті «Хто такі українці і чого вони хочуть», опублікованій у 1917 р. В ній він підняв такі питання, як «Звідки пішла назва Українців?», «Хто українці?», «Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть Українці?». Кредо М. Грушевського – Україна є правонаступницею Київської Русі. «Так, ми стара Київська Русь, – заявляє М. Грушевський, – але разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою печать на наше життя: відродження XVII віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші «народности руські». В ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю».

Простеживши історичне минуле українського народу, М. Грушевський підняв проблему яким має бути той новий лад, якого добиваються українці. Відповідаючи на нього, вчений і політик констатував: «Українці добиваються того, щоб Україною всею правила виборна рада України чи сойм, як його називають, та виборні міністри, щоб вони могли дбати про свій край, не питаючися ні в кого ухвали та потвердження, крім свого народу – питалися волі виборців України, а не правительства республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього

союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв».

У 1918 р. М. Грушевський опублікував працю «Звідки пішло українство і до чого воно йде». У вступі автор однозначно стверджує: «Теперішнє Українство се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами – права бути господарем на одвічній своїй землі. Тільки що народ той називав себе в давніх віках народом руським; а як ся назва стала означати і великоросів, і тих, що від українського народу його права відбирали, то він не схотів далі сим іменем називатись і пошукав собі іншого імені. А діло його старе – те, що почалося багато віків тому».

У розділі «Теперішня Україна і її минувшина» М. Грушевський в черговий раз звертається до історичного минулого українського народу: «Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і не українців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до Північного Кавказу і від Чорного моря до ріки Прип'яті». Вчений чітко заявляє, що за Карпатами живуть такі ж українці, як і на Великій Україні. М. Грушевський простежив основні етапи українського національно-визвольного руху до початку ХХ ст.

Детально проаналізувавши українсько-російські відносини з найдавніших часів, М. Грушевський, разом з тим, підсумував, що «українці не мають наміру одривати Україну від Росії». Учений, стоячи у цей період на позиціях федеративного устрою Російської республіки, в той же час заявляє, що «українці зовсім не знають наміру тим ослабляти її (Росію – *Авт.*) або розривати». У розділі «Наші завдання» М. Грушевський знову зупиняється на своїх попередніх твердженнях: «Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись – вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань». Дослідник вірить, що «керманічі Російської республіки ще таки зрозуміють, що те, чого ми домагаємося, се невідступна потреба українського народу, від котрого не відступити, бо не може і не сміє відступити, хто б не стояв на чолі його, які б верстви і групи не проводили. Зрозуміють, що в інтересах свободи і революційних здобутків керманічі Росії повинні мати український народ за собою, а ніяк не проти себе. А зрозумівши, скоро

зрозуміють і те, що може їм дати український народ, най залишать свої підозрілі, невірні відносини до нього і його змагань. Бо ж і нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків революції, як народ український. Але покладатися йому треба тільки на себе і за себе вміти постояти!»

Праця М. Грушевського «Вільна Україна» охоплює період з березня до квітня 1917 р. Привітавши падіння царизму і утворення демократичної Росії, М. Грушевський знову звертається до державного статусу України: «Автономія – федерація! Широка автономія України в її етнографічних межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа, се гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ними пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України, з неукраїнських меншостей української землі». Проблему подальшого устрою нової Російської республіки мали вирішувати Установчі збори. Однак, М. Грушевський вважав, що для українців є принизливим їх чекати, «як розгравання якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть». Чого саме чекав М. Грушевський від Установчих зборів? «Дадуть те, – писав він, – що властиво по самій ідеї своїй дати повинні – останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях в згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп, і Установчим зборам буде запропонований вже для остаточного підтвердження і затвердження».

У своїй праці М. Грушевський піднімає болюче питання ставлення Української держави до різних народностей. «Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було. Тепер же в нинішніх обставинах, коли так треба такту і переваги, порозуміння і солідарності для досягнення великої мети, – вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю». М. Грушевський різко засудив лозунг «Україна для українців». «З ріжних сторін, – пише він, – до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються в ріжних місцях такі слова, що Україна тільки для українців, а кацапам звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям тут робити нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові,

ідейні з не українців, які по-своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін, не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб тею дорогою відповісти з усією рішучістю – Ні!».

М. Грушевський вважає, що, навпаки, «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе. Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жити з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків той нам не потрібен, без ріжниці, чи він не українець, чи українець». Таким чином, позиція М. Грушевського чітка і зрозуміла. У квітні 1917 р. побачила світ остання праця М. Грушевського, в якій він ще стояв на позиціях автономії й федерації. Мова йде про змістовну брошуру «Якої ми хочемо автономії й федерації». У розділі «Що таке автономія» М. Грушевський дає теоретичні визначення ряду політологічних термінів, зокрема, «автономія», «самоуправа чи самоврядування», «краєва автономія», «розширена самоуправа» тощо. «Автономія – грецьке слово, по нашому б сказати, сама законність (авто-номія, номос – закон), се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю».

«Широка політична автономія» – автономія, котра наближається до самостійності якоїсь області». М. Грушевський виділяє такі форми державного правління: 1) повний централізм; 2) децентралізація адміністрацій на (бюрократична); 3) самоуправа (самоврядування), вужча або ширша; 4) автономія вужча (обмежена) або широка; 5) державність неповна (несуверенна); 6) держава самостійна, незалежна. М. Грушевський не обмежується перерахуванням названих етапів, а висловлює з приводу кожного з них свої міркування, дає власне визначення. «Повний централізм» – всім порядкує центральне правительство через своїх урядників, які мають тісний круг діяльності, щільно обмежений розпорядженнями правительства і в усім, що виходить поза сі розпорядження, мусять звертатися до центрального правительства. «Децентралізація» – коли центральне правительство розширяє права своїх урядників, намісників чи губернаторів, поручає їм порядкувати справами, не питаючися розпоряджень центрального уряду або загальних порядків держави.

«Самоуправа (самоврядування)» – коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих в радах й виконавчих комітетах з певними виборними виконавцями, комісарами і суддями порядкує свої економічні, культурні, адміністраційні чи судові справи, – може бути вужчою і ширшою, більше і менше демократичною. «Автономія національно-територіальна» – Українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці»), аж до верху – до українського союму. Вона має вершити у себе вдома всякі справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в певних справах, спільних для всієї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всієї Російської республіки. У квітні 1917 р. М. Грушевський – прихильник федеративного устрою. «Становище України, – вважає він, – буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеральним зв'язком».

Що ж таке федерація в розумінні М. Грушевського? «Федерація, інакше союзна держава (федеративний – союзний по латині), власне, означає об'єднання в одній державі кількох держав же. Організація йде або знизу, коли кілька окремих держав або незалежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту сеї суверенності зіставляють собі й своїм місцевим органам, не перестаючи й далі бути державами, неповносубверенними тільки. Або йде з гори, коли держава одностайна (унітарна) ділиться своїм суверенітетом з своїми провінціями і перетворюється в федерацію». Таким чином, у ряді своїх політичних праць М. Грушевський підняв цілий пласт питань з історії української державності та накреслив свій план майбутнього політичного устрою України. На квітень 1917 р. вчений притримувався думки, що Україна має мати найширші автономні права у складі демократичної, федеративної Російської республіки. Через деякий час державотворча позиція М. Грушевського зазнає суттєвих змін. Він поступово переконується, що тільки незалежність дозволить

Україні посісти вагоме місце в когорті демократичних європейських держав.

Еволюцію поглядів М. Грушевського ґрунтовно дослідив Іван Лисяк-Рудницький. Характеризуючи політичну діяльність М. Грушевського, історик відзначив, що «спочатку Грушевський був пов'язаний із радикал-демократами, але поволі перемістився вліво і під час революції приєднався до соціалістів-революціонерів». Він засудив антиросійську політику СВУ як і С. Петлюра. «Грушевський перебував на літніх канікулах 1914 р. в Карпатських горах, – писав І. Лисяк-Рудницький, – і вибух війни застав його на австрійській території. Керівники щойно створеного СВУ звернулися до нього з пропозицією переїхати на час війни до Швейцарії, щоб із нейтральної країни виступити в ролі авторитетного представника українських інтересів перед світовою опінією. Грушевський відмовився і, переборюючи численні труднощі, добровільно повернувся через Італію до Росії. Після прибуття до Києва в листопаді 1914 р. він був негайно заарештований, як небезпечний український націоналіст, і до падіння царського режиму змушений був жити у Казані та Москві».

І. Лисяк-Рудницький чітко підмітив, що проросійська орієнтація Грушевського протягом певного періоду його життя перепліталася з державницькою ідеєю. Видатний український вчений стояв на засадах федералізму. «Грушевський і деякі інші українські провідники, – писав І. Лисяк-Рудницький, – мислили історичними категоріями й не могли забувати, що козацькі гетьмани, які боролися проти московських зазіхань, теж пробували спертися на хитку й часто зрадливу допомогу сторонніх слуг... Усі ці спроби були для українського народу трагічні за наслідками».

І. Лисяк-Рудницький чітко прослідкував еволюцію української політичної думки взагалі, і Грушевського зокрема. Він відмічав: «З погляду історичної еволюції української політичної думки значення подій осені та зими 1917 р. полягає в тому, що вони спричинили величезний зворот від федералізму до програми самостійності. Віра у федералістичну концепцію вже була попередньо підірвана нещирою, дволичною політикою Тимчасового уряду щодо України. Тепер більшовицька агресія завдала цій традиційній українській ідеології смертельного удару». Грушевський назвав цей великий переворот в українській політичній думці «очищенням огнем». Дослідник наводить висловлювання М. Грушевського: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що «згоріло в моїм кабінеті, се наша орієнтація на Московщину, на Росію,

наказувана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства». Пристрасні слова Грушевського кидають світло на ту велику зміну, що сталася в українській політичній думці під впливом досвіду 1917 р.

І. Лисяк-Рудницький зробив спробу обґрунтувати пізнішу про-радянську орієнтацію М. Грушевського. Адже відомо, що видатний історик в 20-х роках повернувся в Радянську Україну і навіть був удостоєний звання академіка. «Не було випадковим, – констатував І. Лисяк-Рудницький, – що такі два типові представники української революційної демократії, як Михайло Грушевський і Володимир Винниченко – співтворці й чільні державні мужі УНР, – згодом так легко помирилися з комуністичною системою. Тут важливо зрозуміти мотиви цієї зміни всіх. Причиною напевне не був брак патріотизму. Навпаки, Грушевський і Винниченко керувалися українськими національними інтересами, як вони розуміли. Але для них політична свобода, в західному значенні слова, не була справою засадничою, яка не допускає компромісу. Незважаючи на критичне ставлення до більшовицької національної політики в Україні, вони вважали радянську монопартійну й диктаторську систему за більше прогресивну, ніж т. з. буржуазна демократія. Не треба додавати, що таке відступство від принципів свободи, продиктоване народницькими ілюзіями, не виправдало себе не тільки національно, але також з точки зору соціальних інтересів народних мас».

Кожна людина, навіть велика, має недоліки, допускається про-рахунків. Мав їх і М. Грушевський. Іван Лисяк-Рудницький, на нашу думку, найкраще від інших дослідників, збагнув значення М. Грушевського. У статті «В обороні інтелекту» він відзначив: «Грушевський, як і інші наші «просвітители» другої половини 19 – початку 20 ст., намагався обґрунтувати українське національне відродження на підвалинах наукового пізнання та раціональної, критичної мислі. При цьому не має значення, що чимало їхніх поглядів може нам здатися, з нашої сучасної перспективи, перестарілими чи помилковими. Те, що мало найбільше значення, – це була сама метода: їхній «раціоналізм». Народ, що його історична недоля звела до рівня неграмотної селянської маси, почав відрощувати свій мозок, іншими словами, почав з етносу перетворюватися на модерну націю». Ці слова, безперечно, є актуальними і сьогодні, коли український народ будує власну хату – Українську правову державу.

Література: Верба І., Кульчицький С. Грушевський Михайло Сергійович. *Довідник з історії України (А – Я) / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста.* 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 183–186; Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський.* Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 13–31; Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. Нью-Йорк – Торонто – Київ – Париж, 1993. 53 с.; Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь, 1990. 400 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. 578 с.; Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI – XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. 634 с.; Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. 649 с.; Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. 588 с.; Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія України (для першого початку). К.: Акціонерне товариство «Обереги», 1991. 104 с.; Грушевський М. Твори у 50 томах. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. 792 с.; Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. 240 с.; Грушевський М. Як жив український народ: Коротка історія України / Репринтне видання 1915 р. К.: РОВО «Укрвузполіграф», РВЦ «Орбіта», 1991. 112 с.; Енциклопедія історії України: В 10-ти томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 159-160; Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука.* Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 3–30; Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. *Грушевський М. Твори у 50 томах.* Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. С. 14–46; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. 352 с.; Вегеш М. М., Горват Л. В. Михайло Грушевський: деякі аспекти наукової і політичної діяльності. Ужгород, 1998. 38 с.; Лисяк-Рудницький І. Україна між сходом і заходом. Формування українського народу й нації. Русифікація чи малоросіянізація? / І. Лисяк-Рудницький / Серія «Броньбійна публіцистика» / За загальною редакцією Лариси Івшиної. Видання перше. Бібліотека газети «День» «Україна Incognita». К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2012. 64 с.; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1. К.: Основи, 1994. 554 с.; Т. 2. К.: Основи, 1994. 573 с.

► **Липинський В'ячеслав Казимирович (1882–1931)** – видатний український історик, громадсько-політичний діяч, філософ і публіцист. Народився 5 квітня 1882 р. в селі Затурцях Володимирського повіту, на Волині, в родині шляхтича-діди́ча. Рід Липинських походив з Мазовії і переселився на Україну в XVIII ст. Липинські були римо-католицького віросповідання і польської національності. «Одним з найважливіших елементів політичної думки Вацлава Липинського було переконання, – відзначали польські дослідники Г. Дильонгова і М. Філіпович, – що шляхта, котра протягом століть проживала на українських землях, повинна перейняти українську культуру і свідомість, щоб стати однією з еліт українського народу і ототожнити себе з програмою створення незалежної української держави».

В'ячеслав Липинський вчився в гімназіях Житомира, Луцька та Києва. Після військової служби в кавалерії та університетських студій у Краківському університеті (історія, агрономія) та в Женеві (соціологія), він осів в успадкованому маєтку Русалівських Чагарах на Уманщині. Це було його основне місце проживання до початку Першої світової війни. І. Лисяк-Рудницький у біографічному нарисі «В'ячеслав Липинський» звернув увагу на причини охолодження відносин між Липинським і його родиною: «Заходи щодо українізації правобережної шляхти знаходили природний ґрунт у почутті територіального патріотизму, здавна розвиненого серед цієї верстви. Однак для широкого розгорнення цей рух потребував би часу. Безпосередній успіх зусиль Липинського був обмежений. З його тодішніх прихильників тривало зв'язали себе з українством тільки одиниці: Богдан Ярошевський, Людвік Сідлецький, Франціска Вольська і ще кілька осіб. Особливою особистістю і трагедією Липинського було те, що він не зміг повернути своїх найближчих: братів і дружини; згодом його єдина донька теж заявила себе, під впливом матері, полькою. Це привело до відчуження між Липинським і його сім'єю».

В 1908 р. Липинський поселився на хуторі Русалівські Чагари, поблизу Умані, де займався науковою діяльністю. В цей період виходять його перші праці «Данило Братковський» (1909), «Генерал артилерії Великого Князівства Литовського» (1909). В історико-філософських працях, написаних польською мовою, «Шляхта на Україні» (1909) і «Арія́нський сойма́к в Киселені в маю 1638» (1910) Липинський обґрунтував вирішальну роль шляхти в процесі формування української державності та закликав її боротися за відродження України.

В 1909-1910 рр. з ініціативи Леона Радзейовського і В'ячеслава Липинського почав виходити журнал «Крайовий перегляд». Його засновники відзначали: «В ім'я добра нашого краю, маючи на меті його духовно-культурне й економічне піднесення, прагнучи, аби пишним цвітом розквітло людське життя на самій розлогій Русі-Україні, розпочинаємо нашу працю... Ми є громадянами Русі-України, котру розуміємо як територіально національну одиницю». Необхідно погодитись з сучасними польськими дослідниками Г. Дильонговою і М. Філіповичем, що «політичну програму «Крайового перегляду» можна без особливого ризику приписати власне концепції Вацлава Липинського. Однак, варто, мабуть, дещо сказати і про людей з котрими Липинський редагував часопис. На перший план тут виступає особа формального редактора Леона Радзейовського... Можна припустити, що вже тоді він був переконаний прихильник школи концепції Липинського. Співредакторами були Богдан Ярошевський і Тадеуш Міхальський».

Часопис був задуманий спершу як тижневик, вже на початку свого існування видавався як двотижневик. Так було від першого номера, датованого 30 квітня 1909 р., до п'ятого номера 4 липня 1909 р. Потім часопис виходив не регулярно. Останній подвійний 11-12 номер вийшов під датою 23 грудня 1909 р. Часопис, що як правило, мав біля 30 сторінок, складався з трьох великих розділів: публіцистичного, літературно-наукового й економічного. Тираж не встановлено, проте, відомо, що він зіткнувся із звичною для нових видань проблемою: брак передплатників. В цьому і полягала одна з головних причин швидкого занепаду журналу. Існує ще одна версія занепаду журналу – постійні напади з боку недругів. Оцінюючи роль, яку відіграв редагований В. Липинським часопис, необхідно відзначити, що його політичні ідеї не були сприйнятні переважною більшістю польського населення України.

В 1912 р. В. Липинський виступив ініціатором створення Українського Інформаційного Комітету (УІК), завданням якого була пропаганда за кордоном ідеї необхідності створення Української самостійної держави. В. Липинський взяв участь у таємній нараді політичних емігрантів з Наддніпрянської України, що відбулася у Львові. Це був зародок пізнішого СВУ, який організаційно оформився після Першої світової війни теж не без участі В. Липинського.

Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. В. Липинський був мобілізований до російської армії, але через хворобу служив у резервній частині. Більш детально про цей період в житті

В. Липинського повідомляє Іван Лисяк-Рудницький: «Самого Липинського, як резервного офіцера, покликано з початком війни до служби в російській армії. В кавалерійському авангарді армії генерала Самсонова він відбув східно-прусську кампанію, яка, як відомо, скінчилася розгромом російських військ. Переправляючись під час відступу верхи через річку, Липинський тяжко застудився. В нього відновилася туберкульоза легенів, що її ознаки були в Липинського вже й давніше, але яку вважали як виліковану. Тепер після тяжких фронтних пригод у Липинського стався вибух крові. З того часу він уже ніколи не повертався до повного здоров'я. Однак у 1915 році його стан поправився настільки, що його переведено до військової служби в запіллі. Він стаціонував у Полтаві, де й застала його революція 1917 року».

В 1917 р. Липинський, перебуваючи в Полтаві, запропонував представнику секретаря військових справ Генерального Секретаріату УЦР-УНР допомогу у формуванні української військової частини, але не знайшов підтримки. В червні 1917 р. взяв участь у створенні Української Хліборобсько-демократичної партії (УХДП). В жовтні 1917 р. Липинський написав і видав у Лубнах партійну програму УХДП, основні положення якої передбачали створення Української держави та збереження приватної власності на землю. Програма складалася з преамбули та п'яти розділів – «Міжнародне становище України», «Лад в Україні», «Справи економічні», «Тактика партії», «Організація».

«Ми визнаєм, – писав В. Липинський, – що тільки українська демократія може стати твердою опорою національно-державної ідеї, тільки вона в силі тепер перейняти на себе боротьбу, котру за цю ідею вели давніше – верства боярсько-дружинна в часах Київської держави і верства козацька в часах Гетьманщини. І процес економічного, політичного та культурного росту української демократії – це однозначно процес творення Вільної України. Як партія хліборобська, ми дбатимем, щоб хліборобська частина української демократії зайняла в процесі творення нашого вільного політичного життя таке становище, яке відповідає її спільності (85 % всієї людності) і силі. Політична власть на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів і українська держава мусить стати державою хліборобів. Стоячи на такому ґрунті, партія наша буде використовувати всі засоби для збільшення політичної, економічної і культурної сили українського селянства».

Що стосувалось національних меншин, то В. Липинський констатував: «...За горожанами України неукраїнської національності ми визнаєм всі їхні культурно-національні права, котрі повинні бути забезпечені українськими державними законами. Але одночасно ми маємо право вимагати од національних меншостей, які живуть на нашій землі, щоб інтереси цієї землі були для них так само близькі та дорогі, як і для нас, і щоб ідея Вільної України зустріла в них не ворогів, а прихильників і оборонців. Всякі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при помочі чужосторонніх державно-національних впливів упривілейоване становище на Україні – ми будемо поборювати всіма силами».

В. Липинський вірив, що перед партією майбутнє. «Наша партія, – вважав він, – не засновується тільки для сьогоднішнього дня. Напрямок української політичної мислі, котрий вона хоче об'єднати, корениться в нашій історичній минувшині і своїми ідеалами сягає в далеку будучину. Через те ми дбатимем не так про кількість, як про якість наших однодумців, і в члени нашої партії повинні прийматись тільки люди національно свідомі, люди в своїх переконаннях тверді і непохитні. Кожний член нашої партії обов'язується придбати її трьох нових членів; кожного з них він, за своєю поручкою, рекомендує Раді своєї вільної громади». В. Липинський твердив, що хліборобська ідеологія для виконання свого завдання має мати універсалізм.

Сучасний історик Ярослав Дашкевич писав, що «партія великого впливу не мала, а передвиборний з'їзд у Полтаві закінчився провалом. Наступ російської Червоної гвардії Михайла Муравйова, колишнього царського жандармського підполковника, а в цей час лівого есера, на Полтаву на початку січня 1918 р. як відомо закінчився десяткуванням населення міста. Липинському вдалося уникнути такої долі. Він втік спершу до Лубен, потім до Києва та далі на західноукраїнські землі. Цей червоний наступ, по суті, знищив Липинського як історика: хутір Русалівські Чагари, де у нього була з любов'ю підібрана бібліотека, науковий архів, збірки документів спалили навесні 1918 р. «руїни України» (вислів Липинського). Там вбили приятеля Липинського, простого селянина Левка Запуду, який оберігав хату і бібліотеку в буремні часи».

В 1918 р. В. Липинський був призначений гетьманом Павлом Скоропадським послом Української Держави в Австрії. Займав цю посаду і за часів Директорії УНР. За даними І. Гирича, на сьогодні відомо більше 1400 листів, виявлених в архівах України. Серед них листи В. Липинського до М. Грушевського, С. Єфремова,

Б. Грінченка, А. Шептицького та ін. Листи В. Липинського додають чимало нового до наших уявлень про нього як дипломата під час перебування Липинського на посаді посла Української Держави у Відні.

Персональний склад українського посольства у Відні був сформований В. Липинським. Він запросив до роботи князя І. Токаржевського-Карашевича – радник посольства; Миргородського маршалка В. Полетику – старший секретар; свого партійного товариша М. Біленького, відомого мецената і видавця тижневика «Сніп» – секретар; Степана Ваньковича, діди́ча з Пінщини – аташе; відомого діяча Союзу Визволення України А. Жука, який опікувався справами українців-репатріантів і військовополонених.

Важливим доповненням до листування є щоденники Українського посольства у Відні, які зафіксували напружену роботу Липинського як посла. Посольство прибуло у Відень 1 липня 1918 р. і зупинилось в готелі «Брістоль». Через 5 днів посол був прийнятий міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Буріаном, якому В. Липинський вручив вірчу грамоту. Кожного дня відбувались зустрічі з німецькими, австро-угорськими офіційними представниками, на яких обговорювалось питання ратифікації Брестського миру. Треба зазначити, що В. Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Брестський мирний договір. Як свідчать листи В. Липинського до Д. Дорошенка такий обмін відбувся з Болгарією, Німеччиною, Туреччиною. Австро-Угорщина всіляко зволікала з ратифікацією, намагаючись добитися від України ряду поступок на свою користь. Україні, яка ще не мала досвіду міжнародної дипломатії, протистояли досвідчені загальновідомі фахівці в сфері зовнішньої політики.

Особливу увагу в листах привертає питання анулювання Австро-Угорщиною таємного договору про поділ Галичини. Опинившись в центрі гострого політичного конфлікту, В. Липинський, робота якого ускладнювалась відсутністю інформації з боку українського державного апарату, виявив себе чудовим дипломатом. Серед складних питань в галузі зовнішньої політики, в розв'язанні яких приймав участь В. Липинський, була проблема Холмщини. Питання вирішувалось на найвищому державному рівні гетьманом, Ф. Лизогубом і Д. Дорошенком під час подорожей у Берлін. 10 серпня 1918 р. В. Липинський виїхав до Києва. Окрім візитів до керівників Української Держави він взяв участь у політичній нараді, що відбулась 14 серпня 1918 р. в МЗС. В. Липинський передав гетьману

ратифікаційні грамоти Берестейського договору, власноручно підписані імператором Вільгельмом II і царем Болгарії Фердинандом.

Останній лист В. Липинського до Д. Дорошенка датований 2 січня 1919 р. Д. Дорошенко, який на цей час вже повернувся з Берліну до Києва, відійшов від державної і політичної роботи і готувався до виїзду в Кам'янець-Подільський. В. Липинський залишився на посаді українського посла у Відні. Подальша доля з'єднала Д. Дорошенка і В. Липинського на еміграції в одній політичній організації – Українському союзу хліборобів-державників.

В еміграції В. Липинський жив в Австрії та Німеччині. В 1920 р. побачила світ відома його монографія «Україна на переломі», в якій автор проаналізував історичний процес створення української державності в XV – на початку XVII ст. Влітку 1930 р. В. Липинський організував Союз Українських Хліборобів-Державників (СУХД), ставши головним ідеологом і лідером гетьманського руху. В 1920–1925 рр. Липинський редагував неперіодичний збірник «Хліборобська Україна», на сторінках якого вперше надруковано його найвідоміший твір – «Листи до братів-хліборобів». У 1926-1927 рр. очолював кафедру історії української державності в заснованому гетьманом П. Скоропадським Українському Науковому Інституті в Берліні. В 1930 р. ідеологічний конфлікт Липинського з гетьманом П. Скоропадським приводить до розпуску СУХД. Липинський разом з М. Кочубеєм, В. Кучабським та деякими іншими заснував нову організацію – Братство Українських Клясократів-Монархістів. Протягом всього цього часу В. Липинський займався науково-дослідницькою роботою.

І. Лисяк-Рудницький по-своєму підійшов до оцінки конфлікту між П. Скоропадським і В. Липинським, висловивши досить оригінальні, і на нашу думку об'єктивні, думки. «Однак і на Липинського, – писав історик, – падає велика частина відповідальності за посталу ситуацію. По-перше, він не мав права не знати, з яким людським матеріалом йому доведеться працювати, і або повинен був заздалегідь врахувати це у своїх планах, або не пориватися на безнадійне діло. По-друге, також теоретична позиція Липинського в цій справі не була послідовна й бездоганна».

Остання праця, яку написав В. Липинський – «Вступне слово» до «Збірника хліборобської України», що готувався до друку в квітні 1931 р. В. Липинський важко хворів. Після грипу в березні 1931 р. він мав серцевий напад. Стан його здоров'я став настільки загрозливим, що 6 червня брат і дочка, викликані з Волині, перевезли його в санаторій «Вінервальд» поблизу Відня. В. Липинський,

вважає І. Лисяк-Рудницький, не втрачав повної свідомості до останнього дня. Приймавши причастя та останнє елеопомазання, В'ячеслав Липинський помер 14 червня 1931 р. Під час своєї хвороби Липинський боявся, що його можуть у стані каталепсії поховати живим, тому згідно з волею покійного, йому було зроблено посмертний прокол серця. Родина перевезла його тіло на Волинь і поховала в рідному селі Затурцях.

Література: Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 6. Книга 1. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 471 с.; Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 1. Листування / Редактори: Роман Залуцький, Христиня Пеленська. Київ – Філадельфія, 2003. 960 с.; Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Т. 1 / Редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1994. 285 с.; Кушплір Д., Підкова І. Липинський В'ячеслав Казимирович. *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 408; Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.

► **Донцов Дмитро Іванович (1883–1973)** – визначний український публіцист, політичний діяч і літературний критик. Народився в м. Мелітополі (тепер Запорізька область). Окрім Дмитра в родині було ще два брати і дві сестри. Навчався в Петербурзькому (1900–1907) і Віденському університетах (1909–1911). Був головою Союзу Визволення України (1914–1918), очолював Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси (1919–1921), редагував двотижневик «Заграва» (1923-1924) та «Літературно-науковий вісник» (1922–1939).

Говорячи про місце Дмитра Донцова в тогочасному суспільно-політичному житті, Я. Грицак констатував, що він разом з М. Міхновським і В. Липинським були єдиними пропагандистами ідеї політичної самостійності в Наддніпрянській Україні. Читаючи публіцистичні праці цих трьох ідеологів політичної самостійності, не можна позбутися враження, що вони написані пришельцями з іншої планети – настільки далекими за своїм радикальним тоном були вони від тогочасних писань більшості східноукраїнських діячів. Свої геополітичні погляди Д. Донцов виклав у працях «Сучасне положення нації і наші завдання» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Міжнародне положення України

і Росія» (1918), «Українська державна думка і Європа» (1918), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926). Відомий дослідник наукової спадщини Д. Донцова О. Баган акцентував на основоположних ідеях мислителя, викладених у праці «Сучасне політичне положення і наші завдання»: 1) автор уперше в історії української політичної думки поставив тезу про смертельну загрозу для України імперіалізму Росії, визначив Росію як головного ворога; 2) він увів національний принцип в оцінювання внутрішньої та зовнішньої суспільно-політичних ситуацій, кардинально відкинувши «провінціалізм», тобто примітивне і нестратегічне бачення завдань України, зажуреність у соціальні проблеми; 3) передбачив вихід на історичну арену недержавних народів Середньої і Східної Європи і поставив українську справу у контекст цих геополітичних зрушень; 4) рішуче засудив слов'янофільство, яке віддавна відвертало українців від насущних національних завдань і було лише засобом і прикриттям для російського імперіалізму; 5) перший вивів формулу, що «Росія без України вже не наддержавна», не повноцінна імперія; 6) ствердив, що об'єктивним союзником української справи стає Австро-Угорщина, а за нею й Німеччина, бо йде до конфлікту німецького світу з російським, і з цього повинна скористатися Україна; передчував світову війну і її страхітливі жертви, як потім передчував Другу світову війну і застерігав проти згубності будь-якого імперіалізму; 7) він поставив чітку тезу про загрозу Росії-імперії для європейської демократії і стабільності; 8) афоризм Д. Донцова: «Найбільше гнітять того, хто найменше вимагає» – став революційним гаслом для української молоді, сформував світоглядну засаду власне стрілецтва.

Д. Донцов вважав, що падіння Туреччини призвело до посилення геополітичної конфронтації між Німеччиною та Росією, що стало викликом для всієї тогочасної Європи. Якою повинна бути позиція України? «Одиною, відповідаючою інтересам української нації програмою, – стверджував Д. Донцов, – є тепер політичний сепаратизм. Тому, коли б ми тепер в тій великій бурі, гуркіт котрої вже ловить наше вухо, не кинули усі наші сили – які б малі вони не були – на сторону противників Росії, – то був би злочин перед нашою нацією і її будучиною», «а що станеться, коли Росія перемаже?» – запитав Донцов і відповідає: «Це ж знищить наш культурний доробок, це ж спровадить на нас – в Галичині і в Росії – нечувані репресії, коли ми станемо проти неї! На це відповім: а хіба Росія і тепер не нищить нашого культурного доробку, вносячи гангрену в наш національний організм? Чи українство в Росії не знає

чимраз нових і сильніших ударів власне в той час, як стає чимраз лояльнішим, аж до самопониження? Зрештою, наївно було б думати, що вижидаюче становище галицьких українців в часі конфлікту привернуло б до них по анексії Галичини ласку царату. Бо ж не для чого іншого він стремить до цієї анексії як на те, аби знищити в Галичині вогнище української культури. Найбільш гнітять того, хто найменше вимагає».

Д. Донцов обґрунтував потребу творення геополітичного комплексу Середньої Європи, у якому б вирішальну роль відігравали нові держави (незалежні і сильні) Україна і Польща. Він був глибоко переконаний, що закони геополітики мають невідворотний характер, а тому неможливо, з одного боку, змагатися з Росією, а з другого – бачити в ній союзника. Якщо Україна хоче бути органічним складником Середньої Європи, вона повинна нести місію Понтиди – країни-епіцентру Чорноморського (східноєвропейського) простору; мусить творити геополітичний чотирикутник: Понтида (Україна) – Анатолія (Туреччина) – Балкани – Кавказ. Лише за таких умов Україна стає чинником рівноваги у просторі цілого континенту. «Коли історія (і географія) зробили з нас аванпост Європи проти Росії, – писав Д. Донцов, – Росії яко такої, незалежно від кожночасового її режиму; коли цю ролу під загрозою національної смерті мусить Україна і далі грати; коли самі заложення московської культури руйнують відпорну силу нації; коли, нарешті, перемога в обстоюванні своєї національної незалежності невіддільна для нас від перемоги Європи над Росією і навпаки – то першою заповіддю нашої політики повинно бути: 1) в політиці внутрішній – плекання всіх засад західної культури, які рятують Європу (і нас) від московської пошести, 2) в політиці зовнішній – повна сепарація від Росії».

Головні положення своєї націоналістичної доктрини Д. Донцов виклав у своїй програмній праці «Націоналізм»: «Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духовного, економічного і політичного нації. Без такої ідеї ми все лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі; народом «конвульсійних вибухів», народом без патосу, сателітом сильніших; парією, верствою, навіть у себе вдома невірником не лише політичним, але й духовним і соціальним, нацією з «анархією доктрин» і з «ослабленням волі...». Так буде, доки не виповімо безоглядної війни всім атомістичним та інтернаціональним доктринам, які панують в нас, які сковують

думку нації та її енергію, які розсаджують усяку збірну національну волю. Такою ідеєю може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише тільки національна ідея, щоб гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ». «Головний момент, який обіймає цілу ідеологію чинного націоналізму, – вважає Д. Донцов, – це момент панування, влади, активності, всупереч до домінуючого моменту провансальства – уживання; пасивність та підпорядкування обставинам, відірваним засадам, партикулярному народові, чужим ідеям там, і активне начинення себе їм тут. Це те, що я назвав би новою ідеологічною підставою тих зусиль нації, які вимагає від неї час».

Хоча перше видання донцовського «Націоналізму» побачило світ у 1926 р., концепція автора не зазнала суттєвих змін в його пізніших публікаціях. Зокрема, щодо оцінки головного ворога України – Росії. Він розвіяв ілюзії українських лібералів, які твердили, що заміна політичного режиму в Росії – СРСР призведе до трансформації її курсу щодо України. У статті «Російський хижак – вчора і нині» Д. Донцов однозначно заявив: «Варто підкреслити безмежну наївність тих чужинців і деяких українців, які все ще вірять в якусь третю, четверту або десятю Росію, яка – вже напевно – буде свобідною і дасть свободу іншим! Росія не міняється; яка була 350 літ з чимсь, така є і нині. Завданням нашим є не боротьба з тим чи іншим режимом в СРСР, а з Росією як такою, з її духом – варварським і насильницьким, який лишиться втіленим в кожному режимі, який би не наступив по большевиках». Одною з рис вдачі росіян є «єднати в собі Івана Грозного і Леніна, Петра і Сталіна, царських опричників XVI-го віку і большевицьких чекістів XX-го. Трагедія Заходу в тім, що він ніяк того не хоче зрозуміти». В березні 1949 р. Д. Донцов змальовує портрет майбутньої України, яка «вільна від обіймів московського спрута, вільна від всякої Москви». Її повинні очолити керманічі, які «не одурманені отрутою зі сходу, лише віруючі в місію України, які б величчю характеру дорівнювали величчю доби, в якій живемо».

Література: Донцов Д. Московська отрута. Київ: ФОП Стебеляк, 2015. 296 с.; Донцов Д. Націоналізм. *Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці.* Львів: Кальварія, 2001. С. 243–425; Донцов Д. Підстави нашої політики. *Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці.* Львів: Кальварія, 2001. С. 91–242; Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. *Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці.* Львів: Кальварія, 2001. С. 67–90; Квіт С. Українська геополітика: реалії і перспективи. *Баган О. Українська Понтида. Геополітичні*

виміри. Дрогобич: Коло, 2002. С. 8-9; *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 221-222; Баган О. Поміж містикою і політикою. *Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці.* Львів: Кальварія, 2001. С. 23–63.

► **Рудницький Степан Львович (1877–1937)** – визначний український географ і історик. Народився у м. Перемишль. У 1895 р. закінчив львівську гімназію та поступив на філологічний факультет Львівського університету. В січні 1901 р. здобув учений ступінь доктора географії. Деякий час працював учителем у гімназіях Тернополя і Львова (1902–1908), а згодом доцентом Львівського університету. Редагував «Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ», був співзасновником спортивного товариства «Україна», членом Надзірної ради Національного музею у Львові. Під час Першої світової війни співпрацював з Союзом Визволення України та Українською пресою службою у Відні, виступав експертом і радником при уряді ЗУНР. Після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. емігрував за кордон. Проживав у Відні, згодом у Празі (один із засновників УВУ, професор Карлового університету, Празького німецького університету, Української господарської академії у Подєбрадах). З 1929 р. – академік ВУАН. За підрахунками І. Підкови С. Рудницький опублікував близько 70 наукових праць з географії.

Степан Рудницький – автор цілого ряду праць про майбутній геополітичний устрій України. Дослідивши цілий комплекс історичних, етнополітичних, географічних чинників, С. Рудницький у праці «Україна з політико-географічного становища» (1916) довів неминучість незалежності України. Аналогічну проблему він підняв також у праці «Чому ми хочемо самостійної України» (1916). На відміну від німецького вченого Ф. Ратцеля, який гіперболізував роль географічних і біологічних чинників, С. Рудницький акцентував на пріоритетності національного принципу при формуванні держав нової Європи. На глибоке переконання вченого, у Центрально-Східній Європі виникне цілий ряд незалежних держав, в яких існуватимуть демократичні режими. До таких країн він також відносив Україну. Політичний лад майбутньої України С. Рудницький розглядав як демократичну республіку з сильним урядом і самоврядуванням (окремі громади не мають перевищувати 10 тисяч кв. км.). Щодо перспектив майбутнього міжнародно-політичного устрою

Центрально-Східної Європи, вчений обґрунтовує ідею Балтійсько-Понтійської федерації як противагу російській експансії в Західну Європу. С. Рудницький переконував політиків Заходу в недопустимості включення України в сферу російських інтересів, бо це призведе тільки до посилення Росії. Дослідник акцентував на попередніх помилках, зокрема українських політиків часів визвольних змагань 1917–1920-х років, акцентував на їхньому угодовстві, що призвело до поразки і втрати української незалежності.

Усі без винятку наукові праці С. Рудницького проникнуті великою любов'ю до України, яку він у майбутньому бачить незалежною і самодостатньою. «Наша батьківщина називається Україна. – пише автор. – Велика й славна це земля! Тут жили наші пращури, діди й батьки. Вони захищали Україну своїми грудьми, поливали її своєю кров'ю в боротьбі й потом при праці. На Україні ми родились, на Україні живемо, вона нас годує й зодягає, в українській землі зложимо наші кости. Ми винні Україні нашу гарячу любов. Ми повинні для неї жити й з усіх сил цілий наш вік працювати, щоб вона велика була між державами світу, щоб український народ був щасливий і великий між іншими народами». Аналізуючи політико-географічне значення українських кордонів, С. Рудницький констатував, що «Україна лежить на межах Європи й Азії, європейської полоси складкових гір і східно-європейської плати. Геоморфологічно й кліматично є Україна так само виразною граничною країною, туди переходять також важні ростинно-і звірино-географічні межі. Тут стикаються зі собою раси, культурні круги, народи. Україна це не тільки гранична країна, це також країна границь». Що стосується політичних кордонів, то вони мали «завсіди непостійний і неготовий характер... Україна немає ані на своїх межах, ані у своєму нутрі ні приблизно такої кількості ліній, котрі надавалися б на політичні границі, як Середня чи Західна Європа».

На глибоке переконання С. Рудницького, «утворення великої української держави над Чорним і Каспійським морем, від Карпат по Кавказ, нівечить на все наміри російського імперіалізму... По утворенню української національної держави може Росія тільки тоді приступити до своїх експансіоністських планів на Сході, коли здавить Україну». Виходячи з цього, переконує С. Рудницький, країни Центральної Європи «найдуть в Україні завсіди природного союзника». Тим більше, що «українці дають досконалий людський матеріал для війська й мають блискучі воєнні традиції. Українська держава в етнографічних границях могла б в разі потреби виставити поверх п'ятимільйонну армію. Ця армія потребує тільки

боронити рідного краю, щоб разом успішно захистити також Середземне море, Суецький канал і шлях до Індії. Вже само існування кріпкої української держави над Чорним і Каспійським морем зможе відстрашити Росію від імперіалістських експансій у південному напрямі». С. Рудницький також дотримувався тієї позиції, що Україна «може й повинна бути головним осередком європеїзації Передньої і Центральної Азії. Вона може й повинна бути головним звеном у цім ряді країв європейсько-арійської культури, який повинен одноцільною полозою обхопити цілу північну півкулю вздовж приблизно 50-го рівнобіжника північної ширини. Великі, вже існуючі звена цього культурного ланцюга країв – це англо-саські держави Північної Америки: Канада і З'єдинені Держави, Велика Британія, германські краї Середньої Європи. Звідси аж по Тихий Океан відчиняється поле для діяльності молодих ще культурно й політично слов'янських народів...».

С. Рудницький привітав національно-визвольні змагання галицьких українців у 1918-1919 рр., утворення ЗУНР. Він розумів, що з часом постане Соборна Українська держава, до якої також увійдуть її західні території: «Всі ми, що положили собі завданням вибороти державну самостійність Галицької України, дуже добре знаємо, що не боремося за державу, яка мала б існувати вічно, яка мала би бути постійно відокремлена від України над Бугом, Дніпром, Доном, Кубанню... Галицька державність. Її осягнення ледве чи зможе покласти головну основу збудування Соборної України. Та вона буде напевно одною з головних і кінцевих основ цього великого діла». Чи зможе Галичина, хоча б на перших порах, самостійно існувати? Таку проблему нерідко піднімали противники галицької незалежності. С. Рудницький доводив, що «Українська Галичина як самостійна держава має доволі гарні економічні основи самостійного існування. Навіть у перших найтяжчих початках її економічне положення буде не найгірше, валюта також держатиметься без порівняння краще чим польська. Є навіть дані, що Галичина на лад Швейцарії могла б удержати економічну й державну самостійність і на довгу мету». У підтвердження своїх думок вчений наводив статистику щодо нафтових багатств Галичини: «Величезні нафтові поля лягли широкими й довгими полосами вздовж північних обног українських Карпат і Кавказу. Галичина й українське Півкавказзя вже своїм географічним положенням на західних і східних межах є неначе угольними каменями Соборної України». С. Рудницький вважав, що європейські країни, особливо прибалтійські, змушені підтримати незалежну Галичину, бо коли вона виникне,

то «заборчість Польщі на Сході й над Балтійським морем мусить припинитися. Бо не матиме тоді головної стратегічної й економічно-політичної основи».

Література: Рудницький С. (С.Р.). Галичина й нові держави Європи. Львів – Відень: Видання «Українського Прапора», 1921. 36 с.; Рудницький С. (С.Р.). Економічні основи галицької державности. Львів – Відень: Видання «Українського Прапора», 1921. 31 с.; Рудницький С. (С.Р.). Нафта Східної Галичини. Відень: Накладом «Українського Прапора», 1922. 44 с.; Рудницький С. До основ українського націоналізму / Друге видання. Відень – Прага, 1923. 165 с.; Рудницький С. Початкова географія для народніх шкіл. Київ – Львів – Відень: Товариство «Вернигора», 1919. 195 с.; Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Видавництво «Українське слово», 1923. 293 с.; *Довідник з історії України (А – Я) / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 684-685.*

► **Липа Юрій Іванович (1990–1944)** – відомий український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, лікар. Народився на Полтавщині (Старі Санжари) в сім'ї священика. Існує версія, що справжнє його прізвище Григорій Іванович Геращенко. В лютому 1910 р. був усиновлений своїми хрещеними батьками, лікарем Іваном Львовичем Липою та Євлампією Іванівною – дружиною священика Григорія Прихожого. Початкову освіту здобув у одеській гімназії. Тут же вступив до Новоросійського, а згодом до Познанського університетів. Протягом своєї літературної діяльності опублікував близько 200 книг, статей, рецензій, перекладів («Козаки в Московії», «Нотатник», «Бій за українську літературу», «Фітотерапія», «Ліки під ногами», «3 Київських легенд»). В 1940–1942 рр. виступив співзасновником Українського Чорноморського інституту у Варшаві. Після переїзду влітку 1943 р. на Львівщину став одним з активних учасників українського національно-визвольного руху. З липня 1944 р. – курінний лікар УПА. Замордований НКВС 20 серпня 1944 рр. в с. Шутова Яворівського району. Похований у с. Бунів Яворівського району, що на Львівщині.

Юрій Липа свою геополітичну концепцію виклав у фундаментальних працях «Українська раса» (1937), «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Розподіл Росії» (1941). Розуміючи під расою ментальну, духовну цілісність і самобутність української нації, Юрій Липа закликав

використовувати розумні геополітичні орієнтири, до яких відносив природну вісь Північ-Південь. За своїм геополітичним значенням Московія докорінно відрізняється від України: «коли поземною геополітичною віссю Московії є горішнє Поволжя, то поземною віссю України є північно-східний берег Чорного моря. Коли в Московії величезна більшість рік тече на північ, то в Україні всі ріки пливають на Південь, з винятком одної Кубані. Найприроднішою віссю експансії України є південна вісь, так, як найприроднішою для Московії є вісь північна. Московія – це Північ, Україна – це Південь. Обидві країни рівноважаться між собою щодо населення геополітичного значіння». У контексті своєї геополітичної доктрини Ю. Липа конструював конфігурацію можливих міжнародних союзів Української держави проти російської експансії (народи Кавказу). Вчений прогнозував, що об'єктом претензій Росії і у перспективі будуть саме південно-східні регіони України (актуальність думок мислителя очевидна в контексті сучасної російської агресії на сході України), у яких значною мірою зосереджуватиметься потенціал майбутньої Української держави.

Цікаві судження Ю. Липа висловив стосовно майбутнього Сибіру: «Рано чи пізно Сибір матиме, коли не самостійність, то принаймні, автономічний устрій типу домініону. Претензії Українців до теренів, де замешкує їх більшість (Сірий, Зелений Клин) – не мають підстав. Сибіром кермують міста. Тим часом там є не більше, як кілька процентів українців... Можливості існування якоїсь держави Зеленого Клину – виключені. Найважливішим був би поворот українців на свої теренові землі при першій можливості. Їхня колонізація до Сибіру ще дуже свіжа, – переселятись туди вони почали десь в 900-тих роках і не злилися безповоротно з місцевими сибіряками... Сибір для сибіряків – це гасло найреальніше, бо на довший протяг часу». Говорячи про Далекосхідний край, Ю. Липа цілком справедливо акцентував на зацікавленості в ньому двох геополітичних гравців – Росії та Японії. Не відкидав він і Китай – можливого майбутнього гравця. Щодо геополітичних планів Японії, то для них важливо створення держави на території на схід від Байкалу. Це була б буферна держава, яка б відділяла Японію від більшовицької Росії. Йдеться в працях Ю. Липи також про майбутнє Киргизстану та Туркменістану. Останній, на думку вченого, «занадто розшматований». Юрій Липа не завершує свою монографію «Розподіл Росії», як це прийнято в науковій літературі, висновками. Він їх вважає зайвими, бо вже сама проблематика і назва праці говорять самі за себе – потреба розподілу Росії є dokonаним фактом.

► **Колодзінський Михайло Франьович (1902–1939)** – визначний український військовий теоретик, громадсько-політичний діяч націоналістичного напрямку. Народився 26 липня 1902 р. в селі Поточиськах Городенківського повіту на Станіславщині (тепер – Івано-Франківська область) в римо-католицькій родині Франка (Франя) Колодзінського і Олени Буджак. Ставши професійним революціонером, М. Колодзінський буде використовувати різноманітні псевдоніми («Кум», «Бурун», «Мішко», «Генерал», «Гузар»), одним з яких буде «М. Буджак» на честь своєї матері. «Батькова лінія йшла, мабуть, із зайшлої зукраїнізованої шляхти, материнська – з корінних покутян. – писав один із дослідників М. Колодзінського М. Чернописький. – Батько після гасіння пожежі у селі помер від запалення легень десь 1929 року, а мати в 1948 році. Михайло мав старшу сестру Марію (в одруженні Федак), молодшу Ганну (була неодружена, пішла в черниці) та Настю, яка померла молодою 1916 р. під час воєнної евакуації в с. Глушкові біля Городенки». Навчався в Городенківській українській гімназії, а згодом у Коломиї. Влітку 1924 р. проходив військову службу в польській армії, закінчив старшинську школу. У жовтні 1928 р. поступив на правничий факультет Львівського університету. Його навчання співпало з активною революційною діяльністю в УВО та ОУН. За участь у антипольських акціях кілька разів заарештовувався та ув'язнювався. У 1929 р. за рекомендацією Є. Коновальця призначений референтом військового вишколу ОУН. Протягом 1938-1939 рр. перебував у Карпатській Україні, де очолював військовий штаб Карпатської Січі. Розстріляний угорськими військами в березні 1939 р.

Особливої уваги заслуговує військово-теоретична наукова спадщина відомого в 20–30-х роках минулого століття українського геополітика Михайла Колодзінського. Йдеться, перш за все, про ґрунтовну його монографію «Українська воєнна доктрина». Над головною своєю працею М. Колодзінський працював у період між 1935 та 1937 рр., перебуваючи в еміграції (Німеччина, Бельгія, Франція, Югославія). З окремих його листів відомо, що у написанні цієї книги був зацікавлений тодішній керівник ОУН Є. Коновалець, який просив «закасати рукави і підготовляти Ваш реферат».

Аналогічне прохання висловив Я. Стецько: «Пропоную Вам опрацювати для нашого журналу реферат під назвою «Українська воєнна доктрина». До Вашої вступної праці на цю тему пересилаю Вам замітки, які читав пан Мудрий [псевдонім Є. Коновальця] Колись класик англійської геополітики Г. Макіндер визначив основні постулати у геополітиці сили, які згодом набули особливої популярності в середовищі політиків: хто керує Східною Європою, той керує хартлендом (центр землі, серцевина суходолу – *Авт.*); хто керує хартлендом, той керує Світовим островом (включає два континенти – Євразію та Африку, оточені Світовим океаном – *Авт.*); хто керує Світовим островом, той керує світом. М. Колодзінський чудово розумів усю важливість цієї класичної формули, коли стверджував: «Воєнна доктрина українських націоналістів не може забути про те, що кожна п'ядь української землі пересякла нашою кров'ю. Не потом, бо піт лле і невільник, але чистою кров'ю, пролотою в боротьбі... Це все затверджує за нами право на Схід Європи й усякі зазіхання на наші землі з боку інших народів ми мусимо з обуренням відкинути». Хоча головним ворогом України М. Колодзінський цілком аргументовано вважав більшовицьку Росію, проте він також рішуче засудив гітлерівську Німеччину: «Про територіальні апетити цієї держави в Східній Європі можна би не згадувати в воєнній доктрині, якщо би вони були тільки політичної натури. Однак Гітлер в «Майн кампф» пов'язує майже існування німецького народу зі здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядну справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експансивність Гітлера». А далі ще різкіше: «Бандити вони всі міжнародні, які хочуть з України зробити публічний дім, щоб могли провадити тут свої хижацькі плани. Звідки Гітлер дійшов до цього, щоби якраз Схід Європи вибрати для експансії німецького народу? Що його великий і ним обожнюваний народ вклав протягом віків у Схід Європи? Де ж були тоді німці, коли найбільша військова сила, яка коли-небудь була на землі, під проводом Бату-хана злягла на Східну Європу? Ціла середня Азія викинула з себе все, що мала войовничого, на підбій України. Наші предки не злякалися однак тієї повені диких орд. Київ не піддався без боротьби татарам. Ця оборона Києва гідна того, щоб поставити її на першому місці в світовій історії...».

Хоча М. Колодзінський усвідомлював геополітичну роль Німеччини у тогочасній Європі, розумів, що з таким станом справ не можна не рахуватися, однак був прихильником самостійної державницької політики. «І Гітлер говорить, що Німеччина є матір всіх народів! – констатує автор. – Однак український народ мусить

власними силами стати на ноги. Тому ми не можемо узалежнювати нашої майбутності й визвольної боротьби від європейської, чи то світової політики. Навпаки, ми своєю революційною активністю мусимо примусити світ достроюватися до нас. Хто має інтерес у тому, нехай нам помагає... Противно, якщо та Європа стає побічною причиною нашого поневолення... Така Європа, як нинішня, яка заключає союзи з Москвою і Польщею, є нам ворожою, тому ми в своїй революційній боротьбі мусимо на перше місце ставити славу, добро і майбутнє української нації, а не добро Європи. Ми боремося за «землю руську», а не за те, щоб бути щитом Європи. Коли ж із нашою боротьбою сплелася нерозривно справа оборони західноєвропейської цивілізації проти московського варварства, то це тільки прикрашує нашу боротьбу й надає їй світового значення».

«Воєнна географія і кордони України» – таку назву має окремих розділ в монографії М. Колодзінського. У стилі традиційної політичної географії та геополітики автор стверджував, що «держава з малим простором буде мати іншу воєнну доктрину, ніж держава з великим простором. Воєнні плани і перебіг війни буде залежати від ширини і довжини простору, охопленого війною. Знання терену, його геологічна структура, полога будова, атмосферні прикмети, підземні багатства, антропологічні і політичні відносини й загалом все, що на терені воєнних подій знаходиться, росте і живе, мало і буде мати величезний вплив на воєнні події». М. Колодзінський зробив спробу «вितворити собі географічний образ України, за яку ми боремося». Він був глибоко переконаний, що «кордони української держави мають покриватися з нашими політичними, стратегічними і економічними потребами. Як далеко зайде український меч і плуг, так далеко буде сягати влада Володимирового Тризуба. Безперечно, що велика частина майбутньої української держави буде покриватися з нашими етнографічними землями. Але не треба забувати, що велику частину треба буде повести згідно з геополітикою Західної Європи й історичною місією української нації».

М. Колодзінський скрупульозно і точно робить опис того, що він називає «українським простором»: південні кордони України, кордони України з Румунією, кордони з Мадящиною і Чехословаччиною, кордон з Польщею, кордон з білорусами, кордон з Московщиною, кордони з Кавказькими народами. Говорячи про південні кордони України, М. Колодзінський переконував, що «Україна мусить мати відповідний воєнний флот, щоби Дарданелли стали для неї отвором. Вистачить поглянути на карту Східної Європи, щоби засвідчитися, що життєвий центр України

лежить над берегом Чорного моря». Що стосується Криму, то «наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море, хто буде оспорювати наше право на Крим».

На думку М. Колодзінського «зі сторони Румунії не буде загрозувати велика небезпека Україні, хіба щоби Румунії поспішили на допомогу інші держави. Наступ з румунської сторони може іти тільки в напрямі на Одесу і криворізький залізний басейн. З нашого боку наступ мусить іти просто на Бухарест і нафтові центри в Дамбовіца і Бузеу на північ від Будапешту, як рівно ж в Бакеу в Молдавії по відкиненню румунського фронту за Серет. Зрештою, проти Румунії ми будемо мати завжди союзників серед задунайських держав». Додамо, що упродовж всього міжвоєнного періоду Румунія перебувала у дружніх стосунках з Чехословаччиною і допомагала Карпатській Україні поставками кукурудзи. Румунська влада засуджувала напади угорських і польських терористів на населені пункти Закарпаття. Ставши союзником Німеччини у Другій світовій війні, румунські війська взяли участь у захопленні Одеси. Про цей напрям румунської агресії й писав М. Колодзінський.

Значну увагу приділяв М. Колодзінський геополітичному становищу Закарпаття. «Через посідання Закарпаття і хребта Чорногори, Горганів, Високого і Низького Бескида, – писав він, – ми фактично стаємо ногою в середній Європі. Посідання Карпатського хребта від Дунайця по Золоту Бистрицю підносить оборонність України не тільки в разі нападу з півдня, але і з заходу. Карпати будуть закривати вихід в наше запілля, бо легкий перехід через гори уможливорює нам скоре перекидання військ на Закарпаття». Цікаві думки висловив М. Колодзінський щодо подальшої долі Чехословаччини: «Соборна Україна буде найбільшим оборонцем самостійності чехів і словаків». Невдовзі він стане свідком подій, які призвели до державного розпаду ЧСР і утворення Карпатської України. Закономірним було ставлення М. Колодзінського до держави, в якій він проживав і став членом УВО, а згодом ОУН: «Польща є непотрібна держава в Європі, якщо є самостійна Україна». Що стосується майбутнього українсько-польського кордону, то його «треба пересунути далеко на захід за Сян і не доходити до Вісли. На схід від Вісли є чисто польське населення, а посідання Вісли ще не творить сильними наші західні кордони, так, приміром, як посідання на сході Волги. По обох берегах Вісли є корінне польське населення. Відколи сягає наша історія, то ми не опиралися на західі на Віслу...». Під час короткочасного існування Карпатської України

Варшава всіляко підтримувала Будапешт у його територіальних претензіях до Закарпаття. Після окупації Карпатської України готівськими військами на Верецькому перевалі в березні 1939 р. відбулося братання угорських і польських вояків з нагоди утворення спільного кордону.

Стосовно білорусів, то, на думку М. Колодзінського, вони є нашими союзниками, а геополітика Східної Європи «засуджує нас з білорусами на вічну дружбу». Це стосувалося також майбутніх українсько-литовських відносин. Автор «Української воєнної доктрини» справедливо відзначав, що «кордони з Москвою (СРСР – Авт.) на півночі є найтяжчі, бо тут нема природних перешкод», «лихо є ще в цьому, що Київ лежить заблизько до етнографічного кордону і підходи до нього зі сходу і з півночі є майже без жодної природної перешкоди». На жаль, ситуація з близькістю російського кордону до української столиці продовжує залишатися в такому вигляді до сьогоднішнього дня. Виходячи з цього М. Колодзінський пропонує радикальне відсунення українсько-російського кордону: «Коли Брянськ, Курськ і Вороніж є в наших руках, то москалі мусять відсунути свою воєнну базу на Орел, Єлець, Липецьк і Тамбов. В цей спосіб північний фронт знаходився би далеко від Києва і Харкова». «Якщо ми тепер не посунемо наші кордони на Волгу, але згодимося на «донську державу», – пише М. Колодзінський, – то за кілька днів по здобуттю самостійності будемо змушені вести нову війну, але вже не тільки з Москвою, а і з донською державою. Така донська держава послужить базою для Москви до наступу на Україну зі сходу і до підбиття Кубані. Якщо до такої війни долучаться й інші держави, то наша справа буде засуджена на програш». «Одним словом, – підсумовує автор, – крім стратегічних оглядів промовляють і всі інші, щоби станули твердо ногою над Волгою. Саратов, Царицин і Астрахань – це є три вістря нашого Тризуба, звернені на схід. Всякий ворог, що схоче вдертися зі сходу на Україну, мусить настроїтися на них». Чіткою є позиція М. Колодзінського стосовну кордонів із кавказькими народами: «Бар'єр Кавказу забезпечує нас від сухопутного нападу з Малої Азії».

Охарактеризувавши усі відтінки майбутніх українських кордонів, М. Колодзінський, будучи справжнім патріотом соборної держави, підсумовує: «... Українські націоналісти не сміють зректися ані одного квадратного метра з цієї землі. Тільки в цей спосіб проведени кордони дадуть українському народові змогу проявити себе в історії. Тільки такі кордони піднесуть оборонність України і дають всі можливості для українського народу розвинути до мак-

симуму свої духовні і фізичні сили. Так зазначена Україна – це є наш стовп хребетний. Тут буде сконцентрована вся сила українського народу і тут лежить наша підстава для дальшого походу в наше майбутнє». Коли М. Колодзінський завершував рукопис своєї праці, Україна перебувала в складі різних державних утворень – СРСР, Польщі та Чехословаччині. Невеликим острівком омріяної свободи стала маленька Карпатська Україна, яка спочатку виборола автономію, а згодом проголосила незалежність. Саме в ній бачив М. Колодзінський зародок тої України, яку він описав у своїй «Українській воєнній доктрині».

Велика Соборна Україна за задумом М. Колодзінського повинна була виникнути під час великих революційних перетворень, які він назвав «націоналістичним повстанням», бо саме ОУН, на його переконання, мала його провести. Власне чіткий план цього повстання був не менш радикальним, ніж вся його концепція: викликати повстання на всіх українських землях; надати йому зорганізованих форм і зорганізувати з повстанських мас українську націоналістичну армію; поширити й закріпити владу на українських землях; знищити живі ворожі сили й перенести війну на ворожі землі. Сьогодні це може видатися чимось фантастичним. Концепція М. Колодзінського не лише була більш радикальною, ніж праці Ю. Липи і Д. Донцова. Полковника «Гузара» називали ідеалістом і мрійником навіть керівники ОУН. Можливо, саме завдяки його радикалізму, книга 80 років знаходилася в архіві, не будучи опублікованою у повному обсязі.

Література: Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. 316 с.; Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.; Куцин О. Колодзінський в моєму житті (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 9–11.; Кучерук О. Осмислення Організацією Українських Націоналістів в добу Євгена Коновальця проблеми підготовки до збройної боротьби за державне відновлення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Випуск 24. С. 98–111; Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255–271; Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3–8.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ С Л О В Н И К

А

Абхазький конфлікт – має глибоке історичне коріння. Абхазьке князівство виділилося на початку XVII ст., після розпаду Грузинського царства, та в період розквіту домінувало в Західній Грузії. Етнічно абхазі відносяться не до грузинської, а до північнокавказької сім'ї. В 1938 р., за часів Радянського Союзу, абхазька мова була переведена з грузинської на російську графіку. В радянській Грузії Абхазія була найбільш інтегрована в геополітичний простір СРСР, де знаходилися знамениті курорти Сухумі, Гагра й Піцунда, багато років розташовувалася літня резиденція політичного керівництва держави. Республіка була поліетнічною, але титульний народ поступався за чисельністю грузинам, росіянам і вірменам.

Абхазький конфлікт був обумовлений непередуманими діями грузинської влади. В 1991 р. після проголошення незалежності Грузія відмінила дію радянської конституції, яка передбачала абхазьку автономію. Абхазія, у свою чергу, відновила Конституцію 1925 р., відповідно до якої вона була незалежною державою, та запропонувала створити з Грузією федерацію. Грузинська влада вибрала силове вирішення проблеми та ввела на територію Абхазії війська, що зазнали поразки від місцевих військових формувань, які діяли при підтримці добровольців із північнокавказьких республік та інших російських регіонів. У результаті політико-етнонаціонального конфлікту загинуло кілька тисяч людей, а загальна кількість біженців склала більше 250 тис. людей. Після довготривалих перемовин під егідою ООН у 1994 р. було підписано угоду про припинення вогню та роз'єднання сил, а на території Абхазії

розташовувався обмежений військовий контингент російських миротворців. Нині Абхазія і надалі залишається депресивним регіоном із зруйнованою економікою та інфраструктурою.

Авантюризм політичний – безвідповідальна політична діяльність державних інститутів, партій, рухів та їх лідерів, що пов'язана з ризиком і яка не враховує реальну ситуацію та можливі наслідки таких дій.

Автаркія (з гр. самозадоволення) – політика самоізоляції держави (чи іншого політико-територіального утворення) від політичних, економічних, соціальних, культурних та інших зв'язків з іншими державами; створення замкненої самодостатньої системи господарювання в межах окремої країни, що ігнорує міжнародний розподіл праці та міжнародну торгівлю. Автаркію сповідував Радянський Союз, а нині – Північна Корея.

Автономія – право населення території самостійно здійснювати політичну владу (самоврядування) у складі єдиної держави. Внутрішнє самоврядування надається конституцією чи іншим законодавчим актом окремим територіям, етнічним, культурним і релігійним громадам. При такому широкому підході автономіями слід вважати перш за все суб'єкти федерації у країнах з федеративним державним устроєм. Автономією також вважається врахування національних, культурних, історичних, географічних ознак у державному устрої. Автономія є формою децентралізації влади в країні, коли певна її частина здобуває розширення самоврядування на основі відповідного законодавства і збереження підпорядкування загальнодержавним органам влади. Це передбачає право населення автономії створювати (відповідно до законодавства) органи самоврядування і через них самостійно вирішувати місцеві питання суспільного життя. Автономія також може означати особливі права, що надаються в межах держави чи регіону окремим етнічним спільнотам. Самоврядування певної території в державі забезпечується створенням так званою територіальної автономії. Існує два підходи щодо визначення автономії: комплексно-територіальний та національно-територіальний. За першим підходом автономію отримують території, які мають комплекс географічних, історичних, економічних, соціальних, культурних, релігійних, етнічних, мовних та інших особливостей. А за другим – автономними стають території, що характеризуються насамперед особливостями національно-етнічного складу населення. Вирізняється *автономія адміністративно-територіальна, національно-державна, національно-територіальна і національно-культурна*.

Автономія адміністративно-територіальна – це один із методів децентралізації державної влади в унітарній державі. Цей статус вищий, ніж у звичайній *адміністративно-територіальній одиниці*, але нижчий, ніж у національно-територіальній або національно-державній автономії. Автономія адміністративно-територіальна не має ознак державного утворення, але самостійно формує органи виконавчої і законодавчої влади та має право видавати закони за встановленим Центром колу питань.

Автономія національно-державна – це різновид територіальної автономії, один із методів вирішення національного питання в багатонаціональній державі. Надає національній меншині широку самостійність і визначені атрибути державності (герб, прапор, гімн і т. п.). Самостійно формує власні конституційні акти в межах установленої Центром законодавчої компетенції, та має власну офіційну мову.

Автономія національно-культурна – являє собою суспільне об'єднання громадян, що відносяться до певної етнічної спільноти та вирішує питання самозбереження самобутності, розвитку мови, національної культури й мови на місцевому, регіональному чи федеральному рівнях.

Автономія національно-територіальна – це різновид територіальної автономії, що означає надання окремій частині унітарної держави, заселеній переважно представниками якої-небудь національної меншини, певної самостійності у вирішенні питань внутрішнього життя. Статус автономії національно-територіальної дещо вищий, ніж статус *адміністративно-територіальної одиниці*, але нижчий, ніж у національно-державній автономії. Офіційно використовується мова національної меншини.

Авторитаризм – одна з форм політичного режиму, де панує влада однієї людини чи корпоративної групи. Характерна повна або часткова відсутність політичних свобод, обмеження діяльності партій і громадських організацій, придушення опозиції, застосування політичних репресій.

Агарті – вчення французького письменника-містика Сент-Ів д'Альвейдера про таємничу заборонену країну, що розташовується в глибинах Азії. Письменник безпосередньо звертався до керівників великих держав, пропонуючи організувати охорону «осередку стародавньої науки» на випадок військових конфліктів у Афганістані чи інших азійських країнах. Згодом були задіяні зусилля дослідників із в'ясування співвідношення Агарті й *Шамбали*.

Агентство національної безпеки (АНБ) – створене в США у 1952 р. як автономний підрозділ Пентагона. В сферу діяльності

цього над таємного відомства входять шифрування, дешифрування, захист інформації державних відомств і прослуховування потенційно ворожих комунікацій. Володіє найбільшою кількістю суперкомп'ютерів і штатом аналітиків та математиків найвищої кваліфікації.

Агенти впливу геополітичні – це фізичні особи та корпоративні групи, які займаються лобіюванням геополітичних проектів. Їх діяльність, що спрямована на заміну однієї геополітичної системи на іншу, є з позицій національної безпеки різновидом підривної діяльності чи шпіонажу й може призвести до розпаду держави. Компетенція і масштаби впливу геополітичної агентури, як правило, перевершують стратегічну розвідку спецслужб. Нові мережеві *геополітичні технології* дозволяють дешево купити частину владарюючої еліти та просунути новоспечених агентів впливу на ключові посади в державі найдемократичнішим шляхом. Як правило, у цивілізованих країнах вони кваліфікуються як зрадники національних інтересів.

Агресія – це озброєний напад з метою захоплення території іншої держави, ліквідації її незалежності та зміни політичного устрою, незаконне з позицій міжнародного права застосування сили проти іншої держави.

Адміністративна автономія – означає, що її органи влади мають право видавати постанови та інші акти, які не мають офіційної назви законів, їх повноваження звичайно обмежені сферою мови, культури, освіти тощо. Наприклад, автономні райони, округи і повіти в КНР; автономні округи індіанців міскітос у Нікарагуа; автономія Гагауз Ері в Молдові та ін.

Адміністративно-територіальний поділ (АТП) – це система територіальної організації держави, на основі якої створюються і функціонують органи державної влади та місцевого самоврядування. За структурою в державах світу може бути одно-, двох-, трьох-, чотирьохступеневий АТП. В унітарних державах виділяють такі основні рівні АТП: 1) обласний (області, провінції, губернії тощо); 2) районний (округи, райони, повіти тощо); 3) низовий (громади, комуни тощо). Головні функції АТП: організація владного контролю центральної влади над територіями; забезпечення державного регулювання різних сфер життя суспільства; організація ефективного розміщення органів державного управління; забезпечення збирання податків; територіальна організація спеціальних державних служб (санітарної, освітньої, поштової, пожежної тощо); організація діяльності муніципального господарства; створення

умов для освоєння нових територій; формування демократичних засад місцевого самоврядування; забезпечення представництва адміністративно-територіальних одиниць в центральних законодавчих і представницьких органах.

Адміністративно-територіальний устрій (АТУ) – це певний спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади і місцевого управління та самоврядування. У широкому розумінні адміністративно-територіальний устрій характеризує геополітичну структуру країни – форми політичного управління внутрішнім геопростором на основі притаманного даній державі принципу розподілу владних повноважень між центральними і місцевими органами влади.

Адміністративно-територіальні одиниці – це елементи адміністративно-територіального устрою, які не володіють політичною самостійністю та які знаходяться у певному порядкуванні між собою. В Україні найбільш розповсюдженими видами є район, район у місті, місто районного підпорядкування, місто обласного підпорядкування, місто державного підпорядкування (Київ, Севастополь).

Адміністративний регіон – таксономічний рівень політико-адміністративного устрою, через який центральна влада здійснює свою регіональну політику. У східноєвропейських країнах – адміністративна область.

Адміністрація – це органи виконавчої влади держави. При президентській формі правління створюється Адміністрація Президента з широкими повноваженнями. У парламентських державах цей апарат незначний через обмеженість масштабів діяльності президента.

Ад'юдикція (ад'юдикація) – рішення Міжнародного Суду зі спірного територіального питання у взаємовідносинах між державами. Справа розглядається лише за взаємною згодою держав, між якими виник територіальний спір. Наприклад, 1968 р. Міжнародний Суд розділив Качський Ран між Індією й Пакистаном (90 % – Індії, 10 % – Пакистану). Спори можуть стосуватися не лише приналежності територій державного типу, а й виняткових економічних зон чи континентального шельфу. У 1969 р. Данія, Нідерланди і ФРН звернулися до Міжнародного Суду для визначення статусу континентального шельфу в Північному морі, у 1992 р. до Міжнародного Суду зверталися Сальвадор і Гондурас. У лютому 2009 р. Міжнародний Суд розподілив виняткові економічні зони і континентальний шельф у районі острова Зміїний між Румунією та Україною.

Аерократія – влада над повітряним простором; оволодіння повітряним простором та його використання для геополітичної експансії.

Аероторіядержави – це повітряний простір над сухопутною і водною територіями держави у межах її політичних кордонів. Повітряний простір держави включає тропосферу, стратосферу, мезосферу і частину термосфери (іоносфери). У зв'язку з появою літаків, що сягають висоти за межею досяжності протиповітряної оборони більшості держав, запусками космічних кораблів і супутників, орбіти яких проходять над територією багатьох держав планети, актуалізувалася проблема визначення верхньої межі аероторії. За критерій для її встановлення прийнято розмежування повітряного і космічного простору на основі того факту, що у повітряному просторі космічні апарати згорають. Тому верхня межа аероторії встановлена приблизно на висоті 100–110 км. У межах своєї аероторії держава здійснює повний і винятковий суверенітет, тобто має право встановлювати режим використання повітряного простору в межах своїх кордонів, забороняти або допускати на договірних засадах польоти іноземних повітряних суден над своєю територією. Держава також має право на охорону й оборону свого повітряного простору.

Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР) – світовий полюс економічної могутності, що формується останнім часом (поряд із США та Європою). Тут розташовано більшість держав світу, які найбільш динамічно розвивалися до глобальної фінансової кризи 1998 р. Серед найбільш індустріально розвинутих країн регіону виділяються Японія, Китай з Гонконгом, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Австралія й Нова Зеландія. Частка АТР у сумарному світовому ВВП збільшилася з 4 % у 1950 р. до 25 % у 1995 р. та за прогнозами до 2025 р. цей показник може скласти 40–50 %. Щоб подвоїти національний дохід на душу населення, США і Великій Британії знадобилося 50–60 років, тоді як Китаю та Південній Кореї – 10 років.

Важливим осередком інтеграції АТР служить створена в 1967 р. *Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*. У більшості країн АТР економіка має експортну спеціалізацію і продуктивне сільськогосподарське виробництво. Тут створені виключно сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій, особливо у зв'язку з низькою орендною платою за землю та дешевою робочою силою. Зорієнтована на малий і середній бізнес економіка найбільш пристосована для нововведень. В АТР сформувався один із світових фінансових центрів, де концентруються значний інвестиційний

і торгівельний капітал. На головних перехрестях цих потоків розташовані процвітаючі комунікаційні полюси з преференціальним режимом – Гонконг і Сінгапур. При цьому особливих успіхів досягли країни, що опинилися в політичній ізоляції (наприклад, Тайвань) і переможена у Другій світовій війні Японія.

Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС) – регіональне угруповання, що створене у 1989 р. В об'єднання входять держави басейну Тихого океану, які сильно різняться за рівнем економічного розвитку.

Азія: геодемографічний і гео економічний код – у другій половині ХХ століття питома вага Азії у населенні планети збільшилася з 55 до 60 %, а Європи і Північної Америки скоротилася з 31 до 22 %. Питома вага Азії у світовому ВВП зросла з 17 до 35 %, а Європи та Північної Америки скоротилася з 72 до 52 %. Змінилася «вага» світових лідерів. Частка США скоротилася в населенні з 6 до 5 %, а в світовому ВВП – з 31 до 21 %. Частка Китаю у світовому населенні збереглася на рівні 21 %, тоді як питома вага країни у світовому ВВП зросла з 3 до 10 %.

Акваторія – у широкому розумінні – це водний простір Землі; виділяють акваторію *Світового океану* (океани з морями) та внутрішні води (річки, озера, водосховища тощо). Взагалі, акваторія – водний геопростір (територія). У вузькому розумінні – це води внутрішніх рейдів, гаваней, морських портів та інших водних просторів, що відмежовані від внутрішньої межі територіальних вод у результаті зведення постійних портових та інших гідротехнічних споруджень. Акваторія порту – територія водного простору між берегом і лінією, що проходить через найвіддаленіші портові споруди; штучні острови при цьому не враховуються.

Акваторія держави – водний простір держави, що включає: внутрішні води, до яких належать ріки, озера, водосховища, канали, інші водоймища в межах суходолу, окресленого кордонами держави; води *Світового океану*, що можуть включати (за наявності) *внутрішні морські води* з усіма їх різновидами, *територіальне море*, *архіпелазькі води*.

Акреція – збільшення державної території, що здійснюється за рахунок штучного створення суходолу у прибережній *акваторії Світового океану*. Близько 40 % території Нідерландів є штучним суходолом, створеним шляхом будівництва дамб і складної системи гідротехнічних споруд. Осушені землі – польдери активно використовуються в різних галузях економіки, скажімо, для високо інтенсивного сільського господарства. Японія вдається

до створення так званих «сміттєвих островів» з утилізованих відходів будівництва, промисловості, побутового сміття тощо. Збільшили свої території за рахунок відвоювання суходолу в моря такі дрібні держави, як Сінгапур і Монако. Акреція не повинна порушувати істотних інтересів суміжних держав. Створення нового суходолу призводить до відповідного зрушення меж територіальних вод, однак за нинішніх незначних масштабів акреції не призводять до суттєвих проблем у розмежуванні *акваторій Світового океану*.

Акультурація – процес взаємовпливу культур, а також результат цього впливу, що полягає у сприйнятті однієї з них елементів іншої культури або виникнення нових культурних явищ.

Алокація – загальна політична домовленість про територіальне розмежування між державами (попередній, перший етап встановлення державного кордону). Цей етап не отримує чіткого юридичного оформлення. Наприклад, у спільній декларації дві держави проголошують про обопільне бажання встановити кордон приблизно по тій чи іншій межі й укласти відповідний договір про делімітацію.

Альтернативна система капіталізму – теорія, що впливає з обмеженості європейської моделі капіталізму та розглядає суспільство як триаду культури, суспільних інститутів й економіки. При цьому економічна система зростає із суспільних інститутів, а суспільні інститути – з культури. Крім взаємодії елементів триади важливу роль відіграють зовнішні по відношенню до них фактори. По-перше, держава, яка є єдиною ланкою між культурою та суспільними інститутами. По-друге, зовнішні матеріальні та нематеріальні впливи. Світовий ринок нав'язує місцевим економічним системам логіку глобальної ринкової конкуренції та більш досконалі технології. Ззовні приходять ідеї, норми і цінності, що впливають на місцеву культуру, які при ефективному впливі викликають трансформацію суспільних інститутів, а через них і економіки.

Американо-євразійські війни – проводяться Сполученими Штатами Америки в Євразії з метою геополітичного контролю на рубежах великих цивілізацій. Перші війни розпочалися після закінчення Другої світової війни з метою створення військово-політичних плацдармів у береговій зоні Євразії (*Рімленді*). Серед них виділяються Корейська (1950–1953 рр.) і програна США В'єтнамська (1965–1973 рр.) війни. Після розпаду СРСР та світової соціалістичної системи розпочався новий американський наступ на Євразію, який змістився із берегової зони (*Рімленда*) до рубежів євразійських цивілізацій (*ЄВРАМАРУ*). Євразійська геостратегія США поховала на

довгі роки мир на рубежах світових цивілізацій, ідею відродження *Великого шовкового шляху* та інших комунікацій. На трояких рубежах євразійських цивілізацій на Балканах, Близькому Сході та Афганістані розширилися зони нестабільності, міжетнічних, міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів.

Американська геополітика – на початку ХХ ст. США, спираючись на *доктрину Монро*, вступили у боротьбу за світову могутність з Британською імперією, яка неподільно «володіла морями». Була розроблена доктрина військово-морського панування Америки у Тихому й Атлантичному океанах, яка знайшла практичне втілення особливо після будівництва Панамського каналу. Під час Першої світової війни Сполучені Штати, що знаходилися у відносній ізоляції у Новому Світі, вийшли на світову арену в якості великого геополітичного «гравця». Американська доктрина національної безпеки базувалася на геополітичних принципах ізоляціонізму «континентального острова» та необхідності створення найпотужнішого у світі військово-морського флоту.

Друга світова (дійсно глобальна) війна закінчилася головним чином перемогою Радянського Союзу (євразійського Гартленду) і Сполучених Штатів (континентального острова), розгром Німеччини й втратою військово-морської могутності Великою Британією та Японією. В період *Потсдамської геополітичної епохи* втілюваний США *план Маршалла* дозволив не тільки за короткі терміни відновити Європу, але й при допомозі американських цінностей «підкорити» Західну Європу, перетворивши її у військово-вимошенні «васала» Америки. Повоєнне облаштування світу базувалося на біполярній моделі, коли дві наддержави проводили боротьбу за світове панування. Розпочалася *«холодна війна»* за світове панування між США (*таласократією, Заходом*) та СРСР (*телурократією, Сходом*), Північноатлантичним і Варшавським військово-політичними блоками. Інтенсивність конфлікту стримувалася ймовірними глобальними наслідками застосування ядерної зброї. Геополітичні фронти конфлікту проходили на рубежах євразійського *внутрішнього півмісяця* або *Рімленда*.

Після розпаду Радянського Союзу головним напрямом стала *євразійська геополітика США*, яка поставила за мету американський контроль на рубежах євразійських цивілізацій. Однак просування США від Рімленда на простори Євразії викликало серію американо-євразійських війн (Балкани в 1999 р., Афганістан в 2001 р., Ірак в 2003 р.) з непередбачуваними наслідками для міжнародної безпеки.

Американське століття – після Другої світової війни Сполучені Штати Америки стрімко й остаточно увійшли в коло світових лідерів і з розпадом СРСР залишилися єдиною наддержавою. Політична, економічна і військова могутність країни, що розташована в Західній півкулі, дозволяє говорити про геополітичне положення, в радіусі якого опинився увесь світ. Домінуюча сила знаходиться у військових, виробничих та інформаційних технологіях, включаючи експорт інтелектуального продукту (знань). США відзначаються соціально-політичною стабільністю. Сполучені Штати продемонстрували можливість вирішувати складні соціально-економічні проблеми демократичним шляхом.

США виграли економічне змагання із Західною Європою та Японією. Економіка країни стала однією із найбільш конкурентоздатних у світі. Америка випереджає своїх головних конкурентів у сфері високих технологій. Найбільш швидкозростаючим сегментом американської економіки стали інформатика і телекомунікації, банківський бізнес і мікробіологія. Сполучені Штати є світовим лідером у галузі інформаційних технологій. Це робить неможливим серйозну конкуренцію з боку користувачів програмного забезпечення до розробників технологій, які завжди володіють первинною інформацією.

Предметом особливої гордості американців є демократія, яка базується на пріоритеті громадянського суспільства й індивідуума перед державою, розподілі влади, федералізмі та двопартійній системі. Громадяни єдиної світової держави і найбагатшої країни світу переконані в національній винятковості та перевазі над іншими народами. Через це пройшли і великі імперії минулого з відомим результатом. США домінують у НАТО й ООН, диктують свої правила при розв'язанні конфліктів у світі. США застосовують політику подвійних стандартів. В одній країні вони звинувачують президента в недотриманні «прав людини» та карають народ, а в інших підтримують місцеву корумповану владу, яка сприяє реалізації американської геополітики. Намагання США до світової гегемонії викликає неминучу зовнішню реакцію. Наслідком цього є фактично активізація ісламського тероризму, як протидія вестернізації ісламської цивілізації та втручання США у внутрішнє життя мусульманських держав.

«Анаконди» стратегія – геополітична основа *атлантизму*, що спрямована на відторгнення *Рімленду* (берегової зони) від континенту з метою геополітичного контролю Євразії. Принцип «анаконди» був розроблений та запропонований американським

генералом Дж. Б. Мак-Келланом у період Громадянської війни в США (1861–1865). Сутність стратегії полягає у блокуванні ворожої території з моря і по береговим лініям, що призводить до стратегічного виснаження й економічного удушення супротивника. Стратегія «анаконди» була сприйнята А. Мегеном і розширена до планетарного рівня, що означало, по-перше, ізоляцію континентальної частини умовного супротивника від морських берегів, а по-друге, недопущення утворення коаліцій держав. По суті відбувається боротьба з економічними центрами, а не з арміями. Дана стратегія виходить з основ закону *фундаментального дуалізму*, коли морські держави протистоять континентальним і намагаються встановити свій контроль над останніми. Реалізується це завдання через розташування серії опорних пунктів по периметру Євразійського континенту. Такі континентальні держави як Німеччина, Росія і Китай повинні бути обмежені й замкнуті «кільцями анаконди» та позбавлені виходу до морів і океанів. У період «холодної війни», між Заходом і Сходом, Сполучені Штати використовували стратегію «анаконди» в євразійській геополітиці проти континентального соціалістичного «табору», очолюваного СРСР. У береговій зоні Євразії (за виключенням Індії) були створені військово-політичні блоки НАТО, АНЗЮС, АСЕАН, СЕАТО, СЕНТО очолювані США та військово-морські бази.

Аналітична геополітика – прикладна дисципліна, що проводить аналіз сучасних геополітичних процесів на міжнародній арені, основоположних факторів, що впливають на зовнішню політику держав та інших акторів у світовому геополітичному просторі; міждисциплінарна наука, що досліджує технології «захоплення» і «захисту» життєвих просторів (цивілізацій, держав, регіонів) та досягнення геостратегічних цілей шляхом створення творчої чи руйнівної рубіжної енергетики. Аналітична геополітика вивчає геополітичну, гео економічну й соціокультурну (цивілізаційну) трансформацію держав під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

Англосаксія – наукове обґрунтування німецьким геополітиком Е. Обстом гасла «Anglosaxiacontramundum» («Англосаксія проти світу»), трактуючи Англосаксію як союз «братніх націй» – Німеччини, Великої Британії і США.

Анексія – офіційне приєднання захопленої країни або її частини до складу території держави-завойовниці. Наприклад, анексія гітлерівською Німеччиною Австрії (1938 р.), українського Криму путінською Росією (2014 р.).

Анклав (з фр. замикаю на ключ) – територія або частина території однієї держави, що оточена територією іншої держави та не має

виходу до моря – безпосереднього територіального зв'язку з основною територією своєї держави. Поняття «анклав» вживається країнами, які оточують його територію, тобто до країни, що має анклав. З погляду самої цієї країни така належна їй територія є так званим ексклавом (з фр. exclave; префікс «екс» у слові «ексclave» підкреслює зовнішній характер, відокремленість такої території). Наприклад: Королівство Лесото, що повністю оточене Південно-Африканською Республікою, район м. Лівія – іспанський анклав, що розташований усередині французького департаменту Східні Піренеї, який для Іспанії є ексклавом; Кампіоне – італійський анклав у Швейцарії, який для Італії є ексклавом; Барле-Хертог – бельгійський анклав у Нідерландах, який для Бельгії є ексклавом та ін.

Антарктика – це полярна область Землі, що включає Антарктиду разом з прилеглими до неї просторами Атлантичного, Індійського та Тихого океанів з їхніми морями та островами (Південні Оркнейські, Південні Шетландські, Баллені та ін.). Простір *Світового океану* навколо Антарктиди у літературі (особливо, англійській) називають Південним океаном. Площа Антарктики становить приблизно 52,5 млн кілометрів квадратних (площа Антарктиди приблизно 14 млн квадратних кілометрів). У міжнародно-правовій літературі межею Антарктики вважають паралель 60 градуса південної широти. Саме ці межі прийнято в «Договорі про Антарктику» 1959 р., який підписали представники 12-ти держав (поміж них і СРСР). Договір про Антарктику укладався на 30 років, але й донині ніхто з учасників не заявив про намір припинити його дію. Фактично він є безстроковим і відкритим, і до нього може приєднатися будь-яка держава – член ООН. У серпні 1992 р. Верховна Рада України схвалила документи про приєднання нашої держави до Договору про Антарктику. За політико-правовим статусом Антарктика є міжнародною територією, нейтральною і демілітаризованою, у межах якої заборонено будь-яку військову діяльність як у мирний, так і у воєнний час. Також там не можна проводити ядерні вибухи та здійснювати поховання радіоактивних відходів. Одним з ключових є принцип свободи наукових досліджень. Держави-учасниці Договору домовилися обмінюватися інформацією щодо планів наукових досліджень, науковим персоналом, даними і результатами наукових досліджень. Нині в Антарктиді працює 102 наукові станції: 25 Великої Британії, 16 Аргентини, по 13 Росії та США, 7 Австралії, 6 ФРН, 5 Франції та ін. Україна веде наукові дослідження в Антарктиці з 1996 р. на науковій станції «Академік Вернадський» на острові Галіндес поблизу Антарктичного півострова, яку надала Україні Велика Британія.

Антецедентний («піонерний») кордон – такий, що встановлений до освоєння й заселення суміжних територій.

Антиглобалізм – транснаціональний соціальний протестний рух. Даний рух виступає проти використання переваг глобалізації тільки в інтересах транснаціональних корпорацій. Антиглобалісти вважають, що зиск від лібералізації торгівлі, перш за все в межах Світової організації торгівлі, отримує міжнародний торговий капітал. Ідейний натхненник антиглобалізму, американський економіст, лауреат Нобелівської премії Джеймс Тобін запропонував стягувати хоча б символічний податок на фінансові спекуляції і спрямовувати отримані кошти на соціальні потреби. По різних містах світу відбуваються демонстрації та виступи антиглобалістів, які часто супроводжуються зіткненнями із силами порядку, актами насильства й вандалізму.

Антропософія (з гр. antroposіsophіa – людина і мудрість) – різновид *теософії*. Засновником вчення був німецький філософ-містик і письменник Рудольф Штейнер, який передбачив світову війну. Серед прибічників антропософії були діячі культури, геополітики та вожді Третього рейху.

Антропоцентризм – західна концепція облаштування світу, де людина в якості «вінця творіння» та мірила всіх речей розташовується у центрі світобудови.

Апартеїд – політика жорсткої політичної, економічної та соціальної дискримінації населення за расовими, національними, релігійними та іншими ознаками.

Арктика – простір земної кулі навколо Північного полюса, що включає окраїни материків Євразія та Північна Америка, острови (Земля Франца-Йосифа, Нова Земля, Новосибірські, Північна Земля, Шпіцберген та ін.), майже весь Північний Льодовитий океан з його морями (крім східної та південної частин Норвезького моря) і незначні прилеглі частини Тихого та Атлантичного океанів. Площа Арктики становить близько 21 млн км квадратних, якщо вважати її межею Північне полярне коло, а якщо південну межу зони тундри на суходолі – 27 млн км квадратних. Арктичні країни: Російська Федерація, США, Канада, Данія (Гренландія), Норвегія, Ісландія, Фінляндія та Швеція. З 20-х рр. ХХ ст. склався секторальний поділ арктичних територій. Кожен із секторів перебуває під юрисдикцією певної арктичної держави, яка поширює свій суверенітет на всі розташовані там острови та землі. Арктика фактично поділена на п'ять секторів, що належать Російській Федерації, США, Канаді, Данії та Норвегії. Секторальний розподіл Арктики

не отримав належного міжнародно-правового закріплення і всезагального міжнародного визнання. Однак арктичні держави вважають території секторів зонами своїх особливих інтересів, зокрема, щодо забезпечення своєї національної безпеки. Арктичний сектор кожної з держав є простором, основа якого – узбережжя, а бокові лінії – меридіани від Північного полюса до точок виходу на узбережжя східного і західного кордонів. Так склалося історично, проте ця норма не знайшла підтвердження в Конвенції ООН з морського права. Кордон держави проводиться по зовнішній межі територіальних вод. Встановлюються також *виняткова економічна зона* і *континентальний шельф*. А дно морів та океанів (з їх надрами), що не підпадає під національну юрисдикцію, є «спільною спадщиною людства». Тому, лінії, що позначають бокові межі арктичних секторів, не можуть бути визнані державними кордонами. Альтернативою секторальному поділу Арктики є концепція її інтернаціоналізації, наприклад, варіант визнання за арктичними водними просторами статусу відкритого моря з відповідними особливостями політико-правового режиму.

Архетипи (з гр. – початок чогось, тип, взірець) – термін уперше введений К. Юнгом, що розуміється як: 1) загальнолюдські первобрази, які відображають досвід попередніх поколінь і зафіксовані в підсвідомості; 2) прихований у колективній підсвідомості культурний стереотип, який непрямим чином впливає на поведінку індивідуума, його переваги та вибір. Енергетика архетипу обумовлена тим, що він є проявом лібідо (пристрасті, психічної енергії) людини. У психології позначає символи, сюжети і міфи, які складають структуру «колективної безсвідомості». З цієї властивості розвивалася кожна індивідуальна духовність, від так формувалися певні цивілізації. Тому всі основні форми і стимули мислення є колективними.

Архіпелаг – це група островів, включаючи їх частини, що єднають їх води та інші природні утворення і настільки тісно взаємозв'язані, що становлять єдине географічне, економічне і політичне ціле або історично вважаються такими.

Архіпелазькі води – це приналежна державі-архіпелагу *акваторія Світового океану* – морський простір, що лежить між островами та іншими природними утвореннями, які складають усю територію держави-архіпелагу, й обмежений із зовнішнього боку архіпелазькими вихідними лініями. Делімітація державою-архіпелагом архіпелазьких вод має здійснюватися з урахуванням чинних угод і традиційних прав інших держав щодо рибальства та інших правомірних

видів діяльності у цьому районі. Держава-архіпелаг має територіальне море, прилеглу зону (не обов'язково), виняткову економічну зону та континентальний шельф, ширина яких відміряється від архіпелазьких вихідних ліній. Не кожна держава, що складається з островів, може мати архіпелазькі води. Так, їх не мають, наприклад, Велика Британія та Японія. Державами-архіпелагами є: Індонезія, Кабо-Верде, Мальдіви, Палау, Папуа-Нова Гвінея, Соломонові Острови, Сан-Томе і Принсіпі, Тонга, Фіджі, Філіппіни та ін.

Асамблея європейських регіонів (АЄР) – політична форма організації територіальних громад Європи і представництва їх інтересів на європейському й міжнародному рівнях. Утворена в 1985 р. під назвою Рада регіонів Європи. Об'єднує більш як 300 регіонів з 33 держав Західної, Центрально-Східної і Східної Європи та 16 міжрегіональних організацій. Першими членами АЄР із Східної Європи стали Московська і Ленінградська області, Республіка Карелія з Росії та Одеська область України. АЄР тісно співпрацює з Радою Європи та інституціями ЄС, підтримує постійні зв'язки з іншими міжрегіональними асоціаціями. Головна мета АЄР визначається як «політичний голос регіонів Європи». Асоціація покликана єднати регіони Європи і надавати їм можливість брати участь у розбудові Європи і реалізації цілей європейської інтеграції. Основу її діяльності складають програми міжрегіонального співробітництва. Структурно АЄР складається з Генеральної Асамблеї (входять усі члени АЄР), виконавче бюро (представники регіонів), Президія (голова, два віце-голови, один віце-голова-скарбник, чотири голови комітетів), комітети (економіка та регіональний розвиток; соціальна політика та охорона здоров'я; культура, освіта та міжрегіональне співробітництво; інституційні справи). Штаб-квартира Генерального секретаріату АЄР розташовується у Страсбурзі (Франція), а відділення у Брюсселі (Бельгія) й Альба-Юлії (Румунія). У прийнятій АЄР Декларації з регіоналізму в Європі зазначається, що вона прагне до визнання регіоналізму не лише в ЄС, а й за його межами, адже «регіони, федеративні держави й автономні утворення насамперед головні підвалини демократії; вони сприяють розвитку культурного різноманіття в Європі, є основними партнерами в соціально-економічного розвитку».

Асиметричні відносини – це форма міжнародних відносин, коли відсутність реального ділового партнерства тимчасово компенсується особистою дружбою політичних лідерів. Особливо характерно було для радянського керівництва та російських президентів, які періодично «товаришували» з американськими лідерами.

Асиміляція (з лат. – уподібнення, зіставлення) – це втрата однією частиною соціуму своїх відмінних рис і заміна рисами, запозиченими в іншій частині соціуму; це поглинання однієї групи іншою, що має наслідком ототожнення культурних, ціннісних та інших характеристик самосвідомості членів названих груп. Види асиміляції: соціальна, етнічна, культурна, мовна тощо. Соціальна асиміляція є результатом поступового засвоєння представниками певної соціальної групи соціально-культурних рис іншої групи. Об'єктивною основою соціальної асиміляції є процеси інтеграції та інтернаціоналізації всіх сторін життя суспільства. У сучасному суспільстві важливим геополітичним чинником соціальної асиміляції стали процеси глобалізації, які ініціюють формування масової глобальної культури. Етнічна асиміляція характеризується процесом засвоєння представниками певного етносу мови, культури, звичаїв, традицій, норм та цінностей іншого етносу, в результаті якого відбувається втрата ними власної мови, культури, звичаїв, традицій та зміна самосвідомості їхньої етнічної незалежності. Культурна асиміляція (або акультурація) є формою засвоєння людьми, що належать до різних культур, нової для них культури, властивої спільноті (країні, організації, громаді, соціальній групі), членами якої вони стали на тривалий термін. При цьому спостерігається суттєва зміна як їхньої внутрішньої культури (культурної самоідентифікації), так і зовнішньої поведінки (культурних норм) у бік набуття статусу представників нової для них культури.

За своїм характером асиміляція поділяється на добровільну («м'яка», чи природна) та примусову (насильницьку). Природна асиміляція є спонтанною і становить елемент загальної соціальної та політичної інтеграції (наприклад, американізація сучасної культури, глобалізація економічного та політичного простору), а насильницька – наслідок штучної та цілеспрямованої політики домінуючого центру сили (наприклад, русифікація українців у Російській імперії та Радянському Союзі; мадяризація українців Закарпаття в Австро-Угорській імперії). Політика асиміляторства притаманна державам, де є дисбаланс у правах представників різних етносів, класів, соціальних груп, і становить систему заходів уряду чи місцевої влади в галузі шкільної освіти та інших сферах суспільного життя, спрямованих на штучне прискорення асиміляції шляхом обмеження мови та культури національних меншин, тиску на самосвідомість представників окремих класів чи соціальних груп. З насильницькою асиміляцією пов'язаний геноцид – політика влади на знищення окремих груп населення чи цілих

народів за расовими, національними, політичними або релігійними мотивами.

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) – регіональна міжурядова організація держав Південно-Східної Азії. Утворена 8 серпня 1967 р. в Бангкоку та включає 10 країн з яких перші п'ять держави-засновниці – Індонезію, Малайзію, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, а решта нові члени – Бруней (з 1984 р.), В'єтнам (з 1995 р.), Лаос, М'янму (з 1997 р.), Камбоджу (1999 р.). Папуа-Нова Гвінея має статус спеціального спостерігача. У 1967 р. була прийнята Бангкокська декларація АСЕАН, що визначила цілі організації – економічна, політична, соціальна і культурна співпраця країн-членів, розвиток інтеграційних процесів, зміцнення миру і стабільності в регіоні Південно-Східної Азії. В 1994 р. був створений регіональний форум АСЕАН з питань безпеки (АРФ), який об'єднав 22 держави регіону, включаючи Росію, США, Китай, Японію, Індію, Австралію та ін. АРФ став головним міжурядовим політичним інститутом, що здійснює діалог з питань стабільності й безпеки в регіоні. З метою економічної інтеграції АТР АСЕАН прийняв рішення про створення Зони вільної торгівлі (АФТА). У 2002 р. «шістка» ведучих країн розпочала зниження більшості тарифів у взаємній торгівлі та створенні інших преференцій. Особливо велике значення має укладена угода про створення найбільшої у світі зони вільної торгівлі АСЕАН – Китай, щорічні саміти АСЕАН з Китаєм, Японією й Індією. З 2005 р. АСЕАН співпрацює з Росією, з якою було підписано Договір про дружбу і співробітництво, створено всі необхідні механізми взаємодії, включаючи Спільний комітет співробітництва Росія – АСЕАН. Нині у світі АСЕАН друге після ЄС за згуртованістю об'єднання, яке не без підстав заявляє про себе як про центр інтеграційних процесів в АТР.

Асоціація регіонального співробітництва держав Південної Азії (СААРК) – регіональна міжнародна організація, що об'єднує держави Південної Азії. За чисельністю населення є найбільшою регіональною організацією (біля 1,5 млрд мешканців). Рішення про створення організації регіонального співробітництва було прийняте на конференції міністрів закордонних справ країн регіону в серпні 1983 р. у Делі. 8 грудня 1985 р. у Дацці відбулася інституалізація СААРК як міжнародної організації. Мета створення асоціації – забезпечення співробітництва в соціально-економічній сфері між державами Бангладеш, Бутан, Індія, Мальдіви, Непал, Пакистан і Шрі-Ланка. У квітні 2007 р. на 14-му саміті СААРК як восьмий учасник до організації приєднався Афганістан. Штаб-квартира асоціації

розташовується в Катманду (Непал). СААРК займається виключно економічними, технічними і культурними питаннями співробітництва у таких галузях: сільське господарство та підтримка сільських мешканців; наука і технології; культура; охорона здоров'я та контроль за народжуваністю; протидія торгівлі наркотиками й антитерористична діяльність. Рішення на форумах приймаються шляхом консенсусу. Серед багатьох цілей організації виділяються дві – створення південноазійського митного союзу та південноазійського економічного союзу до 2020 р.

Астрономічний кордон – такий, що проведений по меридіану чи паралелі географічної сітки; фактично астрономічні кордони є різновидом геометричних.

Астрополітика (космічна геополітика) – новий напрям у геополітиці, що досліджує політичні аспекти освоєння і контролю космічного простору. Теоретичною основою космічної геополітики стали праці американського професора Школи перспективних аерокосмічних досліджень ВПС США Еверетт К. Долмана. Так, у статті «Геополітика в космічну еру: астрополітичний аналіз» (2003 р.) він визначив астрополітику як «прагнення охопити сутність класичної геополітики, поширюючи її на царину зовнішнього простору». Тобто, геополітика, яка вийшла за межі Землі, трансформувалася в астрополітику. Однак Е. К. Долман розрізняє поняття *Astropolitics* (теорія) й *Astropolitik* (практика). У книзі «*Astropolitik: класична геополітика в космічну еру (стратегія та історія)*» (2002 р.) він заявив, що «підкорення космосу повинно стати моральним імперативом, необхідним для виживання людської раси і його домінування в цій сфері».

Е. К. Долман поділив космічний простір Сонячної системи на чотири стратегічні сектори (регіони): 1) Земля та її атмосфера – до нижньої межі космічного простору (100–150 км від земної поверхні) – так званої нижньої земної орбіти. Ця свого роду «прибережна зона» космічного простору винятково важлива – для запуску космічних апаратів, їх відстеження, контролю, обслуговування; 2) космічний простір Землі, що лежить у межах від нижньої земної орбіти до геосинхронної орбіти (до 36 000 км). У цьому просторі нині працюють розвідувальні, комунікаційні та інші супутники. Це також потенційний простір для польоту космічних ракет великої дальності; 3) космічний простір Місяця – між геосинхронною земною орбітою та місячною орбітою, який сьогодні використовується суто в наукових цілях; 4) космічний простір Сонця, що простягається за місячною орбітою. Цей регіон є потенційним джерелом ресурсів, нових технологій і завоювань.

Подібно до геополітичної формули Г. Макіндера, Е. Долман сформулював кредо астрополітики: «Хто контролює нижню орбіту, той контролює навколоремний простір. Хто контролює навколоремний простір, той домінує на Землі. Хто домінує на Землі, той визначає долю людства». У формулі наголошується на значущості «близького космосу» для вирішення сучасними державами воєнно-політичних завдань, забезпечення безперервної комунікації та управління.

Домінуюча теза Е. К. Долмана полягає у тому, що Сполучені Штати більше не повинні суворо дотримуватися чинних правил поведінки в космічному просторі (наприклад, домовленостей 1967 р. про використання космосу в мирних цілях), а мають заявити свої претензії на військове панування в космосі та водночас утверджувати там принципи «вільного ринку». Він переконує, що якщо США швидко встановлять повний контроль над простором нижньої земної орбіти, вони зможуть зупинити гонку озброєнь у космосі, поки ще «зоряні війни» не вирують реально, і тим самим забезпечити мирне використання космічного простору всіма іншими державами.

Про актуальність астрополітики йдеться у підписаному 31 серпня 2006 р. президентом США Дж. Бушем-молодшим документа під назвою «Національна космічна політика США». У ньому зазначається, «що свобода дій у космосі настільки ж важлива для США, як і володіння повітряною та морською силою». Свій космічний потенціал Сполучені Штати вважають життєво важливим для своїх національних інтересів.

Атлантизм (близькі терміни *Море, таласократія*) – геополітична теорія, що сформувалася на зламі XIX – XX ст. насамперед у Великій Британії та США. Засновники – А. Меген, Г. Макіндер, Н. Спайкмен. Теорія обґрунтовувала домінуючу роль у світі західної, (морської) цивілізації (країни Північної Атлантики), яка є носієм ліберально-демократичних цінностей правового громадянського суспільства і ринкової економіки. У військово-стратегічному плані – це країни-учасниці НАТО, включаючи США і західноєвропейські держави. Прибічники атлантизму вважають, що від морських цивілізацій у середину континенту йдуть культурні імпульси. Тому в морських секторах «внутрішнього півмісяця» Євразії розташовувалися військові ракетно-ядерні бази, які дозволяли здійснювати політику «батога та пряника». Ця теорія набула найбільш чіткої форми у період існування біполярного світу, який функціонував в атмосфері «холодної війни» між *Заходом* (США) і *Сходом* (СРСР). Сучасним представником атлантизму є С. Гантінгтон.

«Атомна дипломатія» – термін уведений американським політологом Г. Алперовіцем у 1965 р. стосовно того, що атомна бомба дала США (з 16 липня 1945 р.) величезну геополітичну владу й означала світовий контроль. Після отримання атомної бомби Радянським Союзом (серпень 1949 р.) два протилежні полюси неодноразово стояли на межі застосування ядерної зброї в умовах реальної чи потенційної кризи. Ядерне залякування стало одним з методів ведення світової політики періоду «холодної війни».

«Атомний клуб» – умовна назва групи держав, які володіють атомною зброєю. У цей клуб входять з моменту випробувань атомної бомби США (1945 р.), СРСР/Росія (1949 р.), Велика Британія (1952 р.), Франція (1960 р.), Китай (1964 р.), Індія (1974 р.) і Пакистан. Перші п'ять держав є постійними членами Ради Безпеки ООН.

Афганська війна (1979–1989) – невдалий черговий кидок Радянського Союзу на Південь, який вимотав державу і став однією з причин її розпаду. Після державного перевороту 1978 р., здійсненого Народно-демократичною партією Афганістану, яка сповідувала «науковий соціалізм», у країні розгорнулася громадянська війна. В кінці 1979 р. були введені радянські війська, що приймали участь у війні на боці нового режиму. Стару владу підтримували США. Афганістан став полем боротьби між континентальним СРСР і морськими Сполученими Штатами. Після виведення радянських військ «демократична» влада впала і в 1992 р. моджахеди (борці за віру) проголосили Ісламську державу Афганістан. Обмежений контингент радянських військ втратив убитими 14 тис. воїнів, загинули сотні тисяч афганців, економіка країни була зруйнована, мільйони мешканців опинилися на правах біженців. Міжусобна боротьба між різноманітними місцевими угрупованнями не припинилася.

Афразія – геополітичний регіон, простір генезису мусульманської цивілізації, до якого входять Аравійський півострів, Мала Азія, Передня Азія, Іранське нагір'я, Північна Африка, включаючи Судан і Сомалі. Виокремлюється даний геопростір *О. Шпенглером, А. Дж. Тойнбі, Л. М. Гумільовим* та ін., які брали до уваги, що ландшафт Близького Сходу, включно Малої Азії та Північної Африки, схожий один на одного. Цей регіон є ядром арабо-мусульманського світу й охоплює основні історичні території Візантійської імперії, Арабського халіфату й Османського султанату. Російський вчений-геополітик *С. Переслєгін* зазначає, що нині Афразія не тільки досягла своїх природних меж (Інд, Ніл, Південне узбережжя Чорного, Каспійського, Мармурового морів), а й проникла

на територію геополітичної Європи, закріпившись у зоні проток і встановивши контроль над Північною Африкою.

Африканський Союз – міжнародна міжурядова організація, що об'єднує 53 держави Африки, правонаступник Організації Африканської єдності (ОАЄ) та Африканського економічного співтовариства. Об'єднує всі країни Африканського континенту за винятком Марокко, яке покинуло ОАЄ в 1984 р. на знак протесту проти прийняття незвіданої Сахарської Арабської Демократичної Республіки – САДР. АС був заснований 9 липня 2002 р. Вищий орган АС – Асамблея, що проводиться на рівні глав держав й урядів раз на рік. У 2004 р. було створено Панафриканський парламент. Також усередині АС діють Повноважний орган АС, Виконавча Рада, Рада миру і безпеки, Верховний суд. Були створені такі фінансові установи як Африканський центральний банк, Африканський валютний фонд, Африканський інвестиційний банк.

Головним завданням АС проголошено ведення діалогу зі світовим співтовариством з єдиних позицій, захист суверенітету, територіальної цілісності держав-членів, сприяння підтриманню миру, безпеки і стабільності на континенті, ефективне вирішення регіональних конфліктів. Пріоритетним завданням союзу проголошується економічна інтеграція, необхідними складовими якої є формування регіонального спільного ринку та валютного союзу, ліквідація бар'єрів на шляху руху капіталів і робочої сили.

Б

Багатовимірний комунікаційний простір (БКП) – одне з основних понять теорії *Великих багатовимірних просторів* і концепції *рубіжної комунікативності* (за В. О. Дергачовим). БКП є результатом стратифікації різномасштабних процесів у природі й суспільстві, що утворює рубіжну енергонадлишкову напругу (творчу або руйнівну). На відміну від географічного простору, подолати багатовимірний простір можна тільки розумом або серцем.

У результаті стратифікації різномасштабних процесів у природі й суспільстві утворюються рубіжі високої енергетики. В реальному світі «поля» природних, політичних, економічних, соціокультурних, конфесійних та інформаційних комунікацій не співпадають у географічному просторі й, накладаючись один на одного, утворюють маргінальні зони, які володіють енергетикою інтенсивних

взаємодій. При цьому слід враховувати, що рубіжна комунікативність має не тільки географічну інтерпретацію, але й проходить через емоційну сферу – «ландшафти душі» людини. Таким чином формується багатовимірний простір, комунікаційна природа якого. Його рубіжність може служити стратегічним ресурсом соціально-економічного розвитку й духовного відродження або, в умовах втрати контактних функцій, перетворитися в непосильний тягар для країни. Тоді комунікаційна природа простору руйнується, а держава розпадається.

Динамічне зіткнення (стратифікація) різномасштабних процесів призводить до утворення в багатовимірному комунікаційному просторі множини рубіжів, у тому числі нині присипаних під «шаром» сучасності. Однак «релікти» нагадують про себе в період розпаду держави соціально-психологічним дискомфортом, негативністю комунікацій і вираженою конфліктністю, як реакція на ізоляцію простору від зовнішнього світу. При цьому конфлікт виступає і як «підбурювач спокою», і в якості творчої функції нової комунікації.

Багатополярний (мультиполярний, багатоплюсний) світ – категорія, що характеризує геополітичну модель світу з багатьма глобальними центрами («полюсами») сили (могутності). Детальніше дивіться: *Світовий порядок багатополярний*.

Баланс геополітичний – це співвідношення військово-політичної та економічної могутності держави.

Баланс сил – сукупна взаємодія різних за спрямованістю і силою потоків експансій з одного боку, і результатів різнорівневого і різнопланового співробітництва – з іншого. Такий баланс є не рівновагою, а лише співвідношенням сил. Це співвідношення є динамічним, залежним від «гри» всіх його провідних елементів. Баланс сил, який базується на відносно рівному розподілі сил між акторами міжнародних відносин, гарантує певну стабільність самої системи міжнародних відносин. Баланс сил також характеризується динамічністю відносин між державами через постійне чергування процесів порушення балансу і встановлення нової рівноваги. Наприклад, гонка озброєнь часів «холодної війни».

З балансом сил тісно пов'язаний баланс інтересів. Коли вихід з конфлікту через незбіг інтересів неможливий, то протистояння може відбуватися на основі балансу сил, який може породити нові інтереси, що призведуть до завершення конфлікту.

Балканізація – процес дезінтеграції поліетнічних держав, що супроводжується спалахом збройних міжетнічних

та міжрелігійних конфліктів, з утягненням у них зовнішніх «центрів сили». Виникнення терміна пов'язане з образом Балканського півострова як «порохової бочки Європи», що історично неодноразово ставала джерелом масових націоналістичних рухів і територіальних конфліктів, ескалація яких призводила до загальноєвропейських і світових конфліктів.

На Балканах неодноразово перекроювалися державні кордони, як неодноразово змінювався склад населення певних районів. Через це в регіоні виникло багато спірних територіальних питань, оскільки кордони проводилися не в інтересах місцевих народів, а з урахуванням інтересів великих держав, які бачили в тій чи іншій балканській державі свого союзника або союзника свого супротивника. У зв'язку з цим на Балканах немає жодного державного кордону, який би визнавався сусідніми державами як справедливий. Тому в ХХ – на початку ХІХ ст. яскраво розкрилися сербсько-хорватські, боснійські, грецько-албанські, сербсько-албанські, македоно-албанські, македоно-грецькі, угорсько-сербські, угорсько-румунські, румуно-болгарські історичні суперечності.

Даний термін застосовується також за аналогією до низки «гарячих точок» у світі. У процесі балканізації відбуваються відцентрові тенденції, розпад багатонаціональних держав, наростання внутрішньорегіональних суперечностей та численних кризових ситуацій з імовірністю їх трансформації у широкомасштабну війну та неконтрольовану глобальну конфронтацію.

Балтійсько-Чорноморська доктрина – запропонований українським вченим і політиком *Степаном Рудницьким* геополітичний проект створення «Балтійсько-Понтійської» федерації, у складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі та України, для спільної протидії експансіонізму великих держав, насамперед Радянської Росії.

«Барбаросса» – стратегічний план наступу гітлерівської Німеччини на Схід, на Радянський Союз. Директива № 21 була підписана А. Гітлером 18 грудня 1940 року. Німецькі збройні сили повинні були розгромити СРСР під час короткострокової кампанії ще до того, коли закінчиться війна проти Великої Британії. Кінцевою метою плану було створення загороджувального бар'єру проти Азійської частини Радянського Союзу по загальній лінії Астрахань – Архангельськ (Каспій – Біле море). Геополітичний апетит Третього рейху одноособово володіти євразійським Гартлендом посилювся після радянсько-фінської війни, яка показала слабкість Червоної Армії.

Бартерна торгівля – натуральний обмін одного товару або послуги на інший товар чи послугу.

Батьківщина – в геополітичному плані ототожнюється з країною, в якій люди народилися й відбулося їхнє соціальне та духовно-культурне становлення. Дане поняття асоціюється з категорією «Вітчизна» (Велика Батьківщина), на відміну від Малої Батьківщини – конкретної місцевості, де народилася людина.

Бегемот – термін *К. Шмітта*, яким позначались «сили Суші» у концепції *номосу* Землі. Бегемот – одне з двох (поряд з *Левіафаном*) біблійних чудовиськ, що втілює у собі сухопутних тварин. Символ Суші – Дім, що уособлює спокій, статику і традиційне суспільство.

Безпека військова – захищеність особистості, суспільства й держави від військових загроз. Вона є важливою складовою частиною національної безпеки. Військова безпека відображає здатність стримувати військову силу ззовні. З такою метою створюються адекватні збройні сили, військово-політичні союзи й інші системи національної та міжнародної безпеки.

Безпека військово-економічна – захищеність економіки від воєнних загроз. Передбачає створення *оборонно-промислового комплексу*, що гарантує незалежний та стійкий розвиток в умовах економічного, технічного й технологічного протистояння. Основою ефективності військово-економічної безпеки є оптимальне поєднання по заміщенню імпорту власними аналогами виробництва в оборонних та інших галузях і нарощування експорту, який забезпечує військово-економічну залежність інших держав.

Безпека державна – стан, за якого надійно захищені від зовнішніх і внутрішніх загроз конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність та життєво важливі інтереси держави, її політичний, економічний, оборонний, науково-технічний та інформаційний потенціал. Існує два аспекти безпеки: 1) гіпотетична відсутність небезпеки, самої можливості яких-небудь потрясінь і катаклізмів; 2) реальна захищеність від небезпек і здатність надійно протистояти їм. Поняття безпеки містить виявлення, систематизацію, оцінку всіх можливих джерел і параметрів загроз. Державна безпека залежить від стану збройних сил, економічної могутності, характеру участі в міжнародному поділі праці, конкурентоспроможності економіки, якості системи освіти й охорони здоров'я, добробуту населення та суспільних настроїв, якості уряду та якості дипломатії.

Безпека інформаційна – захищеність національних інтересів в інформаційній сфері, що визначаються сукупністю збалансованих інтересів особистості, суспільства й держави від навмисних

і ненавмисних загроз. Виділяється інформаційно-психологічна безпека, яка забезпечує захист населення країни від негативних інформаційно-психологічних впливів у медіа просторі.

Безпека колективна – захищеність групи (союзу) держав від зовнішніх загроз на основі взаємодопомоги та співробітництва у військовій сфері.

Безпека міжнародна – захищеність міжнародних відносин від загроз їх дестабілізації, конфронтації, збройних конфліктів і війн; це стан міжнародних відносин, коли створюються умови, необхідні для існування та функціонування держав, при забезпеченні їх суверенітету, політичної, економічної та культурної незалежності, можливості здійснювати необхідну самооборону. Політика міжнародної безпеки спрямована на створення ефективних гарантій миру та сприятливих умов для розвитку всіх держав світу. Міжнародна безпека поділяється на глобальну та регіональну (наприклад, європейська, близькосхідна та ін.).

Безпека національна – одна із центральних проблем геополітики держав, стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз в економічній, політичній, військовій, екологічній, гуманітарній та інших сферах. Розрізняється воєнна, економічна, соціальна і територіальна безпека. В економічній сфері виділяються фінансова, господарська і технологічна безпека, в соціальній сфері – правова, інтелектуальна і духовно-культурна, а територіальна безпека поділяється на екологічну, сировинну і життєву. Більшість держав виробили свої доктрини національної безпеки, які включають військово-політичний та економічний напрями зовнішньої і внутрішньої політики. Доктрини передбачають захист державного простору від зовнішніх і внутрішніх викликів.

Безпека політична – захищеність політичної системи суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз. Забезпечує стійкий політичний *суверенітет* у межах системи міждержавних відносин, незалежну зовнішню і внутрішню політику і політичну стабільність, яка базується на балансі інтересів особистості, суспільства і держави.

«Безхатченків» стратегія – геоекономічна політика окремих держав, в основі якої бажання інтегруватися в «ситий» західний економічний простір за рахунок холопської лояльності, міжнародних кредитів та імітації реформ, що призводить до фінансових крадіжок і деіндустріалізації. Особливе розповсюдження ця «стратегія» отримала в колишньому соціалістичному «таборі». Радянська

ментальність громадян, які розучилися думати, дозволяла владі тимчасово їх експлуатувати. Заможна влада при бідному народі, що живе за західними матеріальними стандартами та позбавлена почуття гідності, намагається проявити холопську лояльність перед єдиною наддержавою чи північно-східним «братом». При цьому переслідуються дві цілі. Збереження влади з матеріальною закордонною допомогою (наприклад, обіцяна Росією фінансова допомога режиму Януковича в Україні у 15 млрд доларів з яких на початку 2014 р. було отримано 3 млрд). Якщо соціальний вибух неминучий, влада розраховує отримати дозвіл на проживання на Заході чи в Росії для себе та «сімейних» угруповань (як це сталося з экс-президентом України В. Януковичем та його «сім'єю» в лютому 2014 р.).

Берегова зона – теж саме, що й *рімленд*.

«Берлінський мур» – заборонні заходи «соціалістичного табору» на вільне пересування громадян між Західним і Східним Берліном. Існував з 13 серпня 1961 р. по 9 листопада 1989 р. як розмежувальна прикордонна споруда, яка оточувала повністю Західний (капіталістичний) Берлін. Берлінський мур став геополітичним символом «залізної завіси» між капіталістичним Заходом і соціалістичним Сходом.

Бігевіористичний підхід – у геополітиці трактується як дослідження просторових закономірностей політичної поведінки людей та соціальних груп, їх психології, впливу на перебіг політичних процесів тощо.

«Бізнес» на державних ресурсах – найефективніша форма кримінально корумпованого бізнесу, що отримала найбільше розповсюдження в процесі «вестернізації» і «лібералізації» економіки в пострадянських державах. Тут комуністичне гасло «Народ і партія єдині» трансформувалася в капіталістичний «Влада й бізнес єдині». Вхідження в бізнес через владу є злочинним за нормами європейського права. Процвітає роздача преференцій (пільг за рахунок державного бюджету) корпоративним угрупованням, які орієнтуються на владу та надають незаконну матеріальну допомогу в критичні моменти (всенародні вибори президента). В результаті роздачі преференцій збільшується дефіцит державного бюджету, відповідно скорочується рівень оплати праці, та як наслідок, відбувається імітація європейської освіти й науки, а бідна медицина забезпечує високу смертність населення. Розповсюджений вид діяльності «бізнесу» на державних ресурсах, коли державний службовець, наприклад, півдня працює на державу, а півдня – на приватний бізнес або

кримінал, тобто проти держави. Іншою формою такого «бізнесу» є використання армії – безкоштовної праці рядових військовослужбовців для власного збагачення військового керівництва та зв'язаних з ними корпоративних угруповань.

Бікультура – людина двох культур, як правило, представник національних культур діаспори.

Біловезька епоха (1992 р. – наші дні) – геополітична епоха, що характеризується появою нових капіталістичних держав з ліберальною демократією: спочатку навколо СРСР – шляхом «оксамитових» і силових революцій, а потім в Радянському союзі. Нові володарі світу формують новий світовий порядок. Вони спираються в основному на ідеї *Версальської* системи, за якою не знаходиться місця під сонцем для Росії. Таласократія (Захід) під керівництвом США відсунули телурократію на Схід, у глиб континенту до лінії Санкт-Петербург – Ростов-на-Дону. Світ став однополярним при домінуванні лідера таласократії – США. В цю епоху морська сила просунула сферу свого впливу не тільки на геопростір постсоціалістичних країн Центральної Європи, але й на територію ряду колишніх республік СРСР (Прибалтика, Україна, Молдова, Грузія, Азербайджан). Проблемою номер один Біловезької епохи стала боротьба з міжнародним тероризмом. Тому ряд геополітиків, після подій 11 вересня 2001 року в США, виокремлюють нову геополітичну епоху – Нью-Йоркську, характерною рисою якої є боротьба з тероризмом.

Більдерберзький клуб – міжнародна неурядова *мондеалістська* організація. Об'єднує супереліту для спільної координації у сфері світової політики, економіки і засобів масової інформації з метою встановлення «нового світового порядку». В ідейному плані здійснює політику аналогічну *Раді міжнародних відносин* (США) на рівні фінансово-олігархічного «інтернаціоналу». Постійного членства у клубі не існує, але склався актив клубу, який включає світових олігархів – банкірів, фінансистів, керівників великих корпорацій і медіа-магнатів, найвпливовіших політиків і вчених-аналітиків. Актив нараховує біля 400 людей, з яких одна третина американці. Клуб створений у травні 1954 р. умісті Остербек (Нідерланди) у готелі «Більдерберг». Штаб-квартира клубу знаходиться в Нью-Йорку в офісі Фонду Карнегі. В таємних засіданнях приймають участь багато державних діячів і політиків, які виступають за проект «Світового Уряду». В щорічних конференціях клубу приймають участь не більше 100 людей. Членами Більдерберзького клубу були чи є гіганти світової

політики, які обіймали високі посади в різних державах. Так, Джеральд Форд – у минулому президент США; Генрі Кіссінджер – колишній державний секретар при президенті США Р. Ніксо́ні; Сайрус Венс – міністр внутрішніх справ при президенті США Дж. Картері; Роберт Макнамара – колишній міністр оборони в кабінеті президента США Дж. Кеннеді, а згодом директор Міжнародного банку; Гельмуд Шмідт – колишній канцлер Німеччини; Маргарет Тетчер – тричі прем'єр-міністр Великої Британії; Жиска́р д'Есте́н – колишній президент Франції та інші державні діячі, а також Девід Рокфеллер і барон Едмунд Ротшильд. Найбагатші люди Фінансового інтернаціоналу по черзі проводять, оплачують і головують на таємних зібраннях (Рокфеллер, Ротшильд, Валленберг та ін.). Люди, які здійснюють контроль за Більдерберзьким клубом, – справжні лідери й господарі у світі бізнесу. Вони дають розпорядження тим, хто офіційно очолює держави – президентам, віце-прем'єрам, королям. На засіданнях клубу вирішуються не тільки економічні проблеми, а й політичні. Їхні рішення викликають відставки президентів «незалежних» держав (наприклад, відставка президента Франції Шарля де Голля в квітні 1969 р.). Більдербергері ретельно готують політиків, яким надається шанс очолити державне управління тієї чи іншої країни, глибоко й всебічно проробляють основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики країн світу. На їхніх таємних зібраннях присутні лише люди, лояльність яких до Ротшильдів та Рокфеллерів не викликає сумніву. Представники націоналістичної ідеології на ці зібрання не допускаються. Характерним для засідань Більдерберзького клубу є той факт, що рішення тут не підлягають обговоренню. Все вирішується й записується попередньо, а запрошеним тільки повідомляють волю господарів. У цій організації відсутні дебати, а є тільки розпорядження – як інформація до дії.

Біогеографічна концепція – розроблена німецьким географом *Фрідріхом Ратцелем* (1844–1904) теорія симбіотичної взаємодії між землею, ґрунтом (Boden) і народом (Volk) держава набуває свою організаційну форму, свою органічну сутність. Держава – це одна із форм розповсюдження життя на земній поверхні. В основі цієї концепції лежить соціал-дарвінізм (державо-організм). Процвітання держави, стверджував Ф. Ратцель, повністю базується на властивостях її території. Для власного існування держава повинна забезпечити себе достатнім «життєвим простором» (Lebensraum). Лише значний простір може забезпечити домінуючі позиції у світі, що і є метою держави. Експансія держави, включаючи і війну, – це природна тенденція у розвитку державо-організму.

Біполярний світ – світовий геополітичний порядок, який ґрунтується на домінуванні у міжнародних відносинах двох наддержав або суспільно-політичних систем (наприклад, капіталізму та соціалізму). Такий біполярний (*Ялтинський світ*) порядок встановився після Другої світової війни та проіснував до розпаду Радянського Союзу із домінуванням двох геополітичних глобальних центрів сили – СРСР і США, між якими була розв'язана «холодна війна». Ознаками біполярного світу є: 1) наявність двох *блоків держав* (політичний, військовий, економічний), які очолюють лідируючі актори та які ґрунтуються на постійних незмінних інтересах, містять ідеологічні компоненти й мають тривалий характер; 2) диференціація ролей, коли крім блоків і членів блоків система включає держави, що не ввійшли до них та міжнародні організації, які схильні здійснювати посередницьку та конфліктознижувальну діяльність; 3) наявність ядерної зброї, що здійснює стримувальний і стабілізуючий вплив на відносини всередині системи, коли страх перед ядерною війною пом'якшувально діє на учасників збройних конфліктів, сприяючи їх мирному вирішенню; 4) прагнення блоків держав змінити співвідношення бойових потенціалів на свою користь, яке породжує гонку озброєнь; 5) мовчазна згода двох наддержав не посягати на зони впливу кожної зі сторін та співробітництво між ними у здійсненні контролю над периферійними зонами обох таборів; 6) готовність блоків швидше вступити в ядерний конфлікт, ніж дати супернику посісти домінуюче становище; 7) схильність акторів, що не приєдналися, діяти на користь зменшення небезпеки воєнної сутички між блоками. Питаннями біполярного світу займалися такі вчені-геополітики як М. Каплан, С. Гоффман, К. Уолтц, Р. Арон.

Ближнє зарубіжжя – поняття, яке утвердилося в російському інформаційному просторі, що означає сукупність нових держав, які утворилися з колишніх союзних республік СРСР.

Блок держав (або блок геополітичний) – це група країн регіону (субрегіону), організаційно об'єднаних одними політичними, військовими, економічними, торговельними, науковими, релігійними, культурними чи іншими цілями (інтересами), які проводять для їх досягнення спільну чи узгоджену за основними позиціями політику на міжнародній арені. Виділяються насамперед військово-політичні та економічні блоки.

Боснія і Герцеговина (БіГ) – держава на Балканах, до якої входять історичні території Боснія, що розташована у долині Сави та її правих притоках, і Герцеговину, яка займає басейн ріки Неретви та

верхів'я Дріни. БіГ створена на основі *Дейтонських угод* (1995 р.). Боснія і Герцеговина була розділена на два державні утворення, які у більшій мірі існують лише при зовнішній гуманітарній допомозі. Федерація (4,4 млн мешканців), де офіційні боснійська, сербська та хорватська мови, існує переважно на папері. До федерації входять два державні утворення: 1) Мусульмано-Хорватська Федерація (боснійці й хорвати) із столицею Сараєво (51 % території федерації); 2) Республіка Сербська (49 % території федерації, населення більше 1 млн людей, 95 % сербів) із столицею Баня-Лука. Після конфліктів 90-х рр. XX ст. ця територія перетворилася з багатонаціональної у моноетнічну. Лінія розподілу Боснії і Герцеговини на сербську та мусульмано-хорватську державу залишається у багатьох місцях спірною. У 2004 р. миротворчі сили НАТО в БіГ замінені на миротворців ЄС (ЄСФОР).

Брежнєва доктрина – геополітична доктрина, яка стала ідеологічною основою вторгнення військ країн Організації Варшавського договору (ОВД) на чолі з СРСР на територію Чехословаччини в серпні 1968 р. з метою запобігання її виходу зі згаданої організації. В основі доктрини лежить принцип пріоритету загального блага (захист соціалізму) порівняно з інтересами певної країни. Назва «доктрина Брежнєва» набула поширення спочатку на Заході. Сутність її полягала у тому, що кожна комуністична партія несе відповідальність не тільки перед своїм народом, а й перед усіма країнами соціалізму і всім світовим комуністичним рухом. Це означає, якщо десь виникає загроза ідеалам соціалізму, обов'язок комуністів втрутитися у ситуацію та вирішити її на свою користь. Доктрина Брежнєва посіла головне місце у зовнішній політиці СРСР аж до його розпаду в 1991 р. та розпуску ОВД.

Бреттон-вудська валютно-фінансова система – діяла в 1944–1971 рр. на основі гнучких фіксованих валютних курсів. Держава підтримувала фіксований обмінний курс власної національної валюти шляхом «прив'язування» її до валют інших країн. При цьому періодично здійснювалося коректування валютного курсу, якщо він віддаляв від бажаних величин.

«Бреттон-вудські інститути» – основа світової валютно-фінансової системи, охоплює *Міжнародний валютний фонд (МВФ)* і *Світовий банк (СБ)*. Були засновані в липні 1944 р. представниками 44 країн на валютно-фінансовій конференції в Бреттон-Вудсі в штаті Нью-Гемпшир (США). «Батьком» цих міжнародних фінансових інститутів був знаменитий англійський економіст Джон Кейнс (1883–1946 рр.). МВФ і СБ, що відомі під спільною назвою

як «Бреттон-вудські інститути», розташовані у Вашингтоні. Вони заклали основу формування світової валютно-фінансової системи, яка покликана підтримувати світовий економічний порядок. Проект угоди про МВФ передбачав установа міжнародної співпраці у сфері валютних відносин, забезпечення стійкості валютних курсів, поступову відміну валютних обмежень і введення оборотності валют.

Американці в Бреттон-Вудсі запропонували повоєнній Європі «план Маршалла» й долар як міжнародну платіжну одиницю. Переважно для реалізації цих планів були створені МВФ і СБ. В якості уставного капіталу послужило «нічіє золото», включаючи нацистське, єврейське та скинутих монархів (Російської імперії, Югославії, Італії та ін.).

БРИКС (до 2011 р. – БРІК) – це група найбільш перспективних і таких, що динамічно розвиваються економік і ринків світу, яка включає Бразилію, Росію, Індію, Китай і Південно-Африканська Республіка (ПАР), де проживає більше однієї третини населення світу. Формат співпраці між державами досить слабкий, оскільки в економічному плані Бразилія, Росія, Індія, Китай і ПАР більше взаємодіють з розвинутими країнами ніж між собою.

Бродель Фернан (1902–1985) – один із великих мислителів та істориків двадцятого століття, який вніс вклад у становлення гео-економіки, став основоположником світ-системного аналізу. Освіту отримав в університеті Сорбонна (Париж), викладав в Алжирі, Парижі та Сан-Паулу. Під час Другої світової війни після розгрому французької армії знаходився в німецькому таборі, де написав рукопис книги «Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіпа II». У 1947 р. захистив на цю тему дисертацію, а книга була опублікована в 1949 р. З 1948 р. – керівник французького Центру історичних досліджень, у 1949 р. став професором і завідувачим кафедрою сучасної цивілізації у Колеж де Франс, у 1956–1972 рр. завідував VI секцією («Економічні та соціальні науки») у Практичній школі вищих досліджень, а з 1962 р. головним адміністратором Будинку науки про людину. Загально визнаний лідер історіографічної школи «Аннали», почесний доктор багатьох європейських і американських університетів. У фундаментальній праці «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.» (1967 р.) здійснив історичний синтез усіх сторін життя суспільства. Світова економічна історія постає як чергування протягом п'яти-шести століть панування певних економічно автономних регіонів світу – *світ-економік*.

«Буря в пустелі» (17 січня – 28 лютого 1991 р.) – військова операція США за участі інших західних країн по звільненню Кувейту від іракської окупації (з серпня 1990 р.).

«Буферна держава» – це така держава (чи кілька держав), що перебуває між «полюсами» геополітичної могутності, знаходиться під їх спільним впливом та розділяє центри сили від безпосереднього контакту. Водночас, затиснена між полюсами держава може зберегти незалежність, «граючи» на протиріччях між ними. У минулому Афганістан був «буферною державою» між Російською та Британською імперіями. Буферна зона з невеликих держав у Центрально-Східній Європі, які розділяли Радянську Росію – СРСР і Німеччину після Першої світової війни. В Громадянську війну в Росії була утворена Далекосхідна буферна республіка.

Буша доктрина – геополітична доктрина США по боротьбі з глобальним тероризмом. Розроблена після нападів терористів 11 вересня 2001 р. на будівлі в Нью-Йорку та Вашингтоні. Доктрина була сформульована 43-м президентом Дж. Бушем-молодшим у низці виступів та офіційних документів у 2001-2002 рр., де відображено зміну зовнішньої політики США з початком війни з тероризмом, що почав загрожувати Заходу. Центральним елементом нової зовнішньополітичної доктрини став попереджальний або застережний удар, тобто те, що завжди розглядалося як крайній засіб. Доктрина Буша, яка побудована на принципі односторонніх дій, обґрунтовувала право США на завдання такого удару щодо будь-кого, хто буде визнаний хоча б потенційно небезпечним.

Бюро розвідки та досліджень Державного департаменту США – виключно ефективне відомство з вивчення закордонної інформації, яка впливає на зовнішню політику США. В бюро – 165 аналітиків з великим досвідом наукової та дипломатичної роботи.

В

«Вакуумна» теорія – сформувалася після Другої світової війни в 50–60-ті рр. XX ст. в західнонімецькій геополітиці. В основі даної геополітичної теорії лежить положення, що всі ділянки географічного простору повинні бути або ким-небудь зайняті, або ким-небудь контрольовані. Згідно з нею для підтримання «балансу сил» необхідно постійно заповнювати «вакуум», що може виникнути в результаті вивільнення території або послаблення ступеня

контролю над нею та утворення нових постколоніальних незалежних держав, на які потрібно терміново поширювати свій політичний та економічний вплив, бо інакше це зроблять держави-конкуренти або, ще гірше, Радянський Союз.

Валлерстайн Іммануїл (нар. 28 вересня 1930 р., Нью-Йорк, США) – американський історик, соціолог, економіст, провідний представник школи світ-системного аналізу. Викладав на факультеті соціології Колумбійського університету (1959–1971 рр.), професор соціології в університеті МакГілл у Монреалі (Канада, 1971–1976 рр.). Був почесним професором соціології університету Бінхемтона (штат Нью-Йорк, США) з 1976 по 1999 рр. Очолював Міжнародну соціологічну асоціацію з 1994 по 1998 рр. З 2000 р. – провідний дослідник в Єльському університеті. Автор відомих праць із світової політики й економіки: «Сучасна світ-система» (1974 р.), «Капіталістична світ-економіка» (1979 р.), «Політична світ-економіка: держави, рухи і цивілізації» (1984 р.), «Після лібералізму» (1995 р.), «Занепад американської могутності. США в хаотичному світі» (2003 р.), «Європейський універсалізм: риторика влади» (2006 р.). Розробив теорію *світових систем*.

Валова продукція – це показник, який характеризує об'єм продукції, що вироблена в тій чи іншій галузі матеріального виробництва, у вартісному (грошовому) прояві; розраховується в порівняльних і поточних цінах, включає елементи продукції, що не є товаром (незакінчене виробництво).

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – узагальнюючий макроекономічний показник статистики, що вираховується як сукупна вартість кінцевої продукції галузей матеріального виробництва та сфери послуг за рік незалежно від національної приналежності підприємств на території держави.

Валовий національний дохід (ВНД) – головний макроекономічний індикатор геоekonomіки, який відображає принцип «вироблено те, що продано».

Валовий національний продукт (ВНП) – макроекономічний показник статистики, включає суму товарів і послуг, які вироблені національними суб'єктами за рік, незалежно від їх територіального місцерозташування. ВНП відрізняється від ВВП на сальдо (різниця між грошовими надходженнями та видатками за певний період) зовнішньоекономічних операцій, включаючи сальдо експорту й імпорту товарів і послуг, сальдо переказу заробітної плати іноземних працівників і сальдо переказу прибутків від вивезеного за кордон капіталу.

Валюта – грошова одиниця, що використовується для вимірювання величини вартості товару. Розрізняється вільно і частково конвертована валюта. Вільно конвертована валюта (ВКВ) вільно обмінюється на інші іноземні валюти. ВКВ володіє повною зовнішньою та внутрішньою оборотністю. До рахунку ВКВ відносяться долар США, канадський долар, євро, швейцарський франк, англійський фунт стерлінгів, японська ієна та ін. Частково конвертована валюта обмінюється лише на деякі іноземні валюти й не зі всіх видів міжнародного платіжного обороту.

Резервна (ключова) валюта – конвертована валюта, використовується для міжнародних розрахунків у світовій торгівлі, визначення цін і зберігання валютних резервів. Первинно в ролі резервної валюти виступав англійський фунт стерлінгів. Із введенням бреттонвудської світової фінансової системи статус резервної валюти закріпився за доларом США. В нинішній час до резервних валют відносяться американський долар, євро та японська ієна.

Валютна інтервенція – це діяльність держави на валютному ринку для зміни обмінного курсу, що здійснюється шляхом купівлі й продажу національної валюти.

Валютна політика – сукупність економічних, правових і організаційних заходів і форм, що здійснюються державними, банківськими й фінансовими установами в галузі валютних відносин.

Валютна система – це сукупність економічних, валютно-грошових і кредитних відносин між країнами, що закріплена в міжнародних договірних і державно-правових нормах. Див.: *Міжнародна валютно-фінансова система*.

Валютна система золотого стандарту – введена Генуезькою конференцією (1922 р.), передбачала введення золотодевізного стандарту, тобто обмін основних валют на золото за фіксованими золотими стандартами.

Валютна система плаваючих курсів – оформлена на Кінгстонській конференції (1976 р.) на Ямайці. Була здійснена відмова від основних принципів Бреттон-Вудса, яка передбачала повну демонетизацію золота й остаточний перехід до використання в якості світових грошей національних валют. Проголошено введення плаваючих курсів валют на основі посилення міждержавного валютного регулювання, в першу чергу при допомозі МВФ. Були відмінені офіційні ціни на золото та золоті паритети, припинений розмін доларів на золото для центральних банків і урядових органів.

Валютний кошик – це набір національних валют, що використовується при котируванні іноземної валюти, для визначення валютного курсу.

Валютний (обмінний) курс – співвідношення чи обмін валюти однієї країни на валюту іншої держави. Розрізняються фіксований, гнучкий (плаваючий) змішаний фіксований гнучкий валютні курси. Фіксований курс валюти на певному рівні підтримується державою протягом якогось часу. Гнучкий курс визначається на основі взаємодії попиту й пропозиції. Фіксований гнучкий валютний курс був основою *Бреттон-Вудської світової системи*.

Валютний ринок – це система стійких економічних і організаційних відносин з операцій купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів в іноземних валютах. Валютні ринки зв'язані з великими банківськими й валютно-біржовими центрами (Лондон, Париж, Франкфурт-на-Майні, Нью-Йорк, Токіо, Сінгапур, Гонконг та ін.).

Вашингтонський консенсус – проект економічної політики, що реалізується через МВФ та інші міжнародні фінансові інститути по відношенню незахідних держав. В основі проекту заміна неоліберальною монетаристською моделлю «застарілої» кейсіанської моделі державного регулювання економіки. Політика монетаризму базується на максимальному відкритті національних ринків для транснаціонального капіталу. Реалізація цієї політики дозволила прискорити перерозподіл світового багатства в інтересах ТНК та країн «золотого мільярду». Багато відомих економістів із Східної Європи виступили проти застосування моделі Вашингтонського консенсусу, яка призвела до усунення держави від економіки та її криміналізації після розпаду СРСР.

«Велика Албанія» – концепція возз'єднання всіх територій, в яких албанський етнос кількісно переважає державотворчий. Передбачається, що до сучасної Албанії повинні бути приєднані північно-західні райони Республіки Македонія, південні рубежі Сербії, що включають Косово і Прешевську долину, та населені албанцями південні райони Чорногорії, зі столицею Подгорицею включно. Неофіційно своєю землею ідеологи албанського націоналізму вважають північні райони Греції (Епір, або «Чамера» в албанській топоніміці), де майже не залишилося албанського населення. У XIX ст. ідею створення «Великої Албанії» підтримала Велика Британія, у першій половині XX ст. – нацистська Німеччина, а на межі XX – XXI ст. – США.

«Велика Болгарія» – геополітична концепція, згідно з якою землі, населені болгарами, повинні бути об'єднані в складі

болгарської національної держави. З'явилася після Берлінського трактату 1878 р. і пов'язана з історією Болгарії (Перше Болгарське царство і Друге Болгарське царство 681–1394 рр.). До території «Великої Болгарії» включають сучасну Болгарію, Вардарську Македонію, Егейську Македонію, Біломорську Фракію, Одринську Фракію, Північну Добруджу, Тимошко, Південну Мораву, Західну болгарську околицю.

«Велика Вірменія» – геополітичний проект відновлення стародавньої вірменської держави на території Вірменського нагір'я, що існувала за часів правління Тиграна II у I ст. до н. е. Її межі простяглися від північно-східної частини Середземного моря до Каспію та Кавказу, від верхів'я річок Євфрат і Кури до середнього Межиріччя.

Велика Вітчизняна війна (1941–1945 рр.) – визвольна війна Радянського Союзу проти фашистської Німеччини та її союзників. Німеччина за планом «Барбаросса» планувала проти СРСР «блискавичну війну» («бліцкриг»). На східному фронті супротивник зосередив 5,5 млн солдат, 47 тис. гармат і мінометів, 5 тис. бойових літаків, 4,3 тис. танків і штурмових гармат, 192 кораблі. В Червоної Армії на початок війни було 3 млн солдатів, 38 тис. гармат і мінометів, 13 тис. танків, 10 тис. літаків, 182 кораблі. 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно напала на СРСР. Нацистська армія дійшла вглиб території Радянського Союзу до лінії передмість Ленінграду, Москви, Сталінграду та до Кавказу. Із січня 1943 р. почалося широкомасштабне вигнання фашистських військ з радянської території. Війна закінчилася 8 травня 1945 р. підписанням Німеччиною договору про повну капітуляцію. За різними даними втрати вермахту склали від 6 до 13 млн людей. Радянський Союз втратив біля 27 млн людей, у тому числі 11 млн на фронті, 5 млн партизан, багато людей загинуло на окупованій території та в тилу. На полях битв зіткнулися не лише найбільші армії світу, але й різні цивілізаційні підходи до ведення війни. Для західноєвропейських стратегів, які були виховані на індивідуалізмі, збереглася відносна самоцінність людини, що було закладено й у воєнно-стратегічні плани. Східноєвропейська військова парадигма виходила із сталінського девізу «людські ресурси невичерпні», тому СРСР і заплатив за Перемогу дорогою ціною десятків мільйонів людських життів.

«Велика Гра» – геополітичне протистояння Російської та Британської імперій в Азії у XIX – на початку XX ст.; нині під цим поняттям деякі геополітики (наприклад, Е. Шопрад) розуміють протистояння таласократичного Заходу й телурократичної Європи (Росії).

«Велика Греція» – геополітична концепція відновлення грецької держави в історичних межах Візантійської імперії, яка містить у собі ідеї імперської долі грецького народу, а у вузькому розумінні – приєднання до Греції земель Західної Анатолії та Східної Фракії, що нині належать до Туреччини та південної частини Албанії (Північний Епір).

Велика Європа – після розширення Європейського Союзу з 15 до 27 держав актуальною стала проблема визначення нових кордонів політичної Європи. Велика Європа має три визначення: 1) держави європейського континенту, які відносяться переважно до християнської цивілізації; 2) держави-члени Ради Європи; 3) народи континенту, які ототожнюють себе з європейськими цінностями, історією та культурою. У Велику Європу входять, крім ЄС, Росія та інші країни. Дискусійним є включення у цей простір Південного Кавказу. У 2003 р. Європейська комісія опублікувала перші пропозиції з формування Великої Європи і документ про стратегію європейської безпеки, де водяться нові поняття «європеїзації», *європейського сусідства* і *європейського багатомірного простору*. Якщо членство в ЄС оформлюється юридичним і політичним актом, то у межах Великої Європи основною метою є «європеїзація» політичних, економічних і соціальних відносин, фундаментом яких є ліберально-демократична ідеологія, яка не претендує на гегемонію та яка передбачає збереження багатонаціонального і мультикультурального розмаїття.

Велика Жовтнева Соціалістична Революція – Жовтневий переворот 1917 р. в Петрограді, в результаті якого до влади в Росії прийшли більшовики (прибічники В. І. Леніна), які склали більшість Російської соціал-демократичної робітничої партії. Вона стала однією із знакових подій ХХ ст., що здійснила величезний вплив на трансформацію суспільних відносин на значній частині Євразії: у політичному відношенні – кардинальна зміна політичної системи (від монархічного устрою до диктатури пролетаріату); в економічному – від капіталізму до соціалістичної економіки; в геополітичному – експорт соціалістичної революції та поділ планети на два ворогуючі табори (ліберально-демократичний Захід, що уособлював *таласократію* та радянський Схід, який асоціювався з *телурукратією*). Встановлений революцією політичний устрій у формі Радянської держави (Союз Радянських Соціалістичних Республік) проіснував до кінця 1991 р.

Велика каспійська нафта – значуща гео економічна проблема *Великого Каспію*, навколо якої іде боротьба за геополітичний вплив

у регіоні. Каспійські поклади енергетичних ресурсів складають від світових приблизно 4–6 % з нафти та 7–10 % з газу. Найбільш перспективні родовища відкриті у 90-х рр. ХХ ст. на північному-сході Каспію. Казахстанське морське родовище Кашаган відноситься за покладами нафти до найбільших у світі. Тут зосереджено 75 % запасів каспійської нафти. Одночасно Каспій не є конкурентом Перської затоки, де нафти є набагато більше. Навколо каспійської нафти спостерігається гостре суперництво з питань добування й транспортування нафти, перш за все між США, ЄС і Туреччиною з одного боку та Росією – з іншого. Остання у цьому суперництві прогнала, оскільки з 2006 р. був уведений у дію нафтопровід з Азербайджану до південної Туреччини (Баку – Джейхан).

Велика Китайська стіна (ВКС) – матеріальна пам'ятка технології владарювання, замкненості цивілізації від зовнішнього світу. У філософському відношенні Стіна розмежовувала життя та смерть, світ хаосу («варварів») та китайського порядку. ВКС була споруджена після об'єднання Китаю (221 р. до н. е.) при імператорові Цинь Шихуані. У геополітичному плані Стіна виконувала бар'єрну функцію як для степових «варварів» з півночі, так і для непокірних підданих імператора, що намагалися втекти від впливу центральної влади. В географії вона була межею субтропиків і сухих степів, а в душі людини – символом перепони проти чужих запозичень у духовній сфері. ВКС поряд з *Великим шовковим шляхом* є матеріалізованим символом *Великої цивілізаційної геополітики Китаю*.

«Велика Росія» – геополітична концепція російського політичного діяча, економіста і філософа П. Б. Струве (1870–1944 рр.), яка відіграла важливу ідеологічну роль серед правого крила кадетської партії та великих підприємців. Прибічники концепції вважали, внутрішній розвиток імперії залежить від її зовнішньої сили. В 1916 р. був заснований спеціальний журнал «Проблеми Великої Росії».

«Велика Румунія» – геополітична концепція об'єднання всіх «румунських історичних провінцій» в «унітарну національну румунську державу». Розробкою концепції «Великої Румунії» займалися румунські історики М. Йорга, О. Ксенопол, І. Ністор, К. Джуреску та ін. До «Великої Румунії» вони та сучасні румунські націоналісти, ряд політиків і державних чиновників відносять території Молдови, Одеської, частини Миколаївської (так звана Трансїстрія), Чернівецької (Північна Буковина, Покуття), Івано-Франківської (південна, гірська її частина), Закарпатської (колишня Мараморощина) областей України, придунайські землі Болгарії

(області Варна (Південна Добруджа), Русе), край Воєводина в Сербії та навіть північно-східна частина Боснії і Герцеговини та східна Хорватія (Славонія).

«Велика Сирія» – геополітичний проект панарабізму, який передбачає створення арабської національної держави з території сучасних країн Сирії, Лівану, Ізраїлю, Іраку, Йорданії, палестинських територій (сектор Газа і Західний берег річки Йордан), Синайського півострову Єгипту, південно-східної частини Туреччини, південно-західної частини Ірану та незначної території на півночі Саудівської Аравії. Столицею Великої Сирії повинен стати Дамаск. Даний проект був улюбленим дітищем покійного президента Хафеза аль-Асада. План Великої Сирії почав був реалізовуватися: Ліван, формально залишаючись незалежною державою, у зовнішній політиці орієнтувався на Дамаск, а Сирія розмістила в Лівані значний військовий контингент. «Арабська весна» 2011 року докорінно змінила геополітичну ситуацію як навколо Сирії, так і в ній самій, де розпочалося військове протистояння між урядовими силами президента Башара Асада, якого підтримує Росія, та повстанцями опозиції, яку підтримують США. Це призвело до появи третьої сили – самопроголошеної Ісламської держави, як осередку фундаменталістського тероризму та нестабільності в регіоні.

«Велика сімка» або «Група семи» («G7») – міжнародний політичний інститут «великих держав», які організують регулярні зустрічі на найвищому рівні для обговорення стратегічних глобальних і регіональних проблем. У «сімку» входять США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія і Канада, а також керівництво Комісії ЄС. Ці країни, за виключенням Канади, володіють значною політичною, економічною і демографічною силою. «Велика сімка» була створена в результаті зустрічі глав держав і урядів Франції, США, ФРН, Японії, Великої Британії й Італії, що відбулася за ініціативою тодішнього президента Франції Валері Жіскар д'Естена 15–17 листопада 1975 р. у Рамбуйє (Франція). З 1976 р. у самітах бере участь прем'єр-міністр Канади, а з 1977 р. – голова Комісії ЄС. З 1994 р. на саміті у Неаполі у засіданнях «сімки» почала приймати участь і Росія («велика вісімка»), макроекономічні показники якої не відповідають вимогам «великої держави». Однак, після анексії Криму (весна 2014 р.) та веденні «гібридної війни» у південно-східній частині України Росію було виключено з «великої вісімки».

Велика цивілізаційна геополітика Китаю – матеріалізувалася в геополітиці антиподів – Стіни та Шляху. *Великий шовковий шлях*

є символом відкритості до зовнішнього світу, а *Велика Китайська стіна* символізує захист китайських традицій і менталітету від зовнішніх впливів. У поєднанні відкритості та закритості сформувався Великий Китайський Порядок.

«Великий Азербайджан» – геополітичний проект об'єднання всіх земель, що мають назву «Азербайджан», та утвердження його як регіонального лідера Каспійсько-Кавказького регіону і головного знаряддя створення *Великого Турану*. На думку ідеологів Великого Азербайджану його історико-географічні кордони як територію сучасного Азербайджану (переважно історичний Ширван), так і області Ірану, що населені азербайджанськими тюрками і теж офіційно називаються Азербайджаном. Загальна кількість азербайджанців, які живуть у світі (у більшості компактно на власних територіях), становить 50–60 млн осіб, з яких лише біля 8 млн проживають в Азербайджанській Республіці. В червні 2001 р. азербайджанський парламент заявив, що «історичними азербайджанськими землями» крім власне території Азербайджанської Республіки є також частина районів Грузії, південні території російського Дагестану, вся територія Вірменії, північно-західні райони Ірану.

Великий багатовимірний простір – сукупність комунікаційно інтегрованих просторів (геополітичного, гео економічного, соціокультурного, релігійного та ін.) як вимірів єдиної великої, сформованої на цивілізаційних засадах геопросторової системи. Межі великого багатовимірного простору характеризуються позитивною або негативною (руйнівною) енергетикою. Вчення про «великі багатовимірні простори» в рамках цивілізаційної геополітики розробив український вчений-геополітик *Володимир Дергачов*.

Великий Близький Схід – входить простір ісламського світу (за виключенням Ізраїлю) від Марокко у північній Африці до Малої і Центральної Азії, Перської затоки й Афганістану. Цей регіон, в якому інтенсивно розвивається радикальний ісламізм, став основним джерелом загроз європейській безпеці, об'єднуючи ризики тероризму, торгівлі наркотиками, зброї та іншими забороненими товарами, джерелом неконтрольованої нелегальної міграції, культурної та ідеологічної конфронтації. Поняття «Великий Близький Схід» запропонувала адміністрація президента США Дж. Буша-молодшого з метою позначення регіону, де знаходяться деспотичні й агресивні режими, які загрожують миру й безпеці та які підлягають зміні режимів і демократизації. У країнах регіону передбачалося проведення економічних і політичних реформ в обмін на істотну фінансову допомогу західних країн. Прикладом

демократичної мусульманської держави для регіону мала стати Туреччина. Однак Захід не зміг запропонувати Великому Близькому Сходу, де домінують недемократичні режими, прийнятні ліберально-демократичні цінності. Спроби впровадити у суспільне життя «права людини» й інші західні цінності зустріли шалений супротив ісламських фундаменталістів. У підходах до проблем Великого Близького Сходу спостерігаються відмінності між ЄС, які намагаються діяти дипломатичними методами, та США, які будучи основним геополітичним гравцем у регіоні надають перевагу силовим методам вирішення проблем. Особливо наглядно це показала війна в Іраку (2003 р.), яка призвела до певного розколу між північноатлантичними союзниками. Проблемою регіону стали арабські революції («Арабська весна»), що розпочалися з кінця 2010 р. в Тунісі та з початку 2011 р. в Єгипті, Ємені, Бахреїні, Лівії та Сирії, які призвели до громадянських війн у деяких з них. Так, у Лівії впав режим Муамара Каддафі, у Сирії і надалі йде громадянська війна проти режиму Асада, якого підтримує Росія, а повстанців (опозицію) США (геополітичне протистояння силових полюсів як це було у період «холодної війни»). Однак, як це було в Афганістані з талібами, радикально налаштовані ісламісти, використавши спочатку підтримку Сполучених Штатів, утворили на території північної Сирії та північно-західного Іраку самопроголошену Ісламську державу (2014 р.), яка стала осередком нестабільності й тероризму в регіоні.

Великий Євразійський степ – величезний природний комунікаційний коридор між Сходом і Заходом, по якому в минулому ураганом проходили народи. Простягається від Алтайських гір до Карпат. Євразійський степ у геополітиці часто асоціюється з *Гартлендом*. У результаті «тертя» по краях коридору відбувалася взаємодія та взаємозбагачення культур, зароджувалися нові етноси, імперії та цивілізації. Як Великі історичні ріки були головною комунікаційною віссю стародавніх цивілізацій, так Євразійський степ був «плавильним котлом» між цивілізаційного діалогу. Її безмежні горизонти більше асоціюються не з великою рікою, а з океаном. За масштабами контактних функцій із степом-океаном можна зіставити лише Атлантику, яка поєднала Старий і Новий Світ. «Океанське» світосприйняття степу пронизує кочові народи. Невипадково євразійська історія щільно поєднувала з іменем великого полководця другого тисячоліття – Темуджина, якого було проголошено перед походом до західних «берегів» євразійського степу Чінгізханом – великим ханом «океану» (від тюркського слова «тенгіз» – океан, море). Великий Євразійський степ і нині, на початку

третього тисячоліття, залишається головною комунікаційною віссю континенту, вздовж якої здійснюється інтенсивний матеріальний, культурний та інформаційний обмін між Заходом і Сходом. Тут пройдуть транспортні комунікації майбутнього між полюсами економічного та технологічного розвитку в Західній Європі й Азійсько-Тихоокеанському регіоні (ідея реанімації Великого шовкового шляху).

Великий Каспій – геополітичний регіон, що виник в Євразії у результаті розпаду Радянського Союзу. До Каспійського регіону відносять п'ять держав, які безпосередньо виходять до озера-моря – Росія, Казахстан, Туркменістан, Іран і Азербайджан. У широкому тлумаченні включають Південний Кавказ і Центральну Азію. Регіон характеризується етнонаціональною та міжконфесійною конфліктністю, багатий біологічними та енергоресурсами. Боротьба за *Велику каспійську нафту* та геополітичний вплив у регіоні характеризується наявністю паралельних проектів (наприклад, транспортування нафти, ГУАМ – СНД). При цьому геополітичні проекти домінують над економічною доцільністю. Неврегульованість міжнародного статусу Каспійського моря породжує територіальні суперечки і може спровокувати збройні конфлікти. Великий Каспій є регіоном політичної нестабільності, яка не має чисто економічного вирішення (надії на нафтодолари).

Великий Китай – наддержавне утворення чи своєрідна транснаціональна корпорація, яка включає крім континентального Китаю, Гонконг (Сянган), Тайвань, Сінгапур і велику китайську діаспору (понад 300 млн хуацяо) з населенням більше 1,5 млрд людей. Великий Китай – це світовий спільний ринок, який динамічно формується під девізом китаїоцентризму «китайці всіх країн і територій, єднайтеся!». Жовтий китайський супермільярд протистоїть «золотому мільярду» Заходу. Сумарний валовий внутрішній продукт Великого Китаю спів мірний з американським ВВП. Вільні валютні засоби банків, що контролюються китайцями, оцінюються більше 400 млрд доларів. Традиційно континентальний Китай вважає представників діаспори громадянами своєї країни. Швидкими темпами розвивається майбутня світова гео економічна столиця Великого Китаю Шанхай, включаючи зону технологічного розвитку Пудун.

Великий Лімітроф – міжцивілізаційний геополітичний пояс суверенних просторів, який оточує Росію в Євразії і простягається від Скандинавії до Тихого океану. Поняття запропоноване російським вченим С. Хатунцовим й отримало подальший розвиток

у працях *В. Л. Цимбурського* (ідея Великого Лімітрофа). Останній виділив на просторах Євразії існування п'ятьох цивілізацій: романо-германської (Західна Європа), арабо-іранської (Близький і Середній Схід), російської, китайської, індійської. Між цими цивілізаціями утворився після розпаду СРСР наскрізний пояс суверенних просторів, який протягнувся через континент від Польщі і Прибалтики до Паміру і Тянь-Шаню, охоплюючи Східну Європу з Балканами, Кавказ і пострадянську Центральну Азію. Цей пояс, що утворений перехідними один в одного периферіями всіх цивілізацій Євразії, *В. Л. Цимбурський* і назвав Великим Лімітрофом. На відміну від неоевразійців він вважає, що Росія – руйнівник Євразії, а Великий Лімітроф – це все, що від неї залишилося. *В. Л. Цимбурський* робить висновок, що по відношенню лімітрофних держав Росія повинна проводити політику, яка базується на «прагматизмі користі», а не на «інтернаціоналізмі безкористі». Тому Великий Лімітроф – це сфера життєвих інтересів Росії, але інтересів геополітичних, а не внутрішньополітичних. Найбільш проблемним місцем у Великому Лімітрофі для Росії є, на думку *В. Л. Цимбурського*, його східно-європейський сектор. Оскільки *Захід* може використати Лімітроф для ізоляції Росії, тому їй необхідно забезпечити свій вплив по осі Калінінград – Крим, «від'єднати «гартленд» від Східної Європи».

«Великий простір» – це об'єднання декількох держав до стратегічного блоку на основі спільності географічного положення, особливостей природно-ресурсного потенціалу, політичного, економічного, соціального життя, спільних цілей у зовнішній політиці. У кожному «великому просторі» є держава-гегемон, навколо якої відбувається імперська інтеграція. Вчення про «великі простори» було створене німецьким геополітиком *К. Шміттом*.

«Великий терор» – невід'ємна складова частина комуністичної влади. Під гаслом «боротьби з ворогами» використовувався Сталінін для зміцнення влади, заміни політичної та господарської еліти, лояльної та відданої новому вождю. Через ГУЛАГ (система концтаборів) і тюрми пройшло 12 млн радянських людей, багато з яких було розстріляно чи загинуло в таборах. Терор супроводжувався фанатичним схваленням масами трудівників. Значна кількість їх з ентузіазмом займала звільнені вакансії у владі та на виробництві.

Великий Туран – геополітична ідея створення єдиної держави тюрків. Зародилася на початку ХХ ст. у Туреччині, під впливом європейського націоналізму, відродилася після розпаду СРСР. На роль

регіональної держави почала претендувати Туреччина, асоційований член Європейського Союзу. Будучи членом НАТО, Туреччина з населенням 64 млн людей має численну армію (630 тис. військово-вслужбовців) та найпотужніший у регіоні модернізований військово-морський флот. Вона реально домінує або успішно конкурує з Китаєм на місцевих ринках у Центральній Азії, в Грузії та Азербайджані.

Великий шовковий шлях (ВШШ) – найбільша світова торгова комунікація на Євразійському континенті в стародавньому світі (починаючи з II ст. до н. е.) й середньовіччі, якою пересувалися каравани з Китаю в країни Середньої Азії та Близького Сходу. Свою назву торговий шлях отримав від основної статті китайського експорту, яка провозилася цим шляхом, – шовку. Поняття «шовковий шлях» вперше було використане німецьким географом Фердинандом фон Ріхтгофеном у 1877 р. ВШШ – найбільша матеріальна пам'ятка відкритості цивілізації до зовнішнього світу й міжнародних економічних відносин. Шовковий шлях забезпечував не лише торговий, інформаційний і культурний обмін, але й служив гарантом миру на рубежах євразійських цивілізацій. Залежно від геополітичної ситуації між цивілізаційний комунікаційний діалог то розгорався то згасав. Зустрічаючи політичні й економічні перепони, торговий шлях, що був створений волею цілеспрямованої людини, подібно до річки, вибирав новий маршрут. ВШШ не можна відобразити у вигляді єдиного торгового маршруту, це був розгалужений комунікаційний каркас, який поєднував цивілізації. Завдячуючи генію людини, був створений конвертований товар, який спроможний покривати економічні витрати довгого та небезпечного шляху. Китайський шовк, що прирівнювався по ціні до золота, був міжнародною валютою, яка викачувала з Римської імперії величезні кошти. В середньовіччі було два основних напрями з Китаю через Балх і Самарканд в Індію та Візантію (південніше та північніше Каспію). За всю історію ВШШ лише Монгольській імперії вдалося отримати контроль над трансконтинентальною дорогою.

Ідея відродження ВШШ з'явилася після розпаду Радянського Союзу. Головний комунікаційний міст «Європа – Кавказ – Азія» повинен з'єднати полюси економічного й технологічного розвитку в Західній Європі й Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Завдяки зусиллям президента Азербайджану Гейдара Алієва, у вересні 1998 р. в Баку відбувся міжнародний форум з відновлення та розвитку ВШШ, в якому взяли участь представники 42 країн світу. Китай, зі свого боку, здійснив реконструкцію залізниці від Тихого

океану до кордону з Казахстаном. В залежності від геополітичної ситуації у регіонах буде здійснено остаточний вибір головного напрямку трансконтинентального шляху. Однак, через посилення конфліктності в районі Таджикистану й Афганістану мирний час було втрачено, тому відродження ВШШ відкладається на невизначений термін.

Великих багатовимірних просторів (ВВП) теорія – вчення новітньої цивілізаційної геополітики, яке базується на фундаменті геофілософії (філософії іманентного простору). Воно намагається подолати обмеженість географічного й економічного детермінізму традиційної і нової геополітики за рахунок комунікаційної єдності багатовимірного простору, що створює рубіжну енергетику *ефективного геополітичного простору*. Основні положення теорії ВВП викладені в працях В.О.Дергачова «Розпечені рубежі» (1998 р.), «Геополітика» (2000 р., 2004 р.), «Геоekonomіка» (2002 р.), «Цивілізаційна геополітика» (2004 р.), «Глобалістика» (2005 р.) та ін.

Сутність теорії полягає у тому, що великі багатовимірні простори світових цивілізацій характеризуються стійкими культурно-генетичними кодами й архетипами, домінуючою роллю менталітету й моральних цінностей у протистоянні зовнішнім викликам. Коли захоплення «чужих територій» здійснюється при допомозі *центричних технологій маніпулювання свідомістю* (підсвідомістю) громадян держави, яке стає об'єктом впливу. На відміну від «Великих просторів» традиційної та нової геополітики (військово-політичного й економічного), теорія ВВП акцентує увагу на цивілізаційному або «імперському» ідеократичному просторі із селективною відкритістю до зовнішнього світу, який володіє відносно економічною самостійністю та здатністю протистояти зовнішнім викликам. В якості геополітичних об'єктів дослідження розглядаються також енергонасичені рубежі Великих багатовимірних комунікаційних просторів іманентного світу Землі. Виділяються контактні зони на рубежах цивілізацій (*ЕВРАМАР*), Континенту і Світового океану (*МОРЕМАР*). Результатом стратифікації різномасштабних процесів у природі та суспільстві утворюються *геострати* і *геомари*.

Комунікаційна природа багатовимірного простору двояка. Його рубіжність може бути стратегічним ресурсом матеріального розвитку чи духовного відродження, або, в умовах втрати контактних функцій, перетвориться в непосильний тягар для країни. Тоді комунікаційна природа простору руйнується, а держава розпадається. Творча рубіжна енергетика багатовимірного комунікаційного простору держави, що виявляє прихований потенціал

людської енергії, розглядається як головний стратегічний ресурс *національної безпеки*.

Великих просторів автаркія – геоekonomічна теорія німецького економіста Фрідріха Ліста, згідно якої ефективна світогосподарська інтеграція держави можлива на основі поєднання протекціоністської політики стосовно вітчизняного виробника та *митного союзу* з поступовим переходом до відкритої економіки. Трансформація національного господарства у світовий ринок найбільш ефективна через проміжний етап (митний союз). Держава контролює процес реформ і при допомозі протекціоністських заходів заохочує розвиток вітчизняної економіки.

Великих просторів теорія – геополітичне вчення *Карла Шмітта*, об'єднання кількох держав у єдиний стратегічний блок. К. Шмітт вважав принцип імперської інтеграції логічним намаганням до синтезу. Великий простір знаходиться під пануванням держави, що має ідею-силу. В якості прикладу Великих просторів він розглядав Північну та Південну Америку, що об'єднана *доктриною Монро*. Метою нацистської Німеччини було створення *всесвітньої імперії* (Третього рейху). В сучасних міжнародних відносинах ідея Великих просторів простежується у створенні *держав-цивілізацій* з домінуючою ліберально-демократичною ідеєю (Американська цивілізація, Об'єднана Європа).

Великі держави – суб'єкти міжнародних відносин, які за своєю силою та впливом здійснюють важливий вплив на світову політику й економіку. Віденський конгрес держав-переможниць 1815 р. кодифікував статус великих держав. Була створена «Коаліція великих держав», куди ввійшли Росія, Велика Британія, Австрія (з 1867 р. Австро-Угорщина), Пруссія (з 70-х рр. ХІХ ст. Німеччина), а згодом Франція та Італія (після об'єднання останньої в єдину державу в 60-х рр. ХІХ ст.). Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. до великих держав почали зараховувати також США та Японію. Під час Другої світової війни такими вважалися держави антигітлерівської коаліції – США, СРСР і Велика Британія. Після закінчення війни й до нинішнього дня великими державами називають країни «атомного клубу», постійних членів Ради Безпеки ООН – США, СРСР (з 1991 р. Росія), Велика Британія, Франція й Китай. Останнім часом на статус великої держави та постійного члена РБ ООН претендують Німеччина, Бразилія, Індія та Японія.

«Великі Кариби» – назва території від південно-східної частини Північної Америки до берегів Бразилії, яка стала одним з районів експансії восьми європейських держав у період, так званої,

першої конкурентної ери колонізації, з 1600 по 1800 роки: Іспанія, Португалія, Нідерланди, Велика Британія, Франція та слабкіші Данія, Швеція і Пруссія.

Великі маргінали (пасіонарії) – видатні особистості, поява яких обумовлена граничним станом різномасштабних просторово-часових процесів, що акумулюють джерела творчої енергії (*пасіонарності*). Поява великих людей обумовлена соціальним замовленням, свободою особистості, інтенсивними економічними соціокультурними контактами й інформаційним обміном.

Великі потрясіння Америки – напад японців на військово-морську базу Перл-Харбор на Гавайських островах і поява радянського штучного супутника на орбіті Землі показали американцям досяжність їхньої території з моря й космосу. Мешканці геополітичного «Острову», віддаленого великими океанами від Європи, отримали сильний психологічний шок. На піку американської могутності терористичний акт 11 вересня 2001 року, що був здійснений невеликою групою смертників, став масштабною катастрофою психологічного, економічного та військово-політичного характеру. Світовій економіці були нанесені збитки в сотні млрд доларів.

Версальська епоха (1918–1945 рр.) – розпочалася після поразки Троїстого союзу в Першій світовій війні (1914–1918 рр.), яка кардинальним чином змінила геополітичне розташування сил. Розпалися Німецька, Австро-Угорська, Російська і Турецька імперії. На руїнах цих могутніх держав з'явилися кілька невеликих, які автори (Велика Британія, Франція) Версальської системи намагалися включити у сферу свого впливу. Версальський мирний договір 1919 р. віддав пальму першості континентальній державі Франції, а морській Великій Британії. Росія не повинна була існувати як могутня держава. Від імені Ліги Націй були поділені колонії Німеччини і Туреччини, а Росію передбачалося поділити на сфери впливу. У Першій світовій війні найбільше за всіх виграла буржуазія США. Відчуваючи свою силу США на Вашингтонській конференції в 1922 р. добилися права мати рівний з Великою Британією військово-морський флот, який давав можливість контролювати не тільки важливі морські комунікації, але й морський простір. За допомогою «кишенькової» Ліги Націй країни переможниці створили між Німеччиною і Радянською Росією «санітарний кордон» із держав орієнтованих на Францію та Велику Британію. Таким чином, дві великі континентальні держави були позбавлені прямих тісних контактів, ізольовані одна від одної. Встановлений світовий порядок був спрямований проти Радянської Росії, Німеччини та

Китаю. Друга світова війна (1939–1945 рр.) поховала Версальський мир. Радянський Союз прийняв на себе основний тягар цієї війни, мав величезні людські та матеріальні втрати, але вийшов із неї воєнно-стратегічно і геополітично набагато більш міцним, ніж був до війни. Вперше СРСР (Росія) створив навколо себе сильний геополітичний блок на зруйнування якого Заходом, при допомозі ідеології, інформаційної зброї та активної діяльності «п'ятої колонії» (дисидентство), пішло майже півстоліття. З 1945 р. розпочалася нова – *Потсдамська епоха*.

Вестернізація – геополітичний процес поширення та насадження західних цінностей в усіх регіонах світу, в незахідних суспільствах або певними соціальними верствами цінностей, способу життя, техніки і технологій, моделей державного правління, організації господарства і військової справи, що характерні для розвинутих західних суспільств. Вестернізація понижує соціокультурне розмаїття інших цивілізацій, руйнує ідентичність і послаблює почуття простору (Батьківщини) у місцевої еліти. Відбувається повна переорієнтація незахідних суспільств за західними зразками, руйнування їх культурної ідентичності, утворення глибоких внутрішньо суспільних розламів, що призводить до уніфікації, одноманітності всього способу життя людей. Вагомий внесок у процес вестернізації вносить, особливо на побутовому рівні, кіноіндустрія США (Голівуд).

Вестфальська епоха (1648–1814 рр.) – основні принципи сучасної світової політики були закладені Вестфальською системою міжнародних відносин (1648 р.) після закінчення Тридцятирічної війни. До цього часу в Європі в основному сформувалися національні держави. Світ став на шлях промислового розвитку з формуванням нації-держави з жорсткою централізованою владою. З цього часу європейська історія починає перетворюватися в світову. Головними центрами сили в Європі стають Іспанія, Португалія, Голландія. Потім у боротьбу за розподіл світу вступають Англія, Франція, Швеція. Національні держави, що з'явилися, встановлювали свої кордони із врахуванням мовної ознаки та по природно-географічним рубежам. Такий світопорядок і геополітичне поле, що утворилося, проіснували майже 150 років – Французької революції та подальших Директорії, Консульства та імператорства Наполеона. У кінці XVII – на початку XVIII ст. зникла минула велич Іспанії, Португалії, Голландії, Швеції, а на кінець XVIII ст. – Польщі. Зміцнилися позиції Франції й Англії, набирала сили Пруссія. На початку XIX ст. Росія стала важливою світовою

державою. В XVII – XVIII століттях в Європі з'явилася нова соціальна сила – буржуазія. Гроші буржуазії привели до влади Наполеона, який спробував установити світову гегемонію. Перетворити Францію в ядро океанічного геополітичного блоку йому не вдалося. Спроба імператора задушити Англію блокадою, шляхом воєнних, економічних, політичних та інших засобів була також невдалою бо на світову арену вийшла Росія, яка завдала нищівної поразки Наполеону. З 1815 року розпочалася нова – *Віденська епоха*.

В'єтнамська війна (1963–1973 рр.) – невдала війна Сполучених Штатів за геополітичний плацдарм проти комунізму в Південно-Східній Азії. Америка боялася втратити Тихий океан і зайняти оборону на своїх берегах. Через В'єтнам пройшло біля 9 млн американських військовослужбовців, чисельність угруповання досягала 525 тис. людей. Поряд з мільйонами в'єтнамців загинуло 60 тис. і було поранено більше 300 тис. американців. Це більше американських втрат ніж у Першій світовій війні. В'єтнамська війна була однією з найбільш важких та брудних в американській історії. 27 січня 1973 року в Парижі була підписана Угода про припинення війни і відновлення миру.

Видовжені (витагнуті) держави – це некомпактні держави, території яких явно вузькі, тобто їх довжина принаймні у шість разів більша, ніж середня ширина. Наприклад, В'єтнам, Гамбія, Норвегія, Чилі.

«Виклик-і-Відповідь» – всесвітньо відома цивілізаційна теорія розвитку Арнольда Тойнбі, що викладена в багатотомній праці «Осягнення історії» (1934–1961 рр.) як коловорот локальних цивілізацій. Життєздатність цивілізації визначається можливістю послідовного освоєння життєвого середовища й розвитком духовної першооснови (творчої енергії) у всіх різновидах людської діяльності. В останні п'ятсот років західноєвропейська цивілізація захопила пріоритет у сфері культурного та політичного проникнення в інші регіони Землі, що знайшло відображення в геополітиці європоцентризму. Невдача оттоманської облоги Відня в 1683 р. поклала кінець вирішальному впливу *Сходу* на західну цивілізацію. Лише після Другої світової війни Радянський Союз і східні держави (Японія й Китай) знову отримали головні ролі на арені світової політики, але не в рамках західного світу. Нове співвідношення сил на міжнародній арені висунуло проблему контактів між цивілізаціями. Таке трактування А. Тойнбі історичного розвитку набула актуальності після розпаду СРСР, коли в умовах поліцентризму проблеми рубіжної комунікативності між цивілізаціями набувають

особливу нагальність. Відкритість до інших культур не повинна зводитися до сліпого запозичення чужих традицій. Запозичений елемент, який позбавившись зв'язку з рідною землею (традиціями), може розпочати у новому середовищі руйнівну роботу.

Виняткова (виключна) економічна зона – акваторія *Світового океану*, що прилягає до територіального моря прибережної держави, шириною не більше 200 морських миль від вихідних ліній, у межах якої відповідна держава має суверенні права на розвідку, розробку та збереження живих та неживих природних ресурсів у всій товщі вод Океану. Суверенні права прибережних країн також стосуються інших видів діяльності, пов'язаних з розвідуванням та використанням ресурсів виняткової економічної зони (наприклад, виробництва енергії шляхом використання хвиль, течій, вітру), проведенням морських наукових досліджень, захистом і збереженням морського середовища тощо. Порядок спорудження і використання штучних островів, споруд та установок, здійснення морських наукових досліджень у цьому районі моря визначається прибережною державою, яка повинна оприлюднювати дані про споруджені нею об'єкти. Створені прибережною державою штучні острови, споруди та установки підпадають під її юрисдикцію. Навколо них може бути встановлено зони безпеки, що не повинні перевищувати 500 м від точок зовнішнього краю споруди. Заборонено встановлювати такі зони безпеки, що перешкоджатимуть судноплавству традиційно визнаними морськими шляхами. Суверенні права прибережної держави на ресурси виняткової економічної зони не анулюють певні свободи відкритого моря, не можуть слугувати перешкодою для свободи судноплавства, польотів у повітряному просторі, прокладання кабелів і трубопроводів тощо, але вочевидь виключають свободу риболовлі і використання інших ресурсів. Прибережна держава у винятковій економічній зоні може здійснювати догляд, інспекції, арешти, судові розгляди та інші заходи, що пов'язані із забезпеченням її суверенних прав. Режим морського дна та його надр у цьому районі визначається з урахуванням положень, що стосуються *континентального шельфу*.

«Висока» геополітика – поняття, що було запропоноване Дж. О'Толом у 1996 р. в праці «Критична геополітика. Політика опису глобального простору». Основу «високої» геополітики становлять офіційні зовнішньополітичні документи, різноманітні експертні оцінки та наукові праці.

Високі технології (хай-тек) – сучасні інформаційні технології, в яких знання й інтелект переважають інші фактори виробництва

(праця, земля, капітал) в якості домінуючого виробничого ресурсу. Коли ефективність змінюється результативністю, інтенсивністю праці – її раціональністю, централізація – децентралізацією і т. д.

Віденська епоха (1815–1918 рр.) – геополітична епоха, яка відобразила нову розстановку геополітичних сил після закінчення *Вестфальської епохи*. Основу цього склав імперський принцип контролю географічного простору. Світовими центрами сили стали Російська й Австро-Угорська імперії, Британська колоніальна імперія (проголошена такою в 1876 р.), Німецька імперія (з 1871 р.) і фактично колоніальна імперія з середини XIX ст. – Франція (формально яка залишалася республікою). З 1877 р. турецький султан прийняв титул «імператора османів». Туреччина відігравала важливу роль на Близькому Сході та в Південно-Східній Європі. Росія до середини XIX ст. домінувала в Європі, активно протистояла Англії, Австрії, Франції, Туреччині. Після поразки Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.) Віденська система міжнародних відносин перетерпіла деякі зміни. Розвалився Священний союз європейських монархів, з розпадом якого закінчилася епоха домінування Росії в Європі. Вся друга половина XIX ст. була характерна для Росії тим, що вона балансувала у європейському полі, підтримуючи то Пруссію проти Франції, то Францію проти Німеччини. На кінець XIX ст. завдяки вдалому застосуванню досягнень промислової революції особливо посилились США та Німеччина. Американці зі своїх континентальних просторів почали активно освоювати заморські ринки, вигнавши іспанців з Куби та Філіппін. Під керівництвом Німеччини був створений Троїстий союз: Німеччина, Австро-Угорщина, Італія. Другий потужний військовий блок був утворений Францією, Англією та Росією – Антанта. Мета блоків – переділ сфер впливу і недопущення цього переділу на користь молодих, агресивних європейських держав. Перша світова війна припинила існування Віденської епохи і породила нову, третю, геополітичну епоху – *Версальську*.

Відкрите море – розташовані за межами державних *акваторій* простори *Світового океану*, на які не поширюється суверенітет будь-якої держави, відкриті на засадах рівності для вільного користування усіма державами світу відповідно з принципами й нормами міжнародного права.

«Відкрите суспільство» – це ліберально-демократичне суспільство, на відміну від авторитарного, «закритого». Поняття запропоноване філософом Карлом Поппером.

«Відмирання кордонів» – геополітична концепція неоліберального характеру, за якою результатом впливу глобалізації та

лібералізації економіки, завдяки розвитку нових технологій і комунікацій, зростаючому добробуту населення, швидкому розвитку міжнародного прикордонного співробітництва, мирного вирішення територіальних суперечок на основі міжнародного права традиційні функції кордонів, як розмежувальної лінії на просторі, еволюціонують від відчуження (жорсткі бар'єри) до інтеграції, від політичної межі до адміністративно-територіального розмежування між державами.

Відновлювані ресурси – це природні ресурси, що здатні регулярно відновлюватися та приносити користь протягом довгого часу.

Відносно децентралізована країна – це держава, у більшості ланок адміністративно-територіального поділу якої є органи влади, що обираються населенням, і в деяких (на рівні громад) діють лише виборні органи.

Відступальна (поступкова) геостратегія – зовнішньополітична стратегія держави, що передбачає вимушену втрату нею позицій на міжнародній арені. Відбувається стиснення сфери зовнішнього геополітичного впливу, можлива навіть часткова втрата контролю над власною територією.

Війна – 1) організована збройна боротьба між державами чи групами держав, класами чи націями (народами); 2) боротьба суб'єктів геополітики за збереження або надбання нових статусних комунікацій силової, економічної і цивілізаційної могутності; 3) найбільш нераціональний і дорогий спосіб досягнення політичних цілей, крайній ступінь протистояння держав. Про органічний зв'язок між війною і політикою наголошував німецький воєнний теоретик Карл фон Клаузевиц, що «війна є продовження політики іншими, насильницькими засобами», «війна – це акт насилля, який має за ціль змусити супротивника виконати нашу волю», «війна – не тільки політичний акт, але справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, проведення їх іншими засобами» (Клаузевиц К. О войне. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – С. 5, 20, 38). Війна може бути світовою, регіональною і локальною, громадянською, справедливою і несправедливою, ядерною, торговою і т. д. Громадянська війна є боротьба за державну владу між різними соціально-політичними силами всередині однієї країни. Справедлива війна – це війна пригноблених, колоніальних народів за своє соціальне й національне визволення (громадянська війна, національно-визвольна війна), а також війна, що покликана необхідністю відбити агресію. Несправедлива війна ведеться панівними угрупованнями для отримання певної економічної чи політичної

користі (наприклад, захоплення рабів або колоній, зміна кордонів, торговельних переваг і т. п.). Війна може бути несправедливою з обох сторін; вона може бути справедливою для однієї сторони і несправедливою для іншої. У ході війни її характер може змінюватися, наприклад, війни Наполеона, які розпочалися як справедливі, визвольні, але потім переросли в загарбницькі, несправедливі. В ядерній війні основним засобом враження супротивника є ядерна зброя, а в торговій – заборона на експорт продукції.

За останні п'ять з половиною тисяч років було 14,5 тис. великих і малих війн, у тому числі дві світові війни. У ході цих протистоянь загинуло, померло від голоду й епідемій більше 3,6 млрд людей. Із 278 війн за період з 1480 по 1941 рр. 78, або 28 %, були громадянськими, а в 1800–1941 рр. одна громадянська війна доводилася на три міждержавні. З 1945 по 1985 рр. у світі відбулося 160 збройних конфліктів, з яких 151 – у країнах третього світу. Загальна кількість загиблих склала від 25 до 35 млн людей. У минулому виділялося п'ять поколінь контактних війн від застосування холодної до ядерної зброї. У контактній війні кров породжує насилля, призводить до здичавіння.

У кінці ХХ ст. з'явилося шосте покоління війн – неконтактні війни, коли перемога досягається розгромом економічної могутності супротивника і загибеллю переважно мирного населення при обмежених втратах наступаючої сторони. В неконтактних війнах використовується високоточна зброя, ведеться радіоелектронна боротьба, здійснюється вплив на погодні умови. У майбутньому сьоме покоління війн буде вестися при допомозі інформаційної зброї. Системоутворюючим компонентом цієї зброї є інформація, а системоруйнуючим – оточуюче людину соціальне середовище. В таких війнах перемагає той, хто володіє інформацією. Однак асиметричний характер цих війн робить неможливим нанесення удару по супротивнику, який не має інформаційної системи. Нападаючий може стати сам об'єктом враження внаслідок дій терориста чи хакера.

Військова геополітика – галузева геополітична дисципліна, яка вивчає вплив військових потенціалів держав на їх зовнішню політику, просторові аспекти взаємодії держав світу у військовій сфері, утворення і взаємодію військово-політичних угруповань на міжнародній арені тощо; досліджуються також геопросторові моменти воєнних доктрин і стратегій держав світу, вплив геополітики держав на виникнення і перебіг війн, особливості ведення воєнних дій в умовах різних географічних просторів, а також

територіальні аспекти виникнення і розвитку локальних воєно-політичних конфліктів.

Військова демократія козацтва – соціокультурні особливості українського етносу формувалися в умовах військової демократії козацтва. Запорозька Січ відіграла визначну роль у консолідації народу. Українці більше схильні до народоправління ніж росіяни, які звикли до монархії, «сильної руки» царя-батюшки, що думає про всіх «дітей». Рубіжність етносу знайшла відображення у понятті «козак». У слов'ян – це люди кордону, прикордонники православ'я. Тюркське за походженням слово «козак» означає людей, які не визнають владу організованого степового суспільства. Людям кордону належать основні заслуги в колонізації нових земель, освоєнні Причорномор'я, Сибіру і Далекого Сходу. Вони смілі воїни та землепрохідці, але у них більше розвинуте не стратегічне, а тактичне мислення.

Військова діяльність – це діяльність зі створення й використання засобів збройної боротьби та інших елементів *військової могутності* держави для досягнення визначених державних цілей.

Військова доктрина – система офіційних поглядів і положень, які встановлюють напрями військового будівництва, підготовки країни і збройних сил до війни. Доктрина розробляється політичним керівництвом країни. У відсутності блокового протистояння в багатьох країнах відбувається трансформація військових доктрин. Наприклад, у США на першому місці у військовій доктрині виходять найновіші технології у системі розвідки, зв'язку й управління.

Військова могутність – складова частина геополітичної могутності. Абсолютним лідером є США, які на озброєння мають видатків більше, ніж наступні дев'ять держав світу разом узяті. Так, у 2014 р. витрати на військо в США становили 600 млрд доларів на рік, у Китаї – 81,4 млрд, Велика Британія – 42,8 млрд, Франція – 45 млрд, Японія 44,3 млрд, Німеччина – 35 млрд, Італія та Південна Корея по 28,1 млрд, Росія та Індія по 21 млрд. На пострадянському просторі лише Росія зберігає статус ядерної держави, має на озброєнні 730 ядерних міжконтинентальних ракет сухопутного, повітряного і морського базування. В російській армії 18 тис. танків, 3,5 тис. літаків, 62 підводних човнів, 360 кораблів і 9 тис. комплексів ПВО. Чисельність збройних сил скоротилася з 3 до 1,1 млн військовослужбовців. Крім Росії, відносно боєздатність зберегли армії України та Білорусі.

Військова окупація – тимчасове насильницьке захоплення збройними силами однієї держави території іншої держави

з прийняттям на себе функцій управління без набуття суверенних прав на цю територію.

Військова таємниця – відомості військового характеру, які оберігаються державою. За розголошення військової таємниці передбачена кримінальна відповідальність.

Військове мистецтво – теорія і практика використання військової сили в інтересах забезпечення оборони і військової безпеки держави.

Військове співробітництво – відносини однієї держави з іншими державами, які включають заходи політичного, економічного та військового характеру, спрямовані на зміцнення обороноздатності й національної безпеки учасників таких відносин. Складовою частиною військового співробітництва є військово-технічне співробітництво.

Військовий кордон («Країна») – колишній кордон Австро-Угорської й Османської імперій, який займає особливе місце в балканських конфліктах. Був встановлений австрійським імператором у 1522 році на прохання хорватів. Ця широка буферна зона на кордоні двох імперій протяглася від Адріатичного моря до Дунаю. Тут була створена мережа прикордонних укріплень, а місто Карлштад (нині Карловець) став центром Країни. Військовий кордонуправлявся австрійцями, а основу місцевих військових формувань складали православні-втікачі з окупованої османцями Сербії та хорвати-католики. В обмін на пожиттєву військову службу «гранічари» (прикордонники) отримували земельні наділи. Хорватія при турецькій загрозі мирилася з існуванням Країни, але в інший час негативно відносилася до православних «козаків», яких часто асоціювали з бандитами. В період занепаду Османської імперії та її відступу Країна розширювалася за площею та чисельністю «гранічар». Аналогічно до австрійського Військового кордону, угорський король заселив на своїх прикордонних землях (нинішня Воєводина) кілька десятків тисяч сербів, які також виконували роль прикордонників християнства. У свою чергу боснійські мусульмани для боротьби з християнами створили свій Військовий кордон («Країну»).

Військово-географічне положення держави (ВГП) – це розташування держави відносно військово-політичних блоків, іноземних районів зосередження військових сил, важливих військових баз та ін. Іноді можуть розглядати воєнно-географічне положення держави щодо вогнищ сучасних воєнно-політичних конфліктів або осередків потенційної небезпеки їх виникнення, районів концен-

трації збройних сил тих держав і недержавних політичних акторів, які беруть участь у конфліктах тощо.

Військово-політична географія – наукова дисципліна, що досліджує вплив географічних факторів на військовий потенціал держав та військово-політичних угруповань, розміщення збройних сил держав світу, їх закордонних контингентів, баз тощо.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) або оборонно-промисловий комплекс – сукупність державних і приватних підприємств, установ, наукових і конструктивних організацій, які здійснюють розробку та виробництво озброєння й військової техніки.

Військово-стратегічний паритет – система міжнародної безпеки, яка встановилася після прийняття радянсько-американської угоди з ПРО (1972 р.).

«Вікторіанська доба» – період правління британської королеви Вікторії з червня 1837 р. до її смерті 22 січня 1901 р., який асоціюється з розквітом британської могутності, економічним процвітанням та утвердженням так званого Pax Britannica (британського світу). «Вікторіанська доба» характеризувалася балансуванням між традиціями та реформами економіки та політиці. Традиційно як епоха соціальної стабільності, творення, поступового розширення виборчого права і системи безкоштовної освіти вона була разом з тим періодом відчаю, добою першої економічної кризи, періодом великої боротьби за голови сучасників. «Вікторіанська доба» й до нині згадується у Великій Британії як благодатний час, «золотий період». Майже ціле століття Англія не вела великих воєн і не піддавалася жодній серйозній національній небезпеці. На думку Н. Фергюссона, «Британська імперія часів королеви Вікторії була гарантом збереження ситуації глобального миру».

«Вікторіанська доба» була також періодом пуританства і консервативних сімейних цінностей. До імперії королева Вікторія ставилася, як до великого будинку, якому потрібна дбайлива і спокійна господиня. Численні династичні шлюби її дітей і онуків зміцнили зв'язки між правлячими династіями Європи і посилили вплив Великої Британії на континенті. Це призвело до того, що у Першу світову війну воювали між собою двоюрідні брати – британський король Георг V, російський цар Микола II, німецький кайзер Вільгельм.

Вільна економічна зона (ВЕЗ) – це територія з особливим (преференційним) економічним (митним, торговим, виробничим) і правовим статусом, в якій встановлено режим найбільшого сприяння для вільної торгівлі, в тому числі шляхом винесення цієї терито-

рії за межі національної митної системи. Даний термін поширився у світі протягом другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. Загалом існує не менше 30 дефініцій, але офіційно визнаною є дефініція ВЕЗ (або зони «порто-франко») яку дано у VIII доповненні до Кіотської конвенції, прийнятої в 1973 р. У ній під зоною «порто-франко» визначалася частина території, на якій товари розглядалися як об'єкти, які перебувають поза межами національної митної системи, а тому не підлягають обов'язковому митному контролю та оподаткуванню.

Попередниками ВЕЗ були так звані «вільні порти» (порто-франко), що створювалися з метою інтенсивного розвитку місцевого ринку та для прискореного розвитку міжнародної торгівлі. Першим у світі статус «вільного порту» отримало італійське місто Генуя в 1595 р. У Російській імперії першим «порто-франко» стала Одеса з 1817 року. З розвитком ринкових відносин «вільні порти» почали перетворюватися у ВЕЗ. У нинішній час найбільший у світі вільний порт знаходиться у Вільному й Ганзейському місті Гамбурзі (Німеччина). У сучасній Україні за Законом України «Про загальні положення створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13 жовтня 1992 р. було використано поняття «спеціальні зони», які мають досить широкий діапазон спеціалізації ВЕЗ: зовнішньоторгові, виробничі, науково-технічні, туристичні, курортно-рекреаційні та комплексні, де об'єднуються кілька типів зон. У законі визначена локальна (точкова) ВЕЗ, яка розміщується в межах території площею до 500 га. Нині у світі нараховується понад 800 ВЕЗ, як у розвинутих державах, так і в тих, що розвиваються.

Із середини ХХ ст. у міжнародних економічних відносинах на перше місце вийшло спільне підприємництво, що обумовило створення ВЕЗ, що здійснювали виробничу діяльність, у тому числі експортно-промислових зон. Змішаний капітал посилює взаємозв'язок національних економік і служить гарантом мирного співіснування держав. Експортно-промислові зони створюються, як правило, в країнах, що розвиваються, де основними факторами розташування є низька орендна оплата за землю, дешева робоча сила та відсутність екологічних обмежень.

У зв'язку із зростанням ролі фінансового капіталу в міжнародних економічних відносинах отримали розвиток банківські зони й *офшорні* центри, де на першому місці вже не виробництво, а комерційна, фінансова, управлінська, страхова діяльність. В епоху науково-технічного прогресу з'явилося наступне покоління ВЕЗ,

які поєднали науку та виробництво високих технологій – науково-технічні зони або *технополіси* (технопарки, інноваційні центри). Перший технополіс був створений поблизу Сан-Франциско (*Силіконова долина*). У великих ВЕЗ присутні всі основні функціональні типи ліберальної економіки.

Нині найбільше економічне зростання відзначається у ВЕЗ, що формуються в єдиному етнокультурному просторі, де домінує або складає значну частку капітал співвітчизників. Наприклад, зони Шеньчжень (Китай), Шеннон (Ірландія), Джебель-Алі (ОАЕ), Ізмір (Туреччина), Бомбей (Індія). Зростає роль вільних економічних зон на межах основних етнокультурних регіонів світу. На цивілізаційних розломах створення вільних зон і економічне зростання, в міру можливостей, випереджує етнонаціональні й етноконфесійні конфлікти.

Віртуальний простір – це форми віртуальних локальностей, що створені електронними засобами комунікації, які не мають географічно-територіальної прив'язки. Відбувається вихід геополітичних процесів за межі реального геопростору у сферу віртуальних комунікацій. Експансія сучасної людини виходить за межі візуально визначених територіальних координат Землі, що пов'язано зі стрімким розвитком інтерактивних засобів комунікації, які зменшують просторові залежності, покращують та прискорюють процеси обміну інформацією, полегшують міжкультурне спілкування. Зростаючий вплив засобів масової інформації та комп'ютерних технологій на політичну, економічну, соціальну та культурну сфери суспільства призвело до феномена віртуалізації соціального життя, що девальвувало уявлення про географію простору. Тому, важливим геополітичним чинником політичної влади стають не лише матеріальні, а й віртуальні ресурси, що передбачають регулювання та структурування інформаційних потоків відповідно до потреб певних економічних чи політичних сил, контролювання новітніх технологій та інтелектуального капіталу.

У результаті розвитку електронних засобів зв'язку стало можливим миттєво передавати інформацію з будь-якого континенту в будь-яке місце світу. Таку комунікативну ситуацію відомий теоретик мас-медіа М. Маклюен назвав терміном «глобальне село», маючи на увазі революційну роль інтерактивних засобів комунікації, завдяки яким Земля немовби стиснулася до розмірів села. В подальшому поняття «глобальне село» було використано для позначення Інтернету як глобального «віртуального простору» інтерактивної взаємодії, яка сегментована на окремі віртуальні

простори залежно від завдань і способів комунікативного єднання (сайти, форуми, веб-сторінки тощо).

«Вісь зла» – ідея та позиція США в кінці XX – початку XXI ст. стосовно диктаторських «держав-ізгоїв», таких як Ірак (за часів С. Хусейна), Іран, Північна Корея, Лівія, Сирія і Куба, що становлять головну загрозу міжнародній безпеці, а її нейтралізація – стратегічним пріоритетом зовнішньої політики Сполучених Штатів з 2002 р. Такі країни потрібно ізолювати від світового співтовариства. Політика США по відношенню до «держав-ізгоїв» полягає у застошуванні санкцій, силового тиску і військової сили.

«Вісь Історії» – геополітичне поняття *О. Дугіна*, що означає Росія, навколо якої крутиться цивілізація. Жодна країна континенту не може виступати від її імені. Тільки Росія має на це «повне геополітичне обґрунтування».

Влада – це політична сила, що на відміну від фізичного насилля, здійснює вплив на тіло, душу та розум людини, пронизує їх і підкорює іншого закону своєї волі. За своєю сутністю подібна до авторитету. Лорд Ектон сказав – «Всіляка влада розбещує, але абсолютна влада розбещує абсолютно». Виділяються три джерела влади – насилля, багатство та знання. Насилля дає низькоякісну владу. Багатство – владу середньої якості. Знання дають високоякісну владу, які примножують багатство і силу.

Влада державна – діяльність держави по здійсненню функцій управління та керівництва суспільством, яка визначається волею всього суспільства чи окремих його соціальних прошарків. З геополітичної точки зору державна влада постійно контролює підпорядкований їй простір і завжди намагається розширити свій контроль на сусідній геопростір.

Внутрішній півмісяць (або континентальний півмісяць, або Рімленд) – термін введений у геополітику *Г. Макіндером*, який позначає проміжний (другий) елемент у його *моделі планетарного просторового поділу*, що розташований на материковій Європі та в Азії між «зовнішнім півмісяцем» та «осьовим ареалом». До берегової зони (*Рімленду*) відносяться Німеччина, Туреччина, Індія, Китай та інші країни, що мають вихід у відкрите море. Саме ці великі території захищають *гартленд*, але можуть бути об'єктом експансії з боку морських держав.

Внутрішні морські води – входять до складу державної території, перебувають під суверенітетом прибережної держави, їх обсяг (склад) та правовий режим устанавлюється національним законодавством і лише частково регламентується міжнародним морським

правом. Суверенітет дає прибережній державі виняткове право на використання природних ресурсів своїх національних вод і право самій вирішувати питання про судноплавство в них. Прибережна держава самостійно визначає, яка саме частина її внутрішніх вод і на яких умовах може служити цілям міжнародного судноплавства. Види внутрішніх морських вод: 1) *морські води*; 2) *акваторії*; 3) *води морських заток, бухт, губ, лиманів*; 4) *води «історичних» заток*; 5) *води «внутрішніх» морів*.

Внутрішня геополітика – галузь геополітики окремої держави, що концентрує увагу на виробленні стратегічних засад ефективної регіональної політики, вивченні просторових аспектів взаємодії політичних партій і рухів, етнічних і релігійних спільнот.

Води внутрішніх морів (внутрішнє море) – до внутрішніх морів (з погляду міжнародного морського права) відносяться такі, узбережжя яких і береги проток, що з'єднують їх з іншими морями й океанами, належать одній державі (Біле море – Росії, Мармурове – Туреччині, Внутрішнє – Японії). На внутрішнє море повністю поширюється суверенітет відповідної держави. Що стосується «закритих» (або замкнутих) морів, тобто таких, що не мають безпосереднього зв'язку зі Світовим океаном, то вони, з географічної точки зору, є внутрішніми водоймами (озерами). Внутрішнє море відіграє обмежену геополітичну роль.

Води «історичних заток» – водний простір, на який держава має певні особливі підстави. Вона має право претендувати на здійснення верховенства над затокою із шириною входу навіть більше ніж 24 миль. Прибережна держава доводить, що внаслідок історично сформованих особливих умов ця затока відіграла велике значення у формуванні її державності, була і залишається надзвичайно важливою для забезпечення її оборонних, політичних, економічних та інших національних інтересів. Щоб та або інша затока вважалася історичною, необхідне закріплення цього в національному законодавстві. При цьому обов'язковою умовою є пряме чи опосередковане визнання таких претензій іншими державами, міжнародним співтовариством. Так, затоку Сідра, що має ширину входу більше як 200 миль, Лівія, чий береги вона омиває, вважає своєю історичною затокою. Проте цього не визнає багато інших держав. Приклади історичних заток, що належать певним державам: Гудзонова (ширина входу 51 миля) – Канада; Брістольська (близько 100 миль) – Велика Британія; Петра Великого (112 миль) – Росія; Варангер-Фіорд (понад 30 миль) – Норвегія; Габес (50 миль) – Туніс; Сан-Хорхе, Сан-Матіас (обидві близько 100 миль) – Аргентина та ін.

Води морських заток, бухт, губ, лиманів – водні простори, береги яких належать одній державі й ширина входу до яких не перевищує 24 морські милі. Під затокою розуміється добре окреслене заглиблення берегу, що вдається в сушу, утворюючи щось більше, ніж просту звивину берегу. Площа цього заглиблення повинна бути не меншою від площі півкола, діаметром якого слугує лінія, що перетинає вхід у це заглиблення. Якщо ширина входу до затоки, бухти, губи, лиману становить понад 24 морські милі, то для визначення внутрішніх морських вод проводиться від берега до берега пряма вихідна лінія довжиною в 24 морські милі так, щоб цією лінією було обмежено якомога більший водний простір. Саме той водний простір, що міститься між узбережжям затоки і даною лінією, і належить до внутрішніх морських вод.

Воєнна безпека – захищеність суспільства і держави від безпосередньої чи потенційної воєнної загрози.

Воєнна доктрина – це система офіційно прийнятих поглядів на війну, збройні конфлікти і зіткнення, їх роль у зовнішньополітичній стратегії; на шляхи, форми і засоби їх усунення, на військове будівництво, підготовку країни до відбиття реальних і потенційних загроз її безпеці.

Воєнно-політичний конфлікт (ВПК) – вид суспільної взаємодії, що є вищою стадією розвитку антагоністичного протиріччя, яке виникає з приводу політичної влади і розв'язання якого досягається шляхом застосування збройної сили.

Волинь – історико-географічна область, що знаходиться у межах нинішніх Волинської, Рівненської та північної частини Тернопільської областей України. Волинь неодноразово зазнавала геополітичної трансформації в ХХ ст. У 1919 р. Антанта поставила вимогу припинити наступ Червоної Армії на заході на умовному кордоні, виділеному за етнографічною ознакою ти отриманому назву за прізвищем міністра іноземних справ Великої Британії «лінія Керзона», що проходила по річках Збруч і Горинь. Ця лінія рекомендувалася в якості східного кордону Польщі. Після польсько-радянської війни 1920 р. за Ризьким мирним договором 1921 р. до Польщі відійшли території розташовані значно східніше «лінії Керзона» (Східна Галичина та Волинь). У 1939 р. ці землі, згідно пакту Молотова-Ріббентропа, увійшли до складу СРСР. Під час Великої Вітчизняної війни Волинь стала територією активної національно-визвольної боротьби українців за свою державу проти німецько-фашистських окупантів, поляків та радянської влади. Організація українських націоналістів (ОУН) й Українська

повстанська армія (УПА), які боролися за самостійну українську державу, прийняли рішення про «радикальне» вирішення польського питання – очищення українських територій від поляків. Літом 1943 р. відбулася волинська трагедія. ОУН-УПА було знищено більше 50 тис. поляків (за польськими даними). Українські історики вважають цю цифру завищеною. Після закінчення війни в Польщі в Закерзонні залишилися землі, де проживали етнічні українці (Холмщина, Лемківщина та ін.). З кінця 1944 до 1946 рр. з України до Польщі депортовано більше 800 тис. поляків, а в Україну переїхало біля 500 тис. українців. Ті українці, що залишилися в Закерзонні, були переселені польською владою в західні польські землі, де раніше проживали німці. У результаті польської операції «Вісла» у квітні-серпні 1947 р. було депортовано біля 150 тис. українців. Вони розселилися невеликими групами серед польського населення з метою їх наступної колонізації.

Всесвітнє павутиння WWW (World Wide Web) – гіпертекстове мережеве середовище. Ідея була висунута у кінці 80-х рр. ХХ ст. в Європейському Центрі ядерних досліджень (Женева) і первинно призначалося для спрощення обміну інформацією між територіально розділеними групами фізиків з різних країн. У 1993 р. на комп'ютерах Центру був встановлений веб-сервер, який поклав початок широкої практичної реалізації мережевої системи. За короткий проміжок часу Всесвітнє павутиння дало потужній поштовх інтернетизації світу та вже в 1995 р. було включене до повістки зустрічі *Великої сімки*. Всесвітнє павутиння часто ототожнюють з Інтернетом, хоча між ними є принципові відмінності. До 2001 р. у систему Всесвітнього павутиння було інтегровано більше 100 млн комп'ютерів та нараховувалося більше 30 млн веб-сайтів.

«Всесвітній халіфат» – ціль сучасного міжнародного тероризму – на хвилі хаосу й насилля зупинити процеси модернізації та глобалізації.

Всесвітня торгова організація (ВТО) – спадкоємниця Генеральної угоди з тарифів і торгівлі, заснована 8 грудня 1994 року. Штаб-квартира організації знаходиться в Женеві. Найвищим органом ВТО є Міністерська конференція, що об'єднує представників усіх учасників організації. Між сесіями Конференції функції керівного органу виконує Генеральна рада очолювана директором. Членами ВТО є 144 країни, вона контролює 96 % світової торгівлі. Україна є членом організації з 2008 р. Переговори про вступ до організації ведуть усі великі країни, що залишилися – Росія (з 1992 р.), Казахстан, Саудівська Аравія.

Діяльність ВТО спрямована на лібералізацію міжнародної торгівлі. Організація є надійною опорою процесу глобалізації і транснаціональних корпорацій. ВТО покликана регулювати торгово-політичні відносини учасників на основі багатосторонніх угод, у тому числі: Генеральної угоди з тарифів і торгівлі 1994 року; угоди по сільському господарству, по технічним бар'єрам у торгівлі, з пов'язаних із торгівлею інвестиційним заходам; із субсидій і компенсаційним заходам; по захисним заходам; Антидемпінгового кодексу та ін. Діяльність ВТО базується на принципах недискримінації та гласності. Принцип недискримінації передбачає застосування режиму найбільшого сприяння до всіх членів ВТО. Не допускається дискримінації іноземних товарів по відношенню до вітчизняних після проходження митниці. Торгові інструменти ВТО включають: тарифні й нетарифні бар'єри, субсидії та компенсаційні заходи, антидемпінгові й захисні заходи.

По відношенню до ВТО склалися дві протилежні позиції місцевого бізнесу. Антиглобалісти виступають за протекціоністські заходи держави, що спрямовані на підтримку вітчизняного монопольного бізнесу. Прибічники ліберальних відносин вбачають у відкритості ринків можливість отримання додаткового прибутку.

Всесвітньої змови теорія – «світове закуліся», до якого найчастіше відносяться масони, більшовики (комуністи) та євреї. Можливо, на практиці проявляється у діяльності великих лож і світових олігархічних клубів, які здійснюють вплив на світову політику.

Втеча капіталу – переведення капіталу з однієї країни до іншої з метою уникнення його експропріації, високих податків, інфляції або ж з метою забезпечення більш вигідних умов його інвестування.

«Втеча умів» одна з форм міграції робочої сили, імміграція кваліфікованих спеціалістів до високорозвинених країн переважно з країн, що розвиваються та Східної Європи. «Втеча мізків» отримала широкий розмах з початку 1990-х років після розпаду Радянського Союзу та утворення тут кримінально корумпованих держав, в яких освічений громадянин залишається найбільш дешевим товаром.

Гартленд (з англ. Heartland – серцевинна земля) – центральний, осьовий район Євразії. Теорія серцевинної чи осьової землі була викладена Г. Макіндером у 1904 р. у доповіді «Географічна вісь історії». Тоді він ще не використовував термін «гартленд». Цей термін уперше був уведений у геополітичний лексикон британським географом Дж. Фейгрівом у 1915 р., який незалежно від Г. Макіндера прийшов до ряду основних подібних ідей. Пізніше Г. Макіндер сприйняв даний термін для позначення осьової землі та двічі переглядав свою теорію гартленду: в 1919 р. у праці «Демократичні ідеали і реальність», а також у 1943 р. у статті «Завершеність земної кулі та набуття миру». Фундаментальною ідеєю стали уявлення про світову історію як конфронтацію між континентальними й океанічними державами. На прикладі протистояння Британської та Російської імперій учений показав переваги континентальної держави. Ним виділено поняття «Світовий Острів», що включає континент Євразію. Найбільш недоступний район Світового Острову Г. Макіндер назвав гартлендом, де ріки впадають у внутрішні моря або в Північний Льодовиковий океан. Гартленд є першим, центральним, елементом його *моделі планетарного просторового поділу*, який відіграє провідну роль у світовому історичному та політичному процесі. Він означає євразійський простір, чи Євразію, як величезну фортецю, непробивну для морських імперій, багату природними ресурсами і завдяки чому виступає справжньою віссю, навколо якої обертається вся система геополітичних інтересів. Таврида розглядалася Г. Макіндером як геополітичний центр гартленду.

Г. Макіндер наголошував на необхідності розглядати процес освоєння Землі людиною у часовій перспективі. На його переконання, географія вивчає нинішнє у світлі минулого, а світова історія є безперервною боротьбою двох начал, двох цивілізацій – океанської та континентальної. Звідсіля й нині беруть свій початок геополітичні концепції «атлантистів» і «євразійців». Після закінчення Першої світової війни Г. Макіндер доводив необхідність створення буферної зони з невеликих держав, які розділяють Німеччину й Росію. Погляд на глобальну стратегію вчений сформулював у знаменитому висловлюванні (геополітична формула): «Той, хто керує Східною Європою, панує над гартлендом; той, хто керує гартлендом, панує над Світовим Островом; той, хто керує Світовим Островом, панує над світом». Якщо Німеччина й Росія вступають у союз або

Німеччина зможе завоювати Росію, то створяться умови для світового панування. Союз Німеччини з Росією міг покласти кінець світовому пануванню Британської імперії.

У розпал Другої світової війни Г. Макіндер піддав значній ревізії власну концепцію гартленду. Із врахуванням нових реалій – союзу СРСР, Великої Британії та США він включає до гартленду Північну Атлантику, що стала новим «середземним океаном». Цей простір він розглядає як опірний регіон Землі, противагою якого може стати інший, мусонний регіон Індії та Китаю (Південно-Східна Азія). Тут автор відмовився від жорсткого дихотомічного протиставлення сухопутних і морських держав. Геополітичні осі – Берлін – Рим – Токіо й Москва – Лондон – Вашингтон підривали його попередні конструкції. Г. Макіндер закликає західні держави спільно відстоювати цінності «атлантичної цивілізації». Цей практичний заповіт ученого був реалізований західними лідерами у створенні військово-політичного блоку НАТО.

Гегемонія (з гр. *hegemonia* – першість, панування, керівництво) – панівні позиції певної політичної сили (партії, об'єднання, руху), соціальної групи, класу, нації, держави, які дають їй можливість користуватися всіма благами від монопольного контролю над розподілом владних ресурсів у суспільстві. Вищий рівень гегемонії – це боротьба за світове панування. Вчення про гегемонію створив засновник і теоретик Італійської комуністичної партії *Антоніо Грамші*.

Гельсінгський Заключний Акт – прийнятий у 1975 р. на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) з метою утвердження норм міжнародної поведінки держав, прийняття заходів по зміцненню довір'я між Сходом і Заходом, захисту прав людини та розвитку економічного, культурного, наукового й технічного співробітництва. Була створена *Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)*.

Генеральна Асамблея ООН – головний дорадчий орган, який складається з представників усіх держав-членів, кожна з яких має один голос. Сесії Генеральної Асамблеї скликаються щорічно. При необхідності скликаються надзвичайні сесії. Засідання Генеральної Асамблеї проводяться в штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку.

Геноцид – політика переслідування і знищення расових, етнічних, релігійних, соціальних груп населення й усвідомлене створення спеціальних умов для їх винищення.

Географічна вісь історії – див.: *Гартленд*.

Географічна лімологія (від гр. «лімос» – кордон) – наука про природні, політичні та інші кордони та їх функції.

Географічна особистість (індивід) – поняття російського вченого-євразійця *П. Савицького*. Гідність такої особистості полягає у здатності підніматися над матеріальною необхідністю, органічно включаючи фізичний світ у єдиний духовно-творчий імпульс глобального історичного процесу.

Географічний детермінізм – вчення, згідно з яким розвиток людського суспільства цілком (або переважно) визначається фізико-географічними факторами (географічним розташуванням, рельєфом, кліматом, внутрішніми водами, ґрунтом тощо). Вчення виникло ще в античний період (Геродот, Фулідід, Гіппократ, Арістотель, Полібій), а згодом, у Новий час, збагатившись новими ідеями (Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, А. фон Гумбольдт, Й. Г. Гердер, І. Кант, Г. Гегель, К. Ріттер, Г. Т. Бокль, І. Тен, Е. Демолен, Л. І. Мечніков, Ф. Ратцель, Р. Челлен та ін.), заклало науковий фундамент геополітики. Географічний детермінізм, поряд із соціал-дарвінізмом є однією з основ традиційної геополітики. Однак, роль природно-географічних факторів у міжнародних відносинах і геополітиці перебільшена.

Географічний індивідуум – поняття сформульоване професором, головою Берлінського географічного товариства К. Ріттером (1779–1859), який уявляв географічну сферу як одне ціле з природними кордонами і зв'язком, що притаманний «органічній природній сфері».

Географічний фактор – один із фундаментів традиційної геополітики. В сучасному світі географічний фактор перестав відігравати суттєву роль у військово-політичному просторі й не може захистити від ядерного удару чи від транснаціонального тероризму.

Геоелекономіка – це наука, що досліджує геопросторові економічні системи різних ієрархічних рівнів, процеси їх взаємодії всередині держав та на міжнародній арені; це геополітика з позиції економічної могутності держави. Вивчення впливу економічного середовища на просторові характеристики політичних систем суспільства. В геоелекономічних дослідженнях аналізуються економічні стратегії держав на світовому і регіональних ринках, особливості економічної взаємодії між окремими державами, розвиток транскордонного співробітництва, проблеми функціонування вільних (спеціальних) економічних зон, трансформації міжнародних економічних відносин, світову господарську інтеграцію і створення конкурентоздатних регіональних умов господарювання під впливом факторів глобалізації. Геоелекономіка – це політика перерозподілу ресурсів і світового доходу. Основні надприбутки

отримують світові полюси економічного й технологічного розвитку (Західна Європа, Північна Америка, ряд країн Східної Азії).

Геоелекономічна війна – боротьба за вигоди на світовому ринку (джерела сировини, енергоносіїв, транспортні коридори, ринки збуту товарів тощо) переважно мирними засобами. Різновид геоелекономічних війн – економічна блокада. Наприклад, у часи Наполеона – континентальна блокада Великої Британії чи економічна блокада США режиму С. Хусейна в Іраку в 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Геоелекономічна стратегія – сукупність основоположних підходів до досягнення економічних цілей на світовому ринку і попередження потенційних конфліктів за допомогою геоелекономічних технологій. Методи контролю над комунікаційними матеріальними потоками енергетичних та інших ресурсів з метою участі суб'єктів міжнародних економічних відносин у створенні та переділі світового валового продукту. Геоелекономічна стратегія держави може полагати в транснаціоналізації економіки.

Геоелекономічна трансформація держави – це перехід від однієї соціально-економічної системи до іншої, при якому змінюється геополітичне й геоелекономічне становище держави. Перехід завершується після досягнення макроекономічних показників дореформеного рівня.

Геоелекономічне мислення – здатність розробляти геоелекономічні технології в багатовимірному комунікаційному просторі.

Геоелекономічне положення держави – положення держави по відношенню до світових і регіональних центрів економічної могутності, до головних комунікаційних напрямів руху капіталу, виробництва, товарів і послуг.

Геоелекономічний код – це багатовекторна система економічних відносин із зовнішнім світом, включаючи міжнародний та міжкорпоративний розподіл праці, що склалася на основі балансу національних інтересів, і яка забезпечує ефективне функціонування комунікаційного каркасу економіки.

Геоелекономічний простір – це економічна інтерпретація багатовимірного економічного простору.

Геоелекономічні полюси – це центри світового економічного й технологічного розвитку, що сформувалися в кінці ХХ ст. у трьох регіонах планети – Північноамериканський (НАФТА), Західноєвропейський (ЄС) і Азійсько-Тихоокеанський. Абсолютною економічною могутністю володіють Сполучені Штати. В Західній Європі лідирує Німеччина. В Азійсько-Тихоокеанському регіоні

динамічно розвивається Китай, який за прогнозами аналітиків стане другою світовою державою. За даними міжнародної статистики, глобальна економіка вступила в третє тисячоліття з найбільшими центрами сили, на які припадало більше половини світового ВВП. Частка лідерів у світовому ВВП розподілилася наступним чином: США – 21 %, Західна Європа – 20 %, Китай 12 %, Японія – 7,5 %. Кожен з трьох полюсів економічного й технологічного розвитку має різну ідеологію формування. Так, Північноамериканський полюс (особливо США) є взірцем вільного підприємництва, Західноєвропейський (об'єднана Європа) – приклад економічної інтеграції в межах єдиної цивілізації, а Азійсько-Тихоокеанський – демонструє вмиле використання західних технологій у поєднанні з місцевими соціокультурними традиціями. Геоелекономічні полюси не завжди співпадають з геополітичними. Наприклад, у військово-політичному відношенні Західна Європа чи Японія не є світовими полюсами (90 % могутності НАТО припадає на США), у той же час Росія зберігає позиції другої світової ядерної держави.

Геоелекономічні технології – це технології нової геополітики, які забезпечують досягнення геостратегічних цілей з позицій економічної могутності держави чи регіонального угруповання. Виділяються комунікаційні технології створення міжнародних транспортних коридорів, преференціальні технології створення *вільних економічних зон*, технології енергетичної геополітики та ін.

Геоелекономічного моноцентризму теорія – вчення британського географа-економіста *Пітера Дж. Тейлора*. Вчений досліджував геополітичну гегемонію держав, що полягає в абсолютному домінуванні в міжнародній системі відносин в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Гегемонія досягається, перш за все, на основі економічної переваги, коли виробнича, торгівельна й фінансова діяльність однієї держави стає більш ефективною, ніж в інших. Перевага над суперниками досягається за рахунок створення нових монопольних продуктів шляхом нововведень і розширення попиту. Це сприяє виробничому, торговому, а в подальшому й фінансовому домінуванню, і держава стає світовим гегемоном. Учений увів поняття геополітичної динаміки в зміні світових порядків, поглибив світ-системний підхід І. Валлерстайна, пов'язавши органічно глобальний, національно-державний і локальний просторові рівні політики. П. Тейлор виділяє три геоелекономічні цикли гегемонії в новій історії: 1) Голландії (середина XVII ст.); 2) Британії (середина XIX ст.); 3) США (середина XX ст.). Детальніше дивіться: *Теорія циклів світової гегемонії*.

Геокультура – термін, запроваджений у суспільні науки *I. Валлерстайном*, який визначив ним культурну основу панівної світосистеми.

Геологістика – наука про комплексний підхід у рухомості матеріальних цінностей. Сукупність методів і способів управління товарними потоками. Транспортна геологістика – це наука про міжнародні транспортні коридори, «захоплення» територій (нових регіональних ринків) при допомозі міжнародних транспортних коридорів (МТК).

Геолокусне переміщення народів-етносів – це складне етногео-політичне поняття для позначення явища, зумовленого різними за змістом факторами, фактами та подіями пересування народів як етноісторичних спільнот політичною мапою планети на тривалому шляху конституювання цілісним етносоціополітичним, демографіосоціонаселенським суб'єктом власної історії (за *I. М. Варзаром*). Поняття «народ-етнос» належить *Ю. В. Бромлею* (1978 р.), а «народ-населення», або «народонаселення» – *Ж. Мішле* (1846 р.).

Геомари – це енергозбиткові (енергонасичені) граничні комунікаційні поля, що дозволяють долати дистанцію між *геостратами*. Наприклад, у реальному географічному просторі Євразійська маргінальна зона цивілізацій (ЄВРАМАР) чи контактна зона суша-море (МОРЕМАР). Термін введений у геополітичний обіг українським вченим-геополітиком *В. О. Дергачовим*.

Геометричний кордон – такий, що встановлюється по прямій лінії між двома заданими пунктами земної поверхні незалежно від характеру рельєфу місцевості.

Геополітика – це міждисциплінарна наука, яка вивчає в єдності географічні, історичні, політичні, економічні та інші взаємодіючі фактори, що здійснюють вплив на стратегічний потенціал держави та розробляє прогнози її розвитку; це наука про контроль над простором і всім, що на ньому знаходиться. Існує понад 300 різних визначень поняття «геополітика». З прикладної точки зору геополітика виступає як зовнішня і внутрішня політична діяльність в географічному просторі різноманітних геополітичних акторів (в першу чергу держав), сутність якої полягає у встановленні, підтриманні та розширенні контролю над простором. Поняття «геополітика» вперше запропонував увести в науковий обіг шведський професор географії, політик *Рудольф Челлен* у своїй головній праці «Держава як форма життя» (*Die Staatsals Lebensform*) в 1916 р., де він розробив наукові засади геополітики – вчення про державу

як географічний організм, що розвивається на певному просторі. Під самим об'єднанням слів «гео» і «політика» розуміється існуючий зв'язок між географічним простором і політикою держав. Геополітика пояснює як зовнішню, так і внутрішню політику держав з точки зору географічних і соціальних факторів: характеру кордонів, забезпеченості корисними копалинами та іншими природними ресурсами, острівного чи сухопутного розташування, клімату, рельєфу місцевості, розподілу трудових ресурсів на просторі держави, доступністю господарського використання природних ресурсів, наявністю їх у сусідніх державах і т. п. Якщо раніше геополітику розглядали як науку про вплив геопростору на політичні цілі та інтереси держави, то у нинішній час простір сприймається як середовище, яке впливає на економічні, політичні й інші відносини як у середині держав, так і між державами. Геополітика поділяється на *фундаментальну* (традиційну) та *прикладну* (практичну), *зовнішню* та *внутрішню, нову та новітню*. Особливість геополітики полягає у тому, що її справжніми суб'єктами можуть бути лише великі держави, здатні кардинально впливати на перебіг глобальних процесів. Сутність геополітики полягає у формуванні глобального порядку, нав'язуванні світу своєї моделі цивілізаційного розвитку (наприклад, нині Захід, під керівництвом США, намагається нав'язати свій спосіб життя незахідним цивілізаціям, що призводить до геополітичних конфліктів).

Геополітика академічна – виявляє загальні геополітичні закономірності, уникає крайності політичного фундаменталізму, географічного й економічного детермінізму. Досліджує світові геополітичні цикли, трансформацію світового порядку (геополітичної структури світу), коди та геополітичні вектори держав, причини злетів і падінь великих держав.

Геополітика взаємодії – поняття сучасного російського вченого-геополітика *В. А. Колосова*, який бачить сутність геополітики у взаємодії між суб'єктами міжнародних відносин. Така геополітика характеризується наступними рисами: 1) акцент на взаємодію між територіальними системами (державами, їх коаліціями, регіонами), а не лише на відмінності та конфлікти між ними; 2) «багатовимірність», яка стосується не тільки політичних, військових, економічних аспектів, але й у необхідності нових культурологічних та інших підходах; 3) дослідження нових суб'єктів політичної діяльності на світовій арені: транснаціонального бізнесу, урядових і неурядових міжнародних організацій, націоналістичних, сепаратистських рухів, політичних рухів народів, які не мають

державності та розселених по територіях декількох країн, впливових діаспор, партизанських і підпільних рухів терористичних організацій; 4) аналіз передумов і результатів діяльності міжнародних і наднаціональних організацій та угруповань, нового геополітичного місця держав у їх межах, пошук оптимальних просторових рівнів і меж для реалізації політичних рішень; 5) дослідження взаємозалежності між геополітичними факторами, проявами соціально-економічних і екологічних криз, особливо в країнах світової «периферії» (Африки, Латинської Америки, Південної Азії); 6) увага до «нових вимірів», які набула в останні роки проблема територіально-державного розмежування, зокрема, у зв'язку з розпадом багатонаціональних держав і розмежуванням акваторії Світового океану й Антарктиди; 7) розробка геополітичних сценаріїв майбутнього, у першу чергу глобального геополітичного порядку.

«Геополітика взаємозалежності» – запропонована назва для сучасної геополітики російським вченим В. О. Колосовим. Оскільки за умов подальшого розвитку глобальних політичних, економічних, соціальних, культурних процесів посилюється взаємодія держав та регіонів світу, зростає їх взаємозалежність.

Геополітика електоральна – напрям геополітичної науки, що досліджує проблеми, які пов'язані з залежністю електоральних переваг від структури простору. Основна увага приділяється вивченню питань електорального простору, просторової розстановки політичних сил під час виборів і за їх результатами. Електоральна геополітика була запропонована на початку ХХ ст. французьким географом Андре Зігфрідом. Вона використовувалась як спеціальна методика вивчення політичних симпатій та антипатій населення, що проживає на певній території.

Геополітика нова – робить акцент на домінуючій ролі економічних факторів у «захопленні» чужих територій. Див.: *Геоэкономика*.

Геополітика новітня – долає вузькість *традиційної* та *нової* геополітики з домінуванням географічного чи економічного детермінізму. Новітня геополітика, фундаментом якої служить *геофілософія*, переносить акцент на багатовимірний простір, що враховує різноманітність культурно-генетичних кодів. Тому в її основі – захоплення територій на основі *центричних технологій маніпулювання свідомістю (підсвідомістю)* громадян держави, яка є об'єктом впливу. Новітню геополітику називають по-різному: «*цивілізаційна геополітика*», «*геофілософія*», «*геокультура*», «*геопсихологія*» та «*інформаційна геополітика*». Але, незалежно від назв, геополітика перетворилася у міждисциплінарну науку, що створює фундамент

професійній аналітиці, яка вимагає різноманітних знань у сфері міжнародних відносин, географії, економіки, історії, політології, військової справи, міжнародного права, та ін., та їх філософського синтезу, що враховує аналітичну психологію. Новітня геополітика озброєна сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями, що дозволяють ефективно вести мережеві війни.

Новітня геополітика оперує Великими просторами багатовимірного сполучення. Великі простори і надалі залишаються основою світового порядку й гарантом множинності світів, які створюють альтернативи неоліберальній глобалізації. Кожна велика чи регіональна держава намагається створити *ефективний геополітичний простір*.

Геополітика політичних партій і рухів – галузева геополітична дисципліна, яка вивчає просторові аспекти стратегій і тактики окремих політичних сил, насамперед у внутрішньополітичному житті держав, а також на міжнародній арені.

Геополітика прикладна – розділ геополітики, що виробляє принципові рекомендації щодо генеральної лінії поведінки (стратегії і тактики) держав чи їхніх груп на світовій арені. У межах «*внутрішньої геополітики*» прикладна геополітика досліджує внутрішньодержавні геопросторові політичні проблеми і розробляє рекомендації щодо їх розв'язання.

Геополітика регіональна – 1) це сукупність зовнішньополітичних дій держави в межах певного геополітичного регіону світу, особливо стосовно держав-сусідів; 2) комплекс заходів у політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах, що здійснюються державою щодо своїх великих територіальних одиниць (регіонів).

Геополітика регіонів – галузь *внутрішньої геополітики*, у рамках якої держава структурується як цілісна, просторово протяжна, різноманітна, певним чином організована система активних самодостатніх регіонів. Головна мета геополітики регіонів – досягнення позитивних результатів у регіоні, спираючись на науковий аналіз, прогноз і оптимальний вибір стратегії сталого розвитку, обґрунтовані конкретні дії. Вона охоплює різні аспекти історії, економіки, соціології, політології, культурології, релігієзнавства, етнології та етнолінгвістики.

Геополітика Світового океану – складова частина загальної геополітики, що вивчає просторові аспекти взаємодії держав та інших геополітичних акторів на теренах Світового океану. Наукові засади геополітики Світового океану були закладені у працях А. Мегена, Ф. Ратцеля, К. Гаусгофера.

Геополітика традиційна – робить акцент на домінуванні географічних факторів у захопленні чужих територій.

Геополітична вісь – це союз двох або більше держав, що створений для розв'язання учасниками загальних глобальних геостратегічних завдань; це коаліція декількох геополітичних столиць. Її поява змінює геополітичну конструкцію регіону. Метою створення геополітичної осі є досягнення єдиних довгострокових цілей. Прикладом геополітичної осі напередодні й періоду Другої світової війни було існування осі Берлін – Рим – Токіо. Виходячи з результатів політичної історії людства, вченими виокремлюються дві основні всесвітні геополітичні осі, що визначають інтеграційні процеси держав: 1) північно-південну (меридіальну) – геополітичну організацію території по вертикалі; 2) західно-східну (широтну) – геополітичну організацію території по горизонталі. На сучасному етапі людської історії формування геополітичної осі перебуває в активній фазі. На початку XIX ст. Франція та Німеччина, які виступили проти американської агресії в Іраку, почали зміцнювати відносини з Росією, що призвело до утворення геополітичної осі Париж – Берлін – Москва. Росія дедалі більш активно і цілеспрямовано вибудовувала до 2014 р. (до *гібридної війни* в Україні) геополітичну вісь з Німеччиною, і цей геостратегічний альянс у майбутньому міг стати, а можливо і стане у перспективі, стрижневою віссю Євразійського континенту. Співпраця Росії з країнами як Сходу, так і Заходу (знову ж таки до подій в Україні 2014 р.) сприяло формуванню великої євразійської геополітичної осі Захід – Континентальний центр – Схід. На противагу євразійській геополітичній осі формується альтернативна проатлантистська, особливо після 2014 р., геополітична вісь у Центральній Європі з Польщею у центрі (від Естонії на півночі до Словенії та Хорватії на півдні).

Стосовно України, то ще *Ю. Луца* вважав, що система внутрішніх водних шляхів утворювала її геополітичну вісь. Вчений стверджував, що лише «вісь Північ – Південь є віссю українських земель». На початку XXI ст. Україна знаходиться на широтній євразійській геополітичній осі з полюсами сили в Західній Європі та Росії. Після анексії Криму Росією та веденні *гібридної війни* на сході України, остання розбудовує геополітичну вісь Київ – Варшава – Берлін – Париж – Вашингтон, як надійний чинник виходу з геополітичного поля Москви.

Геополітична доктрина – узагальнена система провідних поглядів і керівних принципів (кодексів) зовнішньополітичної стратегії держави у світовому геополітичному просторі, в регіоні

та по відношенню до найближчих сусідів у конкретній міжнародній обстановці. Доктрина формується на основі геополітичного коду країни і можливої трансформації геополітичного простору.

Геополітична доктрина Великої Британії – базується на особливих стосунках з єдиною наддержавою – США, які обумовлені цивілізаційними традиціями англосаксонського світу та критичним відношенням до «загальноєвропейського дому». Велика Британія не увійшла до європейської валютної зони Євро.

Геополітична доктрина Індії – після проголошення незалежності (1947 р.) Індія претендувала на роль світової держави, сповідуючи принципи неприєднання до військових і політичних блоків. У нинішній час друга держава з мільярдним населенням не претендує на світове панування, утворюючи особливий геополітичний регіон Південної Азії. Володіючи ядерною зброєю, зростаючою економікою країна є ініціатором (поряд з Бразилією) ідеї розширення постійного членства в Раді Безпеки ООН.

Геополітична доктрина Китаю – основою геополітичної доктрини Китаю є возз'єднання держави-цивілізації в єдиних кордонах на основі принципу «одна країна – дві системи». Після успішного возз'єднання з континентальним Китаєм Гонконгу й Макао, залишається важко вирішувана проблема Тайваню. Китай, який набирається могутності, не претендує на вступ до «клубу обраних» – відмовився приєднатися до «великої сімки» найбільш розвинутих країн світу.

Геополітична доктрина Франції – після Другої світової війни, коли зникла традиційна німецька загроза на Рейні, Франція виступила за незалежний від США розвиток Європи. В 1966 р. держава вийшла з військового блоку НАТО, зберігши членство в політичних структурах альянсу.

Геополітична думка – полягає в традиціях реалізму та прагматизму в геополітиці. Реалізм ґрунтується на класичних творах з управління державою та розв'язання конфліктів у міжнародних відносинах з позицій сили (військової, економічної). Ідеалісти виходять із домінування права в міжнародних відносинах. У сучасній геополітиці традиції реалізму та прагматизму переважають над ідеалізмом.

Геополітична економіка (геоекономіка) – поняття введене у 1995 р. англійськими вченими Дж. Агню і С. Кобріджем, які вважають визначальним фактором у міжнародних відносинах – економічний. На сьогоднішній час у геополітичній економіці визначальну роль відіграють сучасні тенденції глобалізації та посилення взаємозалежності у світі. Автори виділяють три геополітичні

порядки: 1) британський (1815–1875 рр.); 2) порядок міжімперського суперництва (1875–1945 рр.); 3) світовий порядок «холодної війни» (1945–1990 рр.).

Геополітична епоха – історична епоха (період), що відповідає історичному типу геополітичної світової системи. Кожна геополітична епоха має свої баланс сил, зони впливу, межі. Виділяються такі геополітичні епохи: 1) Вестфальська (1648–1814 рр.); 2) Віденська (1815–1918 рр.); 3) Версальська (1919–1945 рр.); 4) Потсдамська (1945–1991 рр.); 5) Біловезька (з 1992 р. – до наших днів).

Геополітична легітимність наддержави – визначається не лише військовою та економічною могутністю, але й реальним визнанням більшості людства.

Геополітична могутність – це сукупність військових, демографічних, територіальних і духовних (ціннісних) ресурсів держави або військово-політичного блоку. Включає політичну волю, військову могутність та наявність ядерної зброї, демографічний і економічний потенціал, розміри території та інші ресурси.

Геополітична опорна точка – термін російського геополітика *К. В. Плешакова*; це ділянка території, що знаходиться і перебуває за межею *тотального поля*, контролюється певною державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам (наприклад, Калінінградська область Росії). По суті геополітична опорна точка є анклавом чи напіванклавом. Часто контроль над геополітичною опорною точкою ослаблений, правління в ній надається певна автономія. У сучасному світі геополітичними опорними точками виступають військові бази. 95 % військових баз у світі належать США. За офіційними даними Пентагону їх нараховується 735, а з неофіційними та з базами в Афганістані й Іраку понад 1000. Росія має в далекому зарубіжжі одну військову базу – пункт матеріально-технічного забезпечення ВМФ РФ у сирійському порту Тартус (з 1971 р.). Військові бази, в основному, виконують функцію опорних пунктів, що дають змогу швидко перекинути військові підрозділи в певний район (наприклад, бази США в Гондурасі, в Японії на о. Окінава, у Німеччині, Кувейті). Деякі військові бази виконують завдання командних пунктів, центрів розвідки й комунікації (американські бази на Окінаві, в Катарі, Австралії), забезпечення контролю над територією нестабільних держав (бази США в Афганістані та Іраку) та полігонів (американські бази в Пуерто-Рико, на Окінаві). Військові бази за кордоном забезпечують військам надійний тил, гнучкість у проведенні воєнних, миротворчих чи гуманітарних операцій.

Геополітична парадигма – це світоглядна система, яка визначає роль і значення особливих форм завоювання і контролю над простором, функції часових і просторових геополітичних координат, форми відносин між провідними геополітичними акторами, межі геополітичних технологій. Геополітична парадигма покликана забезпечити ціннісний і світоглядний фундамент для просторових відносин між державами у сучасному світі. Зміна геополітичних парадигм відбувається на кожному новому етапі політичної історії, що покликано відобразити виникнення нових феноменів у політичному світі, які неможливо описати і пояснити на мові попередньої наукової теорії. У геополітиці послідовно існували кілька основних парадигм – *національно-державна, ідеологічна, цивілізаційна й інформаційна*.

Геополітична рівновага – стан у міжнародних відносинах, коли потенціали провідних геополітичних акторів приблизно врівноважені.

Геополітична свідомість – специфічна духовна реальність, особлива форма зв'язку географії та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того або іншого суб'єкта міжнародних відносин; укорінена в ментальності населення певної держави або регіону сукупність уявлень про політичний простір.

Геополітична ситуація – відповідний певному часовому інтервалу стан, співвідношення та взаємодія підсистем і компонентів у геополітичних системах різних ієрархічних рівнів.

Геополітична структура (модель) світу – це особливий спосіб моделювання світу реальності в межах дискурсивного поля геополітики; це геополітичне районування цілісного планетарного простору, що відрізняється від простої політичної карти світу. Вона є основним об'єктом дослідження геополітики. Геополітична структура світу представлена множиною просторових моделей, наприклад: протистояння континентальної (*телурократичної*) і морської (*таласократичної*) сил; модель Серцевидної землі (*гартленд*); концепція «континентального блоку»; модель «гартленд – рімленд»; модель світового «уніполя».

Геополітична сфера – інтегральна, матрична сукупність суспільних інституцій, політичних відносин, діяльності і свідомості, а також геополітичного простору, які впливають на процеси управління та напрями розвитку суспільства. Українські вчені Я. Олійник й А. Степаненко вважають геополітичну сферу об'єктом геополітики.

Геополітична цілісність світу – висунута і розвинута *Г.Макіндером* ідея про завершеність формування геополітичної єдності світу на кінець XIX – початку XX ст. Він один із перших заговорив про глобальний стиль мислення та відхід від європоцентризму. Земна куля перетворилася у замкнуту політичну систему глобального масштабу.

Геополітичне (силове) поле – категорія, що асоціюється з геопростором, який контролюється державою чи союзом держав, тобто певним *геополітичним актором*. У літературі найбільш поширена наступна класифікація геополітичних полів: 1) *ендемичне поле*; 2) *периферійне або прикордонне поле*; 3) *перехресне поле*; 4) *тотальне поле*; 5) *геополітична опірня точка*; 6) *мета поле*.

Геополітичне положення держави – це сукупність її просторових відносин, взаємозв'язків і взаємодії з іншими геополітичними системами. Геополітичне положення держави визначається насамперед геополітичною могутністю держави, її політико-географічним положенням, особливостями геополітики на різних рівнях політичної організації світу, а також впливом зовнішніх геополітичних акторів. Геополітичне положення держави розглядається на трьох рівнях: 1) глобальний – геополітичне положення держави у світовій геополітичній системі в цілому, відносно геополітичних макрорегіонів, провідних геополітичних акторів чи центрів сили (сфер впливу); 2) регіональний – положення держави у своєму регіоні (субрегіоні); 3) локальний – положення окремих ділянок кордону держави з точки зору наявної геополітичної ситуації.

Геополітичний актор (суб'єкт) – це політична сила, що взаємодіє в геополітичному просторі з іншими. Міжнародними геополітичними акторами є міжнародні організації, міждержавні угруповання (союзи, блоки), держави. Як міжнародні геополітичні актори можуть виступати також політичні партії, національно-визвольні, етнічні, релігійні, громадські рухи, інші організації, діяльність яких виходить за межі окремих країн, а також транснаціональні корпорації.

Геополітичний (геостратегічний) вектор – це провідний (чи один з провідних) напрям стратегії геополітичного актора на міжнародній арені. Для держави геополітичні вектори виступають як стратегічні напрями її зовнішньої політики на глобальному, регіональному і локальному (місцевому) рівнях і визначаються, виходячи з особливостей геополітичного кодексу.

Геополітичний дуалізм – протистояння *таласократії* і *телурукратії* (*Моря і Континенту*), що забезпечує роботу «двигуна» історичного процесу.

Геополітичний закон епохи інформаційної революції – той, хто контролює джерела інформації на даній території, – той контролює і саму територію. Той, хто володіє символічним капіталом культури, – володіє вирішальними перевагами в інформаційному просторі – а значить, і на геополітичній карті світу.

Геополітичний закон Мечнікова – розроблений російським вченим-географом *Л.И.Мечниковим* (1838–1888 рр.). Сутність закону полягає у тому, що людина у змозі завоювати і контролювати тільки той простір, який відповідає ступеню її соціально-політичної організації. Підкорення нового простору постійно вимагало від людей солідарності та спільної колективної праці для боротьби з оточуючими несприятливими умовами фізико-географічного середовища.

Геополітичний ідеалізм – теорія встановлення світового порядку на основі міжнародного права без війн і домінування великих держав. На основі даної теорії видатний державний діяч, американський президент Вудро Вільсон (1856–1924 рр.) висунув ліберальну програму світового порядку. Пропонувався світовий контроль при допомозі колективної діяльності всіх країн. На основі цієї ідеології після Першої світової була створена Ліга Націй. Однак Версальський світовий порядок і нова міжнародна організація проіснували недовго. Друга світова війна відкинула наївне переконання в домінування дружніх почуттів державних лідерів «дружби народів» над силовою політикою.

Геополітичний контроль – переслідує дві цілі: 1) забезпечення порядку всередині країни (внутрішня безпека, поліція); 2) захист державного простору, його мешканців від зовнішнього ворога (зовнішня безпека, оборона).

Геополітичний конфлікт – це стан політичних відносин, коли *геополітичні актори* намагаються досягнути протилежних цілей, як правило, щодо контролю над геопростором.

Геополітичний макрорегіон – це велика ділянка земного геопростору, сукупність багатьох держав, об'єднаних загальнопланетарним геополітичним положенням, загальними рисами історичного розвитку, закономірностями політичних, економічних та історико-цивілізаційних процесів. Макрорегіон можна уявити як «конгломерат» відносно цілісних регіонів, а також держав, пов'язаних більш чи менш стійкими геополітичними взаємозв'язками. У межах макрорегіонів («конгломератів») можуть сформуватися сполучення держав з досить стійкими взаємозв'язками, об'єднаних військово-політичним та/чи економічним

союзом. У світі виділяються такі геополітичні макрорегіони: Європа, Росія і Центральна Азія, Східна та Південно-Східна Азія, Південна Азія, Південно-Західна Азія та Північна Африка, Тропічна Африка, Австралія та Океанія, Англо-Америка, Латинська Америка. У перспективі може утворитися й Азійсько-Тихоокеанський геополітичний макрорегіон.

Геополітичний «острів» – це ділянка геопростору, що протягом більш-менш тривалого історичного етапу розвитку перебувала у складі *геополітичного поля* іншого актора, відмінного за особливостями політичного, соціально-економічного та культурного життя, етнічного, релігійного складу населення тощо. Наприклад, на півдні Китаю міста Цзюлун і Сянган (Гонконг) й Аоминь (Макао), які довгий період належали, відповідно, Великій Британії та Португалії.

Геополітичний поділ Європи – у геополітичній структурі Європи можна виділити такі регіони за географічною близькістю, деякими історико-культурними особливостями (політична історія, поширення конфесій, міждержавні взаємини) та економічним потенціалом: 1) Північна Європа – Ісландія, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія; 2) Південна Європа – Греція, Італія, Ватикан, Сан-Марино, Мальта, Монако, Андорра, Іспанія, Португалія; 3) Західна Європа – Велика Британія, Ірландія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург; 4) Центральньо-Західна Європа – Німеччина, Австрія, Ліхтенштейн, Швейцарія; 5) Центральньо-Східна Європа – Чехія, Польща, Словаччина, Угорщина; 6) Східна Європа – Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Румунія, Молдова; 7) Південно-Східна Європа – Словенія, Хорватія, Сербія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Албанія, Македонія, Болгарія; 8) Європейська частина Росії.

Геополітичний «полюс» – могутня держава, яка має потенціал і спроможність здійснювати політичний вплив на світовій арені.

Геополітичний портрет (образ) – це контури найбільш характерних ознак (історично-географічні передумови, місце в геополітичному світоустрої, поширення суб'єктів геополітики, характер взаємин між ними на фоні природно-ресурсних, демографічних, етнокультурних, економічних та інших географічних реалій), які засвідчують унікальність та роль регіону у глобальному політичному просторі. Для кожного такого макрорегіону характерним є і свій набір геополітичних проблем.

Геополітичний потенціал – це сукупність природних, економічних, технологічних, політичних, військових, демографічних та духовних ресурсів геополітичного актора (як правило, держави).

Геополітичний прагматизм – це реалізм та утилітаризм у зовнішній та внутрішній геополітиці держави. В основі геополітичного прагматизму лежать егоїстичні інтереси держави (як правило, пануючої верхівки). Реалісти покладають відповідальність за міжнародні відносини на *великі держави*. В розрізі геополітичного прагматизму широко відоме висловлювання прем'єр-міністра Великої Британії Генрі Пальмерстона (1784–1865 рр.) про те, що держава не може мати ні постійних друзів, ні постійних ворогів, але одні лише постійні інтереси. Геополітичний прагматизм знайшов своє відображення в облаштуванні *Ради Безпеки ООН*, де представлені великі держави. Крайнім проявом прагматизму в світовому геопросторі є сучасна американська геополітика, яка покладає лише на США відповідальність за світовий порядок, що знайшло відображення у доктрині *«превентивного інтервенціоналізму»*.

Геополітичний простір (або політичний геопростір) – це простір Землі, що має певну (економічну, військову, цивілізаційну) цінність для людини і держави, в якому здійснюється діяльність геополітичних акторів; це протяжність та «глибина» політичної діяльності, середовище виникнення, розвитку й існування політичних феноменів, їхньої взаємодії, співвідношення, взаємного розташування. Геополітика вивчає простір як безпосередню політичну силу. Процес формування і трансформації сучасного геопростору пройшов тривалий і складний шлях на який впливали різні чинники: розвиток мореплавства; перша промислова революція (розвиток сухопутних комунікацій – залізничний, а згодом автомобільний транспорт); відкриття і винаходи кінця XIX ст. (телефон, електричний телеграф, радіозв'язок); розвиток авіації (освоєння повітряного простору); ядерна зброя та міжконтинентальні ракети (втрата недосяжності центрально-континентальних районів Євразії та США). Геополітичний простір тісно пов'язаний з іншими видами просторів: гео економічним, геосоціальним, геокультурним, георелігійним, геоінформаційним. Він визначається межами розповсюдження військово-політичної, економічної і технологічної могутності держави.

Геополітичний регіон – це складова частина *геостратегічного регіону* та *геополітичного макрорегіону*; це об'єднання держав, простір суходолу, певна цілісність, що характеризується спільним геополітичним положенням та високим ступенем інтенсивності політичних, економічних, соціальних і культурних зв'язків близькістю расових, етнічних, мовних, релігійних і демографічних ознак. Для держав одного геополітичного регіону часто притаманні спільні

складні та довготривалі політичні проблеми, стратегічні інтереси, пов'язані з експлуатацією природних ресурсів, транзитних сполучень, забезпеченням спільної регіональної безпеки і оборони, а також досить розвинені, інтенсивні політичні, економічні та культурні зв'язки. Приклади геополітичних регіонів: Західна Європа, Середземноморська Європа, Південно-Східна Азія, Північна Африка, Західна Африка, Близький Схід, Центральна Азія, Карибський басейн та інші. У свою чергу геополітичний регіон розпадається на *політичні райони*. Американський вчений-географ Сола Коен розробив модель геостратегічних зон і відповідних їм геополітичних регіонів світу. Геополітичні регіони – це великі підрозділи геополітичних сфер, що порівняно однорідні за економічними, політичними і культурними ознаками.

Геополітичний субрегіон – це просторова складова *геополітичного регіону*, що є сукупністю країн, які мають спільність (чи єдність) географічного положення та природного середовища, для яких характерні: 1) етнічна, релігійна, культурна близькість; 2) спорідненість господарських механізмів; 3) тривалі, різноманітні й інтенсивні економічні, політичні, соціальні та культурні зв'язки. Їм часто притаманна тривала спільна історія розвитку, схожість політичних систем, політичної культури населення, стратегічних засад зовнішньої політики. Чіткої межі між геополітичними регіонами та субрегіонами не простежується, але останні все ж таки відрізняються меншими розмірами та більшою мірою єдності. Тому інтеграція на субрегіональній основі за умов мирного добросусідства є досить плідною. Приклади геополітичних субрегіонів: Центральна Америка, Скандинавія, Бенілюкс, Прибалтика, Закавказзя, Левант, Магриб тощо.

Геополітичний центр (або геостратегічна вісь) – це держава, значення якої випливає не з її сили й мотивації, а з особливого «вразливого розташування» – географічного (геостратегічного) положення щодо «геостратегічних гравців». Термін уведений З. Бжезінським, який на політичній карті Євразії виокремив п'ять «геостратегічних осей» («геополітичних центрів»): Україну, Азербайджан, Туреччину, Іран, Південну Корею.

Геополітичні вектори – це вектори силового (військово-політичного, економічного, культурного) впливу держави чи блоку держав на оточуючий світ. Геостратегічні напрями зовнішньої політики на глобальному, регіональному й місцевому рівнях, які виходять із особливостей *геополітичного коду*. Основні геополітичні вектори проявляються в міждержавному стратегічному партнерстві.

Геополітичні виклики Росії – вони обумовлені геополітичним розташуванням на євразійських рубежах, ворожнечею між замкнутою й стабільною Європою та фундаменталістським Сходом. Росія опинилася між трьома світовими полюсами глобального лідерства – Багатого Заходу, злиденного Півдня та «великого порядку» Китаю.

Геополітичні доктрини СРСР – доктрина всесвітньої революції поступилася ізоляціоністській політиці будівництва соціалізму в окремо взятій країні. Після Другої світової війни Радянський Союз став ядерною наддержавою. Зовнішньополітичні доктрини включали можливість превентивного (випереджаючого) удару по супротивнику, захист соціалістичного табору та підтримка Третього світу у визвольних антиімперіалістичних війнах. У кінці 80-х рр. XX ст. радянське керівництво підмінило зовнішньополітичну доктрину наївною вірою в домінування дружніх відносин між державними лідерами над силовою політикою. Під безпідставні роздуми про «єдиний світ» і «європейський дім» був зруйнований геополітичний код радянської держави, що стало однією з причин розпаду СРСР.

Геополітичні доктрини США – після Другої світової війни домінувала доктрина стримування супротивника (СРСР), що проявлялося на різних етапах у політиці «єдиного світу», «терпіння й твердості», стратегії рівноваги сил. Особлива увага приділялася гуманізованій геополітиці, що включала експорт американських цінностей і капіталу на інші континенти. Наприклад, *план Маршалла* за яким у геополітиці почав домінувати гео економічний фактор. Була надана суттєва допомога державам, які розташовувалися поблизу «залізної завіси» – ФРН, Японія, Південна Корея і Тайвань. Ці держави та Західна Європа загалом були взяті під захист ядерної «парасольки» США, що забезпечило можливість уникнути суттєвих військових видатків та зосередитися на економічному зростанні. Після розпаду СРСР геополітична доктрина США базується на виключній ролі єдиної наддержави в підтримці світового порядку. Головна ціль США полягає в здійсненні «гуманізованої геополітики» в Євразії, що виходить із розповсюдження американських цінностей з позицій сили та в прагматичних інтересах американського капіталу.

Геополітичні категорії – традиційно використовуються географічні поняття, надаючи їм більш широкої інтерпретації. Наприклад, географічні категорії – схід, захід, північ, південь, море й континент. Відповідно геополітичні категорії – Схід, Захід, Північ,

Південь, Море й Континент у яких закладається суспільно-політичний та навіть цивілізаційний контекст.

Геополітичні коди (кодекси) – це оперативні зведення законів, що складаються з набору політико-географічних припущень, які лежать в основі зовнішньої політики країни; це набір стійких зовнішньополітичних орієнтацій, стратегічних припущень і характеристик, які уряд складає про інші держави при формуванні власної зовнішньої політики. Такі кодекси включають: визначення державних геополітичних інтересів; геополітичну оцінку певного кола держав (залежно від рівня кодексу); визначення геополітичних союзників і супротивників (конкурентів); ідентифікацію зовнішніх загроз національним інтересам з боку певних держав чи їх угруповань; заплановане реагування на зовнішні загрози та його обґрунтування; оцінку районів за межами державних кордонів з огляду на їх стратегічну важливість та в якості потенційних загроз; основні стратегічні напрями геополітики держави на міжнародній арені. Кількість кодексів відповідає кількості держав. Однак, хоча кожен кодекс буде унікальним для конкретної країни, все ж таки створення кодексів знаходиться в залежності один від одного. Це зумовлено тим, що міжнародні відносини побудовані ієрархічно, коли більш сильні держави певним чином нав'язують свої ідеї і пропозиції менш сильним. Геополітичні кодекси діють на трьох рівнях – місцевому (локальному), регіональному і світовому. Кодекс місцевого рівня складається з геополітичних оцінок прилеглих, сусідніх держав і головних принципів та напрямів зовнішньої політики щодо них. Уряди всіх країн повинні мати такий кодекс. Кодекси регіонального рівня потрібні для держав, які намагаються розповсюдити свій вплив далі за своїх сусідів першого порядку. Урядам усіх регіональних держав і потенційним регіональним державам необхідно планувати розробку таких кодексів, які повинні містити геополітичні оцінки держав регіону та головні напрями стратегії і тактики зовнішньої політики держави щодо них. Лише декілька держав планети мають достатній потенціал і політичну волю проводити свою геополітику на глобальному рівні, тому їх урядам потрібно мати відповідні всесвітні геополітичні кодекси, що містять геополітичні оцінки великої кількості держав з різних регіонів світу, стратегію взаємодії з головними полюсами могутності, засоби захисту геополітичних інтересів у різних районах земної кулі тощо. До таких держав можна віднести США, а також Китай, Росію, Велику Британію, Францію. Геополітичні кодекси провідних держав світу мають усі три рівні. Протягом історичного розвитку

змінюється геополітичне положення держави, її зовнішня політика і, відповідно, має зазнавати змін геополітичний кодекс.

Геополітичні «острови» – це території, що входять за відносно короткий проміжок часу до різних геополітичних просторів (платформ). Відчувають найбільшу трансформацію при зміні геополітичного простору, яка часто супроводжується етнонаціональними й етноконфесійними конфліктами. В крайніх випадках тут проявляється *геноцид* по відношенню до однієї з етнічних груп місцевого населення. Різновид *геострата*; місцевість, що зберегла комунікаційну енергетику зруйнованого політичного простору. Коли зв'язок багатомірного комунікаційного простору держави понижується через втрату геополітичної могутності, прикордонні території починають рухатися. Наприклад, Абхазія, Карабах, Косово, Крим, Південна Осетія, Придністров'я та ін.

Геополітичні таємниці – засекречені документи державних архівів, які не дозволяють довгий час дати об'єктивну оцінку минулим подіям. Наприклад, дійсні документи Пакту Молотова – Ріббентропа, довгий час зберігалися в кремлівському архіві. Лише в кінці 90-х рр. XX ст. були розсекречені британські плани війни проти Радянського Союзу в 1945 р.

Геополітичні технології – це сукупність прямих і непрямих різномасштабних дій, що застосовуються по відношенню до геополітичного супротивника (глобального конкурента) з метою позбавлення його міжнародного статусу, аж до дезінтеграції державності. В технологіях використовуються стратегії прямих і непрямих дій. Розрізняються технології *традиційної*, *нової* та *новітньої* геополітики, що базуються на використанні військово-політичної та економічної могутності, сили духу для захоплення «життєвих просторів» (територіальних, ресурсних, духовних та ін.), а також світових і регіональних ринків. Геополітичні технології використовуються партіями для захоплення території країни, електорального простору.

Геопростір – фундаментальне поняття, що відображає географічну інтерпретацію *багатомірного комунікаційного простору* Землі (за В. О. Дергачовим). Виділяється геополітичний та геоеконічний простір.

Геопросторова політична організація світу – сукупність взаємопов'язаних просторових структур світової геополітичної системи, що функціонують у світовому геопросторі.

Геопросторова політична система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих у межах певного геопростору підсистем і компонентів політичної сфери суспільства.

Геопсихологія новітня – один із напрямів геополітики, що вивчає управління людьми на підсвідомому рівні. Таким чином здійснюється «захоплення» ворожої території, у тому числі й під час боротьби за владу («захоплення» електорату). Цей напрям став особливо актуальним при зростанні конфлікту цивілізацій (традиційних і технотронних суспільств). Інформаційна війна є засобом геопсихологічного впливу як на громадян своєї держави, так і на світове співтовариство.

Геософія – це культурно-історична (цивілізаційна) геополітика, одна з перших спроб цивілізаційного підходу в геополітиці, що особливо проявилася в *євразійстві* (за В. О. Дергачовим).

Геосоціологія – напрям у геополітиці, що активно застосовує досягнення філософії та соціології, поширюючи сферу своїх досліджень на фізико-психологічний простір людини. Геосоціологія за багатьма аспектами досліджень близька до соціальної геополітики.

Геостратегічна лінія – це структуроутворююча вісь, навколо якої організовується світовий політичний простір. Різновидами геостратегічних ліній є лінії конфліктів між державами (наприклад, у Східному питанні – це памірська, перська, вірменська, балкано-константинопольська); основні напрями вантажопотоків (наприклад, *Великий шовковий шлях*); лінії перекидання військ; напрямки поширення культурних зразків.

Геостратегічний регіон – це значна частина світового політичного простору, яка характеризується якістю свого місцерозташування, характером, інтенсивністю і спрямованістю орієнтації торгівлі та культурно-ідеологічних зв'язків і має глобальне значення для забезпечення міжнародної безпеки. За іншим підходом, геостратегічний регіон – це сукупність держав, об'єднаних у військово-стратегічний блок (наприклад, регіон Північної Атлантики – НАТО).

Геостратегічні гравці – це держави, які мають потенційну можливість і політичну волю здійснювати на міжнародній арені свій геополітичний вплив або застосовувати силу поза своїми кордонами для того, щоб змінити наявний геополітичний стан справ. Деякі країни прагнуть здобути регіональне домінування або ж глобальне утвердження. Термін введений у науковий вжиток *З. Бжезінським* стосовно акторів геостратегії на геополітичній карті Євразії, де виділяє, як мінімум, п'ять основних і активних геостратегічних гравців: Францію, Німеччину, Росію, Китай, Індію.

Геостратегія – у широкому розумінні – це напрям геополітики, що займається розробкою стратегічних цілей, напрямів і принципів

зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності держави у світовому геопросторі. Невід'ємна частина доктрини національної безпеки, що включає технологію поведінки держави для досягнення своїх цілей у геополітичному і гео економічному просторі. У вузькому розумінні – це поняття під яким розуміють воєнні аспекти геополітичного аналізу. Геостратегічні дослідження включають аналіз військової сили і ролі держав на міжнародному геопросторі, можливості та перспективи їх територіальної політики у плані контролю над геопростором. Крім того, геостратегія безпосередньо стосується провідних напрямів економічної, культурної, демографічної, екологічної політики держави на міжнародній арені. Геополітики розділяють геостратегію за простором на сухопутну, морську (океанічну), повітряну і космічну. Також геостратегія держав класифікується за масштабом на такі рівні: глобальний, міжрегіональний, регіональний і державний. Виокремлюють метастратегію – довгострокову стратегію в глобальному просторі. За тривалістю дії можна виділити довгострокову, середньострокову та короткострокову геостратегію. Вчені-геополітики виділяють такі головні сучасні типи геостратегії держав на міжнародній арені: 1) наступальна (або експансіоністська); 2) «активної участі»; 3) стримувальна (або оборонна); 4) залежна; 5) відступальна. На початку ХХ ст. передовими були сухопутний і морський геостратегічний аналіз, а в ХХІ ст. основна увага приділяється повітряній і космічній військовій геостратегії. Військові експерти вважають, що геостратегія сьогодні розповсюджує свій вплив на найменш заселені і важкодоступні райони Землі. Нині навіть Арктика стала об'єктом підвищеної уваги північних країн, через знайдені великі поклади нафти, газу та інших стратегічно важливих типів сировини, а з точки зору географічного розташування – це найбільш вдалий і короткий шлях для нанесення стратегічного удару чи по Європі чи по Північній Америці. Державна геостратегія визначається такими факторами як розуміння владою і громадськістю місця країни у світі, її геополітичного розташування, національних інтересів і пріоритетів, географічного розподілу погроз національній безпеці, що виходять з-за кордону, сформованим впродовж тривалого часу характером відносин з іншими державами – дружніми, нейтральними чи ворожими.

Геостратегія «активної участі» – це зовнішньополітична стратегія держави, що спрямована на активізацію участі у світових та регіональних політичних, економічних, культурних процесах без прагнення домінування, нарощування контролю над об'єктами поза національним геопростором.

Геострати – це результат просторово-часової стратифікації різномасштабних процесів багатомірного простору. Геострата характеризується енергетичним полем і власним часом місцевості, насиченої подіями в даному геополітичному, гео економічному та інших просторах. У геостраті відображається матеріалізована (в економіці чи політиці) або кристалізована (в культурі) пасонарність.

Геоторія – взагалі земна територія (геопростір); в її складі: власне територія – суходіл, акваторія – водний простір, аероторія – повітряно-космічний простір.

Геофілософія – напрям філософії, що вивчає загальні закономірності та закони геопросторового розвитку природи і суспільства, міжцивілізаційні відносини і трансформації світового іманентного порядку, що ґрунтується на уявленнях про множинність світів *багатомірного комунікаційного простору* з високою рубіжною енергетикою. На думку українського вченого *В. Дергачева*, геофілософія – це філософський розум держави, цивілізаційна геополітика, що спроможна подолати обмеженість географічного й економічного детермінізму. Геофілософія є методологічним фундаментом *новітньої (цивілізаційної) геополітики*. Геофілософія долає обмеження традиційної географії, переходячи в іманентний простір безмежних комунікацій, що утворюються на енергонасичених рубежах багатомірного простору природи, людини і суспільства. Ці граничні стани (граничні поверхні) досліджує геофілософія. Вона формується на межі філософії і морфології культури (культурології), етнології, економіки та географії (політичної, соціальної, економічної і фізичної). Це дає можливість говорити про політико-географічну філософію, або філософію географічного простору, наповненого подіями.

Геофінанси – напрям гео економіки, що досліджує структуру та політику управління фінансовим простором.

Геохор – ділянка земної поверхні, що має відносно однорідні природно-географічні (екологічні) умови і відрізняється за ними від суміжних територій.

Геоюриспруденція – напрям в геополітиці в першій половині ХХ ст. – це вчення про пріоритет політичної доцільності перед нормами міжнародного права у зовнішній політиці держав. Нині можна вважати перспективним напрямом у геополітиці, орієнтованим на дослідження впливу правових (юридичних) факторів на політику держав у географічному просторі.

«**Геродот**» – французький геополітичний журнал, який об'єднав прибічників *регіональної геополітики*.

Гібридна (або сурогатна) війна – особливий метод ведення таємних воєнних дій, що відмінний від відкритої, класичної, традиційної війни, з використанням нерегулярних збройних формувань. Вона є комбінацією елементів партизанської та громадянської воєн, заколоту і тероризму. Важливими ознаками такої нетрадиційної війни є присутність держави-спонсора, яка діє конспіративно, залучення спеціалістів спецслужб для вербування і фінансування банд найманців, зазвичай під дипломатичним прикриттям, використання тактики раптовості, надання значних ресурсів і новітньої зброї з великою нищівною силою. Держава, яка веде гібридну війну, укладає змову з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими офіційно повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, оскільки будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Вся брудна робота перекладається на плечі недержавних військових формувань. Важливим елементом гібридної війни є широкомасштабне використання прийомів інформаційної війни (дезінформації, пропаганди, перекручування фактів) як на території ведення війни, так і на геопросторі держави-агресора та інших держав.

Гінтерланд (з нім., задня земля) – це території, що простягаються в глибину континенту від берегової зони морів і океанів.

Гітлер (Шікльгрубер) Адольф (1889–1945 рр.) – рейхсканцлер Німеччини (1933–1945 рр.) та фюрер Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії. Недооцінка особистості А. Гітлера з боку супротивників і тимчасових союзників призвела до світової трагедії. Реальний А. Гітлер був складнішим і суперечливішим багатьох створених портретів. Його інтелектуальні можливості перевищували середній рівень. Вхідження А. Гітлера в політичне життя проходило через участь рядовим солдатом у Першій світовій війні, що закінчилася принизливою поразкою Німеччини. Мюнхенська революція 1919 р. відкрила у ньому ораторські здібності, які проявлялися в дарі переконання. Об'єднання нації на основі повного й добровільного підпорядкування народу стало революційною подією в німецькій історії. Нацистська партія була молодішою за своїм складом. У 1931 р. 70 % членів берлінської партійної організації були молодшими за тридцять.

У геополітичному плані А. Гітлер намагався реалізувати геополітичну концепцію «*життєвого простору*» для німців за рахунок інших народів. Організатор геноциду проти євреїв, слов'ян та

інших народів. Первинно припускав при допомозі Великої Британії створити «Євроафриканський простір», як центр боротьби зі Сходом. У 1940 р. зробив ставку на створення «Євроазійського простору» на основі троїстого союзу Німеччини, Італії та Японії. Це політичне рішення суперечило концепції великого німецького геополітика *Карла Гаусгофера*, який виступав за створення осі Німеччина – Росія – Японія.

А. Гітлер, відкидаючи капіталістичну економіку і західну демократію, захоплювався досягнутим рівнем індустріальної технології в Америці. Виступав за зникнення відмінностей між станами і заохочував розвиток середнього класу. Був високої думки про сталінський режим і навіть у розпал війни вдгукувався про кремлівського вождя як про «генія». Фюрер високо оцінював комуністичну систему: «Із соціал-демократа ніколи не вийде хороший нацист, а з комуніста вийде». А. Гітлер поряд з іншими диктаторами – Леніним, Сталінін, Мао – залишив глибокий слід у світовій історії.

Глибокий Південь – гео економічний макрорегіон, глибока світова Периферія з характерними процесами де модернізації та криміналізації соціальних й економічних відносин. До макрорегіону відносяться багато країн, розташовані переважно в тропіках і субтропіках (Центральна Африка, Індокіанська дуга). Для більшості країн, особливо мусульманських, характерне добування сировинних ресурсів. Держави макрорегіону виступають за перегляд існуючої системи розподілу природної ренти. Під впливом економічної глобалізації відбувається деградація соціальних організмів за рахунок корумпованої влади та орієнтованих на неї корпоративних угруповань. Ці країни найбільш піддаються впливові й контролю з боку етнокланових мафіозних спільнот світових діаспор.

Глобалізація (з англ. global – світовий, всесвітній) – об'єктивний загальноцивілізаційний процес у сучасних міжнародних відносинах і напрям розвитку економічної та політичної взаємозалежності країн і регіонів світу до такого рівня, на якому стає можливим створення уніфікованого світового правопорядку та світових органів економічного і політичного управління. Термін «глобалізація» запроваджений у науку в 60-х рр. ХХ ст. теоретиками Римського клубу Е. Ласло, Д. Медоузом, М. Мисаровичем, А. Леччетом. Глобалізація вважається вищим етапом інтернаціоналізації суспільного життя, який базується на швидких темпах розвитку інформаційних технологій з останніх десятиліть ХХ ст. Розрізняється політична, фінансово-економічна, технологічна, соціально-культурна й ідеологічна глобалізація. В якості суб'єкта глобалізації виступає регіоналізація, що дає

потужний кумулятивний ефект світових *геоекономічних полюсів*. Глобалізація перетворилася в один із важливих проявів сучасної геополітики, оскільки виступає як процес, що відноситься до сфери відносин між народами і державами. Глобалізація є проявом сучасної постіндустріальної стадії розвитку економіки і суспільства у відносинах між країнами світу. Сьогодні саме в економіці зв'язки між країнами стають тіснішими, взаємна залежність – жорсткішою, а потреба у багатосторонній координації – нагальнішою. Загалом, глобалізація як тенденція – це вирівнювання рівнів економічного, політичного, соціально-культурного розвитку народів світу в умовах історично довготривалого періоду їх міжцивілізаційного співіснування. Стратегічна мета людства – єдина світова економіка без кордонів, з однією стратегією розвитку та валютою, а також уніфікованими правилами, стандартами і процедурами.

Глобалізація економічна – процес формування та розвитку єдиного світового економічного (переважно фінансового) й інформаційного простору, який забезпечує прискорення обороту капіталу та впровадження нових ідей.

Глобалізація неоліберальна – це інтернаціоналізація економічного, політичного і культурного життя людства, що супроводжується ігноруванням багатьох цивілізаційних імперативів. Це західне вчення про всесильність ринку і світової справедливості. Віра в глобальний неолібералізм загрожує національній безпеці держави, розвитку нації як культурно-історичного типу.

Глобалістика – міждисциплінарна форма знання в сфері міжнародних відносин і світової політики, яка намагається подолати кризу гуманітарних наук, що розділені часто неподоланною спеціалізацією і трансформацією предметів дослідження під впливом процесів, які відбуваються в сучасному світі. Глобалістика виступає як аналітична дисципліна поки що з розпливчатим предметом свого дослідження. Тому як результат – багатолічність досліджень, що надають перевагу в глобалістиці політиці, економіці, соціології чи культурі.

Глобалістика політична – напрям глобалістики, що досліджує глобальний вимір світу політики, тобто політичні структури та відносини, які формуються у глобальному суспільстві, проблеми глобальної влади, лідерства та управління, а також глобальної політичної культури.

Глобальна держава – держава «першого порядку», сферою життєво важливих інтересів якої є світ у цілому й поведінка якої визначає спрямованість і характер міжнародних відносин

і геостратегічної ситуації у глобальному світі. Вона є складовою частиною так званої глобальної тріади – «Глобальна держава – глобальні корпорації – глобальні міжнародні організації», що є інституційною основою системи глобалізму. Нині статус глобальної держави належить Сполученим Штатам Америки.

«Глобальна інформаційна інфраструктура» (ГІІ) – міждержавна комісія, що розробляє правила нового інформаційного світового порядку та створює відповідну нормативно-правову базу використання технологічних можливостей Інтернету. Штаб-квартира розташована у Вашингтоні. Концепція ГІІ вперше була сформульована у виступі віце-президента США Альберта Гора в квітні 1994 р. на першій конференції Міжнародного союзу телекомунікацій у Буенос-Айресі. В подальшому вона доповнювалася новими положеннями. Найважливіші принципи концепції ГІІ: забезпечення рівності можливостей для всіх громадян; забезпечення різноманітності утримання, в тому числі культурного й лінгвістичного та ін.

Глобальна культура – це особлива, породжена процесом консолідації світових медіа-систем, космополітична, комерціалізована, гомогенна культура, що відокремлена від національних культур. Вона є позаісторичним, штучно створеним ідеологічним конструктом західного суспільства, що активно пропагується та впроваджується у життя зусиллями глобалізованими засобами масової інформації. Глобальна культура складається з вичленованих із контексту фрагментів національних культур і є джерелом стандартизованої продукції, уніфікованих людських інтересів, цінностей і змістів.

Глобальне суспільство – новий тип суспільства, що формується у процесі глобалізації, який ґрунтується на транснаціональних суспільних зв'язках, глобальній економіці, глобальній етиці, світовому праві та системі *глобального управління*.

Глобальне управління – це вид політичної діяльності, що полягає в здійсненні управлінського, організуючого впливу на суспільство; це процес вироблення, прийняття та реалізації стратегічних рішень, спрямованих на підтримання чи трансформацію параметрів світового порядку з метою впливу на спрямованість розвитку *глобального суспільства*. Об'єктом глобального управління є глобальне суспільство, що формується. Головними суб'єктами глобального управління були і залишаються держави. Передумовою глобалізації управління стало визрівання й загострення глобальних проблем сучасності. Основними моделями глобального управління є моделі світової держави, світового уряду, наддержавного управління та глобального «управління без уряду», що спираються

на пріоритет наднаціональних інститутів і процедур, формування і розвиток світового суспільства та нової людини – космополіта, поступове витіснення національних цінностей та інтересів і заміну їх загальнолюдськими.

Глобальні виклики – загострення існуючих чи породження нових проблем, що покликані суперечливим процесом глобалізації. «Виклики» є наслідком нових факторів у світовому розвитку, що порушують стабільність нормального функціонування механізмів відтворення суспільного життя, між цивілізаційних відносин, міжнародних політичних і економічних взаємин у межах існуючого світового порядку.

Глобальні загрози – це конкретні військово-політичні, економічні та інші загрози, що викликають необхідність невідкладних дій по їх усуненню. До світових загроз відносяться тероризм, релігійний екстремізм, етнічна ворожнеча, неконтрольована міграція, незаконна торгівля зброєю та ін.

Глобальне уніполе – головне поняття концепції уніполярного світу американського політолога А. Страуса. Глобальне уніполе розуміється вченим як баланс сил держав, у яких відсутня найменша думка про війну однієї держави проти іншої. Етапи розвитку світового геополітичного простору проходять шлях від багатополлярності до біполярності, а потім до однополярності. Глобальне уніполе має три центрову просторову будову, до якої входять такі три центри, як США, Європейський Союз і Японія. При цьому тристороння система військового й економічного союзу сконцентрована навколо США. Лідерство США, як відзначає А. Страус, носить характер першої серед рівних і друзів, а не панування однієї держави над підлеглими партнерами, що супротивляється.

Глобальні проблеми сучасності – це сукупність суперечливих процесів, які складають зміст сучасної кризи цивілізації: 1) поглиблення суперечностей між людиною і природою (зміна клімату); 2) поглиблення суперечностей між людьми – проблеми війни і миру, демографії, боротьби зі злочинністю, хворобами та ін.

Глокалізація (від «глокальний» = глобальний + локальний) – термін для позначення процесів, що відбуваються у сучасному світі. На життя кожної територіальної спільноти й окремого індивіда зростає вплив складного поєднання глобальних, регіональних і місцевих чинників, що впливають на життєдіяльність геопросторових політичних систем різних рівнів.

Гонка озброєнь – 1) це процес прискореного вдосконалення і накопичення запасів зброї та військової техніки на основі

мілітаризації всіх сфер суспільного життя з метою нарощування військово-технічної *могутності держави*; 2) це агресивна політика з метою проведення захоплюючих війн та отримання максимальної норми прибутку в глобальній конкуренції. П'ятдесятирічна гонка озброєнь обійшлася США в чотири трильйони доларів, з яких половина суми пішла на створення триади – стратегічні бомбардувальники, міжконтинентальні ракети наземного базування й атомні підводні човни. Вартість одного човна типу «Трайидент» перевищує 2 млрд доларів. При адміністрації президента Р. Рейгана держава за рахунок запозичень на внутрішньому фінансовому ринку запропонувала такі темпи озброєнь, що радянська економіка їх не витримала. На початку XXI ст. частка військових видатків США складала 3,5–4 % ВВП, що в грошовому вираженні еквівалентно астрономічній сумі в 350–400 млрд доларів на рік. А вже на 2014 р. витрати на озброєння і військо становили 600 млрд доларів на рік. На реалізацію американської доктрини протиракетної оборони (ПРО) виділено 300 млрд доларів. Американські військові видатки більші за сукупні бюджети на оборону наступних дев'яти великих держав. Так, у 2014 р. у Китаї було виділено на армію 81,4 млрд доларів, у Великій Британії – 42,8 млрд, у Франції – 45 млрд, в Японії – 44,3 млрд, у Німеччині – 35 млрд, в Італії та Південній Кореї по 28,1 млрд, у Росії та Індії – по 21 млрд.

Грамші Антоніо (1881–1937 рр.) – засновник і теоретик Італійської комуністичної партії. У 1926 р. був арештований фашистами та у в'язниці написав «Тюремні зошити», які вперше були надруковані в Італії у 1948–1951 рр. А. Грамші створив власне вчення про *гегемонію* як головну силу держави та основи влади пануючого класу. Він розглядав гегемонію як культурне явище, у значенні ідеологічного панування, що є інструментом досягнення суспільної злагоди. Гегемонія спирається на «культурне ядро» суспільства та визначав її як «культурне панування одного класу над іншим, що досягнуто при допомозі консенсусу через управління змістом культурних форм і головних установ». А. Грамші вважав, що гегемонія має два виміри: 1) горизонтальний – класовий союз під керівництвом одного класу; 2) вертикальний – піднесення цього класу до загальнодержавного рівня. В результаті одночасного руху «вшир» (встановлення класових союзів) та «вгору» (перехід від економічного рівня до політичного, від базису до надбудови) формується «історичний блок» – єдність базису і надбудови. Щоб підірвати гегемонію, потрібно впливати на щоденну свідомість, повсякденні «маленькі» думки середньої людини. Необхідно постійно

повторювати одні й ті ж ствердження, щоб їх сприймали не розумом, а на віру. Маса «не можуть засвоювати філософію інакше, як віру». Політична стабільність порушується в результаті підриву гегемонії. Щоденна свідомість в якості «здорового глузду» (стихійної філософії трудівників) відкрите для сприйняття комуністичних ідей. Для збереження гегемонії буржуазії важливо цей здоровий глузд нейтралізувати чи пригнічувати. І в цьому процесі головним агентом виступає *інтелігенція*.

«Група РІО» – найбільш представницький і впливовий постійно діючий політичний форум для узгодження позицій латиноамериканських держав з ключових регіональних і міжнародних проблем. Утворена на нараді в Ріо-де-Жанейро в грудні 1986 р. Нині «Група Ріо» нараховує 23 члени: Мексика, Панама, Венесуела, Колумбія, Аргентина, Бразилія, Перу, Уругвай, Болівія, Парагвай, Чилі, Еквадор, Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Нікарагуа, Сальвадор, Домініканська Республіка, Беліз, Гаїті, Гайана, Куба. Вона не має статуту, бюджету та постійної штаб-квартири. Напрями взаємодії держав: 1) розширення і зміцнення політичного співробітництва й діалогу; 2) формування єдиної позиції з міжнародних питань, що становлять спільний інтерес; 3) сприяння процесам латиноамериканської інтеграції; 4) винесення рішень з регіональних проблем і конфліктів; 5) поліпшення міжамериканських відносин; виявлення нових сфер співробітництва, сприятливого економічного, соціального і науково-технічного розвитку країн «Групи РІО». Найбільш активно і послідовно «Група Ріо» співпрацює з ЄС.

«Гуманізована геополітика» – американська зовнішньополітична доктрина, що спрямована на силове впровадження прав людини і демократії. Здійснюється під гаслом «безмежної» справедливості та є однією з форм прояву сучасного *державного тероризму*.

Гуманітарна інтервенція – різновид експансії держави чи групи державна територію іншої держави по усуненню загрози життю людей (унеможливлення геноциду). Наприклад, уведення військ НАТО в Косово без мандату Ради Безпеки ООН.

ГУАМ – регіональне об'єднання держав (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), що створене в 1997 р. як альтернатива СНД. У період з 1999 до 2005 р. в організацію також входив Узбекистан (ГУУАМ). Із самого початку дане об'єднання орієнтувалося на європейські та міжнародні структури. Метою ГУАМ було послаблення економічної, першочергово енергетичної, залежності учасників від Росії та розвиток транзиту енергоносіїв за маршрутом Центральна Азія (Східний Каспій) – Кавказ – Європа в обхід території Росії.

Сьогодні діяльність ГУАМ зводиться до участі її секретаріату в організації та роботі різноманітних міжнародних конференцій.

Д

Давоський всесвітній форум – щорічна світова зустріч представників ділової еліти, представників економічної глобалізації, що відбувається у швейцарському місті-курорті Давос. Тому глобалістів часто називають «людьми Давосу». Проведення форумів супроводжується акціями протесту антиглобалістів.

Даосизм – китайське вчення про Дао (Шлях Природи, чи Буття, людини та всього суцього), ґрунтується на принципах природності, дотримання законів і ритмів природи; утримання від нетерплячого втручання у природний розвиток речей.

Двополярний світ (біполярний, двополюсний) – категорія, що характеризує геополітичну модель домінування двох супердержав СРСР і США, протистояння радянської (*східної*) системи та капіталістичної (*західної*), періоду «холодної війни» (1947 р. – др. пол. 1980-х рр.).

«Двох Азій» концепція (морської та континентальної) – обґрунтування професором Кіотського університету Такасі Сіраїсі поділу Азії на дві частини: «морську Азію», панує порядок під егідою США та Японії, і «континентальну Азію», яку потрібно стримувати. Взаємодія «двох Азій» визначає загальний регіональний порядок. Згідно концепції проблема інтеграції «двох Азій» полягає в несумісності двох типів економіки: один характерний для економік Японії, Південної Кореї і Тайваню, інший для країн АСЕАН. На думку вченого, відмінності кореняться в інституційній сфері, заважаючи інтеграції. Торгівля («морська Азія») і селянство («континентальна Азія») завжди перебувають у суперечності.

Дебелляція (або завоювання) – насильницьке захоплення однією державою території іншої шляхом використання збройної сили, що вважалося, в історичному минулому, правомірною підставою для володіння чужою країною. Успішна дебелляція завершується *анексією*. Траплялося, що з послабленням загарбника колишні переможені відвойовували втрачені території і завойовували нові. Давні завоювання вже в новітній час ставали підставою для обґрунтування окремими державами своїх прав на території інших країн саме давниною оволодіння ними. Нині агресивна війна

вважається злочином проти людства, і здобуття нових територій шляхом дебелляції міжнародним правом не визнається.

Деволуція – процес, за якого регіони всередині держави вимагають і отримують політичну владу і зростаючу автономію за рахунок повноважень центральних органів влади.

Дейтонські угоди – міжнародний документ про врегулювання балканського конфлікту, що підписаний у США в 1995 р. Під тиском Сполучених Штатів була створена федерація *Боснія і Герцеговина*.

Дезінтеграція – занепад, розпад або звільнення, народження нових держав.

Деколонізація – процес набуття незалежності колишніми колоніями європейських держав-метрополій. В історії прослідковується два етапи деколонізації. Перший етап пов'язаний із визволенням США від панування Великої Британії, а потім країн Латинської Америки від впливу Іспанії і Португалії. Перший етап деколонізації не розповсюджувався на колонії Старого Світу. Другий етап інтенсивної деколонізації відбувся після закінчення Другої світової війни, коли незалежність отримали більшість колоній в Азії й Африці. Поворотним пунктом стало набуття незалежності Індії у 1947 р. Це означало географічний перехід деколонізації у Старий Світ. На другій хвилі деколонізації домініони (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз та інші) розширили межі своєї автономії.

Деконцентрація – форма децентралізації, за якої частина повноважень центральної державної влади передається місцевим органам державного управління – адміністративна (або бюрократична) децентралізація.

Делез Жіль (1925–1995 рр.) – видатний французький філософ, який заклав основи геофілософії у «Логіці змісту» та інших своїх працях. У спільній праці з відомим психоаналітиком Феліксом Гваттарі (1930–1992 рр.) «Що таке філософія?» (1991 р.) розширив межі просторового мислення. У цій праці європейські традиції Канта і Ніцше знайшли логічне завершення у фундаменті геофілософії як самостійної наукової дисципліни. Автори пропонують просторову модель філософії та відмову від часу, з яким у науку проникає трансцендентне. Геофілософія є потужною зброєю проти різних форм історичної свідомості оскількисучасну філософію постійно відволікає трансцендентність. Лише географія, подібно до пейзажу, стає не тільки географією природи і людини, але й географією розуму, завдяки чому капіталізм виник в Європі, а не в Китаї. У Західній Європі розумова діяльність

інтелектуалів ішла на користь капіталістичного виробництва, а в Китаї цього не відбулося. Поєднання безкінечного руху думки з великим рухом капіталу забезпечило західноєвропейській цивілізації владу над іншими народами.

Делімітація (з лат. delimitato – встановлення) – визначення у договорі між суміжними державами загального напрямку проходження державного кордону й графічне зображення його на доданих до договору великомасштабних картах (другий етап встановлення державного кордону). У підготовці документів про делімітацію кордонів беруть участь експерти з різних галузей для кваліфікованого врахування фізико-географічних, історичних, політичних, економічних, розселенських, етнічних та інших аспектів прокладення кордонів. З наявності спірних питань підписання договору про делімітацію може відбуватися після тривалих переговорів у кілька раундів. Матеріали делімітації кордону є правовою основою для *демаркації*.

Делокалізація – перехід процесу локалізації на якісно новий, глобальний рівень прояву. Вона є складовою процесу *глобалізації* і передбачає розмивання територіальних меж локальностей шляхом їхньої *детериторіалізації*. Дана категорія потрапила у суспільні науки з ядерної фізики.

Демаркація (з фр. demarcation – розмежування) – позначення лінії державного кордону на місцевості шляхом спорудження спеціальних прикордонних знаків (третій етап встановлення державного кордону). Проведення кордону на місцевості має здійснюватися відповідно до положень договору про делімітацію кордону і доданих до договору великомасштабних географічних карт. Демаркація сухопутного кордону має відповідати певним вимогам: забезпечення точності, явності, міцності та наочності. Лінія проходження кордону позначається такими прикордонними знаками, щоб бути добре помітною у будь-яку пору з максимально далекої відстані. Демаркація на місцевості здійснюється спеціальними змішаними демаркаційними комісіями, які створюються на основі договорів суміжних держав про делімітацію. Демаркаційні комісії створюються на паритетних засадах. Лінію майбутнього проходження державного кордону, розбивають на ділянки (або сектори). На кожній з них створюється підкомісія, до якої входять представники обох сторін на паритетних засадах. У практичній роботі змішаної демаркаційної комісії виділяють три стадії: підготовчу, польову і заключну. Документи про демаркацію набирають чинності після обміну листами про їх затвердження урядами суміжних держав. На цьому процес встановлення державного кордону закінчується.

Демілітаризовані території – це території геопростору з таким політико-правовим режимом, який передбачає заборону їх використання у воєнних цілях у мирний час. Режим демілітаризації встановлюється або міжнародними угодами, або одностороннім волевиявленням. Демілітаризація означає повну або часткову заборону тримати війська, озброєння, мати військові укріплення, споруди тощо. Вона може бути повною або частковою. Повна демілітаризація означає знесення всіх військових споруд і виведення військ. За обмеженої демілітаризації держава не має права проводити нові військові заходи: споруджувати нові військові об'єкти або вводити в район демілітаризації нові військові контингенти. Часткова демілітаризація передбачає також заборону тримати на даній території певні види озброєння. Повністю демілітаризованими територіями є космічні тіла (Місяць та інші небесні тіла дозволяється використовувати тільки у мирних цілях), Антарктика, Аландські острови, Магелланова протока тощо.

Демографічна геополітика (демогеополітика) – галузева геополітична дисципліна, яка досліджує вплив демографічної ситуації в державі (природного руху, статеві-вікової структури, розселення, міграції) на її зовнішню і внутрішню геополітику, особливості державної геополітики щодо територіальних спільнот населення в різних країнах світу.

Демократія – 1) одна з форм політичного режиму, що базується на визнанні народу джерелом влади, його права приймати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом громадських прав і свобод. Ліберальна демократія обмежує владу більшості й повноваження держави при допомозі конституції та проголошує найважливішим завданням захист свободи, прав людини і меншин. Розрізняється демократія пряма й представницька; 2) форма суспільних відносин, коли влада не заважає розвитку в людині, що володіє економічною гідністю, головної мети, яку дають сім'я та віра. Демократія не здатна створити свободу, якщо окремого громадянина вона не цікавить. Демократія – це лише всяго форма, а не предмет, який можна розподілити порівну. Демократією не можна володіти як предметом.

Демпінг – продаж в іншій країні товарів нижче їх собівартості.

Депресивний регіон – територіальна громада, вклад якої в державний бюджет менший за отримувану дотацію.

Держава – це спосіб організації суспільства і його політичної системи на визначеній кордонами території, центральний інститут влади; це суверенне політико-територіальне утворення, незалежна

країна з публічною політичною владою, що здійснюється через систему спеціальних органів і установ. Держава регулює діяльність законодавчої, виконавчої та судової влади, державного апарату. Як керуюча суспільством система, держава внутрішньо структурована, має спеціальні органи для реалізації своїх повноважень. Вона організовує, спрямовує і контролює спільну діяльність і відносини людей та суспільних груп.

Держава-анклав – це держава, що з усіх боків оточене територією іншої держави. Наприклад, Ватикан, Сан-Марино, Лесото.

Держава-напіванклав – це держава, що оточена територією іншої держави, проте має вихід до моря. Наприклад, Бруней – щодо Малайзії, Гамбія – щодо Сенегалу, Португалія – щодо Іспанії.

Держава національна або держава-нація – форма самовизначення конкретної *нації*. Одна з основних категорій політики. Національні держави сформувалися в Європі у період переходу від Середньовіччя до Нового часу, від феодалізму до капіталізму. Вони є основним суб'єктом міжнародних відносин, який характеризується збігом належності одночасно до певної держави та етносу. Держави-нації є централізованими світськими державами, в яких політичне утворення призвело до народження етнокультурних форм. Вони вперше виникли в Європі, забезпечивши розвиток демократичних інститутів у суспільстві. Типовими прикладами держав-націй є Франція, Німеччина, Іспанія, Італія та ін. Після Першої світової війни в Центральній та Східній Європі виник ряд національних держав, що стало результатом не тільки краху імперій – Австро-Угорської, Російської, Османської, але й підняттям рівня національної самосвідомості народів, за якого вони здатні відокремлювати себе від інших та усвідомлювати єдність своєї історичної долі. Кожна держава-нація ідентифікується з певною територією проживання етносу, що гарантує участь громадян у політичному управлінні країною. Єдність національної держави досягається через духовні, історичні, мовні цінності, рівень економічного розвитку й територіальну згуртованість. Виділяються багатонаціональні (поліетнічні) держави, на території яких проживають різні автохтонні національності, народності й інші етнічні групи (Росія, США, Китай та ін.) та однонаціональні (моноетнічні), де проживає в більшій мірі один корінний народ чи титульна *нація* (Італія, Ірландія, Норвегія, Португалія, Польща, Словенія, Угорщина, Японія та ін.). Нинішнє існування національних держав зумовлене еволюцією націй у межах незалежних держав, утілення ідеї народного суверенітету в умовах етнічної різноманітності громадян.

Держава рубіжна – це держава, що розташована на цивілізаційних (суперетнічних) й інших рубежах. Виділяються держави, що створені на рубежах цивілізацій, наприклад, США, Канада, Австралія та Нова Зеландія. На етнічних і конфесійних рубежах утворені Швейцарія, Бельгія, Люксембург, Україна й Казахстан. У період «холодної війни», період протистояння наддержав були створені держави на геополітичних рубежах – Північний і Південний В'єтнам, Північна і Південна Корея, Західна і Східна Німеччина. Сучасним прикладом рубіжної держави-суперетноса є Росія.

Держава світська – це держава, в якій релігія та релігійні об'єднання не роблять ніякого впливу на форму державного устрою, на діяльність державних органів і посадових осіб, на систему освіти та інші сфери діяльності держави.

Держава суверенна – це держава, яка здійснює верховну владу, володіє незалежністю й самостійністю.

Держава-цивілізація – найбільш ефективна форма протистояння глобальним викликам і загрозам у сучасному світі. Це найбільші полюси економічного й технологічного розвитку представлені аналогічними утвореннями – Європейський Союз, Сполучені Штати Америки і Китай. Класичною державою-цивілізацією є Китай, де в основному співпадають політичні, соціокультурні та конфесійні кордони. Європейський Союз асоціюється з історичним ядром західноєвропейської цивілізації. Американська цивілізація усвідомлюється такою за своїми масштабами впливу на оточуючий світ (військово-політична, економічна, культурна та інформаційна експансія). Державою-цивілізацією був Радянський Союз, який розпався на *національні держави*.

«Держав-вигнанців» концепція – зовнішньополітична доктрина США, що в умовах закінчення «холодної війни» узагальнила уявлення про ряд держав, які стали джерелом головних загроз «новому світовому порядку» й визначила шляхи боротьби з цими загрозами. Джерела даної концепції сягають президентства Джімі Картера (1977–1980 рр.), коли в 1979 р. вперше складено й оприлюднено список «держав – спонсорів тероризму», до якого було внесено Лівію, Сирію, Південний Ємен та Ірак. Список «держав-вигнанців» щороку оновлювався. Після подій 11 вересня 2001 р. в США до ознаки «держав – спонсорів тероризму» додалася ще одна – «ненависть до США». У цей період поняття «держави-вигнанці» трансформувалося в термін *«вісь зла»*.

Держави-антиподи – це протилежні держави, що створені на території проживання одного народу, але з різними

суспільно-політичними системами. Такий світовий експеримент був здійснений у ХХ ст. на рубежах двох суспільно-політичних систем (соціалістичної та капіталістичної), де були створені держави-антиподи: Східна і Західна Німеччина, Північна й Південна Корея, комуністичний Китай і капіталістичний Тайвань. Ці держави служили рекламними «вітринами» соціалізму й капіталізму. Захід приклав значні матеріальні ресурси, щоб свою «вітрину» зробити більш привабливою по відношенню рівня та якості життя. Усунення геополітичного бар'єру Берлінського муру стало початком краху світової соціалістичної системи.

Держави п'ятого порядку – це ті, що передали частину своїх геополітичних функцій іншим державам або є залежними країнами, а також ті країни, формування яких ще не завершилося. Вони, як правило, не виступають на міжнародній арені самостійними геополітичними силами, оскільки їх політика більшою чи меншою мірою залежить від метрополій або держав, що їх опікують, могутніх сусідів. До п'ятого рівня можна віднести: протекторати; залежні країни з різним рівнем самоуправління; самопроголошені держави; ті країни, які ще не розбудували свою державність.

Державна територія – це частина земної кулі, що належить певній державі, і в межах якої вона здійснює своє територіальне верховенство. До неї належать просторові об'єкти з національною юрисдикцією геопростору. Державна територія (геотерія) перебуває під суверенітетом певної держави. Державний суверенітет передбачає право держави на власний розсуд вирішувати свої внутрішні та зовнішні справи без втручання в них будь-якої іншої держави. Державний суверенітет означає повноту законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території. Він завжди є повним і винятковим. Державний суверенітет поширюється на державну геотерію: територію (суходіл) з надрами, акваторію з дном моря, аероторію, а поза її межами також на екстериторіальні об'єкти.

Державна особа (державний діяч) – це лідер (особа), який ставить інтереси держави вище особистих, партійних та інших корпоративних. Прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчіль говорив: «Відмінність державного діяча від політика в тому, що політик орієнтується на наступні вибори, а державний діяч – на наступне покоління». Історія багата прикладами відданості державних лідерів інтересам нації. Це Фрідріх Великий у Пруссії, Отто фон Бісмарк у Німеччині, Томас Джефферсон і Франклін Рузвельту США, Вінстон Черчіль і Маргарет Тетчер у Великій Британії, Петро I та Катерина II в Росії та ін. Одним із спадків радянської влади стала поява

маргінальних державних діячів «із народу» з низьким рівнем загальноосвітньої культури та жагою до власного збагачення.

Державна таємниця – відомості, які держава захищає, зі сфери військової, зовнішньополітичної, економічної, розвідувальної, контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності, оприлюднення яких може нанести збитків державі. Термін засекречення відомостей, що складають державну таємницю у різних країнах різний. Так, у Росії цей термін не повинен перевищувати 30 років, але у виняткових випадках він може бути подовжений за висновком міжвідомчої комісії по захисту державної таємниці. Наприклад, ще повністю не розсекречені партійні та інші документи про період масових репресій у другій половині 30-х рр. ХХ ст. Документи зовнішньої розвідки РФ можуть бути розсекречені лише через 50 років, крім кадрового складу розвідників і їх помічників. В інших країнах документи особливої державної ваги розсекречуються через 70 років, тобто приблизно після життя двох поколінь. У Великій Британії, наприклад, і до нині не розсекречені всі документи про німецько-британські відносини періоду Третього рейху, щоб не підірвати позитивний імідж демократичної держави.

Державний борг – це загальна сума боргових зобов'язань уряду у формі облігацій і короткотермінових позик.

Державний кордон – лінія, що визначає межу території держави, формується в процесі історичного розвитку та закріплення системою договорів і угод між сусідніми державами. Детальніше див.: *Кордон*.

Державний лідер – на Заході в президентських та змішаних республіках це демократично обраний президент, а в парламентських республіках і конституційних монархіях це обраний прем'єр-міністр. На *Сході* при формальному збереженні демократичних процедур президент нагадує царя, султана, бая, хана, «батьку», чи «батька народів», який не забуває про «сім'ю».

Державний устрій – це спосіб організації території держави, співвідношення держави як цілого з її складовими частинами.

Детант – фаза розрядки напруги у «холодній війні» в 1970-х роках між СРСР і США. Розвиток детанта було головним аспектом французького геополітичного кодексу за часів президентства Шарля де Голя (1958–1969).

Детериторіалізація – геофілософський термін, що означає освоєння земних територій шляхом зміни їхніх структурних характеристик та виходу за межі *місцезрозвитку* людей. Трансцендентна детериторіалізація була характерна для імперій, яка спрямована на

зовнішнє розширення геополітичного простору, а іманентна детериторіалізація – для давньогрецького полісу, що націлена на посилення різноманітних внутрішньопросторових зв'язків, відносин та закономірностей. У нинішніх умовах детериторіалізація уособлює вихід геополітичних процесів за межі усталених локальних форм, а також опанування віртуальним простором за допомогою електронних засобів комунікації.

Децентралізація – політичний процес, який передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень. Децентралізація здійснюється насамперед задля оптимізації практичного вирішення питань загальнодержавного значення, а також підвищення ефективності регіонального і локального управління, реалізації регіональних програм розвитку. Виділяються дві форми децентралізації: 1) демократична, коли частина повноважень державної влади передається на рівень адміністративно-територіальних одиниць – органам місцевого самоврядування; 2) адміністративна, коли частина повноважень центральної державної влади передається спеціальним місцевим урядовим органам – місцевим державним адміністраціям; створюється так звана виконавча вертикаль влади. За демократичної децентралізації формується розгалужена система місцевого самоврядування, місцеві справи вирішуються органами влади і посадовими особами, яких обирає населення адміністративно-територіальної одиниці, а не чиновниками, призначеними центральним урядом.

Децентралізована країна – це держава, у всіх ланках адміністративно-територіального поділу якої діють лише органи влади, обрані населенням, і немає чиновників загальної компетенції з «центру» для контролю над самоврядуванням, але є фінансовий, судовий та інші форми контролю.

Дешева праця – марксистська теза про дешеву працю як джерела високих прибутків. Сучасна високотехнологічна економіка заперечує цю тезу. В найбільш успішних економіках Заходу частка зарплати у ВВП складає 70 %, а Східній Європі – 20 %. У передових європейських країнах мінімальний рівень зарплати складає 15–20 доларів США на годину. В документах ООН зарплата нижча 3 доларів на годину вважається недопустимою. Низька зарплата не дозволяє збільшити платоспроможний попит і робить місцевий ринок непривабливим для інвестицій.

Джексона-Веніка поправка – торговельні обмеження, що введені Сполученими Штатами проти Радянського Союзу в 1974 р. Її ініціаторами були американські єврейські громади, що виступали

проти перепоп радянської влади по відношенню єврейської еміграції. Поправка передбачала дискримінаційні тарифи й податки на імпорт радянських товарів. Дія поправки збереглася й після того, коли всі бажаючі євреї залишили Радянський Союз/Росію, а багато встигло повернутися назад. Не дивлячись на заяви американської влади про відміну поправки, її продовжують використовувати у зв'язку з недотриманням у Росії демократичних свобод.

Джихад (газават) – священна війна мусульман за віру проти «невірних». Розрізняють великий і малий джихад. Результатом священних війн, що розпочалися відразу після смерті пророка Мухамеда в 632 р., стали завойовані великі території – частина Піренейського півострова, Північна Африка Близький та Середній Схід. Нині під прапором джихаду воюють різні фундаменталістські організації та угруповання проти політики Заходу, щодо *вестернізації* мусульманського світу.

Диктатура – необмежена політична, економічна й ідеологічна влада, що здійснюється вузькою групою осіб очолювану лідером (диктатором). У залежності від використання соціально-політичної ідеї виділяються такі види диктаторського правління: цезаризм, абсолютизм, бонапартизм, диктатура класу чи партії, тоталітаризм, включаючи релігійний.

«Дилема безпеки» – термін уведений у науковий обіг німецьким вченим Джоном Герцем у книзі «Політичний реалізм і політичний ідеалізм» (1951 р.). Сутність поняття полягає у тому, що ситуація, яка виникає в умовах некерованого середовища, коли одна держава, прагнучи захистити свої національні інтереси, робить дії з підвищення власної безпеки, такі як збільшення військової потужності або створення союзів, що викликає у відповідь контрзаходи з боку інших держав для нейтралізації дії першої держави, породжуючи цим зростання напруженості й створюючи конфлікт у регіоні чи світі, навіть якщо цього не бажають опоненти. Так виникає спіралевидний процес «дія – протидія», який може розкручуватися двома чи кількома країнами настільки широко, що кожна з них, витрачаючи постійно більше коштів на гонку озброєнь, не підвищує рівень своєї безпеки, а навіть знижує його. За таким принципом розкручувалася гонка озброєнь між двома антагоністами – СРСР і США під час «холодної війни».

«Динамічного стримування» концепція – запропонована Коліном Грейєм як продовження моделі «Гартленд – Рімленд» Н. Спайкмена. В результаті світової експансії СРСР «перескочив» Рімленд і почав утверджуватися за кільцем стримування. Тому США

перейшли від політики контролю Рімленда до «динамічного стримування» не лише в Євразії, але й в інших регіонах.

Дипломатія – засіб здійснення зовнішньої політики держави. Являє собою сукупність невійськових практичних заходів, прийомів і методів, які застосовуються з врахуванням конкретних умов і характеру вирішуваних завдань.

Дисконтинуальний пояс – термін уведений американським геополітиком *С. Коеном* й означає розірвані берегову зону з невизначеним геополітичним вектором, варіабельною орієнтацією, яка здатна повернутися як у бік *атлантизму (таласократії)*, так і до *континенту (телурократії)*.

«Діалог за співробітництво в Азії» (ДСА) – пан азійський форум, єдиний офіційний міжнародний механізм діалогу та співробітництва відкритий для всіх держав Азії. ДСА втілює в життя концепцію паназійського співробітництва, відіграє важливу роль у зміцненні уявлення про Азію як єдине ціле. На установчій зустрічі міністрів закордонних справ країн Азії в червні 2002 р. в Таїланді було визначено основні цілі Форуму – створення механізму обміну ідеями та досвідом між учасниками, синхронізація їх партнерства на різних рівнях, вироблення стратегії реагування на нові виклики і негативні наслідки глобалізації. Діяльність ДСА спрямована на розширення співпраці між азійськими країнами в усіх сферах взаємодії через виявлення спільних переваг і можливостей для розвитку національних економік, торгівельного і фінансового ринків Азії для підвищення конкурентоспроможності Азійського регіону на світовій арені, ведення боротьби з убогістю та покращення якості життя населення. Форум об'єднує 31 державу Азії – 10 країн *АСЕАН*, Бангладеш, Бахрейн, Бутан, Індію, Іран, Казахстан, Катар, Киргизстан, КНР, Кувейт, Монголію, ОАЕ, Оман, Пакистан, Республіку Корея, Саудівську Аравію, Таджикистан, Узбекистан, Шрі-Ланку, Японію, Росію (з квітня 2005 р.). Вищим органом ДСА є щорічні зустрічі міністрів закордонних справ держав-учасниць.

Діаспора (з гр. – розсіяний, розпорошений) – це частина народу, що живе за межами країни свого походження, зберігає колективну пам'ять про історичну батьківщину й утворює згуртовану, стійку, вкорінену в приймаючих країнах групу етнічної меншини, успішно протистоїть асиміляції та контактує з країною походження через систему транснаціональних мереж. Згідно з розрахунками Г. Шеффера, чисельність найбільшої з історичних (тих, що існують з давніх часів) діаспор – китайської – становить нині 35 млн осіб (за іншими даними 50 млн), індійської – 9 млн, єврейської та

ромської – по 8 млн, вірменської – 5,5 млн, грецької – 4 млн, німецької – 2,5 млн. Серед «сучасних» діаспор найбільші афро-американська й російська, що налічують по 25 млн осіб, курдська – 14 млн, ірландська – 10 млн, українська – біля 10 млн, італійська – 8 млн, угорська та польська – по 4,5 млн, турецька та іранська – по 3,5 млн, японська – 3 млн, ліванська (християнська) – 2,5 млн осіб. Діаспори формуються в результаті міграційних процесів, зумовлених соціально-економічними чи політичними причинами. Однак деякі діаспори виникли внаслідок розпаду державних утворень. Наприклад, після набрання чинності Тріанонського мирного договору в 1920 р. Угорщина втратила дві третини своєї території і більше половини населення (3 млн угорців) опинилося за межами держави. Нинішнє стрімке зростання чисельності іммігрантських спільнот та їх інституціалізація дають деяким експертам підстави говорити про «діаспоризацію світу», яка є проявом тихої, латентної експансії. Вчені стверджують, що сучасний світ є не стільки сумою держав, скільки сумою діаспор. Так, ідея «всесвітнього Китаю» як геополітичного проекту активно втілюється Китаєм. Діаспора є потужним геополітичним інструментом впливу на владу держави проживання. Політика діаспоризації є однією з форм геополітичної експансії. Великі діаспори характеризуються високою ступінню мотивації до активної діяльності. Загальновідома роль єврейської громади в становленні лихварського й банківського капіталу в Європі. В умовах глобалізації єврейська й китайська діаспори стають значними гравцями в міжнародних економічних відносинах.

Добруджа – історична область у Румунії, що розташована між нижньою течією Дунаю та узбережжям Чорного моря. Вона часто ставала ареною міжнародних конфліктів. Російська імперія та Радянський Союз протягом століть не полишали спроб «кидка на південь» до воріт Константинополя і створення у цьому зв'язку геополітичного містка на Балканах, неодноразово виступали за передачу Добруджі Болгарії, яка крім того повинна була отримати вихід до Егейського моря.

Договір – це письмова угода про взаємні обов'язки держав.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. – міжнародний договір, відкритий для підписання 1 липня 1968 р. у Москві, Вашингтоні та Лондоні. Ядерною державою вважалася така, яка виготовила та підірвала ядерну зброю або пристрій до 1 січня 1967 р. (тобто СРСР, США, Велика Британія, Франція, Китай). ДНЯЗ був запропонований Ірландією і Фінляндією, які підписали його першими. Договір набув чинності 5 березня 1970 р. після

передання на зберігання ратифікаційних грамот державами-депозитаріями, а також 40 іншими країнами. Ядерні держави СРСР, США, Велика Британія підписали Договір у 1968 р., Франція і Китай – у 1992 р. У даний час учасницями ДНЯЗ є 187 держав. КНДР, яка ще в 1960–1970-ті роки розпочала створювати й реалізовувати власну ракетно-ядерну програму, під впливом СРСР у 1985 р. приєдналася до ДНЯЗ, але у 2003 р. офіційно вийшла з нього. Керівництво КНДР у 2005 р. вперше заявило про створення ядерної зброї, а в 2006 р. – про її перше випробування. Від приєднання до ДНЯЗ у свій час відмовилися Ізраїль, Індія та Пакистан. 16 листопада 1994 р. Україна ратифікувала ДНЯЗ. Мета прийняття Договору – не допущення розповсюдження ядерної зброї, забезпечення міжнародного контролю за виконанням державами взятих на себе зобов'язань, створення широких можливостей для мирного використання атомної енергії. Складається з преамбули та 11 статей.

Доктрина – 1) вчення, наукова чи філософська теорія; 2) політичний кодекс (норматив) правил, обов'язкових для виконання на практиці.

Доктрина «відкритих дверей» – геоекономічна стратегія США на Далекому Сході, що спрямована була на збереження інтересів американського бізнесу в Китаї. В 1899 р. США звернулися до великих європейських держав про визнання сфер впливу в Китаї та встановленні в них економічних преференцій. Доктрина була офіційно визнана великими державами на Вашингтонській конференції 1921-1922 рр. У подальшому використовувалася Сполученими Штатами й інших регіонах світу.

Доктрина «вирішальної переваги сили США у світі» – сформульована Франкліном Делано Рузвельтом наприкінці 1944 р. Доктрина визначала абсолютну гегемонію Сполучених Штатів, що мають встановити режим свого «визначального та беззаперечного авторитету у світі», відіграючи роль «світового жандарму». Ф. Д. Рузвельт наголошував, що «абсолютна свобода односторонніх дій США» має стати головним принципом зовнішньої політики Сполучених Штатів. Ця «абсолютна свобода» не могла рахуватися з колись прийнятими зобов'язаннями, у тому числі й з ялтинськими угодами.

Доктрина «гуманітарної інтервенції» – згідно неї США та їх союзники мають право на здійснення інтервенції (навіть без відповідного рішення Ради Безпеки ООН) до тих держав світу, де існують загрози для життя людей, порушуються їх права і свободи. Гуманітарна інтервенція здійснюється ззовні збройними діями

в певній державі для запобігання чи припинення там гуманітарної катастрофи, тобто масових акцій насильства з великою кількістю жертв, ув'язнених і біженців. Попри високу мету, гуманітарна інтервенція здійснюється, виходячи з політики подвійних стандартів, і передбачає розуміння прав і свобод людини саме з точки зору американської лібертіанської ідеології. Воєнний і політичний експансіонізм США обґрунтовується також необхідністю боротьби з поширенням зброї масового знищення. Одним з виправдань американського політичного імперіалізму проголошується боротьба з тероризмом, оскільки саме себе США репрезентують як захисника всього людства, головного борця з тероризмом у всьому світі.

Доктрина «гуманітарної інтервенції» була використана США для виправдання силових дій проти Югославії в 1999 р., воєнного втручання в Ірак у 2003 р., яке здійснювалося без санкції ООН. Дана доктрина є одним із інструментів реалізації США своїх геополітичних планів із забезпечення світового панування.

Доктрина державна – це система зовнішньополітичних і воєнних поглядів держави на цілі, завдання й характер зовнішньополітичної і військової діяльності держави. Розробляються також доктрини суспільної та інформаційної безпеки. Державна доктрина проявляється у вигляді офіційних документів, найважливішими з яких є доктрина *національної безпеки* і *військова доктрина*.

Доктрина Джонсона – проголошена 1965 р. Президентом США Ліндоном Джонсоном зовнішньополітична доктрина, яка передбачала право на інтервенцію у країни Західної півкулі (а згодом в Азійсько-Тихоокеанський регіон) лише у разі загрози з боку комуністичного режиму заради захисту прав своїх громадян. Проголошення доктрини обґрунтувало втручання 1965 р. в Домініканську республіку.

Доктрина Ейзенгауера – озвучена Президентом США Дуайтом Ейзенгауером у посланні Конгресу 5 січня 1957 р. Згідно з доктриною, будь-яка країна може запросити економічну або військову допомогу США, якщо вона піддається військовій агресії з боку іншої держави. Д. Ейзенгауер наголосив на радянській загрозі у своїй доктрині, висловлюючи готовність американських військ «забезпечувати та захищати територіальну цілісність та політичну незалежність країн, які потребують допомоги проти військової агресії будь якої нації, контрольованої міжнародним комунізмом».

Доктрина Кеннеді – оприлюднена в інавгураційній промові 35-го Президента США Джона Фіцджеральда Кеннеді 20 січня 1961 р. Сутність доктрини полягала в зовнішньополітичних

ініціативах президента по відношенню до країн Латинської Америки в 1961–1963 рр., який підтримував стримування комунізму та протидію розповсюдженню комуністичних ідей у Західній півкулі.

Доктрина Козирева – ідеологічна основа західної геополітичної школи в Росії, яка сформувалася на межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. Названа доктрина на честь тодішнього міністра іноземних справ, що став у Росії спадкоємцем геостратегії голови союзного МІСу Е. Шеварнадзе. В основі російської геостратегії того часу були покладені дві ідеї (або ж міфи): по-перше, що Захід у відповідь на вихід СРСР-Росії з Центральної Європи забезпечить фінансування її економічного відродження; по-друге, що запозичені західні моделі ліберальної демократії та вільної ринкової економіки швидко приживуться на російському ґрунті й також посприяють цьому відродженню. Всередині країни подібна політика призвела до «шокової терапії» та формування псевдоринкової, і в значній мірі криміналізованої економіки, до масового знедолення населення. У зовнішньополітичній сфері ці тенденції призвели до втрати Росією власної ініціативної політики, до втрати позицій у зоні власних інтересів, до оголошення інтересів Заходу як російських національних. У кінці 1990-х роках доктрина Козирева зазнала провалу і представники цього прозахідного напрямку еволюціонували у бік помірковано-патріотичних поглядів і сформували так звану *консенсусну геополітичну модель*.

Доктрина Монро – декларація принципів зовнішньої політики США, проголошена в черговому щорічному посланні американського президента Джеймса Монро (1758–1831 рр.) Конгресу 2 грудня 1823 р. Розроблена у зв'язку із загрозою інтервенції Священного союзу в Латинській Америці і можливого відновлення панування Іспанії в її володіннях. Вона стала першою геополітичною доктриною Сполучених Штатів, яка стала визначальною аж до початку ХХ ст. і висунула в категоричній формі принцип розподілу політичного впливу у світі між Європою і США. Доктрина проголосила головну роль США у Латинській Америці та, в цілому, у Західній півкулі.

Доктрина Олні – в 1895 р., висловлюючись з приводу англо-венесуельського конфлікту, держсекретар США Р. Олні, інтерпретуючи *доктрину Монро*, заявив про безумовну необхідність американського арбітражу стосовно будь-якого конфлікту у Західній півкулі: «Сьогодні Сполучені Штати є фактично державним володарем на цьому континенті, і їхнє повеління – закон у всіх тих справах, у які вони втручаються... Річ у тім, що численні ресурси США в поєднанні

з ізольованою позицією роблять США господарем становища». Будучи прикладом застосування з боку США силової, наступальної дипломатії, доктрина Олні позначила рубіж, коли США продемонстрували свою вагомість у міжнародних справах, заявивши про своє домінування у Західній півкулі.

Доктрина Рейгана – зовнішньополітична доктрина США, що проголошена президентом Рональдом Рейганом 16 лютого 1985 р. Сутність її зводилася до підтримки адміністрації Президента антикомуністичних рухів у країнах третього світу. Доктрина також отримала назву «неоглобалізму», оскільки її метою було досягнення глобального впливу США. З одного боку, реалізація доктрини призвела до значного ослаблення впливу СРСР у країнах третього світу в умовах «холодної війни», а з іншого – до численних актів агресії та порушення принципів міжнародного права, адже багато збройних вторгнень США виявилися безрезультативними. Побічним ефектом доктрини Р. Рейгана стали антиамериканські настрої, що призвели до міжнародного тероризму ХХІ ст.

Доктрина Трумена – геополітична програма США, висунута президентом Гаррі Труменом 12 березня 1947 р. Основою доктрини була політика «стримування» СРСР у всьому світі. «Доктрина Трумена» була спрямована на обмеження комуністичних режимів, які посилювалися після Другої світової війни, ведення безперервного тиску на СРСР та інших країн соціалістичного табору, підтримка антагоністичних сил та режимів. Вона поклала початок наданню широкої військової допомоги іншим країнам, що супроводжувалося створенням військових баз на їх територіях і фінансової допомоги як прозахідним режимам Греції і Туреччини, так і західноєвропейським державам (план Маршалла), які постраждали у війні.

Домініон (з гр. володіння) – самоврядна країна у складі Британської імперії, главою якої визнавався британський монарх, владу якого уособлював генерал-губернатор. Термін «домініон» уперше використав у промові на конференції прем'єр-міністрів Великої Британії і британських володінь 1926 р. міністр закордонних справ Великої Британії Артур Джеймс Бальфур. Першими домініонами стали – Канада (1867 р.), Австралійський Союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський Союз (1910 р.), Ньюфаундленд (1917 р.). Критеріями надання статусу домініону були такими: а) віддаленість від центра (складності управління територією); б) рівень розвитку (переважно економічно розвинуті території); в) склад населення (частка білого населення). Спочатку домініони отримували право обмеженого, а з часом повного

самоврядування. У другій половині 40-х – 60-ті рр. XX ст. світ зазнав суттєвих геополітичних змін. Поняття домініону у міжнародному праві поступово втратило первинне значення, не породжувало відповідних юридичних наслідків. У зв'язку з розпадом Британської імперії та реорганізацією її в 1947 р. у Співдружність, очолювану Великою Британією, що була добровільною асоціацією держав без власної міжнародної правосуб'єктності, домініони трансформувалися в держави без жодних обмежень у суверенних правах. У сучасному світі домініонів немає. До Британської Співдружності Націй, очолюваної Великою Британією, увійшли: Австралія, Антигуа і Барбуда, Багамські Острови, Бангладеш, Барбадос, Беліз, Ботсвана, Бруней, Вануату, Велика Британія, Гайана, Гамбія, Гана, Гренада, Домініка, Замбія, Індія, Камерун, Канада, Кенія, Кіпр, Кірибаті, Лесото, Маврикій, Малаві, Малайзія, Мальдіви, Мальта, Мозамбік, Намібія, Науру, Нігерія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Пакистан, Південно-Африканська Республіка, Самоа, Свазіленд, Сейшельські Острови, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сінгапур, Соломонові Острови, Сьєра-Леоне, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Шрі-Ланка, Ямайка. Вона не має конституції чи союзного договору або жодного нормативно-правового акту, який би визначав її характер, структуру, цілі та завдання. Кожен член Співдружності має право вільного виходу з неї. У різний період зі Співдружності вийшли – Ірландія (1949 р.), Південно-Африканський Союз (1961 р.), Пакистан (1972 р.), Фіджі (двічі – в 1987 і 2009 рр.), Зімбабве (2003 р.). Поновлювали своє членство Пакистан у 1989 р., Південно-Африканська Республіка в 1994 р., Фіджі в 1997 р. Хоча в Австралії, Барбадосі, Канаді, Новій Зеландії, Ямайці та ще в 11 країнах Співдружності британський монарх залишається формальним (де-юре) главою держави, який за пропозицією цієї держави призначає найвищу посадову особу – генерал-губернатора, який не наділений ніякою політичною владою над державою членом Співдружності. Термін «домініон» у політико-правових документах вже не використовується.

Друга світова війна (1939–1945 рр.) – розв'язана Німеччиною, Італією та Японією. Розпочалася 1 вересня 1939 р., коли німецькі війська вдерлися до Польщі. Бездіяльність європейських держав, що притримувалися політики «дивної війни», призвело до німецької окупації Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії, Франції та інших європейських держав. 22 червня 1945 р. фашистська Німеччина напала на Радянський Союз, а 7 грудня того ж року нападом на Перл-Харбор Японія розв'язала війну проти США. На стороні Німеччини

воювали Італія, Японія, Румунія, Болгарія, Угорщина та Фінляндія. Антигітлерівська коаліція змогла відкрити другий фронт в Європі лише в 1944 році, за рік до закінчення війни. Друга світова війна закінчилася підписанням актів про беззастережну капітуляцію Німеччини 8 травня та Японії 2 вересня 1945 р. У Другу світову війну було втягнуто 72 держави, мобілізовано до 110 млн військовослужбовців. У ході війни загинуло до 62 млн людей, у тому числі 27 млн радянських громадян.

Другий світ – назва соціалістичного табору (очолюваного СРСР) в період «холодної війни» на відміну від третього світу, країн, що розвиваються (держави Африки, частини Азії, Латинської Америки).

| Е |

Евакуація – 1) вивезення (виведення) населення, підприємств, установ, майна, народно-господарських цінностей із місцевості, що знаходиться під загрозою ворожого нападу чи стихійного лиха, а також уже зазваної стихійного лиха, впливу зброї масового ураження й т. п., або у випадку великого державного будівництва на даній території (прориття каналу, спорудження гідроелектростанції і т. п.). Планова евакуація населення у мирний час передбачає, як правило, компенсацію втрат і збитків особам, що піддалися евакуації; 2) планомірне вивезення, відправка у тил поранених, хворих, військовополонених, військового майна й іншого з театру воєнних дій; 3) виведення військ із займаної ними території на основі прийнятих угод, договорів і т. п.; 4) місце, час перебування евакуйованих там, куди вони вивезені.

Еволюція – повільна, поступова кількісна зміна, що призводить при певних умовах до нової якості.

Егіда – захист, заступництво, покровительство, керівництво.

Ейкумена (ойкумена) – 1) територія Землі, постійно заселена людиною; 2) сукупність християнських церков у світі.

Екзекватура – приведення в дію у даній країні судового рішення, що винесене в іншій країні.

Екзекуція – 1) виконання вироку про смертну кару чи тілесне покарання; 2) тілесне покарання.

Екологічна система (екосистема) – єдиний складний природний комплекс, в якому живі організми й нежива матерія, зв'язані

між собою обміном речовин й енергії, утворюють разом стійку цілісність (ліс, луг, озеро і т. п.). Екосистема – це елементарна структурна одиниця біосфери.

Екологічне лихо – наслідки катастрофи; рівнозначний стан *екологічної системи* (оточуючого природного середовища) на надзвичайно низькому енергетичному рівні.

Екологія – 1) комплексна наука, що вивчає взаємовідносини тварин, рослин, мікроорганізмів між собою та з оточуючим середовищем, а також умови підтримання рівноваги в цьому процесі; 2) всебічне вивчення впливу людської діяльності на оточуючу природу, взаємовідносини природи й *суспільства*. З ХХ ст. у зв'язку із забрудненням оточуючого середовища та посиленням впливом людини на природу екологія набула особливо важливого значення в існуванні людини.

Економіка – 1) сукупність засобів, об'єктів, процесів, що використовуються людьми для забезпечення життя, задоволення потреб шляхом створення, розподілу і вживання необхідних людині благ, умов і засобів існування із застосування праці; 2) сукупність наук, що займаються вивченням секторів (промисловість, сільське господарство, послуги) і галузей господарства країни чи окремих її регіонів, а також деяких умов і елементів виробництва.

Економічна безпека – у широкому розумінні, захищеність суспільства від загроз, викликаних станом національної і світової економіки. У вузькому розумінні – захист економічних інтересів держави як на міжнародній арені, так і в середині держави від економічного шпигунства. Економічна безпека є складовою частиною національної безпеки держави, роль якої особливо зростає в нинішній час, у період світогосподарської інтеграції.

Економіка Великої Труби – економічна модель сучасної Росії, яка орієнтована переважно на експорт нафти й газу, прибутки з чого і формують в основному державний бюджет.

Економічна географія – наука, що вивчає закономірності територіального розташування й структури народного господарства.

Економічна геополітика – див.: *геоекономіка*.

Економічна діяльність посольства – одна з важливих сфер діяльності дипломатичних представництв за кордоном, роль якої зросла в умовах економічної глобалізації. Полягає в узагальненні й аналітичному аналізі інформації про соціально-економічне становище країни перебування, про стан і тенденції розвитку зовнішньополітичної діяльності.

Економічна ефективність зовнішньої торгівлі – визначається потребою держави в задоволенні продукцією не шляхом її вітчизняного виробництва, а за рахунок витрат на виготовлення інших (експортних) товарів, за валютні надходження від продажу яких купуються необхідні країні імпортні товари.

Економічна і соціальна рада ООН (ЕКОСОС) – один із головних органів ООН. Складається із 54 держав – членів ООН, що обираються Генеральною Асамблеєю ООН на 3 роки таким чином, щоб щорічно переобиралася 1/3 членів Ради. Згідно Статуту ООН ЕКОСОС здійснює дослідження та складає доповіді з міжнародних питань у сфері економіки, культури, освіти, охорони здоров'я й подібних питань і дає з будь-якого з них рекомендації Генеральній Асамблеї ООН, членам організації та спеціалізованим установам ООН.

Економічна класифікація держави – за класифікацією МВФ економічно просунутих держав нараховують 29 країн, включаючи чотири азіатські – Південна Корея, Тайвань, Гонконг і Сінгапур. Не дивлячись на теорії доганяючого розвитку, в дійсності лише чотирьом країнам, що розвиваються вдалося ввійти в число високорозвинених держав. До країн перехідної економіки відноситься більшість держав Центрально-Східної Європи, котрі реально вступили в ЄС. До прогресивно розвинених країн входять Китай та Індія. Виокремлюються країни застиглого (зупиненого) розвитку, наприклад, Росія, Україна та ін. До «паралізованих» країн відносяться найбідніші держави Центральної Африки.

Економічна регіональна безпека – складова частина національної безпеки держави, що забезпечує ефективний розвиток регіонів під впливом процесів глобалізації.

Економічна самостійність – незалежність когось, чогось від Центру, від диктату зверху в проведенні економічної політики.

Економічна система – діюча в країні сукупність принципів, правил, законодавчо закріплених норм, що визначають форму і зміст основних економічних відносин у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічного продукту.

Економічне протиборство – гостра антагоністична боротьба за завоювання та монопольне володіння ринком збуту.

Економічні кордони – це конвенційні кордони між «країнами-системами» або між зонами впливу транснаціональних суб'єктів підприємницької діяльності.

Економічні преференції – одна з форм лібералізації економічних відносин. Широко використовується при створенні вільних економічних зон. У східноєвропейських країнах економічні

преференції діють в інтересах протекціонізму по відношенню лояльно орієнтованих на владу місцевих фінансово-промислових угруповань і не сприяють лібералізації економіки і залучення закордонних інвестицій.

Економічний детермінізм в геополітиці – це обґрунтування міжнародних відносин переважно з позицій економічної могутності держави.

Економічна криза – важкий перехідний стан економіки на шляху до певної цілі, а при відсутності такої – тенденція стійкого занепаду господарства.

«Економічного дива» моделі – це досвід країн успішної модернізації і трансформації економічних відносин. Наприклад, післявоєнна Німеччина, Японія, Південна Корея, Тайвань, Чилі, Сінгапур та інші нові індустріальні країни. Головна причина успіху реформ полягала в поєднанні професіоналізму влади й інтелекту, врахуванні місцевих соціокультурних традицій. Виключне значення мало наявність особистостей-реформаторів, які ставили державні інтереси вище за корпоративні й особисті. Більшість архітекторів «економічного дива» отримали освіту в престижних університетах світу. Так, «хрещеним батьком» чилійських реформ був ліберал Мілтон Фрідман, а здійснював їх авторитарний режим диктатора Августо Піночета. Цей генерал був ученим-геополітиком, здатним приймати правильні стратегічні рішення та призначати професіоналів на ключові міністерські посади.

Екоцид – масове знищення рослинного й тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій здатних викликати екологічну катастрофу. Екоцид є міжнародним злочином проти людства.

Ексclave – відокремлена частина державної території, що з усіх боків оточена територіями інших держав і не має виходу до моря та безпосереднього зв'язку з основною територією держави. Наприклад, Нахічеванська Республіка (оточена територіями Вірменії та Ірану) – ексclave Азербайджану. Зв'язок держави зі своїм ексclaveм має забезпечуватися (за умов добросусідських відносин) на основі відповідної угоди з тими державами, що його відокремлюють.

Експансіоністська геополітика (або експансія геополітична) – це сукупність зовнішньополітичних дій, спрямованих на розширення сфери геополітичного впливу (панування) держави чи блоку держав (військово-політичного, економічного, культурного) на певну зовнішню територію чи *акваторію*, що відбувається

воєнним, політичним, економічним та інформаційним шляхом. Виокремлюються телуроократична й таласократична, меридіальну та широтну геополітичні експансії. Експансіоністська геополітика відрізняється від інтеграції, реінтеграції та мирної колонізації, що пов'язана із заповненням геополітичного вакууму.

Експансіоністська геостратегія – це сукупність вироблених державою стратегічних цілей і напрямів зовнішньої політики, спрямованої на розширення сфери її впливу, здобуття контролю над геопростором та його елементами.

Експансія або експансіонізм (з лат. *expansio* – поширення) – процес розширення сфери впливу політичної, економічної, культурної, релігійної чи іншої сили від центру до периферії. Територіальна експансія полягає в розширенні підконтрольного певному актору геопростору. Наприклад, імперіалістична заокеанська експансія європейських держав з початку XVI ст. до Першої світової війни. Експансія може бути політичною, військовою, економічною, ідеологічною, інформаційною, культурно-цивілізаційною, демографічною тощо. Кожен вид експансії має ідеологічне обґрунтування. Теоретичні основи експансіонізму заклав *Фрідріх Ратцель* у праці «Про закони просторового зростання держав» (1901 р.), де сформульовано сім законів експансії: 1) протяжність держави збільшується в міру розвитку її культури; 2) просторове зростання держави супроводжується іншими проявами його розвитку: у сферах ідеології, виробництва, комерції, міцного «притяжного випромінювання», прозелітизму; 3) держава розширюється, поглинаючи й абсорбуючи політичні одиниці меншої значності; 4) кордон – орган, розташований на периферії держави; 5) держава прагне охопити найважливіші для її розвитку регіони: узбережжя, басейни рік, долини і взагалі всі багаті території; 6) вихідний імпульс експансії надходить ззовні, держава провокується до розширення державою (або територією) з явно нижчою цивілізацією; 7) загальна тенденція до асиміляції чи абсорбції більш слабких націй розвиваючись у процесі розвитку, переходить від держави і набирає силу, підштовхує до ще більшого розширення території у русі, який живить сам себе.

Експансія військова – збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні.

Експансія культурна – поширення ціннісно-культурних і духовних норм на інші території, що зумовлено вірою у безумовну самодостатню цінність та універсальність культурної місії певного народу чи держави, що є однією з необхідних умов формування

імперії. Культурна експансія, тобто нав'язування цінностей культури метрополії на периферії є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави. В нинішньому часі культурна експансія проявляється у процесі *вестернізації*, поширенні американської культури в світі.

Експансія демографічна (або етнічна) – «викидання», примусове чи добровільне переселення частини народу (етносу) з рідної території в інші регіони *великої держави* (імперії чи федерації; наприклад, переселення частини українців на початку ХХ ст. в Російській імперії на Далекий Схід у Приамур'я – «Зелений клин»; переселення етнічних китайців на захід Китаю до Сидзян-Уйгурського автономного регіону у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.) або за межі національної держави до іншої країни (наприклад, латентне проникнення (легальне й нелегальне) китайців до російського Забайкалля в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.), що зумовлено економічними, політичними й геополітичними (вплив переселенців на владу «нової» вітчизни) та іншими причинами.

Експатріація (з лат. ex – із + patria – батьківщина, вітчизна) – примусове виселення за межі батьківщини; вимушена *евакуація*. Експатріація зазвичай зв'язана з позбавленням громадянства.

Експорт – продаж іноземному покупцю товару з вивозом його за кордон. Він включає також невидимий експорт праці, туристичних, транспортних та інших послуг, результатів інтелектуальної діяльності, в тому рахунку виключних прав на них, без обов'язку про зворотне ввезення (для продажу, отримання прибутку). Експортом є вивіз капіталу у формі надання кредитів та інвестування в закордонні компанії.

Експортна експансія – використовувалася новими індустріальними країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону для експансії найбільш пріоритетних із врахуванням місцевої специфіки виробництва на світові ринки (Південна Корея, Тайвань).

Експортна квота – встановлений об'єм виробництва та поставок на експорт певних товарів. Встановлюється на основі міжнародних торгових угод і двосторонніх домовленостей.

Експортна субсидія – це один із методів державного стимулювання експорту за рахунок бюджету. Субсидіювання здійснюється у формі прямого фінансування експортного виробництва та шляхом надання кредитів.

Експортно-орієнтована модель – геоекономічна модель, яка ґрунтується на розвитку конкурентоздатного експортного виробництва. Це стратегія країн, що розвиваються та які притримуються

переважно західної орієнтації. Ця модель індустріалізації показала відносну ефективність на відміну від імпортозамінної моделі.

Експортно-орієнтовані зони – орієнтовані на випуск конкурентоздатної продукції, що призначена на експорт. Це найбільш розповсюджений тип промислових зон. Класичним прикладом є експортно-промислова зона *Шеннон* в Ірландії, яка стала взірцем для створення інших *вільних економічних зон*.

Експропріація (з лат. ex – від, із + proprius – власний) – 1) примусове (оплатне чи безоплатне) відчуження (вилучення) приватного майна чи власності державою; 2) протиправне вилучення, захоплення чужої власності, майна, цінностей, грабунок, мародерство.

Екстериторіальність – повний імунітет, тобто звільнення особи (чи установи) від *юрисдикції* якої-небудь держави на тій основі, що ця особа (установа) вважається нібито такою, яка знаходиться на території держави, громадянство котрої вона має.

Екстрадиція – видача злочинця державою, на території якої він знаходиться, іншій державі за вимогою останньої для притягнення злочинця до кримінальної відповідальності чи приведення до виконання вироку, що вступив у законну силу. Сучасне міжнародне право визнає право видачі злочинців суверенним правом кожної держави. Видача злочинця є юридичним обов'язком держави лише при наявності спеціальних угод між зацікавленими державами. При відсутності таких угод вимога про видачу може бути також задоволена на основі взаємності.

Екстремізм (з лат. extremus – крайній) – прихильність у політиці й ідеології до крайніх поглядів і дій.

Екстремізм політичний – діяльність з розповсюдження таких ідей, течій, доктрин, які спрямовані: 1) на ліквідацію можливості легального плюралізму, вільного розповсюдження й обміну ідеями; 2) на встановлення єдиної ідеології в якості державної; 3) на поділ людей за класовими, майновими, расовими, національними чи релігійними ознакам; 4) на заперечення абсолютної цінності прав людини.

Екстреміст – людина, що притримується крайніх заходів і дій.

Екцес (з лат. excessus – вихід за межі) – 1) крайній прояв чого-небудь, нестриманість, надмірність; 2) порушення норм, установлень, нормального розвитку чого-небудь.

Екуменізм – рух за об'єднання релігійних конфесій.

ЕКЮ – аббревіатура європейської розрахункової одиниці, елемент *Європейської валютної системи*, що почала діяти з 1 січня 1979 р. ЕКЮ обрховувалася на основі «валютного кошика» національних

валют держав-членів Європейського Економічного Співтовариства з урахуванням їхньої частки у валютному продукті й внутрішній торгівлі Співтовариства. З 1 січня 1999 р. ЕКЮ була замінена новою європейською валютою – *євро*.

Електорат – коло виборців, що голосують на виборах за визначену політичну партію (політичного лідера); сукупність виборців даного виборчого округу чи країни.

Електоральна географія – галузь географічної науки, яка вивчає геопросторові чинники, що впливають на електоральну поведінку населення, політико-географічну (геополітичну) ситуацію в країнах чи регіонах, територіальну організацію виборчих систем у державах світу. Геополітична ситуація в країні чи регіоні найповніше і найяскравіше виявляється саме під час виборів, референдумів, плебісцитів тощо і кількісно характеризується територіальним розподілом їх результатів.

Електоральна геополітика – галузева прикладна геополітична дисципліна, що досліджує вплив електоральних процесів на зовнішню політику держави, особливості внутрішньої політики держав світу щодо організації та проведення виборів в окремих регіонах. Вона стала досить поширеною, останнім часом, у країнах Західної Європи. Електоральна геополітика як ще дуже молода наука перебуває нині у фазі свого формування, створюється теоретичний базис, розробляється методологія і методика досліджень. Окремі її постулати ще на початку ХХ ст. запропонував французький вчений А. Зігфрід, який відзначав, що кожна політична партія має свою привілейовану територію. Було запропоновано, поряд з вивченням клімату природного, досліджувати «політичний клімат» окремих регіонів країни, де суспільна думка, політична культура і традиції зберігають певну сталість. За мінливою картиною політичних виборів виявляють глибокі й стабільні тенденції, що відбивають сукупність політичних, економічних, соціальних, культурних чинників, «регіональний темперамент» населення.

Еліта (з фр. elite – найкраще, обране, відбірне) – соціальна група вищого привілейованого прошарку в суспільстві, яка концентрує ті чи інші ресурси, здійснює функції управління, розвитку військової справи, культури й науки. Причиною виникнення еліт вважають природну обдарованість людей, що їх складають. Розрізняють еліту роду (по крові) й еліту досягнень. Відповідно, на Заході виділяється аристократія (еліта по крові) та меритократія (еліта якості). Сучасний світ характеризується приходом до влади нового покоління керівників і модернізаторів. Аристократія поступається

місцем меритократії. Двадцяте століття показало, що благоустрій визначається не авторитарним або демократичним режимами, а професіоналізмом влади, що базується на культурі, освіті та здатності приймати правильні рішення. Саме така політична інтелектуальна еліта очолювала успішну модернізацію в більшості країн «*економічного дива*». Нації без освіченої еліти, що здатна на безкорисливий патріотизм і самовіддачу на благо держави, нежиттєздатні.

«Еліта в законі» – маргінальний соціальний прошарок, який піднявся на поверхню суспільно-політичного життя в період трансформації Східної Європи починаючи з 1991 р. Вхідження до влади фізичних осіб без моральних обмежень, які здатні захопити більше, ніж дозволено за законом. «Еліта в законі» намагається до імітування ділової активності та придбання державних відзнак (урядових нагород і звань), які «пов'язують» її з владою й таким чином створюють гарантію безкарності та пожиттєвих матеріальних благ. Благополуччя «еліти в законі» обумовлено злочинним «бізнесом» на державних ресурсах.

Емансипація (з лат. emancipation – звільнення) – звільнення від залежності, пригнічення, забобонів і всього віджилого, застарілого; відміна обмежень, урівноваження в правах (наприклад, емансипація жінок).

Ембарго (з ісп. embargo – накладання арешту, заборона) – повна або часткова державна заборона ввезення в країну чи вивезення з неї товарів і валюти, а також різних видів комерційної та іншої торгово-економічної діяльності, що використовується в якості репресивних заходів економічного й фінансового тиску стосовно держав, дії яких являють загрозу загальному миру та міжнародній безпеці.

Емігрант – людина, що покинула країну свого громадянства з економічних, політичних, релігійних або особистих мотивів.

Еміграція (з лат. emigrare – переселятися, виселятися) – 1) примусове чи добровільне переселення громадян зі своєї вітчизни до іншої країни, що зумовлене економічними (трудова еміграція), політичними (переслідування владою), воєнними, релігійними та особистими причинами, з метою тимчасового чи довготривалого поселення в іноземній державі; 2) сукупність емігрантів, які проживають в якій-небудь країні.

Емісар (з лат. emissaries – посланець) – спеціальний представник держави чи приватної організації, що виконує різні (переважно таємні) доручення в іншій країні.

Емісія (з лат. emission – випуск) – випуск в обіг цінних паперів, грошових знаків у всіх формах. Емісія грошей означає не лише

друкування грошових знаків, але й збільшення усїєї маси готівкових і безготівкових грошей в обїгу.

Енвайроменталїзм – вчення, згїдно з яким на розвиток суспїльства впливають як фізико-географїчні, так і економіко-та соціально-географїчні фактори. По сутї, енвайроменталїзм – це модернізований географїчний детермінізм.

Ендемічне поле (з гр. *endemos* – місцевий) – термін російського геополїтика К. В. Плешакова; геопростїр, який контролюється державою тривалий час, що достатньо для визнання іншими державами як територїю беззаперечно приналежну данїй державї. Ендемічним полем також називають територїю, на якїй історично сформувалася певна держава. Ендемічне поле не обов'язково співпадає з етнічною територїєю, де сформувалася титульна етнічна спільнота певної держави.

Ентропія (з гр. *eni entropē* – перетворення) – термін американського вченого-геополїтика Сола Коена, який запропонував використувувати його для аналізу збалансованостї внутрішніх і зовнішніх зв'язків геополїтичних регіонів, оскільки вони знаходяться на різних стадїях розвитку, що призводить до не збїгу їх ролї у міжрегіональній взаємодїї.

Епоха (з гр. *epoche* – період) – це історичний проміжок часу (зазвичай довготривалий) в розвитку суспїльства, політики, науки, природи і т. д., що відрізняється характерними особливостями, значними подїями, процесами, явищами.

Ера (з лат. *aera*) – 1) момент, з якого проводиться літочислення, а також сама система літочислення; 2) великий історичний період, у тому числі в політичному житті, що докорінно відрізняється від *epoхи*.

Ескалація (з англ. *escalation*, з лат. *scala* – драбина) – поступове збільшення, посилення, розширення чого-небудь.

Ескалація напруги – процес поступового переростання міждержавних конфліктних відносин в гостру кризову ситуацію з високою ймовірністю виникнення збройного конфлікту чи війни.

Етатизація – процес одержавлення; *експансія* держави та її установ на всі сфери життя суспїльства, перш за все – економічна.

Етатизм – засилля держави в економічному, політичному, культурному житті *суспїльства*.

Етика (з гр. *ethike* – мораль, звичай) – 1) наука про сутність, походження та розвиток моралї; 2) сукупність моральних принципів і норм поведінки, прийнятих у певному суспїльному середовищі чи професійній групї (наприклад, політична етика, лікарська етика).

Етика політична – одне з основних джерел політики, що оцінює її морально-етичну сторону, задуми, цілі, методи й т. д.

Етнічна геополїтика (етногеополїтика) – галузева геополїтична дисциплїна, що вивчає просторовї політичнї взаємовідносини держав, міжнародних організацій, політичних партїй, рухів з етнічними спільнотами, а також етнічних спільнот між собою, зумовленї сукупним впливом геопросторових факторів.

Етнічне лобї – суспїльно-етнічнї угруповання, які здійснюють вплив на розвиток країни перебування та її міжнародну політику. Особливо це явище характерне для американського суспїльства, де виокремлюються ірландське, єврейське, афро-американське й латиноамериканське лобї. Помітний вплив італїйського, грецького, вірменського, арабського, іранського й китайського лобї. Найбільшим лобїстом в Америцї є єврейська громада, яка володіє медіагігантами світового масштабу (телеканали NBC і CBS, найвпливовїші газети *New York Times* і *Washington Post*). Єврейська громада традиційно широко представлена у вищих органах державної влади та в Демократичній партїї США.

Етнічне підприємництво – ринковї відносини, які спираються на земляцькї зв'язки й етнічну групову (кланову) солідарність національних меншин (діаспори).

Етнографія (етнологія) (з гр. *ethnos* – народ + *grapho* – пишу) – народознавство, наука, що досліджує побутовї особливостї, матеріальну й духовну культуру народів світу, проблеми їх походження, розселення, культурно-історичнї взаємовідносини.

Етнополїтичнї проблеми – вплив економічних та демографїчних факторів на спільне й довготривале проживання людей різних конфесїй на одній територїї з часом може призвести до етнополїтичних проблем. Наприклад, християни й мусульмани однієї місцевостї мають рїзні темпи демографїчного відтворення. Іслам, забороняючи аборти, сприяє дітонародженню, що в кінцевому рахунку, призводить до домінування мусульман на територїї, яка є історичним місцерозвитком іншого народу (албанцї в Косово перевершили кількісно місцевих сербів). Крім того, на етнічних і конфесїйних межах асимїляція не завжди можлива. Так, не дивлячись на довготривале проживання християн і мусульман в Леванті, вони не асимїлювалися навіть в умовах гострої ізоляції (греки-кіпрїоти й турки-кіпрїоти).

Етнос (з гр. *ethnos* – народ, плем'я) – вид стїйкої соціальної групи людей, що виник історично, та представлений рїзноманїтними спільнотами (племенем, народністю).

Етноцентризм – це концепція, яка обґрунтовує центральне розташування у світовому розвитку тієї чи іншої цивілізації, наприклад, китаюцентризм, європоцентризм. Етноцентризм і націоналізм послаблюють цивілізаційні, суперетнічні зв'язки та сприяють вестернізації в незахідних суспільствах.

Ефект «доміно» – це ланцюгова реакція розповсюдження певного явища під дією певного фактору, який впливає на перший елемент ланцюга (аналогічно тому, як падають кістки доміно, виставлені в ряд). У геополітиці та міжнародних відносинах це є метафоричним позначенням процесу, коли падіння правлячого режиму в певній державі неминуче тягне за собою падіння подібних режимів у сусідніх країнах зі схожими режимами. Наприклад, ефект «доміно» спричинив у 2011 р. швидке поширення революційних процесів та повалення урядів низки держав Арабського Сходу, так звана «арабська весна» (Туніс, Єгипет, Йорданія, Лівія, Сирія, Бахрейн).

Ефективна територія – це територія держави без екстремальних умов для життя людей. Непридатними вважаються кліматичні зони, де середньорічна температура нижче двох градусів морозу, а висота над рівнем моря вище 2000 метрів. За цим показником у світі лідирує Бразилія, США, Австралія й Китай. Найбільш протяжна і холодна країна – Росія – займає п'яте місце, в якій лише третина території (5,5 млн кв. км) відповідає критеріям ефективної території. Створення тут виробництв вимагає великих затрат на одиницю продукції. Найбільш протяжна держава Європи – Україна – володіє виключно високим рівнем питомої ваги ефективної території в загальній кількості країни.

Ефективний геополітичний простір – багатовимірний простір комунікаційнозв'язку. Успіх держави не завжди залежить від природних багатств. Часто процвітаючими стають держави, які не володіють *ефективною територією* та наявністю великих енергетичних й інших природних ресурсів. Тут важлива технологія володарювання, що ґрунтується на виявленні пропорцій між різними комунікаціями на основі стратегічного ресурсу творчої людської енергії. Цивілізаційний підхід в геополітиці пропонує різні технології володарювання. Давньогрецький зв'язок космосу, полісу й мікрокосмосу душі. Великий китайський порядок. Західноєвропейська сполученість Думки й Капіталу. Американська модель Ринку й Демократії. Досвід Швейцарії, Японії чи Ірландії. Творча людська енергія є фундаментом національної безпеки. Захистити не тільки матеріальні, але й духовні цінності можна

лише при наявності почуття гідності та цивілізаційної (у тому числі й професійної) приналежності.

Ефективність – найбільш загальна, визначаюча властивість будь-якої цілеспрямованої діяльності (процесу), котра проявляється через ступінь досягнення цілі з врахуванням витрат ресурсів і часу.

Ефективність бойова – характеристика фактичних можливостей з виконання бойових завдань у різноманітних умовах бойових дій із врахуванням протидії супротивника. Проявляється через такі показники, як імовірність виконання бойового завдання, якщо мова йде про дії війська (сил); імовірність враження типової цілі, якщо мова йде про засоби її враження; середнє значення (математичне очікування) кількості виконаних завдань, вражених цілей, враженої площі (для зброї масового враження) і т. п.

Ефірократія (з гр. aithero- *cratia* – влада за допомогою ефіру, космічного простору) – силовий фактор освоєння космічного простору та його використання з метою геополітичної експансії. Першим звернув увагу на нові тенденції розвитку геополітичного простору німецький вчений-геополітик *К. Шмітт*, який стверджував, що ефірократія разом з аерократією є подальшим розвитком *номосу Моря* (*таласократії*), оскільки технічний прогрес штовхає процес освоєння нових просторів у цілому відбувається у бік «розрідження» середовища (земля, вода, повітря, космос). Освоєння повітряного й космічного середовищ є продовженням таласократичних тенденцій, тому може розглядатися як вища стадія атлантизму. Лідер космічної галузі – США, розробляє геополітику Космосу на протигагу геополітиці Моря.

| Є |

Євразійство – це ідейно-філософський рух, що виник у середовищі російських емігрантів на початку 1920-х років та проіснував до початку Другої світової війни. Найвідомішими євразійцями були географ, економіст і філософ *П. М. Савицький* (1895–1968), філолог князь *М. С. Трубецький* (1890–1938), історик *Г. В. Вернадський* (1887–1973), богослов *Г. В. Флоровський* (1893–1979), вчений мистецтвознавець *П. П. Сувчинський* (1892–1985), філософ, юрист *І. О. Ільїн* (1882–1954) та інші. В основі геополітичної теорії євразійців лежить теза, що Росія – це особлива країна, неподібна на

Європу та яка має родинні зв'язки з Азією. Росія – це не Європа і не Азія, а окремий, своєрідний, цілісний та обмежений культурно-географічний простір, що виник як синтез європейського Лісу й азійського Степу. Це самодостатній світ, який називається Росія-Євразія, географічні та політичні кордони історично співпали з кордонами Російської імперії. Першопричина самодостатності Росії-Євразії полягає в її географічному розташуванні та особливостях «місцезорозвитку». Євразійство обґрунтовує переваги континентальної Євразії над атлантичною (морською) цивілізацією. У Росії-Євразії здійснено синтез європейської й азійської першооснови. У працях євразійців проводиться ключова теза про те, що азійський фактор відіграв у формуванні і державності, і російської концепції культури більш суттєву роль, ніж слов'янський.

Євразійська геополітика США – більше 500 років назад Американський і Євразійські континенти стали взаємодіяти в політичному відношенні. Але якщо в середньовіччі європейці відкрили для себе Новий Світ, то в ХХ ст. розпочався американський наступ на Євразію. Європейські конкістадори дарували християнські цінності місцевим народам Нового Світу при допомозі вогню та меча. Через 500 років нова Америка вирішила віддячити «несвідому частину» народів Старого Світу подібним способом. Американські політики переконані: що добре для Америки, добре й для іншого світу.

Після Другої світової війни в США розгорнулися роботи з розробки основ нового світового порядку, виходячи з особливої та зростаючої ролі Америки. Геополітична теорія *таласократії*, що розвивається на ідеях *Г. Маккіндера* та *А. Мегена*, стала основою міжнародної політики США. Була висунута доктрина «гуманізованої геополітики» з позиції сили. Вперше в американській геополітиці на перший план висуваються проблеми взаємовідносин з Євразією. Але США та Євразію розділяють Атлантичний і Тихий океани. Цю проблему, у свій час, спробував вирішити *Ніколас Спайкмен*. Згідно його вчення, після закінчення світової війни США повинні нарощувати військову могутність у береговій зоні Євразії, чи «Рімленді», де широкий наступ здійснюють американські цінності й технології. Багатий енергоресурсами район Перської затоки оголошується «зоною життєвих інтересів» Америки. На Далекому Сході успішно розвиваються *нові індустріальні країни*. Лише у В'єтнамі американці програли війну за посилення своєї присутності в Південно-Східній Азії. Найбільшими отримувачами зброї є країни, що розташовані вздовж зовнішнього євразійського поясу (Рімленду): Туреччина, Ізраїль, Кувейт, Єгипет, Японія, Тайвань

і Південна Корея. Однак, як стає очевидним, США не в змозі «переварити» у свій протекторат демографічно численну Євразію з її глибокою цивілізаційною пам'яттю. Америка неспроможна замирити місцеві етнонаціональні і етноконфесійні конфлікти.

Євразійська доктрина – ґрунтується на принципах «*телурукратії*» (континентальній могутності) на відміну від геополітичної концепції «*атлантизму*», що базується на ідеології «*таласократії*» (морської могутності). Безпосередній вплив на формування євразійства здійснила месіанська ідея про високу історичну місію Росії, що отримала розвиток у слов'янофільстві (О. Хомяков, І. Кіреєв, С. Аксаков та ін.), у соціологів і філософів М. Данилевського, К. Леонт'єва і Л. Карсавіна. Уявлення про особливий тип «євразійської» культури базувалися, перш за все, на теорії культурно-історичних типів М. Данилевського. Особливе місце в доктрині займає рух *євразійства*.

Євразія: геополітичний код – континент Євразія займає центральне місце в класичних геополітичних концепціях (*Континент, телурукратія*). У геополітиці в широкому змісті означає Схід, а в обмеженому – Росію. Контроль за євразійським *Гартлендом* є основою багатьох теоретичних проєктів. Євразійський континент займає осьове геополітичне положення в світі. В Євразії головна геостратегічна ціль імперій минулого полягала в контролі над широчезними територіями і великими комунікаційними вузлами. Чим вища військово-політична й економічна могутність держави, тим ширший радіус її геополітичних інтересів. В Євразії двічі виникали випадкові процеси, що поєднані великим рухом думки (інтелекту) та військової сили (стратегічного таланту полководців). Олександр Македонський вогнем і мечем об'єднав євразійський простір, здійснивши мрію свого вчителя Арістотеля про зустріч Сходу й Заходу. В результаті чого зародилася елліністична цивілізація та були створені умови для Великого шовкового шляху античного світу. Чингісхан після зустрічі зі східними мислителями переніс акцент з геополітики сили на геоелектроніку, забезпечив відродження і контроль над величезною світовою комунікацією середньовіччя – Великим шовковим шляхом, який став торговим «хребтом» величезної імперії, що об'єднав китайську, індійську й інші цивілізації. Всього за історію Євразії, тричі виникали світові імперії, які підкорювали Великий євразійський степ, головну природну комунікацію континенту – Тюркський каганат, Монгольська та Російська імперії. Російська могутність століттями ототожнювалася з територіальними придбаннями в Сибіру, на Далекому Сході

й Центральній Азії. Британська імперія в євразійській геополітиці робила ставку на контроль за життєво важливими для морської могутності протоками і каналами, такими як Гібралтар, Суецький канал і Сінгапур. Нацистська Німеччина з метою побудови «тисячолітнього рейху» збиралася колонізувати східнослов'янські землі з дешевими трудовими ресурсами рабів. Імперська Японія намагалася до статусу світової держави шляхом територіального володіння Маньчжурією та експансією до Південно-Східної Азії, з метою забезпечення економіки енергетичними й іншими ресурсами. У сучасному світі США, не дивлячись на свою військово-технічну перевагу, не спроможні підкорити Євразію.

Євразія: геоекономічний код – завдання контролю євразійського простору в минулому було обумовлено поєднанням геополітичного й геоекономічного факторів. На євразійському континенті вперше в історії людства відбулася зустріч думки й капіталу, що породила капіталізм в Європі. В сучасній Євразії розташовані два з трьох світових центрів економічного й технологічного розвитку в Західній Європі й Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. В Євразії проживає 75 % населення планети, виробляється більше 60 % світового ВВП і зосереджено 80 % світових енергетичних запасів. Контроль над Євразією є ключовою проблемою в більшості класичних геополітичних теорій і концепцій. Останнім часом важливим фактором євразійської геополітики став контроль за транспортуванням енергоресурсів з внутрішніх районів Євразії (особливо з Прикаспію). Основні напрями трубопроводних комунікацій в Євразії обумовлені географією добування нафти й газу. Біля 90 % світових запасів нафти зосереджено на географічних межах Європи й Азії від російської Арктики до Перської затоки. Стратегічна роль у забезпеченні потреб Євразії в природному газі належить Росії, на яку припадає 40 % світових запасів блакитного палива. З часом відбудеться диверсифікація поставок газу на Захід і Схід, що посилить значення енергетичного фактору в міжнародній політиці. Геополітика «газового кийка» стає звичним для російської зовнішньої політики стосовно Європи та, особливо, України.

ЄВРАМАР – поняття введено в геополітику *В. Дергачовим*, яке є одним з основних у теорії *Великих багатовимірних просторів* та позначає євразійську маргінальну (межеву) зону цивілізації. Це контактна зона діалогу культур, важливий «двигун» духовного прогресу людства й, одночасно, бар'єрні «гарячі фронти» взаємного непорозуміння та підозрливості (великих світових конфліктів). Основа ексцентрованих соціокультурних систем, бар'єр проти

«морської стихії» відкритого суспільства і *вестернізації*. ЄВРАМАР знаходиться у вічному русі. Бар'єрні й контактні межі цивілізованого світу й варварів проходили по рейнським і дунайським межах Римської імперії, Причорномор'ї, Головному Кавказькому хребту, басейнам Амудар'ї і Сирдар'ї, Великому Китайському муру. Північніше – від Карпат до Хінгану – розташований *Великий Євразійський степ*, який, починаючи з середньовіччя, тричі об'єднувався Тюркською, Монгольською і Російською імперіями. В багатовимірному просторі ЄВРАМАРу стратифікувалися природні, геополітичні, конфесійні, економічні, етнічні, культурні та інші межі. Велика Євразійська суперетнічна зона є результатом «пограничних станів» багатовимірного простору, що утворює комунікаційні полюси високої енергетики. Головна євразійська межа проходить через душі людей. У багатовимірному комунікаційному просторі ЄВРАМАРу виник духовний мікрокосмос світових релігій і розташовані їх центри (Єрусалим, Рим, Мекка, Медина, Ісфахан). Тут зосереджені світові полюси філософської думки (Стародавня Греція, Китай, Німеччина), історичні центри міжнародної торгівлі. Інтенсивний інформаційний обмін, що обумовлений прискоренням обігу торгового, промислового і фінансового капіталів сприяв процвітанню народів і народженню світових релігій на соціокультурних межах, але тут також зведення «залізних завіс» супроводжувалося найбільш кровопролитними етнонаціональними й етноконфесійними конфліктами. В ХХ ст. ЄВРАМАР був епіцентром двох світових війн, в яких загинуло 60 млн людей – більше, ніж за попередні війни людства. Століття завершилося черговим цивілізаційним розломом.

«Євразіафрика» – це «великий простір» на основі широкої інтеграції високорозвинутих західноєвропейських і молодих африканських країн. Концепція «Євразіафрики» розроблялася в 50-ті рр. ХХ ст. західнонімецькими геополітиками.

Євро – назва нової міжнародної європейської валюти, ухвалена на засіданні Європейської Ради в Мадриді (15-16 грудня 1995 р.). Запроваджена в безготівковий обіг з 1 січня 1999 р., а готівковий – з 1 січня 2002 р. Зону євро утворили Австрія, Бельгія, Греція, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Франція та Фінляндія. Велика Британія у зону євро не входить. З 1 січня 2007 р. до зони євро приєдналася Словенія, з 1 січня 2008 р. – Кіпр і Мальта, з 1 січня 2009 р. – Словенія, з 1 січня 2011 р. – Естонія, з 1 січня 2014 р. – Латвія, а з 1 січня 2015 р. Литва. Заплановане введення євро в Румунії з 1 січня 2019 р.

«Європа – від Атлантики до Уралу» – геополітичне гасло французького президента Шарля де Голля.

«Європа регіонів» – форма європейського регіоналізму, транскордонної співпраці й інтеграції на континенті. Теоретично вперше була обґрунтована в праці французького вченого *Відаль де ла Блаша* «Східна Франція» (1917 р.). Вчений запропонував неконфліктну ідею перетворення спірних прикордонних земель Ельзас і Лотарингію в зону взаємної співпраці між Францією та Німеччиною.

Європейська валютна система – була створена в 1979 р. країнами ЄС для підтримання стабільності взаємних валютних курсів, посилення координації економічної політики і розвитку спільної торгівлі. Основні елементи ЄВС: *ЕКЮ*, механізм фіксованих обмінних курсів, система валютного й фінансового співробітництва. В 1997 р. прийнятий новий механізм обмінних курсів, головною метою якого стало створення єдиної зони обігу нової валюти об'єднаної Європи – *євро*.

Європейська інтеграція – процес політичного й економічного об'єднання Європи, що розпочався з декларації міністра закордонних справ Франції Роберта Шумана з пропозицією заснування Об'єднання вугілля і сталі в 1950 р. Далі див.: *Європейський Союз (ЄС)*.

«Європейська інтеграція»: нацистський проект – у кінці 30-х років ХХ ст. німецькими економістами був розроблений довгостроковий проект європейської інтеграції після перемоги фашистської Німеччини над СРСР. У 1942 р. рейхсміністр з питань економіки Вальтер Функ, звертаючись до учасників конференції німецьких промисловців, закликав обговорити можливість створення «європейського економічного співтовариства». Згідно німецьких планів, передбачалося створення Європейського торгового блоку й Центрального банку зі штаб-квартирою в Берліні.

Особлива увага приділялася формуванню комунікаційної мережі та створенню нових транспортних коридорів. Для експорту вантажів голландському Роттердаму відводилася роль порту Третього рейху. Передбачалося завершення будівництва системи судноплавних каналів, що з'єднають німецькі ріки Рейн, Майн і Дунай, тобто Захід і Схід Європи або, як зазначав А. Гітлер, «економічної навколосвітки нечуваної протяжності». Нові автомагістралі «ліквідують кордони країн Європи», як вони знищили регіональні бар'єри всередині Німеччини.

У 1941 р. фюрер висловився про Радянський Союз: «З нашою допомогою він перестане асоціюватися з азіатським степом,

ми його європеїзуємо». Залишки Радянської держави зберігалися за Уралом, у Сибіру. Перманентна довготривала війна на східному фронті, на думку А. Гітлера, сприяла б вихованню покоління справжніх чоловіків, на відміну від безвольної Європи. До рейхскомісаріату Остланд зі столицею в Ризі повинні були ввійти прибалтійські республіки та Білорусія. Продовольчою житницею Третього рейху ставала Україна, де до 1960 р. планувалося проживання 20 млн німців. Функцію нафтоносного придатку Німеччини мав виконувати Кавказ зі столицею в Тбілісі. Московії відводилася територія від Санкт-Петербурга до Уфи. Після евакуації творів мистецтва Москва повинна була зникнути та перетворитися на штучне озеро.

Європейські транспортні коридори – після падіння «залізної завіси» особливо актуальними стали проблеми загальноєвропейської транспортної інтеграції. Цей стратегічний курс *Європейського Союзу* був обумовлений перспективами, що відкрилися, для торгівлі й економіки, покращення транспортного сполучення між Заходом і Сходом Європи. В 1994 р. на острові Крит друга Загальноєвропейська конференція визначила дев'ять пріоритетних напрямів перевезень вантажів і пасажиропотоків. Найбільш протяжним напрямом повинен стати автобан Лісабон – Мадрид – Барселона – Марсель – Генуя – Любляна – Будапешт – Київ – Москва.

Передбачувана вартість розвитку комунікаційних коридорів оцінювалася в 70 млрд євро. Проект планувалося реалізувати до 2010 р. при умові досягнутого взаєморозуміння зацікавлених країн. Реалізація проектів вимагає створення преференціального режиму в основних комунікаційних вузлах, збільшення пропускної можливості прикордонних переходів, прискорення й синхронізації проходження вантажів і документації, вдосконалення систем зв'язку і підготовки персоналу, прийняття загальних стандартів безпеки та багато іншого.

Нові транспортні коридори передбачали реальну можливість світогосподарської інтеграції для держав Східної Європи. Однак занепад економіки, широкомасштабна корупція в східноєвропейських країнах та унеможливлення найближчим часом вступу до ЄС зробили неможливим у повній мірі реалізувати загальноєвропейські плани транспортних коридорів.

«Європейські транспортні коридори»: нацистський проект – засобом до колонізації нацистською Німеччиною східних територій повинна була стати нова мережа автобанів, які відрізняються від західноєвропейських високими швидкостями. Три шестирядних автомобільних транспортних коридори проектувалися

у напрямках Берлін – Могилів – Уфа, Санкт-Петербург – Могилів – Київ – Вінниця – Одеса і Берлін – Вінниця – Теодоріхсхафен (Севастополь). Планувалося прокласти швидкісну широтну залізничну магістраль Мюнхен – Вінниця/Жмеринка – Ростов-на-Дону.

За планами нацистів до 1994 р. повинна була завершитися європеїзація Московії та України на основі формування транспортних коридорів. Автобан повинен був з'єднувати Одесу й Крим з Берліном і Гамбургом. Інший автобан Санкт-Петербург – Київ – Вінниця – Одеса відроджував шлях «із варяг у греки». Не випадково на перетині цих транспортних коридорів Захід – Схід і Північ – Південь у районі Вінниці під час Другої світової війни було здійснено будівництво головного командного пункту на східному фронті – ставки А. Гітлера «Вервольф» (Вовче лігво).

Європейський Банк Реконструкції та Розвитку (ЄБРР) – регіональний міжнародний фінансовий інститут, який розгортає свою діяльність у державному та приватному секторах. Створений у 1991 р. для сприяння переходу до відкритої економіки на основі підприємницької ініціативи в країнах Центральної та Східної Європи. Банк заохочує співфінансування та прямі іноземні інвестиції з приватних і державних джерел, допомагає мобілізувати вітчизняний капітал, а також забезпечує технічну співпрацю у відповідних галузях. ЄБРР здійснює пряме фінансування масштабних проектів з мінімальною позиковою сумою в 5 млн євро, при цьому частка участі не повинна перевищувати 35% від довгострокової капіталізації наявної компанії. До складу Банку входять Європейське Співтовариство, Європейський інвестиційний банк, європейські та інші країни.

«Європейський дім» – будується на основі принципів правового громадянського суспільства, політичного й валютно-економічного союзу. Його базою є дві великі та самостійні регіональні організації – *Рада Європи* (РЕ) та *Європейський Союз* (ЄС).

Європейський регіоналізм – це політика західноєвропейських держав, що базується на принципах «атлантичного» федералізму, який передбачає звільнення громадянського суспільства з-під опіки держави. Його сутність полягає в поетапному переході від наднаціональних об'єднань до Європи регіонів, за формулою «Європа регіонів». З метою сприяння європейському регіоналізму та посилення ролі окремих територій у 1985 р. була створена Асамблея регіонів Європи (АРЕ), що об'єднала на кінець ХХ ст. 300 територіальних громад Західної, Центрально-Східної та Східної Європи з населенням 400 млн людей. Першими членами АЕР із Східної Європи стали

Московська й Ленінградська області, Республіка Карелія (Росія) та Одеська область (Україна).

У 1994 р. *Радою Європи* була прийнята «Хартія місцевого самоуправління», а в 1996 р. АРЕ – «Декларація про регіоналізм». В основу регіональної політики *Європейського Союзу* покладені принципи територіальної концентрації капіталу, фінансування цільових програм, співпраці з місцевою владою та передачі конкретних управлінських рішень на найбільш оптимальний територіальний рівень (*принцип субсидіарності*). Статус європейського регіону може бути змінений лише при участі та згоді місцевої громади. Регіони визнаються активними суб'єктами політики ЄС і мають право самостійно діяти на міжнародній арені. Складовою частиною європейського регіоналізму є місцеве самоуправління.

При проведенні регіональної політики ЄС виходить із пріоритету Союзу, тоді як національні уряди діють у відповідності з вітчизняними інтересами. Таким чином, паралельно існують дві регіональні політики, що дозволяють поєднувати інтереси країни та ЄС, забезпечити підтримку європейської інтеграції більшістю населення.

Європейський Союз (ЄС) – міжнародна регіональна організація, яка створила торговий, митний, економічний і валютний союз Об'єднаної Європи. ЄС є інтеграційним об'єднанням у сфері зовнішньої політики, правосуддя, внутрішніх справ і європейської безпеки. Процес Європейської економічної інтеграції базується на чотирьох свободах: пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Європа через спільний ринок іде до політичного об'єднання. В геополітичному плані ЄС є світовим полюсом як політичної, так і економічної могутності, поряд із США й АТР.

Початок інтеграції було покладено в 1950 р. декларацією міністра іноземних справ Франції Роберта Шумана про заснування Об'єднання вугілля та сталі. В 1951 р. Бельгія, Німеччина, Італія, Люксембург, Нідерланди і Франція підписали в Парижі Договір про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі, а в 1957 р. – Договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського об'єднання з атомної енергії (Євроатом). У 1968 р. було завершено процес утворення Митного союзу, а в подальші роки у Співтовариство вступили – Велика Британія, Данія, Ірландія (1973 р.), Греція (1981 р.), Іспанія та Португалія (1986 р.). У 1992 році 12 країн-членів підписали в Маастрихті Договір про Європейський Союз, який знаменував новий етап інтеграції з метою введення єдиної валюти, проведення спільної зовнішньої політики й забезпечення безпеки. В 90-х р. ХХ ст. було завершено створення єдиного

ринку, що забезпечило вільне пересування всередині ЄС товарів, послуг, капіталів і громадян. Була змінена формула європейської інтеграції – від «Європи держав» до «Європи регіонів». У 1995 р. під час четвертого розширення до ЄС вступили Австрія, Фінляндія, Швеція. Після падіння Берлінського муру й розпаду Радянського Союзу головним стратегічним завданням ЄС стала політика просування на Схід. П'яте, найчисленніше, розширення Євросоюзу відбулося 1 травня 2004 р. Новими членами ЄС стали країни Центрально-Східної та Східної Європи: Чехія, Польща, Угорщина, Словаччина, Словенія, Литва, Латвія та Естонія. Із середземноморських держав були прийняті Мальта й Кіпр. Членами Євросоюзу з 1 січня 2007 р. стали Румунія і Болгарія (шосте розширення), а з 1 липня 2013 р. – Хорватія (сьоме розширення). Після розширення на Схід до ЄС входять 28 держав із населенням більше 508 млн людей (на 2015 р.), що є третім показником у світі. Бюджет Союзу формується за рахунок власних ресурсів, у першу чергу – за рахунок відрахувань від збору ПДВ у країнах-членах. У своїй діяльності ЄС спирається одночасно на уряди країн-членів і на власну міцну організаційну структуру. ЄС є правовим об'єднанням і його інститути наділені правом приймати підзаконні акти – справжні європейські закони, що підлягають прямому застосуванню у всьому Союзі. Євросоюз є солідарним об'єднанням, який проводить політику скорочення відставання найменш багатих країн і регіонів. У результаті цього соціальна диференціація населення за розміром доходу на душу населення між багатими й бідними в Західній Європі менше виражена, ніж в США.

Керівними органами Європейського Союзу є Європейська Рада, Рада міністрів, Європейський Парламент, Європейська Комісія, Суд ЄС, Рахункова палата (Палата аудиторів) та шість консультативних комітетів. Європейська Рада є вищим політичним органом у складі голів держав чи урядів країн-членів ЄС і голови Європейської комісії. Засідає не рідше двох разів на рік. Рада міністрів ЄС – основний орган, який приймає обов'язкові для країн-членів рішення. Він складається з представників урядів (міністрів) країн-членів ЄС і засідає найчастіше в Брюсселі. Європейський Парламент виступає органом демократичного контролю. Його депутати вибираються загальним прямим голосуванням і групуються за партійною приналежністю незалежно від громадянства. Європейська Комісія виконує функції постійного виконавчого органу, який забезпечує реалізацію установчих договорів і постанов Ради ЄС. Суд в Люксембурзі здійснює юридичний контроль за застосуванням установчих й інших договорів, вирішує суперечки, що пов'язані з діяльністю ЄС.

Європейський багатовимірний комунікаційний простір – це концепція Європейського Союзу, що прийнята була після п'ятого розширення на Схід. Включає шість вимірів інтеграційних просторів для Великої Європи: 1) спільний простір демократії і прав людини; 2) простір освіти, культури й науки; 3) економічний і валютний простір; 4) транспортно-комунікаційний простір та інфраструктура; 5) спільний простір свободи, безпеки і правосуддя; 6) простір співробітництва в галузі зовнішньої безпеки.

Європейське сусідство – політика Європейського Союзу, по відношенню сусідніх країн. Європейське сусідство включає на півдні відносини із середземноморськими державами Магрибу (Алжир, Марокко, Туніс) та Машрику (Ірак, Сирія, Ліван, Палестина), що пов'язані з іншим Близьким Сходом, включаючи держави Перської затоки. На сході європейське сусідство простягається до східноєвропейських держав (Україна, Білорусь, Молдова та Росія) і Південного Кавказу (Грузія, Вірменія й Азербайджан).

Європоцентризм геополітичний – концепція, що обґрунтовує центральне положення в світовому розвитку західноєвропейської культури. Це період людської історії (до початку ХХ ст.) в якому домінуюче, авангардне становище у просторовому та якісному освоєнні земної кулі займали європейські держави починаючи з періоду Великих географічних відкриттів (з XV ст.). Європа – центр світу, що тривало до виходу на світову арену США та інших країн. Сучасний європоцентризм виходить з уявлень про унікальну інтегруючу роль у світі європейської цивілізації. Але «духовна перевага» європейської культури викликає все більший супротив у народів Азії й Африки. Тут набирає силу рух проти європоцентризму.

Євроерегіони – це прикордонні співтовариства міжнародного транспортного співробітництва європейських країн у сфері економіки, культури, освіти, транспорту, екології та ін., що створюються на основі принципів *субсидіарності*. Функціонування євроерегіонів здійснюється на основі перерозподілу влади між центральним урядом і прикордонними співтовариствами, що наділені повноваженнями самостійно регулювати свою діяльність і заключати міжрегіональні транскордонні угоди у відповідності з державним законодавством.

Перші євроерегіони були створені вздовж «хребта» західноєвропейської цивілізації – історичного «рейнського коридору» від Італії до Нідерландів з тисячолітнім досвідом вільних міст. Саме тут євроерегіони стали найбільш ефективною формою транскордонної співпраці. На державних кордонах Бельгії, Німеччини, Люксембургу,

Італії та Швеції сформувалися економічні «полюси росту» Лімбургу, Саару, Ельзасу, Лотарингії та інших історичних областей. На території цих євро регіонів розташовані столиця ЄС – Страсбург та Маастрихт, де були закладені основи сучасної інтеграції. Протягом останніх років були створені десятки євро регіонів на кордонах країн ЄС і країн Центральної та Східної Європи. В Україні Закон України «Про транскордонне співробітництво» євро регіон визначено як організаційну форму співробітництва адміністративно-територіальних одиниць європейських держав, що здійснюється відповідно до дво- або багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво. Нині в Україні функціонує дев'ять євро регіонів: 1) Карпатський євро регіон (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія – 1993 р.); 2) євро регіон «Буг» (Україна, Польща, Білорусь – 1995 р.); 3) євро регіон «Нижній Дунай» (Україна, Молдова, Румунія – 1998 р.); 4) євро регіон «Верхній Прут» (Україна, Молдова, Румунія – 2000 р.); 5) євро регіон «Дніпро» (Україна, Росія, Білорусь – 2003 р.); 6) євро регіон «Слобожанщина» (Україна, Росія – 2003 р.); 7) євро регіон «Ярославна» (Україна, Росія – 2003 р.); 8) євро регіон «Чорне море» (Україна, Болгарія, Румунія, Росія, Туреччина, Греція, Сербія, Албанія, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан – 2008 р.); 9) євро регіон «Дністер» (Україна, Молдова – 2012 р.).

Ж

Життєвий цикл товару – певний часовий проміжок, протягом якого товар набуває життєздатності на ринку та забезпечує досягнення цілей продавця. Від життєвого циклу товару безпосередньо залежить рівень прибутку продавця. Життєвий цикл включає стадію впровадження товару на ринку, зростання обсягів продаж, стадію зрілості з максимальною прибутковістю, насичення ринку, спад об'ємів продажу і прибутку. Основним критерієм оцінки життєвого циклу товару є об'єм доходу від продажів, який покриває всі витрати на виробництво та реалізацію товару й отримання запланованого прибутку.

Життєвий шлях (або «дорога» життя) – індивідуальний час, який протікає в історичному просторі.

«Життєвого простору» теорія – базова концепція, яка стала основою традиційної геополітики. Обґрунтовувала розквіт держави за рахунок динамічного територіального зростання,

що призводить до світового панування. Дана теорія розроблена *Фрідріхом Ратцелем* у праці «Політична географія» (1897 р.). Вчений порівнює державу з організмом, показуючи, що вона, подібно до живих організмів, зобов'язана або зростати, або загинути. Розширення кордонів за рахунок іншої країни є відображенням енергетики внутрішньої напруги. Сильні держави повинні мати для свого зростання «Лебенсраум» (Lebensraum), чи «життєвий простір», що дає змогу державі-нації реалізовувати свої історичні можливості й задовольняти потреби, які виникають.

Поняття «життєвого простору» *Ф. Ратцеля*, який ніколи не висловлював расистських поглядів, у подальшому було використано *К. Гаусгофером* для позначення розмірів території, яка дозволяє народу у повній мірі самореалізуватися в політиці й історії. Таке тлумачення було взяте на озброєння в політиці німецьких нацистів, які обґрунтовували права «вищих» людей розширювати свій життєвий простір за рахунок «нижчих» сусідів.

«Життєвого циклу» товару теорія – пояснює зовнішньоторговельні зв'язки між державами при обміні готовими виробами. Міжнародне переміщення товару залежить від певного етапу життєвого циклу. Виділяються етапи впровадження, росту, зрілості та занепаду виробництва. На етапі впровадження після виявлення потреби в продукції здійснюється розробка нововведень, організовується виробництво та збут товару всередині високорозвинених країн і на експорт. Для цього етапу характерна трудомісткість виробу. На етапі росту розширюється експорт і створюються передумови для організації виробництва за кордоном, особливо в країнах, що розвиваються. На етапі зрілості виробництво здійснюється в багатьох країнах. І накінець, етап занепаду характеризується звуженням ринку у високорозвинених державах і більшою концентрацією виробництва в країнах, що розвиваються. Теорія життєвого циклу товару закріплює міжнародні технологічні переваги високорозвинених держав, де реалізуються нововведення та здійснюється первинне виробництво з подальшим розвитком експорту в інші країни, а потім переходу до імпорту даних товарів.

«Журнал геополітики» (нім. Zeitschrift für Geopolitik) – перше періодичне видання, що створене представниками геополітичної науки, очолюване *Карлом Гаусгофером* для розвитку і пропаганди геополітичних ідей. Заснований був у 1924 р. під егідою Інституту геополітики в Мюнхені та видавався до 1945 р., а потім відновлений у 1951 р.

Загальна теорія геополітики – структурна дисципліна геополітики, що вивчає й аналізує основні теорії, концепції, гіпотези, закони геополітики, розробляє й удосконалює наукову термінологію, нові методологічні принципи і комплекси методів геополітичних досліджень.

Загроза національній безпеці – це сукупність зовнішніх і внутрішніх умов і факторів, що заважають реалізації національних інтересів і здатних нанести збитки національним інтересам і національному способу життя. Розрізняють загрози в духовній і правоохоронній сферах, загрозу політичній, військовій, соціальній, економічній, екологічній та інформаційній безпеці. Серед нових загроз безпеці виділяються міжнародний тероризм, незаконний обіг наркотиків і зброї, транснаціональна злочинність, розповсюдження зброї масового знищення. В діяльності деяких закордонних спецслужб відроджуються рецидиви холодної війни – здійснюється втручання у внутрішні справи суверенних держав. З цією метою спецслужби фінансують і використовують різноманітні неурядові організації та фонди. Тіньове протистояння держав посилюється, розширюються масштаби інформаційних війн.

Закон зростання кількості суверенних держав на політичній карті світу – це збільшення кількості державних геополітичних акторів у світовій геополітичній системі. Рушійною силою цього процесу є боротьба народів за своє самовизначення та створення власних держав. Оскільки у світі налічується близько 5 тисяч етносів та етнічних груп, абсолютна більшість з них не має ні своєї державності, ні автономії. Тому, на думку прихильників цього закону, у XXI ст. і надалі триватиме процес утворення нових суверенних держав. Даний закон суперечить теорії «великих просторів».

Закон неминучого розпаду сучасних імперій – тобто багатонаціональних держав, що штучно об'єднують етноси, котрі прагнуть до самовизначення і створення власних держав.

Закони просторової експансії – розроблені німецьким географом *Ф. Ратцелем*: 1) простір держави збільшується разом із зростанням культури; 2) зростання держави супроводжується й іншими симптомами розвитку – розвиток ідей, торгівлі, виробництва, місіонерством, підвищеною активністю в різноманітних галузях; 3) просторове зростання держави здійснюється шляхом приєднання і поглинання малих держав; 4) кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили

чи слабкості та змін у цьому організмі; 5) у своєму зростанні держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення, берегові лінії, русла рік, рівнини, райони, багаті ресурсами; 6) початковий імпульс до територіального зростання приходить до держав ззовні як результат відмінностей рівнів цивілізації сусідніх територій; 7) загальна тенденція до злиття і поглинання слабких націй переходить від держави до держави і, набираючи сили, підштовхує до ще більшого зростання територій.

Закон підвищення геополітичного статусу окремих держав та їх об'єднань – сутність його полягає у тому, що зростання геополітичної могутності одних держав призводить до послаблення інших, які потрапляють у залежність від «лідерів». А посилення окремих міждержавних об'єднань (блоків), розширення сфер їх геополітичного впливу неминуче врешті-решт призведе до зіткнення їх інтересів на міжнародній арені. Тому необхідний пошук механізмів мирного співіснування і взаємодії таких могутніх об'єднань.

Закон посилення фактору простору в людській історії – третій закон геополітики трактується як послідовний прогрес в освоєнні людством геопростору: спочатку найбільш доступного суходолу, згодом прибережного морського простору, потім середземних морів, а далі на черзі Світовий океан, і вже в ХХ ст. повітряний та космічний простори. Оволодіння геопростором створює сприятливі можливості для здобуття державою політичної, військової та економічної могутності. З початку ХХІ ст. мова вже йде про віртуальний інформаційний простір, оволодіння яким створює унікальні можливості для впливу на світовій арені. У той же час, силовий фактор контролю над простором перестає бути єдиним та ефективним засобом геополітичної експансії.

Закон пріоритету «пристосованих» акторів на міжнародній арені та якісного віддалення їх від «непристосованих» – мова йде про зростання в епоху глобалізації ролі і могутності тих держав, які володіють фінансовими, науково-технічними, інформаційними ресурсами – тобто «пристосованих». З іншого боку, «непристосовані» приречені на значне послаблення національного суверенітету (наприклад, щодо природних ресурсів), несамостійну, підпорядковану «пристосованим» акторам роль у світовій політиці й економіці.

Закон просторової прогресії – запропонований вченим-геополітиком *Ж. Тіріаром*, згідно з яким існує неминуча необхідність просторового розширення потужних держав або міждержавних геостратегічних блоків у зв'язку з тим, що зростають їх потреби

у мінерально-сировинних та інших ресурсах, надійних транспортних комунікаціях для забезпечення політичної могутності, економічного процвітання і конкурентоспроможності на світових ринках. Цей закон часто формулюється таким чином: «Від міст-держав через держави-території до держав-континентів». Фактично мова йде про формування *«великих просторів»*.

Закон синтезу суходолу і моря – другий закон геополітики, згідно з яким берегова зона виступає як особливий суб'єкт історії зі своєю долею та волею, але реалізуються вони в межах геополітичного дуалізму. При цьому розвиток берегової зони (*«Рімленду»*), що є фрагментом *телурократії* чи *таласократії*, відбувається під дією імпульсів «континентальних» та «морських» сил в їх складному співвідношенні, що може призводити до переваги чи телурократичних чи таласократичних впливів. У результаті взаємодії протилежних імпульсів можуть формуватися якісно нові геополітичні утворення, що поєднують у собі найбільш продуктивні риси *телурократії* й *таласократії*. Вплив моря визначає в «береговій зоні» більш активний розвиток, ніж на суходолі, тому вона – більш складне і культурне утворення.

Закон фундаментального (планетарного) дуалізму – це перший, основоположний закон геополітики, який проявляється в географічній будові планети та в історичній типології цивілізації. Цей дуалізм полягає у протистоянні континентальної (*телурократії*) та морської (*таласократії*) могутності. Згідно з цим законом протягом усієї політичної історії людства тривало протистояння континентальних і морських держав: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген, СРСР (нині Російська Федерація) і США тощо. Кардинальна відмінність між телурократичними і таласократичними державами полягає в їх сутності: континентальним державам за їх природою притаманні авторитарні режими, державний вплив на економіку, поправлення прав людини, а морським – демократичні політичні режими, розвиток ринкової економіки, дотримання прав і свобод людини. Згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки.

Закрита економіка – це економіка країни, яка не експортує та не імпортує товари й послуги.

Залежна країна (територія) – те, що й *колонія*.

«Залізна завіса» – режим ізоляції соціалістичного табору. Ідея належала В. Черчіллу, який виступив 5 березня 1946 р. у Фултоні

(США) з попередженням про загрозу комуністичної експансії в Європі. Тривала до кінця 1980-х років, періоду розпаду соціалістичного табору та СРСР у 1991 р.

Засоби масової інформації (ЗМІ) – є ефективною зброєю політичної пропаганди, потужним інструментом впливу на свідомість і поведінку людей. Постачають громадянам думки у зручній упаковці. Фундаментом свободи розповсюдження інформації і ключовим принципом атомізованого громадянського суспільства є «свобода слова» або «гласність». Ефективність преси в маніпуляції свідомістю підвищує фабрикація фактів (пряма брехня). Сучасні ЗМІ широко використовують технології психологічних війн, включаючи «білу», «сіру» і «чорну» пропаганду. «Біла» пропаганда розповсюджується та визнається джерелом або його офіційним представником. «Сіра» пропаганда перекручує, «чорна» пропаганда підмінює джерело. ЗМІ можуть змінювати зміст слів і понять, використовувати надуману сенсаційність, щоб замовчати про реально важливі події. На Заході реклама дає 100 % прибутків телебачення і займає приблизно 25 % ефірного часу. Ідеологічна роль реклами стала набагато важливішою за інформаційну.

Телебачення займає особливе місце в ЗМІ як технологія руйнування свідомості, замінює складний реальний світ театром тіней.

Захід – геополітична категорія, протилежна Сходу (західна цивілізація, атлантизм, таласократія). Історична ідея «Заходу» зародилася в Європі, коли європейські християни (католики) протиставили себе, з одного боку, мусульманам, а з іншого – східним, візантійським (православним) братам по вірі. Фактично «західна» ідентичність стала першим вираженням ідентичності «європейської». До того часу, коли територіальна експансія європейських держав, особливо британська, «розсунули» кордони «Заходу» на ті європейські колонії, які були заселені вихідцями з Європи – США, Канаду, Нову Зеландію й Австралію, поняття «Європа» і «Захід» асоціювалися вже настільки, що можна говорити про ці нові країни як про західні. У період «холодної війни» під «Заходом» розумівся капіталістичний світ з ліберальною демократією під керівництвом США (*таласократія*), який протистояв «Сходу» – країнам соціалістичного табору, очолюваного СРСР (*телурократія*). Нині «Захід», включаючи переважно високорозвинені країни, сприймається і як сукупність певних цінностей, і як центр сили (НАТО), і як іудейсько-християнське духовне надбання, і як спадкоємець римських традицій, які породили у людях по обидва боки Атлантики особливу схильність до свободи, демократії і виборних інститутів

і сповідують принципи громадянського суспільства. У сучасній літературі, особливо економічній, поняття «Захід» ототожнюється з поняттям «Північ», оскільки у північній півкулі знаходяться більшість економічно розвинутих країн світу.

Західна Азія – геополітичний регіон, який включає Близький і Середній Схід, Центральну Азію та Кавказ. Тут можливі різкі й неочікувані зміни ситуації, що здатні спровокувати міжнародний чи навіть світовий конфлікт. Це пов'язано з наявністю в регіоні осередків різноманітних терористично-фундаменталістських організацій, угруповань та самопроголошених квазі-держав (наприклад, Ісламська держава).

Західна Європа – геополітичний регіон Європи, до якого входять такі країни – Велика Британія, Ірландія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Франція, Німеччина, Австрія, Ліхтенштейн, Швейцарія, Монако.

Західна Україна – один із геополітичних регіонів *Східної Європи* до якого входять історичні області Галичина, Волинь, Закарпаття та Північна Буковина, які входили у минулому до Австро-Угорської та Російської імперій. Галичина є колыскою національно-визвольного руху українців 30–50-х рр. та початку 90-х рр. ХХ ст. від тоталітарного режиму Радянського Союзу. Значна частина українців сповідує греко-католицьку релігію. Більшість населення регіону відчувають себе європейцями, частиною західно-християнського світу.

Західна (західноєвропейська) цивілізація – це соціокультурна цілісність (спільнота), яка базується на антропоцентричному принципі світоустрою». Ядром» є людина, яка перетворює іманентний світ. Вона виникла як процес поєднання необмеженого руху думки з великим рухом капіталу. Фундамент західноєвропейської цивілізації замішаний на граничному досвіді людства – античності й християнстві. В результаті довготривалого міжкультурного діалогу викристалізувався фундамент західноєвропейської цивілізації, що наглядно ілюструє на прикладі ідей Арістотеля та інших мислителів, що покликали трансформацію людського існування. Гуманізм давньогрецьких філософів, далекий від християнської ідеї рівності людей, поклав розум вище моральності. Це протиріччя було подолане західноєвропейцями запозиченням у Конфуція золотого правила моральності: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі». Політична свобода давньогрецьких полісів викристалізувалася в Західній Європі як боротьба за особисту свободу й усвідомлену необхідність, як важкий моральний вантаж, борг людини перед природою.

Західництво і слов'янофільство – дві антагоністичні геополітичні течії російської суспільно-політичної думки, що сформувалися в 30-ті – 40-ві рр. ХІХ ст. у полеміці навколо розуміння місця та ролі Росії у світовій історії. Представники першої течії (О. І. Герцен, Т. М. Грановський, М. В. Станкевич, В. Г. Белінський, Б. М. Чічерін, К. Д. Кавелін, С. М. Соловйов, І. С. Тургенєв, П. В. Анненков) відстоювали європейський розвиток Росії, позитивно відносилися до петровських реформ. Росія як складова частина Європи привнесе у революційний рух «національний елемент – свіжість молодості та природний потяг до соціалістичних установок». Західники проповідували ідеали свободи, емансипації особистості, яку ставили вище історії, суспільства та всього людства. Слов'янофіли (О. С. Хомяков, І. С. та К. С. Аксакови, І. В. та П. В. Кіреєвські, М. Я. Данилевський М. М. Страхов та ін.) дотримувалися протилежної думки, були прибічниками самобутнього неєвропейського розвитку Росії, негативно ставилися до проєвропейських реформ Петра І. Вони прагнули до органічності та цілісності життя і знаходили цей ідеал у московській, допетровській Русі. Слов'янофіли були монархістами, але значною мірою критично ставилися до самодержавства, не визнавали за ним ролі головного джерела історичного розвитку Росії, а ставили на це місце православ'я.

Західноєвропейський союз (ЗЄС) – військово-політична організація, створена в 1955 р. у відповідності з Паризькими угодами 1954 р. Цілями Союзу є надання військової та іншої взаємодопомоги й протидія будь-якій агресивній політиці, сприяння єдності Європи, тісна співпраця з *НАТО* та *Європейським Союзом*, зміцнення й забезпечення демократії. ЗЄС включає такі держави – Велику Британію, Нідерланди, Бельгію, Люксембург, Німеччину, Францію, Італію, Іспанію, Португалію та Грецію. В нинішній час Західноєвропейський союз є практично європейським філіалом НАТО.

Захист держави – це забезпечення від посягань, ворожих дій і небезпеки. Охоплює захист національних інтересів і державних таємниць, захист населення, інформації та обчислювальних ресурсів від несанкціонованого впливу й використання.

Захисні дії – імпорتنі обмеження, що застосовуються, коли імпорт товару надає збитків національному виробнику. Захисні дії носять тимчасовий характер, вони дають можливість пристосуватися вітчизняному виробнику до відкритої конкурентної боротьби.

Збройні сили ООН – військові формування, які створюються Радою Безпеки ООН для підтримання й відновлення міжнародного миру і безпеки, якщо вичерпані всі інші резерви для цього.

Збройні сили ООН комплектуються за рахунок військовослужбовців країн-членів ООН на прохання Ради Безпеки ООН. Ці сили направлялися, наприклад, на Кіпр (1964 р.), Ліван (1978 р.), Югославію (1992 р.).

«Зелена революція» – міжнародна спроба вирішення гострої продовольчої проблеми в країнах, що розвиваються. Науково-технічний прогрес і поява нових високоврожайних сортів зернових створили об'єктивні передумови для модернізації сільського господарства на основі дотримання необхідних агротехнічних прийомів, включаючи розширення використання добрив і пестицидів, будівництво іригаційних систем. «Зелена революція» вирішувала одне із завдань Загальної декларації прав людини – реалізації «права на продовольство». Боротьба з голодом була зведена в ранг державної політики. «Зелена революція» внесла вагомий внесок у вирішення продовольчої проблеми, але обіцяної перемоги над голодом досягнуто не було.

Земля (Суша, Континент) – геополітичний термін, що позначає *телурукратію*.

Зіткнення Півночі з Півднем – геополітична концепція протистояння заможної Півночі («золотого мільярду») та злиденного Півдня («мільярду безробітних»). Дві події перетворили Південь у порохову бочку. Інформаційна революція через найбільш примітивні ЗМІ відкрила для обездолених інший світ. Розпочалася великомасштабна нелегальна міграція в заможні країни. З'явилися численні прибічники й іншого шляху – озброєного терору проти багатого Заходу, що базується на релігійному фундаменталізмі та мафіозному капіталі. Заходу з культом насилля, хтивості й наркотиків протистоять моджахеди, що готові віддати життя за віру. Розпад Радянського Союзу зрушив геополітичний баланс між Заходом і Сходом та підірвав військово-політичну могутність християнської цивілізації.

Зіткнення цивілізацій – концепція американського політолога *Семюела Гантінгтона* про можливість зіткнення християнської та мусульманської цивілізацій після руйнації біполярного світу. Викладена в книзі «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (1996 р.). Якщо під час «холодної війни» світ був розділений за політекономічними ознаками на капіталістичні, соціалістичні країни та країни, що розвиваються, то в нинішній час все більшого значення набуває угруповання країн за етнокультурними особливостями. Історія людства повертається до історії цивілізацій. У XXI ст. зіткнення цивілізацій стане домінуючим

фактором світової політики. Найбільш кровопролитні міжетнічні конфлікти будуть відбуватися вздовж лінії *цивілізаційного розлому*. Конфлікт на межі західної та ісламської цивілізації продовжується вже 1300 років. І це багатолітнє протистояння не зменшується. В якості доленосних для людства конфліктів С. Гантінгтон наводить конфлікти на Балканах і Кавказі. Тенденції етнокультурного регіоналізму та міжетнічних маргінальних конфліктів обумовлені глибокими відмінностями в традиційній моралі, історії та культурі. Поглиблюється взаємодія між народами та посилюється усвідомлення власної цивілізації.

Згідно С. Гантінгтона, пануванню Заходу приходить кінець. Він стверджує: «Захід унікальний, але не універсальний». Віра в західні цінності інших народів аморальна за своїми наслідками. Вчений закликає Захід відмовитися від ілюзії відносно власної універсальності. В епоху поліцентризму відповідальність Заходу складається в збереженні власних інтересів, а не у вирішенні конфліктів між іншими народами, що не мають ніяких наслідків для Заходу. Враховуючи, що головна небезпека для світу виходить зі сторони ісламської та китайської цивілізацій, Заходу слід заохочувати гегемонію Росії в слов'яно-православному світі. С. Гантінгтон робить прогноз, що наступна світова війна, якщо така відбудеться, буде війною між цивілізаціями. Щоб її усунути, необхідно більш глибоко осягати спільні та відмінні елементи між ним, учитися існувати один з одним.

Змагання двох систем – суперництво ліберально-демократичної (США та інші країни Заходу) та соціалістичної (СРСР та інші країни соцтабору) світових систем, боротьба двох ідеологій XX ст. Це призвело до «холодної війни» в міжнародних відносинах і небаченої до того гонки озброєнь, що подарувало людству Космос, атомну енергетику та комп'ютерні технології. Змагання двох систем припинилося з розпадом соцтабору та Радянського Союзу в 1991 р. Соціалістична система показала свою повну неефективність і зазнала краху.

Зміни поколінь концепція – використовується в *пасіонарній теорії етногенезу* Л. Гумільова. Одне покоління, відчуваючи себе продовжувачем лінії предків, займається творчою, будівничою діяльністю: ще одна перемога, ще одна споруда... Наступне покоління забуває минуле й не бажає знати майбутнього, живе тепер і для себе, користується створеними предками благами, які швидко витрачаються, що робить оманливе враження достатку. В інтерпретації Л. Гумільова, коли пасіонарна енергія в етносу зменшується,

ведуче положення в суспільстві займають субпасіонарії, які ігнорують минуле й теперішнє заради майбутнього. Зі щілин вилізає непереможна посередність, яка прогулює надбання предків. Настає остання меморіальна фаза етногенезу.

«Зміни режимів» концепція – політична концепція адміністрації президента США Дж. Буша-молодшого стосовно урядів «держав-вигнанців», які на думку Сполучених Штатів протиставляють себе світовому співтовариству та є неблагонадійними в тому, що можуть ставити цілі, несумісні з американськими інтересами, й тому ці уряди мають бути замінені. Головну роль у здійсненні політики заміни повинен відігравати зовнішній світ і самі США. Дана концепція була оприлюднена в ряді виступів помічника президента США з національної безпеки К. Райс і стала модифікацією концепції «гуманітарної інтервенції» 90-х рр. XX ст.

Змішана економіка – переважаюча форма економічної організації в сучасному світі. В змішаній економіці використовуються ринкові механізми й державне втручання (податки, державні витрати й ін.).

Зовнішній півмісяць (або острівний півмісяць) – термін введений у геополітику *Г. Макіндером*, є складовим елементом його моделі планетарного просторового поділу. Позначає геополітичний простір, який входить у зону впливу *таласократії* і включає Велику Британію, Північну і Південну Америки, Південну Африку та Японію. У сучасному світі – це зона, що стратегічно підконтрольна атлантизму (США).

Зовнішня геополітика – галузь геополітики окремої держави, що концентрує увагу на формуванні стратегічних напрямів оптимальної зовнішньої політики держави, розробці тактичних прийомів проведення політики, спрямованої на забезпечення національної безпеки і задоволення геополітичних інтересів держави. З прикладної точки зору – політика держави на міжнародній арені. Окремі вчені вважають синонімом *геостратегії*.

Зовнішня розвідка Великої Британії – у Великій Британії існує три розвідки: MI-6 (зовнішня розвідка), MI-5 (контррозвідка) та Центр урядового зв'язку. Служба зовнішньої розвідки (MI-6) здійснює таємні операції за межами країни й оберігає Сполучене Королівство від загроз її національній безпеці з боку іноземного шпіонажу, тероризму та саботажу. Вербує співробітників серед випускників Оксфорду та Кембріджу.

Зовнішня розвідка Німеччини (BND) – була заснована в 1956 р. на основі «Організації Гелена», створеної американцями

в 1946 р. та очолюваної колишнім генералом Третього рейху Райнхардом Геленом. Організація була укомплектована колишніми офіцерами СС, СД й Абвера, частково використовувала підпільних агентів Третього рейху. Головним напрямом роботи був СРСР, а в нинішній час – боротьба з тероризмом і контрабандою. Володіє потужною технічною базою, що дозволяє збирати широку розвідувальну інформацію. BND знаходиться у підпорядкуванні федерального канцлера.

Зовнішня розвідка Ізраїлю – спецслужби Ізраїлю вважаються найбільш ефективними у світі та по кількості займають друге місце після США. Функцію центральної розвідки виконує МОССАД, що координує розвідувальну діяльність всіх спецслужб Ізраїлю. Розвідка МОССАД заснована 1 вересня 1951 року й назва перекладається як «Інститут розвідки і спеціальних завдань». МОССАД – єдина у світі розвідувально-диверсійна організація, яка займається фізичним знищенням ворогів єврейської держави. З цією метою в МОССАДі створено і постійно діє управління таємних операцій КОМЕМІЮТ. Управління має власні бойові підрозділи під назвою КІДОН («багнет»), кожен з яких має кілька загонів. Девіз МОССАДу – «Хитрощами й оманом ти повинен вести війну». На відміну від розвідок інших країн МОССАД – кількісно невелика організація, яка налічує 1200 співробітників разом з технічним персоналом. Оперативні співробітники МОССАДу, які здійснюють розвідувальні розробки іноземців і керують роботою агентів у резидентурах – «каца», виступають під дипломатичним прикриттям. Військова розвідка (АМАН), що нараховує майже 7 тисяч співробітників, націлена на боротьбу з арабським тероризмом. Контррозвідка (ШАБАК) несе відповідальність за внутрішню безпеку.

Зовнішня розвідка Китаю – складається з цивільних спецслужб і військових підрозділів. Цивільні відомства підпорядковані Центральному комітету Комуністичної партії Китаю (ЦК КПК), а військові – Центральній військовій раді. Військові спецслужби є найбільш потужними й впливовими. У 1983 р. створено Міністерство державної безпеки, в яке ввійшла більша частина органів розвідки й контррозвідки Міністерства суспільної безпеки (МОБ) та Відділ соціальних досліджень ЦК КПК. Збережена частина органів зовнішньої розвідки і контррозвідки МОБ концентрує увагу на здобуванні інформації у випадку проникнення в Китай «ворожих сил». Одним із важливих напрямів роботи МОБ є боротьба з «Фалуньгуном» – новою релігійною течією, заснованою в 1992 р., яка поєднує елементи буддизму, даосизму і традиційної оздоровчої

практики цигун. Головна військова спецслужба – Друге управління Генштабу Китайської Народної Армії – має п'ять розвідувальних центрів: у Пекіні, Шен'яні, Гуанчжоу, Шанхаї та Нанкіні. Робота цієї спецслужби тісно пов'язана з Китайським інститутом міжнародних стратегічних досліджень й Академією військових наук. Третє управління Генерального штабу нараховує 130 тис. осіб, здійснює радіотехнічну розвідку й функціонує за аналогією з американським агентством національної безпеки (АНБ).

Зовнішня розвідка Російської Федерації – у відповідності до Федерального закону «Про зовнішню розвідку» вона є складовою частиною сил забезпечення безпеки РФ. Покликана захищати безпеку особистості, суспільства і держави від зовнішніх загроз із використанням встановлених законом методів і засобів. Здійснює розвідувальну діяльність завдяки здобуванню й обробці інформації про життєво важливі інтереси Російської Федерації щодо намірів, планів і дій іноземних держав, організацій та осіб. Спецслужба сприяє реалізації заходів, які здійснює держава в інтересах забезпечення безпеки РФ. Метою розвідувальної діяльності є забезпечення керівництва країни розвідувальною інформацією, необхідною для прийняття рішень у політичній, економічній, оборонній, науково-технічній та екологічній сферах. Розвідувальна діяльність у межах своїх повноважень здійснюється *Службою зовнішньої розвідки РФ* й органом зовнішньої розвідки Міністерства оборони РФ – Головним розвідувальним управлінням (ГРУ) Генштабу Збройних сил Росії. Загальне керівництво органами зовнішньої розвідки РФ здійснюється Президентом РФ.

Зовнішня розвідка Франції – складається з дев'яти спецслужб, що підпорядковуються трьом міністерствам. У них працює більше 14 тис. людей. Сумарний бюджет спецслужб перевищує 1 млрд євро. Дирекція військової розвідки (DRM) Генштабу Збройних сил здійснює збір, аналіз і передачу збройним силам тактичних і стратегічних розвідданих. Генеральна дирекція зовнішньої безпеки (DGSE) здійснює розвідку й контррозвідку за межами території Франції. Служба зовнішньої документації та контррозвідки (SDECE) безпосередньо підпорядкована міністрові оборони. Дирекція захисту та безпеки оборони (DPSD) виконує функції військової контррозвідки. Управління зі стратегічних питань (DAS) здійснює стратегічний аналіз і середньострокове прогнозування, інформаційно-аналітичне забезпечення міжнародних переговорів.

У віданні Міністерства внутрішніх справ знаходяться три служби, що підпорядковані генеральній дирекції національної

поліції: центр координації боротьби з тероризмом (UCLAT), центральна дирекція загальної інформації (DCRG) та дирекція зі спостережень за територією (DST), яка є службою контррозвідки, здійснює контроль на території Франції дій, що організовуються іноземними державами та загрожують безпеці держави. В штаті контррозвідки 1,8 тис. людей.

Зовнішньоекономічна стратегія – це мистецтво досягнення державою економічних цілей на світовому ринку.

«Золотий мільярд» – це постіндустріальні країни заможної Півночі – США, Західна Європа, Канада, Японія та інші, на які в 2000 р. доводилося 15 % населення планети та 80 % світового ВВП.

Золотий стандарт – це валютно-фінансова система, при якій країна оголошує про кількість золота, яке знаходиться в її грошовій одиниці. При цьому держава зберігає золоті резерви, вільно скуповує і продає золото по оголошеній ціні, а також не обмежує експорт та імпорт золота.

«Золотого мільярду» концепція – сучасне європоцентричне й мондіалістське вчення «обраного народу», якому гарантоване привілейоване існування на Землі. Американський вчений Д. Піментел геополітично й економічно обґрунтував думку, що нормальней забезпечене життя на Землі сьогодні можливе тільки для 1 млрд осіб. До цієї кількості входять лише мешканці найрозвиненіших держав світу та представники регіональних еліт. Мільярдіві громадян постіндустріальних країн протистоїть інше населення й держави планети, які обслуговують інтереси транснаціонального капіталу та виконують роль здобувачів і експортерів сировини та території (полігоном) розміщення шкідливих відходів. Вимогам даної концепції відповідає споживацьке ставлення до природи й решти людей. Загалом вона є складовим елементом теорії глобального лідерства, що захищає інтереси економічно розвинутих країн у перерозподілі обмежених ресурсів планети. Нині вже існують альтернативні проекти подолання криз і глобальних проблем, які наголошують на введенні екологічних й економічних форм господарювання із застосування сучасних наукових досягнень щодо раціоналізації в галузі виробництва та справедливого соціального розподілу.

Зона – це локалізована територія (*акваторія*) вздовж якої-небудь лінії, що характеризується певними загальними ознаками території. Наприклад, прикордонна зона, буферна зона, без'ядерна зона, зона бойових дій, демілітаризована зона, зона екологічного лиха, *вільна економічна зона* та ін.

«**Зона життєвих інтересів**» – ключове поняття американської «гуманізованої» геополітики. Цей статус практично може отримати будь-який регіон планети, що представляє інтерес для американського капіталу. Наприклад, багата енергоресурсами зона Перської затоки.

Зона вільної торгівлі – це територія кількох держав з ліквідованими тарифними й іншими бар'єрами.

Іberoамериканське співтовариство націй – міжнародне об'єднання країн Латинської Америки і їх колишніх метрополій – Іспанії та Португалії. Утворилося в 1991 р. Співтовариство об'єднує 24 країни і понад 600 млн іспано- і португаломовних громадян. Основні принципи об'єднання: 1) історична й культурна схожість і багатство плюралістичного вираження; 2) об'єднання навколо спільної мети розвитку ідеалів співтовариства Латинської Америки на основі діалогу, співпраці та солідарності; 3) відносини на основі демократії, повага до прав людини та основних свобод; 4) орієнтація на принципи суверенітету, цілісності території і невтручання у внутрішні справи кожного. Щорічно в межах Іberoамериканського співтовариства націй проводяться саміти, де виробляються та затверджуються загальні політичні принципи демократичного характеру, надається імпульс розробленню конкретних програм взаємодії між державами-членами об'єднання.

Ідентичності теорія – за російським політологом і геополітиком *А. С. Панаріним* теорія ідентичності, на відміну від класичних інформаційних теорій, робить ставку на ціннісних факторах. Рівень ідентичності обумовлений рівнем соціальної енергії. Розрізняється соціальна, цивілізаційна й національна ідентичність.

Ідеократія (з гр. влада ідей, ідеалів) – 1) одна з форм державного устрою, яка об'єднує декілька народів чи країн загальною універсальною ідеєю – релігійного, етнічного чи ідеологічного характеру; 2) державний політичний устрій, в основі якого ідеологічна *доктрина*. Термін запропонований евразійцями *М. Трубецьким* і *П. Савицьким*. Прикладом ідеократичної держави був Радянський Союз, де влада в якості ідеології використовувала західне вчення про комунізм.

Ідеологічна парадигма в геополітиці – у період з 1917 до 1985 рр. протягом майже сімдесяти років розташування сил

на геополітичній карті світу стало визначати зіткнення ідеологій. Центральною категорією геополітичного аналізу у цей період була ідеологія – система концептуально оформлених уявлень і поглядів на політичне життя, яка відображала інтереси певного класу. *Захід* озброївся ідеологією «прав людини» і розпочав невтомну боротьбу за розширення кордонів «вільного світу». У той же час, комуністичний *Схід* не менш рішуче боровся за геополітичний простір, прикриваючись гаслом: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Маючи вагомий теоретичний і практичний досвід ідеологічної боротьби, СРСР у період «холодної війни» зумів у короткий термін створити світову систему соціалізму – геополітичний табір своїх прибічників у вигляді країн народної демократії. Спочатку програючи ідеологічну боротьбу, США досить швидко надали ідеології «прав людини» ознак добре розробленої ідеологічної доктрини та використовували її як гасло у боротьбі за розширення своїх «життєвих інтересів». У Сполучених Штатах за короткі строки були створені ідеологічні інститути і фонди, завданням яких було обґрунтування і розповсюдження ідеї демократії по всьому світу. Перемога США в ідеологічному протистоянні з СРСР багато в чому відбулася завдяки тому, що американські аналітики поряд з ідеологічним протистоянням підключили таємні стратегії інформаційної війни, використовуючи новітні розробки спецслужб.

Ідеологія – це система політичних, правових, моральних, естетичних, релігійних і філософських поглядів та ідей, що характеризують суспільство, політичну партію та ін.

Ідея – це думка, що породжує множину інших думок в іманентному просторі (І. Кант). У геополітиці, на думку Дж. Кейнса, Світом керують Капітал та Ідеал.

Ідея атлантичного федералізму – соціокультурна стратегія Західної Європи, де пріоритет віддається об'єднанню не національних держав, а громадянському суспільству, поетапному переходу до Європи регіонів. Дана ідея імплементується в життя Радою Європи. Керівні органи Ради Європи – Комітет міністрів (директивний орган), Парламентська асамблея (дорадчий орган), Конгрес місцевих і регіональних влад Європи (двопалатний орган), суд з прав людини і Генеральний секретаріат (забезпечує роботу органів Ради Європи). В 1994 р. Рада Європи прийняла Хартію місцевого самоврядування, а 1996 р. Асамблея європейських регіонів – «Декларацію про регіоналізм у Європі». Нині Асамблея європейських регіонів Ради Європи об'єднує понад 300 регіонів Західної, Центральної і Східної Європи.

Ідея Великих просторів – висунута німецьким геополітиком *К. Гаусгофером*, де формування геополітичних макроструктур побудовано на домінуванні або зміні широтних і меридіальних тенденцій експансій світових держав. Наприклад, широтна експансія в античному Середземномор'ї спонукала розвиток Великих просторів уздовж паралелей: Схід – Захід. Або ж за широтним типом експансії була утворена Російська імперія у Північній Євразії. Прикладом меридіальної експансії є формування Панамериканського (під егідою США) і Східно-Азійського блоків.

Ідея континентального блоку – розроблена *К. Гаусгофером*, яка, після заключення пакту Молотова – Ріббентропа (1939), орієнтувала Німеччину на Схід (вісь Берлін – Москва – Токіо). Союз Німеччини з СРСР (концепція «внутрішньої лінії») забезпечив би Німеччині трансконтинентальні комунікації від Рейну до Амуру та Янцзи, вільні від англосаксонського впливу. Німеччина тим самим подолала б крайньо несприятливе «затиснуте» положення між таласократичними державами і гартлендом та отримала вихід до відкритого океану і стала б володіти силою як континентальної, так і океанічної держави. Однак ідеї континентального блоку *К. Гаусгофера* не судилося здійснитися, оскільки Німеччина у 1941 р. напала на СРСР.

Ідея світової політики (*Weltpolitik*) – сформульована на початку ХХ ст., що включала переділ колоніальних володінь, а також подолання негативних властивостей континентальності Німеччини за рахунок створення флоту за прикладом Великої Британії.

Ізоляціонізм (з англ., фр. *isolation* – ізоляція, відокремлення) – передбачає відмову від співпраці з іншими державами, групами держав і міжнародними організаціями; це відмова від активної зовнішньої політики. Він може як спиратися на автаркічну природу держави, втілюючись у політиці самоізоляції (наприклад, Японія до реформ Мейдзи 60-ті рр. ХІХ ст., Китай ХVІІ – ХІХ ст.), так і бути засобом зміцнення своїх позицій у світовій економіці та політиці. Ізоляціонізм є протилежністю *експансіонізму*, але обидва політичні напрями можуть дозволити собі тільки потужні, *великі держави* імперського типу.

Ізраїль – держава у східному Середземномор'ї, що утворена в 1948 р. як держава єврейського народу. Нині це єдина постіндустріальна держава на Близькому Сході. Багаторічний ізраїльсько-палестинський конфлікт є одним із факторів нестабільності в регіоні. В Ізраїлі створена модель соціалізму «з людським обличчям». З 5,5 млн мешканців держави біля 1 млн громадян

складають вихідці з Радянського Союзу. 80-ті роки ХХ ст. в Ізраїлі називають «втраченим десятиліттям», що виправдовують «левантизацією» суспільно-політичного й економічного життя. Це призвело до палестинської інтифади (повстання) і розколу ізраїльського суспільства. Подолавши кризу, країна в 90-х роках досягла «дива», стала близькосхідним економічним «тигром».

Помилковою опинилася теорія «плавильного казана», яка призвела до глибоких етно-соціальних конфліктів в ізраїльському суспільстві між євреями й арабами, ашкеназі (євреями європейського походження) і східними євреями. Ультраортодокси (релігійні партії) існують за рахунок держави, декларують свою приналежність «Великому Ізраїлю». Східні євреї, або «сефарди», в основному є вихідцями з Марокко. Існує больова етнічна проблема через небезпеку їх масової люмпенізації. «Російські» євреї, або російська «алія», показують приклад успішної інтеграції.

Розвиток Ізраїлю спирається на дві соціальні групи, які володіють власною «національною ідеєю»: «національно-релігійний табір» і «росіян». Позиції першої групи посилюються в традиційних інститутах влади. «Російський» шлях проходить через вищу освіту, науку, виробництва «високих технологій» і приватний бізнес, що складає основу економічного зростання країни. Одним із основних елементів місцевого соціалізму є кібуци, що виробляють третину сільськогосподарської продукції країни. Не дивлячись на успіхи Ізраїлю у вирішенні соціально-економічних проблем, елементи соціалізму поєднуються з протекціонізмом.

Іконографія простору (території) (*Iconographies regionale*) – термін французького геополітика *Жана Готтманна*. Дослівно «*iconographies*» означає систему символів, які використовуються в іконописі для передавання змісту іконописного образу. Іконографія простору – це система символів суспільного життя, що відображена в самоорганізованому просторі під впливом релігійної, національної, культурної і соціальної історії вказаного простору. Вона включає твори мистецтва, архітектури, а також усі символи-форми суспільного життя і побуту. *Ж. Готтманн* говорить про циркуляцію іконографії, тобто про взаємний вплив регіональних іконографій. Іконографія з часом може також відриватися від того реального ґрунту, який її породив багато століть або навіть тисячоліть назад, та відтворюватись інерційно. Прикладами просторового функціонування системи символів можуть бути англійці у Новій Зеландії, які облаштували країну за готовим взірцем, або ж росіяни, які освоюючи Сибір і Далекий Схід принесли туди свій

спосіб життя та свою систему символів. Іконографія володіє психологічною інертністю й слабо піддається трансформації.

Іманентний (з лат.) – перебуваючи всередині, в теорії пізнання: той, хто залишається всередині кордонів можливого досліду.

Імміграція (з лат. *immigrare* – вселятися) – вселятися до чужої країни на постійне чи довготривале проживання. Основними причинами міграції у минулому були різні темпи зростання населення, економічні умови, війни й колонізація. Це призводило до масової міграції греків, євреїв, германських племен, скандинавів, турків, італійців, французів, англійців, ірландців, росіян, китайців, поляків, українців та інших народів. Тільки в період з 1821–1924 рр. 55 млн європейців мігрувало в Новий Світ, з яких 35 млн – у Сполучені Штати. В кінці двадцятого століття після падіння Берлінського муру кількість легальних міжнародних мігрантів склало 100 млн, біженців і нелегальних мігрантів – до 30 млн.

Найбільш привабливою країною для імігрантів і надалі залишаються США, хоча їх частка за період із 1970–2000 рр. скоротилася з 17 до 8 % загальної чисельності населення країни. Особливо висока частка імігрантів у Каліфорнії (25 %) та Нью-Йорку (16 %). У Західній Європі на початку двадцятого століття проживало 14 млн мусульман, із яких у 2000 р. 4,5 млн у Франції, а вже в 2003 р. офіційно їх нараховувалося більше 5 млн осіб. У Німеччині проживає 2 млн турок, значна частка вихідців із колишньої Югославії, Італії, Греції та Росії. За високого рівня народжуваності мігранти дають основний приріст чисельності населення в США та Західній Європі, викликає стурбованість титульних (корінних) народів за свою національну ідентичність. Так, за прогнозами, чисельність білого населення в США скоротиться у першій половині XXI ст. з 70 до 50 %, а латиноамериканців зросте з 12 до 25 % при стабілізації частки афро-американців на рівні 12–14 %. Велика хвиля мігрантів-біженців до країн Західної Європи почалася з 2011 р., після арабських революцій в країнах Північної Африки та Близького Сходу. Особливо ця ситуація загострилася в 2014–2015 рр., коли активізувалися бойові дії в Сирії. Тисячі біженців проривалися до Греції, а звідти транзитом через Македонію, Сербію, Угорщину, Хорватію, Словенію до Австрії, Німеччини та інших держав Європи. Частину сирійських біженців зголосилися прийняти й Сполучені Штати.

Імперіалізм (з лат. *imperiū* – той хто має владу, сильний, могутній) – як наукове поняття імперіалізм означає політичну систему, яка об'єднує під управлінням жорсткої централізованої влади етнонаціональні й адміністративно-територіальні утворення на основі

відносин «метрополія – колонія», центр – провінція, центр – національно-політичне утворення. Класична теорія імперіалізму викладена В. І. Леніним у праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916 р.). Після *першого переділу світу* (1494 р. між Іспанією та Португалією) європейські держави, порівняно з невеликим населенням і територією, захопили значні простори по всій земній кулі. Форми впливу метрополій у колоніях і домініонах проявлялися: 1) у формальній політичній залежності останніх; 2) у використанні дешевої робочої сили на відсталих територіях; 3) у впровадженні митної і податкової політики, у результаті якої на колоніальних ринках створювалися переваги для товарів пануючої країни і гальмувався розвиток підкорених країн; 4) у сильній залежності периферії від зовнішніх ринків, зокрема у зв'язку із монокультурною спеціалізацією; 5) у проникненні іноземного капіталу в різні галузі господарства колоній. Імперіалізм поділяється на дві форми: формальний (політична залежність колонії від метрополії) і неформальний (економічна, фінансова залежність при політичній незалежності). Неєвропейський колоніальний світ не зміг би існувати, якщо б його еліти не співпрацювали з державами-метрополіями, допомагаючи їм відтворювати імперіалістичні відносини. Невелика за населенням і територією Європа не змогла б без такої співпраці контролювати таку величезну периферію з відносно невеликим застосуванням військової сили. Британський контроль над Індією був би неможливим без обопільної співпраці.

Імперія – це велика, могутня, насильно створена складна монархічна держава, що включає території підкорених країн і народів та здійснює активну експансіоністську геополітику на міжнародній арені. Ступінь залежності, інтегрованості складових частин імперії, обсяг їх повноважень – різний. Він залежить від рівня розвитку комунікацій, могутності метрополії, політичного режиму в ній, здатності підлеглих територій до опору. Характерною ознакою імперії є наявність головної держави чи території – метрополії, та залежних територій – колоній.

Імперія «ліберальна» – це форма політичного правління, яка визначає не лише зовнішню, але й внутрішню політику інших держав, не обов'язково сусідніх. У XIX ст. такою імперією була Франція, яка у внутрішньому житті визначалася як республіка, а на світовій арені поводи́ла себе як імперія. Нині в процесі глобалізації міжнародних відносин Сполучені Штати стали світовою імперією (хоча у внутрішній політиці є демократичною республікою), що базується на реальній світовій військово-політичній,

економічній і технічній перевазі. Для імперського мислення характерним є не тільки домінування держави над законом, але й право використання сили для досягнення «безмежної» справедливості в будь-якому регіоні Землі, так званій зоні життєвих інтересів. Якщо, у свій час, Британська імперія була потужним експортером капіталу, культури та людей (людського капіталу), то сьогоднішня американська «ліберальна» імперія є імпортером капіталу та мігрантів (людського капіталу).

Імперська геополітика – експансіоністська зовнішня політика могутньої держави, що спрямована на розширення сфери свого політичного, економічного, культурного панування у світовому геопросторі чи значній його частині. Полягає у встановленні прямого чи латентного контролю над іншими країнами. Внутрішня імперська геополітика спрямована на забезпечення політичного, економічного, культурного панування «центру» над регіонами, а в окремих випадках – титульної нації над іншими етнічними спільнотами.

Імперська геостратегія – це розробка та обґрунтування стратегічних напрямів, цілей і принципів експансії могутньої держави на міжнародній арені. З прикладної точки зору фактично відповідає зовнішній імперській геополітиці.

Імпорт (з лат. importare – ввозити) – придбання в іноземного продавця товару із подальшим ввезенням його через кордон у державу. Імпорт включає також платне користування послугами іноземних фізичних осіб, фірм і організацій. Широке розповсюдження має импорт капіталів (кредити й інвестиції), виробничих (будівництво, монтаж), споживчих послуг (туризм) та *інжиніринг*.

Імпортна квота – 1) нетарифні кількісні (вартісні чи натуральні) методи обмеження ввезення певних товарів до країни; 2) економічний показник, який характеризує значущість імпорту для держави загалом, а також для окремих галузей чи виробництв, з різних видів продукції.

Імпортозамінна модель економіки – це стратегія переважно найбільш бідних країн світу, що обрали соціалістичний шлях розвитку після деколонізації. Ця стратегія індустріалізації, що реалізовувалася при радянській економічній допомозі, продемонструвала низьку ефективність і неспроможність платити за боргами.

Імпортозамінні промислові зони – орієнтовані на внутрішній ринок приймаючої країни. Наприклад, велика зона Манаус (Бразилія).

Імунітет держави – це імунітет від іноземної юрисдикції, загальноприйнятий принцип міжнародного права, який виключає здійснення влади по відношенню до іншого.

Інвестиції – це довгострокове вкладання капіталу. Існують три види інвестицій: фінансові, фізичні й інтелектуальні. На фінансовому чи фондовому ринку інвестицією називається процес вкладання грошей у цінні папери з метою отримання прибутку. Інвесторами виступають фізичні та юридичні особи, які купляють цінні папери. Фінансове інвестування включає портфельні інвестиції (вкладання в цінні папери), кредитно-депозитні операції та реальні (прямі) інвестиції (довгострокові вкладання в матеріальне виробництво). Фізичне або цільове інвестування пов'язане з купівлею конкретних машин, механізмів і т. д. Інтелектуальні інвестиції включають купівлю патентів, ліцензій, ноу-хау, підготовку й перепідготовку персоналу і т. д.

Інвестиційний клімат – реальні умови господарювання в даній місцевості. Наприклад, інвестиційний клімат Росії оцінюється як неблагодатний для іноземних інвесторів. Вони намагаються проникнути в сировинний (енергетичний) сектор російської економіки, але іноземців туди не допускають.

Індекс розвитку інформаційного суспільства, або ISI (Information Society Index) – інтегральний показник, що відображає дані про використання комп'ютерів, розвиток інформаційної інфраструктури, застосування Інтернету в суспільстві, державі й комерційних організаціях.

Індекс людського розвитку (ІЛР) – інтегральний показник людського розвитку, що враховує дані про ВВП на душу населення, тривалості життя, дитячої смертності, рівня освіти й екології і т. д. Програма розвитку ООН (ПРООН), що створена в 1965 р., розпочала публікацію доповідей про розвиток людства в 1990 р. Після падіння світової соціалістичної системи ІЛР став одним із важливих макро-показників у співставленнях між країнами. Основною метою ПРООН є подолання бідності, надання технічної й методичної допомоги країнам у забезпеченні стійкого людського розвитку. В 2001 р. ПРООН змінив методику розрахунку ІЛР, скоротив кількість держав із 174 до 162 за рахунок малих країн. У зв'язку з необхідністю збору й розробки великого масиву статистичної інформації, в поточній доповіді наводяться дані з дворічним запізненням. За інтегральним показником ІЛР Радянський Союз займав у 1990 р. 26-е місце в світі. За роки трансформації Росія понизилася на 62 місце, Білорусія – на 67, а Україна – на 78.

Індигенізація (з англ. indigenous – аборигенний, тубільний, місцевий, вроджений, природжений) – процес адаптації техно-сфери традиційними цивілізаціями до власних культурних особливостей, який є основою утвердження незахідних культурних цінностей, зміцнення цивілізаційної незалежності незахідних суспільств. Адекватним визначенням індигенізації є «модернізація без вестернізації». Це означає, що привнесені економічні й політичні практики набувають специфічного цивілізаційного забарвлення, вписуються в конкретну цивілізаційну систему відповідно її норм та ієрархії цінностей. Найвдаліший приклад індигенізації показує Індія, яка протягом тисячоліть підкорялася різноманітним загарбникам, але індійська цивілізація неодмінно здобувала над ними культурну перемогу. В сучасному світі результатом індигенізації стало значне посилення культуроцентризму, який стає своєрідним засобом протидії неолібералізму та відповіддю на виклики глобалізму з його спробами насильницької уніфікації світу за західними стандартами.

Індійська цивілізація – одна із східних цивілізацій, яка ґрунтується на трансцендентних принципах світосприйняття. Стародавню Індію називали «країною мудреців». Нині займає друге місце (перше Китай) на планеті за кількістю населення – більше 1 млрд 200 млн людей. З початку XXI ст. економіка Індії розвивається швидкими темпами, але це не сприяє покращенню рівня життя величезної маси бідного населення.

Індійський кодекс неприєднання – його автором був Дж. Неру, який був прем'єр-міністром Індії з дня проголошення її незалежності (1947 р.) до своєї смерті (1964 р.). У ці роки Дж. Неру отримав загальне визнання миротворця. Він виступив із своєрідним геополітичним кодексом, який мав три рівні: 1) на місцевому рівні Індія запропонувала неофіційний протекторат над невеликими гімалайськими королівствами Непалом і Бутаном і батьківське ставлення до Шрі-Ланки; 2) на регіональному рівні констатувалося гостре суперництво з Пакистаном у Південній Азії і з Китаєм у більш широкому азійському масштабі; 3) на глобальному рівні Індія претендувала на статус світової держави. Ця претензія базувалася на нетрадиційному для геополітики критерії – статусі Дж. Неру як світового державного діяча та його ролі у створенні руху неприєднання. Дж. Неру запропонував п'ять принципів мирного співіснування (на хінді «Панча Шіла»): 1) взаємна повага територіальної цілісності; 2) ненапад; 3) невтручання у внутрішні справи один одного; 4) рівність і взаємна користь; 5) мирне співіснування.

Індустріального суспільства теорія – виникла в 50-х рр. XX ст., яку активно розвивали Дж. Гелбрейт, Р. Арон, У. Ростоу, С. Кузнец та ін. Американський економіст Джон Гелбрейт розумів під індустріальним суспільством капіталізм, за якого спеціалізовані знання та їх координація стали вирішальним фактором економічного розвитку. Раніше земля була основним фактором виробництва, а тому вся політична й економічна влада знаходилася в руках землевласників. В індустріальному суспільстві влада переходить до технократів, організаторів виробництва.

Індустрія інформації та знань – передова в постіндустріальну епоху індустрія, яка ознаменувала перехід від промислового виробництва до банківських, страхових та інших послуг.

Інжиніринг – інженерно-консультаційні послуги комерційного характеру з підготовки й забезпечення процесу виробництва й реалізації продукції; з обслуговування будівництва й експлуатації інфраструктури, промислових та інших об'єктів.

Інноваційна модель розвитку – це економічна модель розвитку, яка базується на високих технологіях, що сприяють створенню конкурентоздатної продукції на зовнішньому ринку. Історичний досвід реалізації «Атомних проектів» у США й СРСР показав, що для цього, перш за все, потрібна політична воля керівництва держави. Базою інноваційного шляху розвитку є престижність професії педагога та вченого.

Інновація – основне джерело продуктивності, де головним матеріалом виступають знання й інформація. Впровадження на ринку нового чи вдосконаленого товару, технології виробництва чи освоєння нового ринку. Успішне застосування ідей для вирішення ділових проблем і створення нових можливостей. Основою інновації є знання, аналітичне мислення, винахідливість і цілеспрямованість.

Інноваційні центри або інкубатори – центри підтримки малого інноваційного підприємництва, де створюється благодатне середовище для підготовки кадрів нових конкурентоздатних вітчизняних фірм (приміщення, обладнання, засоби зв'язку, маркетинг та ін.), надаються фонди венчурного (ризикового) капіталу. В світі нараховуються тисячі інкубаторів, переважно у високорозвинених країнах (США, ФРН, Велика Британія). За джерелами фінансування інкубатори поділяються на державні, університетські, корпоративні та приватні. Середній термін перебування в інкубаторі новостворених фірм – від одного до двох років.

Інспірувати (з лат. inspirare – навіювати, впливати) – процес підбурювання громадян іншої держави діяти на користь чужої держави.

Інститут Євро-Атлантичної співпраці – незалежна громадська організація в Україні, що фінансується західними фондами (фонд Сороса, фонд Конрада Аденауера та ін.). Головним завданням Інституту виступає Євро-Атлантична інтеграція України, вступ в ЄС через членство в НАТО. Вносить вагомий вклад у геополітичну переорієнтацію України в прозахідному векторі.

Інтеграція (з лат. *integrum* – ціле; лат. *integration* – з'єднання) – це процес росту, розвитку, об'єднання чи завоювання, закабалення чи асиміляції в єдине ціле яких-небудь частин чи елементів.

Інтеграція міждержавна – це військово-політичне, військово-економічне, економічне об'єднання держав.

Інтелігенція (з лат. *intelligens* – розуміючий, мислячий) – 1) соціальний прошарок професіоналів духовного виробництва, які служать істині. Інтелігенція цінює неофіційне визнання вище офіційних статусів і нагород; 2) соціальний прошарок суспільства, який зародився в часи Французької революції у результаті потреби в встановленні буржуазної гегемонії через ідеологію.

Інтервенція (з лат. *interventio* – вторгнення, втручання) – насильницьке втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи якої-небудь країни або в її взаємовідносини з третіми державами; вторгнення з метою захоплення території, придушення революційного чи національно-визвольного руху і т. п. Розрізняється військове, політичне, дипломатичне й економічне втручання.

Інтернаціоналізація – довготривалий історичний процес подолання просторових бар'єрів (державних меж) у політичній, економічній, культурній та інших сферах. Це взаємопроникнення, на відміну від глобалізації, не торкається державного суверенітету.

Інтернаціоналізація виробництва – сучасна тенденція в світовій економіці, яка дозволяє транснаціональним корпораціям (ТНК) захоплювати нові ринки в обхід митних бар'єрів. Значний об'єм торгових операцій ТНК здійснюється в межах внутріфірмового обігу. Глобальні торгові комунікації стимулюють перенесення виробництва до країн, що розвиваються з дешевою робочою силою. Це призводить до ліквідації робочих місць у розвинутих країнах і негативно відображається на місцевому ринку праці. Експансія іноземних товарів руйнує традиційне виробництво у країнах, що розвиваються та загострює проблему масового безробіття.

Інтернаціоналізація економічна – довготривалий історичний процес взаємодії національних господарств на світовому ринку, первинно в галузі міжнародної торгівлі, який у подальшому розповсюдився на сферу виробництва. Цей процес прискорився в силу

створення інформаційно-комунікаційних технологій і трансформувався в економічну глобалізацію, яка ототожнюється часто з мережевою економікою.

Інтернет – всесвітня комунікаційна інфраструктура, мережева комунікація, світова інформаційна магістраль для всіх. У 1969 р. військове відомство США – Пентагон разом із Каліфорнійським університетом у Лос-Анджелесі створив перші вузли ARPANET, який став прообразом Інтернету. Первинно до комунікаційної мережі входило чотири сервери, що розташовувалися на американському Заході. Інфраструктура призначалася для передачі спеціалізованої інформації для професіоналів. З появою технології Всесвітньої Павутини відкрився доступ до Інтернету для пересічного користувача. Світовим лідером інтернет-технологій є Сполучені Штати. Кількість користувачів Мережі досягло в 2000 р. приблизно 500 млн людей, а на 2005 р. їх кількість уже подвоїлася, склавши 16 % населення Землі. Біля 34 % користувачів Мережі припадало в 2000 р. на США, але частка Америки скорочується за рахунок користувачів Західної Європи (29 %) й Азіатсько-Тихоокеанського регіону (26 %). На інший світ припадає 11 %.

Інтернет-портали – це пошукові системи в Інтернеті. Серед багатьох пошукових систем найбільш популярною в світі є Yahoo! Портал заснований у 1994 р. молодими бакалаврами Стенфордського університету Д. Янгом і Д. Філом. Термін означає звукову імітацію вигуку, який видається публікою під час катання на американських гірках. Інтернет-портал Google проводить пошук на англійській, російській, українській та інших мовах. Система заснована в 1996 р. та отримала назву від математичного терміну «гугол», що означає одиницю зі ста нулями. В Рунеті (російському Інтернеті) є кілька пошукових систем, наприклад Yandex (Яндекс), Апорт-2000, Rambler (науковий парк Московського державного університету). В Укрнеті (українському Інтернеті) основною пошуковою системою є Meta.

Інфляція (з лат. *inflation* – здуватися, роздуватися) – знецінення грошей, яке проявляється, перш за все, в зростанні цін на товари й послуги. Інфляція породжується дефіцитом державного бюджету, високим рівнем невиробничих військових та інших видатків, товарним дефіцитом й іншими факторами.

Інформаційна війна – це планомірний інформаційний вплив на всю інформаційно-комунікаційну систему супротивника і нейтральних держав з метою формування сприятливого глобального інформаційного середовища для проведення будь-яких політичних

і геополітичних операцій, які забезпечують максимальний контроль над простором. Інформаційна війна – це потужний інструмент інформаційного впливу на громадян без зворотного зв'язку, війна за контроль над знанням, за оволодінням державними інформаційними ресурсами. Виділяються такі різновиди інформаційних війн: командно-управлінська, розвідувальна, психологічна, економічна, електронна, хакерська, кібервійна. Однією з форм інформаційної війни є боротьба за владу. Сучасні *інформаційні технології* дозволяють перепрограмувати людину швидше й дешевше, ніж знищити.

Інформаційна зброя – це використання інформаційних технологій та інформації для руйнівного впливу на інформаційні системи і менталітет супротивника. Інформаційна зброя має яскраво виражений наступальний характер, оскільки ефект інформаційного удару закладений у його превентивності. Наступальний характер інформаційної зброї багато у чому визначає обличчя *інформаційної війни* і дозволяє відразу визначити інформаційного агресора. Важливим фактором застосування інформаційної зброї є принцип його таємного, непомітного застосування. Прикладами нинішньої інформаційної зброї, що є складовими технологій ведення інформаційної війни при допомозі масованих інформаційних потоків, стали такі руйнівні інформаційні фантоми: «вісь зла», «зіткнення цивілізацій», «боротьба з тероризмом», «порушення прав людини», «захист російськомовного населення», «руській мір». Ці інформаційні фантоми стали частиною ефективних геополітичних технологій у боротьбі за контроль над простором.

Інформаційна парадигма в геополітиці – формується сучасною інформаційною революцією. У центрі даної парадигми знаходиться ідея інформації як головного фактору сучасної геополітичної динаміки. Під впливом інформаційних технологій стрімко змінюються не тільки форми боротьби, але й методи геополітичного панування, динаміка політичного часу і простору. Особливу роль при цьому відіграє новий вимір геополітики – віртуальний інформаційний простір, де при допомозі інформаційних технологій розгортаються нові форми геополітичної боротьби. Сучасна інформаційна парадигма в геополітиці покликана реалізувати три головні цілі при досягненні геополітичної динаміки сучасного світу: 1) класифікувати й організувати геополітичні трансформації, що відбуваються у світі таким чином, щоб їх можна було б уявити у перспективі; 2) пояснити причини глобальних геополітичних трансформацій і передбачити, коли, де і як будуть відбуватися події майбутнього; 3) запропонувати концептуальне цілісне розуміння

того, чому і як повинна розвиватися геополітична динаміка сучасного світу. Управління інформаційними потоками стає головним важелем влади у пост класичній геополітиці, яка все більше набуває віртуальної форми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій призводить до руйнації старих міжнародних інститутів, які контролювали геополітичні трансформації минулого століття, що сприяє розвитку нових протиріч і конфліктів у сучасному світі. Нова інформаційна парадигма в геополітиці означає, що у XXI ст. доля просторових відносин між державами буде визначатися, у першу чергу, інформаційною перевагою у віртуальному просторі. Тим самим питання про роль символічного капіталу культури в інформаційному просторі набуває не абстрактно-теоретичне, а стратегічне геополітичне значення. Соціокультурні фактори активізуються тільки завдяки людській активності, тому у центрі інформаційних технологій знаходиться сама людина політична як творець та інтерпретатор сучасної політичної історії. Тому інформаційна парадигма в геополітиці вважає головною метою геополітичних технологій зміну людини, її світогляду та ідентичності. З погляду інформаційної парадигми центральна антропологічна проблема геополітики – це вплив віртуальної реальності на формування менталітету людини політичного інформаційного суспільства. *Інформаційні війни* використовують руйнівний вплив інформаційних технологій, що посилюють «анатомію людської деструктивності» (Е. Фром). Головна інформаційна революція була пов'язана з появою інформаційно-психологічної зброї, що здатна ефективно впливати на психіку, емоції і моральний стан людей. Геополітика почала активно освоювати новий віртуальний інформаційний простір, а результати цього освоєння є революційними.

Інформаційний імперіалізм – геополітика провідних держав світу (особливо США, а нині й путінської Росії), спрямована на забезпечення свого панування в інформаційному просторі інших держав, континентів і всього світу.

Інформаційно-інтелектуальна війна – основний засіб сучасної світової політики в досягненні духовної, політичної та економічної влади. Одночасно проводиться в багатовимірному комунікаційному просторі (цивілізаційному, етнічному, релігійному й ін.) для створення системи управління інформаційними потоками й організації інформаційно-психологічного простору в своїх цілях.

Інформаційно-психологічний вплив – це спрямована дія на психіку людини, що здійснює вплив на сприйняття нею реальної дійсності, у тому числі на її поведінкові функції. Позитивна дія

формує громадську свідомість з метою мобілізації психологічних можливостей людини для вирішення творчих завдань. Негативний вплив обумовлений маніпуляцією над людською психікою (свідомістю й підсвідомістю) та супроводжується, як правило, неадекватним сприйняттям людиною реальної дійсності. Така дія може являти загрозу для різних видів безпеки особистості й суспільства. Одним із різновидів інформаційно-психологічного впливу є психофізичний вплив фізичних факторів інформаційної чи енергетичної природи на психіку людини.

Інформаційно-технологічна революція – передвісник постіндустріальної (інформаційної) епохи, коли в міжнародних економічних відносинах на перше місце виходить виробництво інтелектуального продукту (багатства). В результаті технологічного прогресу відбулася глобальна мобільність інформації, капіталу й кваліфікованих кадрів. Інформаційна революція призвела до обмеження статусної інституціональної культури. Домінуючим ставиться пріоритет духовних технологій над матеріально-практичними. В приватних осіб з'явився доступ до каналів зв'язку, ринків і джерел інформації, які раніше мали статусну доступність, залежали від зайнятої посади й становища в суспільстві, контролювалися національними урядами й міжнародними корпораціями. Глобальна мобільність інформації, капіталу й кваліфікованих кадрів розумової праці підривають роль держави у виконанні багатьох її фіскальних функцій.

Інформаційне протиборство – це форма міждержавної боротьби шляхом інформаційного впливу один на одного в інтересах досягнення поставлених цілей. Виділяються політична, дипломатична, фінансово-економічна й військова форми.

Інформаційні ресурси – це продукт інтелектуальної діяльності висококваліфікованих і творчо активних працівників.

Інформаційні технології – це прийоми обробки інформації. З кінця 70-х рр. XX ст. стали ототожнюватися, перш за все, з комп'ютерною технологією обробки інформації. Інформаційні технології дають можливість представляти будь-який вид інформації – чисел, текстів, звуку, зображення – в цифровому форматі, що придатний для зберігання й обробки на комп'ютері. Можливість передачі інформації з комп'ютера на комп'ютер при допомозі інтернет-технологій забезпечує доступ любого користувача до світового інформаційного простору. Інформаційні технології забезпечили створення Всесвітньої інформаційної магістралі. Інформаційні технології використовуються для великих систем обробки даних,

обчислень на персональному комп'ютері, науці й освіті, управлінні, автоматизованому проектуванні та створенні систем зі штучним інтелектом. Інформаційні технології – це сучасні технологічні системи величезного стратегічного значення (політичного, оборонного, економічного, соціального й культурного). Інформаційні технології призвели до формування нової геополітичної концепції світового порядку – «Хто володіє інформацією, той володіє світом».

«Інформаційний імперіалізм» – залежність світового співтовариства від Сполучених Штатів, на частку яких доводиться, за даними ЮНЕСКО, 65 % світового комунікаційного потоку інформації.

Інформаціоналізму теорія – розглядає інформаційні технології як матеріальну основу постіндустріального суспільства. Інформаційні технології стали необхідним інструментом для ефективно соціально-економічної реструктуризації суспільних відносин у межах капіталізму й соціалізму. Автором теорії інформаціоналізму, або інформаційної/глобальної економіки, є відомий іспанський соціолог-постмарксист Мануель Кастельс (1942 р. н.). Дана теорія висвітлена у фундаментальній праці в трьох томах «Інформаційна епоха», що перекладена багатьма європейськими та іншими мовами.

Інформація (з лат. information – роз'яснення, виклад) – це потік даних, що мають певне змістове навантаження. Інформація є найбільш мобільним ресурсом постіндустріального суспільства. Оброблені чи підсумовані дані, що представлені відповідним чином для прийняття рішень.

Інфраструктура – 1) сукупність галузей народного господарства, яка забезпечує загальні умови функціонування економіки й життєдіяльності людей; 2) оточуюча виробництво багатомірне комунікаційне середовище (соціально-політичне, економічне, технологічне і т. д.). Розрізняють військову, виробничу, соціальну, інформаційну інфраструктуру.

Ірак – країна на Близькому Сході, що опинилася в центрі міжнародної політики завдяки новій американській доктрині національної безпеки, яка віднесла Ірак до геополітичної «осі зла». Для американців ворог персоніфікувався особистістю Саддама Хусейна (1937–2006 рр.), що був президентом і прем'єр-міністром Іракської Республіки з 1979–2003 рр. Ірак володіє величезними запасами високоякісної нафти, що стало однією з причин американської агресії 2003 року. За конфесіональною та національною ознаками в Іраку виділяються сунітський центр, шіїтський південь

і курдська північ. При владі в Багдаді до американської агресії знаходилася сунітська меншість. Шіїти, що проіранськи налаштовані, проживають на півдні. Їх повстання під час війни 1991 р. було жорстоко придушено іракською владою, загинуло 30 тис. повстанців. Американці розраховували під час агресії проти Іраку в 2003 р. на підтримку шіїтів, але цього не відбулося. На півночі Іраку проживають курди, які мають відносну автономію та які виступають за створення незалежної держави. Після ліквідації режиму С. Хусейна більшість нафтових родовищ опинилася під контролем американських компаній. Нині Ірак і надалі залишається геополітично нестабільним регіоном, де часто відбуваються терористичні акти між релігійними та етнічними угрупованнями.

Іран – найбільша шіїтська держава мусульманського світу, що геополітично виступає проти співпраці зі Сполученими Штатами та намагається реалізувати власну національну ядерну програму. Населення становить 65 млн людей, з яких 51 % персів, 24 % азербайджанців і 7 % курдів. Після Другої світової війни протягом довгого періоду шахський Іран вважався вірним союзником США в зоні Перської затоки. Однак спроба шаха перетворити Іран у третю за економічною могутністю країну світу потерпіла невдачу. «Вестернізація» країни, не дивлячись на величезні вкладання нафтодоларів, підірвала національні традиції, в першу чергу фундамент іранського суспільства – ісламську віру. Насильницька трансформація призвела до небаченої корупції, зростання проституції та алкоголізму. Спроби шаха відмовитися від американського курсу опинилися запізними. Ісламська революція 1979 р. при допомозі американських спецслужб закінчила з шахським режимом, але духовенство, що прийшло до влади, вибрало антиамериканський курс розвитку держави. Іран займає друге місце в світі після Росії з видобутку природного газу (16 %). У друкованих засобах обговорювалося питання про можливість створення газового ОПЕКА, до якого входили б Росія, Іран і Катар, на який доводиться 15 % світового видобутку газу. Іран є великим постачальником нафти до Китаю. У галузі атомної енергетики Іран з 90-х рр. XX ст. співпрацює з Росією.

Іранський (Перський) Азербайджан – історико-географічна область у північно-західній частині Ірану на схід від озера Урмія, що етнічно заселена переважно азербайджанцями (на 2002 р. – 72 %), а також курдами (20 %), персами (6 %) та іншими народами (2 %). Приблизно відповідає нинішнім трьом провінціям Ардебіль, Східний Азербайджан і Західний Азербайджан. Кількість населення

Іранського Азербайджану становить 7,7 млн людей (на 2006 р.), а за територією він становить 104 497 кв. км і тим самим переважає кавказький Азербайджан (86 600 кв. км). Азербайджанці також компактно проживають у провінції Зенджан, що на південь від Іранського Азербайджану. На цю територію під час Другої світової війни були введені радянські війська. Літом 1945 р. активізувалася підтримка Радянським Союзом сепаратистського руху азербайджанців і курдів в Іранському Азербайджані. Місцева партія Туде була реорганізована в Азербайджанську демократичну партію очолювану комуністами. Виведення радянських військ, що заплановано у відповідності з наявним договором на 2 березня 1946 р., було відкладено. Іран, підбурюваний західними союзниками, заявив протест у Раді Безпеки ООН. У результаті жорстких радянсько-іранських переговорів було досягнуто компромісу. Радянські війська виводилися в обмін на обіцянку провести через меджліс договір про створення спільного радянсько-іранського нафтового товариства. Радянський Союз виконав узяті на себе зобов'язання, принісши у жертву своїх прибічників в Іранському Азербайджані, репресованих тегеранською владою. Іран затягнув вибори до меджлісу, а потім відхилив договір про створення спільного нафтового товариства.

Іредента (з італ. *irredento* – незвільнений) – різновид сепаратизму, що характеризується прагненням частини розділеного народу приєднатися до іншої держави (як правило, титульної для цього народу). Поняття походить від латинського *terra irredenta* – «непоєднані землі». Метою іреденти є не створення незалежної держави, а воз'єднання з етнічно близькою сусідньою державою. Вперше поняттям «іредента» застосовувався по відношенню до політичного руху в Італії наприкінці XIX – на початку XX ст., що був спрямований на приєднання до Італії прикордонних територій Австро-Угорщини з італійським населенням – Триєст, Больцано, Тренто, Удіне. Серед інших прикладів іреденти – ірландський (у Північній Ірландії), угорський (у Північній Трансильванії, що належить Румунії), румунський (у Молдові).

Іренологія (з гр. *eirene* – мир) – науковий напрям політології, який досліджує проблеми миру в міжнародних відносинах. Цей розділ в зарубіжній політології отримав розвиток в 60–70 рр. XX ст. у країнах Західної Європи (Скандинавські країни, Англія, ФРН), а потім у США. Міжнародний інститут досліджень миру (Осло), Стокгольмський інститут досліджень миру (СІПРІ), Інститут світового порядку (США), Міжнародний інститут миру (Відень) та інші організації.

Ісламська цивілізація – одна зі східних цивілізацій, що базується на трансцендентній волі, що підпорядковує людину. Тут громадська солідарність та індивідуальне самообмеження ставляться вище ніж права та інтереси окремої особистості. Чуттєве сприйняття світу домінує над раціоналістичним підходом, характерним для Заходу.

Ісламський фундаменталізм або іслам політичний (по-арабськи – салафізм) – «повернення до праведних предків», або на «дорогу до Мекки». Є східним аналогом європейської Реформації (опора на духовний шлях і народовладдя). Як політична ідеологія спирається на антикапіталістичні настрої соціальних маргіналів та інших прошарків суспільства, що постраждали від спроб *модернізації (вестернізації)*.

Іспанідад (з ісп. Hispanidad – іспанська спільність) – багатонаціональне співтовариство народів і держав, в яких значну роль відіграє іспанська мова і сформована на її основі культура. Іспанською як рідною розмовляють більше 350 млн осіб (посідає друге місце після китайської), переважно в Іспанії і країнах Латинської Америки, де вона є державною мовою. В США 50 млн іспаномовних громадян (14 % від всього населення). В Африці 2 млн осіб говорять іспанською мовою – в заморських територіях Іспанії (Канарські острови, Сеута, Мелілья та Палас де Соберенья), а також в Екваторіальній Гвінеї в якій іспанська є офіційною державною мовою. Залишаються помітними сліди іспанського впливу на культуру та зберігаються іспанські запозичення до рідних мов на Філіппінах. Щороку 12 жовтня відзначається Всесвітній день Іспанідаду, що приурочений до річниці висадки Христофора Колумба на американський берег, який започаткував поширення іспанської державності, мови і культури в Новому світі. З метою зміцнення солідарності та співпраці країн, що утворюють Іспанідад, створено Ібероамериканське співтовариство націй, в якому беруть участь також Португалія і Бразилія. З 1991 р. проводяться ібероамериканські саміти.

Історична геополітика – структурна дисципліна геополітики, що виникла на стику історії та геополітики, покликана займатися дослідженням історичних аспектів формування і розвитку геопросторової політичної структури світу, геополітичних регіонів, взаємодії держав.

Історична затока – така, що проголошується прибережною державою приналежною до своєї державної території (*акваторії*), оскільки в силу історично сформованих особливих умов відіграла, на переконання відповідної держави, велику роль у формуванні її державності й нині залишається надзвичайно важливою

для забезпечення її політичних, економічних, оборонних та інших національних інтересів.

Історичні міста – це «плавильні котли» комунікативності, світові центри релігій і культури. В міжцивілізаційному діалозі виключна роль належить космополітичному духові великих історичних міст, які були та є зосередженням контактів у часі й просторі різних культур, що неодноразово змінювали соціокультурну орієнтацію (Рим, Єрусалим, Константинополь – Стамбул).

Історичний ландшафт – це місцевість, що передає в часі інформацію *кристалізованої пасіонарності*.

Історичного розвитку концепція – в теорії історичної думки склалося дві концепції історичного розвитку. Всесвітньо-історична концепція (І. Гердер, К. Ясперс та ін.) обґрунтовує формування єдиної загальнолюдської культури. Культурно-історична концепція (Г. Ріккерт, М. Данилевський, К. Леонтєв, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, Д. Андреев, Л. Гумільов) заперечують єдину загальнолюдську культуру. Етносфера представляється як множина культур (цивілізацій) вік яких обмежений.

Історичний час – нараховує приблизно шість тисячоліть, чи становить приблизно життя 200 поколінь, які передають за традицією культурні досягнення. У Китаї нині живе 78 покоління Конфуція.

—————| **К** |—————

Кавказ – геополітичний регіон, який поділяється на Північний і Південний. Північний Кавказ ще з XIX ст., після кровопролитних і довготривалих Кавказьких війн, входив до складу Російської імперії, Радянського Союзу, а нині входить до Російської Федерації. Після розпаду СРСР ісламський Схід наблизився до кордонів Росії. Північний Кавказ завжди був проблемним регіоном для Росії через наявність етнополітичних, конфесійних і економічних проблем. У 90-х рр. XX ст. тут відбулися дві Чеченські війни. Рівень безробіття місцевого населення на Північному Кавказі найвищий в РФ. Так, на 2012-2013 рр. (за даними Роскомстату) у Чеченській республіці він склав 149,2 безробітних на 1000 людей працездатного віку, в Республіці Інгушетія – 95,3 безробітних, а в Республіці Північна Осетія – 20,3 безробітних (для порівняння найкращі показники: в Санкт-Петербурзі та Ханті-Мансійському автономному окрузі – по 3,5 безробітних). Через Північний Кавказ Росія геополітично

проникала у минулому та нині проникає в регіон Південного Кавказу, а звідти до Ірану та до Перської затоки (давня мрія досягнути теплих морів). Південний Кавказ (Закавказзя) – колишні благодатні південні радянські республіки, християнські Грузія та Вірменія, мусульманський Азербайджан опинилися на північній периферії близькосхідного простору, де їх продукція опинилася неконкурентоздатною через високу її собівартість. Ігнорування зміни геостратегічного положення призвело до соціальних потрясінь і занепаду економіки закавказьких держав. Збереження геополітичної рівноваги на Південному Кавказі ускладнюється незавершеною формування націй у Грузії та Азербайджані. Тут, на відміну від Вірменії, зберігаються племінні та кланові утворення.

У Грузії, крім найпоширенішої картлійської, існують ще три близькі мови – мінгрельська, сванська й лазька. Мінгрели, столицею яких здавна був Зугдіді, проживали під владою Візантії і Туреччини. Сепаратистські рухи особливо проявилися в конфліктах в Абхазії та Південній Осетії. У результаті етнічних конфліктів 90-х рр. ХХ ст. та подій 2008 р. (грузино-російський військовий конфлікт) грузинська влада втратила контроль в окремих регіонах держави – Абхазії та Південній Осетії.

В Азербайджані в результаті конфлікту в Нагірному Карабаху (90-ті рр. ХХ ст.) влада також втратила контроль над значною частиною території. У результаті в країні нараховується сотні тисяч біженців з районів бойових дій. Четвертина населення тимчасово чи на постійно покинула країну у пошуках кращого життя або засобів існування. Відзначається дискримінація іраномовних народів – талишів і курдів. Основне багатство Азербайджану – каспійська нафта, яку країна продає західним споживачам по новозбудованому (2005 р.) нафтопроводу «Баку – Джейхан». У геополітичному протистоянні за азербайджанську нафту Росія програла Заходу.

Традиційно союзником Росії на Кавказі є християнська Вірменія, де соціально-економічна криза загострювалася наслідками карабахської війни та відсутністю прямого виходу до світових комунікацій. Вірменія знаходиться в гео економічній ізоляції, та лише завдячуючи співпраці з Іраном забезпечується більшою частиною енергетичної сировини й товарами народного вжитку. В пострадянський період населення Вірменії скоротилося з 3,6 до 1,4 млн людей. Третина населення країни виїхало в пошуках кращого життя чи засобів існування.

Калінінградський напівексклав Росії – найзахідніша область Російської Федерації, яку від неї відділяють 600 км і три державні

кордони. Вона була утворена в 1946 р. після того, як за рішенням Потсдамської конференції 1945 р. третина території колишньої Східної Пруссії з м. Кенігсбергом увійшли до складу СРСР. Це єдиний російський напівексклав розташований на історичних межах взаємодії німецької, польської, литовської, білоруської та російської культур. Сьогодні область входить до Північно-Західного федерального округу РФ. Її територія становить 15 тис. кв. км, а населення близько 950 тис. людей з яких 77 % містяни. За етнічним складом розподіл такий: біля 90 % населення – росіяни, 10 % – білоруси, поляки, вихідці з країн Балтії, менше 1 %, або 5 тис. осіб – німці. Після приєднання до СРСР на цю територію з серпня 1946 р. радянською владою було організовано масове переселення в новостворену область людей з інших областей радянської Росії, 8 областей Білорусії, 4 автономних республік. Якщо колишня Східна Пруссія була одним із інтелектуальних центрів Реформації та важливою житницею Німеччини, то в складі Радянського Союзу регіон перетворився в західний військовий форпост з більш низькою, ніж у минулому, культурою господарювання.

Нині Калінінградська область і надалі залишається, але вже для Росії мілітаризованою, стратегічно важливою територією на Балтиці, де базуються основні сили Балтійського флоту, війська 11-ої окремої загальновійськової армії та зонального з'єднання протиповітряної оборони (ППО). На її території створено Калінінградський особливий район (КОР), який безпосередньо підпорядковується міністру оборони та Генеральному штабу. У системі ринкового господарювання Калінінград не зміг стати містком між Заходом і Сходом, «європейським Гонконгом». Не дивлячись на спеціальний режим преференцій вільної зони «Янтар», Росії не вдалося створити тут благодатний інвестиційний клімат. Основу економіки складає прикордонна (контрабандна) торгівля й дрібний бізнес. Калінінградська вільна економічна зона стала чорною прикордонною прірвою російського бюджету. Через масштабність крадіжок в 90-х рр. ХХ ст. банкрутство охопило найбільший у світі комбінат з видобутку і переробці бурштину (янтарю). Обсяги краденої продукції призвели до значного зниження цін на світовому ринку бурштину, 90 % якого видобувалося в Калінінградській області.

За основними макроекономічними показниками та якістю життя цей російський напівексклав значно поступається сусіднім країнам, що може викликати у майбутньому як соціальні, так і геополітичні потрясіння. У Німеччині популярна концепція створення нового «Ганзейського союзу Балтії» з включенням до нього «Єврорегіону

Кенігсберг» та подальшим прийняттям до ЄС. Регіон міг би стати містком між Німеччиною та Росією. В Литві відома ідея «деколонізації Малої Литви», чи Каралячюсского (Кенігсбергського) краю, окупованого Росією. В самій Калінінградській області існує сепаратистський рух зі створення Балтійської республіки в складі Росії та зі статусом члена ЄС. Очевидним залишається той факт, що російська влада показала свою неспроможність з перетворення Калінінградської області в «Гонконг на Балтиці».

Каліфорнія – найбагатший федеральний штат у США, який за обсягом ВВП співмірний з великими державами світу. Він є колыскою інформаційної революції, тут розташований інформаційно-технічний полюс нашої планети, *кіберпорт – Силіконова долина*. В Каліфорнії (в Лос-Анджелесі) знаходиться світовий центр кіноіндустрії «Голівуд», що є одним із засобів пропаганди американського способу життя, рупором *вестернізації* геопростору Землі.

Капітал – в економічній теорії один із основних факторів виробництва. Це вартість, що приносить додаткову вартість. Це сукупність речей (засобів виробництва), що складається з вироблених товарів довготривалого користування. В геополітичному плані капітал відіграє значну роль, оскільки хто володіє більшим капіталом, той володіє більшим політичним впливом на владу. Союз влади й капіталу породжує олігархат.

Капіталу ринки – це ринки фінансових ресурсів, де торгують грошима, акціями й облигаціями.

Капіталізація – 1) перетворення додаткової вартості в капітал, тобто використання її на розширення капіталістичного виробництва; 2) визначення вартості майна (ринкової вартості) по отриманому доходу.

Капіталізм – 1) соціально-економічна система, в якій більша частина власності (земля й капітал) знаходяться у розпорядженні приватних осіб. Розміщення ресурсів і розподілення доходу здійснюються в основному при допомозі ринкового механізму; 2) соціально-економічна модель західної цивілізації, що базується на лібералізації ринкових відносин.

Карабаський конфлікт – має глибоке історичне коріння, що пов'язано з геополітичним розташуванням християнської Вірменії на межах європейських цивілізацій. Пращури вірмен з'явилися на карабаській землі за кілька століть до нашої ери. Карабах входив до Великої Вірменії, а після поділу Вірменії в 1639 р. між Туреччиною та Іраном територія Нагірного Карабаху ще півтора століття залишалася останнім залишком вірменської державності.

Падіння Російської імперії створило в Закавказзі ситуацію хаосу й війни. Азербайджан, що проголосив незалежність, вів боротьбу за Нагірний Карабах. В 1922 р. маріонетковий уряд Закавказької радянської республіки за таємною угодою з Туреччиною передав вірменський Карабах і Нахічевань Азербайджану. За радянської влади Карабах фінансувався за залишковим принципом, були знищені всі вірменські християнські храми. В 1988 р. Рада народних депутатів Нагірно-Карабахської області звернувся до Москви з проханням про передачу автономії зі складу Азербайджану до Вірменії. Після проголошення незалежності Азербайджану в 1991 р. місцеві депутати вірменської автономії оголосили про створення Нагірно-Карабахської Республіки (НКР). Протистояння між азербайджанською та вірменською громадами переросло у військовий конфлікт, який продовжувався більше трьох років. У результаті військових дій було вбито більше 30 тис. людей, а біля півтора мільйонів місцевих мешканців стали біженцями. Під контролем невизнаної НКР крім Нагірного Карабаху опинилося сім адміністративних районів Азербайджану. В сучасній Вірменії Нагірний Карабах є історичним символом державності.

Карибська криза 1962 р. – велика міжнародна криза ХХ століття, яка поставила світ на межу термоядерної катастрофи. Приводом стало розташування радянських ракет на Кубі та протидія цьому з боку США. Криза була усунута при особистому телефонному контакті лідерів СРСР (М. Хрущов) та США (Дж. Кеннеді).

Каспійський регіон – див.: *Великий Каспій*.

Кашмірська проблема – багаторічний конфлікт між Індією та Пакистаном за право включити до геопростору своєї держави територію штату Джамму і Кашмір, що розташований на півночі Індії в гірській частині північно-західних Гімалаїв. Конфлікт триває ще з 1947 р., з часу утворення двох незалежних держав на півострові Індостан, колишніх колоній Великої Британії – Індії та Пакистану. Територія князівства Джамму і Кашмір має велике значення через транзитні шляхи та репутацію відомого туристичного регіону. Між Індією та Пакистаном за цю територію відбулося ряд військових конфліктів у 1947-1948 рр., які були врегульовані при допомозі ООН. Із середини 50-х рр. активізували діяльність кашмірські сепаратисти. У 1952–1954 рр. завершився процес приєднання індійських територій князівства до складу Індії. Штат Джамму і Кашмір отримав окремий статус. Однак під контролем Пакистану залишилася північна частина Кашміру, що є стратегічно важливою територією на перетині Афганістану,

Памиру і Сіньцзяну. Чергові військові конфлікти між Індією та Пакистаном відбулися в 1965, 1971, 1982, 1999 роках. На початку XXI ст. Кашмірська проблема залишається нерегульованою, перманентно загострюючись. Особливу небезпеку у конфлікті викликає той факт, що він відбувається між двома ядерними державами – Індія з 1974 р., Пакистан з 1998 р.

Квазі-держави – це самопроголошені територіальні утворення, що невизнані більшістю суб'єктами міжнародного права. «Невизнані» держави часто мають більш-менш розвинені політичні інститути, володіють державними атрибутами та владою. До них належать, наприклад, Тайвань, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністровська Молдавська республіка, Турецька Республіка Північного Кіпру, Косово та інші. «Невизнані» держави не лише здійснюють розбудову державних інститутів, а й приділяють посилену увагу створенню своєї політичної ідентичності задля легітимації своїх територій і кордонів. Вони прагнуть досягти визнання свого суверенітету на міжнародному рівні через вступ до ООН, обґрунтовуючи свої претензії як реалізацію прав народів на самовизначення і створення власних держав, етнокультурна специфіка, економічна самостійність, більш-менш тривале (де-факто) самостійне політичне існування. Часто самопроголошені держави існують великою мірою завдяки підтримці іноземної держави. Так, Росія активно підтримує самопроголошені республіки на території колишнього СРСР: Абхазію, Південну Осетію та Придністровську Молдавську Республіку. Турецька Республіка Північного Кіпру отримує військову та економічну допомогу від Туреччини, а Тайвань підтримується економічно і військово-технічно США.

Квота – це форма протекціонізму, яка передбачає обмеження загального об'єму імпорту конкретного товару протягом визначеного періоду часу.

Квотування – різновид заходів із врегулювання зовнішньоекономічної діяльності, що вводяться державними й міжнародними органами, з обмеження виробництва, експорту й імпорту товарів.

Кейнс Джон Мейnard (1883–1946 рр.) – англійський економіст, засновник теорії «кейнсіанства», що вплинула на економічну політику передових країн Заходу. Головна наукова праця «Загальна теорія зайнятості, проценту й грошей» (1936 р.). Автор доктрини економічної інсуляції. Економічний світовий простір повинен складатися не з єдиного ринку, а системи «островів» (на латині «*insula*»), які володіють відносною господарською самостійністю.

Кейнсіанство – це теорія державного антикризового регулювання економіки, яка базується на політиці збільшення споживчого попиту за рахунок високої оплати праці. Основні принципи сформульовані англійським економістом *Джоном Кейнсом*. Якщо раніше держава стояла на позиціях невтручання в приватновласницьку діяльність, то згідно кейнсіанству, суспільство загального благополуччя можливе при активній державній соціальній політиці. Після Другої світової війни отримала розвиток концепція неокейнсіанства, що акцентує увагу на економічному зростанні й динаміці.

Кеннан Джордж Фрост (1904–2005 рр.) – американський дипломат, політолог та історик. Закінчив Принстонський університет в 1925 р., займав різноманітні посади в дипломатичних і консульських представництвах США. Працював у Женеві, Таллінні, Ризі, Берліні, Відні, Празі, Лісабоні, Лондоні й Москві. В 1947 р. держсекретар США Дж. Маршалл призначив Дж. Кеннана директором планування політики Держдепартаменту. В березні 1952 р. направлений послом США в СРСР, але в жовтні того ж року в зв'язку з ворожими висловлюваннями на адресу Радянського Союзу був відкликаний із Москви на вимогу Радянського уряду. На початку 1953 р. Дж. Кеннана попросили піти у відставку з дипломатичної служби та в подальшому був професором Принстонського університету. В 1961–1963 рр. посол США в Югославії. Він один із західних інтелектуалів, який передбачив не тільки розпад Радянського Союзу, але й найбільш реальний сценарій. У 1947 р. опублікував статтю в часописі «*Foreign Affairs*» під назвою «Витоки радянської поведінки», що мала широкий міжнародний резонанс. Її називають бібліотекою «політики стримування». Автор не лише пояснив природу непоступливості Радянського Союзу в перемовинах із Заходом, але й звів воедино різні напрямки американської політичної думки в переддень «холодної війни». В 1951 р. у тому ж часописі була опублікована його чергова стаття «Америка й російське майбутнє». У своїх працях Дж. Кеннан писав про можливу кардинальну радянську трансформацію, що відбудеться через незаконність передачі влади. Йому належить авторство доктрини «єдиного світу», яка передбачає залучення Радянського Союзу до нового світового порядку. В плані Маршалла, в якому активну участь приймав Дж. Кеннан, передбачалося виділення економічної допомоги Радянському Союзу, що повинно було сприяти більшій відкритості народного господарства й розвитку ринкових відносин. Однак «стримування шляхом інтеграції» потерпіло невдачу. Дж. Кеннан став одним із головних ініціаторів нової

американської геополітики, в якій перевага надавалася геоекономічному підходу. Геополітика економічної могутності й підтримки дружніх держав відіграла важливу роль у «холодній війні».

Керований валютний курс – найбільш розповсюджена валютна система. Держава періодично здійснює інтервенцію на валютний ринок з метою стабілізації власної національної валюти, але при цьому які-небудь фіксовані чи офіційно оголошені валютні паритети відсутні.

Китаєцентризм – 1) це світоглядна установка традиційної китайської культури, згідно з якою Китай є єдиною справжньою державою і розташований у центрі світу, а китайці є єдиною справді цивілізованою нацією; 2) це категорія, яка на противагу *європоцентризму та цивілізаційній парадигмі* стверджує унікальність китайської культури й цивілізації, неможливість застосування загальноісторичних підходів до пояснення законів їх розвитку та незвідність цих законів до загальносвітових.

Китай: геополітичний код – це єдина в світі держава, що створила *Велику цивілізаційну геополітику*, яка ґрунтується на філософії Великого китайського порядку. Китай протягом багатьох століть намагається до збереження єдиних кордонів держави й цивілізації, поєднанню вибіркової відкритості до зовнішнього світу та захистом китайських традицій і менталітету від зовнішніх впливів.

1 жовтня 1949 року в Пекіні була проголошена Китайська Народна Республіка. Радянський Союз надав значну допомогу в становленні комуністичного режиму. Дружба між країнами втілювалася у формулі «росіянин з китайцем – браття навік». Але китайські брати в подальшому відмовилися сліпо запозичувати радянський досвід. У період «культурної революції» з 1966 р. почалося загострення в радянсько-китайських відносинах, а в 1969 р. відбулося військове зіткнення на острові Даманський на ріці Уссурі.

У нинішній час Китай є реальним кандидатом у наддержаву. КНР не претендує на членство в «клубі» семи передових держав світу. Традиційні уявлення про «Піднебесну» як центр світу не дозволяють опускатися до рівня «варварів» з оточуючого світу, а коли геополітична могутність Китаю стане беззаперечною, все саме собою стане на свої місця. Китай вийшов на четверте місце в світі за видатками на оборону після США, Росії та Японії. Пекін успішно провів випробовування протисупутникової зброї і довів свою світову вищість у цій високотехнологічній галузі. Це пряма загроза для супутникового угруповання США, без якого неможливо проводити сучасні неконтактні війни.

Китай: геоекономічний код – поступовий перехід соціалістичної економіки до капіталістичних ринкових відносин під керівництвом Комуністичної партії Китаю здійснюється під прапором марксизму-ленінізму й девізом Ден Сяопіна: «Не важливо, яка кішка – чорна чи біла, головне щоб вона ловила мишок». Китай був визнаний країною з економікою, що найбільш динамічно розвивається. Економічне зростання в 90-х рр. XX ст. у середньому складало 10 %, а в 1997 р. приріст ВВП в Китаї досягнув свого максимуму – 11,9 %. У 2006 р. ВВП склав 2,7 трлн дол. або 2 тис. дол. на душу населення. У 2014 р. ВВП Китаю склав 7,3 %, а за перше півріччя 2015 р. – 7 %. Азія є найбільшим ринком для китайських підприємств, що реалізують стратегію виходу за межі Китаю. На неї припадає 60 % загального обсягу зарубіжних китайських інвестицій, 42 % обсягу будівельно-підрядних робіт і 54 % обсягу трудових послуг країни. Китай є найбільшим експортером у світі. Очікується подальше збільшення експорту високотехнологічної продукції та споживчих товарів (одягу, меблів, іграшок). За обсягом золотовалютних резервів, які досягли в 2009 р. суми в 2,3 трлн дол., Китай займає перше місце в світі. Нині Китай за економічною та військовою могутністю та кількістю мільярдів вийшов на друге місце в світі після США.

На думку лауреата Нобелівської премії Роберта Самюельсона, що опублікована в «International Herald Tribune», високі темпи розвитку Китаю можуть привести до непередбачених наслідків для світової економіки. Вперше в новій історії вражаючі темпи економічного зростання демонструє держава з мільярдним населенням і великим внутрішнім споживчим ринком. Китай у майбутньому може перетворитися в самодостатню економіку, що не відчуває гострої потреби в імпортних товарах. Для цього є певне підґрунтя. За рахунок виключно низької вартості праці Китай, подібно до гігантської вирви, засмокчує в себе чужі ресурси у вигляді капіталу та робочих місць, що загрожує світовій економіці вбивчою дефляцією (зменшенням кількості в обігу грошей). Заперечується класична теорія вільної торгівлі, коли спеціалізація кожного учасника в міжнародному розподілі праці призводить до економічного прогресу всіх інших. Китай аналогічно Японії та іншим азійським економікам демонструє позитивне сальдо зовнішньоторгового балансу. В результаті резерв іноземної валюти складає у *Великому Китаї* більше трильйона американських доларів. Це призводить до виникнення небажаного торгового дефіциту для інших учасників світового ринку.

Китай: головна геополітична ціль – возз'єднання Тайваню з континентальним Китаєм є головною геополітичною ціллю КНР. Однак час працює не на користь Пекіну. На Тайвані, де в кінці 80-х рр. XX ст. 80 % мешканців були вихідцями з Китаю, відбулася зміна поколінь. На початку XXI ст. тут домінує покоління, що народилося на острові та яке відчуває себе частиною самостійної нації. Якщо на кінець XX ст. 44 % населення острова вважали себе китайцями й 16 % – тайванцями, то вже на кінець першого десятиріччя XXI ст. це співвідношення складає, відповідно, 18 і 31 %. Лібералізація політичного життя й високий рівень матеріального стану прискорили зростання національної самосвідомості. Замість батьківської ностальгії за покинутою батьківщиною, нове покоління по-іншому сприймає Китай. Між островом і континентом існують не тільки відмінності в рівнях життя, але невидима межа пройшла через душі людей. Сучасний Тайвань, на відміну від комуністичного Китаю, знаходиться в іншому соціально-економічному просторі, де панує демократія та існують права людини. В результаті тут з'явилася нова формула відносин між островом і материковим Китаєм «один народ – дві держави», яка викликає негативну реакцію комуністичної влади на історичній батьківщині. В якості аргументів проти возз'єднання Тайвань наводить й інші факти. Масова колонізація острова китайцями розпочалася в XVII ст., коли Тайвань уже знаходився під владою Голландії. Офіційно провінцією Китаю Тайвань вважався всього десятиріччя – з 1885 по 1895 рр. Потім острів п'ятдесят чотири роки був під юрисдикцією Японії, а в 1949 р. гомінданівський уряд проголосив Тайвань частиною Китайської Республіки.

Китайська стратегія глобального наступу – зовнішньоекономічна, міграційна та цивілізаційна політика глобального завоювання світових ринків, територій, формування нової світової спільноти «Великий Китай», враховуючи китайську діаспору. Це політика, що отримала назву «іти назовні», замість повернення мігрантів на історичну батьківщину, яка по-суті є тихою експансією.

Китайська цивілізація – це найбільш протяжна в часі цивілізація, що іманентно орієнтована на Великий порядок, який базується на соціальній гармонії та справедливості. Ієрогліфічна писемність сприяла етнічній консолідації та служила доказом переваги над іншими народами. *Арнольд Тойнбі* висловився, що «Китай... може піднести світові дарунок. Цей дар буде щасливим поєднанням західного динамізму з традиційною китайською стабільністю».

Китайські триади – сама організована мафія у світі, найбільше угруповання світового етнічного бізнесу. Триади контролюють

і захищають китайський бізнес від місцевого та державного рекету по всьому світу. За своєю організованістю й ефективністю з триадами не можуть зрівнятися ні італійська, ні російська чи яка-небудь інша мафія. Поняття «триада» пов'язане з конфуціанським сприйняттям світу. В об'єктивно існуючій триаді (земля, людина, небо) людина стоїть у центрі всесвіту та поєднує протилежні полюси. Перші таємні організації (триади), які з'явилися в Китаї у 1674 р. ставили політичну ціль відсторонення від влади керуючу династію маньчжурів. У подальшому триади трансформувалися в таємний синдикат кримінальних угруповань. Банди триад контролюють і захищають китайський бізнес по всьому світу. Китайський підприємець у будь-якій країні не боїться місцевого рекету, оскільки знаходиться під захистом триади, яка отримує свою частку з прибутку. Кримінальна «філософія» стоїть у центрі світової тіньової економіки триади, що забезпечує нерозривність китайського бізнесу.

Під контролем триад знаходиться гральний бізнес Аоминя. Ця колишня португальська колонія Макао відома як «східне Монте-Карло». Прибутки від грального бізнесу перевищують 2 млрд доларів США, що співмірно з прибутками американської гральної столиці Лас-Вегасу. Триади почувають себе особливо благодатно в країнах з високим рівнем корупції в Південно-Східній Азії. Перспективним регіоном для триад є країни кримінально-корумпованої демократії в Східній Європі, Центральній Азії та на Південному Кавказі, де існують продажні «еліти в законі».

Китайські стратагеми – таємне надбання нації, сукупність прихованих тактичних прийомів та хитрощів, які необхідно творчо використовувати в залежності від історичної ситуації. Особливо ефективно вони можуть застосовуватися у ситуації геополітичного протистояння. Той, хто вміє застосовувати стратагеми, може миттєво перетворити у хаос упорядкований світ або впорядкувати хаотичний світ. Найбільш відомі китайські стратагеми: «Об'єднатися з далеким ворогом, що перемогти ближнього», «Перетворити роль гостя у роль господаря», «Спостерігати за вогнем з протилежного берега», «Заманити на дах і забрати драбину», «Ловити рибу в каламутній воді», «На сході підіймати шум, на заході нападати», «Приховувати за посмішкою kindжал», «Грабувати під час пожежі», «Вбити чужим ножем», «Обдурити імператора, що б він переплив море». У стародавньому Китаї, була детально розроблена методика застосування тієї чи іншої стратагеми із врахуванням різних обставин і ситуацій. Основна ідея стратагемного мислення – не вступати у пряме протиборство, що здатне швидко вимотати сили і нанести

непоправні збитки, при допомозі таємних хитрощів постаратися «задушити в обіймах» ворога і зберегти сили та багатство. У рамках стратагемного мислення ідеальний напад – це не силове придушення супротивника, це не штурм до переможного кінця. Завдання полягає у тому, щоб супротивник знищив себе власними руками. Так само ідеальний захист не повинен являти собою пряме відбиття наступу ворога, а необхідно використовувати атаку супротивника проти нього самого. Стратагемність мислення не передбачає прихованості своїх планів від ворога, а протилежно – демонстраційна відкритість також є зброєю боротьби. Довгий час китайські стратагеми ретельно приховувалися від іноземців. Стратагемність мислення і дії були серйозною зброєю китайських дипломатів, політиків і військових.

Кіберпорти – вільні гавані постіндустріальної епохи, де концентруються вузли зв'язку між реальним географічним простором і кіберпростором. Найбільшими кіберпортами є *Силіконова долина* (Каліфорнія) і держава *Сінгапур*.

Кіберпростір – віртуальний простір Всесвітньої інформаційної мережі, в якому відсутні митні, податкові та інші обмеження для транспортування інтелектуального продукту.

Кібертероризм – руйнівна роль інформаційних ресурсів Інтернету в суспільних відносинах. У Всесвітній Павутині постійно зростає кількість сайтів, що пропагують насилля, расову й релігійну нетерпимість. Ці проблемні сайти стали середовищем існування в кіберпросторі «електронної спільноти» екстремістів, включаючи терористів. Інтернет широко використовується світовим соціальним рухом антиглобалістів, що здійснюють атаки хакерів на сайти великих корпорацій і політичних організацій. Збитки кібертерористів оцінюються в сотні мільйонів доларів.

Кіотська школа геополітики – один із напрямів японської геополітики, який незалежний від німецької геополітичної школи. Головним центром незалежних геополітичних досліджень в Японії до Другої світової війни був Імператорський університет у Кіото. Очолював кіотську школу геополітик першої утвореної в країні у 1907 р. кафедри географії С. Комакі, який написав книгу «Маніфест японської геополітики». Цей напрям базувався на «школі національної науки» (кокугакуха), що сформувалася у кінці періоду Токугава (династія сьогунів у феодальній Японії, яка завершила об'єднання країни та проіснувала з 1603 по 1867 р.). В основі «національної науки» лежав синтоїзм як релігійне вчення, яке стало тоді опорою антисьогунської ідеології. Ідея шанування імператора

перетворилася у програму боротьби за повернення повноцінної імператорської влади. Реставрація Мейдзі позначила собою повернення до правління імператора як давньої, істинної традиції. Оскільки після 1868 р. модернізація стала пріоритетом державної політики, у суспільстві з'явилося побоювання втрати власної національної ідентичності. Кіотська школа геополітики була школою традиціоналістів. Велика увага приділялася містифікації більш ніж двотисячній японській духовній традиції. Звеличувалась фігура першого імператора, легендарного засновника японської держави великого Дзімму, нащадка богині Сонця Аматерасу, який ніби жив на межі III – IV ст. і від якого ведуть своє походження всі імператори Японії – тенно (небесний правитель), або мікадо. Геополітики із Кіото стверджували, що тенноїстська особливість виділяє Японію як унікальну та єдину у світі країну, яка керується неперервною божественною родиною тенно. Через культ тенно язичницька синтоїстська ідеологія, в основі якої лежить обожнювання природи та предків, оголошувалася основою загального політичного світогляду японського народу. Культ тенно символізував найвищу єдність країни. Після реставрації 1868 р. синтоїзм став офіційною державною ідеологією, нормою моралі та кодексом честі. В офіційній японській національній пропаганді стверджувалося, що велика Ямото (давня назва країни), згідно стародавнім сакральним текстам, покликана створити «Велику Азію» і здійснити принцип «*Hakko Ichiu*» (зібрати «вісім кутів під одним дахом»), тобто об'єднати світ під владою Японії та японського імператора, нащадка богині Аматерасу.

Один із напрямів геополітики, що розвивався у Кіотському університеті, торкався проблеми *вестернізації*. Досліджувалася історія та перспективи західного імперіалізму в Східній Азії, у більшості в негативній інтерпретації. Географи з Кіото не мали прямих зв'язків з японськими політичними й адміністративними колами, їх школа обмежувалася інтелектуальною сферою.

Кіпрська проблема – проблема врегулювання міжетнічного конфлікту на острові Кіпр, який призвів до розколу на грецьку й турецьку частини – міжнародно визнана Республіка Кіпр і визнана лише Туреччиною Турецька республіка Північного Кіпру. Проблема виникла з кінця 50-х рр. XX ст. Вона ускладнювалася ще й тим, що між Туреччиною і Грецією відносини були завжди досить напружені. З 1974 р. грецьких і турецьких кіпріотів поділяє «зелена лінія», контроль над якою здійснює ООН. На острові розміщені більше 30 тис. турецьких військових, які зайняли 37 % території Кіпру. Нікосія

залишається останньою європейською столицею, поділеною на дві частини. Того ж 1974 р. при посередництві представника ООН на Кіпрі відбувся обмін населенням – турки-кіпріоти переселилися на окуповану турецькими військами частину Кіпру, а греки-кіпріоти – на південь країни. Греки сформували свою суто грецьку адміністрацію та представили її як уряд Кіпру. У відповідь Туреччина почала розташовувати на острові переселенців з материка, намагаючись збільшити турецьке населення. В 1975 р. турецько-кіпрська адміністрація проголосила в північному регіоні Турецьку федеративну державу Кіпр. 15 листопада 1983 р. була проголошена Турецька Республіка Північного Кіпру (ТРПК), президентом якої став Рауф Денкташ. Проте в резолюції Ради Безпеки ООН № 541/83 це утворення було оголошено незаконним і таким, що юридично не існує. Згодом ТРПК була визнана лише Туреччиною. Зв'язки між обома частинами Кіпру перервалися. Відтепер тільки представники грецької громади формують уряд і представляють Кіпр у всіх міжнародних організаціях. У 1985 р. турецька громада прийняла свою конституцію. В 1990 р. уряд Кіпру заявив про прагнення вступити до ЄС, а 1998 р. ЄС прийняв рішення про вступ Кіпру до лав своїх повноправних членів і розпочав переговори з греко-кіпрською адміністрацією, що представляла весь острів. 1 травня 2004 р. Кіпр був прийнятий до ЄС. Однак острів і надалі залишається розділеним на дві частини. Всі закони ЄС і пільги від членства в союзі, таким чином, поширюються тільки на південний, грецький сектор. Проблема Кіпру і надалі залишається відкритою й при цьому слід враховувати стратегічне розташування острова, особливо в зв'язку з нинішніми подіями на Близькому Сході й зокрема в Сирії.

Кланова маргіналізація – це спільноти кланового типу, маргінальні по відношенню до культурного середовища. Наприклад, мафія чи інші маргінальні клани організованої злочинності.

Класичні економічні теорії – пануюча школа економічної думки до появи *кейнсіанської теорії*. Представлена працями Адама Сміта, Девіда Рікардо, Томаса Мальтуса й Джона Стюарта Мілля. Представники цієї школи вважали, що встановлення цін і розмірів винагороди власником факторів виробництва відбувається під впливом економічних законів приватних інтересів і конкуренції. Тому цінова система є найкращою з можливих механізмів розташування ресурсів.

Клаузевіц Карл (1780–1831 рр.) – німецький військовий теоретик та історик, прусський генерал. Під час Вітчизняної війни 1812 р. служив у російській армії. Його праці вийшли після смерті

автора в десяти томах (1832–1837 рр.). Головна праця «Про війну» в трьох томах була перекладена на російську мову в 1932–1936 рр. К. Клаузевіцу, якого називали «філософом війни», належить вислів «війна є продовження політики іншими засобами».

Кліометрія – економічна історія, що вивчає взаємозв'язок політичної стабільності й економічного зростання на основі сучасних методів статистичного аналізу, математичних моделей для оцінки значення історичних подій для майбутнього.

Коаліція – це об'єднання (союз, блок) на добровільних засадах держав для досягнення спільних цілей і забезпечення спільної безпеки. Військова коаліція являє собою тимчасовий військово-політичний союз держав, що створюється для спільного усунення чи припинення агресії.

Колабораціонізм (з франц. collaboration – співпраця) – співпраця з окупаційними військами в країнах, що були захоплені фашистською Німеччиною. Найбільшу схильність до колабораціонізму проявив французький правлячий клас, населення Австрії та Хорватії. В Радянському Союзі сталінські репресії 30-х рр. XX ст. стали важливим стимулом до колабораціонізму з нацистами. На окупованих німцями територіях були створені Російська визвольна армія генерала Власова, самокерована Локотська республіка й Російська націонал-соціалістична робітничка партія. В 1942 р. у тилкових частинах групи армій «Центр» служило біля 900 тис. радянських громадян. У військах СС служили голландці, угорці, фламандці, латиші, естонці, росіяни, українці, французи, італійці, норвежці, татари та ін. В окупованих німцями країнах були створені численні «національні формування». Колабораціоністами ставали за переконаннями та для того, щоб вижити. Оцінка колабораціонізму може змінюватися залежно від часу.

Колоніалізм «оборонний» – сучасна геополітична теорія, яка обґрунтовує необхідність колонізації для усунення хаосу в *третьому світі*. Тотожній *колоніалізму «просвітницькому»*.

Колоніалізм «просвітницький» – британський тип колоніалізму.

Колоніальна експансія – імперіалістична експансія європейських та інших держав. Після Великих географічних відкриттів існувало 12 імперіалістичних держав, що володіли заморськими територіями. З них п'ять держав (Іспанія, Португалія, Нідерланди, Франція і Велика Британія) протягом кількох століть володіли перевагою політичного контролю над більшою частиною світу.

Колонія (з лат. colonia – поселення) – країна чи територія, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії),

позбавлена політичної та економічної самостійності й управляється на основі спеціального режиму. За типом управління, заселення та господарського розвитку розрізняють три основні види колоній: переселенські, сировинні (експлуатовані), змішані (переселенсько-сировинні). Перші колонії почали створюватися ще фінікійцями в XII ст. до н. е. в південно-західному й центральному Середземномор'ї – Кадіс (сучасна Іспанія), Утіка (Туніс), а згодом колонізувалися острови Сардинія, Мальта і Сицилія (засноване м. Палермо). Пізніше відбулася Велика грецька колонізація, що розпочалася з середини VIII ст. до н. е. і тривала близько треста років. Стародавні греки розселилися по всіх берегах Середземного й Чорного морів та заснували декілька сотень міст-колоній. У новий час утворення колоній було основним інструментом освоєння світу європейським Заходом – Португалією, Іспанією, Нідерландами, Англією, Францією, Данією, а пізніше, в другій половині XIX ст. – Бельгією, Німеччиною, Італією та США. Термін «колонія» в літературі останнім часом поступається місцем менш скомпрометованому – «залежна країна (територія)». Форми політико-правового статусу залежних країн можуть бути досить різноманітні. Сучасні метрополії є розвиненими демократичними державами – США, Велика Британія, Франція, Нідерланди, Данія, Австралія, Нова Зеландія. Відповідно до свого конституційного устрою й традицій, кожна метрополія формує такі органи управління у своїх залежних країнах, які часто є аналогічними або схожими на ті, що існують у самій державі. Окремі залежні країни мають статус, аналогічний одиницям адміністративного поділу метрополії, наприклад, «заморські департаменти» Франції. У місцевих органах самоврядування більш-менш значних залежних країн є доволі широкі повноваження в економічній, соціальній, культурній та інших сферах. Окремі із залежних територій мають специфічний економічний режим (наприклад, офшорні зони), що дає їм можливість досягати відносно високого рівня економічного розвитку і добробуту населення. У багатьох випадках жителі залежних країн можуть користуватися тими ж самими правами, що і населення метрополії, наприклад, жителі володінь Великої Британії мають британське громадянство. Боротьба певних патріотичних політичних сил за незалежність, розширення прав місцевих органів влади підштовхує метрополії до подальших поступок. У перспективі можливе набуття незалежності окремими нині залежними країнами. До залежних країн нині належать: Гренландія і Фарерські острови, що мають офіційний статус «самоуправних територій у складі

метрополії» – Данії; Бермудські острови (Бермуди), Британські Віргінські острови, Гібралтар, о. Ангілья, Кайманові острови, о. Монсеррат, острови Теркс і Кайкос, о. Піткерн, у Південній Атлантиці острови Святої Єлени, Трістан-да-Кунья, Вознесіння, Гоф, Південна Джорджія, Південні Сандвічеві та Фолклендські (Мальвінські) острови, в Індійському океані архіпелаг Чагос й атол Дієго-Гарсія – належать Великій Британії. У Франції залишається багато залежних територій, що мають різний статус: «заморські департаменти», що мають усі права департаментів Французької Республіки – Французька Гвіана, Гваделупа, Мартініка, Реюньон; «заморські території метрополії» з меншим, проте також досить значним рівнем самоврядування – Французька Полінезія, о. Нова Каледонія, острови Уолліс і Футуна, Французькі Південні (Антарктичні) території; «спеціальні заморські території» – острови Сен-П'єр і Мікелон, о. Майотта; території, що перебувають в адміністративному підпорядкуванні і мають лише місцеве самоврядування – невеликі групи островів та окремі острови: Глор'єз, Крозе, Амстердам, Кергелен, Європа, Сен-Поль, Тромлен, Кліпертон. Островом Сен-Мартен в Карибському морі Франція володіє спільно з Нідерландами. Останнім належать острови Аруба, Сінт-Мартін та Кюрасао, що є «державами» з внутрішнім самоврядуванням у складі Королівства Нідерланди; ще троє з Нідерландських Антильських островів мають статус «автономних територій» Нідерландів. Данії підпорядковані Гренландія та Фарерські острови, які офіційно мають статус самоврядних частин держави з широкими повноваженнями. Іспанії належать два напівексклави на африканському узбережжі – Мелілья та Сеута, що мають статус автономних міст, своє самоврядування, яке контролюється урядовими уповноваженими. Залежними територіями США є: Пуерто-Ріко (Співдружність Пуерто-Ріко), що з 1952 р. має статус держави, «вільно приєднаної» до США, з широкими правами самоврядування; Американські Віргінські острови; Східне Самоа; Північні Маріанські острови, що були підопічною територією США, нині мають статус «вільно приєднаної держави» (Співдружність Північних Маріанських островів); Острів Гуам з групи Маріанських островів, що має статус «неприєднаної території» з широкими правами; атол Уейк, острови Мідуей та Мона, незаселені острови Пальміра, Джарвіс, Кінгмен-Риф, Гоуланд і Бейкер та військові бази на островах Джонстон і Сенд в Океанії. Австралії належать Кокосові (Кілінг) острови, що мають статус території у «вільній асоціації» з Австралією, а також острови Норфолк в Океанії і Різдва в Індійському океані, які перебувають

в адміністративному підпорядкуванні метрополії. Нова Зеландія володіє островами Кука, о. Ніуе, що мають статус «самоуправних держав у вільній асоціації з метрополією», і островами Токелау – «не самоуправною територією».

«Колумбова ера» («Columbian Age») – поняття введене Г. Макіндером в 1904 р., яке являє собою великий у часі період європейського просторового розширення та встановлення світового панування. Це період домінування у світовій політиці європейських морських держав, який на початку ХХ ст. закінчився, через що континентальні країни націлюються на здобуття нового, більш високого, геополітичного статусу. Нові транспортні технології, і перш за все залізниця, змінюють вектор геополітичних сил на користь континентальних держав.

Командна економіка – це спосіб організації економічної системи, при якому матеріальні ресурси складають державну власність. Координація економічної діяльності здійснюється через централізоване планування. Першим прикладом командної економіки в історії людства була державна соціалістична економіка Радянського Союзу. Нині така економіка існує в КНДР.

Комітет керівників штабів США – основний робочий орган верховного головнокомандуючого (президента) й міністра оборони США з оперативного керівництва збройними силами. Несе відповідальність за розробку військово-стратегічних планів.

Компактна держава – це така держава, територія якої має форму, наближену до кола (в ідеалі), овальну чи прямокутну, коли відстані від геометричного центру до будь-яких пунктів на кордонах мають незначні відхилення. Наприклад, відносно компактними є: Камбоджа, Лесото, Польща, Свазіленд, Суринам, Уругвай.

Комплементарність (доповнюваність, взаємодоповнюваність) – це іманентне (внутрішньо притаманна властивість) поняття, що має зміст у межах єдиного соціокультурного простору (цивілізації). «Протилежності не виключають, а доповнюють одна одну» (Нільс Бор). Комплементарність є одиничним випадком *компліментарності*. Принцип комплементарності, що підриває абсолютне значення тези про боротьбу протилежностей як джерела розвитку, що призводить до руйнації системи, функціонує лише в межах культури (цивілізації) з визначеним стереотипом поведінки. Насильницьке накладання «прогресивних» культурно-історичних традицій на інші породжує химеру, кентавра.

Компліментарність (з фр. комплімент) – трансцендентне поняття (акт розуміння), що виходить за межі емпіричного досвіду

даної культури чи цивілізації. Розрізняється етнічна (міжетнічна) й суперетнічна компліментарність. Л. М. Гумільов використовував поняття позитивної та негативної компліментарності по відношенню будь-яких етнічних систем. Тоді як принцип комплементарності функціонує тільки в межах конкретної цивілізації з певним стереотипом поведінки. В цьому полягає принципіальна відмінність зовнішньо схожих понять «компліментарності» й «компліментарності». Компліментарність відображає відчуття підсвідомої взаємної симпатії (антипатії) членів етнічних колективів, що визначає поділ на «своїх» і «чужих». Позитивна (добровільна) компліментарність при певних контактах може призвести до симбіозу чи злиттю етносів, а негативна (насильницька) компліментарність – до химери. На межах цивілізацій з неоднорідним соціальним часом характерна негативна компліментарність.

Комунізм (з лат. communis – спільний) – безкласовий суспільний устрій з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва та повною соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом із всебічним розвитком людей виростуть і виробничі сили та здійсниться принцип «від кожного – по здібностям, кожному – по потребам». При комунізмі держава, як політичний інститут, відіме й утвердиться громадське самоуправління, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу.

Комунікаційна вісь («хребет») цивілізації – це комунікаційні коридори, вздовж яких досягалася висока оборотність не лише капіталу, але й інформації. Наприклад, великі ріки для єгипетської та китайської цивілізацій, рейнська межа для Західної Європи, торговий шлях «із варяг у греки» для східних слов'ян.

Комунікаційний каркас – це історично створений багатовимірний простір держави в результаті довготривалої геополітичної трансформації території, що до неї входить. Комунікаційний каркас нової незалежної держави являє собою, як правило, частину вже не існуючого геополітичного простору. Тому потрібна воля державних діячів з трансформації геополітичного й гео економічного коду з метою формування комунікаційного каркасу відповідно до національних інтересів.

Комунікація (з лат. communication – роблю спільним, зв'язую, спілкуюся, раджуся з ким-небудь) – це поняття, що має універсальний зміст, який розкривається в конкретному географічному, історичному, соціокультурному, соціопсихологічному, економічному,

інформаційному та інших просторах (комунікація політична, соціальна, економічна, міжкультурна, міжнаціональна, наукова, технологічна – літери абетки й цифри). В матеріально-практичному контексті «комунікація» означає шляхи сполучення, транспорту й зв'язку. В соціокультурному просторі комунікація зазвичай визначається як «передача інформації» від людини до людини в процесі будь-якої діяльності. Як правило, спілкування при допомозі мовної чи якої-небудь іншої діяльності, що базується на використанні знаків, позначається поняттям «комунікативний». Традиція як комунікація в часі здійснює трансляцію від покоління до покоління соціокультурних цінностей та писемності. Різновидом транскордонної комунікації в соціокультурному просторі є компліментарні етнічні відносини, а в економічному просторі – комунікаційні коридори прискорення обороту торгового, промислового й фінансового капіталу (вільні економічні зони й ін.).

Комунітарна теорія «третього шляху» – в 90-х рр. ХХ ст. почала відчувати серйозну кризу модель суспільства загального благоденства, або соціальної ринкової економіки. «Нові демократи» в США, «нові лейбористи» у Великій Британії та «нові соціал-демократи» в Німеччині почали освоювати ідеологію «третього шляху». Ключовим елементом життєдіяльності оголошується не індивід і не суспільство, а відносини, чи комунікації, між людьми на різних рівнях соціальної ієрархії. Комунітаристи вибирають «третій шлях» для громадянського суспільства між державним колективізмом і неоліберальним індивідуалізмом. «Третій шлях» розриває з тетчеризмом і кейнсіанською концепцією, що базується на задоволенні попиту. Головна таємниця успіху в економіці тепер не завжди залежить від фізичного і фінансового капіталу, а від багатства людського фактору – знань, ідей і творчості. Принцип рівності в розподілі соціальних благ замінюється на новий: «Хто не працює – той не отримує».

Конвенція – міжнародний договір, який встановлює взаємні права й обов'язки держав у спеціальній сфері, що розглядається. Наприклад, Гаазькі (1899 р., 1907 р.) й Женевські (1949 р.) міжнародні конвенції про закони та звичаї війни, Конвенція ООН з морського права (1982 р.) та ін.

Конвергенції теорія (з лат. *convergentio* – зближення різного, аж до можливого злиття в єдине) – вчення про мирне співіснування капіталізму й соціалізму, про еволюційний розвиток суспільства та взаємопроникнення двох систем у єдине ціле, що утворюють «змішане» індустріальне суспільство. Теорія розроблялася в середині

1950-х роках західними соціологами, політологами, економістами й філософами. Політичною причиною виникнення теорії конвергенції були геополітичні результати Другої світової війни, коли на мапі світу з'явилося 15 соціалістичних держав, щільно пов'язаних між собою. Формування світової соціалістичної системи призвело до нового переділу світу – взаємного зближення раніше роз'єднаних капіталістичних держав, поділу людства на два протилежні, антагоністичні табори. Доводячи необхідність їх зближення, деякі вчені вказували на Швецію, що домоглася вражаючих успіхів як у галузі вільного підприємництва, так і в сфері соціального захисту населення, доводячи здійсненність конвергенції. Збереження приватної власності за провідної ролі держави у справі перерозподілу суспільного багатства здавалося багатом західним вченим втіленням справжнього соціалізму. За допомогою взаємного проникнення двох систем інтелектуали мали намір надати соціалізму вищу ефективність, а капіталізму – гуманістичність. Методологічною основою виникнення теорії конвергенції стала теорія індустріального суспільства. Вперше уявлення про подібність двох систем були сформульовані у вченні американського соціолога Пітіріма Сорокіна про «гібридизацію суспільства». В подальшому теорія була модернізована У.Ростоу, Дж.Гелбрейтом, Б.Расселом, Я.Тінбергеном та ін. Згідно теорії, капіталістична й соціалістична системи повинні були корінним чином реформуватися через взаємне засвоєння переваг суперника, ввібравши кращі ознаки від *атлантизму* і *континенталізму*. *Захід* досить ефективно використовував *мондіалізм* у «холодній війні» проти СРСР і країн Центрально-Східної Європи. Капіталізм увів певні елементи планового регулювання економіки й розширив програми соціального забезпечення, що поряд із науково-технічними й іншими досягненнями сприяло переходу до постіндустріальної епохи.

Конвергенція (з лат. *convergentio*) – це процес наближення у бік злиття чого-небудь в єдине ціле, стійкої рівноваги і розвитку.

Кондомініум (з лат. *condominium* – разом володіти) – співволодіння певною територією двома чи кількома державами. Наприклад, у колоніальні часи Судан був англо-єгипетським співволодінням, Нові Гібриди (Вануату) з 1906 р. до здобуття незалежності у 1980 р. були співволодінням Великої Британії та Франції, ще на початку 1990-х років важливий порт Уолфіш-Бей у південно-західній Африці мав статус кондомініуму Намібії та ПАР.

Кондрат'єв Микола Дмитрович (1892–1938 рр.) – російський економіст, який загинув у період радянських репресій. Закінчив

юридичний факультет Петербурзького університету в 1915 р. Учень економіста зі світовим іменем М.І.Туган-Барановського. Після приходу більшовиків до влади М.Д.Кондрат'єв стає професором Московської сільськогосподарської академії, директором Кон'юнктурного інституту при Наркомфіні (1920–1928 рр.), керівником управління економіки й планування сільського господарства Наркозему РРФСР. Автор теорії великих циклів кон'юнктури, зміна яких пов'язана з якісними змінами в економіці. Його праці: «Аграрне питання» (1917 р.), «Світове господарство та його кон'юнктура під час і після війни» (1922 р.), «Великі цикли кон'юнктури. Вибрані твори» (1993 р.) та ін. М.Д.Кондрат'єв став одним із небагатьох радянських економістів, обраний членом Американської економічної асоціації, Американської академії соціальних наук, Лондонського економічного товариства й ін. Це був винятковий випадок, коли економічна теорія через «залізу завісу» отримала широке розповсюдження на Заході завдяки Пітіриму Сорокіну – другу М.Д.Кондрат'єва, висланому за кордон. Відкриття російського економіста стало поштовхом до аналогічних розробок світових геополітичних циклів.

Конкуренція (з лат. *concurrere* – зіткнення) – суперництво держав та їх інтересів у тій чи іншій сфері життєдіяльності, на ринках товарів, послуг та ін. Розрізняється глобальна та регіональна конкуренція.

Коное Фумімаро (1891–1945 рр.) – вчений-геополітик, принц, прем'єр-міністр, найбільш відомий представник японського «евразійства». Народився Коное у м. Кіото, був старшим сином однієї з найвпливовіших сімей в Японії, яка вершила долю країни ще з IX – X ст. Його батько, займаючи дуже важливі посади у державі, виступав на захист тісної кооперації Японії з іншими державами Азії. Він сприяв тісним політичним стосункам з СРСР. Коное навчався на юридичному відділенні Імператорського університету в Кіото. В 1916 р., будучи ще студентом, він отримав місце у Верховній палаті парламенту завдяки титулу принца. Закінчив університет у 1917 р., а в 1918 р. Коное Фумімаро опублікував першу геополітичну статтю «Критика британського й американського стилю пацифізму». У ній він критикує Британію і США за їх економічний імперіалізм і закликає до ліквідації колоніалізму і расової дискримінації стосовно жовтої раси. Ці принципи він продовжував розвивати протягом багатьох років, у тому числі у своїй головній праці «Новий порядок у Східній Азії». Термін «новий порядок» належить саме Коное Фумімаро і лише пізніше був використаний німецькими

ідеологами. Займаючи тричі посаду прем'єр-міністра (1937–1939; 1940–1941; 1941), Коное втілював у життя три геополітичні доктрини:

1) «Нова структура» у внутрішній політиці, результатом втілення якої стала ліквідація всіх політичних партій і заміна їх Імператорською асоціацією правового сприяння. В основу цих змін був покладений принцип німецьких націонал-соціалістів: «одна нація – один фюрер – одна партія»;

2) створення «Великої Східно-Азійської сфери співпроцвітання»;

3_ зовнішньополітичний курс, орієнтований на союз із «осьовими» державами проти США і Великої Британії.

У 1940 р. Коное заключив «троїстий пакт» з Німеччиною та Італією і радянсько-японський пакт про нейтралітет. Він шукав шляхи особистих перемовин з Ф.Д.Рузвельтом для вирішення японо-американських розбіжностей, але не досяг успіху у цьому питанні. У формуванні зовнішньополітичного курсу Японії прослідковується вплив німецького геополітика *К. Гаусгофера*, який обґрунтував концепцію осі Берлін – Рим – Москва – Токіо. «Троїстий пакт» закріпив розподіл сфер впливу Німеччини, Італії та Японії, визнавши за останньою право створення «нового порядку» у Східно-Азійському просторі. 16 жовтня 1941 р. Коное, будучи не в змозі протистояти ультра мілітаристській фракції свого військового міністра Тодзьо Хідекі, пішов у відставку. У 1944 р. він та наближені до імператора політики і військові усунули кабінет Тедзьо Хідекі. У лютому 1945 р. Коное представив імператору записку про небезпеку розповсюдження комуністичного впливу. Імператор відправив його до СРСР на переговори про заключення миру, але план не був реалізований, оскільки через місяць Японія визнала капітуляцію. У новому кабінеті міністрів Коное отримав посаду віце-прем'єра. Однак, головнокомандувач американськими окупаційними військами видав наказ про його арешт як можливого воєнного злочинця. За день до представлення перед владою він прийняв отруту і помер.

Консенсус – спільна згода з обговорюваного чи спірного питання, що досягнута в результаті дискусії і зближення позицій без процедури голосування.

Консенсусна геополітична модель – геополітична основа колишніх (в 90-х рр. XX ст.) прозахідних сил у Росії, які трансформувалися у бік помірковано-патріотичних поглядів. Згідно даної моделі, рекомендується уникати крайніх, небезпечних для майбутнього Росії концепцій російського націоналізму, неоевразійства

і західництва. Необхідно орієнтуватися на геополітичну самостійність країни, реалізм і прагматизм зовнішньої політики й ефективно використовувати наявні можливості в Росії для впливу на глобальну геополітичну ситуацію. У межах цього підходу пропонується здійснювати *стратегію балануючої рівновіддаленості* від світових лідерів.

Консервативна революція – ідеологія Третього Шляху, яка представляє собою поєднання лівої економіки й правої політики, поєднання національно-консервативних і соціально-революційних елементів. Пропонується для євразійського проекту Росії *Олександром Дугіним*. До німецьких представників консервативної революції відноситься *Карл Шмітті* Мартін Гайдеггер.

Консорціум (з лат. consortium – співучасть, співтовариство) – у ринковій економіці тимчасовий союз компаній, фірм і організацій з метою скоординованої підприємницької діяльності. У міжнародній торгівлі консорціуми часто створюються для отримання замовлень та їх спільного виконання.

Конспірація (з лат. conspiratio – згода, змова) – це методи, які застосовуються нелегальною, підпільною організацією для збереження в таємниці її діяльності та членів організації; це дотримання й суворе збереження таємниці.

Конспірологія – це наука про змови, таємні організації та окультні фактори в історії. Вона відіграє суттєву роль у світовій геополітиці. Основу конспірології становлять концепції про роль таємних товариств, закатів та інших латентних чинників у суспільно-історичному процесі. Конспірологія виходить з того, що соціальні та політичні трансформації істотно випереджають ментальні уявлення мас, призводячи до перетворення в буденній свідомості непрозорих механізмів суспільних трансформацій в інстанцію особливого суб'єкта, який наділений ознаками таємного товариства з рисами всемогутності. Для оцінки ролі таємних товариств у конспірології розрізняються два підходи: прогресистський і перманентистський. На думку перших роль таємних товариств є несуттєвою в історичному розвитку людства. Предметом прогресистів стають найочевидніші, зовнішні аспекти діяльності латентних структур. Істотною вважається роль масонських лож у революційних процесах, антиклерикальних акціях, вплив їх гасел на народні маси, тим самим навіть таємне товариство прогресистами розглядається як дещо більш-менш очевидне, те, що проявляє себе відкрито. В той же час, другі, перманентисти визнають існування й значущість таємних товариств, вони не схильні

стверджувати про їх деградацію та неспроможність до впливу на розвиток історії. Перманентисти стверджують, що історія є цілеспрямовано керованим процесом певної, таємної, групи людей.

Відповідно до основних принципів конспірології в її перманентистському змісті, в суспільстві існує схема управління, за якою світова історія й політика є театром, в якому головну роль відіграє закуліса – жерці в давнину та особлива категорія сучасних людей, здатних до концептуально незалежного мислення та продукування знань стратегічного рівня. Знання – це сила, які дають можливість управляти та контролювати масами людей у яких відсутні систематичні й істинні знання. Суспільство складається з трьох елементів – натовп як об'єкт управління, еліта як орган управління, світова й національні закуліси як розробники схем управління, що володіють усією повнотою знань. Існує думка, що малі народності всередині великих, будучи занепокоєними поглинанням, завжди ведуть непримиренну боротьбу, використовуючи всі доступні засоби й методи, насамперед знання. Створена спеціальна система руйнування інших народів і держав шляхом упровадження в їх середовище невеликих, спеціально підготовлених діаспор, які на свідомому рівні захищають себе, а на несвідомому – руйнують етнічне й політичне середовище свого проживання. Наприклад, вважається, що процес розсіювання євреїв став засобом управління світовою історією з боку світової закуліси, котра, починаючи з середньовіччя, стала поступово легалізуватися через різноманітні масонські організації, керівництво певних політичних партій, що виростили з цих організацій, а в ХХ ст. – через ООН та різноманітні міжнародні фінансово-економічні організації, що також пов'язані з таємними товариствами. Ті країни, які виходять з під впливу (політичного, економічного) світової закуліси, піддаються з її боку руйнівному тиску. Вона прагне перетворити все світове співтовариство на єдину, структурно керовану піраміду. Структурними елементами «тіньового» управління глобальним світом вважаються *Рада міжнародних відносин, Комітет 300, Більдерберзький клуб, Тристороння комісія, «Римський клуб», «велика сімка», міжнародні фінансові центри*. ХХ ст. у сфері конспірології відзначилося пануванням концепцій світових комуністичного та єврейського закатів, які часто ототожнювалися.

У боротьбі за глобальне управління світом конкурують дві сили: 1) східноєвропейські євреї; 2) західноєвропейські й американські євреї. До перших належать хасиди-саббатаїсти, течія любавицьких хасидів, секта Хабар, а до других – талмудисти-раббаніти,

ортодокси-маймоніди аристотелівсько-раціоналістичної лінії в іудаїзмі. Таким чином, йдеться відповідно про лівий і правий сіонізм. Метою лівого сіонізму є створення глобальної держави – всесвітнього Ізраїлю, де іудеї будуть расою панів, діятиме планова економіка, здійснюватиметься тотальний контроль над особистістю, включаючи персональну електронну ідентифікацію, буде створена єдина світова релігія для неєвреїв, забезпечуватиметься державне виховання дітей тощо. З лівим сіонізмом пов'язується більшовицька революція 1917 р. в Росії, троцькізм, інтернаціонал-комунізм, Комінтерн, сучасний антиглобалізм, Конгрес єврейських громад Росії та навіть події 11 вересня 2001 р. й агресія США проти Афганістану та Іраку. Метою правого сіонізму є створення глобального мережевого управління, суб'єктом якого має бути світова фінансово-інформаційна олігархія. Відповідно до цієї доктрини, іудеї теж розглядаються як раса панів, але здійснювати це панування вони мають непрямо, а через децентралізований світовий уряд. В інших питаннях вони стоять на спільних позиціях. З правим сіонізмом пов'язують лютневу революцію 1917 р. в Росії, діяльність соціал-демократії, єврейське лобі в ЦРУ, ФБР, сучасних глобалістів, європейські інтеграційні структури, Російський єврейський конгрес (Шаєвич – Гусинський), Всеукраїнський єврейський конгрес (Рабінович).

Вагоме місце у світовій конспірології відіграє банкірський дім Ротшильдів. Вважається, що наприкінці XIX ст. клан Ротшильдів контролював половину світової економіки. На початку XX ст. родини Ротшильдів, Варбургів і Шиффів переплелися в результаті шлюбних союзів, ставши практично однією сім'єю, і діють з метою встановлення панування на планеті через диктатуру світового уряду, глобальну армію і «чиповане» населення. Сьогодні Ротшильди організують світові фінансові кризи та поставили на порядок денний нову світову війну, яка повинна знищити традиційну національну державність і побудувати глобальну державу підконтрольну їм.

«Конструктивна» геополітика – прикладна дисципліна, що розробляє рекомендації щодо стратегії зовнішньої політики держави на різних ієрархічних рівнях геополітичної організації світу (у такому випадку вона виступає як геостратегія). Для забезпечення потреб внутрішньої геополітики особливо важливим є вироблення науково обґрунтованих заходів регіональної політики.

Консул – посадова особа дипломатичного відомства, що призначена в якості постійного представника в якому-небудь місті чи

районі іншої держави для захисту юридичних і економічних інтересів своєї держави та її громадян.

Консульство – орган зовнішніх зносин держави, що впроваджений на території іншої держави (із згоди останньої) для виконання консульських функцій.

Контакти цивілізацій (за А. Тойнбі) – це контакти в часі й просторі, соціальні й психологічні контакти між сучасними одна одній цивілізаціями. Найбільш розповсюдженою формою контактів є війна, а не торгівля.

Континент або материк (Суша, Євразія; з лат. continens (continentis) – суходіл, суша) – у геополітиці означає сухопутну силу, *телурократію*. Асоціюється з Євразією та, в основному, з Росією.

Континенталізм – геополітична теорія, що ґрунтує переваги континентальних держав над морськими (*телурократії* над *таласократією*), необхідність об'єднання сухопутних держав у протистоянні з морськими. Ідеї континенталізму панують у російській, німецькій і частково в французькій геополітичних школах, що відсутні в англосаксонських країнах. Континенталізм є протилежністю *атлантизму*.

Континентальний шельф – морське дно і надра підводних районів, що простягаються за межі територіального моря прибережної держави уздовж природного продовження сухопутної території до зовнішньої межі підводної окраїни материка. З геологічного погляду, континентальний шельф або «епіконтинентальна смуга» є підводним продовженням материка (континенту) у бік моря, є рівною частиною підводної окраїни материка або материкова мілина. Він закінчується там, де має місце різке збільшення глибини. Площа континентального шельфуна Землі складає 31 млн кв. км, або 7,5 % дна океану. Середня глибина шельфу складає 130 м, що сприяє його господарському освоєнню. Тут зосереджена більша частина біологічних, мінеральних і енергетичних ресурсів океану. Шельф був і залишається найбільш біопродуктивною зоною океану, де розташовані нерестилища більшості видів риби. Потенційні запаси корисних копалин шельфу співмірні з природними ресурсами суші. На континентальному шельфі проходить видобуток нафти й газу, споруджуються штучні острови для глибинних причалів, аеропортів і промислових підприємств.

Якщо зовнішня межа підводного краю материка знаходиться на відстані менше 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря, то прибережна держава має право делімітувати континентальний шельф до межі

200 морських миль від цих ліній. У таких випадках делімітація здійснюється без урахування геологічного визначення континентального шельфу як природного продовження материка. Коли ж зовнішня межа підводної окраїни материка знаходиться на відстані понад 200 морських миль від вихідних ліній, то для встановлення зовнішньої межі континентального шельфу прибережна держава використовує прямі лінії, довжина кожної з яких не перевищує 60 морських миль. Якщо держава має право на континентальний шельф поза межами 200-мильної зони, то його делімітація здійснюється за участю Комісії з меж континентального шельфу, створеної відповідно до норм міжнародного права. Вона дає державам рекомендації щодо встановлення меж континентального шельфу та надає відповідні науково-технічні консультації. Межі шельфу, встановлені державою на підставі рекомендацій Комісії, є остаточними та обов'язковими. Інтерес до континентального шельфу продиктований його ресурсами, насамперед значними запасами нафти, газу, руд кольорових металів та інших корисних копалин. Суверенні права прибережної держави щодо континентального шельфу стосуються розвідки та експлуатації його природних ресурсів. Бурильні роботи на континентальному шельфі здійснюються прибережною державою або за її дозволом, вона ж має право на спорудження та експлуатацію штучних островів, споруд та установок на континентальному шельфі, навколо яких можна встановлювати зони безпеки до 500 м. На континентальному шельфі в межах 200-мильної зони прибережна держава самостійно визначає обсяг прав, що надаються іноземним державам. Проте права, які має прибережна держава щодо континентального шельфу, не впливають на статус вод, що знаходяться над ним. У водах відкритого моря, що покривають шельф, має дотримуватися відповідний режим, насамперед свобода судноплавства. Усі держави мають право прокласти підводні кабелі та трубопроводи на континентальному шельфі за умови погодження з прибережною державою.

«Континентального блоку» концепція – вчення німецького геополітика *Карла Гаусгофера*, що враховує зміни, які відбулися в політичному світі. Вчений вважав, що занепад колишньої могутності Великої Британії створив благодатні умови для формування нового європейського порядку з домінуючим становищем Німеччини, яка виступає захисником Центральної Європи. К. Гаусгофер розглядав Схід як головний напрям німецької експансії. Він був переконаний, що життєвий простір Сходу дарований Німеччині самою долею. Геополітика стала офіційною доктриною

німецького фашизму. К. Гаусгофер писав: «Німеччину звинувачують у тому, що ми втілюємо в життя план із цькування кольорових народів на їх «законних» панів в Індії та Індокитаї... Ми ж у дійсності, ґрунтуючись на праці англійця Маккіндера, пропагуємо в усьому світі ідею того, що тільки міцний зв'язок держав по осі Німеччина – Росія – Японія дозволить нам усім піднятися й стати невразливими перед методами анаконди англо-саксонського світу... Лише ідея Євразії, втілюючись політично в просторі, дає нам можливість для довгочасного розширення нашого життєвого простору».

За схемою К. Гаусгофера новий європейський порядок повинен був стати основою світової політичної системи, що формується на панідеях або панрегіоналізмі. Основою економічних просторів, що формуються, служать панідеї, які забезпечують ідеологічну базу для регіону. Існуюче в минулому світове «силове поле» очолюване Європою змінилося в зв'язку із формуванням панамериканського й східно-азійського геополітичного простору. Найбільші регіони зі своєю особливою панідеєю розвиваються за меридіональними напрямками: пан-Америка, включаючи Латинську, очолювану США, Велика Східна Азія з Океанією очолювана Японією, пан-Європа з Африкою очолювана Німеччиною, СРСР зі «стратегією теплих морів». У концепції життєвого простору К. Гаусгофера в Євразії виділяються три ареали: Західний (Євроафрика), Осьовий (власне Євразія) та Східний (тихоокеанський). Вчений передбачив геополітичну експансію США по осі Захід – Схід, що «створює основу для найсерйознішої загрози для світу, оскільки вона несе в собі можливість закабалення Сполученими Штатами всієї планети».

«Континентального» мислення стереотип – тисячоліття заселення, господарського освоєння та зміни людиною природного середовища суходолу виробили певний стереотип. Склалося переконання в поступовому збільшенні географічних масштабів впливу на природне середовище від локального до регіонального та, наостанок, глобального рівня. Відповідно, формувалося уявлення про поетапні екологічні кризи – локальну, регіональну та глобальну. Циркумграфічна природна структура Світового океану з енергетично активними зонами заперечує цю впевненість. Впливи людини на природне середовище не обов'язково є безперервними й поступовими, вони можуть відбуватися неочікувано, певний час по тому. Природна єдність і рухливість океанічного середовища (течії, змішування) сприяють його глобальному потенційному забрудненню навіть у результаті відносного локального антропогенного впливу. Звідсіля важливим завданням стає

виявлення таких «гарячих точок» морів і океанів. Ключ до контролю лежить у береговій зоні Світового океану.

«Континентальний блок» – геополітична вісь Берлін – Москва – Токіо. Ідея великого континентального євразійського союзу, яка належала німецькому геополітику *Карлу Гаусгоферу*, знайшла підтримку в японського прем'єр-міністра *Коноє Фумімаро*. Важливою зв'язковою ланкою між ними був радянський розвідник Ріхард Зорге, який приїхав у Токіо з рекомендаційним листом від К. Гаусгофера. Після нападу Німеччини в 1941 р. на СРСР ідея континентального блоку стала нездійсненною.

Контррозвідка – діяльність спеціальних органів держави з метою зниження ефективності операцій іноземних *розвідок*.

Контрреволюція – це процес, що спрямований проти революції, проти кардинальних змін у суспільстві.

Конфедерація – державний устрій, за якого держава є складовою частиною союзу незалежних, суверенних держав, які об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних) та координації своїх дій. Конфедерації, як свідчить історія, мають тимчасовий характер, є нестійкими політичними формами, на їх місці виникають федерації або ж вони розпадаються на окремі унітарні держави. У минулому конфедерації створювались як перехідна форма до федерації, наприклад, Швейцарія до 1848 р., Нідерланди у період з 1579–1795 рр., США у 1776–1787 рр., Німецький союз у 1815–1867 рр. Приклади недавніх конфедерацій: Об'єднана Арабська Республіка у 1958–1991 рр. (Єгипет і Сирія); Конфедерація Сенегамбія у 1982–1989 рр. (Сенегал і Гамбія). Нині конфедеративних держав не існує.

Конференція з роззброєння (КР) – міжнародний орган, створений у 1978 р. для проведення перемовин з метою розробки договорів і угод, що обмежують гонку озброєнь, включаючи повне й загальне припинення випробувань ядерної зброї, заборона хімічної зброї та інших видів зброї масового враження. До складу конференції входять 65 держав. Україна є членом Конференції з червня 1996 р. Штаб-квартира КР знаходиться в Женеві (Швейцарія). Головним завданням Конференції є проведення переговорів на напрямках, пов'язаних з проблематикою попередження гонки озброєнь та роззброєння, зокрема:

- 1) припинення гонки ядерних озброєнь та ядерне роззброєння;
- 2) запобігання ядерній війні, включаючи усі пов'язані з цим питання;
- 3) запобігання гонці озброєнь у космічному просторі;

- 4) ефективні міжнародні угоди про гарантії державам, які не володіють ядерною зброєю, від застосування або загрози застосування ядерної зброї проти них;
- 5) нові види зброї масового знищення та нові системи такої зброї; радіологічна зброя;
- 6) всеохоплююча програма роззброєння;
- 7) транспарентність в озброєннях;
- 8) розгляд та прийняття річної доповіді Генеральній Асамблеї ООН.

Конференція ООН з морського права – проводяться з метою кодифікації морського права й встановлення на цій основі єдиного міжнародно-правового режиму Світового океану, у тому рахунку й по відношенню територіальних вод, континентального шельфу, відкритого моря й рибальства. Перша й друга конференція відбулися в Женеві (1958, 1960). Третя Конференція (12 сесій) відбулася в Нью-Йорку й Женеві з 1973 по 1982 р. і прийняла Конвенцію з морського права.

Конференція ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) – підрозділ Секретаріату ООН, яке відповідає за координацію питань, пов'язаних прямими іноземними інвестиціями й транснаціональними корпораціями. Метою Конференції є більш глибоке розуміння природи транснаціональних корпорацій і створення більш прийнятних умов для міжнародних інвестицій і підприємництва. В минулому Програма по транснаціональним корпораціям здійснювалася Центром ООН по транснаціональним корпораціям (1975–1992 рр.) і відділом транснаціональних корпорацій і менеджменту Департаменту ООН з питань економічного й соціального розвитку (1992–1993 рр.). У 1993 р. Програма була передана Конференції ООН з торгівлі й розвитку.

Конфесія (з лат. *confessionalis* – віросповідальний) – об'єднання послідовників тієї чи іншої релігії на основі віросповідального підходу.

Конфіденціальний (з лат. *confidential* – довір'я) – довірливий, секретний, таємний, те, що не оприлюднюється.

Конфініум – це замкнений прикордонний простір, що перебуває під спеціальним управлінням.

Конфлікт (з лат. *conflictus* – зіткнення) – це зіткнення протилежних інтересів різних суб'єктів. У класичній геополітиці конфлікт стоїть у центрі міжнародних відносин. Виділяються політичні, воєнно-політичні, економічні, соціальні, етнічні, конфесійні, інформаційні та інші типи конфліктів.

Конфлікт геополітичний – зіткнення протилежних геополітичних інтересів держав чи об'єднань держав. Може проявлятися

у формі політичного, економічного, військового, міжнаціонального, міжконфесійного конфлікту. Політичний і економічний конфлікти проявляються в прямому чи переносному зіткненні взаємовиключних інтересів, цілей і стратегій суб'єктів політики й економіки. Військовий конфлікт є однією із форм вирішення міждержавних протиріч при допомозі військової сили. Міжнаціональні й міжконфесійні конфлікти проявляються в зіткненні протилежних інтересів різних етносів і релігій.

«Конфліктна стратегія» – курс російської геополітики з початку 2000-их років, що орієнтований на збереження в Кавказькому, Каспійському і Центрально-Азійському регіонах своєї економічної і військової присутності. Для досягнення поставлених завдань розуміється встановлення свого контролю над розробками енергоресурсів Каспію, перешкоджання створенню енерготранспортних коридорів, альтернативних російським, та обмеження експансії своїх геополітичних й економічних суперників, у першу чергу США і Туреччини.

Конфлікт низької інтенсивності – поняття введене військовими для характеристики геополітичної ситуації початку ХХІ ст. У геополітиці воно визначається як військове зіткнення нижче за поріг стратегічної війни, без підключення основних військових сил протилежних сторін. Такі конфлікти не мають чіткої локалізації у просторі та часі, відбуваються на території обох сторін із застосуванням терористичних актів і локальних воєнних операцій.

Конфронтація – 1) зіткнення чи протиставлення військово-політичних, економічних та інших інтересів; 2) протиборство чи протистояння держав, що має небезпеку виникнення військового конфлікту.

Концепція «Великої Німеччини» (Grossdeutschland) – виходячи з принципу об'єднання «Малої Німеччини» (Kleindeutschland) у Німецьку імперію в 1871 р., важливим елементом зовнішньої політики країни стало зміцнення зв'язків між територіями, які німецька влада хотіла б включити до складу «Великої Німеччини». Її центром вважалася Німеччина й Австро-Угорщина. Геополітична концепція полягала у тому, що Німеччина могла знаходитись у безпеці, лише тоді, коли стане головною частиною коаліції центрально-європейських держав.

Концепція «географічної зумовленості» – геополітична концепція німецького генерала Х. Гудеріана, згідно з якою Німеччина, що географічно розташована в центрі Європи, розглядалася як своєрідна сполучна ланка між її західною та східною частинами. З такого

геополітичного розташування Німеччини випливала її месіанська роль в історичній долі Європи і всього світу, тому щодо Німеччини і було використано поняття «пануюча держава». За Х. Гудеріаном, континентальні європейські країни не мали надійних природних бар'єрів, що захищали б їх супротивників, тому ці держави за умов відкритого характеру сухопутних кордонів у критичних ситуаціях змушені були використовувати всі наявні сили. Тому, континентальним державам Європи весь час треба було бути готовими до воєнних дій, для чого вони змушені були мати постійні армії, утримання яких у стані бойової готовності лягало важким тягарем на їх господарство. У зв'язку з такою «географічною зумовленістю» воєнні міркування були стрижнем державного життя європейських країн.

Концепція дерегіоналізації Центральної Європи – висунута В. Шенком в 1995 році, що пов'язана з почуттями людей, які ідентифікують себе центрально-європейцями. На його думку, багато таких людей мешкає в Австрії, Угорщині, Чехії, Польщі, Словенії, італійських областях Фріулі та Південний Тіроль (Больцано), Німеччині та в державах Балтії, а також у Хорватії, Західній Україні та Швейцарії.

Концепція «динамічного стримування» – розроблена американським вченим, президентом Національного інституту суспільної політики (Вашингтон) К. Грейєм. Він вважав, що СРСР, здійснюючи світову експансію періоду «холодної війни», перескочив за кільце стримування й утвердився по інший бік *рімленду*, сконцентрувавши свої зусилля на проникненні у світ країн, що розвиваються. К. Грей вважав, що США слід переглянути свою «політику стримування» у *рімленді*, але при цьому ключовим регіоном для Сполучених Штатів усе ж таки залишається Євразія.

Концепція конгломерату держав – розробив німецький географ Й. Парч в 1904 році. Базуючись на центральному розташуванні Німеччини він запропонував структурне утворення, яке повинно мати кордони далеко від кордонів його вітчизни і включати території інших народів.

Концепція місця (або контекстуальний підхід) – розроблена американським географом Дж. Егню, за якою місце виступає первинним осередком політичного простору та є ареною взаємодії процесів, що відбуваються на всіх ієрархічних рівнях. Місцеві спільні інститути впливають на формування у свідомості людей певних уявлень про навколишній світ. Саме на основі цих уявлень населення адаптується більш-менш успішно до зовнішніх імпульсів, що надходять з вищих рівнів. Водночас ефект місця (просторовий контекст)

значною мірою впливає на просторовий розвиток політичних процесів. Контекст трактується автором як відображення історичних, економічних та інших особливостей місця і його взаємозв'язків зі світом. Контекст дає уявлення про те, як просторові чинники впливають на політичну діяльність і як саме геопростір опосередковує дію вищих територіальних рівнів на географічне місце.

Концепція мультикультуралізму – у будь-якому сучасному суспільстві культура не може бути однорідною, оскільки є сукупністю субкультур різних етнічних груп, соціальних станів і прошарків, професійних груп тощо. Культура суспільства певної держави в ідеалі має інтегрувати максимальну кількість наявних у суспільстві країни субкультур. Проте в реальних умовах політичного життя певної держави правляча еліта, нав'язуючи суспільству свій дискурс, забезпечує панування вигідних для себе культурних норм і цінностей. З геополітичної точки зору, мультикультуралізм часто використовується політиками-практиками для роздмухування сепаратизму, вимагання непомірного збільшення обсягу прав окремих етнічних спільнот при зменшенні повноти політико-культурних прав великих народів (навіть титульних), що може негативно впливати на єдність суспільства, призводити до різноманітних конфліктів, посилювати політичну нестабільність і послаблювати державну цілісність. В геополітиці, згідно концепції мультикультуралізму дослідження повинні бути спрямовані на виявлення культурного різноманіття суспільства, субкультур них особливостей різних соціальних груп, їх взаємодії, можливостей реалізації ними своїх прав, вивчення впливу різноманітних політичних культур на зовнішню та внутрішню політику держав тощо.

Концепція «передових рубежів» – розроблена і прийнята в 1981 р. військово-політичним керівництвом США, а потім реалізована по відношенню до Радянського Союзу. Її основна мета полягала у застосуванні *стратегії «анаконди»*, тобто ізоляції континентальної могутності СРСР, сковуванні його збройних сил по периметру всієї території, а по зовнішньому кільці – у створенні постійної ракетно-ядерної загрози.

Концепція п'яти температурних зон чи поясів – розроблена в античній політичній філософії, де було визначено два холодних, два помірних й один спекотний у центрі температурних поясів (зон) Землі. Кожен з таких поясів володіє своїми політичними особливостями. Відомі давньогрецькі філософи Арістотель і Парменід писали про політичну перевагу проміжної зони, заселеної греками. Основні аргументи філософів зводилися до того, що мешканці південних

країн отримують від самої природи харчі та одяг майже у готовому вигляді, задовольняючи насущні потреби легко і вільно, тому вони не мають внутрішнього прагнення до розвитку своїх держав. На противагу, мешканці півночі надто багато енергії повинні витратити на підтримання життя на своїх територіях, завдяки чому у них не вистачає сил для розвитку. Відповідно, лише у помірному кліматі можна знайти ідеальний природний баланс, що сприяє розвитку держав. Цю концепцію підтверджувало також і те, що всі стародавні держави розташовувалися на межі між 20 і 45 градусами північної широти, тому античні автори були переконані: політична енергія генерується у помірних кліматичних зонах й історичні центри тяжіння пересуваються у напрямку з півдня на північ у межах цієї зони. У сучасній геополітиці теорія кліматичних поясів знову досить популярна. Більшість дослідників розділяють точку зору, що історія творилася у просторі між 20 і 60 градусами північної широти, де розташовані нині основні політичні центри Європи, Росії, США та Японії.

Концепція самодостатності держави – геополітична ідея *Арістотеля*, який вперше в історії політичної думки розробив концепцію самодостатності держави у відомому трактаті «Політика». Самодостатність держави розглядається у двох основних формах: самодостатні території і самодостатності території і самодостатності населення. Для того щоб створити таку самодостатність, територіальна політика держави повинна бути спрямована на те, щоб у кінцевому рахунку «збирання земель» забезпечило мешканців держави всім необхідним, оскільки самодостатність території і полягає у тому, щоб ні в чому не було нестатку. Відповідно, величину і значення держави слід вимірювати не кількістю населення, а державними можливостями. Кожна держава повинна переслідувати свої завдання, і тому великою державою слід визнати таку, яка спроможна виконати ці завдання найкращим чином. Арістотель визначив пропорції населення і розміри території, виходячи з логічних уявлень: «закон – це певний порядок; благозаконня, безсумнівно, є хорошим порядком; а занадто велика кількість не сприяє порядку». Він вважав, що держава з малою кількістю населення на великій території не може бути самодостатньою, а державі з надмірно великим населенням важко мати правильний політичний устрій. Тому в ідеалі держава повинна включати у собі таку кількість населення, яке було б перш за все самодостатнім для облаштування благодатного життя на основах політичного спілкування. Територія повинна бути важкодоступною

для вторгнення по кордонам, але мати зручні виходи. З військової точки зору територія повинна бути «легко доступною для огляду», щоб її було легко захищати. Особливу роль відіграє розташування столиці, яка повинна бути зв'язаною не лише з материком і морем, але й однаково і зі всією територією держави. Столиця держави повинна виділятися на фоні всього оточуючого простору як центральний пункт, з якого безперешкодно можливо вислати допомогу у всі напрямки. Дуже важливо на випадок війни мати зручний таємний вихід для мешканців, а для ворога місто повинно бути важкодоступним для нападу за географічними умовами. Стратегічне значення має хороше водопостачання всередині міста, щоб була можливість витримувати довготривалі облоги ворогів. Крім того, як вважає Арістотель, ще одне стратегічне значення має така умова як легкий доступ до міста продуктів, різних матеріалів і сировини для обробки.

Концепція «світової держави» – розробив її *Ф. Ратцель*, який помітив, що у більшості країн у їх розвитку є прагнення до максимальної географічної експансії, яка поступово виходить на планетарний рівень. У результаті цього відбувається об'єднання континентального простору під політичним і стратегічним пануванням такої світової держави. На американському континенті *Ф. Ратцель* відводив цю роль США, а на європейському – Німеччині.

Концепція «фінляндизації» – запропонована в 1960-х рр. німецьким політологом *Р. Левенталем*. Під час Другої світової війни Фінляндія була сателітом Німеччини, проте в 1944 р. вийшла з війни, і статті Паризького мирного договору 1947 р. містили щодо неї досить «м'які» умови. За *Р. Левенталем*, СРСР постійно здійснював геополітичний тиск на Фінляндію, і вона, заради збереження повного суверенітету у внутрішніх справах, утрималася від антирадянських заяв і дій на міжнародній арені. Автор концепції припускав можливість поширення такої моделі на інші, насамперед невеликі країни Західної Європи. Тому СРСР не буде завойовувати країни Західної Європи, а проводитиме стратегію встановлення «м'якого» геополітичного контролю над зовнішньою політикою цих держав. *Р. Левенталь*, називаючи політичний режим у СРСР «посттоталітарним авторитаризмом», закликав до «деколонізації» країн Центральної та Східної Європи шляхом ліквідації соціалістичної системи.

Концепція Центральної (Середньої) Європи (*Mitteleuropa*) – запропонована німецьким геополітиком *Фрідріхом Науманном* в 1915 р. Сутність її полягає в інтегруючій ролі Німеччини на

просторі від Північного і Балтійського морів до Альп і Балкан. Забезпечувати об'єднання повинен був союз Німеччини й Австро-Угорщини. Але через поразку в Першій світовій війні ці плани не були реалізовані. У нацистській Німеччині теорія Центральної Європи знову була реанімована та об'єднана з расистською і воєнно-політичною доктринами. Однак, після поразки Німеччини у Другій світовій війні, на Ялтинській конференції в 1945 р. Європа була поділена між Заходом і СРСР. Пізніше Німеччина розкололася на дві частини. Геополітичне поняття Центральної Європи у період «холодної війни» перестало існувати. Але після падіння Берлінського муру, об'єднання Німеччини та розпаду соціалістичного табору в Європі дана концепція та саме поняття «Центральна Європа» знову набуло актуальності.

Концепція цивілізаційного процесу як світового – запропонована французьким геополітиком *П. Відалем де ла Блашом*. Його основу складають взаємодіючі локальні та просторові осередки, що при відповідних умовах розширюються. У межах цих просторових осередків у результаті адаптації людини з оточуючим природним середовищем складалися протягом певного часу своєрідні «образи життя». Взаємодіючи між собою, осередки просторово розширювалися. Взаємодії відбувалися шляхом «революційних спалахів», які спочатку захопили частину північної напівсфери від Середземномор'я до Китаю. У Західній і Центральній Європі цивілізаційний процес відбувався майже безперервно, а у Східній Європі й Азії часто переривався, відновлюючись пізніше, і то лише частково. Головну роль у процесі цивілізаційного становлення відігравали комунікації між осередками. Тісні контакти призводили до запозичень і наслідувань. Здатність до творчого сприйняття і засвоєння зовнішніх впливів стала основою багатства і динамізму, наприклад, європейської цивілізації. Розширення європейських контактів, зокрема розвитку торгівлі, стало передумовою встановлення політичного контролю над колонізованими територіями.

Корейська війна 1950–1953 рр. – війна між Північною та Південною Кореєю. Під прапором ООН на південнокорейській стороні приймали участь США й ряд інших західних держав. На боці КНДР – радянські льотчики та китайські добровольці. Війна проходила з перемінним успіхом і не принесла перемоги ні одній зі сторін. Сучасна Корея залишається єдиною в світі розділеною державою.

«Коридор» – витягнута частина території держави, яка має важливе стратегічне значення – її зі Світовим океаном, важливими ріками, іншими державами тощо.

Кордон – це справжня чи умовна політико-адміністративна лінія, що окреслює територію певної держави, розділяє сфери дії суверенітетів та визнана суміжними країнами. Становлення й оформлення державних кордонів сучасного типу відбувається в період виникнення і розвитку національних держав. Кордони стають геополітичним оформленням оточуючого «націю-державу» простору. Їх поділяють на природні та штучні. У першому типі роль кордону відіграють перепони, створені самою природою, головним чином гори і ріки, моря й океани. У другому типі це може бути лінія фарватеру ріки, лінії, що прокладені по паралелям і меридіанам (наприклад, кордон між США і Канадою – 1450 миль по 49-й паралелі, чи кордони країн Північної Африки, що прокладені у Сахарі). Штучні кордони є продуктом свідомої творчості людей і взаємодії держав. Політичний кордон завжди штучний. Його утворення складає важливий елемент процесу розвитку держави, хоча вибір ландшафту і середовища існування також залежить від особливостей формування кожного конкретного етносу. Історично кордони були або нав'язані зовнішніми силами, або створювалися у результаті сутичок із сусідніми державами. Незважаючи на політичні, ідеологічні, лінгвістичні і релігійні розбіжності, державні кордони являють собою єдину норму універсального характеру. Сучасні кордони встановлюються паралельно зі створенням державного механізму, здатного здійснювати суверенітет на певній території й управляти її населенням. Кордон вказує на межі здійснення суверенітету і його проявів: обіг грошей певної держави, призов на військову службу громадян, іноді сфера дії офіційної мови. Кордони визначають ареал формування національної самосвідомості та національної ідентичності, а також виконує символічну функцію позначення рубежів країни. Здатність держави забезпечити їх захист і недоторканність є показником її сили й авторитету у світовому співтоваристві. Державний суверенітет діє в політичних кордонах державної території. Політичний кордон є одночасно зовнішньою оболонкою певної держави і лінією контакту з його сусідами. Кордони виконують важливі геополітичні функції як зовнішнього, так і внутрішнього характеру: розділяють зони дії національних суверенітетів чи обмеження контактів між мешканцями сусідніх держав, служать рубежами передової оборони держав, затримку злочинців, збір мита із ввезених товарів або тих, що ввозяться, контроль за квотами ввезених товарів і міграцією людей, санітарний контроль тощо. У зв'язку з цим дотичні до кордону території, так звані прикордонні зони, мають не лише особливий правовий, але й гео-

політичний статус. Тут сходяться силові вектори і концентруються національні інтереси різних держав. Найбільша протяжність кордону в Російській Федерації – 60 933 км. Вона має найбільшу протяжність своєї території та єдиною країною, яка межує з 16 державами.

Корпорація – основна форма організації підприємницької діяльності у капіталістичних країнах. Інститут корпорації був винаходом середньовічної Європи. Корпорація об'єднує приватні підприємства, але юридично відокремлене від своїх власників і несе «обмежену відповідальність». Склалися напружені відносини між суспільством і корпораціями. Слабкі корпорації нікому не потрібні, а сильні перебувають у постійному конфлікті із суспільними інтересами. Держава виступає арбітром конфлікту, захищає за податковий та політичні дивіденти зовнішні й внутрішні інтереси корпорацій.

Корупція (з лат. corruption – підкуп, продажність, хабарництво) – 1) протиправні відносини між фізичними та юридичними особами з метою досягнення корисних особистих і корпоративних цілей; 2) злочинна діяльність, яка полягає у використанні посадовими особами, політичними й громадськими діячами довірених їм прав і владних можливостей з метою власного збагачення на шкоду державі, суспільству й окремим особам. Зрошення державних органів із злочинним світом у сфері економіки. До корупції відноситься лобювання законодавчого процесу й отримання державних економічних преференцій за лояльність і фінансову підтримку посадових осіб, які борються за владу. У кожній державі корупція має свою специфіку. Наприклад, у Китаї корупція зосереджена переважно на нижньому й середньому рівнях, тоді як у вищих ешелонах влади вона обмежена поодинокими випадками. При виявленні факту отримання хабара високопосадові партійні чиновники отримують смертний вирок.

Космополітизм (з гр. kosmopolites – громадянин світу) – тип світогляду, що ґрунтується на запереченні расових, етнічних, політичних кордонів, національно-культурної ідентичності, державного суверенітету й патріотизму, стверджуючи ідеї «загальнолюдського братерства» та єдиного світового суспільства. Ідеї космополітизму набули поширення в західному, капіталістичному, суспільстві під впливом розгортання глобалізації, будучи ідеологічним обґрунтуванням об'єктивності й закономірності дифузії національних культур в універсальній культурі, розчинення державного суверенітету, утвердження єдиного світового порядку, формування системи глобального управління, світового права і глобальної етики.

Косово – автономний край у колишній югославській республіці Сербія, колишня назва – автономна область (1945–1963 рр.),

автономний край (1963–1969 рр.) Косово і Метохія (скорочено Космет). Більшу частину території краю займають котловини Косово Поле і Метохія. Під час Другої світової війни Б. Муссоліні приєднав Космет до Великої Албанії. В соціалістичній Югославії послідовно проводилася політика албанізації Косово в надії розширити Югославію за рахунок приєднання Албанії. Й. Тіто не думав про долю святинь сербської церкви в Косово, які були для комуніста-атеїста пустим звуком. До початку розпаду Югославії в автономному краї проживало 1,3 млн албанців, які виділялися відносно високим рівнем життя. Для Югославії завжди було характерне високе безробіття, тому косівські албанці, на відміну від мешканців Албанії, мають багаторічні традиції гастарбайтерства.

В період розпаду Югославії косовари створили «Визвольну армію Косово», провели численні терористичні операції проти мирних громадян, у першу чергу сербів. Представлені сепаратистами докази масових розстрілів косовських албанців сербами виявилися фальшивими, але послужили основою для агресії НАТО проти Сербії. При присутності в Косово адміністрації ООН і військових контингентів НАТО (сил КФОР) легалізувалися радикально-націоналістичні й терористичні сили, трансформовані в місцеві поліцейські формування. Були знищені православні храми на території, де в якості миротворців виступають західні християни. В лютому 2008 р. керівництво автономії в односторонньому порядку оголосило про незалежність Косово, що викликало протести Белграду. Незалежність Косово визнав Захід, а Росія та ряд інших держав цього факту не визнали. Визнання Косово має далекосяжні великі геополітичні наслідки для європейського континенту. Наприклад, Абхазія і Південна Осетія відторгнута Росією від Грузії, російська окупація українського Криму (з березня 2014 р.), підтримка Росією сепаратистів на південному-сході України з весни 2014 р.

Країна – існує кілька визначень даного терміну: 1) це політичне, національне, соціальне і культурне співтовариство, організоване державою з акцентом на його географічному положенні у світі; 2) це територія, яка має певні межі, державний суверенітет чи перебуває під владою іншої держави. Поняття «країна» синонімічне поняттю «держава», але має більш об'ємний культурно-історичний чи соціально-економічний, ніж політичний зміст, що включає поняття народу, традицій, звичаїв, мови і т. п. Країна займає певну частину земної поверхні, обмежену кордонами, з населенням, природними та антропогенними об'єктами. Країна може мати державний суверенітет, входити до складу певної держави або бути

залежною. Наприклад, окремі автори виділяють на теренах Російської Федерації країни Татарстан, Башкортостан, Бурятію, Якутію (Саха) та інші, а на теренах Китаю – Тибет, Сіньцзянь, Маньчжурію тощо. З іншого боку не кожна держава є окремою країною. Так, на території Кореї (країни) існують дві держави – КНДР (Північна Корея) та Республіка Корея (Південна Корея). Всього у світі нараховується понад 250 країн. У деяких словосполученнях термін «країна» витісняє та заміщує поняття «держава»: «малі країни», «великі країни», «дружні країни» і т. п.

«Країна-ворота» – термін американського географа й геополітика *С. Коена*, під яким розуміється невелика держава з вигідним географічним розташуванням на перетині інтересів великих геополітичних блоків, яка здатна відігравати роль посередника при досягненні балансу сил у регіоні.

Країни, що розвиваються – це держави, де процеси модернізації явно відстають від передових країн світу. Вони поділяються на нові індустріальні країни, країни-нафтоекспортери та інші.

Країнознавство – географічна дисципліна, що займається комплексним вивченням країн, їх окремих районів і регіональних угруповань. Узагальнює та систематизує дані про природу, населення, господарство, культуру й соціальну організацію.

Кредит (з лат. creditum – позика; гроші, дані в борг) – надання в борг товарів чи грошей; стаття платіжного балансу (така, як експорт), яка приносить країні іноземну валюту.

Кредитна війна – це особлива форма протиріч у сфері кредитних міжнародних відносин. При загостренні торгового суперництва держави використовують кредитно-фінансові методи стимулювання експорту. Експортний кредит розглядається як один з основних засобів у боротьбі за зовнішні ринки.

Кредитно-грошова політика – це діяльність центрального (національного) банку країни по здійсненню контролю над грошовою масою при допомозі процентних ставок і умовами кредитування.

Криза (з гр. krisis – переломний момент, вирішальний вихід) – 1) загострене, нестійке становище; 2) внутрішньодержавна чи міжнародна обстановка, при якій існує загроза основним цінностям, інтересам або цілям держави. Розрізняється політичний, військово-політичний, економічний, фінансовий та інші кризи. Найбільш гострою формою розвитку конфліктних відносин між державами є військово-політична криза.

Крим: геополітичний код – півострів Крим займає унікальне геополітичне положення в Європі. Ця класична природна, етнічна

й економічна рубіжна зона – історичне перехрестя народів і торгових шляхів. Тут залишили «стратифікований» слід давньогрецька, давньоримська, іранська, іудаїстська, елліністична, візантійська, татарська, турецька, генуезька, вірменська й російська культура. Століттями в Криму формувалися компліментарні відносини між народами, що базувалися на інтенсивних контактах (торгових, культурних та інформаційних). Коли перемагала ворожнеча, й міжнародний обмін порушувався – Таврида приходила в занепад. Особливість геостратегічного положення Криму за історичний час, що нараховує 2,5 тисячі років, визначалася спільністю долі зі світовими євразійськими державами й імперіями. Серед них виділялися Афінський морський союз, імперія Олександра Македонського, Римська й Візантійська імперії, Тюркський і Хазарський каганати. Потім естафету прийняли Київська Русь (східний Крим – Тмутаракань), Монгольська імперія (Золота Орда), Османська й Російська імперії. Більше п'яти століть Таврида розвивалася під впливом культури Стародавньої Греції, більше трьох століть – Стародавнього Риму, тисячоліття – Візантії, біля трьохсот років – під покровительством Османської імперії та двісті років – Російської/Радянської імперії. Тут залишили свій слід Херсонес та інші давньогрецькі міста-держави, Скіфія й Боспорське царство, давньоруське Тмутараканське князівство, генуезькі міста-колонії з чорноморською столицею в Кафі (Феодосія), князівство Феодоро й Кримське ханство, для яких Крим став місцерозвитком культур.

Згідно Кючук-Кайнарджийському мирному договору 1774 р. Кримське ханство було проголошено незалежним від Туреччини. За Ясським миром 1791 р. відбулося остаточне приєднання Криму до Росії. У період Громадянської війни тут проголошувалися Кримсько-татарський національний уряд, Кримський крайовий уряд білих, Радянська соціалістична республіка Таврида, Кримська РСР та Уряд Півдня Росії. Створена в 20-ті рр. XX ст. Кримська АРСР, що надала автономію кримським татарам, яка в 1944 р. була ліквідована, а татари, караїми, німці, греки, вірмени були звинувачені сталінським режимом у *колабораціонізмі* з фашистами і депортовані в Сибір і Середню Азію. Була утворена Кримська область у складі РРФСР. Однак у складі Радянської Росії Крим після війни і надалі залишався зруйнованим, злиденним краєм, оскільки переселенці-селяни з нечорноземних територій не вміли вести сільське господарство у посушливому кліматі півострова без штучного зрошення. Північний (степовий) Крим почав перетворюватися в напівпустелю. Переселенці висловлювали своє незадоволення.

І тоді Москва вирішила передати депресивний Крим Українській РСР, яка на той час вже вийшла з післявоєнної руїни. В 1954 р. у період боротьби за владу в Кремлі напередодні XX з'їзду КПРС Крим передається Українській РСР, для того щоб тяготи відбудови перекласти з Радянської Росії на УРСР. Для забезпечення степового Криму водою Радянська Україна в пониззі Дніпра збудувала Каховську ГЕС, затопивши при цьому значні території власних чорноземів та населених пунктів. Від водосховища було збудовано Північно-Кримський зрошувальний канал, який забезпечував більшу частину північного та східного Криму прісною водою. Кримська область у складі УРСР перетворилася на всесоюзну оздоровницю, процвітаючий край, де оселялася велика частина офіцерів-відставників радянської армії з родинами, які були проросійсько налаштовані. З 1992 р. Крим суверенна територія України на правах автономії. З лютого 2014 р. проросійсько налаштовані люди в Криму, скориставшись політичною кризою в Києві, почали виступати за приєднання Автономної Республіки Крим до Російської Федерації. 16 березня у Криму був проведений інспірований Москвою «народний референдум» під дулами «зелених чоловічків», де було «більшістю» проголосовано за приєднання до Росії. А вже 18 березня 2014 р. у Кремлі самопроголошена влада Криму підписала в Кремлі з президентом РФ В. Путіним договір про приєднання Криму до Росії. За всіма нормами міжнародного права вперше після Другої світової війни відбулася *анексія* частини території суверенної держави – України.

Крим: геоекономічний код – протягом тисячоліть головною економічною функцією Криму в багатомірному комунікаційному просторі Євразії була вільна торгівля. За двохсотрічне входження півострова в російський геополітичний простір цей комунікаційний вузол був зруйнований, а Крим перетворений у військово-морський форпост імперії. Через вічну російську проблему (погані дороги) та обмеженість зв'язків із внутрішнім ринком не вдалося підняти торгіву значущість кримських міст. Російська імперія на два століття «зачинила» один із євразійських вузлів транзитної торгівлі. В південно-західному Криму поблизу руїн вільного Херсонесу, звідкіля найкоротший шлях до Босфору, була створена найбільша військово-морська база, а південними торговими воротами імперії стала Одеса, правонаступниця торгових функцій Криму.

У всесоюзній спеціалізації Крим виділявся курортно-рекреаційним господарством, як головна військово-морська база й частина військово-промислового комплексу. З падінням «залізної

завіси» Крим опинився не тільки в іншій, незалежній українській державі, але й повернувся після двохсотрічного «усамітнення» на північну периферію середземноморського гео економічного простору, де його господарство опинилося неконкурентоздатним, а історичні функції транзитної торгівлі втрачені. Після загарбання Криму Російською Федерацією в березні 2014 р. Кримський півострів перетворюється в закриту, депресивну, милітаризовану зону.

Кримська (Східна) війна (1853–1856 рр.) – спочатку російсько-турецька війна за панування на Близькому Сході. В 1854 р. союзні війська Великої Британії, Франції й Туреччини висадилися в Криму. Війна закінчилася падінням Севастополя. Поразка була обумовлена військовою та економічною відсталістю феодалної Росії.

«Кримська Каліфорнія» – геополітичний проект створення Єврейської Радянської Соціалістичної Республіки. В 1923 р. у Радянському Союзі з'явилася ідея створення в Криму поряд з кримсько-татарською єврейську автономію в обмін на міжнародну економічну допомогу. Один із проектів автономії включав крім Північного Криму ще й українське Приазов'я та російське Причорномор'я до Абхазії. В 1928 р. Крим поряд з Далеким Сходом став основною базою єврейського переселення, що викликало загострення етнонаціональної обстановки через земельне питання. Кремль відповів репресіями по відношенню місцевих татарських лідерів і обмежився створенням двох єврейських і двох німецьких національних районів. Під час Другої світової війни в Радянському Союзі була реанімована ідея створення єврейської автономії на всій території півострова в обмін на американську фінансову допомогу у відновленні зруйнованої війною радянської економіки. Цьому сприяла ліквідація 1944 р. Кримської АРСР і примусова депортація кримських татар, німців, вірмен, болгар і греків. У подальшому Москва виступила на підтримку створення держави Ізраїль на Близькому Сході, й кримський проект залишився нездійсненим. Керівники антифашистського єврейського комітету, які претендували на керівні посади в Єврейській АРСР (С. М. Міхельс та ін.), були знищені чи репресовані.

Кристалізована пасіонарність – це людська енергія, яка збережена в археологічних, писемних та інших пам'ятках. Найвеличними пам'ятками кристалізованої пасіонарності людей є *Велика Китайська стіна* та *Великий шовковий шлях*, які відобразили співвідношення замкнутості й відкритості цивілізації.

Критична геополітика – напрям у сучасній геополітиці, що виник на початку 1980-х рр. під впливом постмодернізму.

Основні представники – американські вчені Джеройд О'Туetail (нар. 1962 р.), Джордж Егню, Саймон Делбі. Геополітика розглядається як політичний дискурс в якому домінують державні діячі, зацікавлені в створенні у свідомості людей за допомогою всеосяжних ЗМІ вигідного правлячій політичній еліті спрощеного геополітичного бачення світу. За умов глобалізації світових соціально-політичних та економічних процесів, зростання ролі міжнародних організацій, впливу транснаціональних корпорацій держава вже не сприймається як єдиний головний суб'єкт політичної діяльності. Прихильники критичної геополітики виділяють «високу» та «низьку» геополітику. «Високу» створюють державні діячі, дипломати, політики. А пов'язана з нею «низька» геополітика є сукупністю політичних міфів, норм і цінностей, які поширюються ЗМІ, освітніми закладами, культурними установами і використовуються для маніпулювання народними масами. Обидва елементи геополітики впливають на динамічні перетворення територіальності людей та їх груп, геополітичну ситуацію в державах і регіонах світу.

Ксенофобія – хворобливе несприйняття чи патологічна ненависть до якогось народу, наприклад, українофобія, русофобія тощо.

Культурна революція – ототожнюється з американською масовою культурою, світовою експансію якої пояснюють авторитарним духом. Масова культура поступово усунула обмеження, що пов'язані з необхідністю певного освітнього рівня для її споживачів. Це посприяло успіху культурної революції за американським сценарієм. Етнічне й культурне розмаїття Сполучених Штатів (країни мігрантів) призвело до розвитку форм передачі інформації, розрахованих в основному на глядацьке й слухове сприйняття. Тому споживачі масової культури пасивні, їх настрої створюється шляхом впливу на підсвідомість. У результаті емоційне сприйняття все більше віддаляється від морального й інформаційного. Споживачі масової культури стають пасивними, у них настрої домінують над мораллю. Класичним прикладом наступу на світову культуру стала кіноіндустрія Голлівуду. Американці перетворили кіноіндустрію у важливий геополітичний фактор підкорення світового культурного простору. Сполучені Штати щорічно витрачають на наймасовіше з мистецтв 10 млрд доларів, і викидають на світовий ринок 700 кінофільмів. Стільки ж кінокартин знімають усі європейські країни при більш скромних витратах.

Культурно-генетичний код – це стійкі ознаки приналежності до тієї чи іншої цивілізації (суперетносу).

Культурно-історичних типів теорія – вчення російського історика, соціолога й ідеолога панславізму *М. Я. Данилевського*,

що викладено в книзі «Росія та Європа» (1871 р.). Він виділив такі культурно-історичні типи: єгипетський, китайський, ассіро-вавілоно-фінікійський, єврейський, грецький і римський. Найбільшу увагу приділив германо-романському й слов'янському типам цивілізацій.

М. Я. Данилевський відзначив наступні особливості російської зовнішньої політики з епохи Петра I. Коли в центрі політики стоять російські інтереси, країна досягає найбільших успіхів на міжнародній арені, коли ж вона починає відстоювати «загальноєвропейські цінності», то успіхи обертаються проти неї. Вчений вважав, що всі види «європеїзації» є лише «симптомами хворобами, яку можна назвати слабкістю і немічністю народного духу у вищих освічених верствах російського суспільства».

В культурно-історичній концепції М. Я. Данилевського велике місце приділяється *Східному питанню*, поняттю «зовнішньої сили» держави й іншим актуальним геополітичним проблемам. Учений пише: «Зовнішня сила держав, дійсно могутніх, завжди складається з двох елементів: із армії та флоту, які не можуть ніколи замінити один одного, як би не посилювали один елемент у випадку відсутності чи крайньої слабкості іншого. Ні чисто морська, ні чисто сухопутна держава не можуть рахуватися повністю могутніми, хоча, за географічним розташуванням держав та іншим умовам змішування цих двох елементів зовнішньої політичної сили може і повинно зустрічатися в досить різноманітних пропорціях».

«Культурний імперіалізм» – це експансія та засилля американської масової культури у світі. Він підпорядковує собі свідомість, спосіб мислення і життя людей. Сполучені Штати з цією метою ефективно використовують кіноіндустрію. Кінопродукція Голлівуду збирає в прокаті по всьому світу багатомільярдні суми (наприклад, за 2004 р. – 14 млрд доларів, а 2014 р. – 45,6 млрд виручки). Однак останніми роками все більших обертів набирає і переганяє кіноіндустрію американське телебачення.

Курдистан (з перс. країна курдів) – гірська частина в Західній Азії, населена в основному курдами. Чисельність курдів складає більше 25 млн людей. Курди не мають державності, проживають на суміжних територіях південно-східної Туреччини (14 млн), північно-західного Ірану (6 млн), північного Іраку (4,6 млн) та північної Сирії (1 млн). Особливістю географічного положення цих земель є відсутність чітких фізичних і юридичних кордонів. Проте розділені кордонами курди переважно зберігають спільну культуру, національні звичаї та мовну спільність. Курдський етнос

є соціально-політичною структурою, яка дає змогу курдам історично підтримувати певний рівень самоврядування в межах тих держав, на території яких вони проживають. Курди, як діаспора, проживають також в Азербайджані, Росії, Німеччині та інших країнах. Іракський Курдистан є самоуправною територією на північно-сході країни. Автономія була надана Багдадом після повстання курдів у 1987 р. Через Курдистан проходять потужні нафтопроводи. В іракському Курдистані 13 % вартості транспортованої сировини відраховуються курдам. Боротьба курдського народу за незалежну державу використовується світовими державами в боротьбі за вплив на Близькому Сході та контроль арабської нафти. Деякі курдські організації фінансувалися Радянським Союзом, а нині – спецслужбами США. До американської інтервенції 2003 р. іракський Курдистан був зоною, забороненою для польотів іракської авіації, тому використовувався деякими ісламськими терористичними організаціями для розташування своїх баз. Курдська проблема – це проблема реалізації права курдського народу на національне самовизначення, що загрожує широкомасштабними геополітичними трансформаціями на Великому Близькому Сході.

Курильська проблема – це проблема належності південних Курильських островів (Ітуруп, Кунашмир, Шикотан і група островів Хабомаї), чий статус як території Російської Федерації оскаржується Японією. Ця проблема є основною перешкодою для повного врегулювання російсько-японських відносин та підписання мирного договору.

Росіяни з'явилися на Курильських островах ще в першій половині XVII ст., а до середини XVIII ст. Росія фактично встановила над цими островами права володіння. Японці вперше дізналися про існування південного острова Курильської гряди Кунашир лише в 1754 р. Коли японці висадилися 28 липня 1798 р. на півдні о. Ітуруп там стояли вказівні стовпи росіян, які вони перекинули і поставили свої з написом: «Еторофу – володіння Великої Японії». За першим російсько-японським договором – Сімодським трактатом про торгівлю й кордонивід 7 лютого 1855 р. (підписаний генерал-лейтенантом Є. В. Путятіним), межа встановлювалася між островами Ітуруп і Уруп. До Японії відходили острови Ітуруп, Кунашир, Шикотан і група островів Хабомаї, а решта визнавалися російськими володіннями. Тому 7 лютого в Японії щороку відзначається як День північних територій. У 1875 р. уряд царя Олександра II пішов на поступку Японії, підписавши Петербурзький трактат, згідно з яким всі Курильські острови аж до Камчатки відходили

Японії в обмін на визнання нею о. Сахалін російським. Однак після поразки Росії у російсько-японській війні 1904-1905 рр., за укладеним Портсмутським мирним договором Південний Сахалін, в якості контрибуції, відійшов до Японії. Після капітуляції Японії в Другій світовій війні 29 січня 1946 р. Головнокомандувач Союзних Держав генерал Дуглас Макартур виключив з території Японії Курильські острови, групу островів Хабомаї та о. Шикотан, які були включені до Радянського Союзу 2 лютого 1946 р. 19 жовтня 1956 р. СРСР і Японія ухвалили Спільну декларацію, яка припиняла стан війни й відновлювала дипломатичні відносини між двома країнами, а також фіксувала згоду СРСР на передачу Японії островів Хабомаї та Шикотан, але тільки після укладення мирного договору. Однак пізніше японська сторона відмовилася від підписання мирного договору під тиском США, які загрожували не віддавати о. Окінава й увесь архіпелаг Рюккю, якщо Японія відмовиться від претензій на острови Кунашир та Ітуруп. 19 січня 1960 р. Японія підписала зі Сполученими Штатами «Договір про взаємне співробітництво і гарантії безпеки». З цього приводу 27 січня 1960 р. СРСР заявив, що оскільки ця угода спрямована проти СРСР і КНР, радянський уряд відмовляється розглядати питання про передачу островів Японії, оскільки це призведе до розширення територій, що використовуються американськими військами. За словами голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна, «кордони між СРСР і Японією слід розглядати як підсумок Другої світової війни». Японія ж вважає, що «Північні території» є невід'ємною частиною суверенної території Японії і залишаються незаконно окупованими СРСР. 1993 р. під час візиту президента Росії Б. М. Єльцина до Японії була підписана Токійська декларація про російсько-японські відносини, де зазначається, що Росія – правонаступник СРСР і всі угоди, підписані між СРСР і Японією, будуть визнані як Росією, так і Японією. 14 листопада 2004 р. міністр закордонних справ Росії С. В. Лавров напередодні візиту Президента Росії В. В. Путіна до Японії заявив, що Росія як держава- правонаступниця СРСР визнає декларацію 1956 р. як існуючу й готова вести територіальні переговори з Японією на її основі. Однак прем'єр-міністр Японії Д. Коїдзумі заявив, що Японію не влаштовує передача лише двох островів: «Якщо не буде визначено належність всіх островів, мирний договір підписано не буде». 11 червня 2009 р. нижня палата японського парламенту схвалила поправки до закону «Про спеціальні заходи щодо сприяння вирішенню питання Північних територій і подібних йому», в яких міститься положення про належність чотирьох

островів Південнокурильського пасма Японії, а 3 липня поправки були схвалені верхньою палатою.

Росія як правонаступниця СРСР, стоїть на принципових позиціях, що південні Курильські острови увійшли до складу Радянського Союзу на законних підставах за підсумками Другої світової війни, закріпленими в Статуті ООН, є невід'ємною частиною території РФ з російським суверенітетом над ними й сумніву не підлягає.

| Л |

Ландшафт (з нім. Landschaft) – 1) загальний вигляд місцевості; 2) зображення природи в образотворчому мистецтві, пейзаж на картині, рисунку, гравюрі тощо; 3) ландшафт географічний – частина земної поверхні, для якої характерно певне поєднання рельєфу, клімату, ґрунтів, рослинного й тваринного світу; 4) ділянка географічної оболонки Землі з природними кордонами, в межах яких природні компоненти утворюють взаємопов'язану та взаємообумовлену єдність. У багатовимірному комунікаційному просторі – геополітичний ландшафт, економічний ландшафт, сакральний ландшафт, ландшафти душі людської.

Ландшафти життя – індивідуальне біполярне енергетичне поле духовного життя людини, що формується на межах її *місцерозвитку* (малої батьківщини) та множини інших місць її реального перебування в багатовимірному просторі. Ландшафти життя людини утворюються багатолікістю її зовнішнього та внутрішнього світу.

Ландшафти кристалізованої пасіонарності – це комунікативні місцевості, що насичені історичними подіями, енергетичні поля сильної ностальгії. Ландшафтно-паркова культура (наприклад, аристократичних маєтків) – це кристалізована в природі духовна пасіонарність, форма об'єднання людини й природи, наповнена історичними спогадами й поетичними асоціаціями.

Левіафан – термін *К. Шмітта*, яким позначались «сили Моря» у концепції номосу Землі. Левіафан – одне з двох (поряд з *Бегемотом*) біблійних чудовиськ, що втілює у собі морських тварин. Символ Моря – Корабель, що уособлює рух, динаміку та реальність, ворожу традиційному суспільству.

Легізм – давньокитайська школа «законників», яка відстоює ідею верховенства юридичного закону в державі, що підпорядковує всі стани службовому обов'язку й вищому благу.

Легітимація (з лат. *legitimus* – законний, узаконений) – визнання або підтвердження законності якого-небудь права чи повноваження.

Легітимація геополітики – це процес обґрунтування суб'єктами міжнародної політики та визнання світовою спільнотою адекватності заходів, що спрямовані на реалізацію цими суб'єктами своїх геополітичних інтересів. У сучасному взаємозалежному світі отримання визнання, згоди чи схвалення від міжнародних суб'єктів є такою ж необхідністю як безпека, та є не менш важливим ресурсом, ніж природні багатства, енергетичний та інтелектуальний потенціал держави. Для здійснення легітимації геополітики на міжнародній арені використовуються різноманітні технології легітимації, які дають змогу сприймати розгортання геостратегії певної держави світу не як реалізацію суто її національних інтересів, а як утілення спільних інтересів міжнародного співтовариства.

Легітимність – суспільне визнання без юридично оформленої законності якої-небудь дії, діючої особи, події чи факту. Легітимність обумовлена внутрішньою законністю й міжнародним визнанням. У міжнародній політиці виділяється *геополітична легітимність наддержави*. В науці легітимність визначається не лише формальною процедурою захисту дисертації, але й реальним визнанням.

Леналенд (з англ. *Lenalend* – земля, що прилегла до басейну ріки Лена) – термін Г. Макіндера, що позначає північно-євразійські території на схід від ріки Єнісей аж до узбережжя Тихого океану та Крайньої Півночі. Це територія Сибіру, що багата на корисні копалини, але малонаселена й слабо освоєна через суворі кліматичні умови. В своїх пізніх працях Г. Макіндер приділяв цій території особливу увагу, вважаючи, що ці землі належать не *телуракратичним*, а *таласократичним* зонам впливу. Однак у 1943 р. у статті «Круглий світ і досягнення миру» він виключив Леналенд зі складу Гартленду й відніс його до «поюса кинутих земель», що оточує Гартленд зі сходу, півдня та проходить далі в Сахару. В нинішньому часі тут розташована одна з Великих економічних пустель світу.

Ленінська геополітика – сутність її полягала в тому, що більшовики розглядали перемогу російської революції як початок загальносвітової пролетарської революції. Ленін, Троцький і Зінов'єв були прибічниками геополітичного проекту світової пролетарської революції та створення «Всесвітньої республіки Рад» (березень 1919 р.). Але в підходах до прискорення цього процесу були розбіжності. Троцький виступав за прискорення цього процесу в Європі, але після невдалого експорту революції в західному напрямі

в 1919 р. виступив із таємним Меморандумом про її просування на «Схід, що просипається» при допомозі Червоної Армії. Зінов'єв, який очолював Комінтерн, робив ставку на місцеві компартії, що здатні організувати національні революції. В 1923 р. більшовики розцінювали важку економічну кризу в Німеччині як передреволюційну ситуацію. Зінов'єв опублікував у газеті «Правда» статтю про неминучу перемогу німецької революції і створенні Союзу Радянської Росії та Радянської Німеччини.

Відповідно до ленінського геополітичного проекту всесвітньої революції була здійснена трансформація російської державності, яка перервала історичну спадковість. На I Всесоюзному з'їзді Рад у грудні 1922 р. був заснований Союз Радянських Соціалістичних Республік, які не мають історичного коріння та спадкоємності. Радянська Федерація повинна була стати прообразом Світової Радянської Соціалістичної Республіки. Ця геополітична мета знайшла своє відображення в Конституції 1924 р., згідно з якою зіткнення соціалістичного й капіталістичного табору повинно завершитися перемогою Радянського Союзу та створенням Світового Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Не випадково в подальшому з'явилися Карело-Фінська РСР і Бурято-Монгольська АРСР.

У 1927 р. була створена троцько-зінов'євська «ліва» опозиція, що об'єднана геополітичним проектом експорту світової революції. Утворена пізніше «права» опозиція (Бухарін, Риков, Томський) виступили за більш віддалену світову революцію, в авангарді якої буде економічно зміцнілий Радянський Союз.

Лібералізація економіки – перехід від заритої до відкритої економіки й вільного підприємництва.

Ліберальний інтернаціоналізм – геополітична стратегія, що протилежна пролетарському інтернаціоналізму. Вперше нова філософія геополітики була викладена американським президентом Вудро Вільсоном у 1918 р. у висунутій ним програмі ліберального світового порядку, так званих «чотирнадцяти пунктів». Теоретичне обґрунтування було викладено в книзі відомого географа Ісайя Боумена «Новий світ» (1921 р.), який очолював *Раду з міжнародних відносин* (GFR) в 1917–1950 рр. Перемога пролетарської революції в Росії покликала необхідність у відмові від концепції американського ізоляціонізму та більш активної участі в міжнародних справах на основі розповсюдження принципів ліберального інтернаціоналізму. Подальший розвиток світових подій підтвердив актуальність вибраної стратегії, що отримала особливий розвиток в 1933–1945 рр. при президентові Франкліну Делано Рузвельту.

Розвиток авіації зробив вразливою територію Америки від можливого супротивника. Агресивність німецької геополітики вимагала все більшого втягнення Америки в європейські та світові справи.

Лібертаризм – це світогляд і пануюча ідеологія Заходу, яка ставить вище всього права людини й приватну власність. Передбачає невтручання держави в соціально-економічні відносини. Відомий представник інтелектуальної течії лібералізму лауреат Нобелівської премії Мілтон Фрідмен відстоював свободу в межах права, однакового для всіх закону. Велику загрозу свободі становить концентрація влади. Тому повноваження уряду повинні бути обмежені, а державна влада розосереджена, включаючи місцеve самоуправління. Лібералізм протистоїть тоталітаризму, а демократія – авторитаризму.

Ліга арабських держав (ЛАД) – політична й економічна організація, створена 7 жовтня 1945 р. в м. Александрія (Єгипет) та включає 21 державу й Організацію визволення Палестини. Штаб-квартира ЛАД знаходиться в м. Каїр (Єгипет). Палестинське питання залишається одним із важливих й актуальних у діяльності ЛАД.

Ліга Націй – перша міждержавна міжнародна організація, створена 28 квітня 1919 р. учасниками Паризької мирної конференції. Поява організації пояснювалася потребою розвитку співробітництва між народами й гарантії їхнього миру та безпеки. Однак, по суті з перших днів свого існування вона виконувала роль знаряддя реалізації та *легітимації* геополітичних інтересів *великих держав* світу. Ухвалений Статут Ліги Націй спочатку підписали 44 держави. США не ратифікували Статут і не увійшли до числа її членів. Провідна роль у Лізі Націй належала Великій Британії та Франції. Основними органами Ліги Націй були Асамблея, Рада та Секретаріат. Усі рішення Асамблеї і Ради мали ухвалюватися одногосно за винятком процедурних питань. Розташуванням основних органів організації була швейцарська Женева. В кінці 1930-х років Ліга Націй стала неефективною щодо впливу на міжнародні події. 14 грудня 1939 р. правлячі кола Великої Британії та Франції домоглися прийняття Радою Ліги Націй рішення про виключення СРСР із неї. Фактично з того часу діяльність першої міжнародної організації припинилася, хоча й формально вона була ліквідована 31 липня 1945 р.

Лімес (з лат. *limes* – віддалені території Римської імперії) – термін *В. Л. Цимбурського*; нестійка околиця імперської чи цивілізаційної платформи.

Лімітроф (з лат. *limitrophus* – прикордонний і грецьк. – годувальник) – 1) проміжний простір між імперіями або цивілізаціями

(«санітарний кордон»); 2) прикордонні території, що зобов'язані утримувати імперські війська; 3) сукупність держав, що утворилися після 1917 р. (перша хвиля) та після 1991 р. (друга хвиля) на території, що входили до складу, відповідно, Російської імперії та СРСР. Як геополітичний факт поняття держав лімітрофу виникає наприкінці 1910-х рр. По закінченні Першої світової війни поняття лімітрофу використовувалося для позначення держав, які утворилися з окраїн колишньої Російської імперії, головним чином, із західних губерній – Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща. До лімітрофу інколи відносять і Карпатську Україну – державу, проголошену в 1939 р. на стику територій Російської та Австро-Угорської імперій. Вдруге поняття «лімітроф» використовується для позначення колишніх, окраїнних територій СРСР після його розпаду (1991 р.), де утворився ряд незалежних держав. Російські вчені С. Хатунцев і В. Цимбурський, незалежно один від одного, дійшли до розгляду периферійних територій, що оточують сучасну Росію від Північного Льодовитого до Тихого океанів як єдиної геополітичної системи, величезного міжцивілізаційного поясу. Так, С. Хатунцев дав назву таким поясам на цивілізаційній карті Землі «лімітроф», переносячи на них стародавнє позначення межових районів Римської імперії, які мають особливий статус. В. Цимбурський прив'язує термін «лімітроф» до сформульованого ним поняття «міжцивілізаційного поясу». Лімітроф для нього – нестабільний геополітичний простір між цивілізаційними платформами.

Нині лімітроф можна трактувати як сухопутний пояс «територій-прокладок», що розділяють Європу, Росію та Азію, виконуючи інтегруючу або деінтегруючу функцію. До Великого лімітрофу В. Цимбурський відносить смугу просторів від Фінляндії, на північному-заході Євразії, до Кореї, на сході континенту. Цей пояс проходить через Східну Європу, Кавказ, Закавказзя, пострадянську Центральну Азію й «Тибето-Сінцзяно-Монгольську» Центральну Азію.

Лімологія (з грецьк. *Limes* – кордон; *logos* – слово, наука) – наука про кордони. Має міждисциплінарний характер – поєднує дослідження історичних, правових, політичних, географічних та інших наук. У її межах виокремлюється **географічна лімологія**, яка є по суті політико-географічною дисципліною, суміжною з історичною, фізичною, економічною та соціальною географією та досліджує просторові фактори встановлення кордонів, вплив географічних умов на їх динаміку, ступінь «прозорості» тощо.

Лінії розломів – геополітичне поняття, що з'явилося в 1990-х рр., було запозичене з термінологічного словника геологічних наук.

Першим активно впроваджувати в геополітичну теорію поняття «лінії розломів» почав норвезький вчений, засновник Інституту дослідження миру в м. Осло (1958 р.) *Йоган Галтунг*. Він пропонує розглядати лінії розломів як протистояння між людиною і природою, чоловіком і жінкою, віковими групами й поколіннями, расами, класами, націями, територіями, наддержавами й іншими елементами геополітичними системами. Американський вчений *С. Гантінгтон* у своїй концепції зіткнення цивілізацій активно використовує поняття «лінії розломів», які трансформовані в реальні відмінності між цивілізаціями, сформовані їхньою власною історією, релігією, мовою, традиціями та самоідентифікацією людей. Він виокремлює такі лінії розломів, що склалися історично: 1) на загальносвітовому рівні – між західною та ісламською цивілізаціями; 2) в Європі – між західною та православно-слов'янською цивілізаціями, між західною та ісламською цивілізаціями; 3) в Азії – між ісламською та індуїстською цивілізаціями, між західною та японською цивілізаціями; 4) в Африці – між західною та африканською цивілізаціями, між ісламською та африканською цивілізаціями.

Головна лінія розлому на європейському континенті проходить по східному кордону західної цивілізації та проводить вздовж нинішніх кордонів між Росією та Фінляндією, між країнами Балтії і Росією, через Білорусь, Україну й Румунію, а далі по кордону Сербії з Угорщиною та Хорватією до Адріатики через Боснію та Герцеговіну. У цьому випадку Білорусь, Україна й Румунія виступають як «держави-розломи», території яких тягнуть чи то до західної, чи до православної цивілізації.

«Лінія Керзона» – умовна назва лінії, що рекомендована Верховною радою Антанти як східний кордон Польщі в 1919 р. 12 липня 1920 р. міністр закордонних справ Великої Британії лорд Керзон направив уряду РСФРР ноту з пропозицією негайно припинити воєнні дії та укласти між Польщею й Радянською Росією перемир'я за умови, що лінія, яку накреслено як східний кордон Польщі, «який проходить так: Гродно – Ялівка – Немирів – Брест-Литовський – Дорогуськ – Устилуг, на схід від Грубешова, через Крилов, далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат». Ця лінія поділу військ отримала назву «лінія Керзона».

На Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) керівників трьох держав антигітлерівської коаліції було вирішено, що східний кордон Польщі повинен проходити вздовж «лінії Керзона» з деяким прирощенням території на півночі й заході. 16 серпня 1945 р. у Москві між СРСР і Польщею було підписаний договір про

остаточне визначення радянсько-польського кордону. Загалом кордон було встановлено за «лінією Керзона» з деякими відхиленнями на користь Польщі.

Ліст Фрідріх (1789–1846 рр.) – німецький економіст і політичний діяч, один з основоположників *геоекономіки*. Був професором (з 1817 р.) державної практики в Тюбінгенському університеті, прибічник промислового розвитку Німеччини. За опозицію до уряду Вюртенберга був посаджений до в'язниці, а потім висланий з держави. В період еміграції жив в Америці й Франції. В 1832 р. в якості американського консула повернувся на батьківщину, де настійливо виступав за об'єднання Німеччини на основі митного союзу, розвитку національної промисловості та будівництва залізниць, став одним із організаторів Загальної асоціації німецьких промисловців і купців. В 1833-1834 рр. у Німеччині була здійснена висунута ним ідея Митного союзу.

У праці «Національна система політичної економії» (1841 р.) розробив теорію продуктивних сил, основною складовою частиною яких він вважав «розумовий капітал», що визначається як головне джерело багатства нації. Фр. Ліст розвинув ідею «виховного протекціонізму», який вимагає активне втручання держави в економічне життя. Поряд зі світовим господарством він сформулював уявлення про «автаркію великих просторів» економічно самостійних і в основному самодостатніх територій, де внутрішні зв'язки й обмін надають певної органічної єдності.

Фрідріх Ліст виступав проти крайності ринкового лібералізму, що трактує відкритість економічних систем як добро, а ізоляціонізм – як зло. З двох відкритих економік найбільшу користь отримує та, яка перша стала на цей шлях і створила розвинуту ринкову інфраструктуру. Звідсіля народжується ідея вибіркової відкритості й протекціонізму: «Вільна торгівля – наша мета, а виховне за характером мито – наш шлях». Вибіркова відкритість може існувати в масштабах великого економічного континенту, об'єданого єдиним митним кордоном. «Автаркія великих просторів» повинна включати декілька держав, що розвиваються, економічно самостійних та здебільшого самодостатніх територій, де внутрішні зв'язки й обмін надають певну органічну єдність. Ця ідея є однією з основних у геоекономіці. По цьому шляху після Другої світової війни пішла Західна Європа. Патерналістський підхід Фр. Ліста був закладений і в повоєнній моделі «німецького дива».

Логіка (з гр. *logike*) – 1) наука про закони й форми мислення; 2) розумність, внутрішня закономірність, послідовність, здібність

правильно, тобто логічно, думати. Засновником західноєвропейської логіки як науки був Арістотель, «батько логіки». Думуюча людина є фундаментом західноєвропейської цивілізації.

Логос (з гр. *logos*) – первинно означало слово, мову. Пізніше в переносному значенні – думка, поняття, розум, зміст, світовий закон. У християнстві логос стає втіленим у плоть словом Божим, «сином» Бога, який прийшов на землю як історичний Христос. Логос зайняв кінцеве місце в християнстві в якості другої особи в догматі про триєдність (трійцю).

Локалізація – це віднесення чогось до певного місця, обмеження поширення якогось явища чи процесу певними умовами. Локалізація є важливим фактором структурування явища чи процесу в просторі й часі. В геополітиці можна говорити про існування певних територіальних локальностей як елементів соціального порядку. Автономія територіальних локальностей базується на щільності комунікативних зв'язків між ними. Нові форми електронних комунікацій створюють віртуальні локальності, що не обмежені конкретною територією чи локальними соціальними та політичними інститутами.

Процес глобалізації розгортається в суперечливому поєднанні локальних та глобальних чинників. За наявності поглиблення глобальних залежностей загальні дії й надалі мають локальний характер, спонукаючи до поширення ідей створення стратегій управління процесами глобалізації. Водночас спостерігається двосторонній вплив процесів локалізації та *глобалізації*. Відмінність між локальними та глобальними спільнотами полягає в пріоритетах комунікативних зв'язків, які визначають їх внутрішню та зовнішню політику. Якщо перші спрямовані на створення певних бар'єрів та обмежень для комунікації, то другі виявляють спрямованість на мобільність і детериторізацію потоків комунікації. Глокалізація передбачає нове переосмислення локальних та глобальних залежностей, коли локальне розглядається як один із аспектів глобального (Р. Робертсон). Зіткнення різних локальних культур сприяє їх самовизначенню в новому глобалізованому геополітичному просторі. Глокалізація призводить до виникнення транскультурних, гібридних форм життя (міграційних, асимілятивних). Головним ефектом глокалізації стає умовний поділ жителів планети на «глобальних багатіїв та локальних бідняків» (У. Бек), що актуалізує проблему поляризації світової системи за моделлю «центр – периферія».

Процеси локалізації безпосередньо пов'язані з регіоналізацією що передбачає вирішення глобальних завдань на рівні певних

територіальних локальностей з урахуванням потреб та можливостей конкретного регіону. Локалізація також важлива умова формування національної культури, усвідомлення себе членами якоїсь локальної спільноти як певної єдності, їх ідентифікації з конкретною територією, культурними традиціями та цінностями.

Локальна територіально-політична система – окрема адміністративно-територіальна одиниця районного рівня, велике місто або агломерація, де спостерігається специфічне сполучення географічних умов і факторів політичної діяльності, що визначають характерні особливості політичного життя територіальної спільноти людей.

Локальні держави (держави четвертого порядку) – такі країни не є важливими носіями геополітичної сили, хоча часто й виступають на регіональній і світовій арені як самостійні актори. До локальних держав належить переважна більшість країн світу.

Лондонський клуб кредиторів – міжнародне об'єднання приватних комерційних банків. На відміну від *Паризького клубу кредиторів* займається питаннями заборгованості перед приватними комерційними банками, чиї кредити не знаходяться під захистом державних гарантій або страхування.

Людський капітал – запас технічних та інших знань, втілений у робочій силі. Він є результатом інвестицій у загальну освіту й професійну освіту.

Людський ресурс – найважливіше джерело творчої енергії. Розрізняють демографічний, фізичний і духовний ресурс людини.

М

Македонія – держава в центрі Балканського півострова. Стародавня Македонія Олександра Македонського була наддержавою античного світу. В подальшому Македонія зі змішаним греко-фракійським населенням була завойована Римською імперією. В часи Великого переселення народів тут з'явилися слов'яни, а потім тюркські племена болгар очолювані ханом Аспарухом. Болгари створили тут державу, змішалися з місцевим слов'янським населенням і, перейнявши їх мову, зберегли тільки своє найменування. Македонські землі в результаті довготривалих війн були поділені між Візантією та Болгарією. Після християнізації Македонія стала центром слов'янського просвітництва й культури

(Кирило й Мефодій, Климент Охридський та ін.). Під владою турок лише частина слов'янського населення прийняла іслам і почала називатися помаками. Слов'янське населення, яке розмовляло на західноболгарському діалекті почало з часом найменувати себе «македонцями». Тому пізніше болгарські націоналісти почали вважати македонців західними болгарами. В Македонії мешкало багато турок, а також болгар, сербів і греків. Мовою міжнародного спілкування була грецька мова, на якій проводилося богослужіння в православних храмах. У 1870 р. македонська церква вийшла з-під юрисдикції Константинопольського (грецького) патріарха.

Сучасна Македонія – нова незалежна держава, проголошена після розпаду Югославії. Тут переплітаються інтереси албанців, болгар, сербів і греків. На кінець ХХ ст. завдяки демографічному вибуху албанці склали третину населення країни. Македонія не лише нова держава, але й однойменна історична область на півночі Греції, тому Афіни виступають проти використання цієї назви державою Македонія. Через це, не випадково в багатьох офіційних міжнародних документах пишуть «Колишня югославська республіка Македонія».

Мандатна (підмандатна) територія – називалися деякі колишні володіння Оттоманської імперії та колонії Німецької імперії, що були передані після Першої світової війни Лігою Націй під управління державами Антанти на основі відповідних документів – мандатів. Фактично більшість підмандатних територій мало чим відрізнялися від колоній. Згодом у процесі руйнування колоніальних імперій колишні підмандатні території здобули незалежність.

Маніпулятивні політичні технології – це акт прихованого психологічного впливу на поведінку людей з метою захоплення Великих просторів (державних, економічних, електоральних та ін.) у результаті зміни мотивації та цілей людей у потрібному напрямі. На відміну від фізичного насилля цілком політтехнолога є свідомість і підсвідомість людської особистості. Технології маніпулювання суспільною свідомістю перестають діяти при їх виявленні та викритті.

Маніпуляція (з фр. manipulation) – 1) технологія володарювання, приховане управління людьми, як річчю, факт якого не повинен бути помічений об'єктом маніпулювання; 2) психічний вплив, який відбувається таємно на шкоду тим особам, на яких він спрямований (Герберт Франк); 3) спосіб панування шляхом духовного впливу на психіку людей через програмування їх поведінки – зміни думок і цілей у потрібному для влади напрямі (С. Кара-Мурза).

Маніпуляція є новаторською технологією управління суспільством, основним видом інтелектуальної діяльності і засобом соціального контролю (Г. Шіллер). Людина, яка стала об'єктом маніпуляції, перетворюється на річ. Об'єктом політичної маніпуляції стають, як правило, люди, що не мають твердих політичних поглядів, не володіють схильністю до критичного мислення, раціонального пояснення фактів. Чим більше таких людей у суспільстві, тим більшою буде питома вага маніпулятивних технологій.

Манхеттенський проект – американський проект створення атомної бомби, в якому приймали участь багато іноземних фізиків-теоретиків, які емігрували з Європи напередодні війни. З 1942 по 1945 рр. на реалізацію проекту було витрачено біля 2 млрд доларів. Перше випробовування атомної (плутонієвої) бомби проведено 16 липня 1945 р. У серпні 1945 р. атомному бомбардуванню піддалися японські міста Хіросіма й Нагасакі з метою психологічного впливу на Японію. В подальшому проект використовувався в протистоянні з Радянським Союзом.

Маньчжурія – історична область на північному-сході Китаю, на східній межі *Великого Євразійського стелу*. Протягом ХХ ст. Маньчжурія була об'єктом геополітичних інтересів Російської та Японської імперій. На початку століття Росія створила тут Жовторосію. Із падінням російської військово-морської бази Порт-Артур почався розпад Російської імперії, а Японія була визнана на Заході великою державою. Капітуляція в Маньчжурії Квантунської армії пришвидшила загибель Японської імперії.

В ХІХ ст. до берегів ріки Амур вийшла Російська імперія. Після Айгунського договору 1858 р. був підписаний Пекінський (1860 р.), який створив преференціальний режим безмитної російсько-китайської торгівлі. В кінці ХІХ ст. підписується таємний договір про будівництво Китайсько-Східної залізниці (КСЗ). Китайським урядом приватному Російсько-Китайському банку була надана концесія терміном на 80 років. Утворене товариство КСЗ отримало зону відчуження навколо магістралі й портів, де діяли закони Російської імперії. Збудована в короткі терміни залізниця мала два виходи до Тихого океану: у Владивостоку й Дальньому. До 1913 р. режим вільної торгівлі функціонував від Атлантичного до Тихого океану.

Після Громадянської війни на місці євразійського торгового мосту була споруджена «залізна завіса». Харбін, який не визнав радянську владу й відкинув її, продовжував залишатися з чисто російським укладом. Ще до революції тут були закладені ефективні форми підприємницької діяльності й досягнутий найвищий

в імперії рівень соціального забезпечення. В Харбіні, який жив за дореволюційними законами, осіли в основному вихідці з російської провінції, тоді як у Париж і Берлін з'їжджалася столична еміграція. В 1924 р. з приходом радянської адміністрації на КСЗ встановлюється статус спільного підприємства. В 1931 р., коли японці створюють маріонеткову державу Маньчжоу-Го, починається еміграція росіян в інтернаціональний Шанхай. Після приходу Червоної Армії завершується останній виїзд росіян.

У нинішньому часі північний-схід Китаю переживає економічний бум. У маньчжурських провінціях Хейлунцзян, Гірін і Ляонін реалізуються багаточисленні інвестиційні програми. Міста з населенням більше 5 млн людей – Шеньян, Чанчунь, Харбін і Далянь перетворилися у великі міжнародні торгові центри. В сфері торгово-економічного впливу Китаю спинилися величезні російські території, особливо на схід від Байкалу. При цьому Китай є сусідом з найменше заселеним російським регіоном. Лише семи-мільйонний Шеньян за чисельністю населення в 1,2 рази більше російського Далекого Сходу (без Якутії) і в 10 раз Владивостоку. Етнополітичний чинник набуває особливого значення, якщо враховувати, що населення Китаю у 8 раз перевищує населення Росії.

Маргіналізація соціальна – виштовхування на дно життя, різке зниження соціального статусу.

Маргінали (з лат. *margo* – край, межа, грань, кордон) – це люди на краю, на межі, на грані соціальних відносин із руйнівною чи творчою енергетикою. Розрізняються соціальні, політичні та соціокультурні маргінали. Із соціальними маргіналами, або люмпенами (безхатки, обездолені люди), пов'язаний сучасний тип варварства – тоталітаризм. Політичні маргінали – комуністи, або ж по образному висловленню Л. Д. Троцького, «кочівники революції». Маргінали без ґрунту – це ті люди, що прийшли до влади знизу та яким чужі традиції культури (А. Гітлер і Й. Сталін походили з декласованого середовища, а В. Ленін був обмеженою в культурі людиною). В соціокультурному просторі виділяються *Великі маргінали (пасіонарії)* із творчою енергетикою. Маргінальні особистості часто є провідниками ідей на відміну від вбудованих у соціум особистостей.

Маргінали-люмпени – складають декласований «стан», найнижчий соціальний прошарок суспільства. Люмпени в певних історичних умовах стають руйнівниками існуючих суспільних відносин.

Маргінальний – означає протилежний центральному, крайовий, межовий, граничний. Маргінальний – не означає периферійний (провінційний, відсталий), периферійність є приватним випадком

маргінальності. Межовий енергоінформаційний обмін (міжособистісний, становий, етнічний, цивілізаційний) може бути і творчим і руйнівним. Тому термін «маргінальний» може використовуватися як у позитивному, так і в негативному значенні.

Масонство, франкмасонство (з фр. *masons* – вільні каменярі) – 1) вчення і практика таємної всесвітньої космополітичної організації; 2) релігійно-етичний рух, який проголосив «об'єднання людей на основі братства, любові, рівності та взаємодопомоги» з метою «просвітницького» впливу на державну владу й проникнення до неї. В цьому етичному вченні присутні елементи релігійного містицизму. Масонство з'явилося на початку XVIII ст. в Англії та розповсюдилось потім у Франції, Німеччині, Іспанії, Росії, США, Індії та інших, переважно християнських країнах. В уставі англійської Великої ложі (таємне товариство), створеної в 1717 р., масону приписується не бути «не дурним атеїстом, не безрелігійним вільнодумцем», підтримувати світську владу, не приймаючи участі в політичних рухах. Масони, заперечуючи церковну догматику, шанують Бога, як «великого архітектора всесвіту», дозволяють сповідувати будь-яку релігію й тому використовують у ритуалах елементи не лише християнства. Масони, що об'єднані в місцеві організації (ложі), утворюють у національному масштабі Велику ложу, очолювану великим майстром, магістром. Багато традицій запозичені з практики середньовічних цехових об'єднань (братств) будівельників-каменярів, що включали архітекторів, скульпторів і художників.

Первинно масонство носило буржуазний характер, в русі приймали участь багато європейських просвітників, які протиставляли себе феодальній державності й офіційній церкві. Масони намагалися створити таємне світове братство людства. В подальшому в Західній Європі масонство набуло аристократичного характеру з посиленням елементів містицизму й традицій середньовічних лицарських орденів тамплієрів та ін. Масонство намагається досягнути таємниці влади над світом духів, природи й людини, що визначило потяг до *окультизму*. Масонство закладене в природу західно-християнської цивілізації, що базується на союзі Думки і Капіталу. Космополітичність братства на принципах свободи, рівності і прав особи співзвучно з цілями західної цивілізації. Невипадково західні братства служать не руйнівником державних укладів, а таємною партією, яка безкорисно надає підтримку зовнішній політиці держави, тобто «комуністичним» інтернаціоналом Заходу. В масонстві поєднується дух політичної опозиції та високих духовних пошуків освічених людей.

У масонські ложі входило багато європейських королів, наприклад, прусський король, полководець просвітник Фрідріх II. Масонами були багато різноманітних політиків: французи Робесп'єр і Марат, італієць Гарібальді, американські президенти від Дж. Вашингтона до Г. Трумена, Буш-старший і молодший, прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчіль, революціонер-більшовик Л. Троцький, німецький фюрер А. Гітлер, чилійський диктатор А. Піночет та ін. Прибічниками масонства були європейські мислителі, письменники й композитори, наприклад, Вольтер, Фіхте, Гете, Гердер, Моцарт і Гайдн. Сьогодні найбільшими масонськими країнами є США, Велика Британія, Німеччина і Франція. У сучасному світі нараховується 30 млн масонів, переважно в англосаксонських країнах. Тільки в США їх проживає більше 8 млн осіб, які є членами провідних орденів світу. Якщо ж враховувати численні категорії осіб, членів різних масонських клубів та інших організацій «білого» масонства, то можна говорити про те, що в США близько 24 млн громадян є масонами. Масони мають добре організовані структури міжнародного зразка зі своїми ритуалами. Більшість конспірологів вважає, що нині масонські ложі перетворилися на клани, які домагаються привілеїв для своїх членів і далеко не мирними засобами. Від середини 1980-х рр. лідери масонства поставили завдання змінити імідж руху, активно залучати неофітів, освоювати нові території, ліквідувати національні кордони, встановити контроль з боку елітних корпорацій над економікою більшості країн світу (йдеться про створення світового економічного уряду). Цей план було запропоновано на конференції Великих магістрів у лютому 1985 р. під назвою «Проект Соломона II».

Масонські ложі є таємними структурами Світового уряду. Щоб не привертати до себе увагу, вони працюють таємно або прикривають свої справжні наміри вивісками різного роду «філантропічних» товариств, фондів, асоціацій, що нібито борються за економічний, моральний та соціальний прогрес суспільства. Знищуючи релігію, нації, монархічні держави, масонські організації поступово створюють умови для побудови єдиної світової колонії на чолі зі Світовим урядом.

Масонство в Росії – зародилося в XVIII ст. як опозиційний рух дворянства, який засуджував існуючу дійсність. Масони виступали за мирну трансформацію несправедливого світу в майбутнє царство всесвітнього братства через загальне просвітництво людей під керівництвом таємних керівників ордену. До масонських лож входили, наприклад, просвітителі М. І. Новіков, державний діяч М. М. Сперанський та історик М. М. Карамзін. Масонами були

декабристи П. І. Пестель, М. Ф. Орлов, М. М. Муравйов, С. П. Трубецький та ін. У масонських ложах було багато російських офіцерів аж до генералісімуса О. В. Суворова і фельдмаршала М. І. Кутузова. До масонів належали також поети О. С. Пушкін і М. А. Волошин.

Масонство піддавалося гонінням при Катерині II, відроджувалося при Павлові I й Олександрові I, який заборонив масонство в 1822 р. Масонство знову набрало сили на початку XX ст. під егідою ложі Великого Сходу Франції. Більшість членів Тимчасового уряду очолюваного О. Ф. Керенським були масонами. Радянським урядом усі масонські ложі в Росії були заборонені. Деякі більшовики, включаючи майбутніх наркомів, приймали недовготривалу участь у роботі масонських лож, але припинили членство в 1917 р. При радянській владі були пропозиції створити з Комінтерну велику масонську ложу. В 1922 р. III Інтернаціонал на московському конгресі заявив про несумісність одночасної приналежності до комуністичної партії та Ордену вільних каменярів. Однак зустрічаються публікації про масонів у Червоній Армії та НКВС. Такі поняття, як «конституція», «інтелігенція», «товариш» уведені в східно-слов'янські мови саме масонами. Червоний прапор і зірка з масонської символіки стали комуністичними, а «Інтернаціонал» скопійовано з масонських гімнів.

Починаючи з 1988 р. на території СРСР відновлюють свою діяльність масонські організації в Росії, Білорусії, Прибалтиці, Грузії, Вірменії, Україні. Найактивніші – представники масонських систем Великої Британії, Франції, Італії, Польщі, США.

Масонство в Україні – почало відроджуватися в Україні з 1990 р. В країні діють масонські та псевдомасонські ложі під патронатом Великого Сходу Франції та Великої національної ложі Франції, Великої Британії, Великого Сходу Італії, Мальтійського ордену, ложа «Бней-Бріт», «Ротарі-клуб» тощо. На теренах Західної України активно діють емісари Великого Сходу Польщі, ордену єзуїтів і Opus Dei, на півдні і Сході – адепти Великого Сходу Франції, Італії та США. *Ротарійський рух* в Україні нараховує майже 1 млн членів. Крім «ротарі» в Україні діють закриті масонські клуби. Серед них так звана Національна ложа України (Н. Л. У.), що заснована в 1998 р. в Одесі Великою Ложею Італії. Згодом штаб-квартиру було перенесено до Києва. Члени масонських лож мають великий вплив у парламенті й уряді України.

Мафіозні клани – солідарні утворення, що здатні встановлювати кримінальний локальний соціальний порядок – кримінальні «тіньові» держави.

Мафія – 1) організована злочинність, яка незаконно впливає шляхом шантажу, погроз, насилля й підкупу на посадових осіб і державні інститути з метою досягнення поставлених економічних, політичних й інших цілей; 2) таємне товариство, що виникло в Італії на Сицилії, яке діє в інтересах великих землевласників і лихварів із використанням терористичних актів. У сучасному світі розповсюджена мафія, що захищає інтереси переважно етнічних (італійська мафія, російська, китайська, японська, албанська та ін.) кримінально-корумпованих угруповань (кланів, сімей). Особливе місце за рівнем організованості займає китайська мафія (триади), яка має власну ідеологію.

Менеджмент (як глобальна парадигма) – система управління в глобалізованому світі, коли в процесі економічної глобалізації та становлення світових ринків стираються відмінності між національними системами управління. Нова система глобального менеджменту будується на міжнародній основі, гіперконкуренції і телекомунікаціях, які пересікають політичні, національні й культурні кордони. Система глобального менеджменту орієнтована на запити глобального споживача, що намагається отримати одночасно високу якість, низькі ціни, швидку доставку й максимальну надійність.

Менталітет – сукупність і специфічна форма організації, особливості соціальної і політичної психології людей, їх політичної свідомості й самосвідомості. Необхідно враховувати менталітет при оцінці впливу політичних і соціально-психологічних факторів на безпеку особистості, суспільства й держави.

Ментальність – історично обумовлена культурно-генетичним цивілізаційним кодом специфіка мислення.

Меркантилізм (з італ. mercante – торговець, купець) – вчення про джерела багатства суспільства в активному балансі зовнішньої торгівлі, що забезпечує притік до країни золота й срібла. Економічна політика раннього капіталізму характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя. В період раннього меркантилізму (остання третина XV – середина XVI ст.) заборонялося вивозити гроші за кордон, а суми, отримані з продажу, іноземні купці повинні були витратити на купівлю місцевих виробів. У період пізнього меркантилізму (друга половина XVI – XVII ст.) здійснювалася державна протекціоністська політика по відношенню збільшення вітчизняного виробництва товарів для експорту, що сприяло активному торговому балансу за рахунок вивезення готових виробів за кордон.

МЕРКОСУР – латиноамериканське економічне об'єднання, утворене в 1991 р. Локомотивами угруповання є Аргентина й Бразилія, що підписали ще в 1986 р. програму двостороннього економічного співробітництва. Головним завданням інтеграції є подолання зниження частки Латинської Америки в світовій торгівлі й прямих іноземних інвестиціях, прискорення вільного руху товарів і послуг. Створена Зона вільної торгівлі (ЗВТ) охоплює територію в 12 млн кв. км з населенням 200 млн людей. Тут виробляється приблизно половина ВВП Латинської Америки. В 1995 р. ЗВТ була перевтілена в Митний союз. Крім поетапного усунення залишків митних бар'єрів був уведений єдиний митний тариф на продукцію, імпортовану з третіх країн. Важливим напрямом регіонального співробітництва стала спільна енергетична політика, що передбачає створення об'єднаної енергосистеми й освоєння родовищ нафти й газу.

Метаполе – це геопростір, що освоюється одночасно кількома державами. Прикладами сучасних метаполів є *акваторії «відкритого моря», «Міжнародний район морського дна», Антарктика* тощо. Термін уведений російським вченим-геополітиком *К. В. Плешаковим*.

Метацивілізація – це концептуальне об'єднання кількох цивілізацій на основі певних загальних ознак, в геополітиці, наприклад, Захід і Схід.

Метрополітенські територіальні одиниці – це території навколо столиць, включаючи їх самих, що мають статус, як правило, адміністративно-територіальних одиниць першого ступеня. Виконання столичних функцій певним містом у федеративних державах часто є результатом політичного компромісу між суб'єктами федерації. Внаслідок цього столицю іноді свідомо розміщують у «нейтральному» населеному пункті (Канберра). Столиця і прилегла територія можуть виділятися в окрему адміністративну територію федерального підпорядкування – навколо Бразилія, Буенос-Айреса, Вашингтона, Делі, Канберри, Мехіко. Федеральні столичні території (округи) мають, особливий статус. Повноваження столичних муніципальних органів можуть бути обмежені порівняно з іншими місцевими органами влади в державі – вони, навіть, можуть не мати таких органів місцевого самоврядування, як в інших частинах країни (федеральний округ Колумбія (Вашингтон), федеральні столичні округи Бразилія, Буенос-Айрес). Це пов'язано з прагненням посилити контроль над столицею з боку «центру» та зменшити вплив мешканців столиці (особливо столичної

політичної і бізнес-еліти) на політику держави. Столиця федеративної країни може сама бути суб'єктом федерації (Берлін, Москва), крім того, перебувати під управлінням суб'єкта федерації: столиця Швейцарії Берн – під управлінням кантону Берн, столиця Канади Оттава – під управлінням провінції Онтаріо.

Мирне співіснування – це відносини між державами з різними соціально-політичним і соціально-економічним строями. Вони передбачають: відмову від застосування військової сили або загрози силою як засобу вирішення спірних питань; вирішення всіх спірних питань шляхом перемовин; рівноправність держав; невтручання у внутрішні справи один одного та врахування законних обопільних інтересів; безумовне дотримання суверенітету, територіальної цілісності держав і непорушності їх кордонів; право народів на самовизначення; співробітництво у всіх сферах життєдіяльності суспільства на основі повного рівноправ'я та взаємної вигоди; добросовісне виконання зобов'язань, які базуються на загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права та укладених міждержавних договорів. Політика мирного співіснування, однак, не виключає ідеологічного протиборства, економічного суперництва й військово-технічного протистояння.

Митна вартість – це вартість товару на момент перетинання митного кордону.

Митна декларація – документ, в якому вказані дані про переміщення через кордон вантажу, включаючи експортовані й імпортовані товари, пасажирський багаж, цінності та валюту. Митна декларація є підставою для пропуску вантажів через державний кордон при ввезенні, вивозі й транзитному перевезенні. Вона заповнюється власником і розпорядником вантажу, який несе повну відповідальність за достовірність і повноту відомостей про вантаж, і пред'являється митним органам. До митної декларації додаються рахунки, що свідчать про походження товарів, імпорتنі чи експортні ліцензії, санітарні й ветеринарні документи.

Митний союз – угода країн-учасниць про введення поряд з ліквідованими бар'єрами у внутрішньорегіональній торгівлі єдиних митних правил і тарифів для торгівлі з третіми державами.

Митниця – державна установа, що контролює ввіз і вивіз товарів через кордон, включаючи багаж, поштові відправлення й транзитні вантажі.

Митні тарифи – перелік товарів і ставок, за якими вони обкладаються митом. При допомозі митних тарифів держава управляє імпортом.

Мито – державні грошові збори (податки), що знімаються через митні установи з товарів, цінностей і майна, які перевозяться через кордон країни. Розмір мита визначається митними тарифами, що вміщують списки товарів, які обкладаються митом.

Міграційна політика – державна політика в сфері міграції населення й трудових ресурсів. Імміграційна політика регламентує правила й норми прийняття іноземних громадян, а еміграційна політика – виїзд громадян за кордон.

Міграція міжнародна – переміщення населення й трудових ресурсів між країнами. Обумовлена глобалізацією, нерівністю в рівнях життя між бідними й багатими країнами. Розрізняється легальна й нелегальна міграція. В Західній Європі проживає більше 13 млн мусульман. Однак після початку громадянської війни в Сирії проти режиму Башара Асада сотні тисяч біженців-сирійців та представників інших етносів пішли через Туреччину і Грецію до західно- та північно-європейських країн. Так, лише за 2015 р. масово нахлинуло більше 1 млн біженців з Близького Сходу. В Росії, за оціночними даними, постійно проживає 2 млн азербайджанців, більше мільйона вірмен і 700 тис. грузин. Народ тікає від війн і злиднів у пошуку кращого життя й роботи, особливо з країн Африки, Близького Сходу, Південної і Південно-Східної Азії до Європи, з Центральної (Середньої) Азії до Росії, а мексиканці масово намагаються потрапити до США. Державні міграційні служби борються з нелегальною міграцією різними методами, аж до депортації.

Міждержавні відносини – це сукупність політичних, економічних, військових, гуманітарних та інших відносин між окремими державами чи регіональними угрупованнями.

«Міжмор'я» – польський геополітичний проект реорганізації східноєвропейського простору Юзефа Пілсудського після Першої світової війни. Передбачалося створення під егідою реанімованої Речі Посполитої конфедерації, яка включала би Польщу, Україну, Білорусь, Литву, а також, у розширеному варіанті ще Естонію, Латвію, Молдову, Угорщину, Румунію, Чехословаччину та Югославію. «Міжмор'я» простягалося б від Балтійського моря до Чорного та Адріатичного. Відновлення в новому вигляді Речі Посполитої, вважав Ю. Пілсудський, дасть змогу новоствореним державам Центральної Європи уникнути домінування Німеччини або Росії.

Нині проект «Міжмор'я» виглядає як розширене поняття Центрально-Східної Європи. Однак теперішня основна її ідея полягає в диверсифікації поставок нафти й газу для подолання

залежності від імпорту з Росії. Тому цей проект має значення як регіон, що пов'язує Польшу через Україну (нафтопровід «Одеса – Броди»), Чорне море й Кавказ із каспійськими й середньоазійськими джерелами енергетичної сировини.

Міжнародна агенція з атомної енергії (МАГАТЕ) – спеціалізована міжурядова організація, що співпрацює з ООН. Утворена в 1957 р. відповідно з рішенням Генеральної асамблеї ООН з метою розвитку міжнародної співпраці в сфері мирного використання атомної енергії. Нараховує біля 150 держав-членів, штаб-квартира знаходиться у Відні.

Міжнародна валютно-фінансова система – сукупність правил, угод та інститутів, які регулюють здійснення розрахунків між країнами. До найбільших історично великих валютних систем відносяться: система золотого стандарту, Бреттон-Вудська система і сучасна система гнучких (плаваючих) валютних курсів.

Міжнародна кооперація виробництва – форма розподілу праці, що дозволяє досягти наміченого країною результату у виробництві при менших затратах живої та опредмеченої праці в порівнянні з тими, які досягаються країнами поодиночі. Виділяються такі форми міжнародної виробничої кооперації: спільне виробництво, підрядна кооперація, постачання в межах ліцензованих угод, виробнича спеціалізація, організація спільних підприємств.

Міжнародна міжурядова організація – об'єднання держав, утворене на підставі міжнародного договору для досягнення спільних цілей, що має постійні органи і діє в спільних інтересах держав-членів, поважаючи їх суверенітет. Вони можуть бути: 1) універсальні – покликані об'єднувати всі або переважну більшість держав світу, наприклад, ООН – 193 держави-члени; 2) регіональні (трансрегіональні) – членами яких можуть бути країни певного географічного регіону, наприклад, НАТО, ЄС, СНД, АСЕАН, ОТЕС, МЕРКОСУР та ін.; 3) «галузеві» – спеціалізовані на певному напрямі співробітництва (при цьому можуть охоплювати країни різних регіонів), наприклад, ОПЕК, СОТ та інші.

Міжнародна морська організація (ІМО) – спеціалізована установа ООН, що заснована в 1958 р. для сприяння міжнародній співпраці в галузі морських перевезень, морської торгівлі, забезпечення безпеки на морі, а також для захисту морського середовища від забруднення шкідливими й небезпечними речовинами. Штаб-квартира організації знаходиться в Лондоні.

Міжнародна неурядова організація – утворена не на підставі міжнародного договору, що об'єднує юридичних або фізичних осіб.

Наприклад, Всесвітня Федерація профспілок, Соціалістичний інтернаціонал (Соцінтерн), Римський клуб, Грінпіс та інші.

Міжнародна організація праці (МОП) – спеціалізована установа ООН, що сприяє правовому регулюванню трудової міграції. Організація створена в 1919 р. згідно Версальському мирному договору в межах *Ліги націй*. До складу організації входить більшість членів ООН. Штаб-квартира розташована в Женеві (Швейцарія). Устав прийнятий Генеральною конференцією МОТ у Філадельфії (США) в 1944 р. Згідно прийнятій МОТ Програмі дій, організація набору робочої сили повинна відбуватися на основі двох- чи багатосторонніх угод із врахуванням соціально-економічних потреб експортерів та імпортерів робочої сили. Міжнародні норми про працю зібрані в Міжнародному кодексі праці. Конвенція МОТ про працюючих мігрантів передбачає визнання державами, які ратифікували даний документ, рівності по відношенню мігрантів незалежно від національності, расової та конфесійної приналежності.

Міжнародна політика – це політика міжнародних відносин, яка становить окремий вид людської діяльності. Міжнародні відносини як прояв міжнародної політики постійно змінюються під впливом міжнародної політики й самі впливають на її сутність, характер і розвиток. Поняття «міжнародна політика» є ширшим, ніж поняття «зовнішня політика», під якою розуміється діяльність держави на міжнародній арені стосовно регулювання відносин з іншими міжнародними акторами. Мета міжнародної політики – реалізація інтересів міжнародних акторів, забезпечення сприятливого міжнародного порядку, тобто певних правил та механізмів налагодження та регулювання міжнародних відносин відповідно до своїх інтересів. Інструментами міжнародної політики держави є дипломатія, військова сила, пропаганда і фінанси, які перебувають у постійній взаємній координації.

Міжнародна протока – це природний, водний шлях з однієї частини відкритого моря (океану) або виняткової економічної зони до іншої, що регулярно використовується в інтересах інтенсивного торговельного судноплавства. Визначальним критерієм для міжнародної протоки є особливо важливе географічне положення. Таких проток у світі налічується понад 300. Незалежно від правового статусу вод протоки у ній має бути забезпечена свобода судноплавства, що не шкодить суверенітету прибережної держави. Держави, розташовані на берегах проток, не повинні перешкоджати транзитному проходженню суден або прольоту літальних апаратів над протоками. Транзитний прохід повинен здійснюватися з дотриманням

законів та правил прибережної держави, яка встановлює коридори для плавання протокою і регулює всі поточні питання. Має забезпечуватися режим мирного проходження. Режим міжнародних проток може регулюватися також спеціальними конвенціями. Прикладами міжнародних проток, що мають найбільше військово-стратегічне й економічне значення є: Босфор, Мармурове море і Дарданелли, що зв'язують Чорне і Середземне моря (Туреччина); Гібралтарська протока сполучає Середземне море й Атлантичний океан (до її берегів виходять Марокко, Іспанія та Гібралтар); Балтійські протоки – Малий Бельт, Великий Бельт і Зунд між Балтійським і Північним морями (Данія і Швеція); Ормузька протока між Індійським океаном і Перською затокою (Іран і Оман); Ла-Манш і Па-де-Кале (британські назви Англійський і Дуврський канали) розділяють французькі та британські береги; Баб-ель-Мандебська протока, що з'єднує Червоне море з Індійським океаном; Малаккська протока між Малайзією та Індонезією; Магелланова протока сполучає Атлантичний і Тихий океани (Аргентина й Чилі) та ін.

Міжнародна система безпеки – це сукупність норм міжнародного права та створених на їх основі органів, сил і механізмів забезпечення безпеки двох і більше країн.

Міжнародна торгівля – міжнародні товарно-грошові відносини, сукупність зовнішньої торгівлі усіх країн світу. Об'єм міжнародної торгівлі (світовий товарообіг) підраховується шляхом сумування лише об'ємів експорту в доларах США та в цінах *ФОБ* експорту. Розрізняється міжнародна торгівля товарами й послугами. При опублікуванні даних про товарну структуру міжнародної торгівлі у статистичних збірниках ООН товари групуються відповідно зі стандартною міжнародною торговою класифікацією ООН. Основними джерелами інформації про показники міжнародної торгівлі є щорічні статистичні видання «International Trade Statistics Yearbook» і «Commodity Trade Statistics». Статистичні збірники з міжнародної торгівлі видають ЮНКТАД, ВТО, МВФ, ОЕСР, ЄС та інші міжнародні організації.

Міжнародна Фінансова Корпорація (МФК) – це організація, що створена в 1956 р. на правах філіалу *Всесвітнього банку*. В своїй діяльності орієнтується на надання кредитів приватному капіталу без вимог державних гарантій, але при високій рентабельності проектів. Крім надання позик МФК має право самостійно здійснювати інвестиційну діяльність з подальшим перепродажем придбаних активів приватному капіталу. Позики й кредити МФК мають доповнюючий стимулюючий характер і не перевищують 25 % вартості

проекту. МФК здійснює фінансування великомасштабних проектів на пільгових умовах з мінімальною позиковою сумою від 1 до 100 млн доларів США.

Міжнародне морське право – в період з 1973–1982 рр. 3-я Конференція ООН з морського права розробила єдину універсальну конвенцію, що регулює використання біологічних і мінеральних ресурсів, судноплавство на морях і океанах. Однак, не очікуючи підсумків Конференції, більшість морських держав встановило біля своїх берегів економічні і риболовні зони шириною до 200 морських миль. У результаті практично 30 % *акваторії Світового океану* опинилося під юрисдикцією більше 60-ти морських держав. У зв'язку з результатами «переділу» морів і океанів виникли численні військово-політичні конфлікти, в тому числі навколо Фолклендських (Мальвінських) островів у Південній Атлантиці та Парасельських островів у Південно-Китайському морі. Дипломатичні баталії велися навіть навколо окремих скель, наприклад, скелі Роколл у Північній Атлантиці, чи невеликого острова Зміїний у Чорному морі між Україною і Румунією. Морські держави не тільки відстоювали права на економічні зони, але й демонстрували свою геополітичну силу.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) – поряд зі *Світовим банком* один із основних *Бреттон-вудських інститутів*, які заклали основу міжнародних валютно-фінансових відносин. Заснований у липні 1944 р. представниками 44 країн на валютно-фінансовій конференції в Бреттон-Вудсі в штаті Нью-Гемпшир (США). Головне завдання МВФ полягає в спостереженні за проведенням кредитно-грошової політики та політики встановлення валютного курсу країнами-членами. Згідно ідеології МВФ упорядкована валютна система є принциповою умовою процвітання світової економіки, сприяє торгівлі, створює робочі місця, розширює економічну активність і підіймає життєвий рівень населення. Персонал МВФ нараховує 2 тис. співробітників. Фонд, на відміну від Світового банку, не має філіалів, крім відділень у Парижі, Женеві та ООН.

Міжнародний канал – це штучний водний шлях, що використовується для міжнародного судноплавства. Наприклад, Суецький канал, Панамський, Коринфський та ін.

Міжнародний (міждержавний) конфлікт – основа міжнародних відносин у традиційній геополітиці. Розрізняються військово-політичні, економічні, етнічні, цивілізаційні, конфесійні та інші види конфліктів. У сучасному світі загроза потенційних конфліктів зростає через збільшення кількості й різноманітності учасників

міжнародних відносин. Чисельність земель збільшується, а ресурс життя зменшується, в першу чергу площі родючих ґрунтів та чистої питтєвої води. Боротьба за сировину – основа майбутніх міжнародних конфліктів.

Міжнародний кредит – надання грошово-матеріальних ресурсів одних країн іншим у тимчасове користування. Здійснюється шляхом надання валютних і товарних ресурсів іноземним позичальникам на умовах повернення та сплати відсотків, переважно у вигляді позик. Розрізняються приватні й урядові кредити.

Міжнародний район морського дна («Район») – дно морів й океанів та їх надра за межами національних юрисдикцій. Район – це міжнародна територія, що через специфіку свого положення й інтересу до неї і її ресурсів усього людства, усіх держав, незалежно від виходу до моря, отримала найменування «спільний спадок людства». Жодна з держав не має права претендувати на суверенітет або суверенні права щодо будь-якої частини Району чи його ресурсів. Район та його ресурси – спільне надбання всього людства, від імені якого діє Міжнародний орган з морського дна – МОМД («Орган»). Усі держави-учасниці Конвенції ООН з морського права (1982 р.) – члени Органу. Діяльність у Районі має здійснюватися винятково з мирною метою і на благо всього людства. Вона означає розвідування і видобування ресурсів Району; будь-яка інша діяльність не регулюється правовим режимом Району.

Міжнародний розподіл праці (МРП) – це глобальна система розподілу праці між національними господарствами. Сучасний МРП трансформується в міжкорпоративне, що здійснюється транснаціональними господарюючими суб'єктами. В інформаційну епоху виділяються наступні типи МРП: 1) виробники високої вартості, що базуються на інформаційній праці; 2) виробники високих об'ємів, що базуються на низькооплатній праці; 3) виробники сировини, що базуються на природних ресурсах; 4) зайві виробники, праця яких знецінена (Мануель Кастельс).

Міжнародний тероризм – це сукупність суспільно небезпечних у міжнародному масштабі дій, які тягнуть за собою бездумну загибель людей, порушують політичні, економічні, культурні й інші комунікації між державами. Тероризм перетворився на суб'єкта світової політики й почав здійснювати реальний вплив на міжнародні відносини. Терористична атака 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку нанесла удар по сучасній системі міжнародних відносин і міжнародній безпеці. Жертвами насилля громадяни стають випадково чи вибірково, а терористичний акт служить деяким посланням,

знаком. Загальний «бюджет» світового тероризму оцінюється від 7 до 30 млрд доларів.

Міжнародні відносини – це система військово-стратегічних, політичних, економічних, соціальних і культурних відносин між державами й іншими учасниками світової політики, що формує *світовий порядок*. Домінуючу роль у міжнародних відносинах відіграють міждержавні відносини. В міждержавних відносинах (політиці) немає таких понять і категорій, як «дружба народів», «інтернаціональний обов'язок» і «братська допомога». Існують лише державні інтереси й конфлікт інтересів. Міжнародні відносини є важливою складовою забезпечення міжнародної та *національної безпеки*.

Міжнародні економічні відносини (МЕВ) – це система економічних відносин між державами, регіональними угрупованнями, транснаціональними корпораціями й іншими суб'єктами світового господарства, що включає валютно-фінансові, торгові, виробничі, трудові та інші відносини. Лідуючою формою міжнародних економічних відносин є валютно-фінансові відносини. Основу сучасної системи МЕВ складають три міжнародних інститути, що покликані здійснити в інтересах Заходу перерозподіл ресурсів іншого світу. Це тріо включає *транснаціональні корпорації* (ТНК), транснаціональні фінансові інститути (*Міжнародний валютний фонд, Світовий банк*) і *Всесвітня торгова організація* (ВТО). Сучасна система світових фінансових і торгових інститутів утворена переважно Заходом і враховує в першу чергу його ділові інтереси. Тому для світогосподарської інтеграції незахідні держави змушені використовувати утворену систему.

Міжнародні зони – це порівняно невеликі території, які за відповідними договорами перебувають під спільним управлінням двох і більше держав.

Міжнародні консорціуми (з лат. consortium – співучасть, співтовариство) – тимчасова угода між кількома чи промисловими монополіями для проведення яких-небудь фінансових операцій і тому подібне. В геополітичному плані міжнародні консорціуми виглядають як інтернаціонально-відтворювальні центри, що об'єднують національне господарство з глобальним.

Міжнародні ріки – це ріки й штучні з'єднання між ними, які використовуються для міжнародного судноплавства (біля 200 великих річок світу, наприклад, Дунай, Рейн, Ельба, Одер, Амазонка, Ніл, Ганг, Амур, Тиса, Дністер та ін.).

Міжнародні сервітути – тимчасове користування територіями: оренда, право транзиту або прольоту через певну зону,

проходу деякими ріками тощо. Об'єктом сервітуту виступає саме територія, і обов'язки за ним мають переходити від однієї держави до іншої при правонаступництві. Наприклад, сервітуту закріплено в Договорі про Шпіцберген 1920 р., Договорі між СРСР і Фінляндією про оренду Фінляндією радянської частини Сайлемського каналу 1962 р.

Міжнародні товарні угоди – це договори з регулювання світових ринків окремих сировинних товарів з метою усунення надмірних коливань світових цін і розвитку міжнародної торгівлі цим товаром.

Міжнародні транспортні коридори (МТК) – надзвичайно складна технологічна система, що концентрує на генеральних напрямках транспорт загального користування (залізничний, автомобільний, морський, трубопровідний) і телекомунікації. Концентрація матеріальних, фінансових та інформаційних потоків, висока якість обслуговування й розмаїття наданих послуг забезпечують прискорення обертання капіталу й синхронізації проходження товарів, документів і грошей в умовах преференціального режиму. МТК, які складаються з кількох транспортних модулів, називають також мультимодальними (чи інтермодальними) транспортними коридорами. Для реалізації проектів міжнародних транспортних коридорів необхідні не лише капітали, але й політична воля. Ефект функціонування МТК досягається в єдиному митному й економічному просторі. Крім того, країна, що виступає з ініціативою створення МТК, повинна володіти певною геополітичною могутністю.

Містика – це вчення про таємниче, загадкове, приховане.

Місто – концентрація людей в одній точці місцевості, результатом чого є формування просторово-часової стратифікації природних (географічне розташування), геополітичних, гео економічних, соціокультурних та інших процесів у даній місцевості, що насичена подіями. Своїми особливостями виділяються *історичні* та *світові міста*.

«Місце» – первинний осередок політичного простору, який водночас є ареною взаємодії процесів, що відбуваються на всіх ієрархічних рівнях геопросторової політичної організації суспільства. Концепція «місця» розроблена американським вченим-географом Дж. Егню.

Місцерозвитку ландшафти – неповторне поєднання ландшафтів, де певний народ склався як етнокультурна спільність і адаптувався до оточуючого середовища. Процеси етногенезу в Європі виникали переважно на сході – при поєднанні степового й гірського ландшафтів, на заході – лісового й лугового, на півдні –

степового й оазисного (Крим, Середня Азія), на півночі – лісотундри й тундри. На Близькому Сході нові етнічні комбінації часто виникали в природних контактних зонах моря, гір, пустель і річкових долин. Китайський народ сформувався на берегах Хуанхе, при поєднанні річкового, гірського, лісового й степового ландшафтів. Російський етнос формувався в ландшафтах полів, березових гаїв, тихих рік Волго-Окського межиріччя. Український народ сформувався в середовищі всіх чотирьох ландшафтів – лісів, степів, горах і річкових долинах.

Степові ландшафти визначили спосіб життя кочових народів, а долини Хуанхе та Янцзи – меліоративні навички китайців. При колонізації земель відбувається адаптація етносу, виробляються нові поведінкові навички, що передаються з покоління в покоління при допомозі механізму сигнальної спадковості. В результаті в етносу формується оригінальний стереотип поведінки.

Етнос, який втрачає зв'язок з ландшафтом місцерозвитку, часто безуспішно переносить стереотипи своєї традиційної поведінки в інше природне середовище. Наприклад, росіяни й українці, які заселяли Далекий Схід, тривалий час не могли виробити оптимальну стратегію взаємовідносин з природою, в той час як місцеві корейці досягали високих врожаїв. Їх самобутнє господарство докорінно відрізнялося від укладу переселенців і було адаптоване до місцевих природних умов кращим складом культур (рис, просо, боби, овочі).

Місцерозвиток (або батьківщина) – термін *П. М. Савицького*, один із ключових у теорії *євразійства*. Концепція «місцерозвитку» дуже близька до «органічної» школи німецьких геополітиків *Ф. Ратцеля* і *К. Гаусгофера*. Місцерозвиток – взаємне пристосування живих істот один до одного у тісному зв'язку із зовнішніми географічними умовами, що створює особливу гармонію та стійкість середовища (за П. М. Савицьким). Соціально-політичне середовище та його територія повинні злитися в єдине ціле, в географічний індивідуум чи ландшафт. Це об'єднуюча першооснова Росії-Євразії при всій її національній, расовій, релігійній, культурній, мовній, ідеологічній розмаїтості. Місцерозвиток – це неповторне географічне середовище. Кожній цивілізації як особливому соціокультурному організму у сфері геополітики відповідає особливий місцерозвиток. Процес утворення Росії-Євразії як геополітичної єдності в основних рисах завершився на кінець XIX ст. Однак у XX ст. країна вступила у смугу кардинальних трансформацій, коли історичні цінності піддалися перегляду й переоцінці.

Могутність держави геополітична – це сукупність наявних матеріальних і духовних можливостей, що використовуються для досягнення геополітичних цілей держави. Вона включає військово-політичну, воєнну, військово-економічну, економічну, науково-технологічну, інформаційну, демографічну, духовну та природно-ресурсну могутність *геополітичного актора* (держави) у поєднанні з особливостями його геополітичного та гео економічного положення і спроможністю ефективно використовувати ці фактори на міжнародній арені. Воєнні види могутності враховують чисельність збройних сил, наявність і кількість ядерного та іншого озброєння. Економічна могутність відображається в показниках валового національного продукту, індексу людського розвитку, чисельності населення, його купівельної спроможності та ємкості внутрішнього ринку споживання. Важливим фактором могутності держави залишається велика територія, що підвищує військову безпеку, наявність енергетичних та інших природних ресурсів, стратегічна транзитність, яка забезпечує створення *міжнародних транспортних коридорів*.

Могутність держави військово-політична – це сукупність матеріальних ресурсів країни, інтелектуальних і духовних сил, бойової могутності збройних сил, які забезпечують державі відповідне *геополітичне положення* в мирний і воєнний час у відповідності з національними інтересами й геостратегічними цілями.

Могутність держави економічна – сукупність досягнутого рівня національної економіки, що характеризується макроекономічними показниками.

Могутність розуму й інтелекту – в новітній геополітиці розрізняється могутність розуму й інтелектуальна могутність. У повсякденній свідомості поняття «розум» часто ототожнюється з «інтелектом», що не одне й теж. Великий західний психоаналітик Еріх Фромм акцентував увагу на принципових відмінностях. У його тлумаченні під «розумом» розуміється здатність людини осягати світ думкою, а «інтелект» виражає здатність маніпулювати світом при допомозі думки. У Східній Європі відбулася підміна понять, основною формулою трансформації стала формула «Капітал+Інтелект», що посилює деградацію в суспільстві на основі широкого застосування технологій маніпулювання свідомістю й підсвідомістю.

Модель всезагального добробуту (соціальної ринкової економіки) – прикладом даної моделі є скандинавська (Швеція, Норвегія, Фінляндія) – колективістсько-універсалістська модель соціально-економічного розвитку на основі приватної власності

і ринку. В ній економіка має соціальний аспект, який передбачає вирівнювання рівня життя населення за рахунок використання результатів приватно-капіталістичного підприємництва й економічного зростання. Держава активно втручається в економіку, встановлює високі ставки оподаткування. Доходи розподіляються на користь малозабезпечених громадян і розповсюджених різноманітних «вільних асоціацій». Ця модель у 1960–1980 рр. була характерна для скандинавських країн, і в першу чергу для Швеції. Вона дозволила у ці роки скандинавським країнам досягти найвищих, серед інших розвинених країн, показників соціалізації економіки, зокрема у розподілі ВВП на соціальні витрати держави, за ступенем рівномірності в розподілі доходів, зближенню рівнів оплати праці, зниженням кількості осіб, які перебувають нижче офіційної межі бідності. Проте ця модель почала знижувати свою ефективність уже в першій половині 1980-х років, коли стала розпадатися централізована система колективно-договірної регулювання, до мінімуму зменшився вплив держави у сфері формування заробітної плати. Темпи економічного зростання стали різко падати. Виникла необхідність вдосконалення скандинавської моделі в лібералізації економіки, перегляду стратегії розвитку, дерегулювання, приватизації і посилення ролі ринку. Тому надалі ключовим елементом життєдіяльності оголошується не індивід і не суспільство, а взаємини і комунікації між людьми на різних рівнях соціальної ієрархії. Головна таємниця успіху в економіці тепер не завжди залежить від фізичного і фінансового капіталу, а від багатства людського фактору – знань, ідей і творчості. Принцип рівності в розподілі соціальних благ змінюється на новий: «Хто не працює – той не отримує допомоги».

Модель планетарного просторового поділу – розроблена британським географом *Г.Макіндером* і вперше оприлюднена в 1904 році у доповіді «Географічна вісь історії». Модель складається з трьох елементів: 1) *гартленд*; 2) *внутрішній півмісяць*; 3) *зовнішній півмісяць*.

Модель соціальної ринкової економіки – найбільш успішно була реалізована в повоєнній Німеччині. Батьком «економічного дива» став професор економіки Людвік Ерхард (1897–1977 рр.). Модель «соціального ринкового господарства» мала актуальну й одночасно тривіальну, загальновідому думку вченого: соціальна спрямованість економіки реалізується не через удосконалення механізму розподілу, а через зростання виробництва. Ця концепція викликала шквал несприйняття як з боку окупаційної влади, так

і соціал-демократичної партії Німеччини, яка виступала за централизоване планове господарство. Однак громадська мужність, переконливість та залізна логіка вченого допомогли відстояти свободу економіки проти державного втручання.

Велике значення для відродження Німеччини мали німецький менталітет і вітчизняна культура ринкових відносин, включаючи повагу до професії підприємця та інтелекту. Німці загалом працелюбні й дисципліновані, ґрунтовні й енергійні, добросовісні в будь-якій справі, у них сильно розвинута любов до порядку, почуття обов'язку й звичка підкорятися владі, вони нерідко готові на великі особисті жертви й проявляють мужність у випадку фізичної небезпеки.

В подальшому модель соціальної ринкової економіки неодноразово корегувалася в пошуках балансу між державним регулюванням і лібералізацією підприємницької діяльності. Так, гасло 1970-х років «Більше ринку, менше держави» змінився на новий: «Більше ринку при сильній державі». В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. модель «соціального благоденства» зіткнулася з новими викликами, серед яких виділяються складна демографічна обстановка, зростаюче безробіття, об'єднання Німеччини та розширення ЄС на Схід. Демографічна криза в результаті зниження народжуваності призвели до того, що нове покоління в працездатному віці важко виконує соціальні зобов'язання. Дефіцит бюджету пенсійного страхування склав 10 млрд євро, в третій за величиною економіці світу нараховувалося більше чотирьох мільйонів безробітних. Висока доля соціального забезпечення у валовому суспільному продукті (біля 30 %) вже не тільки не забезпечує армії безробітних і отримувачів соціальної допомоги, але призвела до зростання утриманства та до процвітання тіньової економіки, частка якої у ВВП збільшилася до 17 % (380 млрд євро). Німеччина змушена була піти на непопулярні заходи зі скорочення соціальних програм.

Модернізація – це перехід від традиційного суспільства до сучасного, що являє собою сукупність процесів якісного перетворення соціальної, економічної, політичної та культурної систем суспільства. В теорії модернізації під сучасним суспільством розуміється виключно західна цивілізація.

Модернізм (з фр. *modernism, modern* – новітній, сучасний) – світоглядний напрям, що базується на триаді європейського Просвітництва: раціоналізмі, індивідуалізмі та матеріалізмі.

Моджахеди – учасники суспільно-політичного руху в мусульманських країнах, які виступають за перемогу ідеалів ісламу.

«Молотова – Ріббентропа пакт» – договір про ненапад між Німеччиною та СРСР, підписаний 23 серпня 1939 р. у Москві наркомом із закордонних справ СРСР В. М. Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Сторони угоди зобов'язалися утримуватися від нападу одна на одну й дотримуватися нейтралітету в разі, якщо одна з них ставала об'єктом воєнних дій третьої сторони. До договору додається Секретний додатковий протокол про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі на випадок «територіально-політичної перебудови». Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. договір втратив чинності.

Монархія (з гр. *monarchia* – єдиновладдя) – форма державного правління при якій уся повнота влади повністю, частково чи номінально зосереджена в руках однієї особи – спадкового монарха (царя, короля, імператора, султана, шаха, еміра, хана та ін.). Монархія поділяється на такі види: абсолютна, конституційна (обмежена), дуалістична.

Мондіалізм (з фр. *lemond* – світ) – геополітична ідеологія Єдиного Світу. В кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. концепція *атлантизму* переросла в теорію мондіалізму. Зміст мондіалізму полягає в ствердженні неминучості повної планетарної інтеграції, глобалізації, злиття всіх держав, народів і культур в єдине планетарне утворення із встановленням «Світового Уряду» («уніформний світ») для забезпечення мирного і прогресивного розвитку людства. Ця геополітична ідеологія передбачає знищення расових, релігійних, етнічних, національних і культурних кордонів, формування світової економічної системи транснаціональними суб'єктами підприємницької діяльності. Мондіалістські ідеї вже давно існують у вигляді філософських доктрин. Вони висловлювалися вченими, письменниками та політичними діячами минулого – І. Кантом, О. Контом, Г. Е. Лессінгом, Ф. М. Достоєвським, Ф. Ратцелем, С. Родсом та ін. Як правило, переважали ідеалістичні уявлення про спроможність Світового Уряду припинити війни і ворожнечу, встановити мир у всьому світі, забезпечити прогрес усього людства. Комуністична ідеологія по суті є також мондіалістською. Про створення Сполучених Штатів Світу, які повинні були стати наслідком світової революції, на початку ХХ ст. висловлювався В. І. Ленін. Ця концепція знайшла відображення у гаслах: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», світової революції, «американського століття», конвергенції (зближення, злиття) капіталізму і комунізму. У ХХ ст. мондіалізм став однією з теоретичних засад

зовнішньої політики США, обґрунтування їх намірів на світове панування. Під патронатом Сполучених Штатів були створені численні мондіалістські організації, головні з яких: «Рада з міжнародних відносин» – С. F. R. (з 1921 р.), Більдерберзький клуб (з 1954 р.), «Тристороння комісія» – «Трилатераль» (з 1973 р.). Остання має на меті об'єднати під егідою атлантизму й США головні центри світової економіки (Англо-Америку, Західну Європу та Японію) і встановити панування над усім світом.

Монетаризм – напрям економічної думки, який відстоює пріоритет грошей у макроекономічних коливаннях. На думку монетаристів, найкраща макроекономічна політика спрямована на підтримку стабільних темпів зростання грошової маси.

Монетаристська філософія – технологія створення відкритого фінансового простору, що не визнає національні кордони й суверенітети. Особливо вона проявилася в створенні фінансових пірамід.

Моніторинг – постійне спостереження та відстеження оточуючого природного, економічного й політичного середовища для оптимізації його контролю.

Монополія (з гр. *monopolia*) – 1) виключне право держави, компанії або фізичної особи на виробництво чи продаж чого-небудь; 2) велике капіталістичне об'єднання, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва й капіталу з метою встановлення домінуючого положення в певній галузі господарства й отримання монополюючого високого прибутку чи надприбутку.

Море – геополітичний термін *Альфреда Мегена*, який означає морську (водну) силу, *таласократію*. Асоціюється з англо-американським світом.

МОРЕМАР – геополітичне й гео економічне поняття В. О. Дергачова з теорії *Великих багатовимірних просторів* і концепції *рубіжної комунікативності*. Це берегова зона, чи контактна (крайова) зона суша-море (океан), історичний плацдарм колонізації Землі та створення геополітичних і гео економічних форпостів, основа ексцентрованих океанічних природних систем, головний екологічний «двигун» Світового океану. Берегова зона морів і океанів відіграє виключно важливу роль у становленні геополітичної і гео економічної могутності держави. Якщо країна розвивається «обличчям до моря», то її могутність зростає за рахунок відкритості до світу. Коли ж країна стає на шлях ізоляціонізму, виникає загроза її розпаду за рахунок втрати комунікаційних функцій.

Берегова зона морів і океанів – головний геополітичний плацдарм, тут зосереджені великі центри військової могутності,

економічні й демографічні полюси Землі. Історія людства тісно пов'язана з береговою зоною – історичним форпостом колонізації континентів і освоєння Світового океану. Поглиблення міжнародного розподілу праці, тенденції глобалізації та регіоналізму посилюють економічну й демографічну привабливість берегової зони морів і океанів. Берегова зона стає «зоною життєвих інтересів» окремих держав.

МОРЕМАР включає континентальний шельф і приморську зону, його площа приблизно 36 млн кв. км, або 7 % поверхні Землі (при довжині берегової лінії Світового океану більше 1,5 млн км та умовній ширині приморської зони в 3 км). Таким чином, за площею МОРЕМАР займає друге місце серед материків (після Євразії) і четверте серед океанів. Нині в МОРЕМАРі зосереджено 98 % морської господарської діяльності й половина військової могутності світу. *Рімленд* є частиною МОРЕМАРа, оскільки включає лише певну частину приморської зони Євразії (західне, південне й південно-східне узбережжя). У сучасному світі домінує євразійська геополітика з підвищеною увагою до Рімленду. В майбутньому, в міру освоєння енергетичних ресурсів Світового океану, в першу чергу континентального шельфу, МОРЕМАР стане головним об'єктом геополітики.

Морська могутність – це сукупність природно-географічних характеристик, могутності військового, торгового та інших флотів, а також розвинутої берегової інфраструктури. Забезпечує контроль Континенту й відкритість економіки держави до світових ринків і ресурсів морів й океанів. Наявність сучасного ракетно-ядерного надводного й підводного флотів забезпечує захист економічних інтересів держави в Світовому океані. Втрата морської могутності може призвести до руйнування комунікаційного каркасу держави – головних морських портів, зменшення або повне припинення транзиту вантажів, втрата містоформуючих функцій портових міст. У кінцевому рахунку, це призводить до погіршення геостратегічного становища країни, її можливості світогосподарської інтеграції. Руйнація геополітичної осі суша – морські простори може призвести до посилення відцентрових тенденцій у прикордонних районах.

Морської могутності теорія – автор американський адмірал та історик *Альфред Меген*, який у своїх працях висунув ідею переваги морської держави над континентальною. Морська могутність у значній мірі визначає історичні долі країни та народів. Цим пояснюється світова перевага Великої Британії в кінці XIX ст. Важливі умови

морської могутності – географічне розташування країни, її природні ресурси й клімат, протяжність берегової лінії, чисельність населення, національний характер і державний лад. При благодатному поєднанні цих факторів утворюється формула морської могутності: військовий флот + торговий флот + військово-морські бази.

На прикладі Римської імперії адмірал наглядно показав, що володіння морем призводить до перемоги. Морська могутність визначається не тільки військовим суперництвом, але й благами торгівлі. Мандри й перевезення товарів морськими суднами завжди було легшими й дешевшими, ніж сухопутним транспортом. Але морська торгівля потребує захисту військового флоту (наприклад, нині від сомалійських піратів у західній частині Індійського океану). Намагання держав до монополізації торгівлі й захопленню морських комунікацій призводило до війн, «історія морської сили... є в значній мірі й воєнною історією». А. Меген надає першочергового значення географічному розташуванню морських націй, немає сухопутних кордонів і необхідності проводити виснажливі війни за континентальне розширення країни.

Особлива увага в теорії морської могутності приділяється місцезнаходженню Сполучених Штатів, де внутрішні райони надійно зв'язані розвинутою комунікаційною мережею, а «слабкіший кордон», Тихий океан, далеко відсунутий від найнебезпечнішого з можливих ворогів. А. Меген обґрунтував думку про необхідність перетворення США в могутню морську державу.

Морські води – це води морів, що розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини *територіального моря*. Внутрішньою межею цих вод служить берегова лінія, яка може визначатися залежно від місцевих умов.

Морські канали – штучні водні шляхи, що з'єднують між собою частини *Світового океану*. Якщо вони використовуються в інтересах інтенсивного торговельного судноплавства, то мають міжнародне значення. Статус міжнародних морських каналів регламентується міжнародними угодами і внутрішніми актами держав, територіями яких вони проходять (і під суверенітетом яких перебувають). До найважливіших міжнародних морських каналів належать: Суецький між Середземним і Червоним морями (з 1869 р., Єгипет); Панамський між Атлантичним і Тихим океанами (з 1914 р., Панама); Кільський між Балтійським і Північним морями (з 1895 р., Німеччина); Коринфський між Іонічним та Егейським морями (з 1897 р., Греція); Сайменський між озером Сайма та Фінською затокою Балтійського моря (Фінляндія і Росія).

Морфополітика – термін *Р. Челлена*, що позначає складову геополітики, яка вивчає форми державної території. Простір досліджується як такий без уваги до його матеріального змісту. За ідеальну форму території держави, за *Р. Челленом*, визнається коло, а держави, форма території яких віддаляється від кола та має видовжений вигляд (наприклад, Норвегія, Чилі) програють з геополітичної точки зору. Розмір держави складає основу її могутності.

«М'яка могутність» – це геополітична технологія зовнішньої політики, яка дає змогу отримати бажаний результат для суб'єкта міжнародних відносин за рахунок несилкових засобів впливу на інший суб'єкт. Вона проявляється в привабливості таких цінностей Заходу як демократія, політичні свободи та масова культура. «М'яка могутність» є, на відміну від військової та економічної (силової) могутності, непрямым доповненням сили – американської зовнішньої політики. Термін «м'яка могутність» запровадив американський державний діяч і вчений Джозеф Наєм-молодший у праці «Покликання до лідерства: динамічна природа американської сили» (1990 р.), а подальший розвиток його концепція м'якої сили отримала в праці «М'яка сила: засіб досягнення успіху в світовій політиці» (2004 р.). Автор вважав, що нині протистояння на світовій арені відбувається в трьох вимірах: військовому, економічному та в боротьбі за симпатію й прихильність. Основою м'якої сили є привабливість суб'єкта, який справляє вплив, а складовими – військова та економічна допомога, публічна дипломатія, культурні, наукові обміни, міжнародні освітні програми тощо. Формування привабливих цінностей та позитивного образу країни відбувається за допомогою матеріалів ЗМІ, кінофільмів, телебачення, книг, музики, одягу, побутових речей, наукових, культурних і спортивних досягнень, ставленням до прав людини й громадянина.

Н

Наддержава – це держава, що володіє абсолютною політичною, економічною і військовою перевагою над більшістю інших держав. У стародавньому світі наддержавами були Римська й Китайська імперії, могутність і вплив яких було обмежено переважно субрегіональним рівнем. Наддержавні функції характерні для біполярної системи світового порядку. У другій половині ХХ ст. існували дві антагоністичні наддержави – СРСР і США, які були не тільки

військовими, але й ідеологічними та економічними лідерами двох світових протилежних одне одному угруповань. Перевага СРСР і США в ядерній зброї над іншими наддержавами була майже абсолютною. Держави-лідери несли відповідальність за безпеку орієнтованих на них груп країн. З розпадом Радянського Союзу в 1991 р. у світі залишилася одна наддержава – США, яка веде пошук ворожої альтернативи власній наддержавності, наприклад, «вісь зла» та намагається шляхом нарощування військової могутності нав'язати світу політичні рішення та компенсувати зменшення власного економічного впливу. В майбутньому найбільш вірогідним кандидатом на роль другої наддержави є Китай.

Надзвичайна обстановка – це стан суспільства й держави у період різкого загострення політичних, економічних, національних, конфесійних та інших протиріч, виникнення соціально-політичних криз і конфліктів із застосуванням засобів насилля та збройної боротьби, коли настає реальна загроза національній безпеці держави, стабільності й стійкості її інститутів.

Надзвичайна ситуація – це обстановка на певній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного чи іншого лиха (у тому числі застосування супротивником засобів ураження), які можуть спричинити або спричинили за собою людські жертви, збитки здоров'ю людей чи навколишньому природному середовищу, значні матеріальні втрати й порушення умов життєдіяльності людей. Залежно від розміру зони розповсюдження факторів ураження надзвичайні ситуації поділяються на локальні (в межах території об'єкту виробничого чи соціального призначення), місцеві (в межах населеного пункту, міста, району), територіальні (у межах території області), регіональні (в межах території кількох областей), державні (у межах усієї країни) і транскордонні (вражаючі фактори надзвичайної ситуації виходять за межі держави чи надзвичайна ситуація сталася за кордоном і торкається території України).

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим суспільного життя, що вводиться в країні чи окремих регіонах, який передбачає зміну встановлених законом повноважень органів державної влади, органів місцевого самоуправління, прав громадських об'єднань, підприємств, організацій, установ, прав, свобод і обов'язків громадян. Надзвичайний стан є тимчасовим заходом, що покликаний виникненням факторів, які створюють безпосередню небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільства й держави. Введення надзвичайного стану переслідує мету забезпечити безпеку

громадян, захистити конституційний лад, відновити законність і правопорядок шляхом збереження та ліквідації цих факторів, усунення й ліквідація їх шкідливих наслідків. Надзвичайний стан є вимушеним заходом. Основою для його введення є спроби насильницької зміни конституційного ладу, масові безлади, що супроводжуються насиллям, міжнаціональні конфлікти, блокада окремих місцевостей, які загрожують життю та безпеці громадян або нормальній діяльності державних інститутів, стихійні лиха, епідемії, великі аварії, що спричиняють загрозу життю та здоров'ю населення й вимагають проведення аварійно-рятувальних і відновлюваних робіт.

Надзвичайний стан – неочікувана, непередбачувана подія, що призвела до знищення чи пошкодження матеріальних об'єктів, загибелі людей або до інших важких наслідків.

Надра – це підземний простір, що розташований під сухопутною та водною поверхнею державної території. Теоретично глибина надр не обмежена і поширюється аж до центру земної кулі. Але фактично на практиці надра охоплюють сегмент товщі планети до технічно досяжної глибини.

«Накладений» кордон – такий, що проведений без врахування розміщення вже сформованих етнічних, культурних та інших соціальних спільнот.

Напіванклав/напівексклав – оточена державною територією частина території іншої держави, що має вихід до моря – зв'язок з основною територією своєї держави. Наприклад, Північна Ірландія є напіванклавом для Ірландії, а для Великої Британії – напівексклавом, іспанські міста Сеута і Мелілья в Африці для Іспанії є напівексклавами, а для Марокко – напіванклавами, Калінінградська область Росії для неї є напівексклавом, а для Польщі та Литви – напіванклавом, штат Аляска (США) для Сполучених Штатів є напівексклавом, а для Канади – напіванклавом та ін.

Напівзакрите море – затока чи море, оточене двома чи більше державами, що сполучається з іншим морем чи океаном через вузький прохід і складається повністю чи головним чином з територіальних морів і виключних економічних зон двох чи більше прибережних держав. Суверенітет кожної з них визнається в зонах їх територіальних вод, а статус центральної частини має бути аналогічним статусу відкритого моря. Конвенція встановлює пріоритетні права прибережних держав на управління органічними ресурсами, захист морського середовища, координацію наукових досліджень тощо. Характерними прикладами є політико-правова ситуація в напівзакритих Чорному та Балтійському морях.

Напруга кордону (гранична напруга) – це творча чи руйнівна енергетика багатовимірного кордону (межі) держав чи цивілізацій (геополітичної, гео економічної, національної, конфесійної й т. д.). Коли не вдається створити інтенсивний енергоінформаційний і матеріальний (торговий) обмін на межах цивілізацій, який забезпечує відносну якість життя, кордони приходять у рух. Особливо велика небезпека етнонаціональних і етноконфесійних конфліктів у прикордонних зонах.

Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) – постійно діюча з 1973 р. нарада 33 європейських держав, США й Канади з метою зміцнення безпеки народів і розширення рівноправного співробітництва між державами з різним соціальним ладом. 1 серпня 1973 р. в Гельсінкі на Нараді керівників держав-учасниць був підписаний Заключний Акт, в якому сформульовані принципи міждержавних відносин, що являли собою «кодекс мирного співіснування» країн з різним соціально-політичним ладом. У «Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах» були закріплені такі принципи: 1) суверенна рівність, поважання прав, притаманних суверенітету; 2) незастосування сили або погрози силою; 3) непорушність кордонів; 4) територіальна цілісність держав; 5) мирне врегулювання суперечок; 6) невтручання у внутрішні справи; 7) поважання прав людини та основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії та переконань; 8) рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею; 9) співробітництво між державами; 10) сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом. Положення Заключного Акту були розвинуті й доповнені на наступних нарадах, а статус НБСЄ піднятий до рівня регіональної міжнародної організації. – Див.: *Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)*.

Народ – 1) усе населення країни (держави); 2) працюючі маси (на противагу пануючій або правлячій *еліті*); 3) різноманітні форми історичної, етнічної спільності (*націй, народностей, національностей*) – суб'єкт міжнародно-правової системи прав народів.

Народність – спільність людей, яка сформувалася історично на основі мови, території, економічного життя й культури, що передує *нації*.

Народонаселення – сукупність людей, що проживають у певній країні, частині світу чи на Землі загалом (людство).

Народонаселення теорія – вчення англійського економіста й священника Томаса Мальтуса (1766–1834 рр.). На його думку, вдосконаленню суспільства заважає біологічна природа людини.

Відтворення населення здійснюється в геометричній прогресії. Т. Мальтус стверджує про постійність і сталість двох закономірностей. Продовольство потрібне для існування людини. Пристрасть між статями необхідна й вічна. В подальшому після довгих роздумів, відчуваючи песимізм по відношенню зв'язку між зростанням населення та збільшенням виробництва засобів існування, Т. Мальтус відчув безвихідь концепції. Життєздатна сила породжується саме тими суворими умовами, в яких людина поставлена творцем: «Якщо б населення і продовольство зростали в однаковій пропорції, можливо, людина ніколи не вийшла б із стану дикості... Повсякденний досвід переконує нас, що лише труднощі життя сприяють проявленню талантів... Усі визнають, що нові й екстраординарні ситуації породжують інтелект, який здатен долати труднощі».

НАТО (Організація Північноатлантичного Договору) – військово-політичний блок, що створений 4 квітня 1949 р. з ініціативи США представниками 12 держав. Членами блоку є США, Канада, більшість держав Західної Європи й Туреччина. В 1966 р. Франція вийшла з військової організації, зберігши членство в політичних структурах альянсу. Договір закріпив геополітичний розкол Європи. Вищий орган блоку – сесія ради НАТО. Штаб-квартира знаходиться в Брюсселі. Головна ціль Північноатлантичного Договору – гарантували свободу й безпеку всіх своїх членів у Європі та Північній Америці відповідно до принципів Уставу ООН. НАТО органічно пов'язаний і доповнює ЄС у військово-політичному відношенні. В 1994 р. прийнята програма НАТО «Партнерство заради миру», в 1997 р. створена Рада євроатлантичного партнерства, яка здійснює регулярні консультації з питань безпеки й оборони між НАТО й державами-партнерами. В 1996 р. НАТО прийняв рішення про розширення на Схід. У 1999 р. у Північноатлантичний блок були прийняті Польща, Чехія та Угорщина, а в 2004 р. Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Румунія та Болгарія. Під егідою НАТО без санкції Ради Безпеки ООН у 1999 р. була здійснена військова агресія проти Югославії. Після терористичної атаки на США в 2001 р. однією з важливих цілей Альянсу стала боротьба з міжнародним тероризмом. У результаті вперше в своїй історії НАТО спрямував свої контингенти за межі Європи. В 2003 р. НАТО взяв на себе відповідальність за Міжнародні сили сприяння безпеці (ІСАФ) в Афганістані.

Наукова парадигма – це сукупність норм, правил і цінностей, які створюють установку мислення пізнавати явища у певному ракурсі чи відповідному методологічному спрямуванні.

Науково-технічна могутність – це складова частина геополітичної (національної) могутності держави, що спрямована, в першу чергу, на розробку та вдосконалення військово-технічної продукції. Абсолютним лідером у науково-технічній сфері є США, які витрачають на інноваційну діяльність більше, ніж усі інші *великі держави*.

Науково-технологічний парк – це територіальна група фірм, що здійснює дрібномасштабне виробництво, яке базується на науково-технічних розробках місцевого технічного університету чи дослідницького центру. В науково-технологічних парках концентруються фірми, що спеціалізуються на впроваджувальній діяльності в сфері високих технологій, створюються нові наукоємні фірми, котрі, зазвичай, покидають парк через 3–5 років. Як показує практика, конкретні форми існування науково-технологічних парків дуже різноманітні, однак із врахуванням домінування науково-дослідницьких або виробничих функцій можна виділити наукові (дослідницькі) й технологічні парки.

У розвитку науково-технологічних парків прослідковується два етапи. В 50–70-х рр. ХХ ст. виникли більшість наукових парків у США, з'явилися перші в західноєвропейських країнах – Великій Британії, Франції, ФРН. З початку 1980-х років формується «друге» покоління наукових парків, в основному у країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (Японія, Сінгапур, Китай та ін.).

Національна (державна) безпека – це стан державної політичної системи, за якого забезпечується її ефективне функціонування, сталий розвиток і здатність до саморегуляції в умовах впливу зовнішніх та внутрішніх чинників. Основними суб'єктами національної безпеки по низхідній вважають: особистість – її права і свободи; суспільство – матеріальні й духовні цінності; державу – її конституційний устрій, суверенітет і територіальну цілісність. Істинним завданням геополітики держави на міжнародній арені є забезпечення інтересів і безпеки насамперед держави як політичного організму (або лише правлячої еліти), а вже інтереси і безпека суспільства й особистості перебувають на другому плані геостратегії. Основні складові національної безпеки: воєнна, політична, економічна (зокрема енергетична), інформаційна, екологічна, демографічна тощо.

Національна ідея – це система ціннісних установок суспільства, в яких проявляється самосвідомість народу та задаються цілі особистісного і національного розвитку в історичній перспективі. З часів Французької революції (з кінця ХVІІІ ст.) державна територія є місцем самовизначення нації. З появою національної ідеї

територія держави є священною: вона вже належить не монарху, а народу (або нації).

Національне багатство – це сукупність природних, матеріальних та інтелектуальних ресурсів і благ, що створені працею багатьох поколінь на території певної держави.

Національний дохід – величина знову створеної вартості всіма галузями матеріального виробництва за певний період часу. Це узагальнюючий макроекономічний показник розвитку держави, що має велике значення для забезпечення національної безпеки.

Національний інститут проблем міжнародної безпеки (НІПНБ) – державний аналітичний інститут Ради національної безпеки й оборони України. 16 березня 2001 р. Указом Президента України на основі Національного інституту українсько-російських відносин (діяв з 1997 р.) утворено Національний інститут проблем міжнародної безпеки. Інститут забезпечує проведення фундаментальних досліджень та прикладних розробок з актуальних питань глобальної та регіональної безпеки, участі України в системі багатосторонніх та двосторонніх міждержавних відносин, проблем зовнішніх впливів на розвиток внутрішньої ситуації.

Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) – державний аналітичний інститут при Президентові України. Створено Указом Президента України від 4 березня 1992 р. Інститут є науково-дослідною установою аналітичного й прогностичного спрямування при Президентові України, Секретаріаті Президента України та дослідження фундаментальних проблем розвитку українського суспільства. Завдання НІСД полягають у забезпеченні наукової роботи у галузі стратегії геополітичного, соціально-економічного, державно-адміністративного, військово-політичного та духовного розвитку України. Структура установи складається з головного інституту (м. Київ) та регіональних філій у містах Дніпропетровську, Львові, Одесі, Харкові, а з 1998 р. в Донецьку, Сімферополі й Ужгороді, які проводять спеціалізовані наукові дослідження та постійний моніторинг суспільно-політичної ситуації у відповідних регіонах. Напрями досліджень: національна безпека й геостратегічні інтереси України; соціально-економічні та політичні аспекти розвитку держави; загальні проблеми національної безпеки; воєнна політика; зовнішньополітична стратегія України; суспільно-політичні процеси в Україні; соціально-економічна стратегія та економічна безпека; регіональні проблеми; екологічна безпека; системне моделювання та оцінка стану національної безпеки; інформаційні технології та аналіз інформаційного середовища.

Національний (державний) інтерес – це система відносин, що поєднує потреби функціонування і розвитку нації-народу як єдиного організму. Його основу складають насущні визначальні й об'єктивні потреби громадян, усього суспільства та держави, що необхідні для розвитку і функціонування державної політики, захист народу від загроз із боку інших держав і природно-кліматичних факторів, а також підтримка соціального миру й порядку всередині країни. Національний інтерес впливає з національних цінностей і способу життя громадян, особливостей соціально-економічного й політичного устрою країни, її геополітичного, гео економічного та географічного положення. До корінних національних інтересів відносяться питання цілісності суспільства та культурної ідентичності, безпеки нації-народу, а також контроль і можливість використання важливих природних ресурсів. Природними кордонами національного інтересу виступають обмеженість ресурсної бази та національні інтереси інших країн. Найбільш важливими системоутворюючими факторами національного інтересу виступають: збереження культури і системи освіти, науки та їх носіїв, а також території, на якій вони існують.

Національність – це етнічна спільність (етнос), що виникла історично, представлена народністю (наприклад, українці, росіяни, поляки та ін.), яка сформувалася в конкретних природно-географічних і соціальних умовах. Воно більш вузьке поняття, ніж *нація*, оскільки не всі національності мають свою державність.

Національно-державна парадигма в геополітиці – основу її становить геополітичний аналіз національної держави. Геополітики розглядають національну державу як політичну цілісність, що утворена національною чи багатонаціональною спільністю на визначеній території, де при допомозі політичної еліти, яка монополізує владу, підтримується встановлений порядок, включаючи законне право на застосування насильства. Кожна національна держава здійснює всебічний вплив на життя суспільства і з цієї точки зору може розглядатися як геополітичний центр, з яким повинна рахуватися решта світу. При цьому всі національні держави – від найменших до найбільших – відстоюють суверенне право організувати своє життя самостійно, і ці претензії розповсюджуються як на політичну й економічну сфери, так і на міжнародні відносини.

Національно-культурна автономія – законодавчо закріплені права певного етносу (етнічної групи) на збереження і розвиток своєї мови, культури, самобутності, утворення громадських організацій тощо. Національно-культурна автономія має

екстериторіальний характер, тобто не пов'язана з виокремленням території. Ця форма етнічної автономії доцільна, коли етнос (етнічна група) не має переважної питомої ваги в жодному регіоні, проживає в різних частинах країни чи його відносно компактні групи перемішані з іншими етносами. На державному рівні інтереси етносу захищають обрані ним представники (органи). Наприклад, національно-культурну автономію мають саами в Норвегії, Фінляндії та Швеції, казахи у Баян-Улегейському аймаку.

Національно-територіальна автономія – надання самостійності у вирішенні питань внутрішнього життя окремій території, населеній переважно представниками певної не титульної етнічної спільноти. Вона є формою етнічної автономії (задовольняє потреби національного (етнічного) самоврядування), що гарантованому міжнародним правом самовизначенню народів. За сучасних умов, крім національно-етнічного фактора, беруться до уваги ще й історичні, соціальні, економічні та інші чинники. В результаті національно-етнічний фактор перетворюється з головного, визначального на лише важливий, істотний. Таким чином, формується фактично територіальна автономія, що значною мірою враховує етнічні особливості. Наприклад, з 20 областей Італії лише 5 сформовані за переважно етнічною ознакою. Національно-територіальна автономія може бути як *політичною*, так і *адміністративною*.

Нація – 1) політична сукупність громадян однієї держави різних *національностей*; 2) етнос, який має власне політичне утворення – державу (наприклад, українці в складі Австро-Угорської та Російської імперій до 1917 р. були народністю, а з утворенням УНР і ЗУНР стали нацією; євреї до утворення держави Ізраїль (1947 р.) були народністю, а після – нацією). Для націй характерні спільність традицій і культури, національних цінностей та інтересів, єдиний економічний і політичний простір. Головним міжнародним об'єднанням держав є *Організація Об'єднаних Націй*. У зв'язку зі світовими міграційними процесами більшість сучасних держав-націй де-факто є поліетнічними. Високий ступінь поліетнічності характерний, наприклад, для США й Індії, а Китай, Японію та Польщу з деяким припущенням можна вважати моноетнічними державами-націями.

Невідновлювані ресурси – це природні ресурси, пропозиція яких фіксована, а відновлення відбувається дуже повільно. Наприклад, енергетичні ресурси нафти й газу.

Негативність комунікації – конфліктність як реакція на ізоляцію простору від зовнішнього світу. При цьому конфлікт

виникає як «підбурювач спокою», так і в якості творчої функції нової комунікації.

Нейтралізовані території – це території на яких встановлюється режим, що передбачає заборону ведення воєнних дій та використання їх як баз для військових операцій. Режим нейтралізації застосовується з метою попередження розпалювання війни в певному регіоні або з його території, а також вилучення цього регіону з потенційного театру воєнних дій. Прикладами нейтралізованих територій є Антарктика, Шпіцберген, Магелланова протока, Суецький та Панамський канали тощо.

Нейтралітет – особливий правовий статус держави, яка відмовилася від участі в військово-політичних союзах та в озброєних конфліктах. Розрізняються постійний, договірний і традиційний нейтралітет. Постійний нейтралітет оформляється в міжнародному порядку (наприклад, Швейцарія, Австрія). Традиційний нейтралітет дотримується протягом тривалого часу (Швеція).

«Неймовірне» – таємний військовий британський план війни проти СРСР у травні 1945 р. Завдання на розробку термінової операції було дане прем'єр-міністром В. Черчиллем. У своїх мемуарах «Друга світова війна» він пояснює цей крок смертельною загрозою Радянського Союзу для світу. Остаточний варіант документу з грифом «абсолютно секретно» був готовий 22 травня 1945 р. Головна загальнополітична ціль операції – нав'язати Радянському Союзу волю Сполучених Штатів і Британської імперії. Для досягнення цієї мети планувалася окупація території власне СРСР до розмірів, при яких подальший супротив ставав би неможливим. Військово-стратегічні завдання полягали в недопущенні радянського контролю в Південно-Східній Європі та над Чорноморськими протоками, нафтовими родовищами в районі Перської затоки (в Ірані та Іраку).

«Некомпетентний суверенітет» – різновид обмеженого суверенітету, що обумовлений некомпетентністю влади в здійсненні зовнішньої, внутрішньої та оборонної політики держави. Ця некомпетентність і низький рівень загальноосвітньої культури компенсується домінуванням інтересів особистого збагачення («сім'ї») над державними інтересами. Явище характерне для більшості нових незалежних держав, що утворилися на пострадянському просторі.

Неоатлантизм – після перемоги над СРСР на початку 1990-х років Захід, перебуваючи на вершині могутності, зіткнувся з новими викликами, протистоянням дрібніших, але не менш запеклих геополітичних супротивників, поширенням тероризму. За цих умов на

Заході виникають нові концепції – неоатлантистські. Неоатлантизм є сучасною ідейною течією, що обґрунтовує необхідність існування однополярного світового порядку під керівництвом США задля забезпечення прогресивного розвитку всього людства, захисту демократії у всьому світі, збереження миру та безпеки на планеті. Яскравим прикладом неоатлантизму є запропонована в 90-х рр. XX ст. концепція «зіткнення цивілізацій» американського вченого *Семюеля Гантінгтона* (1927–2008 рр.).

Неоекономічна модель розвитку – її сутність полягає в наданні пріоритету духовних технологій над матеріально-практичними (традиція великих східних культур).

Неоєвразійство – сукупність сучасних геополітичних концепцій, які базуються на ідеях «старих» євразійців та працях російського географа й історика *Лева Гумільова* і створеної ним пасіонарної теорії етногенезу. Неоєвразійство отримало свій розвиток після розпаду СРСР й обґрунтовує необхідність розвитку євразійської інтеграції, формування Євразійського «великого» пострадянського простору під егідою Росії на основі нової слов'яно-тюркської інтеграції. Неоєвразійці відстоюють унікальну геополітичну роль Росії у глобальному протистоянні з атлантизмом. Російське неоєвразійство нині представлене кількома напрямками (течіями): 1) прагматична течія – орієнтована на відтворення економічної інтеграції колишніх радянських республік у формі діяльності Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС) та Єдиного економічного простору (ЄЕП); 2) ідеологізований напрям – претендує на роль концептуальної основи геостратегії Росії, представлений насамперед працями російського геополітика *О. Дугіна* та його прихильників, які трансформували традиційний євразійський антиєвропеїзм в анти атлантизм; 3) поміркована (академічна) течія – представлена у працях російського філософа і політолога *О. С. Панаріна*, на думку якого, для Росії єдиним засобом забезпечення свого повноцінного виживання й ефективного розвитку є відновлення втраченого після розпаду СРСР геополітичного статусу. Для цього потрібно відновити цілісність пострадянського простору. Ключовою глобальною ідеєю є трансформація однополярного світового порядку в багатополарний. Для Росії пропонується всебічний розвиток контактів з Китаєм, Індією, Бразилією та потужними мусульманськими країнами; 4) правоконсервативна течія – представником вважається В. В. Кожинов (1930–2001 рр.), який прагнув поєднати євразійство з чорносотенним консерватизмом початку XX ст. Історія Росії постає в нього як драма боротьби західницького впливу на

Росію зі справді патріотичною народною лінією; 5) ліву течію неоевразійства представляють Г. О. Зюганов і С. Г. Кара-Мурза. Синтез неомарксизму *А. Грамші* та лівоевразійського бачення радянської реальності як окремої цивілізації, протилежної Заходу, характеризує погляди С. Г. Кара-Мурзи, найповніше висловлені ним у творі «Радянська цивілізація». У цілому, суттєвим теоретичним і методологічним недоліком неоевразійства є абсолютизація першого закону геополітики – розподіл світу на «сухопутні» (континентальні) та «морські» держави, які принципово різняться між собою та приречені на довічне планетарне протистояння.

За останній час ідею неоевразійства сприйняли багато інтелектуалів пострадянських країн. Утворено Євразійський клуб учених. На формування загального інформаційного простору працюють Євразійський медіа-форум та Євразійська академія телебачення й радіо, освітнього – Євразійська асоціація університетів.

Неомондіалізм – це сукупність сучасних геополітичних концепцій створення планетарної, загальносвітової держави на засадах ліберальної демократії та ринкової економіки (Демократія + Ринок) внаслідок розвитку процесів політичної, економічної, соціальної, культурної глобалізації. Наприкінці ХХ ст. *мондіалізм* з урахуванням новітніх тенденцій розвитку світу трансформувалася в неомондіалізм. Неомондіалістські концепції запропонували такі вчені як *Френсіс Фукуяма* («кінець історії»), *Жак Атталі* («ери грошей»), *Карло Санторо* («посткатастрофічного мондіалізму») та ін.

Неформальний імперіалізм – це така форма неоколоніалізму, коли політична незалежність країни регулюється її економічною, фінансовою залежністю перед колишньою метрополією.

Нижній Дунай: геоелектронна трансформація – регіон Нижнього Дунаю є дуже активним у геополітичному плані. Тут виділяються дві історичні області в українському й румунському Придунав'ї, відповідно, Південна Бессарабія (Буджак) і Добруджа. Буджак має відносно невеликий термін перебування в геостратегічному просторі Російської/Радянської імперії. Депресивний в економічному відношенні Буджак володіє високим потенціалом соціальної напруги. Україна за роки незалежності втратила функції головного комунікаційного вузла на Нижньому Дунаї, поступившись лідерством сусідній Румунії. Не дивлячись на економічні труднощі, Румунія завершила величезний проект, розпочатий у недалекому минулому по створенню великого й сучасного комунікаційного вузла в Південно-Східній Європі. Із завершенням будівництва в Німеччині каналу Рейн – Майн – Дунай введено

в експлуатацію румунські канали Чернавода – Констанца-Південь, пропускною здатністю до 100 млн т на рік, і Меджидія – Новодарі. Констанца стала основними дунайськими воротами Центрально-Східної Європи.

«Низька» геополітика – відображає рівень геополітики, що включає набір символів і соціальних уявлень про місце країни у світі, її зовнішньополітичну орієнтацію, потенційних союзників і головних суперників. Поняття введено в науковий обіг Дж. О'Толом у праці «Критична геополітика. Політика опису глобального простору» (1996 р.). Основу «низької» геополітики становлять географічні образи як досить стійкі, стратифіковані й динамічні уявлення, які співвідносяться з певними політико-, історико- або культурно-географічними територіями, та формують геополітичне бачення світу. Протилежністю «низької» геополітики є «висока» геополітика, основу якої становлять офіційні документи, експертні оцінки і наукові тексти.

Виходячи із сутності «низької» геополітики формується геополітичне бачення світу, під яким розуміється набір суспільних уявлень про співвідношення між різними елементами політичного простору, про національну безпеку й ризики, що їй загрожують, вигоди й втрати від реалізації певної зовнішньополітичної стратегії. Геополітичне бачення світу включає уявлення про територію етнічної групи або політичної нації, її кордони, кращі або неприйнятні моделі державного устрою, свою історичну місію, зовнішні та внутрішні сили, що сприяють чи перешкоджають її реалізації, а також *геополітичні коди*. Геополітичне бачення світу, по суті, є комплексом географічних образів країни (регіону), під яким розуміють досить стійкі, стратифіковані й динамічні уявлення, що співвідносяться з відповідними політико-, історико- чи культурно-географічними територіями.

Німецький тип японської геополітики – другий (на противагу *Кіотській школі геополітики*) напрям геополітики в Японії 20–40-х років ХХ ст. Серед прибічників цього напрямку були географи, вчені-політологи та політичні діячі найвищого рангу. З кінця 1920-х років праці німецьких геополітиків публікувалися в Японії, а робота *Р. Челлена* «Держава як форма життя» стала відома тут в 1925 р. В основі методології японських геополітиків лежала інтерпретація теорії «життєвого простору» (*Lebensraum*) стосовно Японії. Також розвивалися принципи і методи просторового планування (*Raumordnung*) для внутрішньої Японії та її колоній – Маньчурії, Кореї і Формози. Геополітики даного напрямку

складали осередок Японського географічного товариства, створеного в 1941 р. Раніше, у жовтні 1940 р., був відкритий Інститут з вивчення проблем тотальної війни. Однак у формуванні та здійсненні державної геополітики головну роль відігравали не вчені-інтелектуали і громадськість, а політики і державні діячі. У широкому спектрі їх геополітичних поглядів можна виділити дві пануючі тоді концепції: *паназіатизм* і *японське «євразійство»*.

Нова економіка – це економіка постіндустріального (інформаційного) суспільства, що базується на використанні знань (інформації). Найбільш уживані назви: віртуальна економіка, цифрова економіка, електронна економіка, Інтернет-економіка, мережева економіка, онлайн-економіка та інші. В новій економіці трансформувався зв'язок, який у минулому був усього лише сектором послуг в галузі комунікацій. На відміну від традиційної економіки, основу нової економіки складає інтелектуальний, або «людський капітал», а не базові в минулому інститути виробництва (основні фонди, управлінський ресурс, виробничі витрати). Творцем і будівничим нової економіки є США. Країна, що сформувалася в Новому Світі на далекій заокеанській географічній периферії європейської цивілізації, створила світові валютно-фінансовий та інформаційний простори й зайняла в них центральне місце.

«Новий курс» – американська реформа капіталістичної системи (1933–1938 рр.) з метою подолання економічної кризи (1929–1933 рр.). Політика «Нового курсу» пов'язана з діяльністю президента Ф. Д. Рузвельта, ознаменувала перехід від класичної моделі вільного ринку до державно-монополістичного. Був прийнятий пакет законів про відновлення промисловості й регулювання сільського господарства, включаючи надання грошових компенсацій фермерам за скорочення посівних площ і поголів'я худоби. Передбачалося введення в різних галузях кодексів «чесної конкуренції» та інші заходи з державного врегулювання економіки. Головну мету держава вбачала в соціальному захисті й благополуччі людей. Тому особливе значення мали закони про трудові відносини й соціальне страхування. Робітники отримали право на організацію та заключення колективних договорів, право на страйк. Підприємцям заборонялося порушувати колективні договори або звільняти за мотивами профспілкової діяльності. «Новий курс» покінчив з масовим безробіттям і запустив величезну економічну машину. Американському президенту Ф. Д. Рузвельту вдалося реформувати капіталістичну систему, не руйнуючи її основи.

Новий світовий порядок – геополітичний проект реорганізації чи трансформації існуючого світового порядку з метою досягнення стійкого безкризового, безконфліктного неконфронтаційного світу.

Новий Схід – запропоноване російським ученим О. І. Неклессою цивілізаційне поняття, що відображає процес формування та піднесення нового геополітичного, гео економічного й геокультурного регіону очолюваного Китаєм. Автор, звертаючи увагу на ознаки «тихоокеанської революції», коли «відбулося пробудження Китаю, ймовірного лідера ХХІ ст., який зумів у короткий історичний строк, за декілька десятиліть, збільшити свій валовий продукт приблизно в 7-8 разів», робить висновок, що «замість комуністичного світу, що розпався, виникає новий реальний опонент західної цивілізації – Новий Схід».

Нові індустріальні країни (НІК) Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) – Південна Корея, Тайвань, колишній Гонконг, Сінгапур, Малайзія, Тайланд. Із 70-х рр. ХХ ст. ці азійські дракони (символ могутності на Сході) стрімко ввірвалися на світові ринки, використали рідкий історичний шанс. У міжнародному розподілі праці «святе місце пустим не буває». Первинно НІК зайняли звільнену Японією нішу трудомістких і ресурсовитратних виробництв в економічному просторі АТР, а потім здійснили скачок до високих технологій. Нові індустріальні країни регіону із загальним населенням більше 75 млн людей збільшили свою частку в світовій торгівлі промисловими товарами з 4 % у 1975 р. до 13 % у середині 90-х років. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі (перевищення експорту над імпортом) склало 30 млрд доларів та наблизилося до аналогічних показників ЄС.

Основу конкурентоздатності НІК складає вміння виробляти високоякісні товари при низькій їх собівартості, висока дисципліна й продуктивність праці. Економічному зростанню сприяє організація співпраці з іноземним капіталом, включаючи створення спільних підприємств, експортно-промислових зон і технопарків, що орієнтуються на високі технології, в першу чергу на в галузі електроніки. Закордонних інвесторів особливо приваблює дешевий і надзвичайно добросовісна, кваліфікована праця робітників та інженерів.

«Нові праві» – геополітична школа, що виникла в повоєнній європейській науці, ґрунтуючись значною мірою на класичному німецькому довоєнному континенталізмі. Провідну роль у становленні «нових правих» як наукового напрямку наприкінці 1960-х років відіграв французький вчений і публіцист *Ален де Бенуа*.

Особливістю геополітичних поглядів «нових правих» був їх радикальний антиатлантизм (антиамериканізм) і антимондіалізм. Вони бачили майбутнє у «Великих просторах». Ними активно проповідувалися ідеї об'єднання Європи – створення «Федеральної імперії», здатної протистояти атлантизму й мондіалізму, співпраці з СРСР та іншими «континентальними» державами тощо. До «нових правих» належали також бельгійські геополітики *Ж. Тіріар* і *Р. Стайкерс*, австрійський генерал і вчений-геополітик *Й. фон Логаузен*, італійський науковець *К. Террачано*.

Номос – термін *К. Шмітта*, під яким розуміється закон взаємозв'язку між організацією народом земного простору й особливостями держави, всього її соціального устрою та права.

Номос Землі – геополітична концепція *Карла Шмітта*, яка відображає закономірність взаємозв'язку між організацією світового порядку й особливостями соціального та правового устрою держави. Перший «номос» існував до Великих географічних відкриттів, коли було відсутнє планетарне мислення й кожний багаточисленний народ вважав себе центром світу. Після Великих географічних відкриттів засновниками другого «номосу» стали європейці, що розділили планету між собою. В результаті Першої світової війни утворився третій «номос», який розколов Землю на Схід і Захід. Почалося «холодне» й «гаряче» протистояння між континентальним і морським світом. Якщо буде порушена рівновага між Континентом і Морем, настане велика цивілізаційна катастрофа. Ця ймовірність зростає, якщо цивілізація відірветься від Ґрунту. *К. Шмітт* розробив гіпотезу *Великих просторів*, які базуються на принципах імперської інтеграції, що відображає логічний та природний потяг до синтезу.

Ноу-хау – це технічні знання та практичний досвід технічного, комерційного, управлінського, фінансового й іншого характеру, що представляють комерційну цінність і не забезпечені патентним захистом.

Оборонна (стримувальна) геостратегія – сукупність стратегічних напрямів зовнішньої політики держави, спрямованих на забезпечення захисту від агресивних дій чи різноманітних форм експансії з боку інших держав чи блоків.

Оборонно-промисловий комплекс – це сукупність державних і приватних підприємств, установ, наукових і конструкторських організацій, які здійснюють розробку й виробництво озброєння та військової техніки.

Однополярний світ (монополярний, однополюсний) – категорія, що характеризує геополітичну модель світу, яка склалася після поразки СРСР у «холодній війні» (друга половина 1980-х рр.) та означає, що єдиним домінуючим геополітичним центром стали США. Див. детальніше: *Світовий порядок однополярний*.

«Оксамитова революція» – це геополітичний сценарій перебудови простору при допомозі синергетичної методології, що активізує стихійні процеси самоорганізації, використовуючи поєднання виборчих технологій з технологіями шоу-бізнесу, внаслідок чого на контрольованій території приходить до влади повністю керований зовнішніми силами політичний лідер. Російський вчений *В. П. Пугачов* виділив технологічний алгоритм (сукупність операцій) «оксамитових революцій», позначивши дев'ять основних ланок: 1) виявляється енергетичний потенціал суспільних груп, які здатні приймати участь у революції; 2) визначаються політичні об'єднання, які здатні стати рушієм політичного протесту; 3) у воєнізованих молодіжних таборах при допомозі спеціальних тренінгів готуються ударні сили революції; 4) вибудовується ланцюжок практичних цілей, що максимально наближені до реальних вимог мас; 5) забезпечується перевага опозиції в електронних ЗМІ; 6) використовуються видовищні масові дії для спонукання всіх незадоволених до активності; 7) суспільство доводиться до стану анархії, починається масовий безлад; 8) управління здійснюється спеціально підготовленими фахівцями; 9) після захоплення влади починаються негласні чистки в державному апараті.

Окультизм (з лат. *occultus* – таємний, прихований) – вчення про загальні приховані зв'язки явищ і про людину як мікрокосмос. Окультизм відіграв важливу роль в італійській натурфілософії періоду Просвітництва.

Організація американських держав (ОАД) – міжнародна організація на американському континенті. Заснована в 1948 р. на 9-й Міжнародній конференції в Боготі (Колумбія). Головна мета організації – підтримка миру в регіоні, сприяння соціальному, культурному й економічному розвитку країн Західної півкулі. До складу організації входять 35 держав. Найвищим органом є Генеральна Асамблея, що складається з представників держав-членів і скликається щорічно. Сесії відбуваються почергово

у столицях держав-учасниць. Виконавчим органом є Постійна рада ОАД, яка знаходиться у Вашингтоні.

Організація Африканської єдності (ОАЄ) – об'єднання африканських держав, що створене в травні 1963 р. на конференції в Аддіс-Абебі (Ефіопія). Головна мета ОАЄ – зміцнення єдності, співробітництва й захист суверенітету африканських держав. Штаб-квартира в Аддіс-Абебі. В 2001 р. перейменованій в *Африканський Союз*.

Організація Варшавського договору (ОВД) – військово-політична організація та система колективної безпеки держав соціалістичного табору під егідою СРСР. Була створена на основі Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, підписаного у Варшаві 14 травня 1955 р. Організація виникла в період «холодної війни» у відповідь на включення ФРН до НАТО і політику її ремілітаризації. Створення військового блоку закрило геополітичний розкол Європи і протистояння з НАТО. Членами ОВД стали вісім європейських соціалістичних держав: Албанія (до 1962 р.), Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, Румунія, СРСР і Чехословаччина. Керівними органами організації були Політичний консультативний комітет й об'єднане командування збройними силами. 1 липня 1991 р. у Празі було підписано протокол про припинення діяльності ОВД.

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – міжнародна економічна організація розвинених капіталістичних країн. ОЕСР створена за ініціативи США. Договір було підписано 14 грудня 1961 р. Нині організація об'єднує 34 країн світу – більшість держав Європейського Союзу, США, Канаду, Мексику, Швейцарію, Норвегію, Туреччину, Ізраїль, Японію, Південну Корею, Австралію, Нову Зеландію, Чилі та ін. Мета організації – координація економічної політики країн-учасниць і їх програм допомоги країнам, що розвиваються. Штаб-квартира організації – Париж (Франція). ОЕСР є правонаступницею Організації європейського економічного співробітництва, що була створена в 1948 р. для втілення «плану Маршалла» та яка стала економічною базою Північноатлантичного блоку (НАТО).

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) – створена в 1995 р. на основі реформування Наради з безпеки й співробітництва (НБСЄ) в Європі. 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі керівники європейських держав, а також США й Канади підписали Заключний акт Наради, який визначав принципи міжнародної поведінки держав на континенті та став довгостроковою програмою дій

з будівництва єдиної, мирної, демократичної і процвітаючої Європи. Нараду було започатковано як політичний консультативний орган, до якого увійшли країни Європи, Центральної Азії та Північної Америки. Штаб-квартира – Відень (Австрія). Авторитет НБСЄ/ОБСЄ після розпаду Радянського Союзу та Югославії впав через непослідовність політики з реалізації Гельсінського Заключного акту. Присутність представників ОБСЄ в 2014–2016 рр. на російсько-українській війні на південному-сході України показала безпомічність і тенденційність Організації щодо висвітлення та вирішення даної проблеми Східної Європи.

Організація «Ісламська конференція» (ОІК) – міжнародна організація, заснована в 25 вересня 1969 р. Держав-засновниць було 25, а нині організація об'єднує 57 мусульманських держав (крім Марокко) з населенням близько 1,2 млрд людей. Діяльність ОІК спрямована на зміцнення «мусульманської солідарності» та співробітництва між державами-членами. Штаб-квартира знаходиться в Джидді (Саудівська Аравія). З 28 червня 2011 р. ОІК перейменована на Організацію Ісламського співробітництва (ОІС).

Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) – міжнародна економічна організація, заснована 14 вересня 1960 р. в Багдаді. Нині до неї входять 12 країн: Іран, Ірак, Венесуела, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Алжир, Нігерія, Ангола та Еквадор. Індонезія та Габон призупинили своє членство в ОПЕК. Головна мета організації – координація та уніфікація нафтової політики держав-членів, узгодження розмірів добування нафти та встановлення єдиних, стабільних і справедливих експортних цін на нафту на світовому ринку. При допомозі квот добування нафти, ОПЕК виступає в ролі важливого регулятора світового ринку. 80 % світових запасів нафти контролюють країни ОПЕК. Штаб-квартира – у Відні (Австрія).

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – найбільша міжнародна організація держав, що створена з метою підтримки миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва. Основи діяльності даної організації розроблялися головними учасниками антигітлерівської коаліції. Після Ялтинської конференції, яка визначила післявоєнне облаштування світу, 26 червня 1945 р. на установчій конференції в Сан-Франциско (США) представники 50-ти держав, серед яких була й Українська Радянська Соціалістична Республіка, підписали устав ООН. 10 січня 1946 р. відбулося відкриття першої сесії Генеральної Асамблеї ООН. До складу Організації входять 193 держави. Головні органи ООН: Генеральна Асамблея ООН,

Рада Безпеки ООН (5 постійних членів з «правом вето» (Велика Британія, Китай, Росія, США, Франція) та 10 тимчасових на два роки), Економічна й Соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат, який очолює Генеральний секретар ООН. Останній обирається на 5 років і не більше двох термінів. Нинішній Генеральний секретар – Пан Гі Мун (із 1 січня 2007 р. – до 1 січня 2017 р.). Головне завдання Організації полягає в створенні системи міжнародної безпеки. Більше п'ятої частини (22 %) фінансових надходжень забезпечують Сполучені Штати, які мають практично контрольний пакет акцій у більшості міжнародних фінансових інститутів. Офіційні мови спілкування в Організації – англійська, французька, російська, китайська, арабська, іспанська. Штаб-квартира ООН – Нью-Йорк (США); є відділення ООН в Женеві (Швейцарія) і Відні (Австрія). З метою розвитку співпраці між державами в економічній, фінансовій, соціальній, науковій та інших сферах діють 16 спеціалізованих установ ООН: ЮНЕСКО, ЮНІДО, Всесвітня організація інтелектуальної власності, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня метеорологічна організація, Міжнародна організація цивільної авіації та ін.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) – це спеціалізована установа ООН; заснована 4 листопада 1946 р. й нараховує нині 195 країн-учасниць. Основне завдання, яке ставить перед собою ЮНЕСКО, це – сприяння зміцненню миру й безпеці шляхом розширення міжнародної співпраці в галузі освіти, науки, культури, використання засобів масової інформації. Штаб-квартира – в Парижі (Франція). Існує більше 20 регіональних бюро й центрів ЮНЕСКО.

Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО) – спеціалізована установа ООН, що здійснює сприяння інвестиційній і технологічній діяльності. Штаб-квартира знаходиться у Відні (Австрія). ЮНІДО має широкий досвід з відбору й впровадження технологій, проблем оточуючого середовища й ефективного використання енергії. Програма сприяння інвестиціям націлена на надання допомоги країнам, що розвиваються на політичному, організаційному й виробничому рівнях. ЮНІДО має Всесвітню Службу Інвестиційної Мережі, що має офіси в Афінах, Пекіні, Мілані, Москві, Парижі, Сеулі, Токіо, Відні й Гонконзі.

Орден ілюмінатів (з лат. illuminare – освітлювати) – таємне товариство, метою якого було досягнення панування людини над своїми пристрастями через освіту й моральне вдосконалення.

Орден заснований в Баварії 1 травня 1776 р. молодим німецьким філософом, професором канонічного права Інгольштадтського університету Адамом Вейсгауптом, перетворення масонства, членом якого він був, в таємну просвітницьку організацію. Ілюмінізм став прообразом багатьох таємних товариств, які ставили за мету радикальну перебудову світу. Членство в Ордені приписують багатьом вихідцям з баварської аристократії, а також Гете, Моцарту, Гердеру, Шиллеру. 1875 року діяльність Ордену в Баварії було заборонено. В 1896 році Орденілюмінатів відроджено в Дрездені.

Орден «Череп і кістка» – таємне студентське братство елітарного Єльського університету (США), що існує з 1833 р. Вільямом Расселом і Альфонсом Тафтом. Братство не заперечує версію про баварське коріння походження від *Ордену ілюмінатів*. Один із гімнів братства складений на мелодію Deutschland uber Alles (Німеччина понад усе), написану композитором Гайдном, який став масоном з протекції Моцарта. Орден об'єднує цілі покоління аристократії Східного узбережжя, що складає правлячий клас Америки. Братство сповідує почуття моральної переваги. Членами ордену були багато президентів США від У.Маккінлі (1897–1901 рр.) до Дж.Буша-старшого й молодшого, інші політики, які приймали участь у прийнятті стратегічних рішень зовнішньої політики й оборони. До ордену «Череп і кістка» входить еліта *Ради міжнародних відносин*, яка утворює внутрішнє коло «Товариства Джейсона».

Освоєння космічного простору – 27 серпня 1957 р. у Радянському Союзі було успішно проведено перше в світі випробування міжконтинентальної балістичної ракети (МКБР). Того ж року 4 жовтня запущений перший у світі штучний супутник Землі, який закріпив лідерство СРСР в освоєнні Космосу. Американці запустили перший супутник 1 лютого 1958 р. 12 квітня 1961 р. вперше в історії людства радянський громадянин – Юрій Гагарін – здійснив політ у космос. У США перше випробування МКБР було проведено в листопаді 1958 р., а 21 липня 1969 р. потужна ракета «Сатурн» доставила космічний човник «Аполлон-11» з астронавтами на Місяць. У створенні радянської та американської ракетної техніки приймали участь іноземні вчені й спеціалісти, в тому числі вивезені з Німеччини. Для американців успіхи Радянського Союзу в Космосі стали великим психологічним потрясінням після Перл-Харбор. Територія США перестала бути недосяжною для ядерних ударів. На середину 1960-х років склалася нова стратегічна ситуація паритету між США й СРСР.

«Острів Росія» – концепція російського вченого-геополітика *В. Л. Цимбурського*, яка передбачає певне дистанціювання від міжнародної геополітики. Він відзначає про невдалий характер російського «натиску на Європу», який тривав три століття і закінчився геополітичною маргіналізацією країни. *В. Л. Цимбурський* пропонує відійти від прозахідних, євразійських і «третьосвітових» випробувань. Головне завдання Росії полягає в інтенсивному саморозвитку на «острові» та освоєння східних – зауральських територій. *В. Л. Цимбурський* виступає за визнання нинішніх кордонів Росії, відмова зовнішньої експансії (до меж СРСР) і «глобальної місії» Росії, а пріоритет у вирішенні внутрішніх геополітичних проблем надає освоєнню існуючої території. Згідно цьому, певне дистанціювання Росії від міжнародних справ ніби дозволить їй інтенсивно саморозвиватися на «острові».

«Осьова епоха» – «вісь світової історії», час народження філософії та світових релігій (приблизно 800–200 рр. до н. е.) Поняття запропоноване Карлом Ясперсом. У цю епоху становлення загальнолюдської комунікації людина усвідомлює свої межі. При зустрічі раніше розділених локальних культур виникає справжній духовний зв'язок між народами. Утворюється *багатомірний комунікаційний простір* різномасштабних просторово-часових процесів, межі якого проходять через географію та душі людей. «Осьова епоха» завершується створенням найбільшої комунікації Стародавнього світу – *Великого шовкового шляху*.

Офшорний бізнес – це форма підприємницької діяльності, що базується на податкових пільгах. Термін «офшор» (детально «за межею берега») з'явився в США у кінці 1950-х років стосовно фінансових організацій, які уникають державного податкового контролю шляхом зміни країни реєстрації. Таким чином створюються податкові гавані з преференційним режимом. Більшість офшорних компаній отримують прибуток із джерел, що діють за межами країни реєстрації. Відміна валютних обмежень та введення взаємного конвертування передових світових валют надали банкам можливості обходити національні обмежувачі норми кредитно-грошового регулювання, виносячи грошові операції на ринок інших країн. Потужним стимулом для цього стало розширення діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК), які пред'являють попит на джерела міжнародного кредиту, не зв'язаних національними обмеженнями.

Офшорний бізнес особливо характерний для малих держав, де ліберальне законодавство сприяє розвитку експорту фінансово-

банківських послуг і відіграє важливу роль в економічному розвитку. В світі нараховується безподаткових анклавів більше ніж 50 юрисдикцій. Серед них виділяються Сінгапур, Гонконг, Швейцарія, Люксембург, Кіпр, Мальта, Гібралтар, Панама, Ліберія, Британські Віргінські Острови, Самоа, Кайманові Острови, Маврикій, Багами, острова Мен і Джерсі, Бермуди, Антигуа і Маршалові острови.

В процесі глобалізації міжнародних економічних відносин величезних масштабів набув фінансовий (валютний) ринок. Різко зросла потреба в мобільному капіталі. Сучасні комп'ютерні й інші інформаційні технології зробили можливим централізоване управління потоками капіталу в будь-якій географічній точці світу. З'явилася потреба в швидкому переміщенні й акумуляції «гарячих грошей». У цих умовах створення офшорних банківських центрів стало своєрідною реакцією суб'єктів на процеси глобалізації та обмеження національних законодавств, що зберігаються. В офшорних зонах власники капіталу мінімізують видатки й тим самим можуть приймати участь у більш ризикованих і менш прибуткових проектах. Офшорні компанії в податкових гаванях стали важливим джерелом вільних фінансових ресурсів, де зосереджено 20–25 % світового капіталу. Таким чином, офшорний бізнес став значним сегментом світової економіки, що розвивається. Офшори залишаються важливим механізмом подолання різних рівнів економічного розвитку.

— | П | —

Пакт Молотова-Ріббентропа – радянсько-німецькі договори про ненапад і розподіл сфер впливу в Європі від 23 серпня і 28 вересня 1939 р. і таємні додатки до них. Пакт трактувався як «вимушена передишка» перед війною. Фашистська Німеччина планово готувалася до світового панування шляхом великої війни і розмежування сфер інтересів. В основу геостратегії була покладена ідея Євразії, або Гартленду, британського вченого *Г. Макіндера*, яка в інтерпретації німецького геополітика проявлялася в необхідності створення геополітичної осі Німеччина – СРСР – Японія, що дозволяє протистояти США й Великій Британії.

В кінці 1930-х рр. «мюнхенська» політика Великої Британії і Франції заохочувала агресивні задуми фашистської Німеччини. Напривольяще були залишені поряд з республіканською Іспанією Чехословаччина і Клайпедський край, що належав Литві. Захоплення

Клайпеди став початком експансії в район Балтики і радянського простору. Плани німецької колонізації Прибалтики викликали протистояння Радянського Союзу, рішучість відстоювати свої інтереси в цьому регіоні. Розпочалися дипломатичні радянсько-німецькі перемовини. Наслідком напруженої міжнародної ситуації в Європі й на Далекому Сході стало заключення домовленості про ненапад між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р. Згідно таємного додаткового протоколу були розділені сфери впливу в буферній зоні між Німеччиною і Радянським Союзом. До сфери впливу СРСР увійшли Фінляндія, Естонія, Латвія і східні території Польщі – Західна Україна і Західна Білорусія. Історична Польща й Литва попали в сферу впливу Німеччини. Після розгрому Польщі й територіальних змін, що відбулися, 28 вересня 1939 р. був підписаний договір про дружбу й кордон між СРСР і Німеччиною. Згідно таємним протоколам Литва перейшла до сфери впливу СРСР, за виключенням південно-західної частини. Пізніше цей район за взаємною угодою з Німеччиною від 10 січня 1941 р. був придбаний СРСР за 31,5 млн рейхсмарок, або 7,5 млн золотих доларів. Восьма частина цієї суми була покрита поставками кольорових металів.

У новій геополітичній ситуації Естонія, Латвія й Литва під дипломатичним тиском повинна була підписати мирні договори з Радянським Союзом. На території незалежних прибалтійських держав були розташовані військові гарнізони, військово-морські та військово-повітряні бази. СРСР повернув Литві Віленську область і давню столицю Вільнюс. Дислокація частин Червоної Армії змінила нейтральний статус країн і спричинила прямий вплив на політичну ситуацію. Під тиском сталінського керівництва були обрані нові парламенти, що прийняли декларації про проголошення радянської влади та вступу до складу СРСР.

Пакт Молотова-Ріббентропа базувався на загальних принципах. Різниця в світогляді не була перепоною економічним стосункам двох країн. Обидві партії, які знаходилися при владі, Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) і Націонал-соціалістична Робітничка партія Німеччини були захисниками інтересів трудящих. Інтереси Німеччини й СРСР ніде не стикалися, а життєві простори лежали один біля одного. Існуючі інтереси держав у буферній зоні між Балтійським і Чорним морями могли бути врегульовані політичним шляхом. На думку Г. Кіссінджера, Пакт Молотова-Ріббентропа тимчасово змінив пріоритети А. Гітлера в Європі й став успіхом сталінської дипломатії. Це призвело до найбільшого провалу для англосаксонської стратегії XX ст.

Пакт Молотова-Ріббентропа: нездійснені таємні плани – за результатами радянсько-німецьких переговорів був підготовлений проект Угоди між Державами Троїстого пакту – Німеччиною, Італією та Японією, з одного боку, й Радянським Союзом, з іншого боку. В цьому документі закріплювалися обговорені на переговорах сфери впливу в Євразії й Африці. В проекті таємного протоколу № 1 були закріплені меридіональні напрями на Південь геостратегії Чотирьох Держав. Основні територіальні інтереси Радянського Союзу визначалися в напрямку Індійського океану. В проекті таємного протоколу № 2 мова йшла про звільнення Туреччини взятих на себе міжнародних зобов'язань з Чорноморських проток і залучення країни до політичної співпраці з Німеччиною, СРСР та Італією. Ці держави повинні спільно працювати над новою концепцією по Протокам, згідно з якою Радянський Союз отримує необмежене право проходу для свого військово-морського флоту.

Радянське керівництво підтвердило згоду прийняти проект Пакту Чотирьох Держав на наступних умовах. Німецькі війська повинні швидко залишити Фінляндію, яка входить за договором 1939 р. до радянської зони впливу. Радянський Союз гарантує захист німецьких економічних інтересів у Фінляндії (експорт лісу й нікелю). Забезпечення безпеки Радянського Союзу з боку Чорноморських проток гарантується будівництвом бази для сухопутних і військово-морських сил СРСР у районі Босфору й Дарданелл на умовах довгострокової оренди. Радянський Союз заключає пакт про взаємодопомогу з Болгарією, що знаходиться всередині зони безпеки чорноморських кордонів СРСР. Центром територіальних устремлень Радянського Союзу визнається зона на південь від Батумі й Баку в напрямку до Перської затоки. На Далекому Сході Японія відмовиться від своїх прав на вугільні й нафтові концесії на Північному Сахаліні. Радянська сторона настоювала на прийнятті додаткових трьох таємних протоколів, які відображають вищевикладені традиції.

Телеграма з вищевикладеним і з грифом «Терміново! Цілком таємно!» була відправлена з Москви в Берлін 26 листопада 1940 р. в першу річницю початку радянсько-фінської війни. Саме «Зимова війна» показала слабкість Червоної Армії та посилила геостратегічний інтерес керівників Третього рейху одноосібно керувати євразійським Гартлендом. 18 грудня 1940 р. рейхсфюрер Німеччини А. Гітлер підписав директиву № 21 «*Барбаросса*» – стратегічний план наступу на СРСР.

Паназіатизм – одна із концепцій німецького типу японської геополітики 20–40-х рр. XX ст., який набув популярності серед політиків

та державних діячів. В якості паназіатської доктрини розповсюджувалася ідея створення «Великої Східно-Азійської сфери співпроцвітання» («Greater East Asian Co-prosperity Sphere»). Лідер японського націонал-соціалізму Іккі Кіта (1883–1936) у 1923 р. перевидав написаний ще в 1919 р. японський варіант «Mein Kampf» – «План реконструкції Японії», який став настільною книгою японських фашистів. За «Планом» після встановлення в країні націонал-соціалістичного режиму Японія повинна була розпочати війну за переділ світу. Експансія Японії трактувалася як звільнення країн Азії від панування «білого» імперіалізму. Іккі Кіта після провалу фашистського заклоту 26 лютого 1936 р. був страчений разом із 17 іншими офіцерами-змовниками. Серед політиків найвищого рангу були надзвичайно широко розповсюджені експансіоністські ідеї. Так, генерал Танака Гііті, що очолював уряд у кінці 1920-х роках, вважав за необхідне розширювати «життєвий простір» Японії за рахунок територій на азійському материку. У 1927 р. прем'єр-міністр представив імператору таємний «меморандум Танакі». Це була програма завоювання Японією світового панування, для чого Японії потрібно було розгромити США. Їй підігрувала «доктрина Амау», що названа за ім'ям Амау Уджі – прес-секретаря Міністерства іноземних справ у 1930-х роках. У 1940 р. прем'єр-міністр *Коное Фумімаро* повідомив про наміри створити Велику Східно-Азійську сферу співпроцвітання. Але після авіаційного бомбардування Японією військово-морської бази США Перл-Харбор на Гавайських островах у грудні 1941 р., після чого були виведені з ладу основні сили американського Тихоокеанського флоту, була визначена трагічна доля паназіатизму та наміром до світового панування. Однак на початку 1942 р. прем'єр-міністр найбільш екстремістського уряду генерал Тодзьо Хідекі надав доктрині «сфері співпроцвітання» ранг офіційної політики Японії. Необхідність консолідації Великих просторів обґрунтовувалася агресивним впливом у Східній Азії Великої Британії, США і СРСР. Політика Японії по створенню «сфери співпроцвітання» досягла визначених результатів у 1942-1943 рр. у загарбанні країн і територій у Південно-Східній Азії, в окупації частини Китаю, країн Південних морів. Але японізація й економічне пограбування окупованих територій призвели до масового опору населення захоплених територій.

Панамериканізм – ідейно-політична доктрина, що виникла в другій половині XIX ст. і передбачала політичне й економічне об'єднання всієї Америки (як Північної, так і Південної) під егідою США. В її основі лежала ідея спільності історичної долі, економіки й культури США, Канади та Латиноамериканських країн.

Панафриканізм – ідейно-політичний рух, що виник у кінці XIX – на початку XX ст. і був спрямований на об'єднання африканських народів у боротьбі проти расового гноблення та європейської колонізації. У 50-х рр. трансформувалася в рух за звільнення всіх народів Африки від колоніальної залежності й неокolonіалізму. Сучасний панафриканізм має широкий спектр напрямів, зокрема, обґрунтовуються різноманітні геополітичні проекти політичної та економічної інтеграції країн Африки.

Пангерманізм – ідейно-політична доктрина, яка виникла наприкінці XIX ст. і використовувала історичні, геополітичні, економічні, культурні та інші аргументи для обґрунтування необхідності розширення Німецької імперії і досягнення нею світового панування.

Панідеї в геополітиці – це великі ідеї, які формулюються цивілізаціями у боротьбі за простір. Термін уведений німецьким геополітиком *К. Гаусгофером*.

Панісламізм – релігійно-політична ідеологія, що сформувалася наприкінці XIX ст. на основі уявлень про єдність мусульман усього світу і необхідність їх об'єднання в одній державі. Сучасні панісламісти виступають з оновленими геополітичними проектами створення «Нового Халіфату», який об'єднав би на тих чи інших засадах усі чи більшість мусульманських країн і народів.

Панрегіоналізм – термін *К. Гаусгофера*, що інтерпретується як поняття про глобальні економічні регіони, новий геополітичний поділ світу вздовж меридіанів. Панрегіони *К. Гаусгофера* – це не просто економічні блоки. Вони ґрунтувались на панідеях, під якими розумілись об'єднання держав, виходячи із спільності соціально-політичних й економічних проблем. Однак на практиці здійснювалось панування одних країн над іншими. У першій своїй панрегіоналістичній моделі *К. Гаусгофер* поділив світ на три панрегіони («великі простори»), орієнтованих з півночі на південь, кожен з яких складався з ядра (core) і периферії (periphery): 1) Пан-Америка з ядром у США; 2) Євро-Африка з ядром у Німеччині; 3) Пан-Азія з ядром в Японії. Пізніше *К. Гаусгофер* додав четвертий панрегіон Пан-Росію у сферу впливу якої входили Іран, Афганістан та Індостан.

Панславізм – культурно-ідеологічна течія суспільно-політичної думки в слов'янських країнах, яка обґрунтовувала єдність слов'янських народів та необхідність їх союзу для вирішення нагальних міжнародних проблем, що виникали у певні історичні періоди. Обґрунтовувалася необхідність об'єднання всіх

слов'янських народів на основі їх культурно-історичної спільності до єдиної держави (*федерації чи конфедерації*). Цей ідеологічно сформований суспільно-політичний рух виник у кінці XVIII – на початку XIX ст. із потягу до незалежності слов'ян пригноблених Османською та Австро-Угорською імперіями. Місцем зародження його були первинно Чехія, Хорватія, Сербія і Чорногорія. Сучасні панслависти виступають з геополітичним проектом об'єднання до однієї держави трьох східнослов'янських народів – російського, білоруського та українського.

Пантюркізм – ідейно-політична течія, що виникла на початку XX ст. і проповідувала об'єднання всіх тюркських народів під владою Османської імперії (Туреччини). Нині пантюркізм виступає як геополітичний проект інтеграції тюркських країн і народів за гегемонії Туреччини.

Парапсихологія (з гр. para-, psyheilogos – біля, проти і психологія) – наука про прояв душевних сил, які не мають пояснення з природно-наукової точки зору. Вивчає незвичні прояви людської психіки (паранормальні явища), енергоінформаційний вплив людини з об'єктами живої та неживої природи без використання звичайних органів чуття. Одним із парапсихологічних феноменів є духовний вплив на об'єкт з відстані.

Паризький клуб кредиторів – міжурядова організація держав-кредиторів. Утворений у 1961 р. за рішенням Ради керуючих Міжнародного валютного фонду (МВФ) з метою збільшення валютно-кредитних ресурсів МВФ шляхом надання кредитів зі свого фонду зацікавленим країнам у кризових ситуаціях. Керівних органів і штаб-квартири не має.

«Партнерство заради миру» (ПРМ) – програма в сфері безпеки та військової співпраці НАТО з державами, які не є членами альянсу. Прийнята в 1994 р. Після розпаду Організації Варшавського договору (ОВД) постало актуальне завдання реформувати НАТО. До програми приєдналося більше тридцяти держав Центрально-Східної Європи, Східної Європи, Центральної Азії та Південного Кавказу. Україна бере активну участь у програмі «Партнерство заради миру» з часу її прийняття. В рамках програми українські військові були залучені до кількох десятків спільних з країнами-членами та партнерами НАТО миротворчих навчань як на території країни, так і за кордоном.

Пасіонарії (за Л. М. Гумільовим) – це особи з енергонадлишкового типу з непереборним внутрішнім прагненням до активної діяльності, цілеспрямованого видозмінювання

оточуючого їх середовища (Олександр Македонський, Наполеон та ін.). Субпасіонарії – це особи енергодефіцитного типу (люмпен-пролетаріат).

Пасіонарна теорія етногенезу – вчення Лева Миколайовича Гумільова про етногенез, енергонадлишкову напругу етнічної системи, що призводить до активної творчої діяльності. Враховує природно-географічні чинники. Пасіонарність описується на популяційному рівні (як активність етнічних колективів) і на індивідуальному рівні (як поведінковий імпульс). Цей феномен пояснюється як ефект *енергії живої речовини біосфери*. Вченим запропонована унікальна модель етногенезу, що базується на даних не лише історії, але й географії, біології (генетики). Вона викладена в фундаментальній праці «Етногенез і біосфера Землі» (1979 р.) та інших численних працях. Лев Гумільов продовжує історіософську традицію, що йде від праць М. Я. Данилевського та перших євразійців, особливо з ідей П. М. Савицького про «*місцерозвиток*».

В етногенезі ведуча роль належить *пасіонарності*, природним контактним зонам і етнічної компліментарності. Земля отримує з космосу більше енергії, ніж потрібно для підтримання рівноваги біосфери, що призводить до ексцесів, які породжують *пасіонарні поштовхи*, чи вибухи етногенезу. *Пасіонарність* («пристрасть») – це атрибут підсвідомості, вроджена здатність організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища й видавати її у вигляді роботи. Пасіонарність – це ефект надлишку живої речовини біосфери в людини. Енергетична природа пасіонарності при допомозі її носіїв створює руйнує ландшафти, народи й культури. Прояв пасіонарності – це здатність жертвувати собою заради ідеалу.

Безсумнівно, що свідомо діяльність людей відіграє в етногенезі не меншу роль, ніж емоційна, але характер їх різний. Людський розум, безкорисний потяг до істини породжує наукові відкриття, які створюють передумови для зростання виробничих сил і суспільного прогресу. Але предмети праці людини первинно відзначаються від творінь природи, вони можуть лише руйнуватися. Пасіонарність виникає не як циклічність, а як спалах, який за період 1200–1500 років згасає, залишаючи багаточисленні сліди життя етносу: архітектуру, літературу й ідеї (*кристалізовану пасіонарність*). Поряд з ландшафтом, важливим фактором виникнення етносу є етнічна компліментарність (позитивна й негативна). В пасіонарній теорії етногенезу використовується стара концепція зміни поколінь. В інтерпретації Л. Гумільова, коли пасіонарна енергія в етносі зменшується, ведуче становище в суспільстві займають

субпасіонарії, які ігнорують минуле й нинішнє заради майбутнього. Зі шпарин вилізають незнищувана посередність, яка прогулює спадщину предків. Настає остання меморіальна фаза етногенезу. Головне завдання пасіонарної теорії етногенезу – своєчасне передбачення можливих варіантів етнічних подій. Пошук оптимальних виходів із можливих, але не обов'язкових колізій, залишається справою політиків.

Пасіонарні поштовхи – це результат виверження «надлишкової біохімічної енергії біосфери». Служать причиною етногенезу, народження нових етносів і держав. Термін *Л. М. Гумільова*.

Пасіонарність – термін російського вченого-євразійця *Л. М. Гумільова*. Означає незламне прагнення етносу по досягненню якої-небудь, нехай навіть ілюзорної, мети; це внутрішня енергетика народу, рушійна сила культурного, політичного і геополітичного творення.

Патерналізм державний – влада (вождь) виступає в якості «батька народів» для всього суспільства, обмеженого свободою. Класичний приклад – Йосип Сталін (Джугашвілі).

Перехресне поле – термін російського геополітика *К. В. Плешакова*; геопростір на який претендують дві чи більше суміжних держав. До таких просторів належать великі території, такі, наприклад, як у минулому Ельзас і Лотарингія між Францією та Німеччиною, нині Кашмір між Індією та Пакистаном, Крим між Україною та Росією.

Периферія – 1) геопростір, що віддалений від геополітичних, гео економічних і геокультурних «центрів» («полюсів»); 2) окраїнна частина території держави; 3) у гео економічній моделі світу І. Валлерстайна слабозвинуті країни світу. В геополітиці протилежно поняттю Центру.

Перманентної революції теорія – геополітична теорія безперервної революції Лева Троцького (1905 р.). Російський пролетаріат, здійснивши буржуазний етап революції, зможе остаточно перемогти на її соціалістичному етапі лише при допомозі світового пролетаріату. У вересні 1919 р. після невдач радянської влади з експорту пролетарської революції в Європу, голова реввоенради республіки Л. Троцький у таємному меморандумі до Центрального Комітету РКП(б) запропонував у якості основного геополітичного вектору рух на Схід. На його думку, «на азійських полях світової політики наша Червона Армія є незрівнянно більш значною силою, ніж на полях європейської (політики)». Для цього пропонується зосередити промисловість на Уралі

й навколо нього. Особлива увага приділяється ролі кінноти в азійських операціях і можливості створення кінного корпусу з розрахунком його кидка на Індію. Із врахуванням міжнародної ситуації, що склалася, шлях на Париж і Лондон повинен пролягати через міста Афганістану, Пенджабу й Бенгалії. Однак усі наступні спроби кидків на Південь закінчилися безрезультатно, а війна в Афганістані прискорила розпад СРСР. Не вдалося помити солдатські чоботи і й у водах Індійського океану.

Перська затока – найбільша в світі зона енергетичних ресурсів і військових конфліктів (ірано-іракська війна, окупація Іраком Кувейту, дві американо-іракські війни). Саудівська Аравія називає Перську затоку Арабською.

Перфорована держава – це держава посеред простору якої розташовується одна чи кілька, як правило, невеликих країн. Так, Італія перфорована Сан-Марино та Ватиканом, Південна Африка – Лесото.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) – розпочалася з нечуваного підйому патріотизму в Європі, яка за довгі мирні роки забула, що таке війна. Боротьба велася за переділ поділеного колоніального світу між державами Антанти (Велика Британія, Франція, Росія, США) й Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія до 1915 р., Туреччина з 1915 р., Болгарія з 1915 р.). Протягом чотирьох років війни було вбито 9,5 млн і поранено біля 20 млн людей. Головним винуватцем світового конфлікту була визнана Німеччина, яка намагалася силою зброї стати на перешкоді подальшій колоніальній експансії «старих» світових імперій і прийняти участь у переділі світу. Для Австро-Угорської, Російської та Османської імперій війна стала самовбивчою.

Перший поділ світу – відбувся між єдиними, на той час (XV – XVI ст.), метрополіями у світі Іспанією та Португалією. В якості головного суб'єкта колонізації виступала Іберійська Америка. У 1494 р. при посередництві папи римського Олександра VI був здійснений перший розподіл світу за Тордесильяським договором. Неєвропейський світ поділили між собою дві метрополії, дві морські держави: Іспанії належали території, що розташовані західніше 46 градуса західної довготи, а Португалії – на схід від розподільчої лінії. На відміну від Іспанії, яка сконцентрувала свою увагу на Американських територіях (Західна півкуля), Португалія захопила колонії не лише в Іберійській Америці (Бразилія), але й у Східній півкулі – Молуккські острови (на початку XVI ст.), західне узбережжя Індії, о. Цейлон, південь Малакки, заснувала торгівельну факторію Макао на півдні Китаю, утвердилася в ряді опорних

пунктів Африки (Зелений мис, Гвінейська затока, Мозамбік), контролювала Перську затоку, де захопила Ормуз.

Петро I Великий (1672–1725 рр.) – російський імператор, який реалізував геополітичний проект «Європа плюс Росія». Він став творцем могутньої абсолютистської держави, що визнана в Західній Європі *великою державою*. Використовував досвід західноєвропейських держав у розвитку російської промисловості, торгівлі й культури. Проводив політику меркантилізму. Петровські реформи здійснювалися шляхом крайньої напруги матеріальних і людських зусиль. Петро I – один із перших лідерів країн «третього світу» (того часу), який усвідомив необхідність *вестернізації* та утвердив пріоритет Заходу в історичному процесі. Потім цим шляхом пішли Японія, Китай, Туреччина й інші країни. Росія перетворилася у велику євразійську державу.

Південна Європа – геополітичний регіон Європи, що включає країни Середземномор'я. Даний регіон можна поділити на три частини до яких входять такі держави: 1) Південно-Західна Європа – Андорра, Іспанія, Португалія, Гібралтар (британська територія на півдні Піренейського півострова); 2) Південно-Центральна Європа – Італія, Сан-Марино, Ватикан, Мальта, Словенія, Хорватія; 3) Південно-Східна Європа – Боснія та Герцеговина, Сербія, Чорногорія, Албанія, Республіка Македонія, Греція, Болгарія, Туреччина (європейська частина) та Румунія.

Південно-осетинський конфлікт – Південна Осетія з 1922 р. входила до складу Грузії на правах автономної області. В 1991 р. після ліквідації грузинською владою автономії та у відповідь на незгоду осетин були задіяні силові методи. Осетини нанесли поразку грузинським військам. Південна Осетія має безпосередній вихід до рідинної Північної Осетії, яка знаходиться у складі Російської Федерації, що дозволяє при невеликому населенні забезпечити економічне виживання в складних умовах.

У із 7 серпня 2008 р. російські війська увірвалися в Південну Осетію і захопили грузинські міста – Горі, Зугдіді, Поті. В кінці серпня російська армія залишила Західну Грузію. Південна Осетія проголосила свою незалежність і 25 серпня 2008 р. російський парламент визнав її самостійність від Грузії.

Південно-Східна Європа (ПСЄ) – геополітичний регіон, ядром якого є Балкани. Тут розташовані території дев'яти держав (Боснія і Герцеговина, Сербія, Чорногорія, Албанія, Республіка Македонія, Греція, Болгарія, Румунія та європейська частина Туреччини) із загальною кількістю населення 70 млн

людей (із врахуванням європейської Туреччини). За виключенням Румунії (22 млн) населення інших держав коливається від 2 до 10 млн мешканців. У ПСЄ проявилися старі політичні, етнічні й економічні «рани». Після втрати радянського геополітичного впливу на Балканах сюди перекинулися етнонаціональні й етноконфесійні конфлікти з Близького Сходу. В геополітичному просторі ПСЄ послабилися позиції Росії, зберігши тільки гео економічну присутність (міжнародний газопровід). Зростає бажання Румунії, при сприятливій ситуації, претендувати на роль регіонального лідера. По-перше, у цьому зацікавлена Західна й Центральна Європа, яка розглядає Румунію в якості важливої ланки комунікаційного мосту в Чорномор'я. По-друге, вперше звільнившись за останнє століття від загрози відторгнення причорноморської Добруджі, через яку проходив стратегічний сухопутний коридор Російської/Радянської імперії на Стамбул, Румунія буде намагатися посилити свою присутність на небезпечному геополітичному напрямку. Тому створення Великої Румунії на основі воз'єднання з Молдовою завжди буде знаходити прибічників серед політичної еліти країни. В економічному плані за даними МВФ на 2015 р. найбагатшою країною регіону стосовно ВВП на душу населення є Греція (17 657 доларів США), а найбідніша – Боснія і Герцеговина (4 030 доларів).

Південь – геополітичне поняття, яким позначаються країни бідного Півдня на протилежність заможній Півночі. В географічному відношенні бідні країни розташовані переважно в південній півкулі. На відміну від традиційної географії, в світовому гео економічному просторі всі бідні країни називають бідним Півднем.

Північ – геополітичне поняття, що означає заможний Захід на противагу бідному Півдню, країни «золотого мільярду». В географічному відношенні більшість багатих країн розташовані в Північній півкулі, але геополітичне поняття Північ включає й держави, що розташовані в Південній півкулі (Австралію та Нову Зеландію). На відміну від традиційної географії, у світовому гео економічному просторі всі багаті країни називаються Північчу.

Північна Європа – геополітичний регіон, до якого входять такі держави – Ісландія, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія.

Північ – Південь – геополітична концепція, що досліджує напругу на кордонах між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Враховуючи невеликий демографічний потенціал Півночі, його протистояння з Півднем описується в поняттях «світовий Острів» і «світовий Океан» або «Центр» і «Периферія».

Для Півдня характерні антизахідні, антисвітські рухи, що базуються на принципах фундаменталістських цінностей.

«Північний обруч» – геополітичний проект академіка М. М. Моїсеєва для Росії. В геополітичному відношенні Росія займає виключно особливе місце в євразійському трикутнику, утвореному трьома світовими полюсами економічного й технологічного розвитку. Росія зв'язує цей трикутник у єдине ціле, завдячуючи самим коротким і дешевим шляхам сполучення. Один із можливих російських проектів, який передбачає прямий вихід за кордон ресурсів Сибіру й промислового Уралу, М. М. Моїсеєв назвав «північний обруч». В основі проекту – створення нового варіанту Перської затоки в незамерзаючому гирлі ріки Індіга. Цей проект, який неодноразово обговорювався в минулому, необхідно реанімувати. Геополітичний проект «північний обруч» охоплює поряд з економічними, проблеми безпеки в найбільш екологічно вразливому регіоні Земної кулі – Арктиці. Відповідальність за це несуть усі країни «обруча» – Росія, США та Канада. Можливе створення космічної інформаційної системи, що забезпечує військову, політичну й екологічну безпеку в регіоні.

Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (НАФТА) – економічна спільнота Північної Америки. В 1988 р. між США й Канадою була підписана Угода про зону вільної торгівлі. В 1992 р. підписана угода між США, Канадою та Мексикою про Північноамериканську асоціацію вільної торгівлі. Головним завданням НАФТА є не тільки ліквідація митних бар'єрів, але й створення єдиного континентального ринку та свободи пересування товарів, послуг, капіталу й робочої сили. Створення НАФТА було обумовлено в першу чергу політичним фактором, зв'язаним з геополітичною трансформацією в Євразії після розпаду Радянського Союзу, та посиленням інтеграційних процесів у Європі й АТР. Ведуча економічна роль у НАФТА належить США, тому опоненти інтеграції в Канаді й Мексиці побоюються втрати національного контролю над деякими галузями промисловості й негативних наслідків для сільського господарства. США розглядають НАФТА як трамплін для більш глибокого проникнення в латиноамериканські країни. Ця довгострокова геополітична мета переслідує спробу створення в Новому Світі континентального єдиного ринку на умовах партнерства. Тому США зацікавлені продемонструвати на прикладі НАФТА ефективність інтеграції для інших країн, хоча в Латинській Америці багато хто побоюється цієї активності.

Підопічні території – були створені після Другої світової війни відповідно до положень системи міжнародної опіки ООН для

поступового формування на них державних інститутів з подальшим отриманням незалежності. З підопічної території США – «Тихоокеанські острови» утворилися незалежні Федеративні Штати Мікронезії та Республіка Маршаллові Острови, а Маріанські острови залишаються під опікою США як фактично залежна країна – «вільно приєднана держава». Підопічна територія ООН – острови Палау стали незалежною державою в 1994 р.

«Плавильний котел» – теорія американських соціологів і антропологів, яка панувала до середини 1970-х років. Етнічні групи розглядаються як пережитки доіндустріальної епохи. В процесі урбанізації та модернізації повинна відбуватися акультурація меншин і їх мовна асиміляція. В реаліях американського суспільства теорія не отримала підтвердження. В США неоднозначно оцінюються спроби інтеграції темношкірої громади в американське суспільство. Згідно демографічним прогнозам, на середину XXI ст. чисельність білого населення скоротиться з 70 до 50 %, іспаномовні американці складуть 25 %, афро-американці – 15 %, вихідці з Азії – 10 %.

«Плавильний котел» західноєвропейської цивілізації – стародавній кордон Римської імперії по ріках Рейн і Дунай, який виконував бар'єрну функцію між римлянами й варварами, в подальшому став межею старої християнської Європи й «християнської периферії». В епоху Реформації вздовж лінії Рейн – Дунай стабілізувалося роз'єднання християн – католиків і протестантів. Але коли на цьому кордоні почали домінувати контактні функції, на соціокультурних, конфесійних і економічних межах утворився «Рейнський коридор» – «хребет» європейського капіталізму, який об'єднав біполярний світ економіки Півночі й Півдня Європи. За аналогією з великими історичними ріками, які служили комунікаційним каркасом стародавніх цивілізацій (Ніл, Тигр і Євфрат, Інд, Ганг, Хуанхе, Янцзи), Рейн став торговою рікою і структурною віссю романо-германського світу. У кінці XX ст. спостерігається дрейф країн Центрально-Східної та частини Східної Європи до Заходу.

«Плавильний котел» цивілізації – це місцезрозвиток цивілізації, її батьківщина в багатовимірному комунікаційному просторі.

Планетарна держава (держава першого порядку) – в нинішній політичній організації земного геопростору є лише США. Саме ця держава має найбільший у світі економічний та військовий потенціал, амбіції світового гегемона, намагається здійснювати свій домінуючий політичний та економічний вплив у всіх регіонах світу, тобто виступає геополітичним актором планетарного рівня.

«План Маршалла» – геополітична програма відновлення й розвитку Європи, що була проголошена держсекретарем США Дж. Маршаллом. Після Другої світової війни американська модель вільного підприємництва вважалася найкращою й США кладуть її в основу Плану. Генерал Дж. К. Маршалл (1880–1959 рр.), який очолював у 1939–1945 рр. Генеральний штаб американської армії, розумів важливість планування матеріально-технічних ресурсів. 5 червня 1947 р. Дж. Маршалл у виступі в Гарвардському університеті оголосив про програму економічної допомоги Європі. Ця допомога призначалася й Радянському Союзу, який прийняв основний удар фашистської Німеччини. Країни-учасниці програми відновлення європейської економіки взяли на себе зобов'язання сприяти розвитку вільного підприємництва. Таким чином, Радянському Союзу надався унікальний шанс інтегруватися в світове господарство. Але СРСР відмовився від участі в програмі, оскільки проявилися розбіжності в підходах до майбутнього Центрально-Східної Європи. «План Маршалла» прискорив післявоєнний розкол континенту.

В 1948–1951 рр. Сполучені Штати виділили за планом Дж. Маршалла 16-ти європейським державам 17 млрд доларів, з яких 60 % отримали Велика Британія, Франція, Італія та ФРН. Створена на території об'єднаної британської, американської і французької окупаційної зони Федеративна Республіка Німеччина отримала в 1946–1954 рр. 2,7 млрд доларів. Німеччина лежала в руїнах, забезпечивши прожитковий мінімум, німці спрямували основні засоби у виробництво. Кожен американський долар дав можливість створити цінності на суму від 10 до 20 доларів. Відродження Німеччини пов'язане з особистостями видатних німецьких учених – батька «економічного дива» *Людвіга Ерхарда* й духовного батька післявоєнної німецької нації *Карла Ясперса*.

Плюралізм – продуктивна множина незалежних і рівноправних позицій, інтересів, партій та ідеологій.

Подовжені держави – це держави, які мають значну подовжену ділянку території, що досить далеко виступає порівняно з основною частиною. Наприклад, М'янма, Таїланд.

Покоління – протяжність діяльності поколінь відповідає приблизно 30 рокам. Покоління передають за традицією культурні надбання. За підрахунками А. Тофлера, від виникнення *Homo sapiens* до середини ХХ ст. пройшло 800 поколінь, з яких 750 проживало в печерах або вело бродячий спосіб життя, 70 знало писемність, 6 – книгодрукування, 4 – точний відлік часу й лише 2 – електромотор.

Полемологія (з гр. *polemos* – війна) – науковий напрям політології, у рамках якого досліджуються війни, збройні конфлікти та інші форми колективної агресивності з метою їх попередження та усунення. Принцип полемології – «Хочеш миру – зрозумій війну».

Політика – 1) мистецтво управління людьми. За Платоном й Арістотелем – єдина наука про суспільство й місто-державу (поліс); 2) одна з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо захоплення, утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень. Розрізняється зовнішня й внутрішня політика, військова й військово-технічна, економічна, валютна, міграційна, регіональна та ін.

Політика «великого кийка» (або доктрина Т. Рузвельта) – у зв'язку з подіями навколо виникнення Панами 1903 р. американський президент Теодор Рузвельт проголосив дану політику стосовно латиноамериканських країн. Сутність її полягала у тому, що в разі виникнення конфліктів у Латинській Америці США забезпечать їх врегулювання, зокрема і з допомогою військової сили. Так, більшість цих країн вже до 1918 р. навіть по кілька разів окупувалась армією США. У 1933 р. американський президент Франклін Делано Рузвельт оголосив про припинення політики «великого кийка», проголосивши нову доктрину – *політику «доброго сусіда»*.

Політика «відкритих дверей» – сформульована у «нотах відкритих дверей» держсекретарем Дж. Хеєм у 1899 р. і висунута як одна із доктрин американської геополітики у ХХ ст. зміст даної політики зводився до комплексу зовнішньополітичних і військових заходів, спрямованих на те, щоб «відкрити» фінансово-економічні та політичні системи інших країн для відповідного американського проникнення. Доктрина «відкритих дверей» вимагала, щоб американські компанії отримали можливість безперешкодного доступу на іноземні ринки, могли торгувати там й експлуатувати їхні ресурси. За вимогою дотримування принципу «відкритих дверей» стояла зміцніла економіка США, які завоювали до кінця ХІХ ст. світову промислову першість. Виникнення даної доктрини було обумовлено тим, що в американських колах новим специфічним підходом до зовнішньої політики стала рентабельність витрат як матеріальних, так і людських. У зв'язку з цим вони дійшли висновку, що володіння колоніями вкрай обтяжливе й економічно нерентабельне. Для забезпечення національних інтересів за кордоном американці зосередились на несилових, головним чином комерційних,

методах і частково почали використовувати просвітницьку діяльність місіонерів. Політична практика «відкритих дверей» стала доктриною пристосованою до силового створення нових ринків. Вона концептуально визначала світ як єдиний абстрактний світовий ринок, двері якого мали бути завжди відчиненими для США. Основним провідником політики «відкритих дверей», поряд з урядом Сполучених Штатів, стали транснаціональні корпорації (ТНК), в яких після Другої світової війни почав переважати американський капітал. Пізніше інструментом проникнення США у національні економіки інших країн стають міжнародні фінансові організації (наприклад, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк, різноманітні фінансові структури приватних осіб). Фактично політика «відкритих дверей» була спрямована на створення таких умов, за яких США, користуючись своєю військово-політичною і фінансово-економічною перевагою, поширюватимуть американську політичну, економічну, фінансову, культурну системи на весь світ, стандартизуючи його відповідно до себе і таким чином контролюючи планетарний простір.

Політика «доброго сусіда» – геополітика адміністрації США часів президента Франкліна Делано Рузвельта щодо країн Латинської Америки з 1933 р., яка замінила *політику «великої кийка»* Т. Рузвельта. Основними принципами політики добросусідства були невтручання (non-intervention) і невтручання (non-interference) у внутрішню політику країн Латинської Америки. Була зміцнена ідея про те, що США повинні бути «добрим сусідом» (good neighbor) і повинні проводити взаємовигідні відносини з країнами цього регіону. Адміністрація Ф. Д. Рузвельта очікувала, що нова політика створить нові економічні можливості у формі взаємовигідних торгових договорів і знову закріпить вплив США у Латинській Америці, змінивши позицію багатьох урядів регіону.

Політика ядерного стримування – виключення досягнення політичних цілей антагоністичних держав і блоків воєнним шляхом. Ядерна зброя сприяла формуванню цієї нової політичної психології.

Політико-географічне місце – локальна ділянка геопростору, де в умовах специфічного середовища політичного життя сформувалася стійка територіальна спільнота людей з притаманними для неї політичними орієнтаціями, традиціями, цінностями, особливостями політичної діяльності. Наприклад, невеликі населені пункти, специфічні в політичному відношенні квартали великих міст, окремі сільські місцевості та ін.

Політико-географічне положення держави (ПГП) – це геопросторове відношення держави до політичних даностей, які перебувають поза нею і мають на неї вплив. ПГП держави має тісний зв'язок з її фізико-географічним (розташуванням щодо природних об'єктів) та економіко-географічним положенням (розташуванням щодо економічних об'єктів – світових і регіональних центрів економічного розвитку, промислових, сировинних, сільськогосподарських районів, транспортних шляхів тощо).

Політична (законодавча) автономія – передбачає право вищих органів автономії видавати місцеві закони в межах своєї компетенції. У різних державах ступінь повноважень політичних автономій відрізняється. Автономна Республіка Каракалпакія в Узбекистані має навіть конституційне право виходу з держави за згодою загальнодержавного парламенту. Республіка Нахічевань проголошена автономною державою у складі Азербайджану. Приклади політичних автономій у світі: АР Крим в Україні (нині де-факто анексований Росією); Азорські острови і Мадейра в Португалії; Північна Ірландія, Уельс, Шотландія, о. Мен і Нормандські острови у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії; Аландські острови у Фінляндії; Фарерські острови й о. Гренландія у Данії та ін. За обсягом повноважень політичні автономії близькі до суб'єктів федерації. Проте їх не можна вважати державними утвореннями. Політична автономія не порушує єдності держави, її унітарної природи. Автономії часто мають свій статут (або навіть конституцію), що затверджується парламентом держави. У них є власні органи законодавчої та виконавчої влади, власне законодавство (що не суперечить загальнодержавним правовим нормам), своя символіка. Політичні автономії мають можливість активної участі в здійсненні внутрішньої політики держави, організації свого внутрішнього життя, прояву місцевої ініціативи у законодавчій сфері, проведенні ефективних політичних і економічних реформ тощо. Іноді виділяють державно-політичну (наприклад, автономні республіки) й адміністративно-політичну (наприклад, автономні області чи округи) автономії.

Політична географія – міждисциплінарна, суспільно-географічна наука, що вивчає формування політичної карти світу, геопросторову організацію політичного життя суспільства, утворення і розвиток геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів, їх територіальну структуру та взаємозв'язки.

Політична геоекологія – межева наукова дисципліна, що досліджує політичні аспекти просторових процесів взаємодії між

суспільством і природою на різних ієрархічних рівнях, вплив політичних процесів на геоекологічну ситуацію тощо.

Політична геокультурологія – межева наукова дисципліна, що досліджує вплив різноманітних географічних факторів на формування політичної культури населення територіально-політичних систем, просторові процеси розвитку політичної культури окремих соціальних, етнічних, релігійних груп, їх взаємодії в державах і регіонах.

Політична глобалізація – це процес міждержавної взаємозалежності, коли політичні події (конфлікти, політична боротьба, вибори), що відбуваються у тій чи іншій країні можуть набувати глобального значення і зачіпати інтереси інших держав.

Політична карта світу – відображення (модель) геопросторової політичної організації суспільства у глобальному масштабі; модель територіально-політичної організації світу, структурними елементами якої є держави, міжнародні організації, залежні країни, національно-визвольні рухи тощо. У вузькому розумінні – географічна карта із позначеними на ній державами.

Політичний ландшафт – геопросторовий комплекс, який є по суті проекцією на певну територію історичної і сучасної політичної приналежності, що знаходить відображення в типі природокористування, способі господарювання, системі розселення, розміщенні комунікацій тощо. Географічна інтерпретація розташування політичних сил.

Політичний підрайон (субрайон) – це геопросторова внутрішньодержавна політична система, що формується у межах кількох суміжних адміністративно-територіальних одиниць районного (другого) рівня на основі особливостей географічного положення та історичної спорідненості; для підрайону притаманні спільні риси політичного життя населення, об'єданого сталими економічними, соціальними, культурними, етнічними, релігійними та іншими зв'язками.

Політичний район (або субрегіон) – це геопросторова внутрішньодержавна політична система, що сформувалася в межах суб'єкта федерації, автономії чи адміністративно-територіальної одиниці обласного рангу, для якої характерні певні особливості політико-географічного положення, історичного минулого, політичного життя суспільства, економічних, соціальних, етнічних, культурних та інших процесів. Наприклад, Волинь, Галичина чи Закарпаття в Україні, Каталонія чи Країна Басків в Іспанії, Сицилія чи Сардинія в Італії тощо.

Політичний регіон – це геопросторова внутрішньодержавна політична система, що сформувалася на великій території держави (як правило, у межах кількох суб'єктів федерації, автономних регіонів, адміністративно-територіальних одиниць обласного рангу) і має своєрідне політико-географічне положення, свою історію розвитку, політичну, економічну, соціальну та культурну цілісність. Політичні регіони виділяються, як правило, у великих чи середніх державах. Приклади політичних регіонів: Західний чи Східний регіони України, Північ або Південь в Італії, Південь у США, Центральна Росія, Поволжя чи Північний Кавказ у Російській Федерації тощо.

Політичний режим – це спосіб організації та функціонування державної влади, певна система методів і засобів її здійснення, це модель, форма взаємодії державно-владних структур. Розрізняються демократичні, авторитарні, тоталітарні й інші політичні режими. Характер політичного режиму ніколи прямо не вказується в конституціях держав, однак майже завжди безпосереднім чином відображається на їх сутності.

Поліцентризм цивілізаційний – «однаково різні світи», сприяють (за А. Тойнбі) подоланню вузькості «кожної замкненої в собі історичності здійснити скачок в далечінь». Цим Природа ніби намагається забезпечити себе від спроб до світової гегемонії окремих народів і країн. Більшість світових імперій, які претендували на виключність і панування, розсипалися переважно під впливом внутрішніх обставин.

Поліцентризм цивілізацій проявляється в різноманітності типів сприйняття простору-часу, а також у соціопсихологічних, конфесійних, геоеконімічних й інших особливостях. Для західноєвропейської цивілізації характерними є культура розуму, права людини, динамізм (революції), прагматизм, протестантська етика індивідуалізму й ін. У східних цивілізаціях виділяється мусульманський інтегризм, звернення до конфуціанства, особистому самообмеженню й суспільної солідарності, пріоритет держави над людиною. Важливою рисою японської культури є спадковість сформованих культурно-історичних традицій, нерозривність минулого й теперішнього, відсутність між ними різких переходів. Сформувалася наступна схема японського діалогу з іншими культурами від середньовіччя до сучасності: японська душа й китайська мудрість, японська душа й західні знання (раціоналізм).

Полтергейст – не вивчене до кінця явище, енергетичні утворення з нематеріального світу, які проникають у сучасність через своєрідні контактні зони – «коридори найбільшого сприйняття».

Можливо, високогірна Центральна Азія, особливо Тибет, є одним із таких місць на Землі, насичених історичним минулим.

Полюси комунікативності – великі енергонасичені локалізації на рубежах багатомірного простору. Наприклад, полюси матеріалізованої та кристалізованої пасіонарності – історичні міста й ландшафти.

Полюси кримінальної економіки – це території, що не контролюються суверенними державами. Наприклад: «Золотий трикутник» в Азії; колумбійські території, що контролюються Медельїнським наркокартелем; Північний Афганістан; південь Анголи та ін.

Полюси рубіжної комунікативності – це зони високої енергонадлишкової напруги з творчою чи руйнівною силою комунікації. Великими історичними полюсами в багатомірному комунікативному просторі є відкриті міста. Простежується певна послідовність зміни цих полюсів: давньогрецький поліс – середньовічне вільне місто – світове «космополітичне» місто. В середньовіччі боротьба за розуміння ідей епохи проводилася між земельним духом селянина й «світським» патриціанським духом старовинних і прославлених великих самоуправних міст (Флоренція, Нюрнберг, Брюгге, Прага та ін.). З розвитком капіталізму основними поняттями цивілізації стали, поряд з провінцією, *світові міста* з їх космополітизмом замість «вітчизни». До світового міста належить не народ, а маса, яка заперечує традиції й культуру. Мешканець великого міста – людина, відірвана від традиції. Тому О. Шпенглер вважав, що світові міста ведуть до загибелі цивілізації. Своєрідними духовними полюсами є світові центри релігій – Ватикан, Єрусалим, Мекка, Медина та ін.

Полюсів росту теорія – є сукупністю концепцій «домінуючої економіки» й «гармонізованого росту». Висунута французьким економістом і соціологом Франсуа Перру. Ефект домінування призводить до поляризації простору навколо галузі (полюсу росту). В результаті гармонізованого росту на основі «соціального діалогу» утворюється суспільство соціальної гармонії і «загальної економіки». Цю теорію в Радянському Союзі інколи ототожнювали з концепцією територіально-виробничих комплексів, яка має виключно виробничу природу.

Поля напруги – це енергозаряджені зони на рубежах багатомірного комунікативного простору.

Попит платоспроможний – це попит на товари й послуги, що забезпечений грошовими засобами покупців.

Порівняльної переваги в міжнародній торгівлі теорія – сутність її полягає у тому, що країна повинна спеціалізуватися на виробництві й експорті товарів, які можуть бути вироблені з відносно низькими витратами. В імпорті повинні домінувати товари з порівняно високими затратами виробництва. В результаті, структура зовнішньої торгівлі повинна визначатися порівняльними, а не абсолютними перевагами.

Посибілізм (з фр. possible – можливий) – термін П. Відалья де ла Блаша, що позначає новий підхід щодо оцінки геополітичних процесів. Він, на відміну свого сучасника Ф. Ратцеля, у центрі геополітичних досліджень поклав не простір, географічне розташування держави і просторову ідею, а людину. Згідно посибілізму, географічне розташування може перетворитися в реальність, стати дійсно політичним фактором, але залежить це від творчої активності самих людей, які мешкають у межах даного простору. Теорія посибілізму розроблялася французькою школою «географії людини».

Постіндустріального суспільства теорія – подальший розвиток концепцій індустріального суспільства й стадій економічного зростання. В економіці переважаючого значення набуває сфера послуг, а найважливішим інститутом нового суспільства стають університети й дослідницькі центри. Влада переходить від капіталістичної олігархії та корпорацій до технократичної еліти, яка володіє новою технологією прийняття рішень. У постіндустріальному суспільстві трансформується природа власності на засоби виробництва. Традиційна приватна власність втрачає своє значення, а її місце займає інтелектуальна власність, що базується на розумовій праці особистості.

Постіндустріальне (індустріальне) суспільство – соціально-суспільний порядок, який приходить на зміну індустріальному суспільству. Інтелектуальний капітал домінує над промисловим, а цінності якості життя – над матеріальним рівнем. Сформувалося в кінці ХХ ст. в результаті в результаті інформаційно-технічної революції, коли в міжнародних відносинах стали домінувати процеси неоліберальної й економічної глобалізації. В міжнародних економічних відносинах на перше місце виходить виробництво інтелектуального продукту (багатства).

Постіндустріальні країни – це високорозвинуті держави. До розвинутих постіндустріальних країн Заходу відносяться США, Японія, Західна Європа, Канада, Австралія, Нова Зеландія й Ізраїль.

Постмодернізм – у геополітиці це дослідницький підхід, згідно з яким вивчається багатоваріантність і динаміка сприйняття

окремими людьми і соціальними групами політичного простору, вплив політичного дискурсу на формування геополітичної свідомості населення, роль ЗМІ у формуванні політичного дискурсу на різних рівнях геопросторової політичної організації суспільства тощо.

Пострадянський простір – це територія колишніх союзних радянських республік, що утворювали СРСР. Після проголошення нових незалежних держав відбулася «природна» регіоналізація пострадянського простору з врахуванням природно-географічних, етнонаціональних і етноконфесійних особливостей. Пострадянський простір поділяється на Східну Європу, куди входять країни Балтії – Естонія, Латвія та Литва (виступають як самобутній субрегіон), Білорусь, Україна, Молдова та європейська Росія, країни Південного Кавказу (Грузія, Азербайджан і Вірменія), Центральна Азія (Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан і Киргизія). Пострадянський простір часто ототожнюють із *Співдружністю Незалежних держав*.

Потсдамська епоха (1945–1991 рр.) – четверта геополітична епоха розпочинається після закінчення Другої світової війни (1939–1945 рр.). Підписана Потсдамська система договорів визначила нові кордони, та розстановку нових геополітичних сил. По суті на Потсдамській конференції було констатовано, що світ із багатополюсного став біполярним: СРСР і його союзники, які представляли континентальну силу, і США та їх союзники, які представляли у більшості морську силу. Здобутком континентальної сили (СРСР) цього періоду стало найзахідніше проникнення телурократії в Європі до межі західного кордону Східної Німеччини, Чехословаччини, Угорщини та Югославії. Характерною рисою даної епохи було те, що протистояння двох могутніх блоків відбувалося на межі балансування між «холодною» і ядерною війнами. Вдосконалення авіації, поява ракетної техніки, космічної, лазерної та інших видів зброї докорінним чином змінили роль повітряного і космічного простору. На планеті не залишилося недосяжних місць. Однак економіка СРСР стала малосприйнятною до нових досягнень НТР, а політичні лідери Союзу не усвідомили необхідності технологічної модернізації країни. Потсдамський світовий порядок був зруйнований у 1991 році, і з розпадом СРСР біполярна система світу завершилася.

«Похід на Схід» («DrangnachOsten») – геополітична доктрина гітлерівської Німеччини розширення життєвого простору німецької нації на сході Європи. Територіальна експансія в Європі вважалася німецьким геополітиком єдиним способом досягнення

взаємозв'язку між національно-державним розвитком і володінням достатнім простором.

Права людини – це сукупність соціально-економічних, громадянських, політичних, культурних та інших прав і свобод, що характеризують правовий статус особистості в державі й сучасному суспільстві. В 1948 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила Загальну декларацію прав людини.

Правила конкуренції – це міжнародно узгоджені правила з контролю за обмежуючою діловою практикою та захисту конкуренції. Узгодження відбувається в межах ВТО, ОЕСР, ООН, ЄС та інших міжнародних організацій.

Право – це сукупність загальнообов'язкових правил, які санкціоновані, регульовані та оберігаються державою в інтересах забезпечення організованості й стабільності суспільства. Розрізняється право міжнародне, цивільне, військове, кримінальне та ін.

Право націй на самовизначення і територіальну цілісність – два взаємовиключні принципи міжнародного права. Реалізація народом права на створення державного утворення знаходиться у протиріччі з іншим міжнародним правом про непорушність кордонів суверенної держави. Це породжує політику подвійного стандарту. З одного боку це національно-визвольна боротьба пригноблених народів, а з іншого – сепаратизм, стосовно великої держави.

Правова держава – це підпорядкування самої держави прийнятним нею конституційно-правовим нормам.

Праця – цілеспрямована діяльність людини, яка впливає на природу при допомозі знарядь праці з метою отримання споживчих вартостей, що необхідні для задоволення потреб.

«Превентивного інтервенціоналізму» доктрина – американська геополітична доктрина початку XXI ст., яка має за мету при допомозі військової сили розповсюджувати «американські цінності» та взяти під контроль стратегічні (енергетичні) ресурси світу. Доктрина дала початок новій гонки озброєнь і створення нових видів зброї. Військові видатки в державному бюджеті були збільшені з 265 млрд доларів у 2002 р. до 500 млрд у 2005 р., а вже в 2014 р. ця сума становила 600 млрд доларів. Доктрина передбачає нанесення «превентивних», випереджаючих ударів по країнам, які віднесені американською адміністрацією до геополітичної «осі зла», до якої може бути віднесена будь-яка держава в світі.

Преференційний режим – особливий пільговий режим, система митних, податкових та інших пільг, які сприяють залученню капіталу й сучасних технологій у дане місце, наприклад,

вільні економічні зони. Преференційний режим найчастіше застосовується у вигляді відміни (знижок) митних зборів на товари, що ввозяться, пільгового кредитування й страхування зовнішньоторговельних операцій, спеціального валютного режиму та надання фінансової і технічної допомоги. У високорозвинених країнах преференційний режим часто створюється не за рахунок податкових пільг, а на базі формування конкурентоздатних регіональних умов господарювання.

Придністровський конфлікт – після розпаду СРСР через історичну Бесарабію пройшли державні кордони України й Молдови. Ігнорування історичних соціокультурних меж у Молдавії прибічниками об'єднання з етнічно близькою Румунією призвели до розколу країни й проголошення незалежної Придністровської республіки. В результаті збройного конфлікту в 1992 р. загинули тисячі людей.

Становлення молдавської державності ускладнюється внутрішніми етнонаціональними межами слов'янського, тюркського й романського народів, де молдавани тяжіють до румун, тюрки-гагаузи – до світської Туреччини, а росіяни й українці – до східнослов'янського світу. Самопроголошена Придністровська республіка розглядається місцевою владою як геополітичний форпост Росії на Балканах. З іншого боку, Молдова цікавить деяких західних політиків як можливий плацдарм НАТО в південній частині Східної Європи.

Прикордонне (периферійне) поле – термін російського геополітика *К. В. Плешакова*; геопростір, який знаходиться під контролем даної держави, однак не освоєний нею у достатній мірі в політичному, економічному, культурному, демографічному та інших відношеннях, щоб злитися з *ендемичним полем*, тому право контролю даної держави над цим полем може заперечуватися іншими державами. Часто таким полем виступають простори, населені національними меншинами. Сусідні держави іноді ставлять під сумнів належність цих територій, але все-таки не розглядають їх як свої. До таких полів можуть бути зараховані азійські, північно-східні й далекосхідні регіони Росії, а також Кавказ, Калінінградська область.

Прикордонне співробітництво – міжнародна форма співробітництва сусідніх прикордонних територій держав.

Прилегла зона – *акваторія Світового океану*, що розташована безпосередньо за межами територіального моря прибережної держави, шириною не більше 24 морські милі від вихідних ліній, у межах

якої прибережна держава має право здійснювати митний, фіскальний, санітарний та імміграційний контроль. Тому, прилегла зона може бути чотирьох видів: митна, фіскальна, санітарна, імміграційна. Вона встановлюється для досягнення чітко визначених цілей. Прилегла зона за межами *територіального моря* вже не перебуває під суверенітетом прибережної держави. Режим *виняткової економічної зони* в повному обсязі поширюється на прилеглу зону як її складову. Але до тих прав, що має держава у винятковій економічній зоні, зі встановленням прилеглої зони вона набуває додаткових прав у смузі до 12 морських миль від зовнішньої межі територіального моря. Порушення тих правил та законів, для захисту яких утворено прилеглу зону, є підставою для прибережної держави затримати судно та покарати винних. Держава зобов'язана повідомляти про встановлення прилеглої зони, а також про ті види контролю, що в ній здійснюються. Поступово зростає кількість прибережних держав, що мають прилеглу зону. Більшість з них встановили прилеглі зони шириною в 24 морські милі, а деякі менше – наприклад, Судан – 18, Венесуела – 15, Норвегія – 10 морських миль тощо.

Приморська зона – характеризується різним ступенем господарського освоєння й заселення, її ширина розглядається в залежності від геостратегії та функціонального типу використання території, безпосередньо пов'язаною з морем, наприклад, від 3 до 200 км. Берегова (приморська) зона виконує геополітичні бар'єрні й контактні функції, гео економічні (ресурсні), контактнo-комунікаційні та гео екологічні функції. Багатофункціональність обумовлює економічну й демографічну привабливість берегової зони та «конкуренції пріоритетів». Відомі природно-рубінні соціо економічні й соціокультурні географічні утворення, такі як Примор'я, Біломор'я, Причорномор'я, Прибалтика, Поморський берег, Східний і Західний Муром, Південний берег Криму, Лазуровий берег або французька Рив'єра.

Принципи (основні) міжнародного права – це загальновідані норми поведінки суб'єктів міжнародних відносин з приводу найбільш важливих питань міжнародного життя на певному історичному етапі. Основні принципи наявні в Уставі ООН і обов'язкові для всіх членів цієї організації. В 1970 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про принципи міжнародного права, в якій наявні такі основні принципи: 1) незастосування сили чи загрози силою; 2) мирне розв'язання міжнародних спорів; 3) невтручання у внутрішні справи держав; 4) співпраця між державами; 5) право на самовизначення народів і націй; 6) суверенна рівність держав

і повага прав, притаманних суверенітету; 7) добросовісне виконання міжнародних зобов'язань. Подальший розвиток ці принципи отримали в Заключному акті наради з безпеки й співробітництва в Європі (1975 р.), в якому також були сформульовані принципи непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав і поваги прав людини.

Принцип ідеократії – розроблений *П. М. Савицьким*, який вважав, що євразійська держава повинна формуватися зверху до низу не на ринковій економіці та виборній демократії, а при допомозі певної духовної першооснови. Очолювати таку державу повинен особливий клас «духовних вождів», ідеократів. Форми такої ідеократичної держави, на його думку, могли бути різноманітними – теократична соборність, народна монархія, національна диктатура і партійна держава радянського типу. *П. М. Савицький* та інші євразійці протиставляли тим самим ідеократію, домінування духовної першооснови Суші ліберальній демократії, торгівельному прагматизму Моря.

Принцип ненасилля – єдиний спосіб удосконалення світу й людини, що проголошений засновником буддизму. Державний діяч-проповідник Махатма Ганді, який закликав до ненасилля, запровадив політичну діяльність на основі високої етики й доказав, що політика й мораль поєднані: «Насилля в дійсності є проявом внутрішнього почуття слабкості».

Принцип непорушності державних кордонів – це принцип міжнародного права, найважливіша основа безпеки європейських держав. Держави розглядають як непорушні всі державні кордони один одного й державні кордони всіх держав у світі та повинні утримуватися від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на захоплення частини або всієї території інших держав.

Принцип права на самовизначення народів і націй – принцип міжнародного права. Всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Способами здійснення народом права на самовизначення є: створення суверенної держави, вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею, встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно обраного народом. Однак держави не повинні заохочувати сепаратистські дії, що призводять до розчленування чи до порушення територіальної цілісності або політичної єдності тих держав, які мають уряди, що представляють весь народ без відмінностей за расою, віросповіданням чи кольором шкіри.

Принцип територіальної цілісності держав – це принцип міжнародного права, згідно з яким держави повинні поважати територіальну цілісність (недоторканність) один одного й утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями та принципами Уставу ООН.

«Природна» геополітика – галузева геополітична дисципліна, що досліджує вплив фізико-географічного положення, природних умов та ресурсів держав світу на їх внутрішню та зовнішню політику, особливості політики держав щодо здобуття та утримання контролю над різноманітними природними ресурсами.

Природне багатство – це сукупна вартість природно-ресурсного потенціалу країни. Так, наприклад, природне багатство Росії оцінюється в 33 трлн американських доларів, Канади – 11 трлн, США – 8 трлн, Західної Європи – 200 млрд.

ПРО (протиракетна оборона) – це системи протиракетної оборони, що розроблялися в США й СРСР. У радянсько-американському договорі 1972 року про обмеження системи ПРО була визнана їх слабка ефективність. У 1983 р. американський президент Р. Рейган виступив із стратегічною оборонною ініціативою (СОІ). Розпочався новий етап гонки озброєнь, який Радянський Союз програв. З ініціативи Дж. Буша-молодшого США вийшли з договору по системі ПРО 1972 року, а в Росії нема фінансових можливостей для роботи у цій галузі.

Провіденціоналізм (у геополітиці) – пояснення геополітичних процесів з теологічної точки зору як виконання задумів Бога. Характерний був для середньовічної європейської науки.

Провінційна місцевість – це місце циклічного побутового часу, де нема подій, а є лише повторювана буденність.

Прогностична геополітика – прикладна дисципліна, що розробляє найімовірніші сценарії дій на міжнародній арені геополітичних акторів, виявляє тенденції в розвитку зовнішньої політики держав, їх взаємодії.

Прогностична політична географія – прикладна дисципліна, що розробляє найвірогідніші сценарії розвитку геопросторових політичних систем, змін їх структур, взаємозв'язків у політичному геопросторі тощо.

Програма Нового міжнародного економічного порядку (НМЕП) – це рух країн, що розвиваються, які висунули в 1960-х рр. Програму встановлення НМЕП. За активної підтримки СРСР було досягнуто прогресу в створенні міжнародних регулюючих механізмів. Відбулася ідентифікація країн, що розвиваються як впливової сили в міжнародних відносинах. У 1964 р. були створені

Конференція ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) і Загальні системи преференцій (ОСП), а в 1976 р. *Організація ООН з промислового розвитку (ЮНІДО)* з метою сприяння індустріалізації в цих країнах. Країнам, що розвиваються, вдалося добитися від Заходу згоди на надання офіційної допомоги в розмірі 0,7 % ВВП, але не всі високо-розвинуті держави виконують ці зобов'язання.

Програма ТАСІС – це програма *Європейського Союзу*, що призначена для сприяння розвитку ринкової економіки й демократії в країнах *Співдружності Незалежних Держав* шляхом безоплатного надання ноу-хау. Програма була вперше обговорена засіданні Європейської Радив Римі в грудні 1990 р. Країни-члени ЄС вирішили надати підтримку реформаторським крокам радянського керівництва шляхом передачі ноу-хау. В 1991 р. були затверджені принципи надання Європейським Співтовариством економічної підтримки ринковим перетворенням у радянських республіках, а Європейська Комісія призначена органом, який відповідає за управління Програмою. В 1992 р. нові незалежні прибалтійські держави приєдналися до *програми ФАРЕ* для країн Центральної та Східної Європи. В 1993 р. до числа учасників програми увійшла Монголія. В 1990-х рр. на реалізацію програми було виділено 5,6 млрд доларів, з яких 1/3 пішла на Росію. Фінансування здійснювалося по таким секторам: сільське господарство, енергетика, реорганізація державних підприємств і розвиток приватного сектору, реформа державного управління, соціальні послуги й освіта, ядерна безпека й оточуюче середовище, транспорт, телекомунікації та ін. Найбільша увага в зв'язку з Чорнобильською катастрофою було приділено ядерній безпеці України та регіональним програмам. Більше половини фінансування зі створення телекомунікацій, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору отримала Росія.

Програма ФАРЕ – це програма *Європейського Союзу* переважно для країн Центрально-Східної Європи, що знаходилися в першому ряду кандидатів до вступу в ЄС. Програма надавала безоплатну фінансову підтримку економічних перевтілень і зміцнення демократичних суспільств. Крім технічного сприяння вона сприяла придбанню «накопиченого досвіду Співтовариства», завершенню ринкових реформ і реструктуризації економіки з метою створення необхідних умов для майбутнього членства в ЄС. Особлива увага приділялася стимулюванню розвитку інфраструктури й міжрегіонального співробітництва. Бюджет ФАРЕ 1990-х рр. складав 14,5 млрд доларів.

Промислові зони – з'явилися, коли в міжнародних економічних відносинах стали домінувати виробничі зв'язки. На відміну від торгових зон, тут здійснюється виробнича діяльність. Виділяються експортно-орієнтовані й імпортозамінні промислові зони.

Простір – основне поняття геополітики, яке враховує її якісні категорії. Виділяються різноманітні типи багатовимірного комунікаційного простору (геополітичний, гео економічний, соціокультурний, духовний, професіональний, інформаційний, географічний, повітряний, космічний та ін.). Простір може бути розколотим, важким, розбіжним, приреченим, зібраним, привабливим. Подолати простір можна лише в духові, а фізично підкорити – шляхом мирної колонізації чи «вогнем і мечем».

Простір як фактор сили – термін німецького вченого-геополітика *К. Гаусгофера*, згідно з яким основні економічні та політичні проблеми Німеччини після Першої світової війни зумовлені несправедливими і тісними кордонами, отриманими внаслідок Версальського договору (1919 р.).

Просторова парадигма – це концептуальна основа геополітики. Традиційна геополітика й гео економіка інтерпретують реальність в географічному чи економічному просторах. У цивілізаційній геополітиці – це *багатовимірний комунікаційний простір*.

Просторово-часова стратифікація – поняття теорії *Великих багатовимірних просторів*, розмаїття геополітичних «страт», які «розкриваються» при трансформації сучасного геополітичного простору. Їх динамічне зіткнення призвело до утворення багаточисленних меж, у тому числі нині похованих під «шаром» сучасності. Однак «релікти» нагадують про себе в період розпаду держави соціально-психологічним дискомфортом, негативністю комунікацій та вираженою конфліктністю, як реакція на ізоляцію простору від зовнішнього світу. При цьому конфлікт виступає і як «збудник спокою», і в якості творчої функції нової комунікації.

Просторової прогресії теорія – вчення французького вченого *Жана Тіріара* про поступову геополітичну трансформацію від міст-держав через держави-території до держав-континентів. Дана теорія підтверджується сучасними тенденціями розвитку політичного соціуму на планеті.

Протекторат (з лат. protector – покровитель) – у міжнародному праві це така форма залежності однієї держави від іншої, коли держава, що протягується, зберігає, як правило, самостійність у внутрішніх справах, а повноваження, наприклад, у зовнішній політиці чи обороні передає державі-протектору. Ці відносини між державами

мають визначатися договором, за яким слабкіша держава віддає себе під захист сильнішої. На практиці встановлення протекторату було, як правило, результатом завоювання або іншого насильницького заволодіння. Сучасні протекторати за переважною більшістю параметрів є суверенними державами і володіють значною мірою міжнародною правосуб'єктністю. На сьогоднішній час протекторатами є насамперед держави-карлики Європи – Ватикан (протектор Італія), Андорра (протектори Іспанія та Франція), Монако (протектор Франція), Ліхтенштейн (протектор Швейцарія), протекторатами США по суті є Федеративні Штати Мікронезії, Республіка Маршаллові Острови та Республіка Палау – суверенні держави, що продовжили свою «вільну асоціацію» зі США.

Протекціонізм – державна економічна й правова політика, що спрямована на заохочення вітчизняної економіки, її захист від іноземної конкуренції, на розширення зовнішніх ринків шляхом уведення високого мита на ввезені до країни товари, обмеження чи повна заборона ввезення окремих товарів та інші заходи. Теоретичною основою політики протекціонізму було вчення *промеркантилізм*.

Протока – називають природні водні смуги, що сполучають між собою частини *Світового океану* (океани, моря тощо) і, відповідно, розділяють окремі частини суходолу. Далі дивіться «*Міжнародна протока*».

Протяжність простору – це один із важливих чинників геополітики. Росія є найбільшою територіальною державою світу. Протяжність простору виступає як важливий комунікаційний ресурс розвитку й оборони країни, який одночасно потребує сильної влади й капіталу. Російський простір став нездоланим у свій час для французької армії Наполеона та німецько-фашистської армії, що сповідувала стратегію «блискавичної війни». Російський кілометр з його поганими дорогами став набагато довшим ніж західноєвропейський.

Психіка – це функції головного мозку, що полягають в активному відображенні об'єктивного світу, побудові картини світу, саморегуляції на основі отриманої інформації своєї поведінки та діяльності. Комунікативна функція полягає в передаванні інформації від людини до людини, координації спільної діяльності й встановленні відносин між людьми. Головними формами психіки є свідомість і підсвідомість, яке відображає неусвідомлені психічні явища й процеси.

Психологічна війна – цілеспрямоване й планомірне використання політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних, політичних, економічних, інтелектуальних,

інформаційних та інших засобів для прямого чи опосередкованого впливу на свідомість, психіку й моральний стан, поведінку населення й збройних сил противника з метою пригнічення волі. Використовується у мирний час, в умовах війни та ідеологічної конфронтації при допомозі спеціальної пропаганди.

Психотехнології – це технології, що базуються на новітніх досягненнях психолінгвістики, гіпнозу та іншого, які відрізняються високою ефективністю впливу на підсвідоме людини. Фрагментація інформаційного потоку складається з подачі величезної кількості інформації одним потужним потоком, коли масовому споживачу важко впіймати тенденції. Використовується метод семантичного маніпулювання. Детальним підбором слів досягаються позитивні чи негативні асоціації, що впливають на сприйняття інформації. Серед інших прийомів маніпулювання: сенсаційна подача матеріалу, використання міфів і стереотипів, цензура й т. д. Пошкодження свідомості людини інформацією є такою ж реальністю, як і захворювання, викликане радіацією. Цензура в даному випадку виступає в якості екологічної служби, яка захищає населення від шкідливої інформації.

Псі-фактор – фактор психологічного стану людей. Враховується в політичних технологіях.

Пудун – зона технологічного розвитку (1,6 млн мешканців), яка є одним із адміністративних районів і бізнесовим центром Шанхая (Китай). Пудун розташований на схід від ріки Хуанпу на площі 523 кв. км. Тут на заболоченій місцевості китайська влада з 1990 року створила новий світовий центр економічного й технологічного розвитку. Це й збудований найбільший в країні глибоководний порт, міжнародний аеропорт, телецентр з найвищою в Азії телевежею, й третій у світі за величиною міст через ріку Хуанпу.

Путч (заколот, змова) – державний переворот, який здійснюється невеликою групою змовників; авантюристична спроба здійснити державний переворот.

| P |

Рада Безпеки ООН – один із головних, постійно діючих органів ООН. За Статутом ООН на нього покладається головна відповідальність за підтримку міжнародного миру й безпеки. РБ ООН визначає наявність будь якої загрози світові чи акту агресії. Вона уповноважена приймати заходи з підтримки миру й безпеки. Складається

з 15 країн-членів, у тому числі 5 постійних членів РБ, названих *великими державами* (США, Китай, Франція, Росія та Велика Британія). Генеральна Асамблея ООН вибирає ще 10 тимчасових членів терміном на 2 роки. Рішення РБ з непроцедурних питань приймаються на основі принципу одноголосності постійних членів і обов'язкові для всіх держав-членів ООН. Розташовується РБ в штаб-квартирі ООН – Нью-Йорку.

Рада Європи (РЕ) – міждержавна організація, заснована в 1949 р. десятима західноєвропейськими країнами. Серед основних цілей РЕ: 1) захист і зміцнення прав людини і плюралістичної демократії; 2) пошук вирішення проблем національних меншин, ксенофобії, охорони оточуючого середовища, СНІДу, наркоманії та ін.; 3) сприяння європейській культурній самобутності. Після падіння «залізної завіси» Рада Європи приймає активну участь у наданні допомоги країнам Центральної та Східної Європи у справі проведення демократичних політичних, законодавчих і конституційних реформ. До складу РЕ входять усі країни ЄС і більшість інших держав континенту. Бюджет РЕ формується за рахунок внесків урядів.

Керівні органи Ради Європи складаються з Комітету міністрів, Парламентської Асамблеї, Конгресу місцевої і регіональної влади Європи, Генерального секретаріату й Суду з прав людини (Страсбурзький суд). Комітет міністрів є директивним керівним органом, який складається з міністрів іноземних справ країн-членів або постійних представників. Комітет приймає програму діяльності, бюджет РЕ та засідає в Страсбурзі не менше двох разів на рік. Парламентська Асамблея (ПАСЕ) – дорадчий орган, члени якого обираються чи призначаються національними парламентами. Сесії ПАСЕ відбуваються чотири рази на рік у Палаці Європи в Страсбурзі й один раз у одній із країн-членів. Конгрес місцевої і регіональної влади Європи – двопалатний орган, який складається з представників місцевих і регіональних урядів. Його пленарні засідання скликаються один раз на рік. Конгрес є найбільш численною європейською «школою місцевого самоуправління», нараховує більше трьох сотень членів. Генеральний секретаріат у складі чиновників високої кваліфікації забезпечує роботу органів РЕ. Суд з прав людини покликаний розглядати скарги приватних осіб і держав-членів, що стосуються порушення положень Конвенції 1950 р. про права людини.

Рада міжнародних відносин (РМВ) – впливова американська неурядова, напівтаємна організація, що впливає на формування політичної еліти США, виступає за відміну національних кордонів

і встановлення Світового уряду фінансового капіталу, що здатен управляти глобальними політичними й економічними процесами. Створена 29 липня 1921 р. групою банкірів сімейства Рокфеллерів. Генеральна мета Ради полягає в ліквідації національних кордонів і встановлення Світового Уряду. Рада об'єднує біля 3 тис. членів, які займають високі державні посади, олігархів, вчених, представників ЗМІ та зовнішньої розвідки. Організація фінансується великими фондами Форда, Рокфеллера, Карнегі й транснаціональними корпораціями. Щорічне фінансування складає більше 7 млн доларів. Штаб-квартира РМВ знаходиться в Нью-Йорку на Мангетені. В 1921–1950 рр. Раду очолював Ісайя Боумен, який заклав теоретичні основи американської геополітики ліберального інтернаціоналізму. В 1973 р. Радою заснована *Тристоронньою комісією*, що стала штабом стратегічного планування Заходу. З 1922 р. Рада видає журнал «Foreign Affairs», який став одним із найбільш цитованих у світі в сфері міжнародних відносин. Починаючи з 1952 р. і донині кожен з кандидатів у президенти США чи від демократичної, чи від республіканської партій, був членом Ради міжнародних відносин. У 1977 р. директором РМВ був Джордж Буш-старший, який пізніше став президентом США.

Нині РМВ і Тристороння комісія – найбільш впливові закулісні організації в США, які здійснюють контроль американської економіки, політики, армії, нафти, енергетики, а також ефективно лобюють засоби масової інформації. Внутрішнє коло РМВ становить орден «Череп і кістка».

Рада національної безпеки США – головний дорадчий орган при президентові США з питань зовнішньої та військової політики.

«Радикальна» географія – напрям у геополітиці, що виник після Другої світової війни на основі застосування положень наукового марксизму (а також анархізму, маоїзму тощо) для аналізу просторових аспектів міжнародної обстановки, зовнішньої та внутрішньої регіональної політики держав тощо.

Радянська геополітика – виділяють ленінську й сталінську геополітику. В основу ленінського геополітичного проекту була покладена ідея світової пролетарської революції. Сталінська геополітика виходила з необхідності створення геополітичної могутності Радянського Союзу й територіального розширення соціалістичного табору. Ці два різні підходи відобразилися в неофіційних титулах керівників держави. В. Леніна називали «вождем світового пролетаріату», а Й. Сталіна – «батьком народів». У наступних керівників радянської держави відсутнє було геополітичне мислення,

і вони використовували могутність держави в якості розмінної монети в боротьбі за владу.

Радянська цивілізація – створена під керівництвом Комуністичної партії та при величезних людських жертвах спільнота радянських людей, які отримали відносні соціальні гарантії (безкоштовне житло, медицину, освіту і т. д.), але не мали економічної гідності та в більшості своїй позбавлених властивості самостійно думати. В колишньому Радянському Союзі було зруйноване традиційне суспільство та не створене громадянське. Замість знищених общин і станів, послабленої сім'ї зайняли місце суспільні об'єднання типу «партія», «профспілка», «комсомол». На відміну від США інша в недалекому минулому наддержава, що розташована «від моря до моря», – Російська імперія/СРСР не спромоглася створити аналогічний економічний і технологічний форпост на Далекому Сході. Результатом стало втрата її геополітичної присутності в Азії.

Радянський Союз – держава-цивілізація, Союз Радянських Соціалістичних Республік, утворений був після загибелі Російської імперії на основі комуністичної ідеології в 1922 р. Для багатьох країн Сходу й Півдня СРСР був символом боротьби із Заходом і державою соціальної справедливості. Велика ракетно-ядерна держава впливала на долю людства. В радянському гербі знайшла своє відображення геополітична концепція «всесвітньої революції»: земна куля з написом «Пролетарії всіх країн, єднайтеся!». 8 грудня 1991 р. керівники Росії України та Білорусії в Біловезькій пущі підписали угоду про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Район – 1) територія (*акваторія*), що виділена за сукупністю яких-небудь взаємозв'язаних ознак чи явищ; одиниця в якій-небудь системі територіального поділу; 2) в Україні та ряді інших пострадянських держав – адміністративно-територіальна одиниця нижчого рівня.

Районування – процес поділу цілого на цілі частини за певними критеріями.

Районування Світового океану – значна геополітична проблема. Перехід від конвенціональних (умовних) до природних меж океанів є необхідною умовою вирішення глобальних геоекономічних і геоекологічних проблем. Існуючі конвенціональні межі залишають відкритим питання: скільки в *Світовому океані* океанів?

Намітилися три підходи до комплексного природного районування Світового океану на принципах широтної зональності

(атмосферних фронтів), особливостей водних мас, океанських фронтів, дна й берегів та «земноводний підхід», який об'єднує у взаємозв'язане ціле острови, океан і материкове обрамлення. Вперше комплексне районування Світового океану було зроблено в Радянському Союзі в 1940 р. М. М. Зубовим і О. В. Еверлінгом. Спадкоємність підходу спостерігається в авторів концепції межових поверхонь, які в 1970-х роках поряд з єдністю природних умов (широтної, вертикальної та циркумграфічної зональності) розглядають матеріальну єдність більш-менш замкнених океанічних систем, які характеризуються підвищеною внутрішньою циркуляцією речовини й енергії, наявністю гідрологічної, геофізичної, хімічної та біологічної «приватних» структур. У другій половині ХХ ст. вперше ставилося питання про економічне районування. Однак ця глобальна геополітична проблема не могла бути вирішена в умовах протистояння двох соціально-економічних систем (капіталізму й соціалізму). В зв'язку із зростаючими масштабами впливу виробничої діяльності й людини на природне середовище виникла необхідність еколого-економічному районуванні Світового океану, що обумовлено також соціально-правовими тенденціями *міжнародного морського права*. При цьому слід звернути увагу на принципову відмінність районування суші й океану. В основі традиційного економічного районування закладені принципи теорії центральних місць – виділення внутрішньоцентрованих цілісних виробничих систем, тоді як в океанах домінуючим є циркумграфічна екологічна цілісність водних мас. Еколого-економічне районування Світового океану – це виділення цілісних, об'єктивно існуючих екологічних систем, які забезпечують «виробничу» спеціалізацію в глобальному процесі енергообміну та коловороту речовини, ефективного використання природних ресурсів і комунікаційних функцій морів і океанів. Вирішення геополітичних і геоекономічних проблем Світового океану можливе тільки при міжнародному взаєморозумінні та співробітництві. Проблеми облаштування постбіполярного світу тимчасово відсунули на другий план морську геополітику, яка в найближчому майбутньому знову заявить про себе, особливо щодо розподілу Арктики й Антарктиди.

Реальний суверенітет – здатність держави самостійно визначати свою внутрішню, зовнішню й оборонну політику, заключати та розривати військово-політичні й економічні союзи. Основою реального суверенітету є незалежні збройні сили й економічна могутність держави. Реальним суверенітетом володіє обмежена кількість держав. Наявність реального суверенітету дозволяє

добиватися найбільш вигідних умов для зовнішньої торгівлі та приваблення іноземних інвестицій, що, наприклад, успішно демонструє Китайська Народна Республіка.

Революція (з лат. revolution – поворот, зміна) – соціальний переворот, кардинальні зміни основ існуючого ладу військовим (у політиці) або мирним (в економіці, техніці, культурі тощо) шляхом, які призводять до глибоких якісних змін у розвитку суспільства. Передумови революції створює сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Революція науково-технічна – це якісне перетворення виробничих сил на основі впровадження в практику досягнень науки, техніки й технології, перетворення їх у передовий фактор соціального прогресу.

Регіон (з лат. region – область, район) – визначена територія країни або кількох сусідніх країн з більш менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил, сформованою соціальною інфраструктурою і своєрідністю соціально-політичних умов.

Регіоналізація – сукупність процесів формування і розвитку міждержавних економічних, політичних, військово-політичних та інших об'єднань. На внутрішньодержавному рівні регіоналізація проявляється у створенні великих територіальних систем на основі спільних політичних, економічних, соціальних, культурних факторів розвитку. В сучасному світі регіоналізація виступає одночасно як етап і відповідь на виклики глобалізації (ЄС, АСЕАН, АТЕС та ін.). Прискорення модернізації через територіальну концентрацію, конкуренцію регіональних умов господарювання.

Регіоналізація геополітична – створення «великих просторів» (регіональних угруповань), чия військово-політична й економічна могутність може протистояти світовому гегемону.

Регіоналізація економічна – поетапне формування в межах регіонального угруповання *зони вільної торгівлі, митного союзу та спільного ринку* (економічного союзу).

Регіоналізація (районування) – поділ цілого на цілісні частини.

Регіоналізм – це організація регіонального економічного співробітництва, орієнтованого на мобілізацію глобальних ресурсів для вирішення регіональних проблем.

Регіоналізм європейський – політика західноєвропейських держав, яка базується на принципах «атлантичного» федералізму, що передбачає звільнення громадянського суспільства з-під опіки держави. Сутність європейського регіоналізму полягає в поетапному переході від наднаціональних об'єднань до Європи регіонів.

У цьому процесі *Рада Європи* йде ніби попереду *Європейського Союзу*, закладаючи фундамент майбутнього громадянського суспільства. Таким чином, сутність регіоналізму полягає в інтеграції за формулою «Європа регіонів». З метою сприяння європейському регіоналізму та посилення ролі окремих територій у 1985 р. була створена Асамблея регіонів Європи (АРЕ), що об'єднала до кінця століття більше 300 територіальних громад Західної, Центрально-Східної та Східної Європи з населенням 400 млн людей. Першими членами АЕР із Східної Європи стали Московська та Ленінградська області, Республіка Карелія (Росія) й Одеська область (Україна).

У 1994 р. Рада Європи прийняла «Хартію місцевого самоуправління», а в 1996 р. Асамблея регіонів Європи – «Декларацію про регіоналізм». В основу регіональної політики ЄС закладені принципи територіальної концентрації капіталу, фінансування цільових програм, співпраці з місцевою владою та передачі конкретних управлінських рішень на найбільш оптимальний територіальний рівень (*принцип субсидіарності*). Статус європейського регіону може бути змінений лише при згоді й участі місцевої громади. В одній і тій же державі з метою збереження своїх історичних, політичних і соціокультурних особливостей регіони можуть мати різні статуси. Регіони визнаються активними суб'єктами політики Європейського Союзу та мають право самостійно діяти на міжнародній арені. Складовою частиною європейського регіоналізму є місцеве самоуправління.

При проведенні регіональної політики ЄС виходить з пріоритету Союзу, тоді як національні уряди діють у відповідності з вітчизняними інтересами. Таким чином, паралельно існують дві регіональні політики, які дозволяють поєднати інтереси країни та ЄС, забезпечити підтримку європейської інтеграції більшістю населення. В майбутньому видатки на регіональний розвиток стануть основними в бюджеті ЄС.

Регіоналізм світовий – це один з етапів глобалізації або її протилежна тенденція. Розрізняється військово-політичний, економічний і культурний регіоналізм. Глобалізація (вестернізація) супроводжується регіоналізацією міжнародних відносин, передачі частини державних функцій на міжнародний або субнаціональний рівень. Регіони сприяють захисту суспільних відносин від негативних викликів глобалізації та виступають в якості самостійного суб'єкту міжнародних відносин.

Регіоналізм східний (китайський) – поєднання поетапної відкритості регіонів до світових ринків з авторитарною державною владою.

Регіоналістика – міждисциплінарний науковий напрям, який досліджує об'єктивні процеси регіоналізації (політичної, економічної, культурної) міжнародних відносин під впливом чинників глобалізації. Це проявляється в передачі частини державних функцій на міжнародний чи субнаціональний рівень. Регіони сприяють захистові суспільних відносин від негативних викликів глобалізації та виступають у якості самостійного суб'єкту міжнародних відносин.

Виділяються три основних таксономічних регіональних рівнів: 1) наддержавний (регіональні угруповання); 2) країнознавчий; 3) внутрішньодержавний. По відношенню до кожного з них може виділятися субрегіональний і транскордонний рівні. Регіоналістика вивчає трансформацію геополітичного, гео економічного й соціокультурного регіонального коду, проводить пошук ефективного геопростору, що дозволяє відповідати на зовнішні й внутрішні виклики. Регіоналістика є інтегральною наукою про цілісні територіальні спільноти, що виділені на основі «множинності в єдності», особливу увагу приділяє підвищенню якості життя територіальних громад за рахунок активної участі регіонів у міжнародному розподілі праці та використання різноманітних форм транскордонного співробітництва.

Прикладним напрямом регіоналістики є регіознавство. Регіоналістика взаємодіє з *цивілізаційною геополітикою, глобалістикою, гео економікою* та іншими науками, що вивчають міжнародні відносини. Дослідження процесів регіоналізації неможливе без державознавства, країнознавства, політичної географії, геодемографії, гео екології, соціальної та економічної географії, регіональної економіки та ін. Регіоналістика необхідна для спеціалістів у сфері міжнародних відносин, державознавців, регіознавців, країнознавців геополітиків та ін.

Регіоналістична держава – складна унітарна держава, що цілком складається з автономних утворень. Кожен регіон фактично є територіальною політичною автономією, що може також враховувати етнічні особливості. Автономні одиниці мають законодавче право з місцевих питань, їх компетенція зафіксована в конституціях відповідних держав, але в них немає сфери спільної компетенції з центральними органами, як у федеративних країнах. Регіоналістичну модель державного устрою реалізують такі європейські держави, як Іспанія (17 регіонів-провінцій), Італія (20 регіонів-областей), Франція (22 регіони).

Регіональна біполярність – це боротьба двох держав і їх союзників за геополітичний і гео економічний вплив у регіоні.

Регіональна деградація – руйнування чи зниження рівня територіальної організації, що склалася.

Регіональна економіка – прикладний напрям в економічній науці, що вивчає основи раціонального розташування виробництва й ринків збуту продукції. Виникла в США в 1950-х рр. на межі економіки й економічної географії. Наука про територіальну організацію господарства з врахуванням розташування виробничих сил.

Регіональна політика – це державна політика по відношенню великих територіальних спільнот, яка враховує їх геополітичні, історичні, соціокультурні й економічні особливості. Державна політика спрямована на згладжування соціально-економічних диспропорцій розвитку регіонів. Виокремлюють перерозподільчу й стимулюючу регіональну політику. Перерозподільча регіональна політика спрямована на фінансову допомогу депресивним територіям за рахунок регіонів-донорів. Широке розповсюдження отримали різного роду податкові й інші преференції, що часто підсилює дефіцит державного бюджету. Стимулююча регіональна політика заохочує самостійний розвиток. Така політика характерна переважно для високорозвинутих держав та базується на принципі *субсидіарності*.

Сучасна регіональна політика є важливим інструментом узгодження державних і місцевих інтересів, досягнення оптимального співвідношення між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. В Східній Європі продовжує домінувати економічний (виробничий) детермінізм у регіональній політиці.

Регіональна політика Китаю – характеризується поетапністю включення китайських провінцій у міжнародний розподіл праці. «Локомотивами» відкритої економіки стали найбільш розвинуті в промисловому відношенні приморські провінції, де були створені спеціальні економічні зони, наприклад, *Лудан* у Шанхаї.

Регіональна політика Російської Федерації – є наймасштабною імітацією європейського досвіду. Найбільш протяжна держава світу вже протягом століття показує неспроможність створити в регіонах гідне людини якість життя. Більшість із 89 суб'єктів Російської Федерації є дотаційними. На частку чотирьох найрозвинутіших суб'єктів, включаючи Москву й Санкт-Петербург, доводиться 80 % іноземних інвестицій. За роки пострадянської трансформації відбувся величезний перерозподіл природної ренти в інтересах олігархо-бюрократичних угруповань, зосереджених переважно в Москві. Глибокі відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку суб'єктів РФ являють реальну загрозу національній безпеці країни.

Регіональна політика США – це класичний приклад стимулюючої політики, що заохочує самостійний розвиток регіонів. Завдячуючи такій політиці Каліфорнія перетворилася з віддаленого штату «Дикого Заходу» в світовий центр високих технологій. ВВП штату можна зіставити із великими світовими державами. По відношенню депресивних районів застосовується фінансова допомога з федерального бюджету або створюються підприємницькі зони з преференційним режимом. Американський досвід відкинув уявлення про географічну периферію. Тут людська енергія стала спроможною перетворити периферію в світовий полюс у створеному інформаційному просторі Інтернету.

Регіональна політологія – вивчає політичні процеси в регіоні, регіональний політичний ландшафт. Найпростішим типом політичного регіону є адміністративна одиниця.

Регіональна цивілізація – велика культурно-цивілізаційна спільнота народів, що мають спільні політичні, економічні, соціальні та інші ознаки і спільно проживають у межах великого географічного регіону, відокремленого природними кордонами.

Регіональне співробітництво – багатостороннє співробітництво в сфері політики, економіки, транспорту та зв'язку, культури, екології й інших напрямках на різних рівнях територіальної ієрархії. Розрізняється міжрегіональне, субрегіональне й транскордонне співробітництво.

Регіональний (з лат. regionalis – обласний) – той, що відноситься до певного району, області, окремої країни чи групи країн.

Регіональний аналіз – у регіоналістиці, на відміну від країнознавства, регіональної економіки, соціальної та економічної географії, основою є аналіз цивілізаційного (соціокультурного) й гео економічного коду регіону, а також пошук шляхів створення ефективного геопростору, що здатний протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам.

Регіональний бюджет – головна фінансова база місцевих органів влади. Через регіональні бюджети суспільні фонди споживання розподіляються між окремими територіально-адміністративними одиницями й соціальними групами населення.

Регіональний моніторинг – це інформаційна система конкретної території, що вміщує сукупність статистичних, картографічних та інших даних, які забезпечують ефективний аналітичний аналіз із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Регіональний моніторинг створюється для ключових регіонів, на прикладі яких прослідковується тенденція розвитку

політичних, соціально-економічних, екологічних та інших процесів на даній території. Мета регіонального моніторингу – збір, обробка інформації для виявлення тенденцій розвитку аналізованих процесів. Регіональний моніторинг дозволяє підвищити ефективність географічних досліджень і мати велике значення для прийняття рішень органами державної влади.

Регіональний пакт – міжнародний договір, що охоплює групу держав на якій-небудь визначеній географічній території.

Регіональний протекціонізм – це створення преференційних умов господарювання для окремих територій.

Регіональний розвиток – це позитивні зміни територіальної структури.

Регіональний сепаратизм – місцева політика, дезінтеграція по відношенню до центру. Дії людей, що спрямовані на відторгнення частини держави зумовлені політичними, економічними, етнічними та релігійними чинниками. Найбільш розповсюджений етнічний сепаратизм, наприклад, албанський у Косово (Сербія), курдський у південно-східній Туреччині, абхазський і осетинський у Грузії. Прикладом політичного сепаратизму є російський у Придністров'ї в Молдові, у Криму й частині Донбасу в Україні.

Регіональні держави (держави другого порядку) – мають значний економічний та військовий потенціал, свій геополітичний вплив (не домінуючий) здійснюють переважно на сусідні країни, можуть відігравати велику роль у регіональних процесах. Крім того, можуть справляти відчутний вплив на макрорегіональні та, певною мірою, на світові процеси. До регіональних держав можна віднести: Австралію, Італію, Іспанію, Канаду, Туреччину, Іран, Саудівську Аравію, Пакистан, Індонезію. До цієї групи, з певними застереженнями, можна також віднести: Аргентину, Єгипет, Нігерію, Мексику, Південну Африку та деякі інші.

Регіональні конфлікти – це етнонаціональні й етноконфесійні конфлікти, що породжені трансформацією геополітичного простору.

Регіональні об'єднання – у світі нараховується більше 100 регіональних об'єднань, найбільш потужними є ЄС, НАФТА й АСЕАН. Формуються й інші блоки та зони вільної торгівлі на різних континентах: Андська група, Центральньоамериканський спільний ринок, МЕРКОСУР (об'єднання Аргентини, Бразилії, Уругваю та Парагваю). Між регіональними об'єднаннями ведуться торгові війни за ринки збуту.

Регіональні пропорції (диспропорції) – це певні співвідношення між двома та більше територіальними компонентами.

Проявляються в міжрегіональних відмінностях соціально-економічних показників, включаючи якість життя. В пропорціях відображається історичний процес господарського освоєння країни (регіону), місце в світовій економіці.

Регіональні угруповання – це військово-політичні й економічні об'єднання (блоки) країн. До найбільших відносяться військово-політичний блок НАТО, переважно економічні об'єднання ЄС, НАФТА й АТЕС. Економічні регіональні угруповання об'єднують ринки товарів і послуг, капіталів, праці, технологій. Вони намагаються уніфікувати податковий, митний та інвестиційний режими. Прискорення обігу товарів, капіталу й інформації між країнами-учасниками підвищує їх економічну ефективність і конкурентоздатність у міжнародному розподілі праці. В умовах глобалізації отримали широке розповсюдження регіональні економічні об'єднання, що створюють зони вільної торгівлі, митні, валютні й інші союзи. Європейський Союз розглядає економічне об'єднання як етап до європейської інтеграції за формулою «Європа регіонів».

Регіонознавство – прикладна дисципліна, що вивчає *регіональні угруповання*, країни та їх регіони як суб'єкти міжнародних відносин. Регіонознавство, на відміну від географічного *країнознавства*, широко використовує геополітичний і цивілізаційний підходи.

Редемаркація – це перевірка і відновлення (у разі потреби) вже існуючої й демаркованої лінії державного кордону. Вона здійснюється на основі документів про делімітацію та демаркацію змішаними комісіями, створеними на паритетних засадах. Лінія державного кордону відновлюється шляхом ремонту старих і встановлення нових прикордонних знаків.

Реекспорт – це продаж із вивозом за кордон раніше імпортованого, але не переробленого товару.

Режим найбільшого сприяння – це надання державам, що домовляються, один одному прав, переваг і пільг у зовнішньоторгових операціях.

Режим «чотирьох свобод» – це вільний рух товарів, послуг, капіталів і громадян.

Резервації (з лат. *reservare* – зберігаю) – території, що відведені для залишків корінного населення – індіанців США, Канади, Бразилії, аборигенів Австралії, африканців у Південно-Африканській Республіці під час політики апартеїду. В резерваціях запроваджується селективний режим: заборонний для в'їзду й відкритий для виїзду. Створення резервацій є проявом расової дискримінації.

Резерви міжнародні – резерви держав у формі золота чи іноземної валюти. Міжнародні резерви використовуються в якості «міжнародних грошей», коли в країні виникають проблеми з платіжним балансом.

Реінжиніринг бізнес-процесів (BPR) – це реорганізація (реінтеграція) чи розробка ділових процесів, які базуються в основному на електронній системі. Здійснюється з метою прискорення реакції фірми (компанії) на зміну умов ведення бізнесу. На відміну від класичної політекономічної теорії розподілу праці й спеціалізації реінжиніринг включає реінтеграцію завдання, праці й знання.

Рейган Рональд Вілсон (1911–2004 рр.) – президент США (1980–1988 рр.), колишній голлівудський кіноактор і губернатор штату Каліфорнія. «Рейгономіка», що використовує здобутки класичного вільного підприємництва, сприяла процвітанню країни. Адміністрація Р. Рейгана, здійснивши запозичення капітулів на внутрішньому фінансовому ринку, запропонувала темпи гонки озброєнь, які остаточно підірвали економіку «імперії зла» (СРСР). Рональда Рейгана називають переможцем у холодній війні.

Реклама – цілеспрямований вплив на споживача при допомозі засобів інформації для просування товарів на ринку збуту.

Релігійна геополітика (георелігія) – галузева геополітична дисципліна, котра досліджує вплив релігійних чинників на формування ідейних засад геополітики держави, її геостратегію, аналізує геопросторові аспекти політичної діяльності на міжнародній арені транснаціональних релігійних акторів (церков, сект, орденів, міжнародних релігійних організацій тощо).

Реліктові кордони – ті, що залишилися як давні міждержавні кордони або були колись лініями поділу між територіальними одиницями великих держав – «успадковані» від минулих історичних епох.

Рента інтелектуальна – додатковий дохід від використання інноваційних технологій (наукового досвіду); ефективний пошук, переробка та висвітлення інформації. Кристалізація розумової праці вимагає високої напруги й витрат людської (нервової та ін.) енергії.

Рента природна – надприбутки від експлуатації природних ресурсів. У Росії та Україні (в меншій мірі) привласнюється «новими росіянами» й «новими українцями» та корумпованою владою. В цивілізованих країнах природна рента використовується в інтересах усіх громадян.

Рента економічна – прибуток від використання будь-якого фактору виробництва (землі, праці, капіталу, науково-технічного прогресу).

Республіка – форма державного правління, при якій усі вищі органи державної влади формуються або загальними виборами, або загальнонаціональними представницькими інститутами, а громадяни володіють особистими й політичними правами. Республіка поділяється на такі види: парламентська, президентська, змішана (президентсько-парламентська, парламентсько-президентська).

Ретериторіалізація – одна з основних категорій *геофілософії*, що позначає відкриття обітованої землі. Філософія ретериторіалізації в демократичному суспільстві реалізується через конкретне просторове «середовище».

Реформа – прогресивне перевтілення, перебудова якої-небудь сторони суспільного життя при збереженні соціально-політичних та економічних основ існуючого ладу. Виокремлюються політичні, соціальні, економічні, військові й грошові реформи.

«Римський клуб» – міжнародна неурядова організація, що активно займалася в 70-х рр. ХХ ст. дослідженнями перспектив глобального розвитку. Організація була заснована в 1968 р. у Римі за сприянням Ауреліо Печчеї, яка об'єднала кілька десятків вчених (економістів, кібернетиків, математиків, глобалістів, футурологів та ін.), громадських і політичних діячів, керівників великих міжнародних корпорацій і фінансових інститутів. У доповідях «Римського клубу» обґрунтовувалася концепція неминучості «глобальної катастрофи» при збереженні існуючих тенденцій розвитку суспільства. Була сформульована геополітична концепція «Північ – Південь». Конфлікт між промислово розвинутою Північчю й Півднем, включаючи Китай і країни, що розвиваються, розглядаються як головна причина численних протиріч і криз глобального масштабу. Учасники «Римського клубу» закликали до конвергенції держав, що належали до різних соціально-економічних систем, вважаючи націоналізм і національні держави пережитком минулого (А. Печчеї).

У конспірологічному плані «Римський клуб» є одним із зовнішньополітичних підрозділів *Комітету 300* (Світового уряду).

Ринок – це система економічних відносин купівлі-продажу товарів і послуг, що формує попит, пропозицію та ціну.

Ринкова економіка – це форма економічної організації, при якій розподіл ресурсів вирішується головним чином у результаті взаємодії попиту й пропозиції.

Рівень і якість життя народу – це сукупність умов і якості життя народу (праця, побут, дозвілля), що характеризує економічне й соціальне становище населення країни. В пострадянських

країнах відзначається різка поляризація в суспільстві, падіння рівня оплати праці та знедолення більшості населення, депопуляція (народжується менше, ніж помирає). У результаті зміни якості життя погіршується фізичне, психологічне й соціальне здоров'я громадян. Відбувається деградація моральних якостей, що породжує дефіцит честі, совісті й обов'язку. Понижується інтелектуальний потенціал суспільства.

Вимірюється рівень і якість життя народу у валовому внутрішньому продукті (ВВП) на душу населення. Так, за списком МВФ стабільно лідируюче місце за цим показником два роки поспіль займає Люксембург: 2014 р. – 110 665 доларів США та 2015 р. – 103 187 доларів. За 2015 р. до першої п'ятірки входять також Швейцарія – 82 178 доларів США, Катар – 78 829, Норвегія – 76 266, США – 55 904. Великі держави Європи в 2015 р. мали такий ВВП: Велика Британія – 44 118 доларів США, Німеччина – 41 267, Франція – 37 728, Італія – 29 847, Іспанія – 26 327. Серед колишніх країн соцтабору виділяється своїми успіхами Словенія з 20 712 доларами, а серед пострадянських країн – Естонія з 17 425 доларами на душу населення. Росія займає 72 місце у списку МВФ (8 447 дол.), а Україна – 133 місце (2 109 дол.).

Рімленд (з англ. Rimland – дуга, «окраїнна земля», берегова зона) – термін *Г. Макіндера* та *Н. Спайкмена*, яким позначається проміжна (берегова), контактна зона суша-море між гартлендом (Континентом, центральною землею) і морями, тобто берегові території Євразії, що тяжіють до морського типу існування. Ця зона відповідає за географічним місцезонаванням *внутрішньому півмісяцю Г. Макіндера*. Вона включає прибережні держави Євразії, які, на думку *Н. Спайкмена*, утворились у результаті наступу кочових племен із глибин материка. Ця берегова зона є ключовим регіоном, ареною конфлікту між континентальними і морськими державами, яка підлягала інтегрованому контролю, оскільки тут здійснюється протистояння між океанічною гегемонною державою (США) і власником гартленду (СРСР). Модель *Н. Спайкмена* отримала назву «гартленд-рімленд». На його думку, саме рімленд, а не гартленд, як твердив *Г. Макіндер*, являє собою ключ до світового панування. Від неї надходять імпульси до простору (гартленду), отже «той, хто домінує над «береговою зоною», той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках». Рімленд виступає поясом, прикордонною зоною, або кордоном. Морські прибульці бачать берег не як лінію для самого материка, а як територію, яку можна відірвати від континентальної маси, перетворити на базу, опорний пункт,

торговий, військовий плацдарм (напіванклав) для подальшого наступу на суходіл. Контроль над рімлендом призводить до протистояння в береговій зоні, де ведеться велика перманентна війна континентів (Велика Гра). У класичній геополітиці рімленд виступає зоною дотику, контактною зоною протистояння Моря і Континенту, плацдармом для геополітичної експансії. В геоekonomіці – контактна зона між різними господарськими системами (наприклад, вільні економічні зони). В цивілізаційній геополітиці – енергонасичені «береги» багатовимірною комунікаційного простору між цивілізаціями, де взаємодіють (конфліктують) різні якості.

Після Другої світової війни, відповідно до цієї моделі, в США формувалася політика стримування комунізму. Стимування «фортеці» (Радянський Союз, країни Варшавського договору) з боку США здійснювалося утворенням антирадянських військових блоків вздовж рімленду: НАТО в Європі, СЕНТО в Західній Азії і СЕАТО в Східній Азії. Протистояння чергувалося великими й малими конфліктами в Берліні, Кореї, Близькому Сході, у В'єтнамі, Камбоджі й Афганістані.

Розвідка – сукупність заходів або дій, які здійснюються з метою отримання необхідних для держави даних і відомостей, що проводяться *розвідувальними спецслужбами*. Виділяється політична, військова й економічна, агентурна й безагентурна розвідка. Проводиться різноманітна технічна розвідка (радіоелектронна, оптико-електронна, космічна та ін.). Особливо виділяється *стратегічна розвідка*.

Розвідслужби США – американське розвідувальне співтовариство, яке витрачає 40 млрд доларів за рік – більше ніж усі інші розвідки світу разом узяті. В 2004 р. Конгрес США здійснив реформу американської розвідки. Національний центр з боротьби з тероризмом став міжвідомчим (раніше він входив до ЦРУ). В результаті були зруйновані юридичні перепони між розвідкою й контррозвідкою, військовими й цивільними розвідслужбами. Розвідувальне співтовариство включає *Центральне розвідувальне управління (ЦРУ)*, Федеральне бюро розслідувань (ФБР), Агенція національної безпеки (АНБ), розвідувальне управління Міністерства оборони (РУМО), Міністерство внутрішньої безпеки, *Бюро розвідки й досліджень Державного департаменту США*, управління розвідки й аналізу Міністерства фінансів США, Національне управління повітряно-космічної розвідки, Управління розвідки Служби нарконтролю. Загалом до розвідувального співтовариства США входить 16 спецслужб.

Розвідувальні служби – це спецслужби, що здійснюють розвідувальну діяльність в інтересах національної безпеки держав. Найважливішим напрямом розвідувальних служб є *стратегічна розвідка*. До найбільших спецслужб відносяться *Центральне розвідувальне управління (ЦРУ), зовнішні розвідки Китаю, Великої Британії, Російської Федерації, Франції та Ізраїлю*.

Розвідник – одна з найзакритих для суспільства професій, яка вимагає наявності гнучкого розуму, аналітичного мислення, високого загальноосвітнього рівня й культури, почуття дружності, стійкістю до психологічних навантажень. Для сучасного розвідника необхідні експертні знання в сфері інформаційних технологій і прикладної психології. Розвідник повинен бути патріотом вітчизни, готовим служити «без права на славу, в ім'я держави», а не в інтересах конкретної фізичної особи.

Роззброєння – це одна з форм демілітаризації геополітичного простору, процес зменшення кількісних і якісних показників окремих видів озброєнь або систем озброєнь загалом. Особливо виділяється своєю актуальністю ядерне роззброєння, що призводить до повного знищення чи суттєвого скорочення ядерної зброї. На початку 1990-х років Україна добровільно відмовилася від ядерної зброї, потенціал якої був третім у світі після США й Росії. Міжконтинентальні балістичні ракети з ядерними боєголовками та стратегічні бомбардувальники були передані Росії на утилізацію за що учасники Будапештського саміту 1992 р. (РФ, США й Велика Британія) гарантували міжнародну безпеку Україні. Однак події 2014 р., відкрита *анексія* Криму Росією та початок *гібридної війни* на південно-сході України, довели про ненадійність російських міжнародних домовленостей.

Ройялті – періодичні відрахування продавцю за право користування предметом ліцензійної угоди.

Російська землеробська община – мінімальна соціокультурна територіальна спільність, яка володіє цілісністю. Склалася в Російській імперії, де через широчезні простори були великі транспортні витрати та відсутні значні колоніальні ресурси. В кінці 70-х рр. XIX ст. у селянському общинному виробництві було зосереджено 90 % орних земель. Община ефективно поєднувалася з кооперацією, тенденцією до розвитку великих господарств. У період столипінських реформ із общини вийшло всього лише біля 10 % селянських сімей.

Російська цивілізація – проміжний суперетнос, що розташований на перехрестях Захід – Схід і Північ – Південь.

Російський багатовимірний простір – утворився в результаті *просторово-часової стратифікації* різномасштабних процесів. Характеризується культурологічною відмінністю формування від Заходу та Сходу. Духовна батьківщина Росії – розташована за межами її місцерозвитку Візантія, а історичний «плавильний котел» – межі лісу й степу, Європи й Азії. З півночі прийшли варяги-«управлінці», а з півдня – віра від греків і слов'янська абетка. Слов'янське мислення формувалося під впливом Візантії, де домінувала філософія Платона, що відкрив світ ідей. Росія – ідеократична держава з пріоритетом духовних цілей – самовіддане служіння ідеї, пошуку високих моральних цінностей – правди як ідеалу, справедливості й рівності.

Росія є Великим океаном євразійського простору, об'єднаного спільною долею народів і комунікаційною природою рубіжного суперетносу. Київська Русь, а пізніше Московія, Росія та Україна – стали східними оборонцями Європи. Тут сформувався особливий субетнос козаків – людей прикордоння, які в подальшому підкорили Сибір, що вийшли до Тихого океану та створили російські форпости на «берегах» Великого євразійського степового «океану». Російських людей цікавило більше, що там за горизонтом, а ніж облаштування власного дому: колонізація Сибіру й Аляски, Кавказу та Центральної Азії; освоєння Арктики, Світового океану та Космосу.

Ходіння за горизонт закінчилися продажем Російської Аляски, падінням Порт-Артура, а нині розпадом СРСР і появою великого російськомовного зарубіжжя, втратою геополітичного впливу на Балканах, Близькому Сході й Центральній Азії. Ставши світовим «опудалом», Росія заплатила за це величезними матеріальними ресурсами та мільйонними життів, забраних численними війнами. XX століття розпочалося з маленької «переможної» війни на Сході, яка прискорила падіння Російської імперії та сходження на світову арену Японії.

Багатовіковий кидок на південь, турботи про майбутнє християнського храму Святої Софії в Константинополі змінилися сплюсненням православних святинь на рідній землі. Перемога в Другій світовій війні призвела до створення соціалістичного «табору». Століття завершилося великою поразкою «другого світу» в холодній війні із Заходом і «переможною» поліційною акцією Росії на Кавказі (дві Чеченські війни). Хаос бандитських 1990-х, аля-реформи російської економіки та бажання силових верхів до повернення Росії в клуб світових гравців призвели

до встановлення нового авторитарного режиму на початку XXI ст., який створює ілюзію демократії.

Російський багатовимірний простір: конфліктна природа – головна особливість сучасної конфліктної структури російського багатовимірного комунікаційного простору – співіснування Росії як євразійської держави і як євразійського суперетносу, кордони яких не співпадають і утворюють потенціальну енергонасичену зону. Російська держава та суперетнос розташовані між трьома цивілізаціями – західноєвропейською, мусульманською та китайською, на межі християнського, мусульманського (ісламського) й буддистського світів, між трьома полюсами економічного й технологічного розвитку в Західній Європі, Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та Північній Америці, між трьома океанами – Атлантичним, Тихим і Північним Льодовитим. Росія об'єднала народи євразійського простору, цивілізаційну інфраструктуру якого забезпечила ідеократична державність. Найбільша територіальна держава повинна бути сильною та централізованою.

Росія століттями в муках вела пошук на питання: яким іти шляхом – на Захід чи Схід. Якщо Київська Русь була консолідована вздовж осі Північ – Південь на торговому шляху з «варяг у греки», то Московська Русь – відкрита до Сходу (Золотої Орди) та боролася проти виклику Заходу – тевтонських рицарів. За останні триста років неодноразово були здійснені спроби «прорубати вікно в Європу», кожен раз ставлячи російські народи «на диби». У пострадянській Росії знову були мрії про західну демократію та вільне підприємництво чи про образ Росії як державу-цивілізацію із самоідентифікацією, що виходить із особливостей лише російської ментальності, культури і православ'я.

У XX ст. відбулася непоправна втрата пасіонарних «берегів» Росії, населених рубіжними субкультурами з високою енергетикою ділової активності. Відзначаються діаметрально протилежні результати двох рубіжних держав християнського світу. Могутність США зростала за рахунок освічених і енергійних діаспор, а могутність Росії знижувалася знеціненими людськими життями, які перетворилися в найбільш дешевий товар і рабську робочу силу (особливо в'язнів концтаборів і в'язниць), еміграцією пасіонаріїв, включаючи інтелектуальну еліту.

Російські регіони – в найбільш протяжній державі світу регіони повинні займати центральне місце в управлінні державою. Але існуючі суб'єкти Російської Федерації не відповідають принципам європейського регіоналізму. Тому із врахуванням історичних

і соціокультурних особливостей можна виділити умовно такі російські регіони: Центр, Північний-Захід, Європейська Північ, Чорнозем'я, Волго-В'ятка, Північний Кавказ, Поволж'я, Урал, Західний Сибір, Східна Сибір, Далекий Схід.

«Російського імперіалізму» концепція – геополітичне вчення *М. В. Устрялова*. Нездатність царського режиму підтримати гідність Росії на міжнародній арені зробила Лютневу революцію 1917 р. «символом патріотизму й національного обов'язку». Більшовизм був найбільш уродливим явищем російського життя. Більшовики зруйнували Російську імперію, проголосивши принцип національного самовизначення. Більшовизм став породженням російської інтелігенції та несвідомо був сприйнятий російським народом, відкинувши ідеологічне прикриття «інтернаціоналізму», але зберігши його руйнівну пристрасть. Російський народ не дозрів до демократії. Уряд Колчака впав, як тільки почав демократизуватися. Більшовизм виявилось неможливо знищити силою зброї, але в обстановці громадянського миру він поступово знищить себе сам. Тільки держава із сильним і великим тілом може мати велику культуру. Імперіалізм є життєво важливою та глибоко плідною ідеєю. Держава повинна стояти понад законом. *М. В. Устрялов* називав свою позицію «націонал-більшовизмом».

Російської Федерації суб'єкти – в пострадянській Росії зберігся політико-адміністративний устрій неіснуючого Радянського Союзу, що був здійснений за партійною та виробничою ознакою. Суб'єктами Федерації оголошені 89 областей, автономних республік і національних округів. Ці суб'єкти за аналогією з європейським регіоналізмом отримали право називатися регіонами. Середньовічна регіональна політика з роздавання суверенітету «хто скільки зможе понести» призвела до створення в 1990-х роках «удільних князівств» (Калмикія, Чечня, Башкирія та ін.). За інерцією використовуються й так звані «держпланівські економічні райони», які виділялися з врахуванням історичних особливостей. Був створений інститут повноважних представників президента у великих «держпланівських» регіонах, які виконують роль командно-бюрократичних функцій.

Росія: геополітичний код – велика держава, що володіє найбільш протяжним територіальним ресурсом (більше 17 млн кв. км). Росія зберегла, після розпаду СРСР, геополітичне становище другої світової ядерної держави, з чим Захід змушений рахуватися в міжнародній політиці. Ядерна зброя відіграє виключну політичну роль, залишається єдиним фактором, що забезпечує статус великої

держави. Євразійська держава, що займає серединне положення між світовими полюсами економічного й технологічного розвитку в Західній Європі, Північній Америці й АТР. Росія одна з найбільших у світі власників енергоресурсів. Не дивлячись на слабкість економічного розвитку, зберігає важливе геостратегічне місце на світовому ринку енергоносіїв (експорт нафти й газу). За сукупністю параметрів геополітичної могутності держава спроможна здійснювати вплив на багато процесів у міжнародних відносинах. У російському політичному просторі відбувається боротьба між транснаціональною (неоліберальною), національно-державною та імперською моделями розвитку.

З приходом на президентський пост *В. Путіна* (з 1999 р.), ослаблена Росія взяла геополітичний курс на відновлення контролю над *Гартлендом*, що існував за часів Російської імперії та СРСР. Ідеологічно, відмовившись від євразійської концепції, Москва почала активно втілювати геополітичну ідею «русского мира» по відношенню Білорусі, України, а в перспективі й Казахстану (західного й північного, де проживає російськомовне населення).

Росія: геоekonomічний код – основу російської відкритої економіки складає геостратегічне співробітництво в постачанні нафтовий ринок нафти й природного газу. Російський експорт збільшився за період 1992–2001 рр. з 53,6 до 103,0 млрд доларів, імпорту – з 43,0 до 53,4 млрд доларів. Позитивне сальдо зовнішньоторгового балансу збільшилося з 10,6 до 49,6 млрд доларів. У структурі експорту енергоносіїв складала 50 % (у вартісному прояві), з яких 25 % експорту доводилося на нафту й 15 % на природний газ. Тому російська економіка дуже вразлива від коливань цін на енергоносії, та перш за все на нафту. Наприклад, поступове падіння вартості барелю нафти зі 110 доларів за барель у 2010 р. до 30 доларів на початку 2016 рр.

Росія: цивілізаційний код – у долі Росії географічний фактор, що характеризується протяжністю просторів і «широтою» духовних устремлінь, відігравав надзвичайно важливу роль. Географія відіграла роль своєрідного індикатора російської культури, де Схід і Захід визначали шляхи розвитку через конфлікт цих першооснов. Видатний російський вчений *Юрій Лотман* сформулював ідею про місцезрозвиток культури в багатовимірному (геополітичному, міфологічному, релігійному та ін.) просторі, який задає її «географічну долю». Він звернув увагу на зміну моделей культурно-державного облаштування Росії. Якщо центристська модель була в основі Московської держави після падіння Золотої Орди,

то «ексцентризм» став фундаментом Російської імперії з протиставленням «західного» Санкт-Петербургу «східній» Москві. Згідно центристській моделі Москва розташована на полюсі релігійної та культурної ойкумени, світової революції і всесвітньої святості, є столицею Росії, п'яти морів, освоєння Космосу, Арктики тощо. В «ексцентрованій» культурно-державній моделі центр переноситься в прикордоння. За цими двома корінними моделями приховуються такі протиставлення, як стародавнє – нове, історичне – міфологічне, концентричне – ексцентричне, рідне – чуже. Звідсіля випливає одночасна невизначеність минулого й майбутнього сучасної Росії, де сучасне не відлилося ще в завершені форми. Символи «Схід» і «Захід» панують у географії Росії, обумовлюючи традиційну зацікавленість до «чужого» як методу самопізнання.

Рубіжність багатовимірного комунікаційного простору є стратегічним ресурсом соціально-економічного розвитку Росії та політичної стабільності в Євразії. Сучасному виклику Заходу, Півдня та Сходу Росія може протиставити вміння зосередитися на використанні високої енергетики «прикордонних станів». У міфологічному хаосі розколотого простору-часу порушені міжособистісні й матеріальні комунікації, серед яких особливо небезпечна втрата комунікативної здатності російської мови. Відсутність діалогу між транслятором, що говорить істину, володіє знанням, і реципієнтом, який вміє слухати, призведе до розколу російського багатовимірного комунікаційного простору. На відміну від держави, що колонізує землі, головний ресурс російського суперетносу, його найбільше завоювання та головний енергоносій – відкрита до зовнішнього світу російська культура. Збереження російської культури й мови в якості транслятора міжцивілізаційного діалогу буде сприяти подоланню конфліктної структури багатовимірного комунікаційного пострадянського простору.

«Росія зосереджується» – популярне геополітичне висловлювання, що належить міністру іноземних справ Російської імперії О. М. Горчакову після поразки в Кримській війні. Принцип зосереджуватися (думати) перед важливою справою бере свої витoki в стародавній китайській традиції. Отримав широке розповсюдження в західній цивілізації, в основі якої лежить аристотелівська логіка. В Росії часто спочатку беруться «за справу», а лише потім починають думати.

Рубіж тисячоліть – тектонічний розлом історичних епох.

Рубіжна комунікативність – напруга енергонасичених рубежів багатовимірного комунікаційного простору в природі (берегова

зона суша – океан, екотон, сейсмічно активні зони розломів, атмосферні фронти та ін.), що створені природою та людиною (цивілізації та великі ріки, примор'я, пристеп'я, оазиси). Виділяються геополітичні, гео економічні та міжцивілізаційні рубежі. Великими об'єктами Землі є рубежі євразійських цивілізацій (*ЄВРАМАР*) і берегова зона Світового океану (*МОРЕМАР*).

Рубіжної комунікативності концепція – уявлення про граничну енергетику *багатовимірного комунікаційного простору*, що викладені в працях українського вченого В. О. Дергачова «Розпечені рубежі» (1998 р.), «Геополітика» (2000 р.) і «Гео економіка» (2002 р.). У реальному світі поля природних, політичних, економічних, соціокультурних та інформаційних комунікацій не співпадають в географічному просторі й, накладаючись один на одного, утворюють рубіжні зони, що володіють творчою чи руйнівною енергетикою.

Рубіжність як стратегічний ресурс розвитку держави – в геополітиці слід розуміти не в географічному змісті, а як зону високої енергетики багатовимірного комунікаційного простору, де головним мірилом служить не протяжність, фізичні розміри (довжина, ширина) чи окремі якості людини (розумний, мужній), а енергетика рубіжних взаємодій геополітичного, гео економічного, соціокультурного, соціопсихологічного та інших просторів. Потенційно цим ресурсом володіє кожна країна, однак скористатися ним вдається там, де політична воля пасіонаріїв здатна виявити гармонійне співвідношення між компонентами, що характерне для даного місця й соціального часу. А це вже відкрите греками мистецтво політики. В мистецтві керувати людьми політична мудрість є результатом високої напруги розуму.

Рубіжні субкультури чи культурно-маргінальні клани (общини) – виступають своєрідним двигуном міжцивілізаційного діалогу – колонізації земель, заселення, господарського освоєння та зміни природного середовища. Цей енергетичний ресурс активної діяльності часто служить «локомотивом» суспільного розвитку. Пристрасна ностальгія між внутрішнім і втраченим зовнішнім світом, гостре переживання відірваності від батьківщини (природного місцезрозвитку), грішного світу й інші соціально-психологічні фактори створюють упевненість у необхідності творчої діяльності. Пристрасна ностальгія обумовлена впливом на людину соціокультурного середовища з чужим ритмом етнічного поля.

Румунія: геополітична трансформація – Румунія претендує на роль регіональної держави в південній частині Східної Європи. Румуни, які гордяться римським корінням назви держави й мови,

відчувають себе частиною Західної Європи. Знаходячись у соціалістичному таборі, румунське керівництво часто дистанціювалося від радянської політики й орієнтувалося на Захід. Завдячуючи західним кредитам комуністична Румунія реалізувала величезний проект будівництва каналу Чорноводи – Констанца. Комуністичне керівництво виплатило зовнішній борг, але підірвало рівень життя румун, за що вождь партії й був страчений.

Націоналістична партія Велика Румунія була другою за чисельністю в румунському парламенті. Партія виступає за перегляд державних кордонів і «воз'єднання» з Румунією південної Бесарабії та північної Буковини, що входять до складу України й заселені переважно етнічними українцями. Помітну роль на політичному просторі Румунії відіграє Партія етнічних угорців, яка відстоює інтереси найбільшої нетитульної етнічної групи.

Румунія стала членом НАТО та Європейського Союзу (2007 р.), східними морськими воротами ЄС. Європейський Союз був зацікавлений у приєднанні Румунії до Співтовариства. Румунський порт Констанца оголошений Брюсселем в якості головних східних морських воріт ЄС, які дають вихід у Чорномор'я. Констанца стала однією з трьох вершин транспортного трикутника, що створений паневропейськими транспортними коридорами. Румунія володіє багатими природними ресурсами, включаючи енергетичні й рекреаційні ресурси Карпат з величезними лісовими масивами, великими європейськими джерелами мінеральних вод і можливостями для гірськолижного відпочинку; вона володіє також величезним резервом дешевих трудових ресурсів. Румунія активно здійснює політику відкритої економіки на основі розширення транзитних функцій у системі Дунай – Чорне море. Через територію країни проходять транзитні вантажі з країн ЄС до Чорного моря та із Туреччини й Болгарії в Україну та Росію.

Ротарійський рух – найраціональніша й наймолодша формація *масонства*. Сфера діяльності масонів розширювалася за рахунок створення спеціальних легальних клубів й інших організацій, яскравим прикладом яких є клуб «Ротарі інтернешнл». Цей клуб утворено в 1905 р. американським масоном адвокатом Гаррісоном як міжнародну масонську ложу. «Ротарі» належать до так званого білого масонства, тобто є об'єднаннями, через які масони мають намір відкрито впливати на суспільство.

Сакральна географія – це сукупність уявлень про багатовимірний простір у Стародавньому Світі. Наука про відмінності в сакральному географічному просторі. Сакральний (з лат.) – священний, той, що відноситься до релігійного культу й ритуалу.

Санджак – історична область на Балканах (центр Нові Пазар), що заселена переважно боснійцями-мусульманами. В минулому Санджак був коридором, який з'єднував Османську імперію з Боснією та Герцеговиною. Санджак був відділений від Боснії в 1878 р., а в 1912 р. окупований Сербією і Чорногорією, втратив автономію в 1918 р. У 1945 р. поділений між Сербією та Чорногорією. Площа Санджаку становить 8,7 тис. кв. км, населення 530 тис. людей, з яких 53 % босняки-мусульмани, а інші – серби, чорногорці й албанці. Місцеве Мусульманське Зібрання з 1991 р. виступає за автономію Санджаку. Після проголошення незалежності Чорногорії (2006 р.) опинився розділеним.

Санітарний кордон – штучне територіальне розмежування двох держав, що спроможні створити геополітичну Вісь, спрямовану проти третіх країн. Наприклад, між Німеччиною та Росією.

Санкції міжнародно-правові – дозволені міжнародним правом індивідуальні чи колективні примусові заходи як збройного, так і незбройного характеру, що застосовуються суб'єктами міжнародного права в установленій формі у відповідь на міжнародні правопорушення.

Свідомість – 1) це діяльність мозку в стані, коли людина діє, оперує із зовнішнім світом (Е. Фром). Вищий рівень психічного відображення людиною об'єктивної дійсності. Своєрідність свідомої діяльності полягає у тому, що відображення реального світу в формі чуттєвих і розумових образів випереджає практичні дії людини (суспільства), надаючи їм цілеспрямованого характеру. Свідомість може носити індивідуальний і міжособистісний характер (групова, масова та суспільна). При маніпуляції свідомістю відбувається руйнація історичної пам'яті; 2) стан людини при здоровому глузді й пам'яті, здатність усвідомлювати свої вчинки та почуття.

Світ-економіка (за Ф. Броделем) – якість органічно цілісне територіальне утворення, що характеризується певною економічною єдністю, самостійністю та самодостатністю, наприклад, Середземномор'я. Кордони світ-економіки знаходяться там, де розпочинається інша економіка того самого типу, вздовж певної зони. Геопростір кожного світу-економіки складається з трьох

ареалів: 1) вузький центр; 2) другорядні достатньо розвинуті регіони; 3) величезна зовнішня периферія, що ледве втягнута у грошову економіку та поділ праці. Ф. Бродель акцентував увагу на те, що «будь-яке надто дешеве життя є вже само по собі показником слабого розвитку». На швидке утвердження капіталізму, за переконанням вченого, завжди працювали війни: «війна всьому батько (*bellumomniumpater*)». З XV ст. Ф. Бродель знаходить існування «авангардних» війн, які мобілізували кредити, інтелект, винахідливість техніків настільки, що війни самі постійно вдосконалювалися. Така «авангардна» війна – це дочка прогресу та його матір. Саме вони були рушійною силою розвитку світів-економік.

Світова гегемонія – геополітичне домінування однієї з держав у міжнародних відносинах, включаючи військово-політичну й економічну сферу. П. Тейлор виділяє три гео економічні цикли гегемонії у новій історії: Голландії (середина XVII ст.), Великої Британії (середина XIX ст.) і США (середина XX ст.). Гегемонія базується на досягненні великою державою економічної переваги, коли виробнича, торгова й фінансова діяльність однієї держави стають більш ефективними, ніж в інших. Економічна перевага стимулює військово-технічну й геополітичну гегемонію в світі.

Світова геополітична система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів та їх елементів (держав, міжнародних організацій, недержавних акторів), що утворюють певну цілісність.

Світова геополітична ситуація – це притаманний певному відносно короткому часовому інтервалу стан світової геополітичної системи, її структури, функціонування підсистем різних рівнів, взаємодії їх складових компонентів. Геополітичні ситуації в один і той самий часовий проміжок у різних регіонах світу можуть суттєво відрізнитися через відмінності геополітичного, гео економічного, геокультурного середовища, політики провідних геополітичних акторів, історичних умов виникнення і розвитку політичних процесів, аспектів взаємодії політичних сил.

Світова Північ – це гео економічний макрорегіон, світовий Центр. До нього входять США, Канада, Європа, Японія, Ізраїль, Австралія й Нова Зеландія. В північноатлантичній частині «нордичного» макрорегіону вдалося створити особливе національне багатство. Це багато профільна інфраструктура для високотехнологічного виробництва, включаючи інформаційно-комунікаційні технології. Перехідний стан по відношенню до Півночі займає

пострадянський простір, що втратив могутній полюс влади комуністичного Сходу.

Світова політика – це взаємодія між недержавними (нетрадиційними) акторами, що посилюють вплив на світовий розвиток. До недержавних акторів відносяться: міжурядові організації (ООН, ЄС, МВФ, Велика сімка та ін.), міжнародні неурядові організації (ТНК, внутрішньо державні регіони та ін.).

Світова торгівля – одна з форм економічної глобалізації. Важливу роль в її реалізації відіграє торговельний флот (особливо контейнеровози) і морські шляхи.

Світова ціна – грошове виявлення інтернаціональної вартості реалізованого на світовому ринку товару. Встановлюється шляхом здійснення великих і регулярних угод з товаром на світовому ринку.

Світове золото – після прийняття *Бреттон-Вудської системи* в 1944 р. золото в якості загального еквіваленту разом з МВФ забезпечувало світовий порядок на міжнародному валютно-фінансовому ринку. В 1971 р. США ліквідували будь-яке прив'язування валют до золота, яке перетворилося на звичайний товар. У якості однієї з причин відмови від класичного стандарту стало суттєве вартісне перевищення об'єму товарообігу над масою золота. В нинішньому часі склалася триполярна валютна система. Більшість країн зберігають свої фінансові резерви в доларах, євро або єнах. За всю історію було видобуто приблизно 135 тис. т золота, з яких 56 тис. т зберігається в світовій банківській системі та 63 тис. т в ювелірних виробках (у надрах Землі, за приблизними підрахунками, залишилося ще 50 тис. т золота). Нині цього достатньо для золотого (25 %) забезпечення валют з урахуванням швидкості їх обігу й обмежених вимог до наявності металевого еквіваленту. Однак національна валюта США (долар) забезпечена лише на 4 % золотом. А по оцінках експертів у світовому обігу знаходиться біля 8 трильйонів доларів США, що забезпечені всього на один відсоток. Головною опорою стабільності світової валютно-фінансової системи є військово-політична, економічна й науково-технологічна сила *Заходу*. Тому після нападу терористів на Всесвітній торговий центр в Нью-Йорку, що був одним із символів торгово-фінансової могутності Заходу, багато країн почали проявляти занепокоєність по відношенню прив'язаності національних валют до долара. З'явилися прибічники повернення до золотого стандарту.

Світове (глобальне) місто або інтерполіс (стратегічна столиця) – це локалізований геополітичний полюс світового масштабу;

це велика міська агломерація (злиття, об'єднання населених пунктів), де зосереджена непропорційно велика частка міжнародних політичних та економічних інститутів, і приймаються стратегічні рішення, що впливають на долю всього світу чи його регіонів. Світові міста є полюсами рубіжної комунікативності багатовимірного простору. Вони, як міжнародні центри-метрополії, виступають власними носіями «глобальної» економіки й суспільства та при цьому все більше відрізняються від внутрішньодержавної периферії. Інтерполіси поділяються на геополітичні світові міста – Вашингтон, Москва, Пекін, та гео економічні – Нью-Йорк, Лондон, Токіо, Франкфурт-на-Майні, Шанхай, Сан-Паулу, Париж, Гонконг, Сінгапур, Стамбул та ін. На основі використання найновіших інформаційних і комунікаційних технологій інтерполіси сконцентрували величезні капітали і ноу-хау, завдяки чому контролюють головні потоки грошей, технологій, інформації у світовому геопросторі. Світові міста XXI століття, подібно до середньовіччя, будуть керувати світом.

Світове співтовариство – це сукупність держав, що діють на глобальному, міжнародному рівні. До світового співтовариства входять також міжнародні організації та рухи, транснаціональні корпорації. Найважливішим представником і виразником інтересів світового співтовариства є *ООН*.

Світовий банк (СБ) – поряд з *Міжнародним валютним фондом* один із основних *Бреттон-вудських інститутів*, які заклали основу міжнародних валютно-фінансових відносин. Заснований у липні 1944 р., штаб-квартира знаходиться у Вашингтоні. Основним обов'язком СБ є фінансування економічного розвитку, а його головна мета полягає у сприянні соціально-економічному прогресу в країнах, що розвиваються. Світовий банк включає Міжнародний банк реконструкції і розвитку та Міжнародну асоціацію розвитку. До СБ входять й інші організації (Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародний центр із врегулювання інвестиційних спорів, Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій). Світовий банк має персонал у 6 тис. працівників і біля 40 відділень у всьому світі.

СБ є інвестиційним банком і надає посередницькі послуги між інвестором й отримувачем, займаючи в одного та даючи іншому. Власниками Банку є уряди більше 170 країн-членів, які мають акціонерний капітал. Вартість акціонерного капіталу оцінювалася на початку 90-х рр. XX ст. приблизно у 180 млрд доларів. Банк дає позики лише кредитоспроможним урядам. Найбільш благодатні умови для отримання кредитів мають бідні країни. Заможні країни й окремі приватні особи не мають права користуватися кредитами СБ.

СБ здійснює проекти розвитку експорту в східноєвропейських країнах. Ці проекти здійснюються шляхом кредитування експортного виробництва, надання технічної (фінансової) допомоги для розвитку маркетингової діяльності, сприяння створенню інформаційної інфраструктури підприємств-експортерів. Проекти стимулювання експорту фінансуються за рахунок кредитної лінії СБ. Проекти здійснюються спільно з державними експортно-імпортними банками.

Світовий економічний порядок – світовий порядок, у встановленні якого домінує транснаціональний Капіталі підпорядковані йому інститути сформованих міжнародних економічних відносин. Роль політиків, як осіб найманої праці, включаючи президента США, обмежена за ступінню впливу на реальні економічні відносини в світі. Поряд з *транснаціональними корпораціями* в міжнародних економічних відносинах важлива роль належить *Бреттон-вудським інститутам* світової валютно-фінансової системи та *Всесвітній торговій організації*.

Глобалізація світової економіки засвідчує про суперечливі процеси, що відбуваються у світі. Новий світовий економічний порядок, який базується на принципах дотримання прав людини й ліберальної економіки, поки не склався. Глобальна десинхронізація призвела до пошуків противаги і спроб створення геополітичної рівноваги при допомозі регіональних угруповань. Проявляються реальні тенденції соціальної та економічної маргіналізації в різних регіонах Землі. Сучасний світ вже не обмежується реальним географічним простором, він став багатовимірним.

Світовий океан – цілісний водний простір Землі. Площа Світового океану – приблизно 361 млн км квадратних, а об'єм вод близько 1300 млн км кубічних. Значення Світового океану в житті людства величезне: як однієї з найголовніших складових географічної оболонки нашої планети, як місця розташування найважливіших «артерій» транспортного сполучення, як джерела різноманітних ресурсів (біологічних, мінеральних, енергетичних) тощо. Простори Світового океану за їхнім правовим режимом поділяються на: державні території; території з міжнародним режимом; території зі змішаним режимом.

Світовий Острів – термін уведений в геополітику *Г. Макіндером*, що є важливим структурним елементом його моделі, який позначає цілісний континентальний масив – Євразію з географічною віссю історії. Завдячуючи своєму географічному положенню, Світовий Острів неминуче повинен стати головним місцем розташування людства на планеті.

Світовий (міжнародний) порядок – це геополітична структура світу (міжнародних відносин) на найвищому (глобальному) рівні, яка відображає на світовій арені баланс співвідношення силових полів через взаємодію держав. Формується структура світу на конкуренції національних інтересів та співвідношенні національних сил, а базується на трьох класичних моделях – біполярній, багатополярній і однополярній. Біполярний світовий порядок утворився після Другої світової війни з існуванням двох антагоністичних полюсів (США та СРСР) і був характерний періоду «холодної війни». Найбільш кровопролитне ХХ століття в історії людства, яке забрало шляхом війн і тотального геноциду більше 170 млн життів, закінчилося прогнозами на майбутнє про мрію Заходу по встановленню Єдиного світу та Єдиної світової економіки. Уявлення про світовий порядок ґрунтуються на збереженні глобального одноосібного лідерства США. Найбільш радикальні концепції передбачають століття торжества американської суспільної моделі й *транснаціональних корпорацій*. За іншими прогнозами прийде століття буде століттям Китаю. Багатополярний світовий порядок передбачає співіснування декількох геополітичних полюсів.

Світовий порядок багатополярний (багатоплюсний) – це порядок, що характеризується пануванням геополітичної моделі світу з багатьма (більше двох) полюсами сили (центрів військово-політичної або економічної могутності). Наприклад, у новій історії ХІХ ст. світовий порядок багатополярності забезпечувався рівновагою ряду *великих держав* – Великою Британією, Пруссією (згодом об'єднаною Німеччиною), Францією, Австрією (з 1967 р. Австро-Угорською імперією) і Росією. В ХХ ст. прикладом багатополярності виступає період між двома світовими війнами (Велика Британія, Франція, США, СРСР, Німеччина, Італія, Японія). Нині в світовому геоekonomічному просторі формуються полюси економічного й технологічного розвитку в Північній Америці, Об'єднаній Європі й Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Тенденції до багатополярності почали накопичуватися ще в період протистояння двох наддержав. Цей процес відрізняється темпами розвитку потенціальних полюсів і нерівномірністю зростання соціально-економічних, військово-політичних, демографічних та інших елементів. Економічна могутність ЄС та Японії не підкріплена у військово-політичному відношенні. КНР, будучи великою державою за своїми географічними й демографічними параметрами, нарощує економічну могутність з опорою не тільки на внутрішні ресурси, але й шляхом формування «*Великого Китаю*». У недалекій перспективі

на роль значних полюсів світоустрою можуть претендувати Індія та Бразилія.

Світовий порядок однополярний (однополюсний) – сформувався на основі військово-політичної та економічної могутності США. Наддержава реально виступає в якості єдиного світового жандарма. Права особистості оголошені пріоритетними над державним суверенітетом, а в випадку «гуманітарної катастрофи» можливе проведення військової акції проти суверенної держави. В сучасному світі американська могутність значно переважає інші великі держави, тому геополітична багатополярність у найближчому часі можлива тільки на рівні теоретичних роздумів. США – єдина держава у світі, що може дозволити собі витратити на армію щорічно 400–600 млрд доларів.

Світовий ринок – це стійкі товарно-грошові відносини між країнами, що базуються на міжнародному розподілі праці. Світовий ринок є складовою частиною світового господарства, що представлений системою обміну товарів і послуг між продавцями й покупцями.

Світових систем (світ-систем) теорія – це концепція американського вченого *І. Валлерстайна*, про геоekonomічну систему світу, яка почала формуватися в шістнадцятому столітті. Він виділив три типи історичних світ-систем: 1) міні-системи, які були характерні для первісних суспільств, є аналогом роду чи племені та базувалися на привласнювальному господарстві; 2) світ-імперії, для яких характерне домінування розвинутого військово-бюрократичного класу, розподільчий спосіб виробництва та домінування сільського господарства; 3) світ-економіки, які ідентифікуються з капіталістичним способом виробництва. *І. Валлерстайн* визначив три цикли світової капіталістичної гегемонії, кожен з яких включає три фази: світова війна, гегемонія однієї з великих держав, і на кінець, її занепад. За чотири століття змінилися голландська, британська й американська цикли гегемонії. Вчений запропонував теорію світових систем (світ-систем), що ґрунтується на тричленній ієрархічній структурі: ядро – напівпериферія – периферія. В період становлення капіталізму виділялися декілька економічно потужних держав, які нездатні були поодиноці здійснювати політичний світовий контроль. Формування спільного ринку стало можливим завдяки конкуренції товарів багатьох держав. У період структурної перебудови світової економіки й відповідної трансформації політичної карти зміни відбуваються за рахунок «напівпериферії». З неї одні країни переходять на верхній щабель (ядро), інші деградуєть до стану периферії. Наклавши

тричленну модель на «довгі хвилі» розвитку світового господарства (цикли Кондрат'єва), І. Валлерстайн виявив переміщення світового «ядра» за останні двісті років. Центр світової економіки змістився з Великої Британії спочатку до Німеччини, а в період «глобальної цивілізації» на схід США. В сучасному світі «ядро» продовжує дрейфувати на американський захід у Каліфорнію, тобто до Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Світові гроші – їх функцію виконують три світові валюти: долар, євро та єна. Багато інших національних валютних систем використовують їх в якості резерву валюти та в міжнародних розрахунках. Це створює нестабільність світового фінансового ринку. Існують пропозиції по заміні застарілої *Бреттон-вудської валютно-фінансової системи* на нову, а також по введенню нових світових валют (китайської, ісламської).

Світового порядку концепція – це вчення про геополітичний устрій світу. В класичній геополітиці особливо популярна формула «Хто володіє Євразією, той володіє світом», де опора робиться на силовому чиннику із завоюванням територій. У цивілізаційній геополітиці кінця ХХ – початку ХХІ ст. стала популярною концепція нового світового порядку, в основі якої лежить формула: «Хто володіє інформаційними й біологічними технологіями, той володіє світом».

Світ-системна геополітична школа – бере свій початок у працях І. Валлерстайна і Ф. Броделя. Почала розвиватися як реакція на обмеженість традиційної силової геополітики й акцентувала увагу на геоekonomічному підході. Власне «економізація» геополітики на основі світ-системного підходу була запропонована П. Тейлором. Прибічники світ-системного підходу розглядали єдиний світ-економіку як особливого суб'єкта міжнародних відносин, що визначає політичну поведінку держав.

Свобода – громадянський обов'язок для вільного громадянина, свобода в здійсненні своїх прав у спілкуванні з іншими людьми та в облаштуванні життя.

Свобода особистості – важкий моральний вантаж і відповідальність, що вимірюється власною совістю.

Свобода торгівлі – відсутність штучних бар'єрів у торгівлі.

Сегментація ринку – це поділ ринку на окремі частини (сегменти) за певною ознакою (країна, регіон, галузь, тип валют, за соціальними чи політичними ознаками, типом культури і т. п.).

Сепаратизм – це дії, що спрямовані на відособлення (відділення) тієї чи іншої частини політичного утворення від цілого.

Проявляється в намаганні отримати державну самостійність автономій, регіонів, національних меншин або окремих територіальних громад.

«Сейсмичні» геополітичні зони – утворюються після розпаду усталеного геополітичного простору, коли оголюються старі політичні, економічні й етнічні кордони. Наглядно це можна проілюструвати на прикладі розпаду СРСР. Перехід із радянського геополітичного простору під юрисдикцію нової незалежної держави не означає автоматичного статус-кво. Нова влада зобов'язана проявити політичну волю і створити механізми трансформації історичних областей, що сформувалися в різних геополітичних просторах, у комунікаційний каркас нової незалежної держави. Наприклад, Закарпаття, Північна Буковина та Крим були частиною геополітичного простору Радянського Союзу, й у незалежній Україні стали депресивними регіонами та своєрідними геоekonomічними «островами», що слабо інтегровані в комунікаційний каркас держави. Якщо імітація реформ призводить до занепаду внутрішньодержавних територій із переважно титульним етносом, то в прикордонних геополітичних полях із змішаним населенням вона породжує відцентрові, сепаратистські тенденції.

Сербія – балканська держава, що включає автономні краї Воеводина і Косово. 17 лютого 2008 р. парламент Косово проголосив про свою незалежність від Белграду. Частина країн Заходу визнала його незалежність, Росія та ряд інших держав цього не визнали.

На Косовому Полі поблизу Приштини 15 червня 1389 р. відбулася вирішальна битва між об'єднаними військами сербів і боснійців (15–20 тис.) очолюваних сербським князем Лазарем і армією турецького султана Мурада I (20–30 тис.). Після програної сербами битви Сербія перетворилася у васала Османської імперії. Щоб усунути загрозу дезінтеграції монархії, австрійський ерцгерцог Франц Фердинанд був прибічником створення Триєдиної імперії, що включала крім Австрії та Угорщини Королівство Сербію. Після вбивства ерцгерцога в Сараєво (1914 р.) Сербія не висловила співчуття Відню, що викликало вибух ненависті до сербів.

Під час Першої та Другої Балканських війн важливою основою економіки Сербії було розвинуте сільське господарство. Рівень життя в Королівстві Сербія був привабливий для інших слов'янських народів. За багатовікову історію в сербів через постійні загрози з боку турків, німців, австрійців виробилася манія переслідування. Багато сербів вважали, що їх і євреїв світ ненавидить, і часто своєю поведінкою провокували цю ненависть. Їх вади –

впертість і нерозважливість, дефіцит такту й терпіння, вони страждали манією переслідування, часто провокували великомасштабні конфлікти (1875 р., 1908 р., 1912 р., 1914 р., 1941 р., 1991 р.).

Під час Другої світової війни більша частина православних сербів була антикомуністами, відданими королю й батьківщині. В 1986 р. Першим секретарем комуністичної партії Сербії став Слободан Мілошевич, який виступав за збереження Югославії та одночасно був сербським націоналістом з чорногорським корінням. У 1999 р. Сербія відчула силу авіаударів НАТО за свої злочини проти балканських народів. На початку XXI ст. Слободан Мілошевич постав перед Гаазьким трибуналом за свої військові злочини, однак у ході судового процесу помер.

Нині Сербія намагається відійти від югославського минулого та залучитися до європейських інституцій.

Сервісні зони – відносяться до четвертого покоління. Це зони постіндустріальної епохи з домінуючою роллю сфери послуг (фінансових, банківських, страхових, інформаційних, туристичних), що здійснюються в пільговому режимі проведення відповідних операцій.

«Серединна Європа» (Mittleuropa) – геополітична концепція Центральної Європи, яка відображає намагання Німеччини до розширення життєвого простору за рахунок сусідніх держав і створення виходу до Середземного моря та на Близький Схід. Ці ідеї віднайшли своє відображення в однойменних працях географа Й. Парча (1906 р.) та публіциста Ф. Наумана (1915 р.). За аналогією зі Священною Римською імперією Ф. Науман відводить Німеччині панівні позиції в центральноєвропейській спільноті: «Серединна Європа буде мати німецьке ядро, добровільно використовувати німецьку мову, яку знають у всьому світі та який вже є мовою міжнаціонального спілкування в Центральній Європі. Але вона повинна із самого початку висловлювати терпіння та гнучкість по відношенню до всіх сусідніх мов, які пов'язані з нею». До «німецького ядра», на думку Ф. Наумана, повинні приєднатися малі країни, які не здатні вижити без союзу з великими державами. Тому необхідне приєднання до Середньої Європи балканських країн та Італії. Нова конфедерація повинна крім оборонних питань займатися економічною стратегією на основі формування центрально-європейського спільного ринку.

Сетецентричні війни – це війни постіндустріальної епохи (глобальної конкуренції), що відбуваються в багатовимірному комунікаційному просторі: географічному, інформаційному, когнітивному

(в сфері свідомості, чи психосфері), соціокультурному, економічному. Ефективність технології досягається за рахунок кумулятивного ефекту цілеспрямованого «залпу» по конкретній «ворожій» території. В якості «пороху» кумулятивного снаряду використовується концентрована та цілеспрямована інформація. Переважно в інформаційному просторі розгортаються основні стратегічні розвідувальні й військові операції, включаючи розвідку й контррозвідку, а також недійний, дипломатичний, економічний і технічний супровід. В якості основних «родів військ», крім традиційних, виступають інформаційне забезпечення операцій, формування громадської думки, наука, інновації. Особливе місце тут займає психотропна зброя (аналітична психологія), що забезпечує вплив на етнічну, релігійну, колективну психологію громадян «ворожої» території. Зовнішня сила формує модель поведінки через маніпуляцію основними владарюючими й іншими соціальними групами.

Кумулятивний ефект цих технологій багатократно посилюється, якщо замість майданчикowego інформаційного «бомбокидання» головний удар спрямовується на частину місцевої еліти, яка найбільш податлива зовнішньому впливу.

Сецесія – це вихід зі складу держави її окремої частини. Як правило, йдеться про вихід суб'єкта федерації зі складу федеративної держави.

Силіконова долина – світовий полюс високих технологій, перший і найбільший у світі *технополіс*. Був створений у 1950-ті роки в США в штаті Каліфорнія неподалік Сан-Франциско в Кремнієвій долині (Силікон-Веллі). Тут розташовано більше двох тисяч підприємств, в основному електронної промисловості, знаходиться один із найпрестижніших і багатих приватних американських університетів – Стенфорд.

У середині 1950-ті років велетень американського військово-промислового комплексу – фірма «Локхід» збудувала тут підприємство, де була розроблена нова, що базується на мікроелектроніці зброя – космічні ракети. Наявність кваліфікованих кадрів, значний потенціал оборонної промисловості, унікальні погодні умови для випробовувань авіаційної та космічної техніки й стратегічно важливе геополітичне розташування Каліфорнії сприяло розвитку тут центру наукових розробок ВПК. У подальшому межа між військовим і цивільним секторами економіки суттєво стирається. В середині 1980-х роках фірми Кремнієвої долини випускали приблизно одну третину світового виробництва мікропроцесорів (або, по-англійськи, чипів), в основі яких кремнієві кристали. Мікросистеми для

комп'ютерів виготовляються з кремнію (на латині – силікон). Звідсіля назва технополісу, яка стала типовою й для інших аналогічних центрів виробництва комп'ютерів – «Силіконовий пляж» (Санта-Барбара), «Силіконовий ліс» (Портленд) та ін. Основою розвитку технополісу є багатомільярдні обсяги фінансування науково-дослідних і проектних програм із боку держави й приватного капіталу, та преференційна податкова політика стосовно розвитку мікроелектроніки.

«Силіконова долина» стала символом світового науково-технічного прогресу, однією зі світових столиць мікроелектроніки, цитаделлю комп'ютерної революції, прикладних досліджень і величезних джерел прибутку. Тут вдалося створити симбіоз університетської (елітарного Стенфордського університету) та фірм, які виробляють електронну й авіакосмічну продукцію. Тут формується значна частка валового національного продукту США. За цим показником «Силіконова долина» може ввійти до числа дванадцяти високорозвинутих країн. Це світ зосередження розуму й капіталу, бізнесменів і програмістів, де створюються комп'ютерні технології майбутнього. «Долина» живе за принципом: «Творити на рівні з богами, управляти на рівні з королями й працювати на рівні з рабами».

Силова геополітика – сукупність заходів демонстрації, шантажу, тиску в дипломатичній, політичній, військово-політичній, економічній та іншій сферах, що здійснюються державою або коаліцією щодо іншої держави або їх певної сукупності.

Символи – відкладені в свідомості образи речей, явищ, людських відносин і громадських інститутів, які набувають метафізичного змісту (те, що виходить за межі фізичного існування об'єктів).

Символічний капітал в геополітиці – це проблема високого престижу цінностей і принципів, на яких організований простір влади, що змушує народ, який проживає на цьому просторі, та всі оточуючі його народи поважати усталену систему геополітичних сил. Сучасна політична історія знає два шляхи завоювання символічного капіталу в геополітиці – через оволодіння символізмом культури і через оволодіння символізмом ідеології.

Симетричні відносини – це форма міжнародних відносин, коли події в одній країні відображаються на внутрішній політиці іншої країни. Наприклад, прихід до влади в США Республіканської партії, де обмежено вплив єврейського лобі, призвів до наступу на етнічний (єврейський) бізнес у Росії за часів першого президентства В. Путіна. Це було б неможливо при Демократичній партії, де американські євреї відіграють головну роль.

Система колективної безпеки – створюється зусиллями декількох держав або світовим співтовариством для усунення чи нейтралізації різного роду загроз (економічних, воєнних, екологічних та ін.) на регіональному або глобальному рівнях.

Системна криза держави – це сукупність політичної, економічної та соціальної кризи в суспільстві. Нездатність політичної еліти піднятися до рівня державних діячів, які ставлять інтереси держави вище особистісних і корпоративних, коли політиканів більше на верхах ніж державників. Втрата нацією, що сповідує в значній частині психологію люмпенів, почуття власної гідності. Наприклад, системна криза розпочалася в Радянському Союзі в 1960-х роках, коли поступово були втрачені довгочасні стратегічні цілі. «Золотий» застійний брежнєвський період став передвісником катастрофи, деградації людських відносин.

Системний аналіз – це сукупність методологічних засобів, що використовуються для підготовки й прийняття рішень зі складних проблем політичного, військового, економічного, наукового та технічного характеру. Здійснюється системними аналітиками, що володіють міждисциплінарним (системним) підходом і високою загальноосвітньою культурою.

«Сімейний капіталізм» – модернізовані на основі західного досвіду підприємництва тисячолітні традиції сімейного бізнесу. Альтернативна форма капіталізму по-західному. «Сімейний капіталізм» є одним із локомотивів китайської економіки та «економічного дива» інших «азіатських тигрів». Приватна власність існує у формі власності окремих сімей і згуртованих навколо них родин (кланів). Як результат, економічні реформи не призводять до виникнення західного індивідуалізму з опорою на права людини. При трансформації соціалістичної системи китайське суспільство спирається на сім'ю та конфуціанські традиції поваги до знань і мудрості. «Розмір» китайської сім'ї кардинально відрізняється від європейських уявлень. У Китаї сімнадцятиюрідний дядько є близьким родичем.

«Сім'я» – корпоративне угруповання, що формується на основі сімейно-родинних зв'язків і лояльно орієнтованих «нових багатіїв» навколо владарюючого політика, що думає не про державу, а власне та корпоративне збагачення.

Сінгапур – місто-держава в Південно-Східній Азії. За ступенем конкурентоздатності економіки є ведучою після США країною світу. Перша в світі держава-кіберпорт, де функціонує електронний уряд.

Уряд Сінгапура здійснює підтримку технопідприємництва, включаючи законодавчу базу, розвиток бізнес-освіти, створення

матеріальних умов і ділового середовища. На основі американського досвіду функціонування технополісів та інших науково-дослідних центрів були розроблені й впроваджені відповідні програми.

Сіньцзян («Новий кордон») – історична область на північному-заході Китаю. Стародавні китайці називали її Західним краєм, тюрки Центральної Азії – Уйгурією, росіяни – Східним або Китайським Туркестаном. Східний Туркестан протягом тривалого часу був у полі геополітичних інтересів Китайської, Російської та Британської імперій і СРСР. В 1871–1882 рр. Росія окупувала район Кульджі, що заселений переважно дунганями, які сповідують іслам. У 1877 р. визвольний рух місцевих народів був придушений цінськими військами, а Сіньцзян знову перейшов під юрисдикцію Китаю. В 1912–1949 рр. Сіньцзян перебував переважно під управлінням місцевих диктаторів, які використовували радянську й гомінданівську підтримку в особистих цілях. У 1940-х роках при допомозі Радянського Союзу створюється «Східно-туркестанська республіка», яка була «самоліквідована» на виконання домовленостей на Кримській конференції та з Китаєм. Після проголошення КНР провінція Сіньцзян перетворена в Сіньцзян-Уйгурський автономний район (СУАР). Національна дискримінація місцевих народів призвела на початку 1960-х років до масового переселення уйгурів із КНР до Киргизії та Казахстану.

В КНР чисельність населення Сіньцзяна збільшилося до 20 млн людей (2005 р.). Столиця Урумчі (1,5 млн мешканців) забудовується хмарочосами. Ще в середині ХХ ст. більшість населення СУАР склали мусульмани-тюрки, переважно уйгури, а також казахи, монголи, киргизи й таджики. Пекін у боротьбі з місцевим сепаратизмом, а по суті національно-визвольним рухом уйгурів, проводить політику «ханізації» північно-західної провінції. Частка китайців у населенні району збільшилася з 8 до 40 % та продовжує зростати.

СУАР стає головним західним геополітичним і гео економічним форпостом Китаю. Створений величезний центр міжнародної оптової торгівлі на північному-заході Китаю. Через Сіньцзян пройде відроджений *Великий шовковий шлях* із Китаю в Західну Європу. «Прорубане вікно» до Індійського океану. Каракорумське шосе дає Китаю, Казахстану та Киргизстану вихід до пакистанського порту Карачі. В Сіньцзяні створена єдина в світі автострада (522 км), що прокладена через сипучі (рухливі) піски пустелі Такла-Макан. СУАР щорічно відвідує більше 8 млн туристів. У майбутньому енергетичний міст через регіон пов'яже нафтогазоносні родовища Центральної Азії, Каспію та Близького Сходу з економічно

зростаючим АТР. Сіньцзян став потужною енергетичною базою Китаю, тут зосереджена чверть запасів нафти й газу країни. В регіоні сконцентровано 25 % загальної площі бавовняних плантацій країни з рекордною врожайністю.

Скандинавія: досвід регіональної інтеграції – частина регіону Північної Європи (Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія), який демонструє особливий вид регіональної інтеграції, проявляє здатність до модифікації в залежності від конкретної історичної ситуації. Колишні вікінги й варяги, що загрожували в минулому Європі, не воюють останні двісті років і зосередилися на якості життя. Були спроби створення конфедерації чи економічного союзу скандинавських країн, однак більш гнучкою виявилася реальна регіональна інтеграція, що зберігає тенденції до економічної та культурної єдності й не чинить перепони кожній країні вибрати свій шлях взаємодії з Євросоюзом, іншими країнами та угрупованнями.

Скандинавські країни неоднозначно ставляться до членства в НАТО та ЄС. Норвегія й Данія є членами НАТО, але відмовилися від розташування в мирний час на своїх територіях ядерної зброї. Швеція та Фінляндія притримуються статусу воєнного нейтралітету. З 1973 р. Данія, а з 1995 р. Швеція та Фінляндія стали членами ЄС, тоді як норвежці на референдумі проголосували проти. Норвегія продемонструвала більш гнучкі моделі міжнародної економічної співпраці, крім прямого вступу до ЄС. Члени ЄС Данія та Швеція не входять до зони Євро.

За індексом людського розвитку, що відображає якість життя, ООН уже п'ять разів на перше місце в світі ставило Норвегію. Інші скандинавські країни також займають почесні місця у топ-20. Скандинавські країни знаходяться серед світових лідерів за конкурентоздатністю, за рівнем розвитку глобалізації та інформаційно-комунікаційних технологій. За індексом стійкості екології в світі лідирує Фінляндія, далі йде Норвегія. Скандинавія відзначається невеликим розривом у доходах між багатими й бідними. Скандинавське благополуччя можна звести до такої формули: чим вищий моральний рівень народу та менше в країні палаців, тим вищий рівень і якість життя в екологічному раю.

Словенія – нова держава, що утворилася після розпаду Югославії. Словенці – народ на західному краю слов'янського світу. Більш рання самоназва словенців – «карантани». Звідсіля назва землі, заселеної в минулому словенцями – Карантанія. В цій нині адміністративній одиниці (землі) в Австрії розташоване священне для словенців Господетське Поле, на якому в середньовіччі

проводилася парадна церемонія зведення на престол князя. Проживання на західній слов'янській межі при безперервному німецькому тиску призвело до втрати двох третин території. Основною зброєю супротиву в словенців було збереження мови й слов'янської культури. Словенська економіка в Австро-Угорщині знаходилася на високому рівні. Словенські комуністи після приходу до влади (1945 р.) проявили жорстокість і мстивість по відношенню до антикомуністів-католиків і роялістів, про що свідчать масові страти після Другої світової війни. В Соціалістичній Югославії союзна республіка Словенія виділялася високим рівнем і якістю життя. Словенія першою в Югославії проголосила незалежність від Белграду (1991 р.) та першою на Балканах стала членом Європейського Союзу (2004 р.), а її макроекономічні показники, на відміну від інших країн Центрально-Східної Європи, в найбільшій мірі відповідали вимогам Брюсселя.

Слов'яни – одна з великих індоєвропейських груп близьких за мовою та культурою народів. Виділяються східні слов'яни (українці, білоруси, росіяни), західні слов'яни (поляки, чехи, словаки, лужицькі серби) та південні слов'яни (серби, хорвати, словенці, чорногорці, македонці, болгары).

«Слов'янський трикутник» – простір інтенсивних зв'язків й особливих відносин між Росією, Україною, Білорусією та іншими народами. Актуалізувалося таке «братство» російською геополітикою та пропагандою до 2014 р., анексії Росією Криму та війни у південно-східній Україні. Воно підтверджувалося і наголошувалося на «спільності» історії та намаганнями народів цих держав підтримувати тісні міжособистісні відносини. Ідея «слов'янського трикутника» використовувалася російською владою як один із засобів геополітичного впливу на Україну і Білорусію та «прив'язування» їх території до зони свого впливу. Загалом у міждержавних відносинах у «слов'янському трикутнику» переважали декларативні кроки і символічні жести.

Служба зовнішньої розвідки (СЗР) Російської Федерації – одна з передових спецслужб світу. Бере свій початок від організованого в 1920 р. Іноземного відділу Всеросійської надзвичайної комісії при НКВС РРФР. Неодноразово реорганізовувалася. В 1991 р. Зовнішня розвідка стає самостійним органом і виводиться зі складу КДБ. 18 грудня 1991 р. створена Служба зовнішньої розвідки Російської Федерації. Здійснює розвідувальну діяльність у межах своїх повноважень, визначених Федеральним законом «Про зовнішню розвідку», в політичній, економічній, військово-стратегічній,

науково-технічній та екологічній сферах. СЗР здійснює також діяльність у сфері шифрувальної, засекреченої та інших видах спеціального зв'язку з використанням радіоелектронних засобів і методів за межами РФ, у сфері забезпечення безпеки закордонних установ і відряджених громадян РФ, які мають допуск до відомостей, що становлять державну таємницю.

«Смерть Заходу» – апокаліптичні сценарії та прогнози загибелі західної чи в цілому християнської цивілізації, на відміну від політично коректних футурологів, які передбачають «кінець історії» та «зіткнення цивілізацій». Розглядаються катастрофічні наслідки вторгнення імігрантів на Захід, включаючи й США. За прогнозами ООН, до 2005 р. лише 10 % населення Землі складатимуть люди європейського походження. Акцентується увага на старінні населення, коли в розвинених країнах будуть домінувати пенсіонери. Звертається увага на роль США в руйнації християнської цивілізації. В цьому контексті розпад Радянського Союзу є «пірровою перемогою» Заходу. Розглядаються катастрофічні наслідки для Заходу вторгнення носіїв інших моральних цінностей, дій міжнародних терористів і свавілля транснаціональних корпорацій.

Соколовського доктрина – військова та геополітична стратегія керівництва СРСР з 1962 р. до початку 1980-х років. Була сформована під впливом такого фактору, як ядерна зброя. «Нова стратегія» відома як доктрина В. Д. Соколовського (1897–1968 рр.), яка базувалася на трьох принципах: 1) будь-який конфлікт між двома наддержавами буде ядерним із самого початку війни, відповідно, головним повинен бути фактор несподіваності; 2) під час другої фази результат ядерних ударів, що нанесені по цілям, розташованим як в глибокому тилу, так і по тактичним формуванням, підкріплюється використанням усього комплексу засобів ведення війни, у тому числі морського флоту, бойові підводні човни якого мають абсолютний пріоритет; 3) СРСР докладає максимум зусиль, щоб уникнути несподіваного першого удару і тактика полягає у тому, щоб атакувати супротивника при припущенні, що він готується нанести удар.

Згідно доктрині Соколовського, ядерні сили мають абсолютний пріоритет, а їх доповнює комплекс озброєнь.

Соціал-дарвінізм – застосування дарвінізму в соціальних науках і геополітичних теоріях. Поряд з географічним детермінізмом одна з основ традиційної геополітики. Проводить аналогії між соціальними й біологічними організмами. Розповсюджує теорію природного відбору й боротьби за існування на політичні системи.

Соціалізм – соціально-економічний устрій, протилежний капіталізму. Включає, крім догматичного марксизму, соціалістичне вчення Третього шляху, до якого тяжіє Євразія з обцинним, колективним менталітетом соціуму.

Соціальна геополітика (соціогеополітика) – галузева геополітична дисципліна, що виявляє та досліджує вплив просторових соціальних структур і процесів у державах світу на їх політику у внутрішньому геопросторі та на міжнародній арені, вивчає особливості державної геополітики щодо окремих соціальних спільнот.

Соціальна держава – це держава, що відповідальна за стан соціально незахищених громадян. Вона є результатом трансформації капіталізму під впливом боротьби робітничого класу за свої права, діяльності профспілок, більшовицької революції та існуванні соціальних прав в СРСР. Після розпаду світової системи соціалізму розпочався повільний демонтаж соціальної держави.

Американські вчені Н. Ферніс і Т. Тілтон, взявши за основу критерій соціально захищеності населення та мету соціальної політики, виділили три типи соціальної держави: 1) позитивна держава (наприклад, США) – захищає власників від спотворень ринку й від можливих посягань неімущих на перерозподіл національного доходу. Її соціальні програми є стихійними і спорадичними, дорівнюють обсягу допомоги, здатної забезпечити політичну стабільність і збереження демократії. Але на перерозподіл національного доходу і соціальну структуру вона впливає мало. Тому за високого загального рівня життя бідність продовжує існувати, хоча в пом'якшеній формі; 2) держава соціальної захищеності (наприклад, Велика Британія) – її мета полягає в соціальному регулюванні, в забезпеченні прожиткового мінімуму для кожного громадянина, в ліквідації бідності й знедоленості через соціальне страхування і соціальні програми. Тут мінімальна забезпеченість є співмірною з мінімальними потребами в даному суспільстві, рівень цієї забезпеченості зростає пропорційно зростанню загального життєвого рівня. Це обгороджений варіант ліберальної демократії; 3) держава соціального добробуту (наприклад, Швеція) проводить соціальну політику, створюючи рівні життєві умови для всіх членів суспільства – через регулювання доходів, розширення сфери державних послуг, залучення непривілейованих класів (передусім робітників) до контролю над елітою і до прийняття державних рішень. Це держава загального добробуту, яка вийшла за межі ліберальної соціальної політики (приклад реального капіталістичного соціалізму, а не тоталітарний соціалізм). Економічна основа цієї держави – приватновласницька, капіталістична.

Соціальна маргіналізація – люмпенізація суспільства знизу та зверху. Соціальні маргінали характерні для всіх станів пострадянського суспільства (політичні, моральні, інтелектуальні маргінали, бізнес-маргінали й ін.).

Соціальна напруженість – стан суспільства, що характеризується наявністю джерел, виникненням і розвитком конфліктних ситуацій. Найбільшої величини досягає в протиборстві суб'єктів (індивідів, груп, партій і т. д.), що мають несумісні (антагоністичні, конфронтаційні) інтереси та цілі. Її рівень – висхідна від реального співвідношення сил ворогуючих суб'єктів, ступені відмінності інтересів і цілей, а також рішучості досягти їх. Основним показником соціальної напруженості є силовий тиск на владу, а також ступінь використання нею своїх сил. Цей показник включає оцінки: рівня мітингової активності; масштабів, частоти й довготи страйків; інтенсивності критичних виступів у засобах масової інформації; масштабів антиурядової агітації; радикальності антиурядових закликів; розмаху силових акцій (число й характер зіткнень, відкрита протидія владі, кількість учасників і т. п.). Існує розгалужена система індикаторів соціальної напруженості в соціально-економічній, соціально-політичній і духовно-моральній сферах.

Соціальна (невиробнича) сфера – це сфера, де не створюються безпосередньо матеріальні блага: мистецтво, культура, спорт, наука, освіта й охорона здоров'я.

Соціальна стратифікація (по Пітириму Сорокіну) – це диференціація певної даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі (включаючи вищі та нижчі верстви). Її сутність полягає в нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язків, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади або впливу серед членів тієї чи іншої спільноти. Соціальна стратифікація знаходить свій прояв в існуванні трьох форм: економічної, політичної та професійної.

Соціальний – суспільний, що відноситься до життя суспільства, суспільного ладу.

Соціальний гедонізм – соціокультурні установки на отримання задоволень будь-якою ціною. Так загинула демократія в Стародавній Греції. У сучасному світі становить загрозу для західної демократії.

Соціальний простір – народонаселення Землі. На відміну від географічного, в соціальному просторі розташовані одна біля одної люди можуть бути віддалені величезною дистанцією.

Соціокультурна рубіжність – в цивілізаційній геополітиці означає стратегічний ресурс розвитку через конфліктну структуру багатомірного комунікаційного простору. На відміну від природних (паливно-енергетичних та ін.) ресурсів, соціокультурна рубіжність може бути реалізована не як «справа техніки», а тільки через освічену волю.

Союзна держава Росія – Білорусія – в 1997 р. був підписаний договір про Союз Росії та Білорусії. Однак реальний процес інтеграції проходить повільно й суперечливо. Створення «рівновеликого» конфедеративного чи іншого об'єднання стало важким завданням. Росія в значній мірі перейшла до ринкових відносин в економіці, а Білорусія зберегла переважно радянську модель. Опоненти об'єднання відзначають незначну частку білоруського валового продукту по відношенню ВВП Росії (від 3 % до 5 %), а прибічники виступають за пріоритетність геополітичної ефективності об'єднання над економічною.

Співдружність – міждержавне (міжнаціональне) політичне чи економічне утворення, що охоплює ряд добровільно об'єднаних на договірній основі незалежних держав, які проводять узгоджену зовнішню політику.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) – міждержавна регіональна організація, створена низкою держав із числа колишніх республік СРСР. Поспішна спроба інтеграції розколотого пострадянського простору. 8 грудня 1991 р. в урядовому мисливському «будиночку» при санаторії «Віскулі» (Біловезька Пуща) лідери Росії (Борис Єльцин), України (Леонід Кравчук) і Білорусі (Станіслав Шушкевич) підписали документ про ліквідацію СРСР і Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, в якому було сказано: «СРСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування». 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті була прийнята Декларація, в результаті якої до трьох республік-ініціаторів приєдналися вісім інших республік – Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. Статут СНД прийнятий 22 січня 1993 р. в Мінську. Пізніше до СНД увійшла Грузія та обмежено приймає участь Україна. Цілями СНД є: здійснення співробітництва в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших сферах; створення спільного економічного простору; забезпечення прав і основних свобод людини у відповідності з загальноприйнятими принципами міжнародного права й документами НБСЄ; співпраця між державами-членами в забезпеченні міжнародного миру й безпеки та здійснення

роззброєння; сприяння громадянам держав-членів у вільному спілкуванні, контактах і пересуванні в СНД; взаємна правова допомога і співпраця в інших сферах правових відносин; мирне розв'язання спорів і конфліктів між державами Співдружності. СНД повинно проводити свою діяльність на основі загальноновизначених принципів міжнародного права. СНД не є державою і не володіє наднаціональними повноваженнями. Його основні органи: Рада голів держав, Рада голів урядів, Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів оборони; Рада командуючих прикордонними військами; Міжпарламентська асамблея, Економічний суд та ін. Постійно діючий орган – Виконавчий секретаріат СНД, штаб-квартира якого знаходиться у Мінську (Білорусь). При відсутності потужного економічного «ядра» в СНД не вдалося створити монолітний політико-економічний і військовий блок. Суперечливий вплив на СНД створює процес формування субрегіональних угруповань.

Спільне підприємництво – спільна підприємницька діяльність ділових партнерів двох або кількох країн з метою кооперації у виробничій, торговій, інвестиційній і сервісній галузях.

Спільний ринок – це загальний економічний простір кількох держав із вільним без обмежень переміщення між країнами-учасниками об'єднання.

Сполучені Штати Америки: геополітичний код – після розпаду Радянського Союзу США залишилися єдиною наддержавою, яка трансформується в світову гегемонію. Американська військово-політична й економічна імперія глобалізує світ на свій погляд, втручається у внутрішні справи суверенних держав, збурюючи сформований світопорядок. – Див.: *Американське століття*. Військово-промисловий комплекс США забезпечує не тільки внутрішні потреби, але й більше 50 % світового експорту зброї. Основа військової доктрини США – максимально мобільна, оснащена сучасною технікою, нечисленна професійна армія. Чисельність збройних сил скоротилася за період 1970–2005 рр. з 3,1 до 1,4 млн військовослужбовців.

Сполучені Штати Америки: гео економічний код – Сполучені Штати є найбільшою економікою світу. Ця світова економічна імперія володіє приблизно 35 % світового сукупного багатства, чинить вплив і контролює половину ділової активності на світових ринках. Однак питома вага американського ВВП у валовому світовому продукті знизився за період 1950–2000 рр. з 27 % до 21 % і став співмірним з ЄС (20 %). США поступилися світовим лідерством з обсягів експорту товарів і послуг Європейському Союзу (14 % від світових обсягів експорту в 2000 р. проти 36 % ЄС).

Сполучені Штати Європи – західноєвропейська ідея створення спільного «Європейського дому», співмірного з економічною могутністю США. В основу покладена атлантична модель, яка бере свій початок від американської революції, що виступала за звільнення громадянського суспільства з-під опіки держави. Після закінчення Другої світової війни Вінстон Черчілль, виступаючи в Цюріху 19 вересня 1946 р. на церемонії вручення чергового почесного диплому, закликав до європейської інтеграції: «Європейці повинні, наскільки це можливо, переробити будівлю Європи, щоб вбудувати його потім у міжнародну структуру, здатну забезпечити мир... Час не очікує. Скористаємося перепочинком, щоб створити Сполучені Штати Європи. Можливо, це буде називатися інакше. Неважливо. Головне розпочати нині. Я вас прошу: давайте рухатися в цьому напрямку!». Ідея «атлантичного» федералізму стала західноєвропейською стратегією. Тут пріоритет надається об'єднанню не національних держав, а громадянського суспільства, поетапного переходу від Європейського наднаціонального економічного, митного й валютного союзу до Європи регіонів.

Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович (1879–1953 рр.) – Генеральний секретар (у подальшому секретар) Комуністичної партії (раніше РКП(б) і ВКП(б)) Радянського Союзу (1922–1953 рр.). Мав реально необмежені диктаторські повноваження. Іменувався вождем партії та радянського народу, володів сильною волею, великим працелюбством і геополітичним мисленням. У Й. Сталіна були відсутні особисті матеріальні «шкурні» інтереси, що характерні для тих хто входив у владу маргіналів із народу. Розгромив партійну опозицію і забезпечив прихід до влади нового покоління політичної та ділової еліти, що віддана вождю й державним інтересам. Сталін виступав проти російського націоналізму й одночасно був патріотом російської державності.

При Й. Сталіні була здійснена індустріалізація країни, збудовані заводи-велетні, створені нові галузі промисловості. На кінець 1930-х рр. СРСР вийшов на друге місце в світі після США за загальним обсягом промислового виробництва. В країні були ліквідовані безробіття й неграмотність, отримали розвиток народна освіта й вища школа. У Велику Вітчизняну війну були мобілізовані для перемоги всі ресурси, створена антигітлерівська коаліція. Після перемоги над Німеччиною, смерті Ф. Рузвельта й відставки В. Черчілля генералісимум Сталін опинився на верхівці світового політичного Олімпу. В 1946 р. вольовим рішенням збільшив оплату праці вчених у кілька разів, залучив великих вчених до вирішення

важливих державних завдань. Це створило передумови для успіхів у військово-технічному та економічному змаганні із США. В 1949 р. створена радянська атомна бомба.

Масштабними були також руйнівні наслідки керівництва Й. Сталіна. Згорнуто НЕП, ліквідовано приватний капітал, здійснено розкуркулення села (виселено біля 4 млн людей) і масова колективізація селянських господарств. Наслідком такої політики став голодомор в Україні 1932-1933 рр., який забрав життя приблизно в 5 млн селян. У результаті масових репресій і терору постраждало біля 12 млн радянських громадян, більшість з яких були розстріляні чи загинули в концтаборах. На півночі європейської частини СРСР та в Сибіру була створена величезна мережа концентраційних таборів (в російській аббревіатурі – ГУЛАГ). Перед війною були знищені військові кадри. Дешева рабська праця в'язнів забезпечила Великі будівництва комунізму, освоєння Сибіру й Далекого Сходу.

Після смерті залишив країну на підйомі, яка стала другою ракетно-ядерною світовою державою. В. Черчілль писав про Й. Сталіна як про видатну особу жорстокого часу: «Це була людина, яка свого ворога знищувала руками своїх ворогів... Він прийняв Росію із сохою, а залишив обладною атомною зброєю».

Сталінська геополітика – Й. Сталін виступав за збереження Росії як основи радянської держави та відмову незалежних республік України, Білорусії й Закавказької Федерації (Азербайджан, Вірменія, Грузія) від суверенітету. В сталінській Конституції 1936 р. була видалена стаття Конституції 1924 р. про створення Світового Союзу радянських соціалістичних республік.

Сталінська зовнішня політика базувалася на геополітичній концепції територіальної могутності. Територіальне розширення соціалістичного табору розглядалося як основа національної безпеки Радянського Союзу. Всі суміжні держави відчували вплив цієї політики, включаючи Туреччину, Іран і Афганістан. Після Другої світової війни для національної безпеки Радянського Союзу необхідно було встановлення вздовж західного кордону дружніх режимів, які виконували буферну роль санітарної межі.

Для наддержави став актуальним вихід до Світового океану через Арктику, Балтику, Середземномор'я (Чорноморські протоки) і Перську затоку. В Середземномор'ї Радянський Союз претендував на колишні володіння Італії, включаючи Трієст. На Далекому Сході 14 серпня був заключений з урядом Чан Кайші радянсько-китайський договір про дружбу, що передбачав спільну експлуатацію Китайської Чанчуньської залізниці, оренду військово-морської

бази Порт-Артур. Радянський Союз отримувал найкоротший залізничний вихід до Тихого океану. Геополітичні інтереси на Півдні пов'язувалися з національною безпекою та виходом до близько-східної нафти. Необхідно було перекрити потенційний коридор для агресії на Кавказ. З цієї метою було призупинено вивід радянських військ з *Іранського Азербайджану*.

Після смерті Й. Сталіна почався поступовий розпад радянської імперії, що завершився в 1991 р. Уже в 1954 р. М. Хрущов у тактичній боротьбі за владу передав Крим Українській РСР і підтвердив Мао Цзедуну передачу Порт-Артура й Дальнього.

Статус – сукупність прав і обов'язків, які визначають юридичне положення особи, державного органу, громадської чи міжнародної організації.

Статус біженця – офіційне визнання «біженцем» особу, що шукає притулок. Із отриманням статусу біженець набуває визначених прав і обов'язків.

Статус-кво – це політичне, правове чи інше становище, яке склалося, існує чи існувало у певний момент, про збереження чи відновлення якого йде мова.

Статусні комунікації – 1) політичні комунікації (державні інститути, наддержава, велика чи регіональна держава); 2) соціальні комунікації (посада, звання, багатство). Інтернет перетворює статусні комунікації в нестатусні.

Статусні комунікації в геополітиці – стрімко мінлива ієрархія статусів силової, економічної та цивілізаційної могутності передових світових держав.

Стійкого розвитку концепція – 1) третій шлях соціально-економічного розвитку на принципах гуманізації суспільства й економіки, ефективного використання природних ресурсів Землі в інтересах людства, дотримання громадянських прав, соціального захисту населення на основі більш рівномірного розподілу доходів і капіталів; 2) екологічно безпечний розвиток.

Столиця держави – це місто, що є її головним політичним центром. За функціями столиці поділяються на однофункціональні (виконують основну функцію – внутрішньо- та зовнішньополітичну, а решта функцій таких міст другорядні чи обслуговують потреби державної політики) та багатофункціональні (крім політичної функції, виконують ще й важливі чи, навіть, провідні в державі промислові, фінансові, транспортні, освітні, наукові, культурні, рекреаційні та інші функції). Протягом історичного розвитку столиці могли неодноразово переміщуватися з одного міста до іншого.

За генезисом серед столиць виділяються: 1) історично стабільні – при можливих випадках тимчасової втрати столичних функцій залишаються столицями з давніх часів, наприклад, Лондон, Стокгольм, Сеул, Ханой та ін.; 2) родові – міста-центри володінь, з яких походили правлячі в державах династії, наприклад, в Україні в 1648–1672 рр. Чигирин (даний вид може бути споріднений з попереднім, наприклад Відень, Москва, Париж); 3) ситуаційні – виникають тимчасово у складних для держави ситуаціях, наприклад, столиця Карпатської України в Хусті у 1939 р., столиця УНР у Кам'янці-Подільському в 1919 р., столиця Франції у Віші в 1940–1944 рр. під час німецької окупації та ін.; 4) штучні столиці, які створені спеціально для виконання столичних функцій – Вашингтон, Канберра, Бразилія та ін. За географічним розташуванням столиці поділяються на центральні та периферійні (у тому числі приморські). Близьке до центрального положення в своїх країнах мають, наприклад, Абуджа, Аддіс-Абеба, Варшава, Мадрид, Санта-Фе-де-Богота, Рим, Сантьяго та ін. До периферійних відносяться Асунсьйон, Братислава, Дамаск, Джорджтаун, Лібревіль, Осло, Гельсінкі та ін. Може спостерігатися децентралізація столичних функцій – розподіл між двома-трьома містами. Наприклад, у Південно-Африканській Республіці Преторія є адміністративною столицею, у Кейптауні зосереджена законодавча влада, а в Блумфонтейні – судова. У Швейцарії, крім Берна, певні столичні функції виконують ще й Лозанна, Люцерн та Цюрих. У деяких країнах світу склалася ситуація, коли одне місто є офіційною столицею («де-юре»), а інше фактично виконує столичні функції («де-факто»). Наприклад: у Нідерландах офіційно столицею вважається Амстердам, а фактично функції столичного міста виконує Гаага; у Болівії офіційна столиця Сукре, а столичні функції здійснює Ла-Пас; у Беніні офіційною столицею є Порто-Ново, а фактичною – Котону та ін. Ізраїль офіційно заявляє, що його столиця Єрусалим, проте інші держави світу (за винятком США і ще кілька країн) цього не визнають і вважають столицею Ізраїлю Тель-Авів. Держава Науру взагалі не має офіційної столиці, а столичні функції виконує округ Ярен. У деяких країнах створені окремі *метрополітенські територіальні одиниці*. В історії неодноразово траплялися випадки перенесення столиць, наприклад: у Кот-д'Івуар з Абіджану до Ямусукро (1981 р.); у Нігерії з Лагоса до Абуджі (1995 р.); у ФРН з Бонна до Берліну (офіційно з 1991 р., фактично перенесення столиці затягнулося на десять років); у Танзанії з Дар-ес-Салама до Додоми (1996 р.); у Казахстані з Алмати до Астани (1997 р.) та ін. Це часто здійснюється з метою обмеження надмірного розростання

столичної агломерації, що породжує численні економічні та соціальні проблеми. Перенесення столиці до району нового освоєння є також важливим стимулом для прискореного освоєння і піднесення економіки навколишнього регіону. Розташування нової столиці в «серці» країни має за мету зміцнити державність, цілісність державної території, прискорити розвиток центральних районів, примирити суперництво регіонів.

Стратегічна мета держави – дії держави для досягнення якісно нового міжнародного статусу, що створює передумови для успішного й безпечного національного розвитку.

Стратегічна розвідка – важливий напрям розвідувальних служб, що забезпечує отримання аналітичної інформації про довгочасні політико-стратегічні наміри супротивника чи опонента. Стратегічна розвідка здійснює отримання, збір, вивчення й оцінку даних про військово-політичну, військово-стратегічну й військово-економічну ситуацію в державі – ймовірного супротивника на театрах війни та військових дій. Планується й організовується Генеральним штабом Збройних Сил. Здійснюється в мирний і військовий час конспіративними засобами та методами силами стратегічної агентури, частинами радіо-, радіотехнічної, радіолокаційної й оптичної розвідки. Основу сучасної стратегічної розвідки складають повітряна й космічна розвідка. Стратегічний розвідник повинен володіти високою загальноосвітньою культурою й аналітичним мисленням. Прикладом аналітичного розвідника є Ріхард Зорге. Стратегічна розвідка орієнтується на цивілізаційний підхід до аналізу явищ. Якщо для західної цивілізації важлива логіка із встановленням причинно-наслідкових зв'язків і самоцінність індивідуума, то в східних цивілізаціях важливою рисою мислення є інтуїція та неформальний підхід, який часто виключає порівняльно-кількісне оцінювання.

Стратегічне партнерство – співпраця держав з досягнення спільних стратегічних цілей. Спільність або близькість інтересів і довгострокових цілей відповідних держав і народів. Передбачає усвідомлену взаємозалежність, глибоке знання й повага один до одного, рівноправ'я та взаємодопомога. Міжнародні угоди між державами про пріоритетну політичну й економічну співпрацю.

Стратегічний нейтралітет – це міжнародно-визнаний статус держави. Абсолютно нейтральних держав не існує. Під час війн або інших міжнародних конфліктів нейтральна держава, як правило, підпадає у сферу впливу інших суб'єктів стратегічних відносин. Наприклад, Швейцарія під час Другої світової війни.

Стратегічний ресурс соціального розвитку – це творча рибіжна енергетика багатомірного комунікаційного простору.

Стратегічний супротивник – переслідує ворожі (протилежні) стратегічні цілі. Наприклад, у США й НАТО таким супротивником залишається Росія, а потенційним супротивником стає Китай.

Стратегічний товар – це енергетична й продовольча сировина, обладнання, технології, ноу-хао та інші товари, експорт яких обмежується, контролюється чи забороняється з метою усунення збитків *національній безпеці*.

Стратегічні ресурси – це ресурси, що життєво важливі для реалізації та захисту *національних інтересів*. Забезпечують функціонування даної держави (нації) із врахуванням її природно-географічних, соціокультурних і економічних особливостей. Розрізняють критичні стратегічні ресурси (трудові ресурси, енергія, вода, продукти харчування, медикаменти) і дефіцитні, що недостатні для досягнення певних стратегічних цілей держави.

Стратегічні сили – основні ресурси політики й могутності держави, що застосовуються державою для вирішення стратегічних завдань у мирний і військовий час. Найважливішою складовою частиною стратегічних сил є стратегічні ядерні сили.

Стратегія – це система великомасштабних рішень, які спрямовані на досягнення довготермінових цілей.

Стратегія балануючої рівновіддаленості – дану стратегію дотримуються представники консенсусної геополітичної моделі в Росії (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Вона передбачає: 1) максимальне використання наявних у Росії важелів впливу на світову політику; 2) недопущення надмірного посилення окремих геополітичних центрів; 3) використання наявних протиріч між передовими світовими державами; 4) застосування у зовнішній політиці принципу збалансованих поступок. Представники цього напрямку передбачають також: 1) відновити лідируючі позиції Росії на пострадянському просторі; 2) ефективніше використовувати геополітичні ресурси, що Росія успадкувала від СРСР; 3) здійснювати диференційований підхід до Заходу, посилюючи європейську орієнтацію і реагуючи на американські претензії на світове панування; 4) усунути дисбаланс між західним й азійським напрямом зовнішньої політики шляхом розвитку останнього; 5) активніше використовувати гео економічні транзитні можливості Росії. Найбільш чітко ця стратегія викладена А. Чубайсом у конструкції так званої «ліберальної імперії», в якій Росія не буде копіювати Америку, а в економічній діяльності етичні цінності – правда, істина,

справедливість – будуть вище егоїстичних прагнень, які домінують, на його думку, на Заході.

Стратегія «блакитної води» – висунута американським істориком й адміралом *А. Т. Мегеном*, під якою розумілось утримання від проведення сухопутних боїв і максимальне використання сили військово-морського флоту. У руслі даної стратегії він підтримував захоплення Сполученими Штатами у кінці XIX ст. Філіппін, Гаваїв, Карибського регіону і Панами як нових життєвих баз.

Стратегія «керованого хаосу» – це стратегія США з боротьби з міжнародним тероризмом, яка розпочалася після терористичної атаки 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку. Дана стратегія стала важливою частиною нової геополітики Вашингтону, при допомозі якої нині відбувається новий геополітичний переділ світу. Вперше солідарними в боротьбі з тероризмом із Сполученими Штатами стали не тільки їхні союзники, але й країни, які раніше ніколи не розділяли пріоритетів американської зовнішньої політики.

Стратегія непрямих дій – підрив країни із середини без застосування військової сили й окупації території. Ефективно використовувалася Заходом проти Радянського Союзу.

Стратегія непрямих дій з проникнення західної демократії на схід через політичний переділ кордонів включала наступні технології: жорстоку громадянську війну (Балкани), заключення міждержавних пактів, визнання юридично нелегітимних угод. Стратегія непрямих дій включає політтехнології, що використовуються партіями для тимчасового захоплення території країни (електорального простору).

Стратегія превентивного удару – використання в ядерному конфлікті фактору раптовості, нанесення першого удару по цілям супротивника. Була основою американської та радянської воєнної доктрини у період найбільшого протистояння («холодної війни»). У нинішній час реанімована в США по відношенню країн, що зараховані до геополітичної осі «зла» (Афганістан, Ірак, Північна Корея та ін.).

Стратегія «програмуючого лідерства» – це концепція глобального інформаційного лідерства США, яка була сформульована адміністрацією президента Б. Клінтона (1993–2000 рр.) на початку 1990-х років. Первинно вона реалізовувалася як регіональна стратегія для Західної Європи. Пізніше вона прийняла універсальну форму і почала використовуватися у різних регіонах світу для досягнення широкого спектру сугубо американських цілей. Зміст стратегії полягав у нав'язуванні партнером певного курсу

спільних дій з подальшою реалізацією результатів цих дій в інтересах Сполучених Штатів. Для реалізації даної стратегії було потрібно, щоб зовнішньополітичні цілі США переважали над цілями союзників, а в ідеалі були тотожними. Вона досягалася шляхом: 1) випереджаючого зовнішньополітичного планування США і висунення у потрібний час ідей і концепцій, втілення яких у життя відповідає цілям Сполучених Штатів; 2) опори на спільні з союзниками цінності (демократія, політичний плюралізм, ринкова економіка, права людини) при формуванні спільних дій; 3) надання союзникам матеріальних ресурсів (зброя, військова інфраструктура, високі технології), а також інформації; 4) штучне утворення Сполученими Штатами умов, що підштовхують союзні держави до інкорпорування (включення) пропонованого лідером порядку денного в їх зовнішньополітичні програми.

Стратегія прямих дій – ґрунтується на застосуванні військової сили й окупації території.

Стримувальна геополітика – це сукупність зовнішньополітичних заходів, що здійснює держава (чи коаліція), спрямованих на забезпечення захисту від агресивних дій чи різноманітних форм експансії з боку іншої держави чи блоку.

Структурно-функціональний аналіз (у геополітиці) – це дослідження геопросторових політичних систем з точки зору вивчення їх структур, механізмів функціонування систем у цілому, їх підсистем і окремих компонентів, взаємозв'язків і взаємодії на різних ієрархічних рівнях.

Субрегіон – це регіон, що знаходиться на одну таксономічну сходинку нижче базового (міжнародного чи державного). Якщо, наприклад, пострадянський простір вважати єдиним регіоном, то ЄврАзЕС, ЦАЕС, ГУАМ – приклади субрегіонального співробітництва.

Субсеквентний кордон – такий, що проведений вже після формування етнічних, культурних та інших соціальних спільнот, проте більшою чи меншою мірою враховує їх історичне розмежування.

Субсидіарності принцип – у суспільних відносинах пріоритет прав та інтересів особистості перед правами й інтересами будь-якої спільноти. В Західній Європі принцип субсидіарності передбачає чіткий розподіл прав і обов'язків по виконавчій вертикалі з делегуванням повноважень на той територіальний рівень, де вони можуть виконуватися найбільш ефективно. Принцип субсидіарності у суспільних відносинах передбачає пріоритет прав та інтересів особистості перед правами й інтересами будь-якої спільноти.

Субцивілізація – складовий елемент, частина цивілізації. Наприклад, західна цивілізація складається з двох основних варіантів, двох головних субцивілізацій – європейської і північноамериканської.

Суверенітет – верховенство й незалежність влади. Державний суверенітет забезпечує повну незалежність держави від інших держав в його зовнішніх відносинах і верховенство у внутрішніх справах.

Суверенна держава (нація-держава) – головний суб'єкт міжнародних відносин і світової політики. Держава є основою політичної організації суспільства. За формою правління виокремлюються монархії та республіки, за формою устрою – унітарні, федеративні, конфедеративні держави, а за політичним режимом – тоталітарні, авторитарні, демократичні.

Супердержава (наддержава) – найбільш могутня держава (чи група держав) з економічним, військовим і ресурсним потенціалом, яка вигідно відрізняється від інших держав світу.

Суперетнос (за Л. М. Гумільовим) – це народ, що пов'язаний (консолідований) певною внутрішньо-духовною родинністю, суттєвою психологічною подібністю й часто виникаючою взаємною симпатією (компліментарністю). Суперетноси характеризуються соціально неоднорідним часом. Між ними можливий нейтральний контакт, якщо компліментарність не різко негативна, а уряд не здійснює політику штучного змішування (наприклад, німці в Російській імперії, українці в Канаді). Контакт на суперетнічному рівні дає часто негативний результат. Зіткнення між суперетносами можуть набути рис геноциду й закабалення. Вік суперетносу оцінюється в 1200–1500 років. Суперетнос не здатний до дивергенції, однак у результаті інерції культурно-історичні традиції можуть передаватися іншим, молодим народам. Наприклад, традиції римського права перейшли до Західної Європи, а првослав'я з Візантії – до Росії. Якщо в стародавньому світі кордони цивілізацій та імперій часто співпадали (Єгипет, Греція, Рим, Візантія), то в нинішній час Китай – єдина держава-цивілізація. В багатополлярному світі особливо актуальна проблема діалогу культур, рубіжної компліментарності на суперетнічному рівні.

Суспільство – сукупність громадян країни з їх історією, інтересами, потребами, переконаннями та психологією.

Суходіл (сухопутна територія) держави – це поверхня суші в межах державних кордонів незалежно від місця знаходження її окремих частин, серед них і островів. Відповідно, виділяють суходіл

материковий та острівний. Острів – це частина території держави, оточена водою; має так званий «круговий берег». За визначенням Конвенції ООН з морського права, «острів є природно утвореним простором суші, оточеним водою, який знаходиться вище рівня води під час припливу». У межах сухопутної території різноманітні будови та споруди, що спираються на ґрунт або проникають усередину його, а також об'єкти, що знаходяться в них, належать до території держави. Правовий статус сухопутної території цілком визначається внутрішнім законодавством відповідної держави.

Суша – див.: *Земля, Континент*.

Схід – геополітичне поняття, протилежне Заходу. В Стародавньому Світі це поняття охоплювало такі центри цивілізації, як Єгипет, Месопотамію, Персію, Індію та Китай. Їх об'єднав азійський спосіб виробництва, основою якого були земельна громада і державна власність на землю і воду. Політичним породженням цього способу виробництва була східна деспотія, політичний устрій, при якому вся влада зосереджувалася в особі верховного правителя (фараона, імператора, магараджі, царя...), на якого накладався покров сакральності (уявлення його чи богом, чи сином божим на землі). В традиційній геополітиці «Схід» означає Євразію, а в цивілізаційній геополітиці – східні цивілізації. У період «холодної війни», у часи ідеологічного протистояння капіталізму і комунізму під поняттям «Схід» розумівся Радянський Союз з його країнами-сателітами (соціалістичний табір) на противагу американо-західноєвропейському «Заходу». Сьогодні під Сходом розуміють ті країни Азії й Африки в яких процес соціально-економічної і політичної модернізації майже не торкнувся багатьох рис азійського способу виробництва, або ж обмежився лише техніко-технологічною сферою виробництва, що характерно для нафтовидобувних країн Аравійського півострова. Інколи поняттям «Схід» обмежують тільки мусульманський світ. У науковій літературі часто поняття «Схід» замінюють поняттям бідний «Південь» на противагу заможній «Півночі».

Східна Європа – геополітичний регіон, до якого входять такі країни – Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Румунія, Росія (європейська частина).

Східне питання – одна з ключових геополітичних проблем, включаючи боротьбу за контроль над чорноморськими протоками. Відомий російський історик С. М. Соловйов розглядав Східне питання як багатовікову взаємодію та суперництво між *Заходом* і *Сходом*, «європейським» й «азійським» духом. Це відобразалося

у чергуванні процесів інтеграції та дезінтеграції в Євразії в історичному часі.

За результатами походів Олександра Македонського (334–323 рр. до н. е.) була створена протяжна контактна зона на межі грецької та місцевих, переважно східних, культур, розквіт еллінізму в Азії та відбувається занепад європейської Еллади. Язичницька Римська імперія завойовує Близький Схід із християнством, що зароджувалося, й гине під натиском варварів (готів, гунів, лангобардів та ін.), впливом нової релігії. Походи хрестоносців на Близький Схід у Палестину змінюються релігійними війнами та розпадом західно-європейського середньовічного суспільства й культури. Новий виклик Сходу – спадкоємці Візантійської імперії турки-османи дійшли до Відня. Велика французька революція об'єднує Захід вже під прапором націоналізму для нового походу на Схід, починаючи з наполеонівського та закінчуючи останнім – «драг нах остен», який закінчився поразкою Третього рейху.

Посилення позицій Російської імперії, яка ніколи не полишала спроб «кидка на південь» і створення геополітичного «мосту» на Балканах і Чорномор'ї до воріт Царгорода, що неодноразово призводило до загострення відносин з європейськими державами. Особливо виділялося у минулому англо-російське суперництво та швидка економічна експансія Німеччини, яка здійснила будівництво Багдадської залізниці. Одним з епіцентрів Східного питання стала Кримська війна 1853–1856 рр. Із проблемою Чорноморських проток була взаємопов'язана зовнішня російська політика на Кавказі й Середній Азії, де, оволодівши стратегічно важливим регіоном, Росія почала не лише загрожувати колоніальним володінням в Індії, але й чинити тиск Велику Британію в питанні про *Чорноморські протоки*.

| Т |

Таємні товариства – політичні, економічні, релігійно-містичні, інтелектуальні й інші організації. Наприклад, масонські ложі, студентські братства. В західно-християнській цивілізації, в основі якої лежить поєднання Розуму й Капіталу, особливе розповсюдження отримали світові клуби олігархів та інтелектуалів (масонські ложі й ордени). В основі їх діяльності – теорія світової змови: світом керує Капітал або Інтелект. Політики є найманими

менеджерами, особами найманої праці, і їм потрібна реклама, щоб тимчасово зійти на вершини політичної влади. Представники Капіталу й Інтелекту такої реклами часто не потребують. Таємні союзи тих, хто вміє правильно й логічно мислити (аналітиків) і приймати правильні рішення (політичних і ділових менеджерів).

Тайвань – геополітичний вузол, територія на південно-сході Китаю, на острові Тайвань (Формоза, з португальської – «гарний острів») та інших прилеглих островах. Площа – 36 тис. кв. км. Довжина – 394 км, ширина – 144 км. Населення – більше 23 млн людей (на 2010 р.). В 1950 р. став останнім притулком партії Гоміндану, що програла в континентальному Китаї боротьбу за владу з комуністичною партією. До семи мільйонів корінних мешканців острова додалося більше двох мільйонів біженців з материка. Гоміндан проголосив на острові Китайську республіку. Континентальний Китай (КНР) вважає Тайвань однією зі своїх провінцій і проголосив у 1980-х роках курс на мирне об'єднання на основі принципу «одна держава – дві системи». Тайвань під владою Гоміндану досяг значних успіхів.

На 2000 р. ВВП на душу населення в 25 разів був більший, ніж в КНР. Тайвань займає 14-е місце в світі за обсягами зовнішньої торгівлі (120 млрд доларів) і четверте – за золотовалютними запасами. «Острів-держава» інвестував в економіку Китаю більше 15 млрд доларів. Головні «секрети» тайванської моделі процвітання закладені столітніми традиціями конфуціанства. Відмінна особливість економічних перетворень на Тайвані полягала в орієнтації на малий «сімейний» бізнес, який забезпечив високий рівень конкуренції всередині країни. Широке розповсюдження отримали експортно-промислові зони й науково-технічні парки. Тайванська економіка відрізняється пропорційністю й здатністю пережити кон'юнктурні потрясіння світового ринку. Це «заслуга» багаторічної ізоляції острова, коли доводиться надіятися тільки на себе.

Тактика – сукупність технологій, форм суспільної і політичної діяльності, спрямованих на досягнення проміжних стратегічних цілей (рубежів).

Таласократія (з гр. влада при допомозі моря) або *Море* – морська сила, морська могутність держав, які володіють потужним військово-морським і торговим флотом. В геополітиці асоціюється з торгівельною цивілізацією, нині з англо-американським світом. Характеризується динамічністю та прихильністю до технічного прогресу. Їй притаманний індивідуалізм, дух збагачення і підприємництва. Індивідуум, який перебуває серед водної стихії

в екстремальних умовах, може вижити завдяки такому типу особистості. Тому індивідуум, який здатний до підприємництва, діловитості та нестандартних рішень, являє собою найвищу цінність. Відповідно, такий тип людей досить вільно ставиться до юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває у морі, де діють закони морської стихії. Мешканці моря, на відміну від мешканців суходолу, розвиваються активніше, легко змінюють моральні та культурні цінності, зберігаючи лише одну настанову – стремління йти вперед, до нових відкриттів, пригод, збагачень. Приклади таласократії: стародавні Фінікія, Афіни, Карфаген, середньовічні Венеційська та Генуезька республіки, Іспанія, Португалія, Велика Британія, США.

Талібан – екстремістський релігійно-політичний рух, що виник в 1994 р. З 1996 по 2001 рр. Талібан знаходився при владі в Афганістані. Керівництво руху складалося з колишніх студентів медресе із таборів афганських біженців у Пакистані. Рух був підтриманий Центрально Розвідувальним Управлінням США та військовою розвідкою Пентагону.

Тариф – мито чи податок на товари, що знімається з кожної одиниці ввезеного до країни товару.

Тарифікація торгових обмежень – це заключення угод зі зниження ставок митних тарифів і поступовому усуненню нетарифних бар'єрів.

Театр війни – це географічний простір, де можливе (не заперечується міжнародним правом) ведення воєнних дій. Театр війни поділяється на сухопутний, морський, повітряний і космічний.

Театр воєнних дій (ТВД) – це *геоторія*, де фактично ведуться воєнні дії стратегічних угруповань військ протилежних сторін.

Теїзм (з гр. «теос» – Бог) – це релігійні вчення, в основі яких лежить уявлення про Бога як надприродну істоту, що створила і керує світом. Теїзм є основою християнства, ісламу, іудаїзму та більшості інших релігій. Для теїстів Бог має волю і розум. На відміну від них деїсти заперечують вплив Бога в житті суспільства й природи. Послідовники пантеїзму (вчення Б. Спінози) отожднюють Бога з Природою. Між пантеїзмом і атеїзмом нема великої різниці.

Тейлор Пітер Дж. – британський географ-економіст, один із засновників гео економічного напрямку в геополітиці, співзасновник і перший редактор міжнародного журналу «Політична географія» (виходить з 1982 р.). Автор теорії *геоекономічного моноцентризму* П. Тейлор широко використовує поняття «геополітичний код», що змінюється протягом всієї історії держав. Код включає

національні інтереси, сферу впливу, відносини із сусідніми країнами, тобто весь географічний спектр відносин і способів взаємодій із зовнішнім світом. Вчений здійснив внесок у розробку електоральної (політичної) географії. На його думку, соціал-демократичні принципи досягають найбільшого ефекту в країнах, які знаходяться на досить високому рівні економічного розвитку (світового «ядра»). В країнах «периферії» та «напівпериферії» при обмеженості засобів на соціальну політику й домінування громадян, які не володіють економічною гідністю, реально відсутня система свободи висловлювань політичних поглядів. Голоси бідного електорату можна купити.

Телекомунікації – це індустрія засобів зв'язку, що динамічно розвивається, орієнтована на цифрові способи передачі й комунікації повідомлень, на волоконно-оптичні та космічні канали зв'язку. Телекомунікації відносяться до одного з найважливіших стратегічних державних ресурсів, які визначають шлях розвитку постіндустріального інформаційного суспільства. Сучасні телекомунікації включають технологію цифрового безпроводникового зв'язку, Інтернет, оптичні скловолокнисті мережі та інші. Телекомунікації вдосконалили шлях спілкування й розуміння один одного та змінили методи ведення бізнесу. Для сучасних телекомунікацій нема економічних, національних і культурних кордонів. У минулому транспортні технології сприяли подоланню географічного простору між державами, а тепер кожна людина отримала потенційний доступ до мереж зв'язку незалежно від політичних та інших кордонів. Одним із найдинамічніших секторів телекомунікаційної індустрії, що розвивається, є сектор зростання кількості провайдерів Інтернет-послуг.

Телурократія (з гр. влада при допомозі землі) або *Континент* – сухопутна сила, континентальна могутність держав, що обумовлена їх віддаленістю від відкритих морів. Такі держави володіють чисельною та могутньою армією. У геополітиці характеризується чітко визначеними кордонами, фіксованим простором, способом життєдіяльності населення, стабільністю її якісними орієнтаціями, що проявляються в осілості, обмеженості у виборі застосування праці, консерватизмі, суворих моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковуються народи, держави, імперії. Суша – це те, що завжди міцне, стійке, стабільне. Ця стабільність формує твердість моралі і закону, твердість традицій, які закріплюються в суспільній свідомості, передаються у спадок, формується кодекс етичних норм і принципів. Сухопутним народам, особливо осілим,

близьке почуття колективізму, на протигагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємництва, що характерне для *таласократії*. В управлінні великими і малими групами в телурократичній державі панує принцип ієрархічності.

Теорія – система основних ідей, сукупність об'єднаних спільним принципом наукових положень в якій-небудь галузі знань.

Теорія вакууму – згідно даної теорії для підтримання «балансу сил» необхідно постійно заповнювати «вакуум», що може виникнути в результаті боротьби колоніальних народів за своє національне визволення. У період «холодної війни» у зв'язку з *деколонізацією* виникали нові незалежні держави, на які потрібно було терміново поширювати свій політичний та економічний вплив, бо інакше це зроблять конкуренти або СРСР та інші соціалістичні країни.

Теорія великих держав – створена шведським державознавцем і географом *Рудольфом Челленом* (1864–1922) дана теорія розділяє великі держави на світові держави та великі держави. До світових держав до Першої світової війни він відносив Велику Британію, США, Росію і Німеччину. До просто великих держав належали, за *Р. Челленом*, Франція, Японія, Австро-Угорська імперія та Італія. Будучи найактивнішим геополітичним суб'єктом, великі держави повинні стати головним предметом вивчення геополітики.

Теорія геополітичних циклів лідерства – розроблена американськими політологами Дж. Модельскі і В. Томпсоном, які у своїх працях стверджують, що глобальні економічні процеси у часі пов'язані з довгими світовими політичними циклами. Зміна таких циклів періодично змінює структуру світового політичного устрою, сприяючи висуванню нових великих держав і географічних зон їх впливу. Довгі світові політичні цикли визначаються як послідовність підйому та занепаду великих держав. Підйом великої держави автори теорії називають етапом навчання, а занепад – етапом лідерства. Кожен з двох етапів Дж. Модельскі і В. Томпсон розділяють на чотири фази: 1) етап навчання (підйом держави): а) визначення основних світових проблем, які потребують вирішення; б) створення коаліційних союзників); в) прийняття рішень на світовому рівні; г) впровадження рішень у життя; 2) етап лідерства (занепад держави): а) світова війна; б) поразка світової держави; в) втрата світової легітимності; г) розпад. Згідно цієї теорії, в основі глобального лідерства лежать такі фактори, як мобільні військові сили, передова економіка, відкрите суспільство, реагування на світові проблеми при допомозі нововведень. Оскільки у більшості країн світу уряди використовують

значну частину національного продукту (до однієї третини), то завдяки цьому економіка і політика тісно взаємопов'язані. Відсутність координації між ними призводить до неминучого порушення нормального функціонування держави. Нові галузі господарства забезпечують фінансування глобальних політичних операцій, які створюють умови безпеки, при яких можливий розквіт пропульсивних галузей – світових лідерів. Зростаючі економічні потреби сприяють формуванню нових світових ринків. Дж. Модельскі і В. Томпсон вважають, що тривалість одного циклу світової політики складає біля 100 років. Автори переконані, світове політичне лідерство тісно пов'язане з лідерством економічним. Світові держави на етапі підйому довгого політичного циклу є джерелом більшості нововведень різноманітного характеру.

«Теорія доміно» – це просторова геополітична модель, що набула поширення в США у період «холодної війни» та була складовою «політики стримування». Названа так В. Ростоу, М. Тейлором і Р. Макнамаром. Згідно цієї теорії «падіння» однієї країни, з капіталістичної системи, неминуче призведе до збитків національних інтересів США у сусідніх країнах. Наприклад, втрата Камбоджі (Кампучія) призвела до посилення ризику в Тайланді, Малайзії та інших суміжних країнах регіону (Індокитай).

Теорія «Єврафрики» – розроблена західнонімецькими геополітиками в 1950-х роках. Прихильники даної теорії пропагували створення своєрідного «великого простору» на основі широкої інтеграції високорозвинутих західноєвропейських і молодих африканських країн. Теорія «Єврафрики» означала новий напрям у німецькій геополітиці – південний, по суті геополітичний вектор. Геополітичний зміст цієї теорії полягав у прагненні монополій Німеччини встановити гео економічний контроль над величезним африканським ринком збуту продукції і багатими природними ресурсами країн Африки.

Теорія пригноблючої держави – запропонував Б. Нітшманн. Головний її зміст полягає у тому, що більшість націй існувало до утворення держав. Останні розширювалися за рахунок прилеглих націй. Утворення держави базувалося на трьох стратегіях: 1) переконання націй добровільно пожертвувати своєю незалежністю і територією та підпорядкуватися зовнішньому управлінню; 2) вторгнення, окупація і наступне знищення культури націй; 3) вторгнення, окупація і придушення опору при допомозі геноциду, етноциду, екоциду або насильницького виселення. За даними Б. Нітшманна, з 1945 по 1993 рр. у світі відбулося 122 локальних

війн, з яких 97 велися державами проти народів. Згідно теорії, держави, що знищують малі народи, закладають основу свого майбутнього розпаду. Теорія пригноблюючої держави тісно зв'язана з *теорією Четвертого світу*.

Теорія природного середовища Четвертого світу – обґрунтовує необхідність збереження етнокультурного розмаїття світу. Оскільки більшість корінних народів безпосередньо залежать від біологічних ресурсів, які знаходяться на території їх батьківщини, то їх еволюція відбувалася у напрямку підтримання екосистем і збереження біологічного розмаїття. Історія і географія експансії держав і протистояння націй сформували два абсолютно різні типи природного середовища. По-перше, це середовище держави, яке характеризується великою чисельністю і щільністю заселення, руйнівною економікою, біологічною бідністю і виснаженим ландшафтом. По-друге, це середовище корінних народів, історично заселене народами, які мають екологічно адаптовану культуру й економіку, що зберігають біологічне багатство і диференційований здоровий ландшафт. Біологи виділяють 12 держав світу в яких зосереджено 60–70% усіх відомих видів рослин і тварин. Однак теорія Четвертого світу вимагає перегляду цих даних, оскільки біорозмаїття підтримується у межах проживання корінних народів. І якщо біорозмаїття опиниться під контролем держави, то воно поступово зникне. Високе культурне і біологічне розмаїття у цих 12 державах існує і підтримується завдяки зусиллям приблизно 2310 корінними народами, які проживають на їх території (Австралія, Бразилія, Китай, Еквадор, Індія, Індонезія, Мадагаскар, Малайзія, Мексика, Перу, Заір).

Теорія світових систем – розроблена американським мислителем, істориком, соціологом та економістом Іммануелем Валлерстайном, який на основі світ-системного підходу дав свою інтерпретацію соціальної історії. Автор виділив три типи історичних систем. Міні-система характерна для первісного суспільства та є аналогом роду чи племені. Згодом настає час світ-систем двох типів. Для світів-імперій характерне домінування розвинутого військово-бюрократичного класу, перерозподільний спосіб виробництва і переважання сільського господарства. Третій тип – світ-економіку відрізняє капіталістичний спосіб виробництва. Згідно теорії, починаючи з XVI ст., сформувалася єдина капіталістична економіка, що здійснювала вплив на розвиток господарства окремих країн. Виник єдиний світовий ринок, на якому змагалися декілька могутніх в економічному відношенні країн, кожна з яких була неспроможною його самотужки контролювати. Протягом історії

на світовому ринку змінювалися «лідери». І. Валлерстайн визначив три цикли світової капіталістичної гегемонії, кожен з яких включає три фази: світова війна, гегемонія однієї з великих держав, і накінець, її занепад. За чотириста років змінилися голандський, британський і американський цикли гегемонії. Вчений запропонував дану теорію, яка базується триланкової ієрархічній структурі: «ядро» (центр) – «напівпериферія» – «периферія». У період становлення капіталізму виділялися кілька економічно потужних держав, які не в змозі самотужки здійснювати політичний світовий контроль. Формування цілісного ринку стало можливим завдяки конкуренції товарів багатьох держав. У період структурної перебудови світової економіки і відповідної трансформації політичної карти зміни відбуваються за рахунок «напівпериферії». Із неї одні країни переходять на верхній щабель («ядро»), а інші деградують до стану «периферії». Наклавши три ланкову модель на «довгі хвилі» розвитку світового господарства (цикли М. Д. Кондрат'єва), І. Валлерстайн виявив переміщення світового «ядра» за останні двісті років. Центр тяжіння світової економіки перемістився з Великої Британії до Німеччини і далі у період «глобальної цивілізації» на схід США. У сучасному світі «ядро» продовжує дрейфувати на американський захід в Каліфорнію, тобто до Азійсько-Тихоокеанського регіону. Ця теорія пов'язала в єдину ієрархічно структуровану систему глобальний, національний та локальний рівні економіки і політики. Вона виявилася прийнятною для різних рівнів дослідження, оскільки має загальний характер. Теорія І. Валлерстайна довела помилковість погляду на світову історію, економічний і політичний розвиток як єдину висхідну траєкторію, яку рано чи пізно неодмінно повинні пройти всі країни.

Теорія циклів світової гегемонії – розроблена британським географом П. Тейлором, який вважає, що світова гегемонія будь-якої країни – це дуже рідкісний феномен. Вона траплялася лише три рази: 1) гегемонія Нідерландів у середині XVII ст.; 2) Британська гегемонія у середині XIX ст.; 3) гегемонія США в середині XX ст. Геополітичні гегемонії, за П. Тейлором, полягають у практично абсолютному домінуванні однієї з держав у міжнародній системі відносин у трьох сферах життя: економічній, політичній та ідеологічній. В основі гегемонії великих держав лежить досягнення перш за все економічної переваги. На цьому шляху країна-гегемон проходить три стадії: 1) держава-гегемон досягає переваги в ефективності виробництва над своїми суперниками, що відбувається за рахунок створення нових монопольних продуктів шляхом нововведень

та розширення попиту; 2) торгівельні представники країни-гегемона створюють їй переваги у світовій торгівлі; 3) банкіри держави-гегемона добиваються фінансового домінування у світовій економіці. Коли виробнича, торгівельна і фінансова діяльність однієї держави більш ефективні, ніж у всіх її суперників, тоді держава стає світовим гегемоном. Такі держави, за П. Тейлором, отримують можливість домінування у міждержавній системі без загрози перетворення їх в імперії, шляхом створення балансу сил, який усуває створення ворожої коаліції, яка могла б загрожувати їх геополітичному лідерству. Держава-гегемон розповсюджує ліберальні ідеї, які широко сприймаються всією світовою системою. Після зростання і становлення гегемонії держави йде поступовий її занепад. Лібералізм держави-гегемона дозволяє суперникам копіювати технічні досягнення і намагатися перескочити ефективність її виробництва. З часом держава-гегемон втрачає лідируючі позиції спочатку у виробництві, а потім у торгівлі та фінансах. За П. Тейлором, істинна гегемонія ґрунтується не на завоюваннях колоніальних просторів, а на світовій монополії у виробництві, торгівлі та фінансовій сфері. Зростання і занепад держави-гегемона визначає тривалість «гегемоністського циклу». Гегемоністські цикли включають довготривалий контроль за капіталовкладеннями на світовому ринку, який багато у чому підтримує існування влади гегемона. Ці капіталовкладення створюють світ-системну інфраструктуру. Широка система транспортних та інших комунікацій і фінансових мереж є обов'язковою умовою гегемонії. Існує також необхідність у розгалуженій мережі дипломатичних представництв і військових баз по всьому світу. Крім того, П. Тейлор стосовно зміни світових порядків увів поняття «геополітичної динаміки». Він виділив два світових порядки: 1) світовий порядок боротьби за британську спадщину (1907–1945 рр.); 2) світовий порядок «холодної війни» (1947–1989 рр.). Після чергового перехідного періоду відбувається формування нового світового порядку.

Теорія Четвертого світу – створена вченими та юристами із середовища в основному пригноблених етносів, народів і націй, яка торкається глобальних проблем етноциду й екоциду з боку приблизно 200 держав по відношенню до більш ніж 5000 світових корінних народів і націй. Сучасні держави виступають в якості свєрідних імперій, що окупували інші народи. Відзначається глобальний етноцид і екоцид стосовно багаточисленних «меншин». Спроби організованого опору з їх боку часто розглядається «цивілізованим» світом як прояв тероризму й екстремізму.

Процес *деколонізації* у другій половині ХХ ст. дав поштовх до появи нових проблем корінного (автохтонного) населення світу. В деяких країнах корінні мешканці, навіть складаючи більшість населення, залишаються безправними, їх спосіб життя викликає зневагу або ж засуджується. Транснаціональні корпорації не бажають вникати у проблеми аборигенів. Ці стародавні, але не визнані міжнародним правом, народи продовжують у багатьох місцях планети протистояти сучасним державам. З точки зору теорії Четвертого світу в кожній нації (народу) і території, що вона займає існує своя назва. Цю назву народ намагається зберегти і тому чинить опір приєднанню до будь якої держави. Автори даної теорії у власних публікаціях і на політичних мапах намагаються відновити географію, історію та особливості світових народів, які складають прихований «зворотній бік» вторгнень і завоювань, у результаті яких відбувалися і відбувається більшість локальних війн, рух потоків біженців, явища геноциду і порушення прав людини. Теорія Четвертого світу створила типологію народів, які не мають державності. Її критеріями є культурні, політичні й економічні особливості, геополітичне значення їх ресурсів і стратегічне розташування на планеті. Головна вимога прибічників даної теорії полягає у тому, щоб враховувався цивілізаційний підхід у геополітиці, який базується на культурному й біологічному розмаїтті планети, щоб політична будова світу складалася із культурних (етнічних) кордонів народів, оскільки держави з'являються та зникають, а народи залишаються.

Теософія – доктрина універсальної релігії. В кінці ХІХ і на початку ХХ століть вчення мало величезну кількість послідовників у західних країнах, Індії та Росії. Творець «Теософського товариства» Олена Блаватська вважала людину «мікрокосмосом мікрокосмосу», здатного акумулювати в собі величезну за силою космічну енергію, яку сучасні фізики назвали «тонкою». Це джерело великої і вічної духовної енергії неспівмірне зі скінченністю фізичних запасів енергії. Підвищений інтерес до теософії на початку ХХІ століття, можливо, зв'язаний з реакцією на неоліберальну глобалізацію. Теософія пропонує універсальну будову світу на основі невичерпних джерел духовної енергії.

Територіальна диференціація – це поділ цілого на функціональні частини загальної площі держави (адміністративно-територіальний поділ держави).

Територіальне море (територіальні води) – приналежна прибережній державі смуга *акваторії Світового океану*, що прилягає

до її сухопутної території, внутрішніх морських або архіпелазьких вод (у випадку держави архіпелагу), шириною від 3 і не більше 12 морських миль від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря. Переважна більшість прибережних держав встановили територіальне море шириною в 12 морських миль чи менше, наприклад Йорданія та Сінгапур – по 3, Греція та Туреччина – по 6 морських миль (в Егейському морі). З порушенням Конвенції ООН з морського права (1982 р.) в односторонньому порядку встановили територіальне море шириною в 200 морських миль Еквадор, Конго, Ліберія, Перу, Сомалі та деякі інші держави. Прибережна держава здійснює свій суверенітет над територіальними водами, їх дном і надрами, а також повітряним простором над ними із дотриманням норм морського права.

Територіальність – це спроможність індивіда чи соціальної групи контролювати або впливати на людей, явища і взаємозв'язки шляхом делімітації і контролю над географічним ареалом – простором життєдіяльності (за визначенням американського географа Р. Сакка).

Територіальної могутності концепція – вчення *В. П. Семенова-Тян-Шанського*, що викладене в праці «Про могутність територіального володіння стосовно Росії» (1915 р.). Між екватором і 45 градусом північної широти вчений виділяє океанічні «бухти» згущення органічного життя: 1) Європейське Середземномор'я (включаючи Чорне й Азовське моря); 2) Китайське (Південне та Східне моря), Жовте й Японське моря; 3) Карибське море з Мексиканською затокою. В широкій середземноморській зоні виникли найбільш великі цивілізації та релігії. Світового панування досягне нація, що володіє одночасно трьома середземними морями, або три нації, які володіють одним із цих морів. Учений виділяє територіальні системи (імперії) політичної могутності: 1) кільцеподібні на середземномор'ях (Греція, Рим, Швеція на Балтиці); 2) шматкоподібні (Іспанська, Британська та інші); 3) трансконтинентальні «від моря до моря» (імперії Олександра Македонського й Чингізхана, в новий час – США та Росія). Кільцеподібна система з'явилася з давніх часів. Сухопутні володіння держави – метрополії – являли собою кільце, що дозволяло контролювати внутрішній морський простір. Шматкоподібна (або точкова) система застосовується європейцями, починаючи з епохи Великих географічних відкриттів, коли створюються військові й торгові форпости в стратегічно важливих географічних точках у береговій зоні морів і океанів.

Континентальна система характерна для держав, які володіють великими територіями «від моря до моря». Тут найбільших успіхів

досягли росіяни й американці. В. П. Семенов-Тян-Шанський підмітив головний недолік російської континентальної системи – протяжність території та різкі контрасти в заселенні й господарському освоєнні між центром і периферією. Відзначаючи переваги компактного географічного розташування США «від моря до моря», вчений пропонував прискорити розвиток «російської Євразії» – середнього регіону між Волгою та Єнісеєм – шляхом створення великих «колонізаційних баз», які сприяють підтягуванню периферії за щільністю населення та розвитку інфраструктури до рівня центру. Лише при цих умовах можна зберегти континентальну систему Росії.

Територіально-політична система (ТПС) – об'єктивно взаємозалежне сполучення елементів політичної сфери (політичних та адміністративних меж, центрів управління, органів влади, партій, суспільних рухів тощо), що функціонують на певній території.

Територія – це підсистема геопростору. У широкому розумінні – простір земної кулі або різного розміру її ділянка (сегмент) із суходільною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором із певним правовим або іншим режимом. У вузькому розумінні – суходіл.

Території зі змішаним режимом – це об'єкти зі змішаною юрисдикцією геопростору. Ці простори не перебувають під суверенітетом держав і не входять до складу державних територій, але відповідна прибережна держава має суверенні права на розвідку та використання природних ресурсів, охорону довкілля тощо в межах цих територій. До територій зі змішаним режимом належать, наприклад, континентальний шельф та виняткова (виключна) економічна зона. На цих територіях прибережні держави мають право забезпечувати свої економічні інтереси щодо використання природних ресурсів, що забезпечується не лише їхнім національним законодавством, а й нормами міжнародного права.

Території з міжнародним режимом – простори, що лежать за межами державних територій, не належать жодній державі та перебувають у спільному користуванні всіх держав, тобто об'єкти з міжнародною юрисдикцією геопростору. До таких територій належать Антарктика, відкрите море, дно морів і океанів за межами континентального шельфу, повітряний простір над відкритим морем і над Антарктикою.

Терор (з лат. *terro* – страх, жак) – особлива форма політичного насилля політика залякування, придушення класових, політичних і релігійних супротивників насильницькими методами,

терористичними актами, аж до їх фізичного знищення. Політика терору характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю і вдаваною ефективністю. Розрізняється тероризм міжнародний, державний, революційний, інформаційний і біологічний.

Тероризм – насильницькі дії з метою усунення, придушення політичних супротивників і конкурентів. Тероризм ставить під загрозу міжнародні відносини чи суспільну безпеку держави. Розрізняється індивідуальний, груповий і державний тероризм. До державного тероризму відносяться репресії диктаторських і тоталітарних режимів. У сучасному світі отримав розповсюдження міжнародний тероризм. Тероризм – страшна руйнівна сила, що досягається шляхом відмови фізичної особи від власного життя. Тероризм підриває існуючі норми права в громадянському суспільстві й призводить до смерті демократії.

Тероризм державний – привласнення однією державою силового права «вчити» інші «неправильні народи». Політика державного тероризму характерна для Сполучених Штатів, які впроваджують принципи демократії при допомозі «гуманізованої» геополітики і «безмежної справедливості», а також для Росії, яка впроваджує ідею «руського міра» на південному-сході України шляхом військових дій, підтримуючи та озброюючи найманців-терористів.

«Тетчеризм» і «рейганізм» – у другій половині ХХ ст. на Заході набуває особливої актуальності проблема співвідношення лібералізації економіки й державного регулювання. До енергетичної кризи 1970-х років посилюється державне регулювання й значення планової першості, що було відповіддю на виклик СРСР догнати й перегнати США. У Великій Британії лейбористи, а в Америці демократи проводили політику націоналізації. Енергетична криза зупинила цей процес через нездатність державних структур запропонувати ефективні методи її подолання. Розпочався процес «тетчеризму» та «рейганізму», що супроводжувався приватизацією і відміною державного регулювання, за виключенням інфраструктурних галузей (шляхи сполучення, зв'язок і енергосистеми), освіти й науки, зовнішньої торгівлі й зовнішньополітичної діяльності, спрямованої на створення благодатних умов для національної економіки.

Технологічних революцій теорія – запропонована американським філософом, соціологом і футурологом Елвіном Тофлером (1928–2016 рр.) та викладена в трилогії «Шок майбутнього» (1972 р.), «Третя хвиля» (1980 р.) і «Метаморфози влади» (1990 р.), а також в інших книгах, які стали світовими бестселерами. Вчений досліджує три технологічних «хвилі». Перша

хвиля – аграрна революція, друга хвиля – промислова революція, третя хвиля – інформаційна революція. В Радянському Союзі індустріалізація була здійснена за рахунок народу, що належав до першої хвилі. Переоцінка матеріального виробництва й недооцінка продуктів розуму (за виключенням сфери ВПК) призвели до краху радянської системи. В постіндустріальному суспільстві нові знання виступають в якості заміників традиційних ресурсів і видів транспорту та прискорюють час, яке виступає в якості важливого економічного ресурсу. В політиці знання є найбільш демократичним джерелом влади найвищої якості. Тут знання одночасно виступають як інтелектуальний продукт і засіб комунікації. Одночасно нова економіка, що заснована на знанні, потенційно небезпечна для всіх владарюючих. У бізнесі особливо актуальне висунання знання чи ідеї, яку можна перетворити в необхідну й вигідну виробничу діяльність.

Технологічні (науково-технічні) зони – відносяться до третього покоління, забезпечують розробку та впровадження сучасних технологій. Для їх створення необхідний великий університет чи інший науковий центр із потужною дослідницькою базою, венчурний (ризиковий) капітал, сприятливі природно-географічні умови для праці й відпочинку. Дет. див.: *Технополіс*.

Технологія володарювання – один із методів привласнення багатомірному комунікаційного простору. Розрізняють захоплення, приєднання та заволодіння територією.

Технополіс – вільна зона зосередження інтелекту й капіталу, де здійснюється творення й виробництво високих технологій. В епоху науково-технічного прогресу сформувався новий функціональний тип вільних зон, який поєднав науку й виробництво високих технологій. Це науково-технологічні зони, різноманітні за розмірами, спеціалізацією та основними джерелами фінансування. Основні фактори створення цих зон: наявність технічного університету чи науково-дослідного центру міжнародного класу, технологічної інфраструктури, венчурного (ризикового) капіталу, висококваліфікованої робочої сили та комфортних умов життя. Юридичним особам, які здійснюють наукову й виробничу діяльність на території технополісу, надаються податкові пільги. На початок 1990-х років сформувалися три основні функціональні типи науково-технологічних зон: 1) *інноваційні центри чи інкубатори*; 2) *науково-технологічні парки*; 3) *технополіси*.

Технополіс – це найбільш перспективна форма інтелектуалізації господарства. Це, як правило, нові міста, в яких відроджена

містобудівна ідея організації давньогрецьких міст-держав (полісів). Це вільна зона епохи високих технологій, де здійснюється поєднання науки й технології зі світовою і традиційною національною культурою. В результаті створюється нова спільність творчих і всебічно розвинутих людей. Технополіс, включаючи промислову й науково-дослідну зони, розташовується в місцевості з комфортним середовищем існування, культурними та рекреаційними можливостями, що сприяють творчій науковій роботі й мисленню. В процесі глобалізації найбільшої переваги отримали технополіси та інноваційні центри, де конкурентоздатність забезпечується високим ступенем відкритості для міжнародного співробітництва й залучення талановитих розробників нових технологій зі всього світу. Найбільший у світі полюс високих технологій розташований у *Силіконовій долині* (США). Росія створює власний технополіс у районі Москви.

Тіньова економіка – це офіційно не зареєстрована економічна діяльність. Включає законні в принципі види діяльності (про які не повідомляється в податкові органи) й незаконні види діяльності (торгівля наркотиками, проституція та ін.).

Тіньові економічні відносини – це економічна «модель», що включає ухиляння від податків, самозайнятість (народну економіку) і кримінальну економіку. Найбільш небезпечною для соціуму формою кримінальної економіки є «бізнес» на державних ресурсах, який типовий у багатьох пострадянських країнах.

Тіньові соціальні відносини – це соціальна «модель» ринку посад, мандатів народних депутатів, вчених звань і ступенів, нагород, де за хабар або холопську лояльність підвищується соціальний статус фізичної особи, а культура, наука й освіта стають об'єктом кримінальної економіки, включаючи «бізнес» на державних ресурсах. Тіньові соціальні відносини є однією з основних загроз для національної безпеки держави.

Товариство – сукупність людей, об'єднаних їх становищем, походженням, інтересами й традиціями. Наприклад, дворянське, аристократичне, купецьке, промисловців та ін.

«Товариство Туле» – прообраз таємного ордену, який ставив своєю ціллю відродження німецького рейху на принципах раси й романтизованого *окультизму*. З членами Товариства зустрічався нікому ще невідомий *Адольф Гітлер*. Міф про легендарну країну Туле (територія Монголії з Тибетом) розповідає про існування в глибині тисячоліть великої гобійської цивілізації аріїв. Так, із азійських глибин на озброєння нацистської ідеології було взято

міф про прабатьківщину німців і містичне серце світу, володар яких здобуде планетарну владу. Священний для буддистів символ вічного коловороту життя трансформувалася в нацистську свастику. Див. також: *Агарті, Шамбала*.

Товарний знак, торгова марка (англ. trademark) або **бренд** – зареєстрований у встановленому порядку символ, що покликаний сприяти реалізації товару на ринку.

Топополітика – термін *Р. Челлена*, що позначає складову геополітики, яка вивчає політичне оточення даної держави. Центральне питання для неї – тиск на державу, що здійснюється з боку зовнішнього оточення. Такий тиск посилюється або полегшується політичними союзами та іншими подібними угодами. Географічне розташування, по *Р. Челлену*, може бути визнаним «ключем до всієї політики». Він вважав, що буферне чи периферійне розташування держави завжди є привабливим для політичного тиску.

Торгові зони – відносяться до зон першого покоління, що беруть свій початок з античності. Створюють преференціальний режим для зовнішньої торгівлі, включаючи безмитне ввезення та вивіз товарів. Торгові зони наявні в більшості країн світу. Вони традиційно створюються в морських торгових портах, але можуть бути організовані в міжнародних аеропортах або у великих комунікаційних вузлах пересікання різних видів транспорту. Міжнародна (Кіотська) конвенція із спрощення й гармонізації митних процедур 1973 р. заклала принцип митної екстериторіальності торгових зон. Згідно конвенції, будь-які товари за межами митної території країни не підлягають звичайному митному контролю.

Торгові преференції – це пільги в торгово-політичному режимі, що надаються однією країною іншій на взаємній основі або в односторонньому порядку. Застосовуються при допомозі митного режиму, кількісних обмежень, валютних розрахунків, кредитування, страхування та стандартизації.

Торговий (зовнішньоторговий) баланс – характеризує експорт та імпорт товарів і послуг. Розраховується за даними митної статистики. Є частиною поточного платіжного балансу держави, який, на відміну від торгового балансу, що опубліковується за даними митної статистики, формується не на обліку товарів, які перетнули кордон, а на обліку платежів і поступлень у ході експортно-імпортних операцій, які в часі можуть не співпадати з рухом товарів.

Торговий бар'єр – це будь-який протекціоністський захід держави, що обмежує імпорт.

Торгово-промислова палата – громадські організації, що сприяють розвитку економічних, науково-технічних і торгових зв'язків із зарубіжними країнами.

Тоталітаризм (з лат. *totalis* – цілий, сукупний, поголовний) – це система насильницької політичної влади з повним підпорядкуванням суспільства пануючій еліті (вождю чи фюреру). Одна з форм політичного режиму держави, що характеризується тотальним контролем над усіма сферами життя суспільства (фашистські й комуністичні режими). Диктаторські політичні системи, що мобілізують маси до боротьби за офіційно проголошені ідеали. Гітлеризм (Німеччина) спрямував енергію мас на відродження Великої Німеччини й проти євреїв. Італійський фашизм намагався також відродити велич Римської імперії, а сталінізм і маоїзм закликали маси на боротьбу з експлуататорським класом. Для сучасної Росії, що втратила могутність наддержави, характерна «катастрофічність свідомості» в 1990-х рр., яка типовою була німців після поразки у Першій світовій війні. Відбувся ухил від неоліберального романтизму до посилення російського націоналізму, що створив передумови для відродження тоталітаризму з приходом до влади В. В. Путіна.

Тотальне поле – термін російського геополітика *К. В. Плешакова*; це весь безперервний геопростір, який знаходиться під політичним контролем певної держави (може поширюватися на території інших держав та їх регіонів). Даний термін застосовують щодо могутніх держав, які виступають на міжнародній арені як «полюси» світового значення, макрорегіональні, регіональні лідери. Наприклад, для Радянського Союзу в середині 1980-х років таким полем була континентальна Євразія у межах території СРСР, країн Варшавського договору, Монголії та Афганістану (з 1979 по 1988 рр.).

Точкових зон концепція – сутність її полягає в наданні преференціального режиму локальним територіям і окремим підприємствам для підвищення конкурентоспроможності випускаючої продукції на зовнішньому ринку. В Східній Європі широко використовується для зміцнення союзу корумпованої влади й місцевих фінансово-промислових кримінальних угруповань.

Традиція – це комунікація в часі, що здійснює передачу від покоління до покоління соціокультурних цінностей і писемності.

Транзитологія – політична наука про перехід від традиційного до сучасного суспільства; міждисциплінарний науковий напрям, який досліджує геополітичну, політичну й цивілізаційну трансформацію держави при переході від однієї соціально-економічної системи до іншої.

Трансільванія – історична область у Південно-Східній Європі. Протягом першої половини ХХ ст. тричі змінювала юрисдикцію. Після закінчення Першої світової війни й розпаду Австро-Угорщини за Трианонським мирним договором 1920 р. Угорщина позбавилася двох третин своєї території. Трансільванія зі змішаним населенням перейшла до Румунії, де проживає більше 2 млн угорців.

У 1940 р. Третій рейх по-братськи розділив Трансільванію між своїми союзниками – Угорщиною та Румунією. Після закінчення Другої світової війни Паризька мирна конференція 1946 р. знову повернула цей регіон Румунії. Був підтверджений вердикт по відношенню кордонів Угорщини Версальської конференції, країна позбавлялася двох третин території та населення. На відірваних від історичної Угорщини територіях більше 30 % населення склали угорці.

Радянський Союз на Паризькій конференції надав перевагу Румунії, як більш значущій у геополітичному відношенні країні, включаючи можливість створення радянських військово-повітряних і військово-морських баз у Констанці. Радянський Союз не був зацікавлений у створенні сильної Угорщини, що виступила на боці Німеччини проти Радянського Союзу. Румунія також була союзницею Третього рейху й окупувала територію Трансїстрії, включаючи Одесу. Однак передача Трансільванії Румунії супроводжувалася повною відмовою Бухаресту від своїх претензій на Бесарабію та Північну Буковину. Розглядалися варіанти виділення Трансільванії в особливу державу, яка може створити з Угорщиною та Румунією федерацію. Був варіант приєднання Трансільванії до Радянського Союзу по проханню трудівників. Відомий епізод із спробою проголошення радянської влади в одному з округів Трансільванії з подальшим приєднанням до України, який був підтриманий українським керівництвом очолюваним М. Хрущовим.

У Трансільванії з населеною угорцями Тимішоарі розпочалася античаушесківська революція в Румунії 1989 р. Але у вимогах культурної і територіальної автономії трансільванських угорців румунська влада вбачає загрозу розколу країни за югославським варіантом.

Транскордонна співпраця – форма світогосподарської інтеграції, що сприяє вільному переміщенню товарів, послуг, капіталу та людей. До найбільш розповсюджених видів транскордонної співпраці відносяться вільні економічні зони, єврорегіони, комунікаційні коридори і прикордонна співпраця. Особливе розповсюдження транскордонна співпраця отримала в Європі. ЄС здійснив

програму ІНТЕРРЕГ, мета якої полягала в нівелюванні відмінностей в економічному розвитку між прикордонними регіонами в країнах Співдружності. Після падіння «залізної завіси» була розроблена аналогічна програма ІНТЕРРЕГ-2 для прикордонних регіонів країн Західної та Східної Європи. Створений Європейський союз прикордонних регіонів (*еврорегіонів*), який сприяє вдосконаленню транскордонної співпраці.

Транскордонні регіони – території по обидва боки державного кордону, що дуже активно взаємодіють між собою (насамперед в економічному відношенні) та характеризуються певною природною, економічною, соціокультурною та етнічною єдністю; це соціально-економічна система, що охоплює суміжні території двох чи кількох сусідніх країн і характеризується певною єдністю природної першооснови та/чи розселення, трудових і культурно-побутових зв'язків населення, господарства, інфраструктури, часто також історичних, етнічних і культурних традицій. Транскордонні регіони характеризуються: адміністративною та соціально-економічною цілісністю територіальних одиниць, що входять до них з кожного боку кордону; спільністю й взаємодоповнюваністю головних і спільно розв'язуваних проблем. Процеси формування й розвитку транскордонних регіонів притаманні перш за все Західній Європі (*еврорегіони*), де спостерігається найактивніша економічна інтеграція, що виступає найпотужнішим важелем транскордонного співробітництва. Найвідоміші такі транскордонні регіони: Базельський та Женевський (Франція – Швейцарія), Саар – Північний Люксембург – Північна Лотарингія (ФРН – Люксембург – Франція), Льєж – Хасселт – Маастріхт – Ахен (Бельгія – Нідерланди – ФРН), Долларт – Емс (Нідерланди – ФРН), Лондондеррі – Донегол (Велика Британія – Ірландія) та ін.

Транслятор міжцивілізаційного діалогу – наприклад, англійська мова на Заході або російська мова й культура на пострадянському просторі.

Транснаціональні корпорації (ТНК) – 1) міжнародні підприємницькі об'єднання, що складають комунікаційний каркас світового господарства; 2) підприємства, які не залежать від країни походження й форми власності та мають відділення в двох або більше країнах. Функціонують на основі проведення єдиної політики й спільної стратегії. Інтернаціоналізація виробничих і торгових зв'язків здійснюється, перш за все, за рахунок ТНК, кількість яких перевищила в 2000 р. 63 тис., а дочірніх філіалів корпорацій – понад 800 тис. ТНК складають основу могутності глобальної

економіки. Об'єм виробництва багатьох ТНК рівний за величиною з ВВП великих держав. В єдиному світовому списку національних економік і ТНК контрольний пакет акцій належить корпораціям (51 позиція зі 100 великих економік світу). Активи закордонних філіалів ТНК складають 21 трлн доларів США, а кількість зайнятих – 46 млн людей. Обсяг продажів закордонних філіалів складає 16 трлн доларів. За різними оцінками на ТНК доводиться від 65 до 75 % світового експорту. Діяльність транснаціональних компаній підриває національний суверенітет, ігнорує світову економіку й політику. ТНК планують і організують виробництво в глобальному масштабі й одночасно пристосовуються до місцевих потреб і умов. Глобалізація дозволяє ТНК уникати державного регулювання й контролю з боку демократичних інститутів. Найбільші корпорації розглядають неоліберальну глобалізацію як перспективу створення нових центрів влади, що формують правила ринкових відносин у світовому масштабі.

Транснаціональні фінансово-промислові групи – це державні й приватні об'єднання, що здійснюють господарську діяльність на пострадянському просторі.

Транспортно-експедиторське обслуговування – це діяльність спеціалізованих підприємств, фірм, агентів із надання вантажовласнику додаткових послуг, що пов'язані з підготовкою продукції до переміщення (оформлення транспортної документації, заключення договору перевезення, організацією вантажно-розвантажувальних робіт та ін.).

Транспортно-технологічні системи – високоорганізований комплекс цілеспрямованих і взаємоузгоджених технічних, технологічних, економічних, комерційних, правових і організаційних рішень у сфері виробництва, торгівлі й транспортування товарів. Товари перевозяться від «дверей» до «дверей» покупця по конкретним транспортним мережам. Прогресивні транспортно-технологічні мережі знижують транспортні видатки й підвищують якість обслуговування. Ця технологія широко використовується при створенні *міжнародних транспортних коридорів*.

Трансрешіональні держави (держави другого порядку) – у першу чергу слід віднести Китай, військово-політична й економічна могутність якого на початку ХХІ ст. продовжує зростати швидкими темпами. Сфера його геополітичного й гео економічного впливу активно поширюється на сусідні регіони та країни. Росія, як геополітична спадкоємиця колишнього СРСР, усе ж зберегла достатній потенціал для забезпечення своєї провідної ролі на

більшій частині пострадянського простору. Інші транс регіональні держави – Японія, Індія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Бразилія – виділяються потужним чи дуже значним економічним, науково-технічним, військовим потенціалом, мають великий геополітичний і гео економічний вплив у своїх регіонах та за їх межами, відіграють важливу роль на світовій арені.

Трансформації (транзиту) період – нинішній етап розвитку світового (міжнародного) порядку, для якого характерний перехід від двополярного (часів «холодної війни») до багатопольярного планетарного порядку, що супроводжується суперечливими процесами глобалізації.

Трансформація актуальних світових проблем – в постбіполярному світі замість змагання США й Радянського Союзу в освоєнні Космосу та Світового океану, вирішення глобальних екологічних проблем на перше місце вийшли інформаційно-комунікаційні й біотехнології – технології, що сприяють створенню ефективної системи управління світом із одного центру (США).

Трансформація міжнародних економічних відносин (МЕО) – у минулому основою МЕО були, відповідно, торгівля та виробництво, а в нинішньому часі лідирують валютно-фінансові відносини. Спостерігається втеча капіталу з виробництва, центром нових економічних відносин стає банк.

Трансцендентний (з лат. transcendens – переступати, той/те, що виходить за межі) – термін, який характеризує такі аспекти буття, що виходять за сферу обмеженого існування, за грань чуттєвого досвіду, емпіричного пізнання світу й межі людської свідомості.

Третій світ (Південь) – слаборозвинуті держави, що належать переважно геополітичному Півдню. На Бандунгській конференції 1955 р. виник рух країн, що розвиваються, як альтернатива Півночі. Таким чином, Південь виступав як новий елемент світового порядку. Замість біполярності пропонувалася триполярність світу Захід – Схід – Південь.

Тристороння комісія – міжнародна мондіалістська організація, що втілює практичні завдання стратегічного планування Заходу. Заснована представниками американської *Ради міжнародних відносин* в 1972 р. з метою встановлення «нового світового порядку» (єдиного Світового уряду) очолюваного США на основі об'єднання фінансово-політичної олігархії Америки, Європи й Азіатсько-Тихоокеанського регіону (перш за все Японії). Тристороння комісія під керівництвом *Збігнева Бжезінського* розробила кілька варіантів переходу до єдиного світового порядку очолюваного США.

Один із можливих сценаріїв спирався на ідеї конвергенції. Комісія взаємодіяла з радянськими організаціями (Інститут системних досліджень академіка Гвішіані), а в теперішній час – з Горбачов-фондом та ін. Комісія внесла суттєвий вклад у підготовку радянської «перебудови».

Комісія має пірамідальну структуру, на вершині якої – «Фінансове братерство Нью-Йорка», під ним розташовуються банки Європи та Японії. Серед керівництва – представники різних країн і континентів, але головна особа – Девід Рокфеллер із США. Його першим заступником є європеець, а другим – японець. Наступну сходинку піраміди посідають представники розвинених країн, що виробляють майже 80 % світової продукції. У найнижчій частині піраміди – представники країн другого, третього й четвертого світів. За кількістю членів Тристоронньої комісії розподіл відбувається таким чином: США мають 109 місць, Європа – 106, Японія – 74.

Підрозділи Тристоронньої комісії добре укомплектовані й охоплюють усі сфери життя. Наприклад, вони фактично володіють більшістю відомих американських університетів: Колумбійським, Джорджтаунським, Гарвардським, Гуверівським, Массачусетським та ін. Найбільші фонди, зокрема фонди Рокфеллера, Форда, Карнегі, також контролюються ними. Найбільші газети, радіо й телекомпанії також під їхнім впливом.

Трудові ресурси – це населення країни в працездатному віці з наявною сукупністю фізичних і духовних здібностей. Трудові ресурси є важливим фактором економічного розвитку. Межі працездатного віку встановлюються з врахуванням національного законодавства.

Тютчев Федір Іванович (1803–1873 рр.) – російський поет і дипломат, перший великий геополітик Росії. Навчався у Московському університеті (1819–1821 рр.). Був при російських дипломатичних місіях у Мюнхені (1822–1837 рр.) і Туріні (1837–1839 рр.). У подальшому служив в апараті Міністерства іноземних справ, з 1858 р. і до кінця життя очолював Комітет іноземної цензури. Виступав за відновлення геополітичного проекту Петра I «Росія плюс Європа». Щоб не допустити зіткнення Росії та Європи, закликав до розширення діалогу з Німеччиною.

Угода – 1) *договір*, що встановлює які-небудь умови, взаємовідносини, права й обов'язки сторін; 2) взаємна згода, домовленість.

Україна: гео економічний код – гео економічний код України формувався під впливом традицій міського (західноєвропейського) і козачого самоуправління. В Речі Посполитій Магдебурзьке право було дароване багатьом українським містам. Природний фактор також наклав відбиток на місцевий господарський уклад. На відміну від Московії, де природно-кліматичні умови вимагали об'єднання селян, які обробляли землю общиною, в Україні було розповсюджене одноосібне господарство.

За роки незалежності Україна зруйнувала сформований гео економічний код і перетворилася в одну з найбідніших європейських держав. Добровільна відмова від статусу ядерної держави не була підкріплена міжнародною угодою про можливий «план Маршалла» або інших компенсаційних програмах, які б дозволяли зберегти науково-технічний потенціал у галузі високих технологій. За цим сценарієм Україна під натиском Заходу закрила Чорнобильську АЕС, не компенсувавши втрачені потужності із західною допомогою. В економічному відношенні Україна володіє обмеженим суверенітетом. Економіка країни до 2014 р. залежала від постачання переважно російської нафти й газу. Україна – була найбільшим споживачем російського газу в Європі, займає за споживанням природного газу шосте місце у світі та з імпорту – третє місце (після США й Німеччини). Газо транспортна система (ГТС) України має виключне геополітичне розташування, будучи своєрідним «газовим містком» між одними з найбільших у світі газовидобувними регіонами Росії й Заходом. Якщо в Росії експорт газу є важливою складовою державної політики, то в Україні – контроль за транзитом газу служить одним із найвигідніших «бізнесів» на державних ресурсах, що приносить політичні й матеріальні дивіденти.

Україна: геополітичний код – держава в Східній Європі, яка добровільно позбулася в 1994 р. ядерної зброї та, відповідно, статусу ядерної держави. Із середньорозвинутої країни Україна перетворилася в маргінала світової політики й економіки. В геополітичному коді України виділяються зовнішні й внутрішні вектори, що забезпечують баланс національних інтересів. Генеральним напрямом Захід (Європейський Союз), Схід (Росія) та Південь (Море) відповідає внутрішній код, який відображає особливості Західної, Східної та Південної України. Втрата одного із зовнішніх напрямів

призводить до руйнування багатовимірною комунікаційного простору держави. Унікальність України полягає у тому, що тут процеси становлення державності збіглися з необхідністю переходу до ринкових відносин. Тому цілеспрямовано почав руйнуватися східний (російський) вектор, у надії на прискорене просування до капіталістичного Заходу. Однак замість цього відбулася ланцюгова реакція. Був зруйнований південний (морський) вектор, який створювався останні два століття в російському геополітичному просторі, та посилювалося дистанціювання від Заходу.

Україна – рубіжна країна, що відображено самим її розташуванням на заході Великого Євразійського степу, на суперетнічних рубежах західноєвропейської, слов'янської та ісламської цивілізацій. Рубіжна біполярність проявляється в наявності на території країни географічного центру Європи в Карпатах і євразійського геополітичного полюсу в Криму. В добу Руїни Україна була розділена між Польщею та Росією. Це посилює етнокультурні відмінності між західними й східними українцями, які проявляються й до нині. Історична Україна розділялася на Лівобережну й Правобережну.

Відрізняються стартові можливості Росії й України на шляху до відкритого суспільства. Росія стала правонаступницею не лише Радянського Союзу, але й професійного державного апарату, сформованої політичної, ділової та наукової еліти. До 2004 р. Україна була в більшій мірі частиною пострадянського простору, але поступово вона відходить від радянського минулого, проводячи ринкові реформи, процес декомунізації (особливо активно після революції Гідності 2014 р.) суспільного життя, розбудовуючи власну державність, на основі національної ідеї, і формуючи активне громадянське суспільство.

Умови платежу – це договірно-правові реквізити зовнішньоторгового контракту, що визначають форму продажу товару (готівковий платіж, кредит та ін.).

Умовна територія держави (екстериторіальні елементи держави) – до неї належать річкові, морські, повітряні судна під прапором даної держави, що перебувають за її межами і дотримуються законодавства країни перебування – «плавуча» та «літаюча» територія. При цьому військові судна вважаються державною територією повсюдно, а торговельні – лише у відкритому морі. Повітряні судна є елементами державної території за межами іноземних держав (іноді й на їхній території). До екстериторіальних елементів державної території належать також установки, споруди у відкритому морі (зокрема штучні острови), трубопроводи і підводні

кабелі на океанічному дні. Їх правовий статус регламентується внутрішнім законодавством держави і відповідними міжнародними угодами. Державний суверенітет поширюється на запуски в космос супутники та космічні апарати, зокрема з екіпажами – «космічна» територія держави. Крім того, статус державної території мають приміщення посольств, консульств, інших дипломатичних представництв даної країни в інших державах.

Унітарна держава – це така держава, що має єдине законодавство та єдині вищі централізовані органи влади; унітарна держава єдина і не поділена на дрібніші державні утворення. Бувають прості та складні.

Унія – це об'єднання (союз) двох або більше держав до спільного державного утворення; при цьому держави-члени унії зберігають суверенітет. Персональна (особиста) унія – об'єднання держав під скіпетром одного монарха. Реальна унія – фактичне об'єднання держав на основі договору чи одностороннього акту сильнішої держави. Нині уній на політичній карті світу немає.

Управління інтегроване – нові принципи глобального управління, що засновані на об'єднанні споживачів і постачальників у виробничому процесі.

Управління кризове – один із напрямів використання інформаційних технологій в умовах нестабільного світу. Включає активне, реактивне й інтерактивне управління.

Управління рефлексивне – це інформаційно-психологічне управління громадянами, що включає соціальний контроль і метод впливу шляхом інформаційних повідомлень. Дозволяє статистично передбачати поведінку суб'єкта після впливу на нього інформаційним повідомленням. На державному рівні рефлексивну модель часто називають «керованою демократією».

Управлінські інформаційні системи – базуються на знаннях із застосуванням штучного інтелекту, включаючи експертні та інші системи. Інформаційна система підприємства, що забезпечує доступ до інформації керівників і широкого кола співробітників.

Утопія (з гр.) – «країна, якої нема». Прообразом усіх утопій стала «Держава» Платона. Розрізняються авторитарні утопії трансцендентності й ліберальні утопії іманентності.

«Фабрики думки» (англ., Think Tanks) – незалежні від будь-яких груп впливу, неприбуткові організації («мозкові трести»), які виробляють на основі міждисциплінарного підходу (мислення) аналітичні продукти, що спрямовані на процеси прийняття рішень у сфері національної безпеки, зовнішньої та внутрішньої політики. «Фабрики думки» виступають в якості головної комунікації між владою і знанням, розробляють конкретні рішення суспільно-політичних проблем у нинішньому та майбутньому часі. Перші «фабрики думки» з'явилися в двадцятому столітті у США. Їх класичними архетипами є американська корпорація РЕНД і Бруклінгський інститут.

Фактори виробництва – це виробничі ресурси, що необхідні для виробництва товарів і послуг. До загальних факторів виробництва відносяться праця, земля й капітал.

Факторинг (з англ., посередник) – це посередницька комісійна діяльність банку чи фактор-компанії при розрахунках між постачальниками товарів і покупцями шляхом оплати фінансових вимог постачальників з подальшим стягуванням боргу з покупців. Форма банківського кредиту, інкасація дебіторської заборгованості клієнта з виплатою суми рахунків негайно або в міру погашення заборгованості. Найбільш розповсюджене короткотермінове кредитування.

Фактори розташування виробництва – це сукупність умов для раціонального розташування господарства.

Факторів виробництва теорія – базувалася на критиці вчення про абсолютні й порівняльні переваги та обґрунтовувала необхідність подальшого наближення до реальної дійсності. Засновником вчення був французький вчений-економіст і підприємець Жан Батист Сей (1767–1832 рр.), який виділяв у якості основних факторів виробництва працю, землю й капітал. Їх ринкова ціна формує видатки виробництва та рівноправно приймає участь у створенні вартості. В подальшому шведські вчені Е. Гекшер (1879–1952 рр.) і Б. Олін (1899–1979 рр.) досліджували співвідношення факторів виробництва. Товари, які потребують для свого виробництва значних витрат (надлишкові фактори виробництва) та невеликих витрат (дефіцитних факторів), експортуються в обмін на товари, що виробляються з використанням факторів у зворотній пропорції. Теорія Гекшера – Оліна формулюється наступним чином: країни експортують продукти інтенсивного використання надлишкових факторів і імпортуєть продукти інтенсивного використання дефіцитних для них факторів. Ця доктрина знайшла

підтвердження в нових індустріальних країнах (Південна Корея, Сінгапур і Тайвань), де надлишкова й дешева робоча сила використовувалася при експорті виробів електроніки, одягу й інших виробів. У подальшому Пол Самуельсон та інші економісти висловили припущення, що вільна торгівля може призвести до повного відносного й абсолютного вирівнювання у факторах виробництва.

ФАС (від англ. *freelongshideship*) – різновид комерційних умов постачання й оплати товарів у міжнародній торгівлі. Торгові операції на умовах ФАС передбачають обов'язок продавця нести всі витрати з доставки товарів до борту судна. При цьому в ціну реалізації включаються ціна самого товару, транспортні й інші видатки до моменту його завантаження на борт судна.

Фашизм (з італ. «*fascio*» – пучок, в'язанка, об'єднання) – соціально-політичні рухи, ідеології і державні режими тоталітарного типу. Протиставляє демократичним цінностям та інститутам новий жорсткий порядок на основі масової політичної партії й авторитеті «вождя» чи «фюрера». Характерний тотальний масовий терор по відношенню окремих національних або соціальних груп. Феномен політичного життя Італії та Німеччини 20–40-х рр. XX ст. Опорою фашизму служить соціальний прошарок, позбавлений економічної гідності в результаті загальнонаціональної кризи чи невдалої модернізації. До фашизму наближені тоталітарні рухи й режими більшовизму і сталінізму в СРСР, маоїзму в Китаї та червоних кхмерів у Камбоджі. Сучасні дослідники розглядають фашизм у світоглядному плані як ідеологію консервативної революції, яка включає містичний націоналізм, віру в державу, ідею соціальної держави, орієнтацію на традиційні цінності, структурування суспільства на основі професійної корпорації, ідею розширення «життєвого простору нації», антипарламентаризм, вождизм і мілітаризм.

Фашизм російський – у витоках російського фашизму стояла маловідома емігрантська організація «Молода Росія», що існувала в 20–30 рр. XX ст. Младороси поєднували приналежність ідеям раннього фашизму з гордістю радянськими досягненнями. Головне гасло боротьби з комунізмом – повернення росіян до влади в Російській країні. Це гасло використовується нацистськими рухами в сучасній Росії в боротьбі з іноземним капіталізмом.

Федеральна резервна система – державний Центральний банк США, що управляє всією фінансовою системою країни й здійснює контроль за пропозицією грошей і умовами кредитування. Враховуючи роль долара в якості світової валюти, багато хто вважає Федеральну резервну систему світовим Центральним банком.

Федеральна служба безпеки (ФСБ) Росії – федеральний орган виконавчої влади, що є складовою частиною сил забезпечення національної безпеки Росії. Головним завданням ФСБ є захист конституційного ладу, забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Федеративна держава (федерація) – це форма державного устрою, що являє собою стійкий союз держав – окремих суб'єктів федерації, які мають значну політичну та юридичну самостійність у визначених межах розповсюдження між ними й центром компетенцій; при цьому зберігається єдина держава з федеральною конституцією, федеральними органами влади та єдиним громадянством. У світі існує 20 федеративних держав з різною кількістю суб'єктів федерації та з різними їх назвами: штати – у США (50), Мексиці (31), Індії (25), Бразилії (23), Нігерії (21), Венесуелі (20), Малайзії (11), Австралії (6); землі – у Німеччині (18), Австрії (9); провінції – Аргентині (22), Канаді (10), Пакистані (6); кантони – у Швейцарії (26); республік – у Росії (21); шейкдоми – в Об'єднаних Арабських Еміратах (7).

Фізіополітика – термін *Р. Челлена*, що позначає складову геополітики, яка вивчає державну територію з позиції її змісту. Предметом фізіополітики є фізичне заповнення території, що знаходиться у межах державних кордонів. У цьому випадку набувають важливого значення всі фізико-географічні властивості території, які здійснюють вплив на політику держави.

Філантропія – благодійна діяльність, надання допомоги обездоленим, соціально незахищеним людям; покровительство.

Філософія економіки – це економіка як феномен культури (в широкому розумінні) з певним цивілізаційним кодом.

«Фінляндізація» – геополітика СРСР, що спрямована була на встановлення «м'якого» геополітичного контролю над зовнішньою політикою держав Європи за умов збереження їх суверенітету у внутрішніх справах. Концепція «фінляндізації» розроблена *Р. Левенталем* на основі його аналізу зовнішньої та внутрішньої політики Фінляндії після Другої світової війни.

Фінляндія – незалежна держава Північно-Східної Європи, що існує всього протягом трьох поколінь. Далекоглядна політика фінської влади заклала основу для трансформації аграрно-промислової держави в країну високих технологій.

Економічна криза кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. була подолана за рахунок ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій і економічної політики, спрямованої на

включення до інформаційного суспільства всього населення країни. Фінляндія по суті проігнорувала неоліберальні рекомендації Вашингтонського консенсусу, зберігши високі податки, активну участь держави в науково-технічних програмах, високу частку державної власності та високі соціальні видатки. Країну називають європейською Японією. В економіці Фінляндії виділяється електронна промисловість (концерн Nokia), металообробка й машинобудування (суднобудування). Країна займає лідируюче місце в світі за рівнем використання Інтернету.

На фоні зниження конкурентоздатності європейської економіки Фінляндія п'ять разів підряд зберігала світове лідерство за цим показником. Вона також є найменш корумпованою країною в світі. В країні нема спеціального закону про корупцію й контролюючого державного органу. Особливу роль відіграють етичні норми, від звинувачення в корупції не рятує високе становище в суспільстві. У Фінляндії відсутня практика політичних призначень на державні посади. Центральна й місцеві адміністрації складаються з професійних і матеріально забезпечених чиновників, а не представників партій.

Важливим фактором економічного зростання у Фінляндії є сусідство з Радянським Союзом/Російською Федерацією, яка постачає енергетичні й інші сировинні ресурси. Після 1997 року Росія знову стала найбільшим зовнішньоторговим партнером Фінляндії.

Фірма – найбільш загальна назва підприємства, компанії, господарської спільноти, комерційної організації.

ФОБ (англ., freeofboard) – комерційні умови постачання й оплати товарів, при яких у ціні товару враховуються обов'язки й відповідальність продавця з доставки та завантаження товару на борт судна. При купівлі-продажу на умовах ФОБ у ціну реалізації входить ціна самого товару, транспортні видатки з його доставки й завантаження його на борт судна. При доставці товарів залізничним та іншими видами транспорту ФОБ набуває значення «франко-вагон».

Фондовий ринок – фінансовий ринок торгівлі звичайними акціями. Найбільшим фондовим ринком є Нью-Йоркська фондова біржа, де торгують акціями американських компаній.

Форма – це продукт філософії (зовнішній прояв якого-небудь змісту) і продукт певного роду культури. Головна форма у стародавніх греків – громадянськість (civitas), громадянське суспільство. За І. Кантом, уся проблема не в тому, щоб добре влаштувати життя, а щоб була форма й щоб вона не мала в собі основу для потворності та всіляких перекручень. Людина не може здійснити

найбільш ідеальне право. Не можна виховати порядних і чесних суддів, депутатів без форми, формального елементу. Потрібні не чесні, а, перш за все, незалежні судді.

Форма держави – спосіб організації вищих органів держави, територіальний устрій державної влади й методи її здійснення. Складається з трьох елементів: форми державного правління, форми державного устрою та політичного режиму.

Форма державного правління – комплексний конституційно-правовий інститут, організація державної влади, що характеризується її формальним джерелом; структура й правове становище вищих органів державної влади (голова держави, парламент, уряд), а також встановлений порядок взаємовідносин між ними. Головною, визначаючою ознакою форми правління є правовий статус голови держави (виборчий і змінюваний у республіці, спадковий – у монархічній державі). Форма державного правління поділяється на республіку та монархію.

Форма державного устрою – це спосіб територіального устрою держави чи держав, що утворюють союз. Розрізняють дві форми державного устрою: федерація і унітарна держава. Стосовно до країн із багатонаціональним складом населення інколи використовується також термін «форма національно-державного устрою».

Формальний імперіалізм – це прямий політичний метод створення залежних економічних просторів, коли колонія повністю підпорядкована метрополії і залежить від неї.

Формаційна теорія – вчення про закономірності зміни фаз суспільного розвитку від нижчого щаблю до вищого на основі лінійного прогресу. Формаційно-детерміністська теорія ігнорує ентропію, дефіцит витоків людської енергії.

Форс-мажор – невідворотна подія, надзвичайні обставини (наприклад, стихійне лихо, війна, урядові заходи, що заважають виконанню контрактних зобов'язань), які звільняють повністю або частково від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань.

Фрагментована (некомпактна) держава – це така держава, територія якої складається з двох чи більше окремих частин, не завжди суміжних. Ці частини можуть бути ізольованими територіями інших держав чи міжнародними водами. Наприклад, Азербайджан, Малайзія, Росія, США.

Фракція – група членів однієї політичної партії (громадського руху), що організовано проводить у парламенті, інших державних органах і громадських організаціях рішення своєї партії.

Франчайзинг – організаційна модель, яка на відміну від традиційної ієрархічної «командної», складається з багатьох поздовжньо-поперечних зв'язків кластерів спеціалізації. Працівники франчайзерних компаній не організовані в ієрархічні структури, а знаходяться в безпосередньому контакті з потрібними людьми за межами компанії та всередині неї. Ведення бізнесу може здійснюватися без реклами й посередників на основі інформаційних технологій і без них.

Фрахт – одна з форм оплати морського перевезення вантажів, пасажирів і використання суден протягом певного часу. Обов'язковий тільки для учасників угоди й протягом дії *чартера*.

Фрахтовий ринок – це ринок угод із фрахтування та відфрахтування тоннажу. На відміну від інших видів товарного ринку, тут в якості товару виступають транспортні послуги.

Фрітредерство (з англ., вільна торгівля) – політика заохочення вільної торгівлі й невтручання держави в приватну підприємницьку діяльність. Рух прибічників фрітредерства зародився в останній третині XVIII ст. у Великій Британії і був зв'язаний із промисловою революцією. Теоретичне обґрунтування політики вільної торгівлі, що вигідна всім країнам і народам, дали Адам Сміт і Давид Рікардо. Боротьба англійських фрітредерів була спрямована проти аграрного мита, що підтримувало високі ціни на сільськогосподарські продукти в інтересах великих землевласників. У результаті була здійснена митна реформа, й у середині XIX ст. фрітредерство повністю перемогло у Великій Британії. В подальшому тенденції фрітредерства проявилися тимчасово у торговельній політиці Франції, Німеччині Росії та інших країнах. Однак більшість держав дотримувалося протекціоністської політики. Відродження вільної торгівлі розпочалося в XX ст., особливо у зв'язку з створенням регіональних економічних угруповань.

Фронт – 1) оперативно-стратегічне об'єднання збройних сил, що створюється на передодні чи з початком війни для вирішення оперативно-стратегічних завдань на континентальних *театрах військових дій*; 2) лінія, на якій розгорнуті передові підрозділи (лінія їх дотику з супротивником); 3) район (смуга, зона) території, на якій проводяться бойові дії.

Фундаменталізм (з лат. fundamentum – основа) – 1) вчення про «істинні» основи буття. Сповідує радикалізм, крайній догматизм релігійного, національного чи іншого характеру. Суспільний, ідеологічний, релігійний рухи, що проголошують приналежність висхідним ідеям, принципам, цінностям певних учень, доктрин, які

висувають вимоги подолання перекохань, відхилень, ересі, що з'явилися в ході їх розвитку, і відновлення первинної чистоти, «повернення до витоків». Розрізняється релігійний, політичний і ринковий фундаменталізм. Релігійний фундаменталізм зародився в західному християнстві, а нині особливо характерний для ісламу. Політичний і ринковий фундаменталізм типовий для Східної Європи; 2) приналежність до традиційних ідеалів, збереження стабільності й непорушності попереднього, колись встановленого порядку речей.

Фундаменталізм політичний – породження нового часу (модерну), політична релігія (фундаменталізм), що переплавляє релігійне начало в політичний проект. Політика, що спрямована релігійним світоглядом.

Фундаменталізм релігійний – це повернення до традиційних релігійних цінностей, які передували Новому часу. В християнській цивілізації виділяються фундаменталізми протестантський (євангелістський) і православний (старообрядний), з якими пов'язують «дух капіталізму». Ісламський фундаменталізм трактується як «повернення до праведних предків» або на «дорогу до Мекки». Є східним аналогом європейської Реформації (опора на духовне водіння й народовладдя). Як політична ідеологія має антизахідне спрямування й опирається на антикапіталістичні настрої соціальних маргіналів та інших верств суспільства, що постраждали від спроб *модернізації (вестернізації)*.

Фундаменталізм ринковий – експорт ринкових відносин на пострадянському просторі, враженому радіацією войовничого атеїзму. Сприяв домінуванню духа наживи над мораллю, честю й обов'язком, призвів до становлення кримінально-корумпованих демократій із виключно вираженою соціальною нерівністю й «елітою в законі». Ринковий фундаменталізм став детонатором для протестного ісламського фундаменталізму.

Фундаментальна геополітика – розділ геополітики, що досліджує теоретичні питання розвитку геополітичного простору планети, закономірності взаємодії держав та інших геополітичних об'єктів між собою, залежності розвитку геополітичних систем від факторів географічного середовища.

Функціональна концепція – запропонований американським географом Р. Гартшорном підхід до дослідження держави: вивчення співвідношення між діючими «доцентровими» і «відцентровими» силами, що визначають цілісність і монолітність держави або її нестійкість і дезінтеграцію; при цьому особлива увага приділяється пошуку «ключової ідеї» існування та розвитку держави.

Ф'ючерна угода – вид угоди на товарній чи фондовій біржі. Ф'ючерна угода передбачає сплату грошової суми за товар або за акції через певний термін після заключення угоди за ціною, що встановлена в контракті.

Х

Хазарський каганат – перша феодальна держава у Східній Європі. Хазари контролювали Великий Волзький, донський та інші торгові шляхи, збираючи податки з іноземних купців. Итіль та інші хазарські міста здійснювали жваві торгові зв'язки з Візантією, Кримом, Закавказзям і Центральною Азією. Транзитна торгівля була фундаментом економіки, залежала від геополітичної ситуації і, в свою чергу, сприяла миру в Євразії. Численні каравани йшли з Китаю на Захід у напрямку до найбагатших європейських міст – візантійського Константинополя й арабської Кордови. Коли торгові зв'язки прийшли в занепад через селянські війни у Китаї, хазарські купці освоїли Волзький торговий шлях, який був продовжений навколо Каспію до Багдадського халіфату, куди спрямовувалися каравани з хутром і рабами.

Харизма – у політиці й соціології – сукупність властивостей особистості, що виділяють їх власника із загальної маси; вплив, що базується на властивості особи керівника чи його здібності привертати прибічників.

Хартія – 1) міжнародний акт, що формулює загальні принципи й цілі та не має обов'язкової сили; 2) синонім декларації.

Хімічне зараження – розповсюдження небезпечних хімічних речовин в оточуючому середовищі (у томі числі в результаті застосування хімічної зброї) у концентраціях чи кількостях, що завдають загрозу для людей, тварин і сільськогосподарських рослин протягом певного часу.

«Холодна війна» (1946–1989 рр.) – військово-політичне й економічне протистояння наддержав – СРСР і США. Після закінчення Другої світової війни Сполучені Штати стали найбільшою світовою державою, що володіє атомною зброєю. В геополітичний простір Радянського Союзу ввійшла вся Східна Європа, утворився світовий соціалістичний табір. Почалася неминуча «холодна війна» між СРСР і США за світове лідерство. Берлін і Корея стали першими плацдармами холодної війни, поділеними на Західний і Східний Берлін,

Північну та Південну Корею. Холодна війна закінчилася в 1989 р. Після прийняття рішення про вивід радянських військ із території НДР у листопаді 1989 р. впав *Берлінський мур*. Наслідком стала зміна соціалістичних режимів у більшості країн Центрально-Східної Європи, розпочалося возз'єднання Східної і Західної Німеччини. Самоліквідувався Варшавський договір.

Хорватія – західно-балканська країна, «перлина Адріатики». Після німецької та італійської окупації Югославія в 1941 р. була розділена за національною ознакою на православну Сербію й католицьку Незалежну Хорватську Державу. Наслідки стали найбільш трагічними як для балканських народів, так і для окупантів. Хорватські фашисти (ушасті) проявили себе у численних масових звірствах, знищенні сербів і мусульман у таборах смерті й розстрілах мирного населення. У результаті Німеччина отримала небачений за масштабами визвольний рух, який стримував значні сили вермахту.

Із проголошення незалежності Хорватії розпочався розпад Югославії. На Західних Балканах у 1990-х рр. спостерігалось поглиблення економічної нерівності між західно-християнською (католицькою) Хорватією і православними країнами. В Хорватії на кінець сторіччя мало залишилося ознак соціалізму. Країна, не дивлячись на війну, перевершила рівень ВВП 1990 р. Прямі іноземні інвестиції (біля 8 мільярдів доларів) із Німеччини та інших західно-європейських країн перевтілили Хорватію, однак зовнішній борг склався на 2004 р. 30 млрд доларів, а безробіття – біля 20 %. Країну щорічно відвідує біля 10 млн туристів. Хорватія займає одне з перших місць за екологією, якості морської та питної води, безпеці, що зробило країну особливо привабливою для західних туристів, у першу чергу для німців, австрійців та італійців. «Блакитний прапор» ЮНЕСКО мають багато морських курортів у Далмації.

Хорватія досягла успіхів у реалізації проектів міжнародних транспортних коридорів. Тут за роки після війни 1990-х рр. збудовано велику кількість автобанів. Платні автобани є гарантією виплати зовнішнього боргу не лише за рахунок грошей місцевих платників податків, але й закордонних туристів.

Християнство – одна зі світових релігій, джерело соціальної енергії. Християнство здійснило (за К. Ясперсом) перетворення зовнішньої *трансцендентності* (що існує в Індії і Китаї) у внутрішнє переживання, перетворення *іманентного* світу.

Християнська цивілізація – включає західно-християнську та східно-християнську гілки. Вже більше тисячоліття не може

подолати розкол у душі. Основою східно-християнського світу є ідеократична людина Платона. Звідсіля витокі різних стратегій. Східні слов'яни перш за все беруться за «справу» й доводять чергову запозичену ідею до абсурду, тоді як західні європейці спочатку «думають», а потім роблять.

Хроніка (з гр. *chronikos* – те, що відноситься до часу) – 1) запис історичних подій у хронологічній послідовності; 2) коротке повідомлення про факт.

«Хто володіє інформацією, той володіє світом» – нова концепція світового панування. Білл Гейтс, засновник комп'ютерної імперії «Майкрософт Корпорейшн» і найбагатша людина в світі (статок більше 100 млрд доларів), вважає, що якщо тебе нема у світових електронних мережах, то ти не існуєш у Світі. Під тиском інформаційних технологій гроші втрачають колишню владу. Конкурентоздатність все більше й більше визначається не фінансовими, а інтелектуальними ресурсами. Це в свою чергу дає принципову перевагу економіці США перед іншими країнами, які у більшій мірі залежать від спекулятивного капіталу фондового ринку та, відповідно, від світових фінансових потрясінь.

Хунта (з ісп. *junta* – збори, об'єднання) – 1) група змовників, які незаконно захоплюють владу й управляють диктаторськими методами; 2) виконавчий урядовий орган влади в деяких латиноамериканських країнах; 3) назва суспільно-політичних організацій, об'єднаних в Іспанії, Італії та країнах Латинської Америки.

Ц

Ценз – це умови допуску чи обмеження участі в здійсненні яких-небудь політичних, конституційних прав, виборчих законів і т. п. Наприклад, ценз виборчий, ценз осілості.

Цензура – контроль офіційної влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, змістом п'єс, кінофототворів, радіо- і телевізійних передач, а інколи й приватного листування, для того, щоб не допустити чи обмежити розповсюдження ідей і відомостей, які визнаються вищими інстанціями небажаними чи шкідливими. Поділяється на попередню та наступну. Попередня цензура передбачає необхідність отримання дозволу на випуск у світ книг, постановку п'єси й т. д.; наступна цензура полягає в оцінці вже опублікованих, випущених видань, поставлених

п'єс і т. д., і прийняття обмежувальних або заборонних заходів по відношенню тих, які порушують встановлені вимоги. В усіх сучасних демократичних державах існує наступна (каральна) цензура, тобто притягнення до відповідальності за розповсюдження в засобах інформації паплюжливих і брехливих відомостей (штраф, конфіскація й заборона видання, арешт тиражу і т. п.).

Центр – полюс військово-політичної або економічної могутності в геополітиці.

Центр сили – окрема держава чи група держав, які здійснюють домінуючий вплив на регіональному (регіональний центр сили) або глобальному (глобальний центр сили) рівнях.

Центр стратегічних і міжнародних досліджень (CSIS) – незалежний і позапартійний аналітичний інститут з питань зовнішньої політики. Створений у 1962 р. з ініціативи Центрального Розвідувального Управління США (ЦРУ) як форпост аналітиків «холодної війни».

Централізована країна – це держава в якій діє вертикальна система призначених органів управління згори донизу (наприклад, за військового режиму).

Центральна (Середня) Азія – геополітичний регіон, що включає Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан і Туркменістан. Регіон багатий на нафту, газ, вугілля та інші корисні копалини. Однак досягнення політичної стабільності й економічного прогресу в регіоні – важкорозв'язуване завдання. В майбутньому великий вплив на стабільність у регіоні будуть спричинити відносини між Китаєм, США та Росією, а також *Шанхайська організація співробітництва*.

У минулому місцеві мешканці розрізнялися не за мовною ознакою, а за місцем проживання. В торгово-ремісничих містах основним транслятором культурного діалогу виступала персько-таджицька мова. Серед тюркських кочових народів при радянській владі найбільш привілейованою стала узбецька мова. Сталінська національна політика, прикріпивши місцеві народи й мови до певних територій, заклала «міни» уповільненої дії, що вибухають на пострадянському просторі.

Напівфеодална клановість і низький рівень життя населення Центральної Азії сприяє консервації авторитарних режимів у Туркменії, Таджикистані й Узбекистані. Останній намагається до інтеграції і лідерства у регіоні. Туркменістан будує державність на авторитарному режимі та багатих енергетичних ресурсах. У Таджикистані, де нація ще не сформувалася, конфлікт між

прибічниками будівництва національної (ісламської) і прокомуністичної держави ускладнюється впливом Афганістану й Росією. Трансформація Киргизстану й інших центрально-азійських країн супроводжується еміграцією кваліфікованого російськомовного населення. Киргизія відчуває труднощі із збереження єдності між більш розвинутою Північчю й відсталим Півднем країни, намагаючись балансувати між Росією та Китаєм, і сусідами в Центральній Азії – Узбекистаном і Казахстаном.

Казахстан, що межує з двома континентальними гігантами – Китаєм і Росією, намагається не лише до добросусідства, але й підтримує стратегічне партнерство із Заходом, і перш за все зі Сполученими Штатами. Цілісність Казахстану залежить і від відносин між тюркським й слов'янським населенням, здатністю місцевої еліти до консолідації суспільства. Незавершеність процесу становлення нації ускладнюється міжклановими відносинами трьох племінних об'єднань – Старшого, Середнього та Молодшого жузів. У населенні країни казахи становлять 40 %, а російськомовні – 38 %. Казахстан із переважно тюрксько-мусульманським і слов'яно-православним населенням виступає за тісну економічну інтеграцію з Росією.

Центральна Азія привертає увагу міжнародного бізнесу великими енергетичними й іншими ресурсами. Відродження *Великого шовкового шляху* буде сприяти активному включенню регіону до міжнародного розподілу праці. Геополітичні інтереси Росії у регіоні обумовлені забезпеченням безпеки російськомовної спільноти, що нараховує більше 10 млн людей, і протистоянням релігійному ісламському екстремізму.

Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) – найбільша спецслужба в світі, яка постачає державному керівництву США розвідувальну інформацію із закордону, координує зусилля інших відомств у сфері збору й розвідданих за кордоном. ЦРУ створено в 1947 р. рішенням президента Г. Трумена. До 2004 р. директор ЦРУ за посадою був міжвідомчим головою американського розвідувального співтовариства. ЦРУ відіграло важливу роль у холодній війні проти Радянського Союзу.

Центрально-азійське економічне співтовариство – одне з регіональних інтеграційних об'єднань країн СНГ (Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, а з 1998 р. – Таджикистан). Створення співтовариства було покликане нездатністю СНД сформувати ефективний політико-економічний блок. ЦАЕС не змогло створити зону вільної торгівлі.

Центрально-Східна Європа – геополітичний регіон, до складу якого входять такі держави – Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина. Ці країни становлять так звану «Вишеградську четвірку». З 1 травня 2004 р. вони входять до Європейського Союзу. За даними МВФ на 2015 р. показники ВВП на душу населення центрально-східних держав становили: Чехія – 17 330 доларів США, Словаччина – 15 893 долари, Польща – 12 662 долари, Угорщина 12 021 доларів.

Центричні технології маніпулювання підсвідомістю – це технології захоплення чужих конфесійних територій через вплив на емоційну сферу, що найбільш ефективно застосовувалися Заходом проти двох соціалістичних «імперій» – Радянського Союзу та Югославії. На території колишнього СРСР технології маніпулювання «здичавилою свідомістю» широко застосовувалися при створенні тоталітарних сект: АУМ Сінріке, Діва Марія Христос (з колишніх комсомольських працівників) або інших утворень, лідери яких були готові претендувати на світську владу. Основною метою цих авторитарних організацій було досягнення абсолютної одноосібної влади їх лідерів і беззаперечного підпорядкування на основі не тільки релігії, але й сучасних досягнень психології та політтехнологій.

Геополітична могутність держави визначається у першу чергу не матеріальними ресурсами, а силою духу. Тому ці технології захоплення «чужих територій» були спрямовані на руйнування цивілізаційного (культурно-генетичного) коду православної цивілізації. В 1991 р. у Східній Європі розпалася не тільки наддержава. У переважно безбожному просторі утворився хаос спустошеної душі. Держави неодноразово розпадалися в історії, але якщо в душах людей залишалася Віра, зберігався фундамент для майбутнього оптимістичного сценарію. Коли істинної Віри нема, відбувається рух до периферії душі з розмитими межами ідеалу. При відсутності цілей здорового глузду настає системна криза політичної еліти, що характеризується крайностями суджень – від приступу придуркуватого оптимізму до глибокого песимізму. Захищений міжконтинентальними ракетами з атомними боєголовками Радянський Союз рухнув моментально, як «глиняний колос». Виявилось, що опромінення душі войовничим атеїзмом (ідеологічним фундаменталізмом) сильніше за атомні бомби.

Вершиною маніпулювання підсвідомістю для розколу Східної Європи стала технологія «непорочної Диви Марії», вплив на емоційну сферу людини, оминаючи розум і логіку.

Центричні технології маніпулювання свідомістю – добре відомі у минулому й ефективно застосовувалися Заходом проти

СРСР. Для захоплення «чужих територій» робили акцент на формуванні свідомості через переконання. Так, наприклад, стратегічна технологія непрямих дій призвела до руйнації країни із середини без застосування військової сили та окупації території.

Технології, що базуються на психології мас, широко використовувалися в Радянському Союзі. Масам пропонувалася «вождь світового пролетаріату» чи «вождь народів». Із позицій сучасної психології радянський соціалізм розглядається як «реакція на поспішну індивідуалізацію, свого роду відхід у минуле». Із соціально-психологічної точки зору соціалізм є «реванш масової психології у відповідь на спробу поспішної та в більшості насильницької індивідуалізації людської психіки». Масова свідомість емоційна, заразлива, перемінлива й мозаїчна. При перебуванні у масі відключаються раціональні компоненти психіки, що Е. Фромм називав «втечею від свободи». Завдячуючи ефективній ідеологічній політиці владі вдалося протягом довготривалого часу підтримувати емоційне над раціональним, перетворюючи народ у нерозумну, але слухняну масу, що не володіє економічною гідністю, та підкорювати безвольну інтелігенцію правильної орієнтації.

Технології маніпулювання свідомістю виявилися виключно ефективними для розпаду світової соціалістичної системи й «комуністичної імперії».

Центро-периферійний підхід – це принцип геополітичного районування планети, де класична геополітика описувала дихотомію «центр – периферія» як військово-політичний конфлікт між континентальним центром і морською периферією, то сучасна геополітика – перш за все як економічний конфлікт і взаємодію між ядром і периферією.

Цесія – передання всіх суверенних прав на певну територію однією державою іншій за угодою між ними. Цесія може здійснюватися в різних формах: рівноцінного обміну територіями, добровільного передавання чи дарування певної ділянки території, купівлі – продажу території та ін. Цесії відомі ще з феодальних часів, коли вони здійснювались у формі дарування, посагу, застави, обміну територіями. У Новий час мали місце поступки територій за грошову компенсацію чи інші вигоди (наприклад, мореплавства). Наприклад, у 1803 р. США придбали у Франції Луїзіану (за 15 млн дол.), 1867 р. – у Росії Аляску й Алеутські острови (за 7,2 млн дол.), у 1916 р. – у Данії Антилські острови (за 25 млн дол.) та ін. Цесія визнається, якщо вона не порушує право народу на самовизначення. Згідно із сучасними нормами міжнародного права цесія повинна бути

оформленою у вигляді міжнародного договору, в якому фіксуються умови територіальних змін. Населення даної території має виявити свою волю через плебісцит або шляхом оптації – вибору громадянства. Різновидом цесії є обмін невеликими ділянками території між суміжними державами з метою зручнішого прокладання лінії кордону на місцевості. Наприклад: у 1951 р. обмін прикордонними територіями між СРСР (УРСР) і Польщею; у 1954 р. – між СРСР й Іраном; у 1967 р. – між СРСР і Норвегією та ін.

Цивілізаційна геополітика – новітній напрям геополітики, що досліджує культурно-цивілізаційні коди, притаманні народам певних цивілізацій, та їх вплив на геополітику відповідних держав. Цивілізаційна геополітика долає традиційну обмеженість географічного й економічного детермінізму за рахунок розширення набору базисних факторів, які визначають поведінку держав на міжнародній арені. На відміну від формаційного підходу робить ставку на стійкість культурно-генетичних кодів і архетипів. Історія засвідчує, що світові цивілізації здатні встояти проти будь-якого зовнішнього виклику, якщо зберігається її менталітет, моральні цінності (центр у душі). Методологічним фундаментом цивілізаційної геополітики є *геофілософія*.

Цивілізаційна криза – це системна криза суспільства (влади, військової доктрини, економіки, релігії та моралі), у сучасному світі характерна для східно-християнської цивілізації.

Цивілізаційна парадигма геополітиці – у пострадянський період актуальною стає нова парадигма – цивілізаційна. Цивілізаційний аналіз прийшов у геополітику з культурології. Категорія «цивілізація» з'явилася у соціально-політичних дослідженнях французьких й англійських просвітників XVIII ст. і первинно означала «тріумф і розповсюдження розуму», просвітницьке суспільство на противагу дикості та варварству, прогрес науки, мистецтва, свободи і справедливості та усунення війни, рабства і злиднів. Цивілізація означала у першу чергу ідеал і, в значній мірі, ідеал моральний. Поступово багато дослідників починають відносити до цивілізації цілі країни і народи в їх розвиненому стані. У XIX ст. з'являються праці Ф. Гізо – «Історія цивілізації в Європі» (1828 р.) та «Історія цивілізації у Франції» (1830 р.). Р. Бокль публікує «Історію цивілізації в Англії» (1857–1861 рр.). Однак першість у використанні цивілізаційного аналізу в геополітиці належить російському вченому *М. Я. Данилевському*, який написав відому працю «Росія і Європа» (1869 р.). Власне М. Я. Данилевський і розробив цивілізаційну парадигму як геополітичний метод, звернувши увагу

на те, що притягання культури є вирішальним у сфері геополітики. Він вважав, що кожна цивілізація базується на певній початковій духовній передумові, великій ідеї, «сакральній цінності» чи первинному символі, навколо яких у ході розвитку формуються складні духовні системи, а слідом за ними і матеріальна оболонка у вигляді держав, державних об'єднань і союзів. У подальшому цивілізаційну парадигму розвивали такі відомі вчені як *А. Тойнбі*, *П. Сорокін*, *О. Шпенглер*. Вони наголошували на важливій ролі релігії у формуванні цивілізаційної ідентичності. В їх працях цивілізації постають як особливі типи людських співтовариств, які створили унікальні форми релігії, архітектури, живопису, звичаїв і традицій. Ці соціокультурні тяжіння – віра, ґрунт і кров – для народів, які належать до однієї цивілізації, є більш значущими, ніж будь-які економічні чи політичні вигоди у ситуації геополітичного вибору. З позицій цивілізаційного аналізу в XXI ст. розташування сил на геополітичній карті світу буде визначатися приналежністю до основних світових цивілізацій. Більшість вчених у сучасному світі виділяють п'ять сформованих цивілізацій: 1) західне суспільство, що об'єднане західним християнством; 2) православно-християнське чи візантійське суспільство, що розташоване у Південно-Східній Європі та Росії; 3) ісламське суспільство – від Північної Африки і Середнього Сходу до Великого китайського муру; 4) індуїстське суспільство тропічної субконтинентальної Індії; 5) конфуціансько-буддистське суспільство країн Азійсько-Тихоокеанського регіону. Таким чином, цивілізаційний аналіз у геополітиці спрямований на активізацію у свідомості дослідників стародавньої сакральної триади: віра, ґрунт і кров, яка і нині багато може пояснити у притяганні та відштовхуванні держав і народів на геополітичній карті світу. Цей аспект цивілізаційної парадигми в геополітиці розвинув американський вчений *С. Гантінгтон*, інтерпретація якого увійшла у сучасний дискурс як теорія «зіткнення цивілізацій».

Цивілізаційний (соціокультурний, культурно-генетичний) код – це сукупність стійких культурних, етнічних, релігійних та інших соціокультурних ознак, притаманних населенню певної цивілізації (суперетносу), які великою мірою визначають особливості політичного, економічного, соціального життя і зовнішньої політики держав певної цивілізації. Історично створена система комунікацій (відносин), що ігнорує місцеву трансформацію природно-географічних, геополітичних, гео економічних та інших ознак; забезпечує цілісність і захист від зовнішніх викликів Великого багатомірного простору цивілізацій та інших регіональних

співтовариств (громад). Світові цивілізації здатні встояти проти будь-якого зовнішнього виклику, якщо зберігаються їх менталітет, моральні цінності (центр у душі).

Цивілізаційний підхід – це геополітика, що долає обмеженість географічного й економічного детермінізму, витікає з множинності станів багатомірного комунікаційного простору. Цивілізаційний підхід, на відміну від формаційного й геополітичного, звертає увагу на стійкість культурних кодів і архетипів, властивих цивілізаціям. Формаційний підхід зв'язаний із установками й очікуваннями нового скачка прогресу, якісно нового етапу суспільного розвитку. В традиційному геополітичному підході парадигма «кров і ґрунт» домінує над парадигмою духу. З позицій цивілізаційного підходу Захід отримав піррову перемогу в «холодній війні», зруйнувавши дихотомію християнського світу та зробивши його більш вразливим перед глобальними викликами й перш за все міжнародним тероризмом.

Цивілізаційні межі – проходять не тільки в географії, але й через душі людей. Опоненти цивілізаційного підходу в геополітиці вважають ці межі невизначеними та проникними в інформаційну епоху.

Цивілізаційні розломи – це конфлікти, лінії протистояння між цивілізаціями, наприклад, Захід – Ісламський світ. У більш вузькому змісті – це зони потенційних конфліктів на межах цивілізацій із різними релігіями, ідеологіями й культурами. Наприклад, конфлікт між Індією та Пакистаном, Ізраїлем і Палестиною.

Головний фронт неоголошеної війни проходить через душі людей, особливо на суперетнічних межах цивілізацій. Між християнами і мусульманами зіткнення відбувається з перемінним успіхом. Іслам переміг в Афганістані, Ірані, Сомалі, Алжирі та Чечні. Західні християни, переконані у своїй культурно-історичній місії, що утверджує універсальні принципи демократії, ринкової економіки й права людини, викликають дратівливість у прибічників ісламського радикалізму. Надалі залишається тисячолітнє протистояння між західними християнами і православними, між мусульманами – шіїтами і сунітами.

В Європі посилюються тенденції міжцивілізаційного розмежування за етнічною та конфесійною ознаками, особливо на Балканах, Кавказі й Центральній Азії. Локальні конфлікти (Хорватія, Сербія, Боснія і Герцеговина, Косово, Ліван, Кіпр, Курдистан, Ірак, Іран, Кувейт, Афганістан, Таджикистан, Карабах, Чечня, Північна й Південна Осетія, Абхазія, Придністров'я, Крим, Південно-східна

Україна), можливо, з спалахами неоголошеної Третьої світової війни, що вже відмічена руїнами Бейрута, Кувейта, Вуковара, Грозного, Сухумі, Бендер, Сараєво, Приштини, Донецька, Луганська.

Цивілізаційний розлом наявний і в Україні між прибічниками Заходу (Європа) і Сходу (Росія), між православними Київського патріархату й Московського.

Цивілізаційні стратегії – досвід взаємодії цивілізацій дає різні стратегії розвитку. Китайська цивілізація, включаючи стародавню, вражає уяву історичною протяжністю і спадковістю. Неодноразова у минулому зміна політики відкритості й закритості до зовнішнього світу сприяє сучасному Китаю усвідомити згубність запозичення чужих традицій. До такого ж висновку приходять і мусульманський світ, що зазнав краху в імпорті західних ідей суспільного розвитку. Особливості свого шляху мають індійська, малайська та інші цивілізації.

На Заході розповсюджене переконання, що перетворенням економічним повинні передувати політичні, завдяки яким демократія перемогла комунізм. Так вважали і в СРСР у період перебудови, але нині цієї держави нема, як нема й переможців. Китай надає переваги економічним перетворенням над політичними.

Поліцентризм цивілізацій і багатоманітність соціокультурних особливостей є бар'єром для багатьох геополітичних стратегій. Довготривале співіснування та інтенсивні територіальні контакти народів однієї цивілізації сприяють збільшенню одноманітності в традиціях і зменшенню соціальної стратифікації. На межах цивілізацій, як правило, цього не відбувається. Геополітична присутність СРСР на Кубі, у В'єтнамі, Анголі, Мозамбіку, Сирії, Алжирі, Афганістані, Китаї і Північній Кореї супроводжувалася масовим і довготривалим нав'язуванням радянської культури, яка залишила мало слідів у місцевих народів.

Цивілізаційні (суперетнічні) межі – виходячи з географічного детермінізму, можна відзначити аналогію природних екотонів із біологічною особливістю суперетнічних меж, що породжують етнічних маргіналів з високою енергетикою пасіонарності. Двоєдина природа людини – маргінала біосфери і соціосфери – створює на етнічних межах два полюси енергетики на основі парадигми «крові та ґрунту» та релігійної парадигми духу. Спроби силою «розвести» народи на суперетнічних межах за конфесійною ознакою неминуче призводять до посилення енергетики «крові та ґрунту» і, навпаки, відміна перепон, розмежувань та інтенсивні міжетнічні культурні й етнічні контакти сприяють позитивній енергетиці духу.

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадський, державний) – це найвища форма культурної спільності людей чи мегакультура, яка має широкий спектр ознак, що визначають культурну самобутність народів; це форма співжиття людей, яка характеризується відтворенням власної матеріальної та соціально-політичної структури відносин. Цивілізація визначає рівень суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури (у марксистській літературі). Вони керують духовним прогресом людства, розрізняються за кров'ю (слов'янська, романо-германська) та за духом (православно-християнська, західно-християнська). У різних народів цивілізація настає у різний історичний період, коли у них з'являється політична структура – держава. Цивілізація прийшла на зміну варварству чи ранній давнині. Сучасна цивілізація – це сукупність досягнень техніки й зв'язаного з ними комфорту.

В широкому контексті цивілізацію розглядають як стійку соціокультурну спільність (культурно-історичний тип) людей і країн, як синонім культури або конфесійного світу (християнського, мусульманського й інших). У більш вузькому змісті цивілізація визначається як суперетнос (за Л. Гумільовим) – це народи, консолідовані деякою духовною родинністю, психологічною подібністю та взаємними симпатіями (компліментарністю). Суперетноси характеризуються соціально неоднорідним часом, а контакти між ними дають часто негативний результат. Неможливий контакт між цивілізаціями чи суперетносами з неоднорідним соціальним часом. Насильницьке накладання одних «прогресивних» культурно-історичних традицій на інші породжує кентавра (наприклад, коли модернізацію ототожнюють з вестернізацією). Цивілізація – цілісна суперетнічна система з визначеними енергонасиченими зонами, тонким прошарком інтелектуальної та духовної еліти.

Серед сучасних цивілізацій (у широкому змісті) виділяються західноєвропейська християнська, мусульманська, індійська індуїстська, китайська буддистсько-конфуціанська, латиноамериканська католицька, мезоафриканська (Чорна Африка) та ін. Західноєвропейська цивілізація включає романо-германський світ, англосакський і рубіжний англоамериканський суперетноси. Мусульманська – арабський, тюркський і малайський суперетноси; китайська – китайський, японський, корейський і в'єтнамський суперетноси. Л. Гумільов виділяє також євразійський (російський) суперетнос. Сучасні цивілізації розрізняються ступенем структурованості суспільства – традиційного й громадянського. В західноєвропейському громадянському суспільстві меритократія (еліта

якості) домінує над аристократією (елітою за кров'ю). У Китаї та Індії домінує традиційне суспільство.

Цивілізація: багатовимірний комунікаційний простір – основний об'єкт і протиборствуючі (конфліктуючі) сили цивілізаційної геополітики. За аналогією зі Світовим океаном або тектонічними літосферними плитами в макрокосмосі багатовимірного комунікаційного простору Землі існують цивілізації-«океани» («плити») з активними енергонасиченими «берегами», чи «тектонічними зонами розломів». Можливо, збіг осередків міжетнічних конфліктів і землетрусів не випадкове. Енергонасичені «береги» рухливі в просторі й соціальному часі, розділяють і об'єднують «світ рівнорізних світів». У геополітичному просторі імперії та держави взаємодіють через мирне взаєморозуміння чи військовий конфлікт. У соціокультурному просторі вони здійснюють енергетичний обмін шляхом цивілізаційного діалогу, де важливими трансляторами є маргінальні субкультури, включаючи діаспору. В геоeкономічному просторі виділяються світ-eкономіки з преференційними комунікаційними вузлами на кордонах. У духовному просторі межа проходить через віру. Якщо в географічному просторі ріки, рівнини й гори можуть бути великими та малими, їх можна подолати при допомозі технічних засобів, то в духовному – жодному полководцю не вдалося підкорити вершини, шлях до яких проходить через совість. У цивілізаціях великі ріки служать комунікаційною віссю культур, великі рівнини – «плавильними котлами», а великі гори розділяють їх. За аналогією з Атлантикою, що виконує бар'єрні та комунікаційні функції між Старим і Новим Світом, Великий євразійський степ-океан служить головною комунікаційною віссю між народами й світ-eкономіками континенту. Коли над континентом проносяться геополітичні бурі, найбільш небезпечні наслідки шторму для «берегів» цивілізацій і розколотого простору Євразійського степу. На відміну від традиційної геополітики, що виділяє рубіжний об'єкт Континенту (Рімленд), у цивілізаційній геополітиці особливе місце займає *ЄВРАМАР*.

Ціль – 1) бажаний результат діяльності, що досягається в межах певного інтервалу часу; 2) кінцевий момент політичного й будь-якого іншого соціально значущого процесу; 3) об'єкт супротивника, що намічений для враження чи знищення засобами збройної боротьби.

Цінні папери – різноманітні фінансові активи (акції, облігації та ін.). Документ, що засвідчує право власності на ці активи.

Ціни в міжнародній торгівлі – різновид цін, що застосовуються на світовому ринку. Один і той самий товар може продаватися за різними цінами в залежності від місця й часу його продажу, а також від взаємодій між продавцем і покупцем. Найбільш широко використовуються світові ціни. При проведенні торгових перемовин використовуються базові (довідкові й преїскурантні) ціни. В залежності від умов контракту на постачання товару реальна ціна купівлі-продажу (фактурна ціна) може змінюватися на суму транспортних і страхових витрат. При ціні *ФОБ* продавець несе лише частину видатків з транспортування й страхування (до моменту доставки товару на борт судна). Ціна *ФАС* обмежує транспортно-експедиторські видатки відправника доставкою вантажу до причалу. Ціна *КАФ* (cost and freight) включає повністю видатки з транспортування товарів без видатків на страхування. Залежно від характеру реалізації товару може бути встановлена оптова ціна, коли товар постачається великими партіями крупним компаніям; і роздрібна ціна, за якою товар реалізується в роздрібній торгівлі.

Ч

Частини світу – регіони суходолу Землі, що охоплюють материки чи їх великі частини разом із найближчими островами. Зазвичай виділяють 6 частин світу: Європу, Азію (один материк – Євразія), Африку, Австралію, Америку (два материки – Південна Америка й Північна Америка), Антарктиду.

Чартер – це договір фрахтування, що укладається між фрахтовником і фрахтувателем. Може укладатися на рейс, на кілька послідовних рейсів, на певний час (тайм-чартер).

Чек – документ, що вміщує беззаперечний наказ власника поточного рахунку банку про виплату вказаної у ньому суми певній особі.

Чорна Африка – африканські країни, що розташовані на південь від пустелі Сахара. Це світовий полюс бідності й злиденності. В країнах регіону щорічно скорочується валовий національний продукт, падає рівень і якість життя, зростає корупція, а держави не можуть існувати без іноземних кредитів і гуманітарної допомоги. Місцеві моделі суспільного розвитку виявилися неспроможними, а «доленосні» економічні програми відродження імітують ділову активність. Політики, що прийшли до влади на хвилі демократії, швидко втрачають авторитет і довіру. Багато «демократичних» лідерів

виявилися не лише некомпетентними, але корумпованими у вражаючих Захід масштабах.

Чорна діра – євразійський простір Гартленда (Східної Європи, Росії) у геополітичних поглядах атлантистів.

Чорні міфи – найчастіше створюються зусиллями правлячої влади для того, щоб зберегти свою культурну гегемонію. Наприклад, чорний міф про патологічну жорстокість російського царя Івана Грозного. Дослідник В. В. Кожинів наводить наступне порівняння. За 37 років царювання Іван Грозний стратив біля 3-4 тис. людей. У той же час у Європі лише у Варфоломійську ніч у Парижі за наказом короля було вбито до 12 тис. гугенотів. У Нідерландах було страчено біля 100 тис. людей.

Чорногорія (по-італійськи – Монтенегро) – країна на заході Балкан, що частиною середньовічної сербської держави, що розпалася після поразки від турок. Будучи в нетривалій васальній залежності від Венеціанської республіки й Османської імперії, Чорногорія після численних битв з турками стала фактично незалежною до 1796 р., заплативши за свободу 3/5 населення країни. За багатотисячолітню історію нікому не вдавалося підкорити чорногорців.

Чорногорці володіють менталітетом захисника вітчизни, військова справа стала основною чоловічою професією. Для них характерним є шанобливість, марнославство, відсутність почуття гумору та поклоніння перед Росією. Чорногорія була багато років головним стратегічним союзником Росії на Балканах. Після референдуму 2006 р. Чорногорія вийшла зі складу союзної держави із Сербією (малої Югославії) та проголосила незалежність.

«Чорноморська» доктрина – запропонований українським вченим Ю. Липою геополітичний проект широкої інтеграції країн Чорноморського регіону за провідної ролі України.

Чорноморське економічне співробітництво – регіональна міждержавна економічна організація, створена 25 червня 1992 р. на зустрічі в Стамбулі голів держав і урядів 11 країн. До нього входять Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна. Основні цілі: 1) перетворення Чорного моря в море миру й благополуччя шляхом розвитку дружніх і добросусідських відносин; 2) поглиблення дво- й багатостороннього співробітництва як між собою, так і з іншими зацікавленими країнами; 3) сприяння економічному, технологічному й соціальному прогресу, а також вільному підприємству. Його структуру складають: зустрічі міністрів іноземних

справ держав-членів (один раз на рік), постійні й тимчасові робочі групи, парламентська асамблея, секретаріат.

Чорноморські протоки – це Босфор, із Чорного моря у Мармурове, та Дарданелли, із Мармурового моря в Егейське. Контроль над Чорноморськими протоками є одним із ключових у геополітиці, особливо в *Східному питанні*. Важливість у геополітичному плані цих проток оцінили ще в давні часи греки, збудувавши тут місто Візантію (згодом Константинополь, а з 1445 р. – Стамбул). Після вступу Туреччини в Першу світову війну на боці Німеччини підписана англо-франко-російська таємна угода 1915 р. передбачала включення Стамбулу й Чорноморських проток до складу Російської імперії. Подальші події в Росії та падіння Османської імперії в 1918 р. завадили реалізації договору, приймаються нові угоди щодо Проток, у тому числі відповідні статті в українсько-турецькому договорі 1922 р.

У 1936 р. в Монтрі (Швейцарія) відбулася конференція про режим Чорноморських проток із участю СРСР. Конференція була скликана Туреччиною для перегляду конвенції про режим проток, прийнятій на Лозаннській конференції 1922-1923 рр. Туреччина отримала право ремілітаризації зони Проток. Прийнята конвенція зберігала за торговими судами всіх країн свободу проходу через Протоки як у мирний, так і в воєнний час.

У 1939–1941 рр. у радянсько-німецьких відносинах особлива увага приділялася розмежуванню сфер впливу між Німеччиною та Радянським Союзом, у тому числі обговорювалися заходи проти виключної влади Туреччини над Протоками та її гегемонії у Чорному морі, висловлювалося незадоволення Конвенцією 1936 р., куди взагалі не була включена Німеччина. – Див.: *Пакт Молотова – Ріббентропа: нездійснені таємні плани*. Після закінчення Другої світової війни Потсдамська конференція визнала необхідність перегляду Конвенції 1936 р. про Чорноморські протоки. Однак перемовини СРСР із Туреччиною в 1946 р. закінчилися безрезультатно, а в 1953 р. Радянський Союз відмовився від висунутих раніше вимог.

У постбіполярному світі знову загострилося Східне питання, що залишався кілька десятиріч у «тіні» наддержав. Через Босфор щорічно проходить 50 тис. суден і експортується біля 35 млн тон російської нафти. У 1994 р. Туреччина в односторонньому порядку спробувала змінити діючий міжнародно-правовий режим судноплавства в Чорноморських протоках, увівши обмеження для танкерів. Крім екологічних причин тут проглядаються геополітичні

й гео економічні інтереси Туреччини, зв'язані з можливими напрямками транспортування каспійської нафти.

Чорномор'я: геополітичний код – Чорномор'я розташоване в геополітичному центрі Євразії на перетині комунікацій «із варяг у греки» і Захід – Схід, включаючи Дунайсько-Чорноморський шлях. Тут проходять геополітичні й соціокультурні межі євразійських цивілізацій. Найбільш характерною особливістю регіону є геополітична біполярність на осях Захід – Схід і Північ – Південь. Найвіддаленіші від Світового океану й глибоко врізані в суходіл Чорне й Азовське моря мають особливе значення для міжнародних економічних зв'язків. Сучасна ситуація в Чорномор'ї обумовлена перебудовою генеральних напрямків транспортних комунікацій і посиленням енергетичного фактору в геополітиці.

Важливою проблемою Чорномор'я є пошук шляхів формування нового економічного простору з преференційним режимом вільної торгівлі й спільного підприємництва. Туреччина стала ініціатором формування Чорноморського району економічної співпраці. В боротьбі за чорноморську торгівлю лідирує Стамбул, до якого перейшли посередницькі функції Бейруту – колишнього торгового й фінансового центру Близького Сходу. Чорномор'я може стати комунікаційним містком між Європою й Азіатсько-Тихоокеанським регіоном.

До регіону прикута увага західних нафтових компаній у зв'язку з перспективами освоєння багатих вуглеводами родовищ Каспію та вибору шляхів транспортування нафти й газу. Тому на початку XXI ст. геополітична ситуація в Чорномор'ї визначається реальними політико-економічними можливостями контролю транспортування каспійської нафти й газу. Навколо цього відбувається латентне зіткнення інтересів Заходу й Росії. «Життєві інтереси» Заходу Чорномор'ї готова захищати найбільше угруповання військово-морських сил НАТО, що зосереджена на південно-європейському театрі Північноатлантичного блоку в Середземномор'ї. Туреччина здійснила модернізацію військово-морського флоту, нині домінуючого в Чорному морі.

Черчіль Уїнстон Леонард Спенсер (1874–1965 рр.) – державний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії в 1940–1945, 1951–1955 рр. Аристократ У. Черчіль, далекий нащадок герцога Мальборо, був самим високоінтелектуальним державним діячем XX ст., що уособлював цілу епоху в британській історії. Найбільш високооплачуваний журналіст свого часу. Блискучий стратег, що вийшов переможцем двох світових війн, конструктор танку,

один з перших усвідомив значення авіації, політик та історик, родоначальник європейської інтеграції. У Черчіль протягом тривалого часу здійснював вплив на світову політику. Він один із трьох лідерів антигітлерівської коаліції, який робив усе необхідне для зміцнення єдності союзників. Єдиний державний діяч серед голів найбільших держав світу, що оголосив 22 червня 1941 р. про союз із Радянським Союзом. У кінці війни настійливо рекомендував американським президентам «зустрітися з росіянами найсхідніше», щоб обмежити радянський вплив у Центральній Європі. Після Другої світової війни вшановувався як національний герой. Виступаючи в американському містечку Фултоні 1946 р., заявив, що «на Європу опустилася залізна завіса» й закликав до боротьби («холодної війни») проти Радянського Союзу. Велика Британія стає ядерною державою, а У. Черчіль виступає за політику ядерного стримування. Він запропонував ідею створення Сполучених Штатів Європи, куди входила б і Німеччина. Лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1953 р.) за «високу майстерність творів історичного й біографічного характеру, а також за блискуче ораторське мистецтво, при допомозі якого відстоювалися високі людські цінності». Сучасники порівнювали його з цезарем або Цицероном. У Черчіль автор чотиритомної праці «Світова криза» (1923–1929 рр.), шеститомної історії «Друга світова війна» (1948–1954 рр.), чотиритомного дослідження «Історія англословянських народів» (1955–1958 рр.) та багатьох інших книг. Помер у Лондоні у віці 90 років і був похований із державними почестями. Життя У. Черчілля є проявом великої політичної і гуманістичної англійської традиції, де честь, совість і зобов'язання перед вітчизною домінують над особистими інтересами, сімейних або інших корпоративних кланів.

Чеченський конфлікт (кінець 1990-х рр.) – став взірцевим проявом ринкового фундаменталізму в Росії в умовах слабкої влади Кремля. Тут вперше в єдиноборстві з ісламським вояками європейська армія зазнала поразки. Перша Чеченська війна (1994–1996 рр.) була викликана злочинним відношенням влади до проблем Чечні. В результаті у республіці склався сепаратистський режим з наявністю кримінальних і терористичних сил. Терористи здійснювали напади на Будьоновськ, Кизляр, Первомайське й кожен раз отримували коридори для виходу з оточення. Російський бізнес опинився міцно зв'язаним на нафтових та інших місцевих інтересах. Спроба проведення «поліцейської» акції при допомозі регулярної армії закінчилася невдалим штурмом Грозного. «Мала переможна війна» закінчилася поразкою Росії й загибеллю десятків тисяч

громадян. Взяття Грозного російськими військами розглядалося як головна перемога, тоді як для більшості чеченців це місто залишається всього-на-всього територіально-адміністративним центром Російської Федерації. В чергове відкрилася некомпетентність російської влади, використовуючи унітарні підходи в федеративній державі. Війна завершилася Хасав'юртовською угодою про припинення бойових дій, що сприяло перетворенню «республіки Ічкерія» в кримінальну зону міжнародного тероризму.

Друга Чеченська війна розпочалася в 1999 р. захопленням чеченськими збройними формуваннями частини території Дагестану. У Москві та інших містах терористами були підірвані житлові будинки, в 2002 р. захоплений театральна споруда в столиці. В результаті терористичних актів загинули сотні людей. Примітивна політика Кремля приписати чеченську проблему до боротьби з міжнародним тероризмом без пояснення внутрішніх причин конфлікту опинилася знову тупиковою. Крім глибокого історичного коріння, витоки чеченського конфлікту слід шукати в новому політичному курсі радянського керівництва кінця 1980-х рр. Влада, що купалася в променях шани на Заході та «нового мислення», забула, що Радянський Союз – країна й східних народів, які не сприймають багато західних цінностей.

Чиказька економічна школа – соціально-економічна течія 60–80 рр. ХХ ст., зв'язана з Чиказьким університетом (Нобелівський лауреат в галузі економіки М. Фрідман та інші), що виступала за обмежене втручання держави в економіку. Цей напрям включає монетаризм (концепцію «дорогих» грошей), стимулювання споживчого попиту шляхом дешевого кредиту і підприємницької активності при допомозі зниження податків, заохочення інвестицій і вільної конкуренції.

Чингізхан (біля 1155–1227 рр.) – засновник і великий хан Монгольської імперії, світової держави середньовіччя. В соціологічних опитуваннях на Заході названий «Людиною тисячоліття».

| Ш |

Шамбала – міф, породжений буддистською традицією, що отримав широке розповсюдження у великій політиці. Міф про Шамбалу став центральною ідеєю ряду геополітичних проектів ХХ ст. Згідно тибетським легендам і богословським трактатам, імперія Шамбала

знаходиться в глибинах Євразії та представляє центр могутності, що управляє стихіями і людськими масами. Така Шамбала цікавила ватажків «Третього рейху» і країни Рад, які організували експедиції для пошуку слідів і спадку «центру могутності». Живучість і затребуваність міфу пояснюється також популярністю євразійської традиції про святе місце, духовного полюсу Землі, що не підвладний антихристам й іншим моральним злочинцям. У російській християнській традиції існують аналогічні легенди про град Кітеж і Біловоддя.

Шантаж – залякування, вимагання шляхом погрози розголосу ганебних, компрометуючих відомостей (дійсних чи надуманих) з метою досягти якої-небудь користі.

Шанхайська організація співробітництва (ШОС) – була заснована в 2001 р. замість створеної в 1995 р. «Шанхайської п'ятірки»; об'єднує Китай, Росію, Казахстан, Узбекистан, Киргизію і Таджикистан. ШОС переслідує мету забезпечити регіональну безпеку й сприяти економічній співпраці, протидіяти загрозам тероризму, сепаратизму, екстремізму, наркоторгівлі та організованій злочинності. За короткий термін Організація почала виступати в якості нової впливової політичної сили й стала важливим гравцем на міжнародній арені. У червні 2005 р. на саміті ШОС була прийнята декларація про необхідність для учасників антитерористичної операції в Афганістані визначитися з кінцевими термінами перебування військових контингентів на території країн-членів ШОС. Після чого американці змушені були вийти з Узбекистану. Китай і Росія при підтримці інших учасників ШОС за аналогією з американською «доктриною Монро» оголосили регіон зоною своїх національних інтересів. У результаті американська геополітична «Петля анаконди» в Євразії почала розриватися.

У зв'язку із зміцненням ШОС спостерігається тенденція до юридичного оформлення трьох полюсів економічного й технологічного розвитку або триполюсного світового порядку. Формула США – Європа – АТР трансформується в ЄС – США – ШОС, де зони життєвих інтересів пересікаються й вимагають встановлення нових правил світового порядку. Не дивлячись на явну військово-політичну й економічну могутність США, країни ШОС володіють абсолютною демографічною могутністю, природними й трудовими ресурсами, переважно динамічними економіками, охоплюють другу ядерну державу (Росія) з потужною енергетичною базою. Це не може ігнорувати Америка, і країни ШОС не можна оголосити «вісью зла», як, наприклад, Північну Корею чи Ірак. В іншому випадку це буде

виклик більшості людства. Європейський Союз при очевидній економічній могутності залишається військово-політичним «карликом», що змушує Брюссель проводити більш зважену політику стосовно двох інших полюсів.

Шаріат – кодекс релігійно-правових норм державного, спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, що складений на основі Корану.

Шаріаті Мешхед Алі (1933–1977 рр.) – іранський реформатор, якого називають «мусульманським Лютером». Закликав належним чином прочитати Коран, де свобода проглядається між рядками священного письма. Звільнити людину із заточення в самому собі може тільки духовенство. Це вчення зародилося в шиїзмі, найбільш близькою до християнства гілці ісламу, що пронизана чутливим пробудженням серця. Обрання духовної особи не залежить від якогось вибору, воно може бути визнане й покликане народом. Тут демократичні процедури, що засновані на принципах народного волевиявлення, мають органічне застосування. Демократичним шляхом не можна обрати генія.

Шахід – лицар ісламу, що загинув за віру.

Швеція – скандинавська країна, що зберігає нейтралітет з 1814 р. і не приймала участі в двох світових війнах. За триста років мирного життя без участі у війнах Швеція накопичила величезне багатство завдяки працелюбству й таланту народу. Чесність шведів – категорія юридична. Однак шведська розподільча модель соціалізму переживає кризу. На початок нового століття країна мала один із найбільших у Європі державних боргів.

У другій половині ХХ ст. Швеція була більше орієнтована на США, ніж на Європу. Шведи стали вивчати англійський замість німецького в минулому. Після Другої світової війни 1,5 мільйони шведів емігрувало до Америки. Тепер шведська діаспора здійснює значний вплив на економіку своєї великої батьківщини. На кінець 1980-х рр. Швеція стала земним раєм за рівнем і якістю життя. За ступенем вирівнювання доходів Швеція випереджає всі країни світу. Але в подальшому економічному чуду прийшов кінець. Величезні суспільні видатки почали здійснювати негативний вплив на бюджет країни. Замість загального благополуччя почалося збільшуватися безробіття і зростати інфляція. Основна мета шведської моделі соціалізму – повна зайнятість і рівність – опинилися під загрозою.

Шведські податки є одними з найвищих у світі, тому часто вигідніше сидіти на державній допомозі, ніж працюючи

віддавати до 55 % державі. Країна лідирує у світі за видатками на освіту й науку (в розрахунку на душу населення). Однак, не дивлячись на певні недоліки шведської моделі суспільного розподілу, країна в 2015 р. за списком МВФ зайняла одинадцяте місце, а показник ВВП на душу населення склав 48 966 доларів США (для порівняння – Україна зайняла у списку 133 місце з показником у 2109 доларів на душу населення).

Шенгенська угода – підписана в 1985 р., повністю знищила в 1995 р. систему контролю на внутрішніх кордонах Євросоюзу – Бельгії, Німеччини, Франції, Люксембургу, Нідерландів, Іспанії та Португалії. На початок 2012 р. угоду підписали 30 держав Європи і фактично діє (з відміною паспортного контролю) в 26 країнах. Велика Британія та Ірландія підписали угоду, однак до Шенгену не входять, оскільки не відмінили паспортного контролю на власних кордонах (у ці країни потрібна додаткова віза). Ісландія, Швейцарія і Норвегія хоча і не є членами ЄС, однак входять до шенгенської зони. До Шенгенської угоди подали заявки Болгарія, Кіпр і Румунія, але процес вступу гальмують Нідерланди. Ця історична конвенція, що формувалася поступово, стала безсумнівним прогресом для простору своєї дії в справі вільного пересування людей. Вона зняла багато перепон на державних кордонах і творчо реагує на запити європейського суспільства, для якого характерна більш тісна співпраця.

Шеннонський регіон – розташований у південно-західній Ірландії, являє собою класичну модель регіонального розвитку на основі преференційного режиму експортно-промислової зони й технопарку. В кінці 1950-х рр. Ірландія приступила до здійснення програми модернізації та лібералізації економіки. Важливу роль у цій програмі відводилася розвитку Шеннонського регіону, де розташований великий міжнародний аеропорт – повітряні атлантичні ворота Європи (аеропорт Шеннон знаходиться посередині найкоротшого авіамаршруту між Старим і Новим Світом). Уміле використання унікального економіко-географічного розташування Шеннонського регіону сприяло значній активності інвесторів із США (в основному американців ірландського походження). Зона відіграла певну роль у скороченні еміграції та спричинила вплив на модернізацію економіки й процвітання Шеннонського регіону (міста Шеннон, Лімерік і прилеглі території). У Шенноні представлені в мініатюрі основні функціональні типи відкритої економіки: безмитна торгівля, експортно-промислова зона, що використовує сучасні технології, і технопарк. Там наявні унікальні «ноу-хау»

у сфері розробки комплексної регіональної програми розвитку на основі відкритої економіки, досвід інформаційно-рекламної діяльності й підготовки підприємницьких кадрів для малого бізнесу.

Шлях-«ворота» – термін уведений американським геополітиком Сола Коеном у 1994 р., для позначення геополітичного регіону Центрально-Східної Європи у його моделі геополітичного районування світу. Даний регіон з часом може перетворитися із «яблука розбрату» у шлях-«ворота», що покликані зміцнити стабільність і прискорити становлення зв'язків у світовій системі, але головне – стимулювати взаємодію між Західною Європою і *гартлендом*, тобто геополітичними регіонами, які відносяться до протилежних геостратегічних сфер. Центрально-Східна Європа, на думку С. Коена, – унікальне утворення, оскільки це єдині «ворота», які займають цілий геополітичний регіон. Загалом окремих «країн-районів і точок-воріт» у світі автор нараховує більше 20. «Ворота» локалізовані вздовж кордонів геостратегічних сфер, регіонів. Для них характерні малі розміри території і населення, відкритий доступ до зовнішніх просторів (по морю і/або суходолу). У соціальному відношенні – це самобутні культурно-історичні центри, особливі етнолінгвістичні одиниці. Маючи бідні або вузькоспеціалізовані природні ресурси, «ворота» знаходяться у залежності від зовнішніх джерел сировини та ринків збуту готової продукції. Як відзначає С. Коен, найбільш доцільно тут розвивати сферу послуг (фінансові послуги, торгівлю, туризм) або розташовувати головні підприємства для збирання готових виробів на експорт. Основна функція «воріт» – це стабілізація світової геополітичної системи, елементи якої стають усе більш взаємозалежними. Вони покликані стимулювати глобальну економічну, соціальну і політичну взаємодію.

Шовінізм (з фр. chauvinisme – за іменем французького солдата Chauvin, прихильника завойовницької політики Наполеона) – надмірний, гіпертрофований патріотизм чи націоналізм, що проповідує національну виключність, протиставлення інтересів однієї нації інтересам усіх інших націй; політика розпалювання національної ворожнечі, почуття презирства й ненависті до інших рас і націй. Шовінізм покладається на військову силу, має елементи ультранационалізму й авторитаризму.

Шокова терапія (в економіці) – це комплекс радикальних заходів, спрямованих на оздоровлення економіки, що супроводжуються рядом негативних наслідків (зростанням цін, інфляцією, зростанням безробіття і т. п.).

Шпіонаж – це передача, збирання, викрадення чи зберігання з метою передавання іноземній державі чи іноземній юридичній або фізичній особі відомостей, що складають державну таємницю. Шпіонаж поділяється на політичний і економічний (промисловий, технологічний). Шпіонаж є злочином проти безпеки держави й суворо карається.

Штат – 1) самоврядна *адміністративно-територіальна одиниця* в ряді федеративних держав; 2) постійний склад співробітників якої-небудь установи, організації; 3) розклад, положення про чисельний склад співробітників, їх функції, структурні підрозділи установи і т. п.

Штраф – адміністративне чи судове (кримінальне) покарання у вигляді грошового стягнення у відповідності із законом.

| Ю |

Югославія – федеративна держава на Балканах, яка успадкувала в 1918 р. територію та культуру від Австрійської й Османської імперій (різних цивілізацій). 1 грудня 1918 р. король Сербії проголосив Королівство Сербів, Хорватів і Словенців, а після Версальського договору новонароджена Югославія стала юридичним міжнародним фактом. Під час Другої світової війни перемога комуністів у Югославії стала не результатом визвольного руху проти фашистської окупації, а підсумком громадянської війни. Воювали між собою не тільки хорвати й серби, але серби-комуністи із сербами-четниками. Геноцид хорватів стосовно сербів гнав останніх в партизанську армію Й. Б. Тіто.

Після Другої світової війни Балкани знаходилися в зоні геополітичного впливу Радянського Союзу. Створена Йосипом Броз Тіто (син хорвата й словенки) Соціалістична Федеративна Республіка Югославія не лише мирно проіснувала рекордний для регіону термін (1945–1991 рр.), але й забезпечила високу для соціалістичного «табору» якість життя. Югославія була найбільш капіталістичною з усіх соціалістичних країн.

ЮНЕСКО – див.: *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури*.

ЮНІДО – див.: *Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку*.

Юрисдикція – встановлена законом (чи нормативним актом) сукупність повноважень судового чи адміністративного органу

стосовно правової оцінки конкретних фактів, дій, у тому числі з вирішення спорів і застосування законних санкцій; підсудність.

Юрисдикція держави – повноваження органів держави давати правову оцінку фактам, призначати санкції, розплутувати юридичні спори, вирішувати які-небудь правові питання. В межах власної території держава здійснює юрисдикцію у повному обсязі.

Я

Ядерна (атомна) зброя – це зброя масового враження вибухової дії, що базується на використанні внутрішньоядерної енергії, яка виділяється при ланцюгових реакціях поділу важких ядер деяких ізотопів урану і плутонію чи при термоядерних реакціях синтезу легких ядер ізотопів водню (дейтерію і тритію). В наслідок виділення величезної кількості енергії при вибуху ядерного боєзаряду вражаючі фактори ядерної зброї суттєво відрізняються від дії боєзаряду в звичному спорядженні. Основні уражаючі фактори атомної зброї: ударна хвиля, світлове випромінювання, проникаюча радіація, радіоактивне зараження, електромагнітний імпульс. Інколи в залежності від типу боєзаряду вживають більш вузьке поняття, наприклад, «термоядерна зброя», «нейтронна зброя» і т. п. Потужність ядерної зброї, що вимірюється тротиловим еквівалентом, може досягати понад 1000 кг. Ядерна зброя включає ядерні боєзаряди, засоби доставки їх до цілі й засоби управління. Створення ядерних боєзарядів і застосування ракет в якості носіїв здійснило вирішальний вплив на всі сторони військової справи. На планеті не залишилося недосяжних місць. Застосування ядерної зброї здатне викликати катастрофічні наслідки для всього людства. Ядерна зброя є стратегічним геополітичним фактором прямого й опосередкованого тиску на супротивника. Ядерний паритет двох наддержав – СРСР і США – забезпечив світовий порядок на основі біполярності (*Ялтинський світ*).

«Ядерна зима» – гіпотетичний стан біосфери Землі в наслідок світової термоядерної війни, глобальна екологічна катастрофа. Застосування термоядерної зброї за модельними сценаріями може призвести спочатку до «ядерного пекла», а потім, у результаті екранування поверхні планети від надходження сонячної енергії, – до різкого похолодання та неможливості збереження на Землі вищих організмів.

Ядерні матеріали – це матеріали, що вміщують або здатні відтворити ядерні речовини, які діляться (розщеплюються).

Ядерні установки – споруди й комплекси з ядерними реакторами (включно з промисловими, експериментальними і дослідними), включаючи атомні станції, судна й інші плавзасоби, космічні й літальні апарати, інші транспортні й транспортбельні засоби; споруди, комплекси, полігони, установки та пристрої з ядерними зарядами для використання у мирних цілях; інші споруди, комплекси, установки, що вміщують *ядерні матеріали*, для виробництва, використання, переробки, транспортування ядерного палива й ядерних матеріалів.

Ядерний вибух – це вибух, що викликаний виділенням внутрішньоядерної енергії. Для ядерного вибуху характерними є надзвичайно висока концентрація виділеної енергії, що в десятки разів перевищує концентрацію енергії при вибуху звичайних вибухових речовин, і дуже малий час її виділення. У результаті ядерним вибухом формується сукупність специфічних уражаючих факторів: повітряна ударна хвиля, сейсмодивергентні хвилі, світлове випромінювання, проникаюча радіація, радіоактивне зараження, електромагнітний імпульс, рентгенівське випромінювання, пилові утворення. Склад цих вбивчо-руйнівних факторів і розподілення енергії вибуху між ними визначаються видом вибуху й конструктивними особливостями ядерного боєзаряду. Залежно від висоти вибуху розрізняють висотний, повітряний, наземний, підземний і підводний ядерні вибухи.

Якість життя – узагальнююча соціально-економічна категорія, що включає рівень використання матеріальних благ і послуг, задоволення духовних потреб, здоров'я, екологію людини та морально-психологічний клімат.

Ялтинська конференція (4–11 лютого 1945 р.) – друга (перша відбулася в Тегерані в 1943 р.) зустріч голів урядів СРСР, США та Великої Британії під час війни. Проголошені спільні цілі союзників стосовно Німеччини, обговорені польські й югославські питання, участі СРСР у війні проти Японії та умови передачі Курильських островів. Прийняте рішення про скликання Установчих зборів ООН. На Ялтинській конференції були закладені основи нового світового порядку, що проіснував до розпаду СРСР.

Ялтинський світ – світовий порядок, який сформувався після перемоги коаліції союзників над країнами Осі (Німеччина, Італія, Японія). Біполярність наддержав (США та СРСР) із чітко виявленою ідеологічною домінантою (капіталізм – соціалізм) перестав існувати після розпаду Радянського Союзу.

Японія: геополітичний (геоекономічний) код – друга у світі економічна наддержава, її частка в світовому виробництві складає 10 %. Перша в АТР постіндустріальна країна, що увійшла в епоху високих технологій. Єдина в Азії економічна наддержава. Японія не претендує на регіональне лідерство. Володіючи обмеженими енергетичними й іншими природними ресурсами вона продемонструвала в другій половині ХХ ст. взірць працелюбства й високих темпів розвитку. Країна «Східного сонця» знаходиться під протекцією США та не намагається до регіонального домінування в АТР, де багато країн ставиться підозріло до японського лідерства.

У повоєнній Японії адміністрація американського генерала Дугласа Макартура, командуєного окупаційними військами, здійснила модернізацію. В країні «Східного сонця» була відмінена й позбавлена державного статусу офіційна релігія синто, а США завезли 10 млн Біблій і «американські ідеали». Як покарання свого головного супротивника американці роздробили місцеві великі компанії, що стало благом для Японії. Малі та середні фірми стали більш придатними до використання нових технологій. Головними дійовими особами японської економічної реформи стали підприємець і державний чиновник. Мудрість останнього полягала в умінні стимулювати розвиток пріоритетних виробництв при допомозі податкових пільг та інвестиційної політики.

Відродження індустрії потребувало великомасштабного експорту нафти, вугілля, лісу й інших ресурсів, що робило економіку країни вразливою від кон'юнктури світового ринку. Тому в результаті енергетичної кризи відбулася глибока переорієнтація на інтелектуаломісткі високі технології, а трудомісткі й ресурсо-енергомісткі виробництва були винесені до Південної Кореї й інших азійських держав. Японія стала законодавцем світової моди в низці важливих напрямків науково-технічного прогресу. В 1970-х роках ВВП Японії подвоївся, а потреба в енергоресурсах зросла всього на 7-8 %. На практиці країна при тих же енергетичних витратах стала виробляти приблизно удвічі більше продукції та послуг. 1980-і роки стали зірковим часом японської економіки, а експерти прогнозували світове лідерство. Але вибухнула економічна криза 1998 р. Лопнули «мильні бульбашки» фондового ринку й ринку нерухомості, а темпи росту впали. Те, що було благом для економіки в минулому, перетворилося в перепону на шляху зростання. Японські політики й економісти все більше схиляються до ідеї зменшення контролю економіки з боку держави.

Нині Японія й надалі залишається в числі лідерів світової економіки, але й надалі залишається геополітичним (військовим) «карликом».

Японія: цивілізаційний код – країна «Східного сонця» досягла благополуччя з опорою на національні традиції. Японці не релігійні, багато з них одночасно вважають себе синтоїстами (язичниками), буддистами й християнами. Для японця справедливо те, що доцільно. Характерна схильність до стабільності, до стану рівноваги й намагання до соціальної рівноваги, помірності та неприйняття крайнощів. В Японії не дуже багато багатіїв і не багато злидених. В основі менеджменту лежить колективізм японців. Відносини людей у фірмі вибудовуються як відносини між членами однієї сім'ї. В японській традиції домінує звернення всередину свого співтовариства, це країна практично однієї національності.

Витоки національної традиції закладені в генетичному коді японців. Виробництво головної сільськогосподарської культури рису дуже трудомістке й вимагає синхронної роботи багатьох людей. Монотонна праця на рисових полях виробила загальну потребу в помірності. Будь-яка самостійність, включаючи спробу одного працівника прискорити свою роботу, була б не тільки недоцільною, але й могла порушити сформованість усього виробничого процесу. Тут набагато важливіше вміння кожного працівника чітко виконувати свої обов'язки. Чиновники мають дуже велику владу, а взаємовідносини громадян і держави визначаються принципом «народ слухняний до влади – влада слухняна до народу».

Потреба в поміркованості пояснюється також і іншими причинами. Система пожиттєвого найму заснована на відмінностях в оплаті праці залежно від віку, але не за індивідуальними якостями й досягненнями. За своїми здібностями й результатами праці люди нерівні. Але здібності – це не заслуга людини, а природний дар. Тому людина реалізує себе як особистість, якщо дисциплінований і викладається на своєму рівні.

Місцеві соціокультурні особливості в значній мірі сформувалися в іманентному світі середньовіччя. Японці, які географічно близько відчували дихання китайської цивілізації, як ніхто інший усвідомлюють вплив енергетики рубіжної культури. На відміну від устремлень у далечінь Європи, середньовічна Японія зосереджувалася на собі через множинність «граничних» станів, де особливе місце займає маргінальна культура чайної церемонії. «Граничний стан» чайної церемонії на межі реальності й мистецтва сприяв «програмуванню» певного емоційного стану. Чайний ритуал

ставав способом тимчасової перебудови свідомості, відключення від повсякденного досліду й стимуляції сфери підсвідомого. «Шлях чаю» з його ідеєю рівності й орієнтацією на демократичні за своїм походженням ідеали сприяв пристосуванню японського суспільства до мінливої історичної ситуації, його соціальної перебудови, не дивлячись на збереження феодальних інститутів.

Японське «євразійство» – одна із концепцій німецького типу японської геополітики 20–40-х рр. ХХ ст., яка набула популярності (поряд з паназіазійством) серед політичних і державних діячів. В Японії євразійство розумілося як концепція протилежна атлантистській, тобто спрямована проти Великої Британії і США. Найбільш значним представником японських «євразійців» був японський політик принц *Коноє Фумімаро*.

ГЕОПОЛІТИКА. ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. А. Б. В. Збройний конфлікт в термінах (Путівник для України) / Д. Дуцик, В. Черниш, В. Вороніна, Н. Рюче, І. Мороз, О. Паперняк, І. Калапуха. К., 2019.
2. Абдуллаєв Самір. Сучасний міжнародно-правовий статус Каспійського моря / Самір Абдуллаєв. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 164–173.
3. Аверинцев С. С. Несколько мислей о «евразийстве» Н. С. Трубецкого. *Новый мир*. 2003. № 2.
4. Адамський В. Політична трансформація у країнах Центральної і Східної Європи. К.: Дакор, 2006. 274 с.
5. Азимов А. Москва и Дели в многополярной системе. *Международная жизнь*. 2000. № 7.
6. Актуальные вопросы глобализации. Круглый стол «МЭМО». *Мировая экономика и международные отношения*. 1999 (2000). № 4, 5.
7. Актуальные проблемы Европы / РАН. ИНИОН. Вып. 2. Европа и мир: Проблемно-тематический сборник / Т. Мационашвили (ред.). М., 2000.
8. Александр Дугин: «Началась Великая Война Континентов» [Електронний ресурс]. Пражский Телеграф. 9 апреля 2014 г. Режим доступа : <http://ptel.cz/2014/04/aleksandr-dugin-nachalas-velikaya-vojna-kontinentov>.
9. Александр Дугин: Нам нужна свободная Украина [Електронний ресурс] // Информационно-аналитическое издание «Украина.ру». 20 октября 2017 г. Режим доступа : <https://ukraina.ru/exclusive/20171020/1019404891.html>.
10. Алексеев Ю. М. Украина и европейский глобализм (1989–2009). К.: Киевский Славистический университет, 2010.
11. Алексеева И., Зеленев Е., Якунин В. Геополитика в России: Между Востоком и Западом. Конец XVIII – начало XX в. СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. 304 с.
12. Алексеенко Ирина. Процеси централізації та децентралізації світу в теоретичному дискурсі. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 156–160.

13. Алексеева Т. І. Міжнародні організації: Навч. посіб. Х.: Вид-во ХНЕУ, 2006.
14. Аналитический доклад: Россия и Прибалтика. *Независимая газета*. 1997. 28 октября.
15. Андреев А. Р. История ордена иезуитов. М.: Русская панорама, 1998.
16. Андреев А. Р. Монашеские ордена. Бенедиктинцы. М., 2002.
17. Андреева О. М. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією. К.: Парламентське видавництво, 2009. 359 с.
18. Андрианова Т. В. Геополитические теории XX в.: Социально-философское исследование. М.: РАН ИНИОН, 1996. 178 с.
19. Андронов А. Индия: борьба с бандитами. *Независимое военное обозрение*. 1999. № 19.
20. Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі. К.: Логос, 2005. 288 с.
21. Анилионис Г. П., Зотова Н. А. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации. М.: Международные отношения, 2005.
22. Арбатов А. Безопасность: российский выбор. М.: ЭПИцентр, 1999.
23. Арбатов А. Г. Ядерная перезагрузка и международная безопасность / Алексей Георгиевич Арбатов. *Полис*. 2011. № 3. С. 36–49.
24. Арбатова М., Рыжков В. Россия и ЕС: сближение на фоне разрыва? *Россия в глобальной политике*. 2005. Т. 3. № 1. С. 195–204.
25. Арин О. А. Мир без России. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002.
26. Арин О. А. Россия: ни шагу вперед. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2003.
27. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории. М.: ПЕР СЭ; СПб: Университетская книга, 2000.
28. Арон Р. История XX века: Антология. М.: Ладомир, 2007.
29. Арон Р. Мемуары: 50 лет размышлений о политике. М.: Ладомир, 2002.
30. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ: Юніверс, 2000.
31. Арон Р. Опій інтелектуалів. К.: Юніверс, 2006.
32. Асснер П. Насилие и мир. От атомной бомбы до этнической чистки. СПб.: Всемирное слово, 1999.
33. Асснер П'єр. Парадокси розвитку світового співтовариства. *Політична думка*. 1996. № 3-4. С. 96–109.
34. Аттали Ж. Линии горизонта. *Европа и вызовы XXI века*: Реферативный сборник / Т. Г. Парлахина (ред.). М.: РАН ИНИОН, 1993. С. 14–28.
35. Афганская война (1979–1989). Неизвестные страницы. *Родина*. 1999. № 2.
36. Африка на пороге XXI века. М., 1997.
37. Ахундов Каміл. Деякі аспекти політики США на Близькому Сході. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 143–148.
38. Ачкасов В. А. «Образ запада» и современный кризис российской идентичности. *Вече: Альманах русской философии и культуры*. СПб., 1997. Вып. 8. С. 11–24.
39. Ачкасов В. А. Россия как разрушающееся традиционное общество. 2001. № 3. С. 83–92.
40. Ашенкамф Н. Н., Погорельская С. В. Современная геополитика: Учебное пособие. М.: Академический Проект, 2005.
41. Бабурин С. Н. Мир империй : Территория государства и мировой порядок. СПб. : Юридический центр Пресс, 2005.
42. Бабурин С. Российский путь: становление российской геополитики кануна XXI века: Статьи, выступления, интервью 1990–1995 гг. М., 1995.
43. Бабурин С. Н. Естественные границы государств: возвращение политико-правовой аксиомы. *Изв. вузов. Правоведение*. СПб., 1999. № 1. – С. 17–23.
44. Бабурин С. Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. М.: Издательство МГУ, 1997.
45. Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002.
46. Баган Олег. Україна XXI століття: геополітичні виклики [Електронний ресурс] / Режим доступу: Сурма козацький журнал. <http://universum.lviv.ua/journal/2010/6/dnistr.htm>.
47. Баган Олег. Україна XXI століття: геополітичні виклики [Електронний ресурс] / Режим доступу: Сурма козацький журнал. <http://universum.lviv.ua/journal/2010/6/dnistr.htm>.
48. Бадах Ю. Г. «Холодна війна» та її виміри (1946–1991 рр.). К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009.
49. Бадзьо Ю. Український вибір. К.: Смолоскип, 2004.
50. Бажанов Е. Неизбежность многополюсного мира. *Международная жизнь*. 2003. № 8.
51. Базив Д. П. Геополитическая стратегия Украины. К., 2000.
52. Байбаков А. Будут ли арабы жить лучше? Новые подходы к оценке развития арабских стран (рубеж XX – XXI вв.). *Азия и Африка сегодня*. 2008. № 1.
53. Бакаев О. О., Пирожков С. І., Ревенко В. Л. Міжнародні транспортні коридори – особливий пріоритет України на шляху інтеграції у світову економічну систему. *Стратегічна панорама*. 1999. № 4. С. 37–55.
54. Бандера С. Перспективи Української Революції. Мюнхен – Торонто, 1978.
55. Баранов С. Д. Тезисы о факторах переориентации интересов России. *Полис*. 2000. № 1. С. 73–74.
56. Барановський Фелікс. Чинники та мотиви європейської інтеграції України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 115–124.
57. Бардін О. Геокультурополітична складова тероризму. *Людина і політика*. 2002. № 6. С. 89–106.
58. Батюк В. Российско-американские отношения сегодня [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.gau.su/observer/N03_96/3_05.htm.
59. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. М., 2004.

60. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства / Пер. з англ. І. Андрущенко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
61. Бачо Янош. Нацизм. М.: Яуза, Ексмо, 2004.
62. Бебик В. М., Шергін С. О. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика. Київ: Університет «Україна», 2006.
63. Бегунов Ю. К. Тайные силы в истории России. Сборник статей и документов: 4-е изд. М.: Изд-во газеты «Патриот», 2000.
64. Бедрій А. Юрій Липа – ідеолог і політичний теоретик. *Визвольний шлях*. 1994. Кн. 4. С. 502–510.
65. Безпека України – 2010: Безпека України: геополітичний вимір / Під ред. В. П. Горбуліна, А. М. Зленка, Г. К. Крючкова та ін. – К.: Громад.-політ. об'єд. «Український форум», 2007.
66. Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе риска. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 5.
67. Бек У. Что такое глобализация? / Пер. с нем. М.: Прогресс-Традиция, 2001.
68. Белковский С. А. Россия против Запада: война, религия, любовь [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.apn.ru/publications/article20160.htm>.
69. Бердяев Н. Падение священного русского царства: Публицистика 1914–1922. М.: Астрель, 2007.
70. Бердяев Н. Русская идея. М.: Издательство АСТ; Харьков: Фолио, 2004.
71. Бесараба Олеся. Регіональне співробітництво в Європі. *Нова політика*. 2001. № 2 (34). С. 20–21.
72. Бесараба Олеся. Сучасні виклики європейській безпеці. *Людина і політика*. 2001. № 3. С. 103–108.
73. Беспалов С. В. Перспективы реализации геополитических интересов России на постсоветском пространстве. *Полис*. 2011. № 2. С. 118–128.
74. Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа, 1985.
75. Бжезинский З. Геостратегия для Евразии. *Независимая газета*. 1997. 24 октября.
76. Бжезинский З. Еще один шанс. Три президента и кризис Американской сверхдержавы. М.: Международные отношения, 2007.
77. Бжезинский З. Зыбучие пески гегемонии. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 2. С. 187–203.
78. Бжезинский З. Как строить отношения с Россией. *Pro et contra*. 2001. Т. 6. № 1–2. С. 137–152.
79. Бжезинский считает, что сближение России и США неизбежно [Електронний ресурс] Газета.Ru. 2008. Режим доступу: <http://gazeta.ru>.
80. Бжезинський З. Україна і Польща в контексті Європейської інтеграції. *Стратегічна панорама*. 1998. № 3–4.
81. Бжезинський З. «Холодна війна» та її наслідки. *Політика і час*. 1993. № 1.
82. Бжезинський З. Вибір : світове панування чи світове лідерство. Київ: Вид. «Києво-Могилянська академія», 2006.
83. Бжезинський З. Україна має стати європейською державою. *Сучасність*. 1991. № 9.
84. Бжезинський Збігнєв. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.
85. Бжезинський Збігнєв. Україна у геостратегічному контексті. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
86. Бицилли П. М. Два лика евразийства. Избранные труды по философии. М.: Наследие, 1996. С. 35–48.
87. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації. *Політична думка*. 2001. № 4. С. 68–83.
88. Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія України. К.: ВО «Батьківщина»; Броди: Просвіта, 2001.
89. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна : Нав. посіб. Київ: АМУПП, 2000.
90. Біркович Р. В. Ісламський чинник у міжнародних відносинах на Балканах: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 2005.
91. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки; Відп. ред. Б. О. Парохонський. К.: ПЦ «Фоліант», 2008.
92. Блэр А. Рубл. Россия, Европа и Америка – перспективы стратегического партнерства. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 22–34.
93. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане: история и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945–1995) / Институт США и Канады РАН. М.: Конверт-МОНФ, 1997.
94. Боден Дитер. Россия в глобальной политике [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.globalaffairs/29/> № 6, Ноябрь-декабрь 2007.
95. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. К.: НІПМБ, 2001.
96. Бодрук Олег. Ракетний синдром. Військові потенціали країн Третього світу у контексті сучасних міжнародних процесів. *Політика і час*. 2002. № 5. С. 47–59.
97. Бодрук Олег. Фактор сили у сучасному світі. Геополітичні зміни сучасної міжнародної безпеки після трагічних подій 11 вересня 2001 р. *Політика і час*. 2002. № 3. С. 57–67.
98. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994.
99. Бойко О. Геополітичні проблеми України в контексті мирних переговорів Української держави з РСФРР (Аналітична записка Д. Донцова «О границях Української держави під виглядом політичним»). *Вісник КНДУ Серія Історія. Економіка. Філософія*. 2014. Випуск 19. С. 78–88.
100. Бокль Г. Т. История цивилизации в Англии. Л., 1986.

101. Болгов О. Нова глобальна геополітична ситуація і реформа ООН. *Право України*. 1998. № 9. С. 80–84.
102. Болховитинов Н. Н. Доктрина Монро (происхождение и характер). М.: Изд-во ИМО, 1959.
103. Бордачев Т., Мошес А. Россия: конец европеизации? *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 2. С. 104–116.
104. Борко Ю. А. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2001.
105. Борко Ю. А. От европейской идеи – к единой Европе. М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2003.
106. Боротьба з міжнародним тероризмом: Нормативна база / Упоряд. В. А. Ліпкан. К.: КНТ, 2007.
107. Брагина Е. Формирование новой экономической общности России и постсоветского пространства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 7.
108. Бредіхін Андрій. Проблема краю Косово і Метохії як передумова формування нових принципів міжнародних відносин. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6. С. 143–148.
109. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3-х т. Т. 1. К.: Основи, 1995. Т. 2. 1997. Т. 3. 1998.
110. Бузгалин А. Имперская модель мира и альтернативные ей перспективы. *Международные процессы*. 2004. Т. 2. № 2.
111. Булгаков В. Геополітична реальність – виклик часу. *Віче*. 1997. № 12. С. 11–19.
112. Бурант Р. Україна і Польща: до стратегічного партнерства. *Політична думка*. 1997. № 3. С. 97–100.
113. Бурдяк Віра, Мороз Ігор. Перспективи співробітництва «Україна – НАТО» і роль у ньому польського фактора. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 165–174.
114. Бурьян С. В. Российско-белорусские отношения на современном этапе [Электронный ресурс]. Режим доступа: nest-expert.ru/node/62.
115. Бутейко Д. Д. Куди прямує Україна. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2001.
116. Быстрицкий Е. Идеал Запада и реальность России для Украины. *Материалы Международной научной конференции «Ялта – 2000. Роль Европы в XX столетии»*; 7–9 травня 2000 року. Ялта, 2000. С. 201–207.
117. В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией: Хрестоматия по истории российской общественной мысли XIX и XX века / Сост. Н. Г. Федоров. 2-е изд. М.: Логос, 1997.
118. Вакулич В. Чеченський тероризм у контексті російсько-кавказької проблеми. К.: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса, 2007.
119. Вакулич В. М. Відносини США – ЄС і перспективи поширення інтеграційного процесу в Європі. Кіровоград, 2000.
120. Валевський О. Л., Гончар М. М. Структура геополітичних інтересів України. Київ, 1995.
121. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб.: Университетская книга, 2001.
122. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение. М., 2006.
123. Вандам А. Е. Геополитика и геостратегия. М.: Издательство «Кучково поле», 2002.
124. Василевич Ю. В. Чорноморська концепція Юрія Липи у геополітичній думці України. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Випуск 166. Т. 178. С. 8–11.
125. Василевский Э. США: государство и проблема конверсии. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 5. С. 103–112.
126. Василенко И. А. Геополитика современного мира: Учебное пособие. М.: Гардарики, 2007.
127. Василенко И. А. Геополитика. М.: Логос, 2003.
128. Василенко И. А. Политическая глобалистика. М.: Логос, 2000.
129. Василенко С. Геополітичні концепції і українська геополітика. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї* / Редколегія: М. Михальченк, В. Андрущенко, Ф. Рудич. К., 2000. Вип. 2. С. 63–73.
130. Василенко С. Д. Європейський вибір України. Одеса: «ВидавІнформ» ОНМА, 2003.
131. Василенко С. Д. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. Одеса, 2000.
132. Василенко Світлана. Геополітичні вектори України: витоки й особливості їх формування. *Нова політика*. 2000. № 3 (29). С. 46–51.
133. Васюк Н. О. Геополітична стратегія держави кризового суспільства. *Розвиток системи державного управління в Україні*. Теорія та практика державного управління. 2014. Випуск 3 (46). С. 19–28.
134. Вебер А. Б. Политика мирового развития между реальностью глобализации и императивом устойчивости. *Полис*. 2003. № 5.
135. Вебстер Неста Х. Всемирная революция. Заговор против цивилизации / Пер. с англ. Н. Н. Сенченко. К.: Серж, 2001.
136. Вегеш М. Геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011.
137. Вегеш М. Геополітика. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск перший. Ужгород: «ФОРМ Сабова А. М.», 2017. С. 121–143.
138. Вегеш М. Геополітика. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 233–323.
139. Вегеш М. Геополітика. *Політологія: Підручник* / За ред. М. М. Вегеша. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. С. 350–380. (Вища освіта XXI століття).
140. Вегеш М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Rumanско-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143–152.
141. Вегеш М. Західна геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.

142. Вегеш М. Збігнев Бжезінський про геополітичні пріоритети України: еволюція оцінок. *Політика і державне управління*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. С. 26–31.
143. Вегеш М. Проблематика війни і миру в спадщині Реймона Арона. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 108–116.
144. Вегеш М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А. М.», 2017.
145. Вегеш М. Юрген Габермас про США та сучасне і майбутнє ЄС. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 148–152.
146. Вегеш М., Гиря В. Деякі нотатки про місце і роль України в сучасному геополітичному просторі. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 209–216.
147. Вегеш М., Гиря В. Роберт Каган про роль США в новому світовому порядку. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 188–197.
148. Вегеш М., Остапеч Ю. Основи політології. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003.
149. Вегеш М., Петрінко С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017.
150. Вегеш М., Сасин Г. Україна і світ у науковій спадщині З. Бжезінського (Від «Великої шахівниці» до останніх інтерв'ю). *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 239–254.
151. Вербинський В. В., Земляний М. Г. Російський фактор євроінтеграційних енергетичних відносинах України. *Стратегічна панорама*. 2004. № 1. С. 57–64.
152. Верменко Анатолій. Перспективи оптимізації соціально-демографічної ситуації в Україні: погляд з позицій екоцентризму. *Нова політика*. 1998. № 6 (20). С. 29–33.
153. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М.: Наука, 1977.
154. Взгляд из России: избранные политические статьи «Русского журнала». К.: Основні цінності, 2004.
155. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К.: Видавниче товариство «Криниця» книголюбів України, 1991.
156. Виноградов А. Тайные битвы XX столетия. М.: Олма-Пресс, 1999.
157. Витвер И. А. Французская школа «географии человека». Витвер И. А. Избранные сочинения / Под ред. В. Вольского, А. Е. Слуки. М.: Изд-во МГУ, 1998. С. 513–546.
158. Вільсон Е. Українці: несподівана нація. Київ: КІС, 2004.
159. Внук В. К. Влияние распада биполярного мира на кризис региональных политических систем (на примере современного Балканского кризиса). *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2001. № 2. С. 42–53.
160. Внук В. К. Современный Балканский кризис как элемент реализации концепции «гуманитарного вмешательства». *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2001. № 6. С. 77–88.
161. Войтович Олексій. Азіатсько-Тихоокеанський регіон наприкінці ХХ століття (деякі проблеми воєнно-політичного й економічного розвитку). *Нова політика*. № 5 (25). С. 36–37.
162. Волес Вільям, Волес Гелен. Творення політики в Європейському Союзі. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004.
163. Волков А. «Шведский социализм» сегодня. *Современная Европа*. 2003. № 2. С. 80–86.
164. Володин А. Г., Широков К. Г. Глобализация, стоки, тенденции, перспективы. *Полис*. 1999. № 5.
165. Воронич Б. О., Єгоров Ю. В., Костенко Г. Ф. Оцінка геополітичної обстановки та прийняття стратегічних рішень щодо запобігання воєнним конфліктам. К.: Паливода А. В., 2011.
166. Воронов І. О. Глобалізація і політика: Реалії і перспективи соціальних трансформацій. К.: Генеза, 2004.
167. Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її національні інтереси. К.: Демократична Україна, 1997.
168. Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її національні інтереси. К.: Демократична Україна, 1997. 422 с.
169. Выдрин Д. Лицом к Европе не значит задом к России. *Комсомольская правда в Украине*. 2002. 1 марта.

170. Вячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. Т. 1 / Редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1994. 285 с.
171. Гаврилишин Б. Україна між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем: геополітичні можливості і обмеження. *Розбудова держави*. 2002. № 7. С. 26–34.
172. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: учебник. Москва: Логос, 2003.
173. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. М.: Международные отношения, 2001.
174. Гаджиев К. С. Геополитика: учебник / 4-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: mmedia.ozon.ru/multimedia/book-file/1002961296.pdf.
175. Гаджиев К. С. Конец евроцентрического мира и новая конфигурация геополитических сил. М., 1993. 296 с.
176. Газин В. Украина и новый миропорядок. *День*. 2005. 19 июля.
177. Галака Сергій. Майбутнє режиму нерозповсюдження ядерної зброї. *Політична думка*. 1998. № 3-4. С. 75–85.
178. Галкин А. А. Германский фашизм. М.: Наука, 1989. [Електронний ресурс]. Режим доступу: scepsis.Ru/library/id-2735.html.
179. Галумов Э. А. Международный имидж России: стратегия формирования. М.: Известия, 2003.
180. Гальчинский А. Украина – Россия: новая повестка дня стратегического партнерства. *День*. 2005. 12 апреля.
181. Гальчинський А. С. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору: Аналітичні оцінки. К.: НІСД, 2003. 23 с.
182. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.
183. Гальчинський А. С. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору: Аналітичні оцінки. К.: НІСД, 2003.
184. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002.
185. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна Світового Порядку. Львів: Кальварія, 2006.
186. Гао Шуцинь. Трансформація отношений между Россией и КНР после холодной войны. *Полис*. 2010. № 6. С. 141–148.
187. Гагагова Л. С. Империя: идентификация проблемы. *Исторические исследования в России*. Тенденции последних лет / Ред. Г. Бордюгов. М.: АИРО, 1996. С. 332–356.
188. Гейден Г. Критика немецкой геополитики / Пер. с нем. / Ред. Е. Н. Петрунин. М.: Изд-во иностр. лит., 1960.
189. Гельд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація / антиглобалізація. Київ: КІС, 2004.
190. Геополитика / Авторы-сост. В. Барішполець, Д. Барішполець, В. Манилов; Под общ. ред. В. Манилова. М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2002.
191. Геополитика: Антология. М.: Академический Проект; Культура, 2006.
192. Геополитика: Популярная энциклопедия / Авт.-сост. В. А. Барішполець и др. / Под общ. ред. В. Манилова. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002.
193. Геополитика: Хрестоматія / Сост. Б. А. Исаев. СПб.: Питер, 2007.
194. Геополитические и геоэкономические проблемы России. СПб., 1995.
195. Геополітика: Військово-політичні аспекти: Навчальний посібник / Науковий редактор Л. П. Шлемкевич. Львів: ЛІСВ, 2008.
196. Геополітика: Енциклопедія / Є. М. Суліма, М. А. Шепелев, І. П. Білецький та ін. К.: Знання, 2013.
197. Геополітика: енциклопедія / За ред. чл.-кор. НАПН України, д-ра філос. наук, проф. Є. М. Суліми. К.: Знання України, 2013.
198. Геополітичне сходження України: проблеми, сучасний стан, перспективи. Проблеми і перспективи української реформації / За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. К.: МАУП, 2001. С. 181–198.
199. Геополітичний вимір сучасної української ситуації: Розд. 2. Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. К., 2003. Вип. 4. С. 209–254.
200. Герасимчук Т. Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989–2004): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Ін-т історії України НАН України. К., 2005.
201. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / Переклад з англ. К.: Дух і Літера, 2011.
202. Гитлер А. Моя борьба / Перевод с немецкого с комментариями и редакциями. Б.м.: ИТФ «Т-ОКО», 1996. 228 с.
203. Гитлер А. Моя борьба. Х.: ООО «Свитовид», 2003.
204. Гливаковский А. Сценарий «атлантистов». *День*. 1993. 3 апреля.
205. Глобализация как стержневая проблема грядущего мира («круглый стол»). *Международная жизнь*. 2000. № 11.
206. Глобализация мирового хозяйства и национальные интересы России / В. П. Колосов (ред.); Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. Экономический ф-т. М.: ТЕИС, 2002.
207. Глобализация: человеческое измерение / Отв. ред. А. В. Торкунов. М., 2002.
208. Глобалізація і безпека розвитку: кол. монографія / Наук. ред. О. Г. Білоруса. К.: Національний економічний університет, 2001.
209. Глобальне управління – 2025: вирішальний момент / Переклад з англ. Г. Ленів. Львів: Літопис, 2011.
210. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О. Г. Білорус (ред.) та ін.; НАН України. Інститут світової економіки і міжнародних відносин. К., 1998.
211. Глобальные вызовы и Европа: Сборник обзоров и рефератов / Т. Кондратьева, И. Новоженова (ред.). М., 2003.
212. Гнатюк Микола. Переваги стратегії приєднання України до Європейського Союзу: SWOT аналіз. *Політичний менеджмент*. 2010. № 3. С. 147–153.

213. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: Авторизований переклад з польської. Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут критики. К.: Критика, 2005.
214. Головченко В. «Дракон у тумані»: геополітичний виклик Пекіна і відповідь Вашингтона. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 97–107.
215. Голубчиков Ю. Н. Российский Север в современной геополитике. *Общественные науки и современность*. 1999. № 1. С. 125–130.
216. Гончаренко О. М. Геополітична дилема України. *Економічний часопис*. 1997. № 9. С. 3–9.
217. Гончаренко О. М. Пріоритети та засади формування інтегральної стратегії національної безпеки на перспективу. *Стратегічна панорама*. 1998. № 1-2.
218. Гончаренко О. М., Парахонський Б. О. Геополітичні пріоритети світових потуг і України. *Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку*. К., 1999.
219. Горбулин В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. К.: Брайт Букс, 2019.
220. Горбунов Євген, Возняк Степан, Соловей Олексій. Геополітичні закономірності розвитку глобального світу. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 156–165.
221. Горичева Л. Естественные-природные условия развития национальных хозяйств России и Западной Европы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 2, 3.
222. Горичева Л. Культурно-историческая целостность национально-государственного хозяйства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 1.
223. Горяев А. Евразийская идея в современном измерении. *Россия и современный мир*. 2003. № 3. С. 112–122.
224. Грани глобализации, трудные вопросы современного мира / Под ред. А. Б. Вебера. М.: Горбачев-фонд, 2003.
225. Гречанінов Вадим. Після розпаду біполярної системи. Новий світовий порядок та глобалізація на початку ХХІ століття. *Політика і час*. 2002. № 1. С. 58–67.
226. Гречко П. Империиум – императив нового мирового порядка. *Свободная мысль – XXI*. 2004. № 2. С. 3–11.
227. Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння?: Етнополітичний аналіз. Львів: НАН України, Інститут народознавства, 1997.
228. Гринів Олег. Передбачення глобального масштабу. *Луна Юрій. Росподіл Росії*. Львів, 1995. С. I–XX.
229. Гринько С. В. Особливості розвитку предмета геополітики як науки, що формується. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Серія: Міжнародні відносини. 2002. Вип. 21–24. С. 190–194.
230. Гриффіс Р. Т. Основания европейской интеграции. *Полис*. 2002. № 4. С. 135–145.
231. Грищенко Т. Геостратегія пост біполярності (сучасні американські концепції та Україна). *Політична думка*. 1997. № 1.
232. Громько А. Россия и Иран: новая реальность. *Независимая газета*. 1998. 26 июня.
233. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. К.: Либідь, 1992.
234. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». Львів: Світ, 2002.
235. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». Львів: Світ, 2005.
236. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 3: «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». Львів: Світ, 2005.
237. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.
238. Грэхем Томас. Переосмысливая отношения между США и Россией. *Независимая газета*. 2001. 21 марта.
239. Губань Радим. Потентат планети. *Людина і політика*. 2001. № 3. С. 109–113.
240. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002.
241. Губський Б. В. Внутрішні та зовнішні фактори економічної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 2000. № 1-2. С. 75–79.
242. Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях. М.: Международные отношения, 2000.
243. Гудзь Євген. Моно-, бі- чи багатополарність зовнішньої політики майбутнього. *Нова політика*. 1999. № 2 (22). С. 15–17.
244. Гумилев Л. История народа Хунну: В 2-х книгах. М., 2002.
245. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва: Айрис Пресс, 2004.
246. Гумилев Л. Открытие Хазарии. М., 2002.
247. Гумилев Л. Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. М.: АСТ, 2005.
248. Гумилев Л. Тысячелетие вокруг Каспия. М., 2002.
249. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 2002.
250. Гумилев Л. Н. Из истории Евразии. М.: Искусство, 1993.
251. Гумилев Л. Н. От Руси к России: очерки этнической истории. М.: Экспресс, Прогресс, 1992.
252. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Л.: Гидрометеиздат, 1990.
253. Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и история природы. М.: Экспресс, 1993.
254. Гунчак Т. Україна: ХХ століття. К.: Дніпро, 2005.
255. Гуренко В. Геополітика і націонал-соціалізм. *Нова політика*. 2001. № 5. С. 44–46.
256. Гуцало Марія. Європейська політика безпеки у сфері протидії тероризму. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 147–154.

257. Гуцало Марія. Процеси глобалізації і деякі чинники ескалації терористичних проявів. *Політичний менеджмент*. № 6. С. 125–132.
258. Давыдов Ю. П. «Старый» европеизм против «нового» атлантизма. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2003. № 9. С. 3–20.
259. Давыдов Ю. П. США: меняющееся видение меняющихся угроз. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2004. № 10. С. 3–22.
260. Даниелова А. Основные направления информатизации американского сообщества. *США-Канада*. 1999. № 5.
261. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991.
262. Даниленко И. Высшая стратегия и судьбы Отечества. Вандам А. Е. Геополитика и геостратегия / Сост., вступ. ст. и коммент. И. Образцова. М.: Кучково поле, 2002. С. 235–260.
263. Дахин А. В. Свежее дыхание имперской идеи. *Полис*. 2004. № 1. С. 32–33.
264. Дахин В. Н. Контуры имперской системы: О новой модели международных отношений. *Свободная мысль – XXI*. 2001. № 11. С. 46–55.
265. Дашевська О. В. Геополітичний статус держави: сутність, фактори та функції. *Грані*. 2015. № 9 (125). С. 33–37.
266. Дашевська О. В. Стан геополітичних досліджень в українській науці. *Грані*. 2016. № 1 (129). С. 59–66.
267. Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический бартер или этноконтактная зона). Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). М., 1989.
268. Дебенко Василь. Генеза деспотизму і месіанства в Московській державі. *Нова політика*. 1998. № 6 (20). С. 25–28.
269. Дегоев В. Кавказские горизонты Большой Европы. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 5. С. 150–160.
270. Делягин М. Мировой кризис: Общая теория глобализации / М. Делягин. – М.: ИНФРА-М, 2003.
271. Делягин М. Миссия России в эпоху второго «кризиса Гуттенберга». *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 1. С. 99–113.
272. Делягин М. От глобальных противоречий – к региональным конфликтам. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 5. С. 128–135.
273. Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 73–82.
274. Дергачев А. Украина-российские отношения – европейский и евразийский контекст. *Полис*. 2000. № 6. С. 110–121.
275. Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. К.: КНТ, 2009.
276. Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика. Киев: ВИРА-Р, 2004.
277. Дергачев В. Геоэкономика (Современная геополитика). К.: ВИРА-Р, 2002.
278. Дергачев В. А. Балканское зарево: трансформация геополитического пространства. *Национальные интересы*. 1999. № 4.
279. Дергачев В. А. Восточноевропейский геополитический узел. *Проблемы постсоветских стран*. М.: ИМЭПИ РАН, 1999.

280. Дергачев В. А. Геополитика: Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
281. Дергачев В. А. Геополитическая трансформация Украины. Россия и СНГ в новейших европейских интеграционных процессах. М.: ИМЭПИ РАН, 2003.
282. Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. К.: КНТ, 2009.
283. Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика. К.: ВИРА-Р, 2004.
284. Дергачов О. Небезпека як атрибут державності. *Політична думка*. 1997. № 1.
285. Дергачов О. Україна в сучасних геополітичних перетвореннях. *Політична думка*. 1998. № 2.
286. Дергачов Олександр. Геополітичні констеляції посткомуністичного світу. *Політична думка*. 1995. № 1. С. 51–62.
287. Дергачов Олександр. Міжнародне становище України. *Політична думка*. 2000. № 2. С. 92–110.
288. Дергачов Олександр. Україна в європейському та євразійському інтер'єрі. *Політична думка*. 2000. № 4. С. 80–91.
289. Державотворчий процес в Україні. 1991–2006 / Редакційна колегія: В. А. Смолій (відповідальний редактор), В. М. Геєць, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький (заступник відповідального редактора), Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. С. Онищенко, М. В. Попович, Ю. С. Шемшученко. К.: Наукова думка, 2007.
290. Держалюк М. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях 20 ст. *Політична думка*. 1996. № 1. С. 64–85.
291. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. М.: Прогресс, 1988.
292. Джердж С. Україна – НАТО: співробітництво заради безпеки. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
293. Джозеф Най: Якщо у сусідів України різне бачення політики, досить важко підібрати шлях, який зацікавить всіх [Електронний ресурс] Главком : Офіційний веб-сайт. – 14 березня 2011 р. – Режим доступу : <https://glavcom.ua/publications/113741-dzhozef-naj-jakshcho-u-susidiv-ukrajini-rizne-bachennja-politiki-dosit-vazhko-pidibrati-shljah-jakij-zatsikavit-vsih.html>.
294. Дзьобань О. Геополітичні чинники системи національної безпеки (соціально-філософський аспект). *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 83–90.
295. Динис Г. Г., Дербак В. І., Сюсько І. М. Транскордонне співробітництво України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 110–127.
296. Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої Всесвіт. конф., Київ, 25 трав. 2006 р. К.: МАУП, 2007.
297. Дівак В. В. Країни «Великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального виміру [Електронний ресурс] / В. В. Дівак. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/oc.gum/DIP/2012_56/01_105.Pdf.

298. Дівак Вікторія. Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 107–119.
299. Для чого Україні вступ до НАТО. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
300. Дневники Йозефа Геббельса. 1940-1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1995. № 3.
301. Дністрянський М. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди? *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія Географічні науки. 2013. № 16. С. 163–167.
302. Дністрянський М. Праці С. Рудницького і Ю. Липи в контексті європейської політико-географічної думки. *Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль, 2000. Випуск 2. С. 73–77.
303. Дністрянський М. С. Геополітика: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011.
304. Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.
305. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України. Львів, 2006.
306. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000.
307. Добрански С. Формирование Черноморского сообщества. *Полис*. 2013. № 1. С. 177–181.
308. Добровольський О. В. Геополітичний розвиток Південної Азії, Океанії, Африки й Латинської Америки та інтереси України. К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2006.
309. Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе: религия, государство-нация, власть. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 12.
310. Додонов Роман. Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С. 127–140.
311. Документы масонских лож в «особом» архиве. *Родина*. 1993. № 2.
312. Домащенко Л. М. «Всеукраїнська трилогія» Юрія Липи: геополітичний ракурс. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Філософія. Політологія. 2007. Випуск 84–86. С. 166–169.
313. Домащенко Л. М. Зовнішньополітична діяльність України в міжнародних політичних відносинах. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Людина – Світ – Культура»* (20-21 квітня 2004 року). К.: Центр навчальної літератури, 2004.
314. Домащенко Л. М. Основні положення доктрини Юрія Липи. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2008»* Київського національного університету імені Тараса Шевченка (16-17 квітня 2008 року). Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. Ч. 2. С. 69–71.
315. Донцов В. Е., Чурилина Т. А. Международный терроризм и ислам. *Терроризм в современном мире: истоки, сущность, направления и угрозы*. М.: ИС РАН, 2003.
316. Донцов Д. За яку революцію. Репринтне відтворення 1957 р. Львів, 1990.
317. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. К., 1991.
318. Донцов Д. Клич доби. Репринтне відтворення. Лондон: Союз українців у Великій Британії, 1968.
319. Донцов Д. Московська отрута. К.: ФОП Стебеляк, 2015.
320. Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение. Мелитополь, 1918.
321. Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001.
322. Дорошко М. С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору: Навчальний посібник. К.: Ніка-Центр, 2011.
323. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. К.: НІСД, 2014.
324. Дугин А. Г. Мистерии Евразии. М.: Арктогея, 1996.
325. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва: Арктогея-центр, 1999.
326. Дугин А. Г. Проект «Евразия». М.: Яуза: Эксмо, 2004.
327. Дугин А. Евразийство как политическая философия [Електронний ресурс] / А. Дугин. Персональний сайт. Режим доступу : <http://dugin.ru/video/aleksandr-dugin-evraziystvo-kak-politicheskaya-filosofiya>.
328. Дугин А. Евразийство: от философии к политике. *Независимая газета*. 2001. 30 мая.
329. Дугин А. Конспирология. Наука о заговорах, секретных обществах и тайной войне. М.: РОФ «Евразия», 2005.
330. Дугин Александр. Геополитика постмодерна. Времена новых империй. Очерки геополитики XXI века. СПб.: Амфора, 2007.
331. Дугин Александр. Мондиализм и атлантизм (Конспирология, Москва, 2005). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1326>.
332. Дудко Ирина. Держдепартамент і держсекретар в системі зовнішньополітичного механізму США. *Політичний менеджмент*. 2006. № 5. С. 145–163.
333. Евангелиста М. Геополитика и будущее Российской Федерации. *Полис*. 2002. № 2. С. 82–98.
334. Евзеров Р. Я. Украина: с Россией вместе или врозь? М.: Весь мир, 2000.
335. Европа и вызовы XXI века: Реферативный сборник / Т. Г. Парлахина (ред.). М.: РАН, ИНИОН, 1993.
336. Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. М.: ИНФРА-М, 2008.

337. Елисеєва О. И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина. М., 2000.
338. Енциклопедія політичної думки / За редакцією Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000.
339. Ерасов Б. С. Социокультурные и геополитические принципы евразийства. *Полис*. 2001. № 5. С. 65–74.
340. Ефимов Н. Н. Ответы на вызовы XXI века. *Полис*. 2010. № 1. С. 166–172.
341. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974.
342. Європейський Союз: вчора, сьогодні, завтра / Укл. Ю. І. Макар, В. І. Бурдяк, Т. Д. Івасютин та ін. Чернівці: «Рута», 2008.
343. Жаде З. А. Геополитическое мироощущение как измерение политической реальности. *Мировые процессы, политические конфликты и безопасность* / Редкол.: Л. И. Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. С. 25–35.
344. Жан К., Савона П. Геоэкономика. Господство экономического пространства. М., 1997.
345. Жангожа Р. Н., Негель Л. С. Геополітичні та гео економічні аспекти українсько-російських відносин. *Стратегічна панорама*. 1999. № 1-2. С. 89–92.
346. Жеглова Юлия. Старые темы и новые вызовы. *Независимое военное обозрение*. 1998. № 8. (Про конфлікт на Балканах).
347. Жильцов С. С., Зонн И. С., Ушков А. М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003.
348. Завальнюк О. Й. Соціально-географічний аспект регіональної політики. *Український географічний журнал*. 1999. № 2. С. 15–19.
349. Загладин Н. В. Глобализация: вызовы современного мира. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9. С. 10–13.
350. Загладин Н. В. Кризис цивилизации или гуманитарного знания? *Полис*. 2010. № 2. – С. 146–157.
351. Замятин Д. Н. Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях. М.: РОССПЭН, 2004.
352. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. *Полис*. 2001. № 6. С. 97–115.
353. Замятин Д. Н. Геополитические образы мирового развития. *Общественные науки и современность*. 2001. № 1.
354. Замятин Д. Н. Историко-географические аспекты региональной политики и государственного управления в России. *Регионоведение*. 1999. № 1.
355. Замятин Д. Н. Метагеографические оси Евразии. *Полис*. 2010. № 4. С. 22–47.
356. Замятин Д. Н. Моделирование геополитических ситуаций (на примере Центральной Азии во второй половине XIX века). *Полис*. 1998. № 2, 3.
357. Замятин Д. Н. Образы страны: структура и динамика. *Общественные науки и современность*. 2000. № 1.
358. Замятин Д. Н. Политико-географические образы и геополитические карты мира (Представление географических знаний в моделях политического мышления). *Полис*. 1998. № 6.
359. Замятина Н. Ю. Модели политического пространства. *Полис*. 1999. № 4. С. 29–41.
360. Збигнев Бжезинский: прогноз об Украине и России [Электронный ресурс] Телеканал «Интер» : видео с экрана. Режим доступа : https://www.youtube.com/watch?v=4zWwFy_JeWo.
361. Зиновьев А. Глобальное сверхобщество и Россия. М.: АСТ, 2000.
362. Зиновьев А. Запад. М.: ЭКСМО, 2003.
363. Зінченко А. Л., Дячук Ю. І. Геополітичні дослідження в Україні в 90-х роках XX століття: спроба критичного аналізу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. Вип. 10. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 260–286.
364. Зінько С. Ислам у світових геополітичних і гео економічних процесах. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 91–100.
365. Зленко А. Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004.
366. Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків: ФОЛІО, 2003.
367. Злобин Н. Второй новый миропорядок. Геополитические головоломки. М.: Эксмо, 2009.
368. Зовнішня політика політика України та шляхи країни до Європи. К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 2007.
369. Зовнішньополітичні пріоритети Росії (аналітична доповідь). *Політична думка*. 1998. № 1. С. 76–90.
370. Зонн И. С., Жильцов С. С. Стратегия США в Каспийском регионе («Большая игра – 2»). М.: ООО «Эдель-М», 2003.
371. Зубов А. Геополитическое будущее Кавказа: опыт ретроспективно-сравнительного анализа. *Знамя*. 2000. № 4.
372. Зюганов Г. География победы. Основы российской геополитики. М., 1997.
373. Зюганов Г. А. Глобализация и судьба человечества. М.: «Молодая гвардия», 2002.
374. Зюганов Г. А. Россия – Родина моя. М.: Информпечать, 1998.
375. Зюсс Д., Зюсс В. Третий рейх. Расцвет и крах империи. Харьков – Белгород: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2009.
376. Иванов И. Д. Расширение ЕС на восток: последствия для России. *Современная Европа*. 2003. № 3 (15). С. 23–34.
377. Иванов С. А. Восприятие пределов империи: от Рима к Византии. *Славяне и их соседи*. Вып. 8. М., 1998.
378. Ивасита А. Москва – Пекин: «стратегическое партнерство» и пограничные переговоры. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 11. С. 92–96.

379. Ивашов Л. Г. Россия или Московия? Геополитическое измерение национальной безопасности России. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002.
380. Ильин И. Что сулит миру расчленение России. *Русский рубеж*. М.: Художественная литература, 1991.
381. Ильин М. В. Альтернативы развития Украины и России. *Політична думка*. 1998. № 3-4. С. 7–10.
382. Ильин М. В. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе. *Политическая наука*: Сб. науч. тр. М., 2008. № 1. С. 101–131.
383. Ильин М. В. Геохронополитика – соединение времен и пространств. *Вестник Московского университета*. Серия: Политические науки. 1997. № 2. С. 28–43.
384. Ильин М. В. Кольцевая модель глобального геополитического пространства. *Полис*. 2011. № 2. С. 129–133.
385. Ильин М. В. Критерий современности в политике. *Полис*. 1995. № 1. С. 80–87.
386. Ильин М. В. Проблемы формирования «острова Россия» и контуры его внутренней геополитики. *Вестник Московского университета*. Серия: Политические науки. 1995. № 1. С. 37–52.
387. Ильин М. В. Российский выбор: сделан, отсрочен, отменен? *Полис*. 2003. № 2. С. 157–163.
388. Ильин М. В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий. М.: РОССПЭН, 1997.
389. Ильин М. В. Формирование и контуры внутренней геополитики Европы в двойной системе Евразия-Европа. *Вестник Московского университета*. Серия: Политические науки. 1999. № 6. С. 60–75.
390. Ильин М. В. Хронополитическое измерение: за пределами повседневности и истории. *Полис*. 1996. № 1. С. 55–77.
391. Ильин М. В. Этапы становления внутренней геополитики России и Украины. *Полис*. 1998. № 3. С. 82–94.
392. Ильин М. В., Мелешкина Е. Ю., Мельвиль А. Ю. Формирование новых государств: внешние и внутренние факторы консолидации. *Полис*. 2010. № 3. С. 26–39.
393. Ильинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини: Вчера, сегодня, завтра. М.: Вече, 2000.
394. Империя пространства: Хрестоматия по геополитике и геокультурне России / Сост. Д. Н. Замятин, А. Н. Замятин. М.: РОССПЭН, 2003.
395. Иноземцев В. Бессмысленность вопрошания. *Свободная мысль – XXI*. 2004. № 1. С. 4–12.
396. Иноземцев В. Британская империя и современная геополитика. *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 8.
397. Иноземцев В. Перспективы глобализации: оправданы ли риски? *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 2.
398. Иноземцев В. Россия в системе международных отношений XXI века. *Международная жизнь*. 2002. № 9-10.

399. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Штрихи к портрету Старого Света в новом столетии. М.: Интердиалект, 2002.
400. Иноземцев В. Л. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XXI веке. *Свободная мысль – XXI*. 2002. № 3. С. 14–25.
401. Иноземцев В. Л. Глобальный конфликт XXI в. Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий. *Полис*. 2001. № 6. С. 131–139.
402. Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. М.: Academia, Наука, 1999.
403. Иноземцев В. Л. США и ЕС в новом столетии: союзники или соперники? *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2002. № 10. С. 59–73.
404. Иноземцев В. Л., Караганов С. А. О мировом порядке XXI века. *Россия в глобальной политике*. 2005. Т. 1. № 1.
405. Ионин Л. Г. Консервативная геополитика и прогрессивная глобалистика. *Социс*. 1998. № 10. С. 34–43.
406. Ирхин А. А. Геополитические центры Евразии и национальные интересы Украины. Севастополь: Рабэст, 2011.
407. Исаев Б. А. Геополитика классическая и геополитика современная. *Полис*. 2011. № 2. С. 69–85.
408. Исаев И. А. Геополитика России-Евразии: возвращение к традиции? *Национальные интересы – актуальные проблемы российского общества, государства, геополитики, экономики и истории в освещении известных политиков, философов, публицистов*. 2003. № 4. С. 20-21.
409. Историки античности: В двух томах. Т. 1. Древняя Греция. М.: Издательство «Правда», 1989.
410. Игнатъева Т. Геополітика України в категоріях і поняттях: минуле та сучасність: Навчальний посібник. Камянець-Подільський, 2015.
411. Ільїн Михаїл. Етапи становлення внутрішньої геополітики Росії та України. *Політична думка*. 1998. № 2. С. 120–139.
412. Історія політичної думки України: підручник / за загальною редакцією Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017.
413. Каганский В. Л. Кривда и правда евразийства (Смысл и статус евразийской концепции пространства России). *Общественные науки и современность*. 2003. № 4. С. 63–79; № 5. С. 70–83.
414. Каграманов Ю. Ислам, Россия и Запад. *Новый мир*. 2001. № 7.
415. Казанков Р. Ю. Проблема формування Чорноморського геополітичного простору в першій половині ХХ ст.: український варіант. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія Історія. Харків, 2008. Випуск 11. С. 44–50.
416. Казанцев А. А., Меркушев В. Н. Россия и постсоветское пространство: перспективы использования «мягкой силы». *Полис*. 2008. № 2.
417. Казань, Москва, Петербург: Российская империя взглядом из разных улов / Б. Гаспаров и др. (ред.). М.: О.Г.И., 1997.

418. Казарян Л. Г. По ту сторону системы координат (Мирополитические и мирохозяйственные процессы через призму западной геополитики). *Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме)* / Э. Б. Алаев, В. Я. Белокреницкий и др. ; А. И. Неклесса (рук. Проекта и отв. ред.). СПб., 1996.
419. Кальвакоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х книгах. М.: Международные отношения, 2000. Т. 1 ; Т. 2.
420. Каменецкий Максим. Колишня Югославія – конфліктогенний простір (спроба політичної морфології). *Політична думка*. 1995. № 2-3. С. 40–49.
421. Камінський Євген. Протодемократичні концепції світового правління і перспектива України у XXI столітті. *Політична думка*. 2001. № 3. С. 102–108.
422. Кан Ден Сік. Політика Російської Федерації на Корейському півострові. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 166–170.
423. Канак Ф., Гловатий М. Україна у світовому просторі: національне буття і міжнародна відповідальність. Україна в сучасному геополітичному просторі. К., 2000.
424. Канцелярук Б. І. Східноєвропейська дилема Америки. К., 1995.
425. Канцелярук Борис. Політика приреченої заплутаності. *Нова політика*. 1999. № 2 (22). С. 18–21.
426. Каплан М. Система и процесс в международной политике. *Вестник Московского университета*. Сер. Социология и политика. 1998. № 2. С. 125–141.
427. Караганов С. А. Россия, Европа и новые вызовы. *Современная Европа*. 2003. № 1 (13). С. 8–15.
428. Каспэ С. И. Империи: генезис, структура, функции. *Полис*. 1997. № 5. С. 31–47.
429. Катин В. США шпионят за Европой. *Независимая газета*. 2001. 6 июня.
430. Кафарський Володимир. Україна – ЄС: нові перспективи націотворення. *Політичний менеджмент*. 2005. № 3. С. 3–15.
431. Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: Галицька видавнича спілка, 2013.
432. Квіт С. Українська геополітика: неприєднаність до життя? *Визвольний шлях*. 2000. № 3. С. 3–7.
433. Кеннеди П. Вступая в XXI век. М.: Весь мир, 1997.
434. Кизеветтер А. А. Евразийство (1926). *Философские науки*. 1991. № 12. С. 123–136.
435. Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба. М.: «Прогресс-Панагея», 1991.
436. Кирилюк Ф. М. Історія політології. К.: Видавництво «Знання України», 2002.
437. Кириченко В. Українсько-російські відносини: час для дій. *Віче*. 1999. № 3. С. 133–145.
438. Киселев И. Ю., Смирнов А. Г. Образ государства как фактор принятия внешнеполитических решений. *Полис*. 2004. № 4. С. 116–125.
439. Кисельов Є. Л. Методологія геополітики. Харків: Магістр, 2002.
440. Киссинджер Г. Дипломатія. М.: Ладомир, 1997.
441. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? М., 2002.
442. Киссинджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика: Сокр. пер. с англ. / Под ред. проф., ген.-лейт. С. Н. Красильникова. М.: Изд. иностр. лит., 1959.
443. Китай в мировой политике / Отв. ред. А. В. Торкунов. М., 2001.
444. Китайский фактор. *Независимая газета*. 1998. 9 июля.
445. Кіндратець Олена. Проблеми війни і миру в третьому тисячолітті. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 119–127.
446. Кінець історії? Американський політолог Френсіс Фукуяма – про майбутнє України : Анонс [Електронний ресурс] Новое Время : Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <https://nv.ua/ukr/ukraine/dialoghi-pro-majbutnje-z-frensisom-fukujamoju-vidomij-amerikanskij-politolog-pro-provali-ta-uspikhi-ukrajintsiv-2463862.html>.
447. Кір'яков П. О., Лускалова К. Є., Литвиненко В. І. Україна в російських геополітичних концепціях. *Стратегічна панорама*. 1998. № 3-4. С. 51–59.
448. Кісь Р. Фінал Третього Риму: Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998.
449. Кіш Є. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичної ролі нових кордонів ЄС. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Політологія. Соціологія. Філософія. 2006. Випуск 4. С. 166–174.
450. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002.
451. Классика геополитики. XIX век / Сост. К. Королев. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003.
452. Классика геополитики. XX век / Сост. К. Королев. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003.
453. Клаузевиц К. О войне. М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007.
454. Клепацкий Л. Глобализация и национальные интересы. *Международная жизнь*. 2000. № 1.
455. Клиненко О. Україна і Російська Федерація у міжнародному співтоваристві. *Стратегічна панорама*. 1998. № 3-4. С. 41–50.
456. Клочовський Є. Україна: питання про майбутнє. *Політика і час*. 1994. № 8. С. 12–13.
457. Ключковский Л. Л. Экономический гегемонизм США и Латинская Америка. *Латинская Америка*. 2006. № 1. С. 4–17.
458. Ключников Б. Исламизм, США и Европа. М.: Эксмо, 2003.
459. Ковалев Е. Зловещее предсказание Т. Р. Мальтуса. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 1.
460. Коваленко В. И., Пролубников А. В. Россия за Россию: перспективы XXI века. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 2003. № 1. С. 39–52.
461. Ковалкин В. Россия в новых геополитических реалиях на пороге XXI века. М.: Институт Международного права и экономики, 1996.

462. Коваль В. С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / АН УССР. Ин-т истории. К.: Наукова думка, 1989.
463. Ковальов Павло. Взаємовідносини США з політичними структурами Євросоюзу. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 138–150.
464. Ковальський В. П., Маначинський О. Я., Пронкін Є. К. Оцінка та прогнозування розвитку воєнно-політичної обстановки в деяких регіонах світу. К., 1994.
465. Ковальчук Тетяна. Інституціональний вимір культурної політики Європейського Союзу. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 146–154.
466. Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України. *Політична думка*. 1999. № 1-2.
467. Кокошин А. А. Национальная безопасность России в условиях глобализации. М., 2001.
468. Кокошин А. А. Россия – сверхдержава, великая или региональная держава? *Международная жизнь*. 2002. № 9-10.
469. Кола Доминик. Геоэкономическая и геополитическая модель. Политическая социология. М.: Издательство «Весь мир», «ИНФРА-М», 2001. С. 375–379.
470. Колеман Джон. Комитет 300. Тайны мирового правительства. М.: Витязь, 2001.
471. Коломієць П. Україна між Сходом і Заходом: міст чи кордон? *Політика і час*. 1994. № 12. С. 36–40.
472. Колонтай В. М. Эволюция западных концепций глобализации. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 1.
473. Колосов В. А., Бородулина Н. А. и др. Геополитическая картина мира в средствах массовой информации. *Полис*. 2003. № 3. С. 33–49.
474. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник для студентов вузов. 2-е изд., испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2005.
475. Колосов В. А., О'Локлин Дж. Социально-территориальная динамика и этнические отношения на Северном Кавказе. *Полис*. 2008. № 4.
476. Колосов В. А., Туровский Р. Ф. Геополитическое положение России на пороге XXI века: реалии и перспективы. *Полис*. 2000. № 3. С. 40–60.
477. Коляда С., Кравець Т. Національна безпека країни та світові глобалізаційні процеси. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2003. Вип. 44, ч. 2. С. 3–9.
478. Кондратенко О. Ю. Геополітика: сутність феномену та його еволюція. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія Політологія. 2015. № 4. С. 98–106.
479. Кондратюк С. В. Європейська політика об'єднання Німеччини. К., 2008.
480. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры: Избранные сочинения. М., 1993.
481. Кононенко С. Логіка великодержавності. *Дослідження світової політики*: Політологічні есе. К.: Знання, 1996. С. 85–96.
482. Кононенко Сергій. Новітня великодержавність. *Політична думка*. 1996. № 3-4. С. 139–147.
483. Конфликты в современном мире / Под ред. М. М. Лебедевой. М.: Московский общественный научный фонд, 2001.
484. Концепция внешней политики Российской Федерации. *Международная жизнь*. 2000. № 8-9.
485. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. *Урядовий кур'єр*. 2000. 23 лютого.
486. Копійка В. В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. К.: Юрид. думка, 2005.
487. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. К.: Знання, 2009.
488. Королев С. А. Бесконечное пространство: гео- и социографические образы власти в России. М., 1997.
489. Королев С. А. Поглощение пространства. Геополитическая утопия как жанр исторического действия. *Дружба народов*. 1997. № 12. С. 126–138.
490. Королев С. А. Российская граница как края пространства: Генезис и типология. *Россия и современный мир*. 2002. № 2. С. 5–25.
491. Косевцов В. О., Бінько І. Ф. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. К.: РНБО України, НІСД, 1996.
492. Косиков И. Г., Косикова Л. С. Северный Кавказ. Социально-экономический справочник. М.: Эксклюзив-пресс, 1999.
493. Косолапов Н. Внешняя політика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 3. С. 64–74.
494. Косолапов Н. Международная безопасность и глобальный политический процесс. *Мировая экономика и международные отношения*. 1992. № 12.
495. Косолапов Н. Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязи. *Мировая экономика и международные отношения*. 1992. № 11.
496. Косолапов Н. А. О месте геополитики в эпоху глобализации. *Восток*. 2003. № 4. С. 128–151.
497. Костин А. И. Планетарная парадигма политики в век глобализации. *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2001. № 5. С. 78–93.
498. Костомаров М. Закон Божий. Книга буття українського народу. К., 1991.
499. Котигоренко Віктор. Вплив зовнішніх чинників на етнополітичну ситуацію в Україні. *Людина і політика*. 2001. № 4. С. 10–28.
500. Кочетов Э. Ослепление геополитикой: глобализирующий мир и евразийский континент у опасной развилки. *Безопасность Евразии*. 2001. № 4. С. 287–325.

501. Кочетов Э. Российская школа глобалистики и ее геоэкономический отдел – выход на новые горизонты (мир с позиции человека нового, глобального – геоэкономического). *Безопасность Евразии*. 2003. № 2. С. 229–264.
502. Кочетов Э. Г. Геоэкономика и стратегия России. Истоки и принципы построения внешнеполитической доктрины. М., 1997.
503. Кочетов Э. Г. Осознание глобального мира. *Pro et contra*. 1999. Т. 4. С. 212–221.
504. Кочубей Ю. Мужність думки (Геополітичні візії Юрія Липи в контексті сучасності). *День*. 2004. № 187, № 192.
505. Кременюк В. Внешняя политика Москвы в поисках сути. *Международная жизнь*. 2001. № 4.
506. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми сучасної трансформації. К.: ДрУк, 1999.
507. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К.: «ARC-UKRAINE», 1996.
508. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2001.
509. Кресіна Ірина, Стойко Олена. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 174–180.
510. Кривохижа В. Россия в новом мире: время решений. М.: РИСИ, 1997.
511. Крилюк Роксим. Єврейська диктатура, або Конспірація проти світу. Полтава, 2005.
512. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За редакцією В. С. Крисаченка. К.: НІСД, 2003.
513. Круглашов А. Європейська інтеграція: напрями і перспективи. *Європа: ідеї та процеси*. Чернівці, 1998.
514. Крупкін Павло. Російська еліта: її імперство та можливі ризики для України. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 107–118.
515. Кряжева Е. Влияние Газпрома в Западной Европе усиливается. *Независимая газета*. 1998. 30 июня.
516. Кудряченко А. Між двома полюсами. Деякі питання взаємовідносин України, Польщі, Росії, Німеччини. *Політика і час*. 1993. № 3. С. 16–18.
517. Кудряченко А. Нові політичні виміри поступу Німеччини. *Людина і політика*. 2002. № 6. С. 59–70.
518. Кудряченко А. І. Геополітичне сходження України. *Президент*. 2002. № 9.
519. Кудряченко А. І. Геополітичне сходження України: проблеми, сучасний стан, перспективу. Проблеми і перспективи української реформації: [Кол. моногр.] / За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. К.: МАУП, 2001. С. 181–198.
520. Кудряченко А. І. Політичне сходження України: проблеми, сучасний стан і перспективи. Проблеми та перспективи Української реформації. К., 2001.
521. Кудряченко А. І. Східна Європа на шляху змін. К., 1995.
522. Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика: Підручник. К.: МАУП, 2004.
523. Кузнецов В. Что такое глобализация? *Мировая экономика и международные отношения*. 1998. № 2. С. 12–21; № 3. С. 14–19.
524. Кузнецова Е. НАТО. Тенденция к размыванию альянса. *Международная жизнь*. 2004. № 4–5.
525. Кузьмич А. Заговор мирового правительства. М., 1994.
526. Кузьо Тарас. Україна і чеченська криза. *Політична думка*. 1995. № 1. С. 71–76.
527. Куля Ф. Німецькомовна історіографія 30–50-х років про Україну і Карпатські Україну. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 72–74.
528. Куля Ф. Погляд з Берліна: Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього». *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 82–83.
529. Куля Ф. У поступі за волю: Аксель Шмідт про Україну і Карпатську Україну. *Новини Закарпаття*. 1995. 13 квітня.
530. Кульчицький С. Плани А. Гітлера щодо України. *Історія України*. 2004. № 23–24 (червень). С. 1–3.
531. Кульчицький С. Чому А. Гітлер напав на СРСР у 1941 р.? *Історія України*. 2004. № 14 (квітень). С. 1, 4–6.
532. Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005.
533. Купер Р. Сила і безсилля європейської перспективи. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2005. Число 39.
534. Купренюк Г. Сучасний атлантизм: оцінки і прогнози. *Віче*. 2003. С. 25–31.
535. Кустарев А. Адольф Гитлер. Триумф до поразки. *Новое время*. 1999. № 26 (4 июля). С. 28–31.
536. Кутырев В. Террор в отношениях между народами. *Свободная мысль*. 2006. № 2. С. 156–166.
537. Кухта Б., Зінко І. Геополітичні виміри міжнародної політики. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 4: Міжнародна політика. Львів: Кальварія, 1999. С. 91–122.
538. Кучков Р., Савка А. Экономическая транснационализация: особенности, противоречия. *Экономист*. 2005. № 12. С. 48–55.
539. Лавер О. Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті: Статистичне дослідження. Ужгород, 2002.
540. Лавриненко С. Сучасне геополітичне положення України у працях вітчизняних учених. *Економічна та соціальна географія*. 2014. Випуск 1 (69). С. 3–12.
541. Лаврук Т. П. Новітні особливості інтерпретативної репрезентації геополітичної дійсності. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія Міжнародні відносини. 2012. № 21. С. 26–32.

542. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з нім. К.: «К.І.С.», 2008.
543. Лапкин В. В., Пантин В. И. Геоэкономическая политика: предмет и понятия (К постановке проблемы). *Полис*. 1999. № 4. С. 42–60.
544. Лапшин О. Є. Конфлікт у колишній Югославії 1991–1995 рр. в загальноєвропейській політиці США: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» [Електронний ресурс] / О. Є. Лапшин. Одеса, 1999. 16 с. Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/28384.html>.
545. Лаумулин Мурат. Исламские игроки на центральноазиатском поле: интересы близлежащих мусульманских государств в странах региона. *Центральная Азия и Кавказ*. 2003. № 2 (26).
546. Ле Э. Лингвистический анализ политического дискурса: язык статей о чеченской войне в американской прессе. *Полис*. 2001. № 2. С. 93–112.
547. Лебедев Г. С. «Скандовизантия» и «Славотюркика» как культурно-географические факторы становления Руси. *Русская литература*. 1995. № 3. С. 30–41.
548. Лебедева М. М. Мировая политика: Учебник для вузов. М.: Аспект-Пресс, 2003.
549. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини 20 ст. *Політична думка*. 1994. № 3. С. 52–60.
550. Леонтьев К. Восток, Россия и Славянство. М.: Эксмо, 2007.
551. Лещенко Л. Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія. *Політика і час*. 1993. № 7. С. 13–17.
552. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.; Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007.
553. Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992.
554. Липа Ю. Розподіл Росії. Львів, 1995.
555. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 10.
556. Лисицин Є. Стратегічне партнерство – поняття сучасне. *Віче*. 1999. № 2. С. 32–43.
557. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. К.: Основи, 1994. Т. 1; Т. 2.
558. Литвин В. Зовнішня політика України: 1990–2000. *Віче*. 2001. № 1.
559. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. К.: Видавництво імені Олега Теліги, 2001.
560. Липкін В. А. Національна безпека України. Київ: КНЕУ, 2008.
561. Літвін Л. А. Сучасні геополітичні концепції: висновки для України. *Політичне життя*. 2019. № 4. С. 109–115.
562. Логвиненко Сергій. Геополітичні суперечності в сучасному світі. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 133–139.
563. Логвиненко Сергій. Етнотероризм сьогодні і завтра. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 181–186.
564. Логвиненко Сергій. Суть терористичних загроз в сучасному світі. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 161–167.
565. Лосев І. Крим як геополітична проблема України на зламі ХХ – ХХІ століть [Електронний ресурс] / І. Лосев. Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/36/1/>.
566. Лотман Ю. М. Современность между Востоком и Западом. *Знамя*. 1997. № 9.
567. Лотоцький С., Трохимчик С. Україна в світовому геополітичному просторі. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002.
568. Лохаузен Г. Й. Война в Персидском заливе – война против Европы / Г. Й. Лохаузен. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. 3-е изд. – М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 893–897.
569. Лурье С., Казарян Л. Принципы организации геополитического пространства. *Общественные науки и современность*. 1994. № 4. С. 85–95.
570. Луценко А. Інституалізація геополітики як науки в системі державного управління України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 13. 2009. С. 198–201.
571. Лысенко Н. Наша цель – создание великой империи. *Наш современник*. 1992. № 9. С. 122–130.
572. Любжин А. Что такое империя? *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 5. С. 94–100.
573. Любкемейер Э. Безопасность в мире после Берлинской стены: немецкая точка зрения. *Почепцов Г. Национальная безопасность стран переходного периода: Учеб. пособие для студ.* К.: КНУ ім. Тараса Шевченка. Ін-т міжнародних відносин. К.: 1996. С. 124–126.
574. Люкс Л. Евразийство и консервативная революция. *Вопросы философии*. 1996. № 3. С. 57–69.
575. Ляховенко О. И. Дж. О’Тоал: Критическая геополитика и ее критики. *Политическая наука: Сб. науч. тр.* М., 2009. № 1. С. 178–187.
576. Ляшенко О. О. Встановлення зв’язків з провідними країнами Західної Європи як передумова інтеграції України у західноєвропейські і євроатлантичні структури. *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 127–135.
577. Магда Є. Близькосхідна криза: ретроспектива та прогноз. *Нова політика*. 2001. № 4. С. 30–33.
578. Мадіссон В. В., Шахов В. Л. Сучасна українська геополітика: навч. посіб. Київ: Либідь, 2003.
579. Мадіссон В., Шахов В. Глобальні проблеми та національний інтерес у зовнішній політиці. *Політологічні читання*. 1993. № 4.
580. Мадіссон В., Шахов В. Політологія міжнародних відносин: Навчальний посібник. К.: Либідь, 1997.
581. Мазер Вернер. Адольф Гитлер. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.

582. Майский И. М. Кто помог Гитлеру (Из воспоминаний советского посла). М.: Издательство Института международных отношений, 1962.
583. Макаренко В. Кто союзники России? Ментальность и геополитика: парадоксы политики безопасности России. М.: Аналитико-консультативный центр «СТРАДИС»: ФИАМР, 2000.
584. Макарычев А. С. Глобальное и локальное: меняющаяся роль государства в управлении пространственным развитием: Сб. научн. трудов / Сост. И. Бусыгина, Т. Титова. М., 2003. С. 8–27.
585. Макиавелли Н. Избранное. М.: Рипол Классик, 1999.
586. Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Полис*. 1995. № 4.
587. Маккиндер Х. Дж. Демократические идеалы и реальность. *Полис*. 2011. № 2. С. 134–144.
588. Максименко В. И. Геополитическое измерение истории и среднеазиатский вопрос. *Восток*. 2003. № 5. С. 73–85.
589. Максименко В. И. Происходит ли глобализация? *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 84–102.
590. Максименко В. И. Россия и Азия, или Анти-Бжезинский (очерк геополитики 2000 года). *Восток*. 2000. № 1. С. 52–64; № 2. С. 32–43; № 4. С. 67–77; № 5. С. 48–61.
591. Максименко В. И. Соблазн и иллюзия глобального управления. *Pro et contra*. 2002. Т. 7. № 4. С. 46–56.
592. Максимов О. Н. О способах борьбы с терроризмом в Великобритании. *Власть*. 2000. № 10. С. 46–51.
593. Максимова В. С. Глобализация и устойчивое развитие современного мира: вопросы методологии и практики. *Мировые процессы, политические конфликты и безопасность* / Редкол.: Л. И. Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. С. 11–24.
594. Малахов В. С. Иммиграционные режимы в государствах Запада и в России: теоретико-политический аспект. *Полис*. 2010. Часть I. № 3. С. 60–68; Часть II. № 4. С. 151–158.
595. Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект. М.: Весь мир, 2006.
596. Малашенко А. В. Исламские ориентиры Северного Кавказа. М., 2001.
597. Малаян Р. Международные организации в формирующемся миропорядке. *Космополис*. 2008. № 1.
598. Малевич И. А. Внимание, Китай. Минск., 2001.
599. Малий політичний словник / За редакцією Бориса Кухти. Львів, 1997.
600. Малышева Е. М. Геополитические приоритеты России на Северном Кавказе. Мировые процессы, политические конфликты и безопасность / Редкол.: Л. И. Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. С. 36–53.
601. Мальтус Т. Р. Дослідження закону народонаселення. К.: Основи, 1998.
602. Маначинский А. Я. Ирак: тайне пружины войны. К.: Изд. Дом «РУМБ», 2005. 416 с.
603. Маначинський О. Я., Соболев А. А. Военная безопасность Украины та вплив на неї геополітичних факторів. К., 1997.
604. Манжоло В. А., Андрущенко С. В., Денисенко К. Ю. Україна в європейському геополітичному середовищі. *Україна на шляху інтеграції до ЄС: сучасний стан та подальші перспективи*. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 100 (Частина 1). 2011. С. 37–48.
605. Манжоло В. Европейская политика и Украина. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2005. Вип. 56. Ч. 1. С. 16–18.
606. Манилов В. Л. Безопасность в эпоху партнерства. М.: ТЕРРА, 1999.
607. Мартинов А. Німецько-американські відносини в контексті перспектив становлення нової системи міжнародного світо порядку. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 3–11.
608. Марцун Є. Майбутній світоустрій очима китайських політологів. *Людина і політика*. 2003. № 4. С. 63–72.
609. Масонство: тайная власть избранных / Под ред. Анджелы Черинотти / Пер. с итал. М.: Издательство «Ниола-Пресс», 2008.
610. Матвеева О. Проблеми мондіалістської інтерпретації постглобалізму. *Наукові праці. Політологія*. 2016. Вип. 261. Том 273. С. 103–108.
611. Мацук А. Человек и пространство: сознание как геополитический фактор? [Электронный ресурс] / Режим доступа: www.archipelago.ru.
612. Межуев Б. В. Понятие «национальный интерес» в российской общественно-политической жизни. *Полис*. 1997. № 1. С. 5–31.
613. Мелихов И. Исламский мир. *Международная жизнь*. 2001. № 3.
614. Мельников Д., Черная Л. Империя смерти: Апарат насилля в нацистской Германии. 1933–1945. М.: Политиздат, 1987.
615. Мельников Д., Черная Л. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер. М.: Издательство Агенства печати Новости, 1981.
616. Мельникова І. М., Мартинов А. Ю. Україна в новому геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті роки ХХ століття). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 95–110.
617. Менгес К. Китай: нарастающая угроза. М., 2006.
618. Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. Дж. Арквіллі, Д. Рандельдта; пер. з англ. А. Іщенка. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005.
619. Мехдізаде Фікрат. Вплив НАТО на стан і перспективи розвитку середовища безпеки. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 140–146.
620. Мехдізаде Фікрат. Функції держави у системі міжнародних відносин щодо проблеми національної безпеки. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 126–134.
621. Мечников Л. И. Цивилизация и великие исторические реки: Статья. М.: АО «Изд. группа «Прогресс»-«Панагея», 1995.
622. Миллер А. И. Империя и современный мир – некоторые парадоксы и заблуждения. *Современные империи: Сборник научных трудов* / Сост. А. Миллер. М., 2004. С. 4–11.

623. Милов В. Бизнес вместо геополитики. Транзит как средство возрождения российской экономики. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 2. С. 94–102.
624. Милютин Д. А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики. *Русский геополитический сборник*. 1996. № 2. С. 39–48.
625. Мир России – Евразия: Антология / Сост. Л. И. Новиков, И. Н. Сиземская. М.: Высшая школа, 1995.
626. Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие / Под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. СПб.: Питер, 2006.
627. Мировые процессы, политические конфликты и безопасность / Редкол.: Л. И. Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007.
628. Мирский Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 6.
629. Митин И. И. На пути к мифогеографии России: «игры пространством». *Вестник Евразии*. 2004. № 3. С. 140–159.
630. Митрофанов А. В. Шаги новой геополитики. М.: Русский вестник, 1997.
631. Митрофанова Оксана. Польща як стратегічний партнер України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 153–160.
632. Михайленко М. Вызовы или стимулы глобализации? [Электронный ресурс] / М. Михайленко. Сайт незалежного аналітичного ресурсу «Діалог. UA». Режим доступу: // <http://dialogs.org.ua>.
633. Михайлов Т. А. История геополитических идей. М.: Логос, 1999.
634. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; К.: Видавнича фірма «Відродження», 2004.
635. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. К., 2001.
636. Михальченко Н. Лимитроф Европы: случайность или судьба Украины. *Украина в современном геополитическом пространстве*. Приложение № 5 (10) к журналу «Персонал». 2000. № 2 (56).
637. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. К., 2001.
638. Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1980–2000 роки / Керівник авторського колективу Л. Ф. Гайдуков. К., 2001.
639. Міжнародні організації: Навч. посіб. / За ред. О. С. Кучика. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2007.
640. Мітрофанова О. О. Франція в контексті східноєвропейської безпеки (Україна, Росія, Польща). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 189–202.
641. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под. ред. П. Бергера и С. Хантингтона. Пер. с англ. М.: Аспект-Пресс, 2004.
642. Могилевкин И. Россия: пространство как экономическая и политическая категория. *Мировая экономика и международные отношения*. 1996. № 8. С. 54–65.
643. Модельски Дж. Эволюция глобальной политики. *Полис*. 2005. № 3. С. 62–82.
644. Модестов С. А. Геополитика ислама. М., 2003.
645. Модестов С. А. Информационное противоборство как фактор геополитической конкуренции. М., 1999.
646. Моисеев Н. Н. Евразийский союз: новые рубежи, проблемы и перспективы. М.: ИСПИ РАН, 1996.
647. Молодяков В. Э. Геостратегические проекты принца Коноэ. *Русский геополитический сборник*. Вып. № 2. М., 1997–1998.
648. Молчанов М. А. Дискуссионные аспекты проблемы «национальный интерес». *Полис*. 2000. № 1. С. 8–22.
649. Монбриаль Т. де Действие и система мира. М.: МГИМО, РОССПЭН, 2005. 488 с. (Глобализация. С. 295–316, 364–382).
650. Моннэ Жан. Реальность и политика. М., 2001.
651. Монтескье Ш. О духе законов. М.: Мысль, 1999.
652. Морамарко Микеле. Массонство в прошлом и настоящем. М.: Прогресс, 1990.
653. Моргацький В., Дністрянський М. Геостратегічні інтереси в регіоні Західні Балкани у контексті нових геополітичних реалій. *Економічна та соціальна географія. Наукові записки*. 2018. № 1. С. 51–64.
654. Мороз Андрій. Світоглядні орієнтації молоді в контексті євроінтеграційної політики України. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 158–164.
655. Морозов И. Л. Политический экстремизм в период глобализации. Мировые процессы, политические конфликты и безопасность / Редкол.: Л. И. Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. С. 54–64.
656. Москва и Париж снова вместе. *Независимое военное обозрение*. 1998. № 26.
657. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма. М.: ЗАО Центрполиграф, 2003.
658. Мселлему С. А. Корни террора / Пер. с англ. Б. Петрука. *Азия и Африка сегодня*. 2006. № 3. С. 39–43.
659. Мурадян И. Насколько реалистична американская перекройка границ в Азии? [Электронный ресурс]. Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsd.php?st=1254134280>.
660. Мурсалиев М. Построение и разработка геополитических сценариев [Электронный ресурс]. Режим доступу: www.archipelago.ru.
661. Мхитарян Н. Україна і Туреччина в рамках ЧЕС. *Політика і час*. 1997. № 4. С. 42–46.
662. Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю. *Классика геополитики, XIX век: Сб.* / Сост. К. Королев. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 183–274.
663. Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и Империю (1793–1802). Т. 1. М.-СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002.
664. Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и Империю (1802–1812). Т. 2. М.-СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002.

665. Нагайчук В. І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході. *Глобалізація і сучасний міжнародний процес* / За заг. Ред. проф. Б. Гуменюка і проф. С. Шергіна. Х.: Університет «Україна», 2009. С. 318–355.
666. Нариси з історії дипломатії України / Голова редакційної ради В. М. Литвин; відповідальний редактор В. А. Смолій. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2001.
667. Нартов Н. А. Геополітика: Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2004.
668. НАТО і Україна. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
669. НАТО: історія, структура, діяльність, перспективи: Навч. посіб. / С. В. Федонюк, В. Й. Лажник, А. А. Моренчук та ін. Луцьк: «Вежа», 2008.
670. Наумкіна Світлана, Ткачук Юлія. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. С. 121–128.
671. Национальная безопасность России глазами экспертов. Аналитический доклад Института социологии РАН. *Полис*. 2011. № 3. С. 8–23.
672. Национальная идея России / Б. А. Аникин (ред.), В. В. Ефимова и др. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2002.
673. Неклесса А. Внешняя политика нового мира: движение к нестационарной системе мировых связей. *Pro et contra*. 2002. Т. 7. № 4. С. 7–25.
674. Неклесса А. И. «Российский проект» в системе мировых координат XXI века. *Постиндустриальный мир*: Центр, периферия, Россия. Сб. 3: Особый случай России. М., 1999. С. 6–15.
675. Неклесса А. И. «Третий Рим» или «третий мир»: глобальные сдвиги и национальная стратегия России. *Восток*. 1995. № 1. С. 5–19.
676. Неклесса А. И. ORDO QVARDO – четвертый порядок: пришествие пост-современного мира. *Полис*. 2000. № 6. С. 6–27.
677. Неклесса А. И. Глобализация: новый цивилизационный контекст. *Проблемы глобализации*. М.: Новый век, 2001.
678. Неклесса А. И. Пакс Экономикана: новое геозкономическое мироустройство. *Экономические стратегии*. 1999. № 1.
679. Неклесса А. И. Постсовременный мир в новой системе координат. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) / Э. Б. Алаев, В. Я. Белокреницкий и др.; А. И. Неклесса (рук. проекта и отв. ред.). СПб.: Алетейя, 2000. С. 11–78.
680. Неклесса А. И. Управляемый хаос: движение к нестандартной системе-мировых отношений. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9.
681. Неклесса А. И. Эпилог истории. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) / Э. Б. Алаев, В. Я. Белокреницкий и др.; А. И. Неклесса (рук. проекта и отв. ред.). СПб.: Алетейя, 2000. С. 206–259.
682. Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття. *Політична думка*. 1995. № 2-3. С. 50–70.
683. Нечай М. І., Чередниченко О. Т. Російська стратегія і українська перспектива. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 74–95.
684. Новицький В. Геоекономічні пріоритети України: регіональні тенденції. *Економіка України*. 1997. № 5. С. 25–35.
685. Новый курс России: Предпосылки и ориентиры. М.: ИСПИ РАН, Academia, 1996.
686. О'Тол Дж. Геополітика постмодерна? Геополітические представления модерна и за их пределами. *Политическая наука*: Сб. науч. тр. М., 2009. № 1. С. 188–223.
687. Образ Европы: оценки и дискуссии. Реф. сб. / Ред. Ю. Гусаров. М., 2000.
688. Общая теория национальной безопасности: Учебник / Под общ. ред. А. А. Прохожева. Изд. 2-е, доп. М.: Изд-во РАГС, 2005.
689. Ознобичев С. К. Новый мир и отношения Россия-НАТО. *Полис*. 2011. № 3. С. 50–57.
690. Олейников Д. Большая Кавказская война. *Родина*. 2000. № 1-2.
691. Олкотт М. Б. Размышления о политике США в Центральной Азии. *Pro et contra*. 2000. Т. 5. № 3.
692. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. СПб., 2002.
693. Операції НАТО. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
694. Орлова И. Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива. М.: Норма, 1998.
695. Оружие и конфликты XXI века. *Международная жизнь*. 2001. № 9-10.
696. Осипов Г. В. Новый курс России: предпосылки и ориентиры. М.: Academia, 1996.
697. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 4: Міжнародна політика. Львів: Кальварія, 1999.
698. Основы евразийства: [Антология] / Н. Агамалян и др. (сост.); Политическая партия «Евразия». М.: Арктогея центр, 2002.
699. Островская Е. П. Франция: трудная дорога к модернизации. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 80–90.
700. Остроухов В., Петрик В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 135–141.
701. Остроухов Володимир, Лікаренко Олег, Петрик Валентин. Ісламський релігійний екстремізм та ваххабізм. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 133–142.
702. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любимцева О. О. Географія релігій. К.: АртЕк, 1999.
703. Павловський М., Головенко Б. Глобалізація і національна стратегія України у XXI столітті. *Універсум*. 2002. № 9-10. С. 35–41.
704. Пайфер С. Наша главная задача – подтолкнуть Украину, чтобы она пошла вверх. *День*. 1998. 28 октября.
705. Паламарчук О. М. Наукові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення країни. *Стратегічна панорама*. 2000. № 1-2. С. 50–59.

706. Паламарчук О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України. *Український географічний журнал*. 1998. № 1. С. 19–23.
707. Панарин А. Искушение глобализмом. М.: Русский национальный фонд, 2000. М.: ЭКСМО-Пресс, 2002.
708. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. Москва: Эксмо, 2004.
709. Панарин А. С. «Вторая Европа» или «Третий Рим»? : Избранная социально-философская публицистика. М.: РАН, Институт философии, 1996.
710. Панарин А. С. Вызов (Геополитический пессимизм против цивилизационного оптимизма). *Знамя*. 1994. № 6. С. 149–160.
711. Панарин А. С. Геополитика. М., 1997.
712. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. М.: Эдиториал УРСС, 1999.
713. Панарин А. С. Евразийский проект в миросистемном контексте. *Восток*. 1995. – № 2. С. 66–79.
714. Панарин А. С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. М.: Логос, 1998.
715. Панарин А. С. Россия в Евразии: вызовы и ответы. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1994. № 5. С. 25–35.
716. Панарин А. С. Россия в поисках идеи: варианты цивилизационного выбора. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1993. № 5. С. 9–16.
717. Панарин А. С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством). М., 1995.
718. Панарин А. С. Россия в циклах мировой истории. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999.
719. Панарин А. С. Славянский мир сегодня: очарованные странники на опасной дороге. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 2003. № 4. С. 5–14.
720. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. М.: Алгоритм, 2003. 560 с.
721. Панков В. Тайная родина мира. *Родина*. 1996. № 5.
722. Пантин В. И. Циклы и волны глобальной истории. М.: Новый век, 2003.
723. Пантин И. К. Проблемы самоопределения России: историческое измерение. *Вопросы философии*. 1999. № 10. С. 3–17.
724. Панченко Ж. О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 2006.
725. Парахонський Б. О. Місце та роль України у сучасному геополітичному просторі. *Стратегічна панорама*. 1998. № 1. С. 35–42.
726. Парахонський Б. Південні дивіденди. *Політика і час*. 1998. № 10. С. 43–51.
727. Парахонський Б. О. Міжнародне право, геополітика та національна безпека. *Стратегічна панорама*. 1999. № 1-2. С. 37–45.
728. Парахонський Б. О. Місце та роль України у сучасному геополітичному просторі. *Стратегічна панорама*. 1998. № 1. С. 35–42.
729. Парвулеско Ж. Геополитика третьего тысячелетия. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 884–892.
730. Паркер Дж. Преемственность и изменения в геополитической мысли Запада. *Международный журнал социальных наук*. 1991. № 3. С. 20–26.
731. Парфенов Олександр. Українсько-румунський діалог: без права на помилку. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С. 141–147.
732. Паршев А. П. Почему Россия не Америка. М., 2001.
733. Пахомов Ю. Біфуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів. *Економіка України*. 2008. № 4. С. 4–14.
734. Пахомов Ю. Україна і Росія на хвилях глобалізації: економічний аспект. *Політична думка*. 1998. № 2. С. 47–50.
735. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. К.: Международный деловой центр, 1998.
736. Пащенко Євген. «Балканський реактор» посткомунізму та Україна (роздуми очевидця). *Політична думка*. 2001. № 3. С. 125–132.
737. Передрій О., Устич С. Від «прозорих» кордонів до умовних. *Політика і час*. 1993. № 4. С. 19–24.
738. Перепелиця Г. М. Без'ядерний статус і національна безпека України. К.: НІСД, 1998.
739. Перепелиця Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. Київ: НІСД, 432 с.
740. Перепелиця Григорій. Як жити, відрізняючись, але в гармонії. Теоретичні аспекти міждержавних відносин. *Політика і час*. 2002. № 4. С. 50–64.
741. Переслегин С. О спектроскопии цивилизаций, или Россия на геополитической карте мира. Хантингтон Самюэль. Столкновение цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 579–603.
742. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: законы геополитики. Классика геополитики. XX век. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 700–731.
743. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: основные понятия геополитики. Классика геополитики. XIX век. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 680–700.
744. Петлюра С. Народе український: Вибрані статті, листи, документи. Харків: Лівий берег, 1992.
745. Петлюра С. Статті. К.: Дніпро, 1993.
746. Петрінко В. Взаємини України та Румунії у контексті геополітичних процесів Чорноморського регіону. *Relatii romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate / Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 2009. С. 245–249.

747. Петрінко В. Геополітика «холодної війни»: концептуальний підхід. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 11. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2009. С. 49–54.
748. Петрінко В. Геополітична трансформація Центрально-Східної Європи: від ідеологічного впливу до газової дипломатії. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 5-6. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2007. С. 58–62.
749. Петрінко В. Нова геополітична ситуація у Центрально-Східній Європі та українське питання в російській геополітичній науці. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 3. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2006. С. 68–74.
750. Петрінко В. Україна в геополітичних дослідженнях З. Бжезінського. *Сучасна українська політика*. К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. Вип. 24. С. 268–282.
751. Петров В. Л. Геополитика России (Возрождение или гибель?). М.: Вече, 2003. 464 с.
752. Петровский В. Ф. Стратегическая безопасность – требование XXI века. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 37–46.
753. Печатнов В. Его империя. *Родина*. 2003. № 2.
754. Печникова Р. Ю. Мальтийский орден в прошлом и настоящем. М.: Наука, 1990.
755. Пил К. Разделительный рубеж между Россией и Западом [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://www.proua.com/digest/2004/11/26>.
756. Пироженко Віктор. Євроатлантичні цінності й місіонерство США: конфлікт ідеалів та національних інтересів. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 123–136.
757. Пирожков С. Національні інтереси України: концепція безпеки і сучасні реалії геополітичної ситуації в Європі. *Віче*. 1992. № 8. С. 11–23.
758. Пирожков С. Україна у геополітичному вимірі: деякі пріоритети. *Украина в современном геополитическом пространстве*. Приложение № 5 (10) к журналу «Персонал». 2000. № 2 (56).
759. Пирожков С. Українські пріоритети в геополітиці. *Віче*. 2000. № 5.
760. Пирожков Сергій. Українсько-російські відносини у євроатлантичному інтер'єрі. *Політична думка*. 1999. № 3. С. 87–95.
761. Пінцак Вадим. Політика України у врегулюванні Придністровського конфлікту. *Нова політика*. 2002. № 2. С. 25–27.
762. Платонов О. А. Терновый венец России. Документы и материалы. М.: Русский Вестник, 2000. Т. 1.
763. Платонов О. А. Терновый венец России. Тайна беззакония. Иудаизм и масонство против Христианской цивилизации. М., 1998.
764. Платонов О. А. Терновый венец России. Тайная история масонства. 1731–1996. М.: Родник, 1996.
765. Плешаков К. Г. Геоидеологическая парадигма. *Международная жизнь*. 1995. № 4-5. С. 109–116.
766. Плешаков К. Г. Геополитика в свете глобальных перемен. *Международная жизнь*. 1994. № 10. С. 30–39.
767. Плешаков К. Г. Миссия Россия. Третья эпоха. *Международная жизнь*. 1993. № 1. С. 21–30.
768. Плохий С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019.
769. Плохий С. Остання імперія: Занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019.
770. Пляйс Я. Л. Россия и Европа: зачем мы нужны друг другу (О преодолении цивилизационного разлома). *Полис*. 2000. № 6. С. 100–109.
771. Побережний Володимир. Геополітичний простір України в історичній ретроспективі. *Нова політика*. 2002. № 2. С. 48–51.
772. Побережний Володимир. Туреччина у зовнішній політиці України. *Нова політика*. 2001. № 3 (35). С. 29–33.
773. Поздняков Э. А. Геополитика. М.: Прогресс-Культура, 1995. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (керівник), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. К.: Генеза, 2002.
774. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Солдатенко (керівник), В. Ф. Верстюк. К.: Генеза, 2003.
775. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / С. В. Кульчицький (керівник), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. К.: Генеза, 2003.
776. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4. Україна у Другій світовій війні. 1939–1945 / Керівник тому В. І. Кучер. К.: Генеза, 2003.
777. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5. Українці за межами УРСР (1918–1940) / Керівник тому В. П. Трошинський. К.: Генеза, 2003.
778. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. К.: Генеза, 2003.
779. Політична система для України: історичний досвід і виклики / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; головний редактор В. М. Литвин. К.: Ніка-Центр, 2008.
780. Політологія: Підручник / За ред. М. М. Вегеша. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. (Розділ 5. Світовий політичний процес. Система міжнародних відносин. С. 320–380).
781. Пономарева А. М., Татунц С. А. Иммиграция как проблема национальной безопасности РФ. *Полис*. 2010. № 4. – С. 135–150.
782. Пономарева И. Б., Смирнова Н. А. Геополитика империализма США. Атлантическое направление / Под ред. Е. М. Примакова. М.: Мысль, 1986.

783. Потульницький В. А. Теорія української політології. Курс лекцій / В. А. Потульницький. К.: Либідь, 1993. (Лекція 10. Українська геополітика. С. 157–169.)
784. Право и политика освободившихся стран. М., 1991.
785. Примаков Е. Россия и международные отношения в условиях глобализации. *Международная жизнь*. 2001. № 7.
786. Приходько В. Стратегічні дослідження перспектив співробітництва України з державами Центрально-Східної Європи в контексті євроінтеграційних процесів. *Актуальні проблеми стратегії розвитку України* (науковий збірник). 2003. С. 29–49.
787. Проблемы российской геополитики. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1994. № 6. С. 3–22.
788. Проди Романо. Россия – часть Европейского дома. *Независимая газета*. 1998. 7 февраля.
789. Проді Романо. Задум об'єднаної Європи. К., 2002.
790. Проскуріна О. Інформаційна стратегія України в сучасному геополітичному просторі. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 137–144.
791. Простір політичний. *Політологічний енциклопедичний словник*: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. К.: Генеза, 1997. С. 288.
792. Прохоренко И. Понятие границы в современной геополитике. *Геополитика: теория и практика*. М.: ИМЭМО, 1993. С. 76–101.
793. Прохоров Д. П. Спецслужбы Израиля. СПб.: Изд. дом «Нева»; М.: Олма-Пресс, 2002.
794. Пути мира на Северном Кавказе. М.: РАН. Центр по изучению и урегулированию конфликтов Института этнологии и антропологии, 1999.
795. Пушков О. Россия – Евразийская сверхдержава [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.netda.ru/slovo/index.htm.
796. Равив Ден, Мелман Йосси. История разведывательных служб Израиля. М.: Междунар. отношения, 2000.
797. Райс К. Во имя национальных интересов. *Pro et Contra*. 2000. Т. 5. № 2.
798. Ратленд Питер. Присутствие отсутствия: об этнической политике в России. *Полис*. 2011. № 2. С. 172–189.
799. Ратцель Фридрих. Народоведение (Антропогеография). *Классика геополитики. XIX век*. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 53–182.
800. Рашковский Е., Хорос В. Мировые цивилизации и современность. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 12.
801. Ребет Л. Теорія нації. Львів, 1997.
802. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты (теорія и практика): Монография / Под общ. ред. А. В. Возженикова. М.: Изд-во РАГС, 2006.
803. Роговской Е. Развитие информационного сектора США к началу XXI века. *США-Канада*. 2002. № 4.
804. Роде Ф. Основы единой Европы. *Метаморфозы Европы* / Отв. ред. А. О. Чубарян. М.: Наука, 1993. С. 43–54.
805. Росія та Україна в євроатлантичному просторі. *Політична думка*. 1999. № 1-2. С. 71–86.
806. Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины XX века / В. А. Золотарев (ред.). М.: Кучково поле; Полиграфресурсы, 2000.
807. Россия в геополитическом пространстве: современность и взгляд в XXI век: (Материалы заседания Клуба) / Сост. Н. Н. Беляков, Ю. В. Третьяков. М., 1994.
808. Россия в пространстве и времени (история будущего) / Б. Н. Кузык, А. И. Ачеев, О. В. Доброчеев и др. М.: Ин-т экономических стратегий, 2004.
809. Россия в условиях стратегической нестабильности. *Вопросы философии*. 1995. № 9. С. 13–40.
810. Россия и Европа: отношения на рубеже веков: Сборник статей. М., 2001.
811. Россия и ее соседи: Соотношение национальных интересов внутри СНГ: Реферативный сборник / Отв. ред. А. Н. Литвинова. М.: ИНИОН РАН, 1999. 203 с.
812. Россия и Закавказье: Реалии независимости и новое партнерство / Под ред. Р. М. Авакова, А. Г. Лисова. М., 2000.
813. Россия и Запад: взаимодействие культур (материалы «круглого стола»). *Вопросы философии*. 1992. № 6. С. 4–49.
814. Россия и Китай на пороге тысячелетия. *Международная жизнь*. 1997. № 6.
815. Россия и Латинская Америка на пути сближения. *Независимая газета*. 2001. 29 июня.
816. Россия и страны Азии: поиск путей обновления / Глав. ред. Р. М. Чудакова; РАН, Центр азиатских исследований при ИМЭПИ. М.: Изд. компания «Финиздат», 1995.
817. Россия и США после «холодной войны» / Ю. П. Давыдова, В. А. Кременюк, А. И. Уткин и др.; РАН, Институт США и Канады. М.: Наука, 1999.
818. Россия и Украина: из летописи родства двух культур / В. И. Десятерик, Е. А. Мазур (сост.). М.: Фонд имени И. Д. Сытина, 2003.
819. Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия) / Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатъев (ред.). М.: Международные отношения, 1999.
820. Россия и Юг: возможности и пределы взаимодействия / Р. М. Аваков (отв. ред.), С. В. Жуков, Д. Б. Малышев и др. М.: Финстатинформ, 1996.
821. Россия на рубеже XXI века. Оглядываясь на век минувший / Ю. А. Поляков, А. Н. Сахаров (отв. ред.); Ин-т российской истории. М.: Наука, 2000.
822. Рудич Ф. Геополітичний вимір президентських виборів 2004 року. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 3–17.
823. Рудич Ф. Місце і роль України в сучасному геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. № 5 (19). С. 18–23.

824. Рудич Ф. Україна, Росія, Білорусь в новому геополітичному пространстві: варіанти політичної модернізації. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї* / Редколегія: М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич. К., 2000. Вип. 2. С. 45–63.
825. Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті. *Віче*. 1998. № 11. С. 3–20.
826. Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин. *Людина і політика*. 2000. № 3. С. 40–44.
827. Рудич Ф. М. Політологія. К.: Либідь, 2004. (Ч. V. Геополітичний вимір світу. С. 351–463.)
828. Рудич Фелікс. Геополітичний вимір президентських виборів 2004 року. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 3–17.
829. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? Львів, 1994.
830. Рудяков Павло. «Балканська криза» (1991–2001 рр.): характер, особливості, наслідки. *Політична думка*. 2001. № 1-2. С. 77–88.
831. Рудяков Павло. Незалежна Україна і оновлювана Європа: випробування Балканами. *Політична думка*. 2001. № 3. С. 116–124.
832. Рукомеда Р. М. Євразійська доктрина та сучасна російська політика *Наукові записки НаУКМА: Політичні науки*. Т. 31. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 47–53.
833. Русанова М. Класична геополітика як наука, що сприяє створенню імперій: критичний зсув у дослідницькій парадигмі геополітики. *Гілея*. Науковий вісник. Збірник наукових праць. 2013. Випуск 74. С. 400–402.
834. Руснак І. Військові аспекти у проблематиці національних інтересів і національної безпеки України. *Україна в сучасному геополітичному пространстві*. Приложение к журналу «Персонал». К., 2000. № 5 (10).
835. Русская доктрина / Под ред. А. Б. Кобякова. М.: «Яуза-пресс», 2008.
836. Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Terra Fantastica, 2003.
837. Русский узел евразийства. Восток в русской мысли: Сб. трудов евразийцев / С. Ключников (сост., вступ. ст. и прим.); Н. И. Толстой (отв. ред.). М.: Беловодье, 1997.
838. Савицкий П. Геополитические заметки по русской истории. *Русский мир*. М.: Эксмо, 2003. С. 823–859 (также в ж-ле «Вопросы истории». 1993. № 11-12).
839. Савицкий П. Н. Континент Евразия. Москва: Аграф, 1997.
840. Саид Э. Европа и ее «чужие»: арабская перспектива. Керн Р. Диалоги о Европе / Пер. с англ. М.: Издательство «Весь Мир», 2002. С. 51–59.
841. Саїд Е. Культура й імперіалізм . К.: Критика, 2007.
842. Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. К.: «Основи», 2001.
843. Саймс Д. Имперская дилемма Америки. *Россия в глобальной политике*. 2004. Январь-февраль. Т. 2. № 1.
844. Салій К. Конфесійний фактор у зовнішньополітичному іміджі української держави. *Нова політика*. 2000. № 3 (29). С. 52–54.
845. Салмін Олексій. Росія, Європа та новий світовий порядок. *Політична думка*. 1999. № 1-2. С. 103–119.
846. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). К.: Видавець ПАРАПАН, 2002.
847. Саркисянц А. Г. Геополитика внешнего долга. *Финансы и кредит*. 2000. № 7.
848. Сахаров В. Каменщики в эполах. Массонство в русской армии. *Родина*. 2003. № 9.
849. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. (Життєвий простір. С. 798–803.)
850. Секретные материалы нацизма. От «Аненэрбе» до золота Шлимана / Составитель Н. Н. Непомнящий. М.: Вече, 2007.
851. Семенов-Тянь-Шанский В. П. О могущественном территориальном владении применительно к России. *Рождение нации* / Сост. А. И. Курчки. М.: Ди-Дик, 1996. С. 596–617.
852. Семиноженко В. В нову еру міжнародних відносин. Тероризм: сучасні гуманітарні виклики та відповіді. *Політика і час*. 2001. № 11.
853. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах. М.: Юридическая литература, 1991.
854. Сендеров В. Я. Евразийство – миф XXI века? *Вопросы философии*. 2001. № 4.
855. Сенченко М. І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології. 2-ге вид., стереотип. К.: МАУП, 2005.
856. Сенченко М. І. Україна: шляхом незалежності чи неоколонізації? К.: МАУП, 2003.
857. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / Видання 3-тє, доповнене. К.: ПП Сергійчук М. І., 2008.
858. Сергійчук В. Українські державники: Митрополит Андрей Шептицький. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015.
859. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009.
860. Сергунин А. А. Проблемы национальной и международной безопасности в российской теории международных отношений. *Вестник Московского университета*. Сер. Социология и политология. 2004. № 2. С. 3–35.
861. Серебрянников В. В. Войны России: социально-политический анализ. М.: Научный мир, 1998.
862. Сетябрев А. Проблема терроризма в Испании: поучительный опыт. *Обозреватель*. 2000. № 3. С. 34–37.
863. Симония Н. Российская внешняя политика в условиях современных вызовов. *Международная жизнь*. 2002. № 6.
864. Синельников Руслан. Вибір геополітичної стратегії на сучасному етапі державотворення в Україні. *Нова політика*. 2000. № 5 (31). С. 22–26.

865. Синха Яшвант. Многополярный мир – наша общая цель *Международная жизнь*. 2003. № 3.
866. Сирота М. Д. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття / 2-ге видання. К.: Пульсари, 2007.
867. Сирота Н. М. Основы геополитики. СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2001.
868. Системная история международных отношений: в 4 т. 1918–2003. События и документы / Отв. ред. А. Д. Богатуров: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003. Т. 3.
869. Ситнянский Г. Естественные границы: какой быть новой России. *Общественные науки и современность*. 1994. № 6. С. 112–119.
870. Сіденко Володимир. Геоекономічні проблеми суспільного розвитку / Володимир Сіденко. *Політична думка*. 1995. № 1. С. 63–70.
871. Сіденко Володимир. Росія в українській політиці соціально-економічної та геоекономічної трансформації. *Політична думка*. 1998. № 2. С. 152–165.
872. Сірий Сергій. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 144–154.
873. Сколов Д. В. Эволюция немецкой геополитики. *Геополитика: теория и практика*. М.: ИМЭМО, 1993. С. 124–143.
874. Скороход Л. І., Скороход Ю. С. Політика України на Близькому Сході: здобутки та перспективи. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 170–189.
875. Смирнов А. Н. Российская геостратегия в Закавказье: предварительные итоги десятилетия. *Вестник Московского университета*. Серия 18. Социология и политология. 2001. № 1. С. 29–43.
876. Смирнов А. Н. Уровни геополитического восприятия действительности в современной России. *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 1999. № 3. С. 45–61.
877. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: Альтернативи, 1997.
878. Смолянук Володимир. Армія США як чинник геостратегічного лідерства Вашингтона («фотографія» військово-політичних можливостей Сполучених Штатів на старті ХХІ століття). *Людина і політика*. 2001. № 1. С. 101–110.
879. Смолянук Володимир. Воєнно-силова практика як константа цивілізаційного поступу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 120–134.
880. Смолянук Володимир. Озброєна демократія, або Демократизована зброя. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 95–106.
881. Снігир О. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка «об'єкт-суб'єктних» відносин: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01 основи національної безпеки держави [Електронний ресурс]; Національний інститут стратегічних досліджень; Національний інститут проблем міжнародної безпеки. К., 2004.
882. Согрин В. В. Политическая история США. XVII – XX вв. М., 2001.
883. Сокут С. Индия – лучший партнер России. *Независимая газета*. 2001. 5 июня.
884. Солана Хавьер. Украина – ЕС: развивая стратегическое партнерство. *Зеркало недели*. 2000. 16 сентября.
885. Соловьев В. С. Россия и Европа. *Сочинения*: В 2 т. Т. 1. Философская публицистика. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 333–396.
886. Соловьев В. С. Русская идея / Сост. и авт. вступ. статьи М. А. Маслин. М.: Республика, 1992. С. 185–204.
887. Соловьев В. С. Славянский вопрос. *Сочинения*: В 2 т. Т. 1. Философская публицистика. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 311–326.
888. Соловьев Э. Г. Геополитика как профессия и как научная дисциплина: перспективы эволюции в современной России. *Вестник Московского университета*. Серия 18. Социология и политология. 2003. № 2. С. 3–27.
889. Соловьев Э. Г. Геополитический анализ международных проблем современности: pro et contra. *Полис*. 2003. № 1. С. 116–129.
890. Соловьев Э. Г. Эсхатология больших пространств: о некоторых особенностях праворадикальной геополитической рефлексии (неоевразийство А. Дугина и «элементов»). *Вестник Московского университета*. Серия 18. Социология и политология. 2001. № 2. С. 63–77.
891. Солоневич И. Народная монархия / Сост. П. Иванов. М.: ЭКМО, 1991.
892. Сорокин К. Э. Геополитика современности и геостратегия России. М.: РОССПЭН, 1996.
893. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992.
894. Сороко-Цюпа А. Проблема «национального интереса» в исследованиях французских теоретиков международных отношений. *Национальные интересы: теория и практика*: (Сб. ст.) / Под ред. Э. А. Позднякова. М.: ИМЭМО, 1991. С. 107–127.
895. Сорос Дж. Джордж Сорос про глобалізацію: Пер. з англ. К.: Основи, 2002.
896. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму (Відкрите суспільство під загрозою): Пер. з англ. К.: Основи, 1999.
897. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. М.: ИНФРА-М, 1999.
898. Співробітництво Росії з НАТО. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
899. Ставицький А. Вплив сучасних геополітичних викликів на економічну безпеку держави. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 4 (199). С. 45–55.
900. Станченко В. И. Некоторые особенности геополитической модели в эпоху глобализации и Россия. *Постиндустриальный мир: Центр, периферия, Россия*. Сб. 3: Особый случай России. М., 1999. С. 102–120.
901. Старосольський В. Теорія нації / Передмова Ірини Кресіної. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; К.: Вища школа, 1998.
902. Стафійчук В. І. Геополітика: історія становлення та сучасний стан. *Українська географія*. 1999. № 3. С. 25–30.

903. Стиглиц Д. Ю. Глобализация: тревожные тенденции. М.: Мысль, 2003.
904. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. Власика О. С. К.: НІСД, 2002.
905. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. Власика О. С. К.: НІСД, 2002.
906. Стратегічне партнерство України з іншими державами: підходи та оцінки. *Національна безпека і оборона*. 2000. № 12.
907. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти: Зб. ст. за матеріалами між нар. конф. / Гол. ред. О. Ф. Белов. К.: ТОВ ВКФ «Сатсанга», 2001.
908. Страус А. Л. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России. *Полис*. 1997. № 2. С. 27–44.
909. Суліма Є. М., Шепелев М. А. Глобалістика: підручник. К.: Вища школа, 2010.
910. Сушко Олександр. Нові глобальні реалії та ситуація у пострадянському просторі. *Політична думка*. 2001. № 4. С. 84–93.
911. Тарасюк Б. Європейський вибір України. *Голос України*. 1999. 23 листопада.
912. Тарасюк Б. Нова сесія Генеральної Асамблеї ООН: мета і завдання української дипломатії. *Урядовий кур'єр*. 1999. 21 вересня.
913. Тенденції та перспективи європейської інтеграції України: державно-управлінські виміри: Монографія / В. В. Корженко, Н. М. Мельтюхова, Г. С. Одінцова та ін. Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2007.
914. Тер Ф. Україна на ментальній мапі Європи. *Критика*. 2005. Ч. 9. С. 5–8.
915. Терроризм. Правовые аспекты противодействия: нормативные и международно-правовые акты с комментариями, научные статьи / Под ред. И. Л. Трунова и Ю. С. Горбунова. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: «Эксмо», 2007.
916. Тириар Ж. Сверхчеловеческий коммунизм. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 515–525.
917. Титаренко М. Л. Россия перед лицом Азии. М.: Республика, 1998.
918. Тихонравов Ю. В. Геополитика: Учебное пособие. М.: Интел-Синтез, 1998.
919. Ткач Олег. Стратегії регіональної та національної інтеграції країн Латинської Америки. *Політичний менеджмент*. № 1. – С. 140–146.
920. Ткаченко В. М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення: (Історіософський аналіз поточного моменту). К.: Ін-т історії АН України, 1993.
921. Ткаченко В. П. Корейский полуостров и интересы России. М.: Изд-я фирма «Восточная литература» РАН, 2000. 207 с.
922. Ткаченко Ігор. Центральна Азія як зона перетину інтересів конкуруючих держав. *Політичний менеджмент*. № 5. С. 114–121.
923. Тойнбі А. Цивилізація перед судом історії: Сборник. М.: Прогресс, культура; СПб.: Ювента, 1995.
924. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія Д. Ч. Сомервелла: В 2-х томах. К.: Основи, 1995.
925. Толстов Сергій, Чумак Василь. Конфліктність в сучасній системі міжнародних відносин. *Нова політика*. 1999. № 5 (25). С. 32–35.
926. Толстов Сергій. Україна в євроатлантичних відносинах: досвід пристосування. *Політична думка*. 1999. № 3. С. 73–86.
927. Тренин Д. Большая игра с неопределенной целью. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9.
928. Тренин Д. Идентичность и интеграция: Россия и Запад в XXI веке. *Pro et contra*. 2004. Т. 8. № 3. С. 9–22.
929. Тренин Д. Не надежная стратегия. *Pro et contra*. 2001. Т. 6. № 1-2. С. 50–65.
930. Троицкий М. Концепция «программирующего лидерства» в евроатлантической стратегии США. *Pro et contra*. Т. 7. 2002. № 7. С. 86–103.
931. Троицкий Михаил. Российско-американские отношения после «перегрузки» [Электронный ресурс]. Режим доступа: russiancouncil.ru/inner/?id_4=314#top.
932. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни. М.: Республика, 1994.
933. Трубецкой Н. Наследие Чингисхана. М.: Эксмо, 2007.
934. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык / Сост. В. М. Жигов. М.: Прогресс-Универс, 1995.
935. Трубецкой Николай. Европа и человечество. Мы и другие. Русская проблема. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. *Классика геополитики, XX век: Сб.* / Сост. К. Королев. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 33–226.
936. Тукачев П. Россия и Европа. *Наш современник*. 1991. № 1.
937. Тульчинский Г. Л. Российский потенциал свободы. *Вопросы философии*. 1997. № 3.
938. Тураев В. А. Глобальные вызовы человечеству. М., 2002.
939. Туренко Вікторія. Геополітика і націонал-соціалізм. *Нова політика*. 2001. № 5 (37). С. 44–46.
940. Туровский Р. Ф. Политический ландшафт как категория политического анализа. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 1995. № 3. С. 33–44.
941. Туровский Р. Ф. Русская геополитическая традиция. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 1996. № 5. С. 51–64.
942. Тюшка А. В. Договір про Конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність: Монографія. К.: Вид-во «К.І.С.», 2007.
943. Ударная армия ислама. *Независимое военное обозрение*. 1997. № 27.
944. Україна – НАТО: «за» та «проти». К.: Т-во «Знання» України, 2007.
945. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / І. М. Дзюба, О. А. Кубеліус, О. П. Лановенко (наук. ред.) та ін.; РНБО України, НІУРВ. – К.: Стило, 2001. – 472 с.

946. Україна – Росія: між стратегічним партнерством і конфліктом. – К., 1997.
947. Україна – Росія: проблеми економічної взаємодії / С. І. Пирожков, А. І. Сухоруков та ін. К., 2000.
948. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та стратегії розвитку / О. М. Гочаренко, Б. О. Парахонський, Є. М. Лисичин та ін.; НІСД, НІУРВ. К.: Стилос, 1999.
949. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. К.: НІСД, 2009.
950. Україна в геополітичному інтер'єрі кінця ХХ сторіччя. *Політична думка*. 1994. № 3.
951. Україна в сучасному геополітичному просторі. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку* / За ред. Ф. М. Рудича: Навчальний посібник. К.: Парламентське видавництво, 2002. С. 279–295.
952. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: Кол. монографія / За ред. Ф. М. Рудича. К.: МАУП, 2002.
953. Україна і ЄС: сучасний стан та перспективи взаємовідносин: Аналітична доповідь / Український центр економічних досліджень. К., 2007.
954. Україна і Росія: хроніка взаємин: В 2-х т. Т. 2. 2004–2007 рр. Авт.-упор.: Соколов В. М., Стюпін А. О., Василенко С. Д. та ін. Одеса: Астропринт, 2007.
955. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 1. К. П. Бунятян, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко. На світланку історії. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
956. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 2. С. Д. Крижицький, В. М. Зубар, А. С. Русяєва. Античні держави Північного Причорномор'я. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
957. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 3. В. Д. Баран. Давні слов'яни. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
958. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 4. О. П. Толочко, П. П. Толочко. Київська Русь. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
959. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 5. М. Ф. Котляр. Галицько-Волинська Русь. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
960. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 6. О. В. Русина. Україна під татарами і Литвою. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
961. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 7. В. А. Смолій, В. С. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
962. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 8. О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Гетьманська держава. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
963. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 9. В. Г. Сарбей. Національне відродження України. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
964. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 10. О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
965. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 11. С. В. Кульчицький. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
966. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 12. М. В. Коваль. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
967. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 13. В. К. Баран, В. М. Даниленко. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
968. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 14. В. М. Литвин. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2000.
969. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 15. В. П. Трошинський, А. А. Шевченко. Українці в світі. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
970. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / За заг. ред. С. І. Пирожкова. К.: НІПМБ, 2001.
971. Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.
972. Україна: крок у ХХІ століття (соціально-політичний аналіз) / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. І. Мостяєв (упоряд.) та ін.; НІСД, Укр. ін-т філософії НАН України. К.: Луцьк, 2002.
973. Україна: крок у ХХІ століття (соціально-політичний аналіз) / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. І. Мостяєв (упоряд.) та ін.; НІСД, Укр. ін-т філософії НАН України. К.: Луцьк, 2002.
974. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редакційна рада: В. М. Литвин; редколегія: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2007.
975. Україна: поступ у ХХІ століття... *Урядовий кур'єр*. 2000. 23 лютого.

976. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 / Ред. А. С. Гальчинський. К.: НІСД, 2004.
977. Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Наук. зб. / С. І. Пирожков та ін. К.: РНБО України, НІУРВ, 1998.
978. Улунян А. А. Русская геополитика: внутрь или вовне? *Общественные науки и современность*. 2000. № 2. С. 61–70.
979. Умови вступу України до НАТО. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
980. Уткин А. И. Американская стратегия для XXI века. М.: Логос, 2000.
981. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. М., 2001.
982. Уткин А. И. Доктрина Буша: концепция, разделившая Америку. *Россия в глобальной политике*. 2005. Т. 3. № 4. С. 29–42.
983. Уткин А. И. Единственная сверхдержава. М.: «Алгоритм», 2003.
984. Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002.
985. Уткин А. И. Энергетические ресурсы и геополитика. *Полис*. 2010. № 3. С. 9–25.
986. Участь України в агенціях і програмах Європейського Союзу: перспективи та можливості / Міжнар. центр персп. дослідж. / Ред. О. Шумило. К.: Віпол, 2008.
987. Ушаков И. Демографическое настоящее и будущее Европы. *Международная экономика и международные отношения*. 1991. № 6.
988. Федоров А. В. Образы холодной войны: проекция политики противостояния на экране. *Полис*. 2010. № 4. С. 48–64.
989. Федоров Ю. Кризис внешней политики России: концептуальный аспект. *Pro et contra*. 2001. Т. 6. № 1-2. С. 31–49.
990. Федоров Ю. Кризис внешней политики России: концептуальный аспект. *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 5–27.
991. Федякин А. В. О понятии «образ государства». *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 2004. № 5. С. 73–84.
992. Фейгин М. Закавказский узел. *Новый мир*. 1998. – 9.
993. Фельдман Д. М. Конфликты в мировой политике. М.: Международный университет бизнеса и управления «Братья Карич», 1997.
994. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник / Автор-упорядник В. П. Андрущенко. К.: Знання України, 2002.
995. Фомин О. В. Сакральная триада: алхимия, мифология, конспирология. М.: Вече, 2005.
996. Фомин С. Глобалізація та її наслідки для України. *Політика і час*. 2001. № 7.
997. Фридман Джордж. Доктрина Медведєва и стратегия Америки. «Главред»: (George Friedman). Переклад Ю. Романенка [Електронний ресурс] / Джордж Фридман. Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2008/09/12/112843-0.html>.
998. Фукуяма Ф. Америка на распутье. Демократия, власть и неоконсервативное наследие. М.: Издательство АСТ; Издательство «Хранитель», 2007.
999. Фукуяма Ф. Великий край. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів: Кальварія, 2005.
1000. Фукуяма Ф. Великий разрыв. М.: Издательство АСТ, 2003.
1001. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / переклад з англ. Романа Корнута. 2-ге видання. К.: Наш формат, 2019.
1002. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: Издательство АСТ – Ермак, 2004.
1003. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: Издательство АСТ; Издательство «Ермак», 2004.
1004. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. М.: Издательство АСТ; ОАО «Люкс», 2004.
1005. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / переклад з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. К.: Наш формат, 2019.
1006. Фукуяма Ф. Сильное государство. М.: Изд-во «Хранитель», 2006.
1007. Фукуяма: Перемога України над популізмом має значення для Європи [Електронний ресурс]. Українська правда. 30 березня 2018 р. Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/30/7176236>.
1008. Фукуяма: Україна у глобальній битві за демократію – на передовій [Електронний ресурс]. Радіо Свобода : Офіційний веб-сайт. 23 серпня 2016 р. Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/27941881.html>.
1009. Фурсов А. Государство, оно же корпорация. *Эксперт*. Украинский деловой журнал. 2006. № 7. С. 52–57.
1010. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры: Эссе / Пер. с фр. В. П. Серебряников, Т. Н. Серебряникова. М.: Междунар. отношения: Белэн, 1998.
1011. Хаас Р. Ближний Восток. *США: экономика, политика, идеология*. 1997. № 10. С. 102–108.
1012. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. М.: Издательство «Весь Мир», 2008.
1013. Хавлик П. Россия и Европейский Союз. *Современная Европа*. 2003. № 1 (13). С. 32–37.
1014. Халиков М. С. Российская цивилизация в контексте глобализации. *Вестник Московского университета*. Сер. Социология и политология. 2004. № 4. С. 36–43.
1015. Халлидей Фред. Окончание холодной войны и международные отношения. *Теория международных отношений на рубеже столетий /* Общ. ред. и предисл. П. А. Цыганкова. М.: Гардарики, 2002. С. 51–74.
1016. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка. *Pro et Contra*. 1997. № 2. С. 131–158.
1017. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2003.
1018. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис*. 1994. – 1.

1019. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Философская и социологическая мысль*. 1996. № 1-2. С. 9–29.
1020. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003.
1021. Харпен М. Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015.
1022. Хатами М. Ислам, диалог и гражданское общество. М.: РОССПЭН, 2001.
1023. Хагунцев С. В. Лимитрофы – межцивилизационные пространства старого и новогосвета. *Полис*. 2011. № 2. С. 86–98.
1024. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / Карл Хаусхофер. Классика геополитики. XX век. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 227–598.
1025. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет / Карл Хаусхофер. М.: Мысль, 2001.
1026. Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
1027. Хлобустов О. М. О международно-правовых основах борьбы с терроризмом. *Власть*. 2000. № 1. С. 46–51.
1028. Ходос Э. Еврейский синдром-3 / Эдуард Ходос. – Харьков, 2002. – 333 с.
1029. Хорев Б. С. Очерки геоглобалистики и геополитики / Б. С. Хорев. – М., 1997.
1030. Хофман С. Столкновение глобализаций. Как сделать мир более пригодным для жизни. *Россия в глобальной политике*. 2003. Т. 1. № 1.
1031. Храбан Ігор. Системний підхід до політологічного аналізу євроатлантичної системи безпеки. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 119–127.
1032. Храмчихин А. Размножение суверенитетов делением. *Независимое военное обозрение*. 2008. 10 октября.
1033. Христенко В. Нужна ли нам интеграция? *Россия в глобальной политике*. 2004. Т.2. № 1. С. 77–87.
1034. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / Упорядник Б. Кухта. Львів: Кальварія, 1997.
1035. Цивилизации и культуры. Вып. 3. Россия и Восток: геополитика и цивилизационные отношения. М.: Ин-т востоковедения, 1996.
1036. Цивилизационная структура современного мира. Кн. 2. К.: Наукова думка, 2008.
1037. Цуладзе Яго. Момент повернення до істини. Геополітика Кавказу в умовах становлення нового світового порядку. *Політика і час*. 2002. № 2. С. 79–83.
1038. Цыганков А. П. Что для нас Евразия? Пять стратегий российского освоения пространства после распада СССР. *Вопросы философии*. 2003. № 10. С. 3–15.
1039. Цыганков П. Особенности французской геополитики. *Международные процессы*. 2012. Т. 10. № 1 (28). С. 81–86.

1040. Цыганков П. Французская школа геополитики в 2000-х годах: отношения ЕС с Россией. *Международные процессы*. 2011. Т. 9. № 2 (26). С. 4–15.
1041. Цыганков П. А. Геополитика: последнее прибежище разума? *Вопросы философии*. 1994. № 7-8. С. 59–71.
1042. Цыганков П. А. Российская идентичность и европейский порядок. *Социально-политический журнал*. 1996. № 6.
1043. Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учебное пособие. М.: Гардарики, 2003.
1044. Цымбурский В. Л. «Европа-Россия»: третья осень системы цивилизаций. *Полис*. 1997. № 2. С. 56–76.
1045. Цымбурский В. Л. «От великого острова Руси ...» (К прасимволу российской цивилизации). *Полис*. 1997. № 6. С. 34–57.
1046. Цымбурский В. Л. SPEAK, MEMORY! (Введение в книгу «Конъюнктуры Земли и Времени»). *Полис*. 2011. № 2. С. 145–161.
1047. Цымбурский В. Л. Борьба за «евразийскую Атлантиду»: геοэкономика и геостратегия. М.: Институт экономических стратегий, 2000.
1048. Цымбурский В. Л. Второе дыхание Левиафанов. *Полис*. 1995. № 1. С. 87–92.
1049. Цымбурский В. Л. Геополитика для «евразийской Атлантиды». *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 141–174.
1050. Цымбурский В. Л. Геополитика как мировидение и род занятий. *Полис*. 1999. № 4. С. 7–28.
1051. Цымбурский В. Л. Дважды рожденная «Евразия» и геостратегические циклы России. *Вестник Евразии*. 2003. № 4. С. 5–30.
1052. Цымбурский В. Л. Земля за великим Лимитрофом: от «России Евразии» к «России в Евразии» [Электронный ресурс]. Режим доступа: // www.archipelago.ru.
1053. Цымбурский В. Л. Идентичность геополитическая. *Новая философская энциклопедия*: в 4 т. М.: Мысль, 2001. Т. 1.
1054. Цымбурский В. Л. Как живут и умирают международные конфликтные системы (судьба Балто-Черноморской системы в XVI – XX веках). *Полис*. 1998. № 4. С. 52–73.
1055. Цымбурский В. Л. Метаморфоза России: новые вызовы и старые искушения. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1994. № 3. С. 3–10; № 4. С. 36–40.
1056. Цымбурский В. Л. Народы между цивилизациями [Электронный ресурс]. Режим доступа: // www.archipelago.ru.
1057. Цымбурский В. Л. Остров Россия (перспективы российской геополитики). *Полис*. 1993. № 5. С. 6–24.
1058. Цымбурский В. Л. Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы. 1993–2006. М.: РОССПЭН, 2007.
1059. Цымбурский В. Л. Остров Россия: Циклы похищения Европы (Большое примечание к «Острову Россия») [Электронный ресурс]. Режим доступа: // www.archipelago.ru.

1060. Цымбурский В. Л. Россия – Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика. М.: Эдиториал УРСС, 2000.
1061. Цымбурский В. Л. Русские и геοэкономика. *Pro et contra*. 2003. Т. 8. № 2. С. 178–213.
1062. Цымбурский В. Л. Сюжет для цивилизации-лидера: самооборона или саморазрушение? (В полемике с версией С. Хантингтона). *Полис*. 1995. № 1. С. 134–147.
1063. Цымбурский В. Л. Тютчев как геополитик. *Общественные науки и современность*. 1995. № 6. С. 86–98.
1064. Цюрупа М. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности: Сравнительный анализ концепций военно-теоретических школ Европы второй половины XIX начала XX века / Ред. С. П. Пузько. К., 1996.
1065. Цюрупа М. В. Миротворчі операції як міжнародно-правовий та воєнно-гуманітарний феномен: Навч. посібник. К.: ВГІ НАОУ, 2003.
1066. Чаадаев П. Я. Избранные сочинения и письма. М.: Правда, 1991.
1067. Чекаленко М. Д. Зовнішня політика України: підручник. Київ: Либідь, 2006.
1068. Челлен Р. Государство как форма жизни. Москва: РОССПЭН, 2008.
1069. Челлен Р. О политической науке, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства. *Полис*. 2005. № 2. С. 115–126.
1070. Чернега О. Б. НАТО та система міжнародної безпеки: Навч. посібник. Донецьк: Вид-во ДонНУЕТ, 2009.
1071. Чернега О. Б. Спеціальні програми НАТО: Навч. посібник. Донецьк: ДонНУЕТ, 2009.
1072. Чернов П. В. Новый геополитический передел мира: Что будет с Россией? М.: Вост. литература, 2003.
1073. Чешков М. Глобализация: сущность, нынешняя фаза, перспектива. *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4.
1074. Чешков М. Глобалізація: сутність, сучасна фаза, перспективи. *І*. 2000. № 19. С. 178–194.
1075. Чешков М. А. Глобалистика: предмет, проблемы и перспективы. *Общественные науки и современность*. 1998. № 2. С. 129–139.
1076. Чирко В. Г. Геополітичні пріоритети найбільш впливових глобальних сил сучасності і Україна. *Украина в современном геополитическом пространстве. Приложение к журналу «Персонал»*. К., 2000. № 5.
1077. Чихарев И. А. Проблематика политического пространства и времени в современной политологии и международных исследованиях. *Политическая наука: Сб. науч. тр. М.*, 2009. № 1. С. 7–31.
1078. Чубарян А. Европа единая, но делимая. *Россия в глобальной политике*. 2003. № 2. С. 22–30.
1079. Чумак В. М., Камінський Є. Є., Чумак В. А. Україна і Росія. Між стратегічним партнерством і конфліктністю. К.: РНБО України, НІСД, 1997.

1080. Шаблій О. Україна у сучасних геополітичних концепціях. *Україна та глобальні процеси: географічний вимір* : Зб. наук. пр.: В 3 т. К.; Луцьк, 2000. Т. 1. С. 68–72.
1081. Шаклеин В. В. Проблемы безопасности и администрация Буша: старые подходы и новая эпоха. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2002. № 2. С. 81–95.
1082. Шаклеина Т. А. Реалистическая школа: дебаты о мировом порядке и внешнеполитической стратегии современной России. *Вестник Московского университета*. Сер. Социология и политология. 2004. № 2. С. 50–79.
1083. Шаклеина Т. А. Современные американские концепции мирового лидерства. М.: Институт США и Канады РАН, 1999.
1084. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005.
1085. Шаповалов В. Ф. Восприятие России на Западе: мифы и реальность. *Общественные науки и современность*. 2000. № 1. С. 51–67.
1086. Швед В. О. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти. К.: НІСД, 2006.
1087. Шебаршин Л. США построили сейчас мир в одну шеренгу... *Независимая газета*. 2001. 20 октября.
1088. Шевченко М. М., Супкарев М. О. Війни ХХІ ст.: цивілізаційний та геополітичний аспекти. *Суспільство. Держава. Армія*. Серія: Суспільні науки. 2003. Вип. № 6-7. С. 217–223.
1089. Шелленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. М.: Дом Бируни, 1991.
1090. Шемякин Я. Г., Шемякина О. Д. Россия-Евразия: специфика формирования в цивилизационном пограничье. *Общественные науки и современность*. 2004. № 4. С. 108–119; № 5. С. 83–94.
1091. Шепелев М. А., Бариская А. Т., Шмелева М. И. Цивилизационное измерение геοэкономики. *Исторические Исследования*. 2001. № 3. С. 160–164.
1092. Шепелев М. Антицивілізаційний потенціал мондіалізації як чинник формування глобального неототалітаризму. *Людина і політика*. 2002. № 6. С. 107–120.
1093. Шепелев М. Планетарний дуалізм як основна суперечність сучасної світової системи: деякі аспекти взаємодії сил Суші і Моря. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 24–27.
1094. Шепелев М. Східноєвропейський геополітичний простір: анізотропність як властивість його організації / Максиміліан Шепелев // *Нова політика*. – 1998. – № 1 (15). – С. 43–46.
1095. Шепелев М. Східноєвропейський геополітичний простір: анізотропність як властивість його організації. *Нова політика*. 1998. № 1 (15). С. 43–46.
1096. Шепелев Максиміліан. Конфлікт модерну і постмодерну як основна проблема цивілізаційної безпеки в процесі мондіалізації. *Людина і політика*. 2002. № 5. С. 92–101.

1097. Шепелев Максиміліан. Політична система мондіалізму. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 151–160.
1098. Шепелев Максиміліан. Проблеми гео економічної безпеки в контексті процесів глобалізації. *Людина і політика*. 2001. № 5. С. 49–57.
1099. Шепелев Максиміліан. Світознавство в контексті політизації цивілізаційного процесу. *Людина і політика*. 2002. № 2. С. 63–72.
1100. Шергін С. Світовий порядок: концепції і реальності. *Політика і час*. 1997. № 1. С. 14–21.
1101. Шергін С. О. До справедливого міжнародного порядку. Китайські політологи про багатополісний світ. *Політика і час*. 2003. № 5.
1102. Шершнев Е. Информатизация общества и экономики США. *США-Канада*. 2002. № 1.
1103. Шилова А. В. Югославська криза та проблеми врегулювання. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 144–154.
1104. Шишкіна В. Чорноморський вектор зовнішньої політики Туреччини: історична ретроспектива і сучасність. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 12–26.
1105. Шконда І. Україна і Польща: крок до примирення. *Україна. Європа. Світ*. 1997. 24–30 травня.
1106. Шлаен Олександр. Аллах акбар? Міжнародний тероризм і небезпека для загальнолюдських цінностей. *Політична думка*. 2001. № 4. С. 98–107.
1107. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: Сутність і напрями забезпечення. К., 1997.
1108. Шмаленко Ю. І. Геополітичні концепції українських вчених на початку ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава та армія. 2007. № 584. С. 38–43.
1109. Шмелев Н. Российская идентичность, Европа и цивилизационные процессы. Глобализация и проблемы идентичности в многообразном мире. М.: Огни ТД, 2005.
1110. Шмитт К. Земля и Море: созерцание всемирной истории. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 840–883.
1111. Шмитт К. Планетарная напряженность между Востоком и Западом и противостояние Земли и Моря. *Элементы*. 1996/97. № 8; Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 526–549.
1112. Шнайдер-Детерс Вінфрід. До конкретизації концепції «Великої Європи». *Політична думка*. 2000. № 4. С. 70–79.
1113. Шопрад Э. Большая игра. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 890–892.
1114. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. М.: Мысль, 1993.
1115. Шульга М. А. Російський дискурс геополітики. К.: Вид. ПАРАПАН, 2006.
1116. Шульга Марина. Геополітика – гео економіка – хронополітика. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 148–156.
1117. Шульга Марина. Геополітичні виміри української євроінтеграції в уявленнях російських науковців. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 138–147.
1118. Шульга Марина. Геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 141–150.
1119. Шульга Марина. Європа та «інші». *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 157–165.
1120. Шульга Марина. Критерії європейської ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 139–147.
1121. Шульга Марина. Поняття геополітичного образу в сучасній російській геополітиці. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 139–147.
1122. Шульга Марина. Цивілізаційна рубіжність України у дзеркалі російської науки. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 106–114.
1123. Щербак Ю. Геополитическое одиночество. Восток или Запад? *День*. 2004. № 35. 27 февраля.
1124. Що таке НАТО? Створення, розвиток та сучасний стан. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
1125. Эвола Ю. Люди и руины. Критика фашизма: взгляд справа. М.: АСТ, 2007.
1126. Юнусов А. Бакинский социум на пороге XXI века. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 2.
1127. Юртаев В. И. Шанс России: лидерство в евразийской интеграции. *Восток*. 2003. № 3. С. 120–125.
1128. Юсеф Нахла. Політичні пріоритети розвитку Близького Сходу в контексті глобальних процесів. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 163–171.
1129. Ютен Серж. Невидимые правители и тайные общества. М.: Крон-Пресс, 1998.
1130. Яковенко И. Небесный Иерусалим, или Российская империя: диалектика должного и сущего. *Рубежи*. 1997. № 7. С. 81–94; № 8-9. С. 27–46.
1131. Яковенко И. Страна в имперской ловушке (о естественных границах и оптимальных размерах территории России). *Открытая политика*. 1999. № 9-10. С. 25–32.
1132. Яковенко И. Г. Прошлое и настоящее России: Имперский идеал и национальный интерес. *Полис*. 1997. № 4. С. 88–96.
1133. Яковец В. Ю. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. 2-е изд. М., 2003.
1134. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат: політико-економічний та секторальний аналіз. Львів: Світ, 2011.

Навчальне видання

**Микола ВЕГЕШ
Микола ПАЛІНЧАК
Віктор ПЕТРІНКО**

ГЕОПОЛІТИКА В ПОСТАТЯХ І ТЕРМІНАХ

Підручник

Верстка – Данильченко О. С.

Підписано до друку **9.08.2020** р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 45,69. Наклад 300. Замовлення № 0720п-169.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
88000, Україна, м. Ужгород, вул. Митрака, 25
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.